॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥ ॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मास्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥ ॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249
Websiet : www.kobatirth.org
Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद – ३८०००७
(079) 26582355

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VALMIKIYARAMAYANA

[श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्या चतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितम् च]

महापुराणम्

१. ब्रह्म महापुराणम्	११. लिंग महापुराणम्
२. पद्म महापुराणम्	१२. वाराह महापुराणम्
३. विष्णु महापुराणम्	१३. स्कन्द महापुराणम्
४. शिव महापुराणम्	१४. वामन महापुराणम्
५. नारदीय महापुराणम्	१५ कूर्म महापुराणम्
६. मार्कण्डेय महापुराणम्	१६. मत्स्य महापुराणम्
७. अग्नि महापुराणम्	१७ गरुड महापुराणम्
८. भागवत महापुराणम्	१८ ब्रह्माण्ड महापुराणम्
९. भविष्य महापुराणम्	१९. वायु महापुराणम्
१०. ब्रह्मवैवर्त महापुराणम्	२०. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

हरिवंश पुराणम् : देवीभागवतम्

वासुकि पुराणम् : कालिका पुराणम्

कल्किपुराणम् : एकाम्रपुराणम्

सौर पुराणम् : नरसिंह पुराणम्

[महाभारत-नीलकंठी टीका सहित]

वाल्मीकीय-रामायण—

[श्री-गोविन्दराजीय-तनिश्लोकीमहेश्वरी तीर्थ व्याख्याख्यायों सहित]

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्

THE VALMIKIYARAMAYANA

[श्री गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयालङ्कृतं
मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृत टिप्पणी संवलितं च]

प्रथम खण्ड :: बालकाण्डम्

AMAR PUBLICATION
VARANASI (INDIA)

1500.00

Published by:
M/s. Amar Publication
Satti Chautra Varanasi (U.P.)

Printed by :
Jain Amar Printing Press
Delhi-7

Introduction

The Râmâyaṇa and the Mahābhārata are the two great epics (Mahā-Kâvyas) which served as the two formidable pillars on which rests the edifice of the Indian culture. Of these two, the Rāmāyaṇa deals with Rāma's victory over Rāvaṇa. The Rāmāyaṇa of Vālmīki was meant to give a better tone to religion and to some characteristics of Indian society. It was so comprehensive that it expressed the thoughts and experiences of a whole nation, as it developed with progress of time. Like the primeval and everlasting banyan (Akṣayavaṭa) tree it gave its pleasant shade to the Āryans.

The ancient and modern scholars accept it as the Ādi-Kāvya written by the famous poet (Ādi-Kavi) Vālmīki who by his intellect sharpened by the power of penance, surpassed even the preceptor of gods, Bṛhaspati. It contains the life history of Rāma from his birth to his final conquest of Lankā and his coronation on his return to Ayodhyā. The Rāmāyaṇa is not only a narrative poem of the history of the life of Rāma but is also considered to be the first ornate poem of classical Sanskrit. At the end of every canto, it is called an Ādi-Kāvye—Iti Ādi-Kāvye prathamaḥ Sargaḥ. The division of the later mahākāvyas into sargas (cantos) was based on the model of the Rāmāyaṇa. The main object of a poem is to afford aesthetic pleasure which is technically called Rasa by the rhetoricians. It is predominantly a poem of pathos (Karuṇa-rasa). As a matter of fact its composition was inspired by the sentiment of pathos which suddenly overwhelmed the mind of the poet Vālmīki, the author, when he saw one of the loving pair of Krauñcas killed by an arrow of the hunter. The poet at once burst out saying"—

Mā nishāda pratiṣṭhām tvam agamaḥ śāśvatī samāḥ |
Yat Krauñca-mithunād ekam avadhī kāmamohitam ||

"Let not glory attend thee, O fowler for eternal years to come for thou hast killed one of the pair of curlews infatuated with love".

This very stamp of pathetic sorrow that became imprinted on the mind the sage is visible throughout the incidents of the Rāmāyaṇa. The dominant sentiment that pervades the work is unquestionably that of Pathos. Besides other sentiments like the heroic (*Vīra*) the erotic (*Śṛṅgāra*) the furious (*Raudra*) etc. are also to be found in the poem. The verse quoted above contains the suggestion called *alakṣya-krama-vyaṅgya* or *Vyaṅgya-dhvani* which is regarded as the best of all the form of suggestion (*dhvani*)

The eminent rhetorician Ānanda Vardhana has quoted the following verse as an example of *atyanta-tiraskṛta-vācya-dhvani.*

> *Ravi-samkranta- saubhāgyas tuṣārāvṛtmaṇḍala |*
> *Niśvāsāndha ivādarśaś candramā na prakāśate ||*

Not only this, the Rāmāyaṇa bristles with figures such as similies, metaphors, alliteration etc. This shows keen observation and the great flight of imagination of Vālmīki. This is recognised even by western critics who say "Vālmīki is rich in the cumulating of similies." There is hardly a poet who is not influenced by or had not imitated Vālmīki. But there is none except Kālidāsa who had succeeded to stand comparison with him. This fact is best illustrated by a verse in Jānakīharaṇa of Kumāradāsa who tried to imitate Vālmīki in describing the rebuke of Lakṣamaṇa to Sugrīva, who was making delay in the quest of Sītā.

"Give up the council of newly acquired property and pay heed to the former promise. The veracious appetite of the devouring God of Death will not be satisfied by consumption of Vālin alone." How can this elaborate rebuke be compared with the simple but suggestive reproof of Lakṣamaṇa in the Rāmāyaṇa

"The path which Vālin followed in his death is not closed. Mind the promise Sugrīva, do not try to tread the foot-steps of Vāli." Kālidāsa's Raghuvaṁśa is based on the unique epic poem and for the Meghadūta also he found inspiration from the message of Rāma carried by Hanumān to Sītā.

'To call Rāmāyaṇa the Ādi-Kāvya' is not merely a platitude or a compliment out of respect for the Ādi-Kavi Vālmīki, but it had actually served as a model and source for the later poets to compose and derive their themes from it. It is for this reason, Dhanañjaya has advised the dramatists to study the Rāmāyaṇa before attempting to write a drama. In this way it is described as an 'Upajīvya-Kāvya' which meant that the later poets earned their bread by resorting to the stories of the Rāmāyaṇa.

There is no ideal, no reality, no fancy and no sentiment which Vālmīki has not depicted with a masterly touch, and which has not evoked many admiring tributes from great scholars even in the west. Schlegel calls the Rāmāyaṇa as "the noblest of the epics." Sir Monier Williams says, "There are in the whole range of the world's literature few more charming poems than the Rāmāyaṇa. The classical purity, clearness, and simplicity of the style, the exquisite touches of true poetic feeling with which it abounds, its graphic descriptions of heroic incidents and of nature's grandest scenes, the deep acquaintance displayed with conflicting working and most refined emotions of the human heart, all entitle it to rank among the most beautiful compositions that have appeared in any period and in any country".

The Rāmāyaṇa has always been regarded as the first and the foremost Mahākāvya in Sanskrit literature. It is a unique representatives poem of Indian culture. In it we see the presence of both national and universal elements. Wintenitz remarks, "the Rāmāyaṇa has become the property of the whole Indian people and scarcely any other poem in the entire literature of the world has influenced the thought and poetry of a great nation for centuries." The poet Vālmīki presents in this poem the entire gamut of the Indian life. It shows a perfect harmony of social life and spiritual attainment. The combination of Ahiṃsā and Vīra-rasa and both with Yoga and Bhakti as well as with Jñāna is well depicted in the unique work.

Vālmīki has a clear vision of the geographical unity of India. Though it was composed in Nothern India, yet it describes southern India and other parts of the country vividly, its forests, rivers etc. Vālmīki had also a clear vision of India's culture and political unity.

In the Rāmāyaṇa deep rooted ideas and sentiments and emotional attitudes of Hindus are reflected in a lucid manner. There is an ample record of individual, social and religious customs that have been characteristic of the Indian society all along up to the present day.

On the social and family life, the Rāmāyaṇa shows the picture of an unparalled brotherly affection even between children of co-wives. During the Rāmāyaṇa age, family was patriarchal in which father was the head of the family and his command was supreme. The wife was the mistress of the household but subject to the will of the husband. A young wife could snub her old husband and exercise complete mastery over him. The father exercised complete

control over his children who were obedient to the parents. Son had priviledged position in the household as being the promoter of the family, daughters too were not unwelcome, though the question of their marriage did cause worry to their parents. Both boys and the girls were properly educated in the sacred lore, smṛities, purāṇas and political science. Women also received some sort of military training. We find Kaikeyī accompanied by husband Daśaratha to the battlefield and rendered help to him. Women of aristocracy and royal families lived in the inner apartment and young girls too were kept in seclusion in the Rāmāyaṇa age. They were not free to make love nor could young couples meet before marriage. Polygamy was prevalent among the high classes but wives were required to be chaste and true to one husband only. Man of higher caste could marry women of lower caste but not vice-versa. This is evidenced by the caste of Śantā and parents of Śravaṇa Kumāra.

Inspite of all the virtues and vices, the epic had a great ethical value. The leading idea of our social thinkers, legislators and sages was the government of human interest and desire by the social and ethical law, the Dharma, so that it might be made a preparation for spiritual existence.

The ethics of the Rāmāyaṇa are of the highest order and may be studied with profit by the people of all climes and ages. It holds forth to the world a perfect model of humanity in Rāma and his brothers, whose lives were as exemplary in filial and fraternal affections as in love for the people they ruled over, whose sense of duty and love of truth outweighed all considerations of personal comforts or safety. They wavered not to court death, rather to break a plighted word even for the most cogent of excuses. Where is to be seen a king more subject loving than Rāma's brother most affectionate than Bharata who spurned at sovereignty, when thrust upon him, or more devoted than Lakṣmaṇa who cheerfully shared Rāmaś misfortunes in all the trials of life ? Sugrīva was the typical friend and the far-famed Hanumān was the staunchest and the most devout follower ever known in history or in romance. Even Rāvaṇa, the main figure on the dark side of the epic, we have a true and dignified warrior who inspite of his demerits possessed virtues and traits of character not unworthy of his great adversary, the hero of the Rāmāyaṇa. The name of Rāma and Sītā are still by words for the model king and the model wife, the most important factors in the social and domestic life of the nation, throughout the length and breadth of this country. The importance of the Rāmāyaṇa lies in character of Rāma, the chief hero which has

been delineated with such perfect art that it has facinated the Indian people for all the times. The reason for this was that in Rāma people saw the combination of the grace of God and the ethical height of a great man (Puruṣottoma). He had exhibited righteousness and renunciation not only in his own person, but had kindled them in others as well, by precept and example. In short we find living example of the highest morality in Rāmāyaṇa. As such it has inspired in the past, is inspiring today and will inspire in the future millions of ones in India and abroad.

The study of the Rāmāyaṇa is also important from historical point of view because it gives us an account of the state of Āryan civilization in ancient times. It also gives an insight into the political conditions of ancient India. During the age of the Rāmāyaṇa there was no paramount power in the country. The country was divided into small kingdoms ruled by petty kings. The king had a council of ministers which included the priest (*purohita*) who had an influential voice in all political matters. The king always consulted him in difficult matters and followed his advice. Order of succession in the epic was by the rule of primogeniture. In Rāmāyaṇa age the approval of the council of ministers was necessary. During the reign of Daśaratha, there was peace in the country and people were happy and prosperous. Even when Rāma returned to Ayodhyā after the victory and exile, he ruled the kingdom so well that his reign has become proverbial for good government Mahatma Gandhi always wished to establish Rāmarājya in India. During Rāma's rule there was no thefts, no diseases, no premature deaths, no widows, and no fear from drought and other calamities as well as from beasts and venomous reptiles The main taxes were levied on land and trade. Other sources of revenue were salt, mines, tolls and customs etc. The taxes and compulsory labour were to be utilised for the good of the people. There is no mention of foreign kings taking part in the war.

The aim of the epic was to popularise philosophical and ethical ideas and cultural practices. Among its objectives was to represent all that was best in the soul and thought or true to the life, or real to the creative imagination and ideal mind.

The leading motive of the Rāmāyaṇa is the Indian idea of Dharma. In this the vedic notion of the struggle between the godheads of truth and light and unity and the powers of darkness and division and falsehood, is brought out from spiritual and religious and eternal into the outer intellectual ethical and vital plane. All the features of vedic religion are portrayed in the Rāmāyaṇa. That

is why the scholars consider Rāmāyaṇa as the incarnation of the Veda.

Rāmāyaṇa's great importance can be judged from the sympathetic teachings of worldly wisdom which it imparts and which have become part of the mental and moral as well as spiritual outfit of the Hindus.

No other poem in the world seems to have enjoyed so much popularity as the Rāmāyaṇa. As we have noted earlier, the Rāmāyaṇa stands as a precursor to the later ornate mahākāvyas. Later writers have profusely borrowed from the storehouse of this first epic of classical Indian literature. Even the Tibetan and Chinese translation of Buddhistic-works contain references to the description of Rāma's adventure. The Rāmāyaṇa was popular not only in India but also in Indonesia, more than two hundred scenes from it are inscribed on stone in the bas-reliefs on the Śiva temple in Lara Djonggrang, Prambanam and Panataran in Java and Viṣṇu temple at Deogarh. There are several works in the Javanese and Malayan literatures that contain the heroic deeds of Rāma. The main character of the Rāmāyaṇa figure in the east of Siam, Bali and other parts of Indonesia. Such influence is also descernible in the cultural life of Thailand.

The Rāmāyaṇa was translated not only in all the dialects of India but also in all the languages. Of these, the classical Tamil work of Kamban, the Kamba-Rāmāyaṇa and Rāma-caritamānasa of Tulsīdāsa are the most important. Tulsī's Rāmacaritamānasa which is totally based on the Rāmāyaṇa was so popular in India that it had affected the thought and culture of millions of Indians. There are several other adaptations or imitations in other Indian languages. Faizi translated the Rāmāyaṇa into Persian.

It is possible that this colossal work existed for a long time in the oral tradition of the people and when the whole or the parts were collected to writing, became inseparably mixed up with extraneous matters and legends more or less connected with the subject of the poem There is hardly any doubt about Vālmīki's authorship of the Rāmāyaṇa. He was the poet who composed this work on the basis of floating oral material which existed before him. The Rāmāyaṇa contains about 24000 verses and is divided into seven books, called Kāṇḍas.

The first book is called Bāla-Kāṇḍa. It narrates Rāma's early youth, his accompanying Viśvāmitra to protect the later's sacrifice, his slaying the Rākṣasas there and his marriage with Sītā. The second book is called Ayodhyā-Kāṇḍa. It deals with the events at

the royal court of Ayodhyā, preparations for Rāma's coronation, Kaikeyī's hostility, Rāma's exile, Daśaratha's death in separation and Bharata's futile efforts to bring Rāma back to the capital. The third book is named Araṇya-Kāṇḍa. It describes the life of Rāma in the Daṇḍaka forest, his slaying of demons like Virādha, his life in Pañcavati, meet with Sūrpaṇakhā, slaying of Khara and 14000 demons, Rāvaṇa's abduction of Sītā and Rāma's lamentations. The fourth book is called Kiṣkindhā-Kāṇḍa and it narrates Rāma's alliance with Sugrīva, his slaying of Vālin and Hanumān's quest for Sitā in company with other monkeys. The fifth is Sundara-Kāṇḍa. It deals with the beautiful island of Laṅkā, Rāvaṇa's magnificient palace, Hanumān's consoling of Sītā and his return back with the happy news. The sixth book is called Yuddha-Kāṇḍa. It is the most extensive of all and deals with Rāma's final victory over Rāvaṇa. The seventh and the last Kāṇḍa is known as Uttara-Kāṇḍa. It gives an account of Rāma's later life and Ayodhyā, ill-report Sītā, her exile by Rāma, Sītā's grief, birth of Lava and Kuśa at Vālmīki hermitage and the ultimate end.

There are several interesting episodes in the Rāmāyaṇa more so in Bāla-kāṇḍa and Uttara-Kāṇḍa. The more important among them are those the descent of dwarf incarnation of Viṣṇu the birth of Kumāra or Kārtikeya the descent of Gaṅgā from heaven, the churning of ocean and the invention of the śloka in the Bāla-kāṇḍa. The legend of Yayāti and Nahuṣa, slaying of Vṛtra by Indra, of Urvaśī and Pururavās and the story of śūdra ascetic Śambuka in Uttara-Kāṇḍa.

After a close study of the work, Jacobi came to the conclusion that the original story of the Rāmāyaṇa concluded with the sixth Kāṇḍa. The seventh Kāṇḍa abounds in myths and legends which have nothing to do with the main story and which considerably interrupts the progress of the story. Similarly the Bāla-Kāṇḍa contains much extraneous matters which could not have belonged to the original Rāmāyaṇa. So Kāṇḍas from II-VI form the kernel of the Rāmāyaṇa to which Kāṇḍas I and VII were added later and several passages were interpolated even in the II-VI Kāṇḍas. Several opening cantos of the II Kāṇḍa were added to Kāṇḍa I. The original Rāmāyaṇa commenced with what now forms cantos Vth of the Bāla-Kāṇḍa.

On the basis of internal and external evidences collected from Rāmāyaṇa and other sources, Dr. Jacobi thinks that the original Rāmāyaṇa must have been composed before 500 B.C.

The Vālmiki is aptly described as the trend-setter and his work served as a model. The language is throughout chaste and refined,

Vālmiki is more skilled in the use of *upamā* and *rūpaka*. Simplicity of style and clearness of thought are the chief characteristics of his poetry.

The Rāmāyaṇa had come down to us in four recensions viz., Bombay-recension published at Bombay. Bengal-recension, published at Calcutta, was translated with valuable notes by G. Gorresio which was available in five volumes, North-Western recension (Kashmirian recension) is the third work, which was published from Lahore, South-Indian recension was published from Madras. It does not differ much from the Bombay recension. The first three recensions differ from one another considerably. It is not possible to suggest which recension comes closest to the archetype of Vālmīki. Schlegel favoured the Bengal recension while Bohtlingk concluded that the most old form is found in the Bombay recension. The story as given in the Harivaṁśa bear more resemblance to Bengal recension. The Rāmāyaṇa Mañjarī of Kṣemendra presupposes the existence of North-Western recension. The Rāmāyaṇa-Campu of Bhoja is based on the Bombay recension. In fact these recensions came into existence at a very early date. They might have sometimes influenced one another.

Several commentaries which are available on the work speak of the popularity of the Rāmāyaṇa. But most of them are very recent. The important ones are :-

1. Rāmāyaṇa-Tattva-dīpikā by Maheśvara-Tīrtha.
2. Tilaka by Rāma
3. Amṛta-Kaṭaka by Śrīrāma
4. Bhūṣaṇa by Govindarāja.
5. Vālmīki-hṛdaya by Ahobala

Appaya-Dikṣita has commented on the Rāmāyaṇa in his Rāmāyaṇa Tātparya-Saṅgraha and Trayambaka-makhina has done so in his Dhuma-Kūṭa.

The present copy is the reprint of the Rāmāyaṇa which was published by Venkteshwar Pesss Bombay. It consists of four commentaries. The first commentary is Bhūṣaṇa written by Govindarāja. The second is entitled Rāmānujīya by Rāmānuja. The third is known as Tanī-Ślokī by Ahobala and the fourth is Rāmāyaṇa-Tattva-Dīpīkā by Maheśawaratīrtha. Besides these, it contains notes from Bhāvaprakāśikā and Satyatīrthīya.

Govindarāja is a famous commentator on the Vālmīki Rāmāyaṇa and stands supreme among the South-Indian commentators.

With his Vaiṣṇava approach to the text he has remained its authoritative exponent by upholding the qualities of Śrī-Nārāyaṇa and main tenets of Śrī-Vaiṣṇavism. He is known for his profound learning in the various branches of Sanskrit literature. The colophones of his commentary reveal some information about his family and his preceptor, Śatakopadeśikā. Govindarāja explicitly states that he was guided by the Guru, not only in regard to the commentary on the Rāmāyaṇa but in the spiritual persuits also. In the benedictory verses perfixed to the commentary on the Ayodhyā Kāṇḍa, he alludes to his having heard repeatedly the inspired exposition of the epic by his teacher.

Govindarāja's commentary on Vālmīki Rāmāyaṇa namely Bhūṣaṇa covers the entire text. It is in harmony with the main doctrine of Śrivaiṣṇavism particularly prapatti. The whole poem is like a long discourse on prapatti His references to Vedic rituals go to show that he was acquainted not merely with the theory but also with practical aspects of Vedic ritualism.

Thus, his commentary on the Rāmāyaṇa is veritable treasure house of learning and scholarship. Its importance from the point of view of Vaiṣṇava faith is unique. In the course of the commentary Govindarāja also points out the pecularities of the language of the epic and the literary merits of the composition on which he comments. Hence the commentary is very highly valuable from religious, philosophical, literary and linguistic points of view.

The second commentary Rāmāyaṇa-Tattva-Dīpikā of the Rāmāyaṇa is that of Maheśwaratīrtha. Maheśwara Tīrtha was the pupil of Śri Nārāyaṇa Tīrtha. In the beginning of his commentary he had admitted that his work was based on the opinions of other commentators expressed in their various Ṭīkās. At places he has edited the text on the basis of other works. He has quoted profusely from Nighaṇṭu of Yāska while explaining the meaning of the words and verses. Quotations from the Purāṇas viz., Skanda, Nārada etc, occur frequently in this commentary. It seems that the author of the commentary was wellversed in the vedic lore and the Purāṇas. This commentary also covers the entire work. The commentary is very important for the proper understanding of the Rāmāyaṇa because its language is very lucid and its explanations are vivid and clear.

The third commentary is Rāmānujam perhaps written by Rāmānuja, the great philosopher. It can be inferred from the title of the work that it explains the Rāmāyaṇa from the vedāntic point of view. Since the meanings and explanations are included in the Bhūṣaṇa commentary of Govindarāja so it is not given separately

in the present edition of the Rāmāyaṇa, but its inclusion in the Bhūṣaṇa proves that it was an important commentary.

The fourth commentary which goes by the name of Tāniślokī was composed by Ahobalācārya. This contains the translation of the Rāmāyaṇa and is available on whole of the works. In the beginning of the commentary we are told that the Ślokas of the Rāmāyaṇa which were explained by the commentators of the Upaniṣads in Dravida language, are being explained in the divine language i.e. Sanskrit. Hence Ahobala's explanations follow those which are given in the Dravida literature. It also says that the explanations which were given by Rāmānuja and Govinda rāja are not given in this Commentary. The commentary is very explanatory and reveals the correct meaning of the epic. It is worth studying from literary point of view.

These four commentaries are supplemented with notes from Munibhāvaprakāśikā and Satyatīrthiya commentaries. Obviously these commentaries donot cover the whole of the work. But they are helpful in the understanding of the Rāmāyaṇa. In addition to these commentaries, a map of Rāmāyaṇa-age is being also given for the convenience of the readers to locate places mentioned in the great epic.

Dr. Rajendra Nath Sharma,
Head of Sanskrit Deptt.
Hindu College,
Delhi-110007.

अथ श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यप्रारम्भः ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

श्रीरामपञ्चायतन ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ अथ रामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामःशरणंसमस्तजगतांरामंविनाकागतीरामेणप्रतिहन्यतेकालिमलंरामायकार्यं नमः ॥ रामात् त्रस्यतिकालभीमभुजगोरामस्यसर्ववशेरामेभक्तिरखण्डिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयंराममिंदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदेच परमानंदंभक्ताना मभयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या यस्यांशालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवंश्रीरामंविशुद्धंपरमंभजे ॥ ३ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातंयत्पृष्टं विदुषात्वया ॥ संसारपाशबद्धानांदुःखानिसुबहूनिच ॥ ४ ॥ एतत्संसारपाशस्यच्छेदकः कतमःस्मृतः ॥ कलौवेदोक्तमार्गाश्चनश्यंतीतित्वयोदितम् ॥ ५ ॥ अधर्मनिरतानां च यातनाश्चप्रकीर्तिताः ॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेवेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाखंडत्वंप्रसिद्धंवैतत्सर्वपरिकीर्तितम् । कामार्ता ह्रस्वदेहाश्चलुब्धा अन्योन्यतत्पराः ॥७॥ कलौसर्वेभविष्यंति स्वल्परायोबहुप्रजाः । स्त्रियः स्वपोषणपरा वेश्यालावण्यशालिनः ॥८॥ पतिवाक्यमनादृत्यसदान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीलादुष्टशीलेषुकरिष्यंति सदास्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ताभविष्यंतिपुरुषेषुकुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्योदेहसंस्कारवर्जिताः ॥ १० ॥ वाचालाश्च भविष्यंतिकलौप्राप्तेचयोषितः ॥ भिक्षवश्चापिमित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥ पाखंडालापनिरताः पाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदाद्विजाभविष्यंतितदा वृद्धिंगतः कलिः ॥ विप्रवंशोद्भवश्रेष्ठउपवीतंशिखांत्यजेत् ॥ १३ ॥ कथंतन्निष्कृतिंयातिवदसूत महामते ॥ राक्षसाः कलिमाश्रित्यजायंतेब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परंविरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः । द्विजानुष्ठानरहिताभगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥ कलौविप्राभविष्यंतिकंचुकोष्णीपधारिणः । घोरेकलियुगेब्रह्मन्जनानांपापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानांनिष्कृतिश्चकथं भवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकं पक्वंशूद्रैश्चसहभोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्नंतथाश्नीयात्कथंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथातुष्यतिदेवेशोदेवदेवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नोवदस्वसर्वज्ञसूतकारुण्य वारिधे ॥ १९ ॥ वदसूतमुनिश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः ॥ कथंन जायतेतुष्टिः सूतत्वद्वचनामृतात् ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ शृणुध्वमृपयः सर्वेयदिष्टंवोवदा म्यहम् ॥ गीतंसनत्कुमारायनारदेनमहात्मना ॥ २१ ॥ रामायणमहाकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनंदुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । रामचंद्रगुणोपेतंसर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांहेतुभूतंमहाफलम् ॥ अपूर्वपुण्यफलदंशृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातकयुक्तोवायुक्तोवासर्वपातकैः ॥ श्रुत्वैतदार्षंदिव्यंहिकाव्यंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥ रामायणेप्रवर्ततेसज्जनायेजगद्धिताः ॥ तएवकृत कृत्याश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांसाधनेचद्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यंचसदाभक्त्यारामाख्यानंतदानृभिः ॥२७॥ पुरार्जितानिपापानि नाशमायांतियस्यवै । रामायणेमहाप्रीतिस्तस्यवैभवतिध्रुवम् ॥२८॥ रामायणेवर्त्तमानेपापपाशेनयंत्रितः ॥ अनादृत्यान्यथागाथासक्तबुद्धिःप्रवर्तते ॥२९॥ तस्मात्तुरामायणनामधेयंपरंतुकाव्यंशृणुतद्विजेन्द्राः । यस्मिञ्छ्रुतेजन्मजरादिनाशोभवत्यदोषः सनरोऽच्युतःस्यात् ॥ ३० ॥ वरंवरेण्यंवरदंतुभाव्यं

निजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संकल्पितार्थप्रदमादिकाव्यंश्रुत्वात्रजेन्मोक्षपदंमनुष्यः ॥ २१ ॥ ब्रह्मेशविष्णवाख्यशरीरभेदैर्विश्वंसृजत्यत्तिचपातियश्च ॥
तमादिदेवंपरमंपरेशमाधायचेतस्युपयातिमुक्तिम् ॥ २२ ॥ योनामजात्यादिविकल्पहीनःपरःपराणांपरमः परः स्यात् ॥ वेदांतवेद्यःस्वरुचाप्रकाशःस
वीक्ष्यतेसर्वपुराणवेदैः ॥ २३ ॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षेचैत्रेचद्विजसत्तमाः ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ २४ ॥ इत्येवं शृणुयाद्यस्तुश्रीरामचरितं
शुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोतिपरत्रामुत्रचोत्तमान् ॥ २५ ॥ त्रिसप्तकुलसंयुक्तःसर्वपापविवर्जितः ॥ प्रयातिरामभवनंयत्रगत्वानशोच्यते ॥ २६ ॥ चैत्रेमाघे
कार्त्तिकेचासितेपक्षेचवाचयेत् ॥ नवम्यहनितस्मात्तुश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ २७ ॥ रामायणंचादिकाव्यंस्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ तस्मात्कलियुगेघोरेसर्वधर्म
बहिष्कृते ॥ २८ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ रामायणपरायेतुघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ २९ ॥ ते नराःकृतकृत्याश्चनकलिर्बाधतेहि तान् ॥
कथारामायणस्यापिनित्यंभवतियद्गृहे ॥ ४० ॥ तद्गृहंतीर्थरूपंहिदुष्टानां पापनाशनम् ॥ तावत्पापानिदेहेऽस्मिन्निवसंतितपोधनाः ॥४१॥ यावन्नश्रूयते
सम्यक्श्रीमद्रामायणं नरैः ॥ दुर्लभैवकथालोके श्रीमद्रामायणोद्भवा ॥ ४२॥ कोटिजन्मसमुत्थेनपुण्येनैवतुलभ्यते ॥ ऊर्जेमाघेसितेपक्षेचैत्रेच द्विजसत्तमाः
॥ ४३ ॥ यस्य श्रवणमात्रेणसौदासोऽपिविमोचितः ॥ गौतमशापतः प्राप्तः सौदासो राक्षसींतनुम् ॥४४॥ रामायणप्रभावेणविमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ यस्त्वेत
च्छृणुयाद्भक्त्या रामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ समुच्यतेमहापापैरुपपातकराशिभिः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायण
माहात्म्येप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ऋषय ऊचुः ॥ कथंसनत्कुमारायदेवर्षिर्नारदोमुनिः ॥ प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथंचमिलिताबुभौ ॥ १ ॥ कस्मिन्क्षेत्रेस्थितौ
तातताबुभौब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तंनारदेनास्मैतन्नोब्रूहिमहामुने ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ सनकाद्यामहात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ॥ निर्ममानिरहंकाराःसर्वे ते
ह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३ ॥ तेषांनामानिवक्ष्यामिसनकश्चसनंदनः ॥ सनत्कुमारश्चतथासनातनइतिस्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्तामहात्मानोब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्र
सूर्यसंकाशाः सत्यवंतोमुमुक्षवः ॥ ५ ॥ एकदाब्रह्मणः पुत्राःसनकाद्यामहौजसः ॥ मेरुशृंगंसमाजग्मुर्वीक्षितुंब्रह्मणःसभाम् ॥ ६ ॥ तत्रगंगांमहापुण्यां
विष्णुपादोद्भवांनदीम् ॥ निरीक्ष्यस्नातुमुद्युक्ताःसीताख्याप्रथितौजसः ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रादेवर्षिर्नारदोमुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नामहरेर्नारायणादि
कम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानंतवासुदेव जनार्दन ॥ यज्ञेशयज्ञपुरुषरामविष्णोनमोऽस्तुते ॥ ९ ॥ इत्युच्चरन्हरेर्नामपावयन्निखिलंजगत् ॥ आजगाम
स्तुवन् गंगांमुनिर्लोकैकपावनीम् ॥ १० ॥ अथायांतंसमुद्वीक्ष्यसनकाद्यामहौजसः ॥ यथार्हामर्हणांचक्रुर्ववंदेसोऽपितान्मुनीन् ॥ ११ ॥ अथतत्रसभामध्ये
नारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारःप्रोवाचनारदंमुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सर्वज्ञोऽसिमहाप्राज्ञमुनिमानदनारद ॥ हरिभक्तिपरोयस्मा
त्वत्तोनास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येनेदमखिलंजातंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ गंगापादोद्भवायस्यकथंसज्ञायतेहरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदितत्त्वतो

वक्तुमर्हसि ॥ नारद उवाच ॥ नमः परायदेवायपरात्परतराय च ॥ १५ ॥ परात्परनिवासायसगुणायागुणायच ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपायधर्माधर्मस्वरू
पिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यास्वरूपायस्वस्वरूपायतेनमः ॥ १७ ॥ योदैत्यहंतानरकान्तकश्चभुजाग्रमात्रेणदधारगोत्रम् ॥ भूभारविच्छेदविनोदकामंतमादि
देवंरघुवंशदीपम् ॥ १८ ॥ आविर्भूतश्चतुर्धायःकपिभिःपरिवारितः ॥ हतवान्राक्षसानीकंरामंदाशरथिंभजे ॥ १९ ॥ एवमादीन्यनेकानिचरितानिमहा
त्मनः ॥ तेषांनामानिसंख्यातुंशक्यतेनाब्दकोटिभिः ॥ २० ॥ महिमानंतुयन्नाम्नः पारंगंतुंनशक्यते ॥ मनवोऽपिमुनीन्द्राश्च कथंतंक्षुल्लकोभजे ॥ २१ ॥
यन्नामश्रवणेनापि महापातकिनोऽपिये ॥ पावनत्वंप्रपद्यंतेकथंस्तोष्यामिक्षुद्रधीः ॥ २२ ॥ रामायणपरायेतुघोरेकालियुगेद्विजाः ॥ तएवकृतकृत्याश्चतेषां
नित्यंनमोनमः ॥ २३ ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेचैत्रेमाघेतथैवच ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ २४ ॥ गौतमशापतःप्राप्तः सौदासोराक्षसींतनुम् ॥
रामायणप्रभावेणविमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणंकेनप्रोक्तंसर्वधर्मफलप्रदम् ॥ शप्तः कथंगौतमेनसौदासोमुनिसत्तम ॥ २६ ॥
रामायणप्रभावेणकथंभूयोविमोचितः ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदितेचेदस्तिकरुणामयि ॥ २७ ॥ सर्वमेतदशेषेणमुनेनोवक्तुमर्हसि ॥ शृण्वतां वदतांचैव कथा
पापप्रणाशिनी ॥२८॥ नारद उवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रयद्वाल्मीकिमुखोद्भृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥२९॥ आस्तेकृतयुगेविप्रोधर्म
कर्मविशारदः ॥ सोमदत्तइतिख्यातो नाम्नाधर्मपरायणः ॥ ३० ॥ विप्रस्तुगौतमाख्येनमुनिनाब्रह्मवादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वै गंगातीरेमनोरमे ॥ पुराण
शास्त्रकथनैस्तेनासौबोधितोऽपिच ॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैतेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्यपरिचर्यापरोऽभवत् ॥३२॥ उपस्थितायापितस्मै
प्रणामंनह्यकारि च ॥ सतुशांतोमहाबुद्धिर्गौतमस्तेजसांनिधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानिकर्माणिकरोतीतिमुदंययौ ॥ यस्त्वर्चितोमहादेवः शिवःसर्वजगद्गुरुः
॥ ३४ ॥ गौतमश्चागतस्तत्रनचोत्थापत्ततोद्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतंपापंराक्षसत्वेनचोक्तवान् ॥३५॥ भगवान्सर्वधर्मज्ञः सर्वदर्शी सुरेश्वरः ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वा
विनयान्नयकोविदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्व भगवन्सर्वमपराधंकृतंमया ॥ गौतम उवाच ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेरामायणकथामृतम् ॥३७॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं भक्ति
भावेनसादरम् ॥ नात्यंतिकंभवेदेतद्द्वादशाब्दंभविष्यति ॥३८॥ विप्र उवाच ॥ केनरामायणंप्रोक्तं चरितानितु कस्यवै ॥ मनसाप्रीतिमापन्नोववंदेचरणौगुरोः
॥३९॥ एतत्सर्वंमहाप्राज्ञसंक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ गौतम उवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रवाल्मीकिमुनिना कृतम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वामुच्यते पापात्स्वंरूपंपुनरेतिसः
येनरामावतारेण राक्षसारावणादयः ॥४१॥ हतास्तुदेवकार्यार्थंचरितंतस्यवैशृणु ॥ कार्त्तिकेचसितेपक्षेकथारामायणस्यतु ॥ ४२ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यासर्व
पापप्रणाशिनी ॥ इत्युक्त्वासर्वसंपन्नोगौतमः स्वाश्रमं ययौ ॥ ४३ ॥ विप्रोऽपिदुःखमापन्नोराक्षसींतनुमाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासातिवेगार्तोनित्यंक्रोधपरायणः
॥४४॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमोबभ्रामविजनेवने ॥ मृगांश्चविविधांस्तत्र मनुष्यांश्चसरीसृपान् ॥४५॥ विहगान्प्लवगांश्चैवप्रशस्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभि

विप्रः पीतरक्तकलेवरैः ॥ ४६ ॥ रक्तादप्रेतकैश्चैवतेनासीद्भूर्भयङ्करी । ऋतुत्रयेसपृथिवींशतयोजनविस्तराम् ॥ ४७ ॥ कृत्वानिदूपितांपश्चाद्गत्वानांनरमग त्पुनः ॥ तत्रापिकृतवान्नित्यंनरमांसाशनंतदा ॥ ४८ ॥ जगामनर्मदातीरंसर्वलोकभयंकरः ॥ एतस्मिन्नंतरेप्रातःकश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ॥ ४९ ॥ कालिंग देशसंभूतोनाम्नागर्गइतिश्रुतः । वहन्गंगाजलंस्कंधेस्तुवन्विश्वेश्वरंप्रभुम् ॥ ५० ॥ गायन्नामानिरामस्यसमायातोऽतिहर्षितः ॥ तमागतंमुनिंदृष्ट्वासुदाम नामराक्षसः ॥ ५१ ॥ प्राप्तानःपारणेत्युक्त्वाभुजावुद्यम्यतंययौ । तेनकीर्तितनामानिश्रुत्वादूरेव्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ अशक्तस्तंद्विजंहंतुमिदमूचेसराक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहोभद्रमहाभागनमस्तुभ्यंमहात्मने ॥ ५३ ॥ नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसाअपिदूरगाः ॥ मयाप्रभक्षिताःपूर्वंविप्राःकोटिसहस्रशः ॥५४॥ नामप्रहरणंविप्ररक्षतित्वांमहाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेण राक्षसा अपि भो वयम् ॥ ५५ ॥ परांशांतिंसमापन्नामहिमानोऽच्युतस्य कः ॥ सर्वथात्वंमहा भागरागादिरहितोद्विजः ॥ ५६ ॥ रामकथाप्रभावेणपाह्यस्मात्पातकाधमात् । गुर्ववज्ञा मयापूर्वंकृताचमुनिसत्तम ॥ ५७ ॥ कृतश्चानुग्रहःपश्चाद्गुरुणा प्रोक्तवानिदम् ॥ वाल्मीकिमुनिना पूर्वंकथारामायणस्यच ॥ ५८ ॥ ऊर्जेमासिसितेपक्षे श्रोतव्याचप्रयत्नतः ॥ गुरुणापिपुनःप्रोक्तंरम्यंतुशुभवचः ॥ ५९ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्ब्रह्मन्महाभागसर्वशास्त्रार्थकोविद ॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेणपाह्यस्मात्पापकर्मणः ॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्याख्यातंराक्षसेनराममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ६१ ॥ निशम्यविस्मयाविष्टोबभूवद्विजसत्तमः ॥ ततोविप्रःकृपाविष्टोरामनामपरायणः ॥ ६२ ॥ सुदामंराक्षसंनामचेदंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ राक्षसेंद्रमहाभागमतिस्तेविमलागता ॥ ६३ ॥ अस्मिन्नूर्जेसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥ शृणुत्वं राममाहात्म्यंरामभक्तिपरात्मना ॥ ६४ ॥ रामध्यानपराणांचकःसमर्थःप्रबाधितुम् ॥ रामभक्तिपरायत्रब्रह्माविष्णुःसदाशिवः ॥ ६५ ॥ अत्रदेवाश्चसिद्धाश्च रामायणपरानराः ॥ तस्मादूर्जेसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥ ६६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंसावधानःसदाभवन् ॥ कथाश्रवणमात्रेणराक्षसत्वमपाकृतम् ॥ ६७ ॥ विसृज्यराक्षसंभावमभवद्देवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशमापन्नो विबुधर्षभः ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणी रामभद्रः समागतः ॥ स्तुवंस्तुब्राह्मणं सम्यग्जगामहरिमंदिरम् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यमूर्जेमासिचकीर्तितं ॥ ७० ॥ यन्नाम स्मरणादेवमहापातककोटिभिः ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योनरोयातिपरांगतिम् ॥ रामायणेतियन्नामसकृदप्युच्यतेयदा ॥ ७१ ॥ तदैवपापनिर्मुक्तोविष्णुलोकं सगच्छति ॥ येपठंतीदमाख्यानंभक्त्याशृण्वंतिवानराः ॥ गंगास्नानफलंपुण्यंतेपांसंजायतेनवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कंद० नारदसनत्कुमारसंवादे रामा यणमा० राक्षसविमोचनंनामद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ अहोचित्रमिदंप्रोक्तंमुनिमानदनारद ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंपुनस्त्वंवदविस्त रात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्यमाहात्म्यंकथयस्वप्रसादतः ॥ कथंनोजायतेतुष्टिर्मुनेत्वद्वचनामृतात ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वेयूयंमहाभागाःकृतार्था नात्र

संशयः ॥ यतःप्रभावंरामस्य भक्तितः श्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहात्म्यश्रवणंयस्यराघवस्यकृतात्मनाम् ॥ दुर्लभंप्राहुरित्येतंमुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥
शृणुध्वमृषयश्चित्रमितिहासंपुरातनम् ॥ सर्वपापप्रशमनंसर्वरोगविनाशनम् ॥ ५ ॥ आसीत्पुराद्वापरेचसुमतिर्नामभूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवःश्रीमान्सप्तद्वीपैक
नायकः ॥ ६ ॥ धर्मात्मासत्यसंपन्नःसर्वसंपद्भिर्भूषितः ॥ सदारामकथासेवीरामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ रामपूजापराणांचशुश्रूषुर्निरहंकृतिः ॥ पूज्येषु
पूजानिरतःसमदर्शीगुणान्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितःशांतःकृतज्ञःकीर्तिमान्नृपः ॥ तस्यभार्यामहाभागासर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रतापतिप्राणानाम्ना
सत्यवतीशुभा ॥ तावुभौदंपतीनित्यंरामायणपरायणौ ॥ १० ॥ अन्नदानरतौनित्यंजलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाप्यादीनसंख्यातान् वितेनतुः ॥११॥
सोऽपिराजामहाभागोरामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिभक्तिभावेनभावितः ॥ १२ ॥ एवंरामपरंनित्यंराजानंधर्मकोविदम् ॥ तस्यप्रियासत्यवती
देवाअपिसदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोकेविश्रुतौ तौ च दंपत्यत्यंतधार्मिकौ ॥ आययौ बहुभिः शिष्यैर्द्रष्टुकामोविभांडकः ॥ १४ ॥ विभांडकंमुनिंदृष्ट्वा
समायातोजनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौसपत्नीकः पूजाभिर्बहुविस्तरम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियंशांतंकृतासनपरिग्रहम् ॥ नीचासनगतो भूपः प्रांजलिर्मुनि
मब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्कृतकृत्योऽस्मि तवात्रागमनेनभोः ॥ सतामागमनंसन्तः प्रशंसंति सुखावहम् ॥ १७ ॥ यत्रस्यान्महतांप्रेमतत्रस्युः
सर्वसंपदः ॥ तेजः कीर्तिर्धनंपुत्राइतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ १८ ॥ तत्रवृद्धिंगमिष्यंतिश्रेयांस्यनुदिनंमुने ॥ यत्रसंतःप्रकुर्वंतिमहतींकरुणां प्रभो ॥ १९ ॥
योमूर्ध्निधारयेद्ब्रह्मन्विप्रपादतलोदकम् ॥ सस्नातः सर्वतीर्थेषुपुण्यवान्नात्रसंशयः ॥ २० ॥ ममपुत्राश्चदाराश्चसंपत्त्वयिसमर्पिता ॥ समाज्ञापयशांतात्मन्
ब्रह्मन्किंकरवाणिते ॥ २१ ॥ विनयावनतंभूपंतंनिरीक्ष्य मुनीश्वरः ॥ स्पृशन्करेणराजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥२२॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तं भवता
तत्सर्वंत्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताः सर्वेपरंश्रेयोभजंति हि ॥ २३ ॥ प्रीतोऽस्मितवभूपालसन्मार्गेपरिवर्तिनः ॥ स्वस्तितेऽस्तुमहाभाग यत्प्रक्ष्यामि
तदुच्यताम् ॥ २४ ॥ पुराणा बहवः संतिहरिसंतुष्टिकारकाः । माघेमास्यप्युद्यतोऽसिरामायणपरायणः ॥ २५ ॥ तवभार्यापिसाध्वीयं नित्यंरामपरा
यणा ॥ किमर्थमेतद्वृत्तांतंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ श्रूयतां भगवन्सर्वंयत्पृच्छसि वदामितत् ॥ आश्चर्यभूतंलोकानामावयोश्चरितंमुने ॥२७॥
अहमासीत्पुराशूद्रोमालिनिर्नामसत्तम ॥ कुमार्गनिरतोनित्यंसर्वलोकाहितेरतः ॥ २८ ॥ पिशुनोधर्मविद्वेषीदेवद्रव्यापहारकः ॥ महापातकिसंसर्गी देव
द्रव्योपजीविकः ॥ २९ ॥ गोघ्नश्चब्रह्महाचौरोनित्यंप्राणिवधेरतः ॥ नित्यंनिष्ठुरवक्ताचपापीवेश्यापरायणः ॥ ३० ॥ किंचित्कालंस्थितोह्येवमनादृत्यमह
द्वचः ॥ सर्वबंधुपरित्यक्तोदुःखीवनमुपागमम् ॥ ३१ ॥ मृगमांसाशनोनित्यंतथामार्गविरोधकृत् ॥ एकाकीदुःखबहुलोह्यवसं निर्जनेवने ॥ ३२ ॥ एकदा
क्षुत्परिश्रांतोनिदाघार्तः पिपासितः ॥ वसिष्ठस्याश्रमं दृष्ट्वा अपश्यं विजनेवने ॥ ३३ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं तत्समीपेमहत्सरः ॥ पर्यन्तेवनपुष्पौघै

इच्छादितंतन्मुनीश्वरैः ॥३४॥ अपिबंतत्रपानीयंतत्तटेविगतश्रमः ॥ उन्मूल्यवृक्षमूलानिमयाक्षुच्चनिवारिता ॥३५॥ वसिष्ठस्याश्रमेतिष्ठन्निवासंकृतवानहम् ॥
शीर्णस्फटिकसंधानंतत्रचाहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पर्णैस्तृणैश्चकाष्ठैश्चगृहंसम्यक्प्रकल्पितम् ॥ तत्राहंव्याधसत्त्वस्थोहत्वाबहुविधान्मृगान् ॥ ३७॥ आजीवं
वर्तनंकृत्वाप्रताराणांचविंशतिम् ॥ अथेयमागतासाध्वीविंध्यदेशसमुद्भवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसंभूतानाम्नाकालीतुविश्रुता ॥ बंधुवर्गैःपरित्यक्तादुःखिता
जीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्क्षुत्तृट्परिश्रांता शोचन्तीसुक्रियांक्रियाम् ॥ दैवयोगात्समायाताभ्रमंती विजनेवने ॥ ४० ॥ मासिग्रीष्मेचतापार्तान्तस्ताप
प्रपीडिता ॥ इमांदुःखवतीं दृष्ट्वाजातामेविपुलाघृणा ॥ ४१ ॥ मयादत्तंजलंचास्यैमांसंवन्यफलंतथा ॥ गतश्रमातुतुष्टासामयाब्रह्मन्यथातथम् ॥ ४२ ॥
न्यवेदयत्स्वकर्माणिशृणुतानिमहामुने ॥ इयंकालीतुनाम्नैवनिषादकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ दाविकस्य सुताविद्वन्न्यवसद्विंध्यपर्वते ॥ परस्वहारिणीनित्यंसदा
पैशुन्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बन्धुवर्गैःपरित्यक्तायतोहतवतीपतिम् ॥ कांतारेविजनेब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्येवंस्वकृतंकर्मसाचमह्यंन्यवेदयत् ॥
वसिष्ठस्याश्रमे पुण्येह्यहंचेयं चवैमुने ॥ ४६ ॥ दंपतीभावमाश्रित्यास्थितौमांसाशनौतदा ॥ उच्छिष्टार्थंगतौचैववसिष्ठस्याश्रमेतदा ॥ ४७ ॥ समाजंतत्र
दृष्ट्वापिदेवर्षीणांचसत्रकम् ॥ रामायणपराविप्रामाघेदृष्टादिनेदिने ॥ ४८ ॥ निराहारौचविश्रांतौक्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौतत्रवसिष्ठस्याश्रमं
प्रति ॥ ४९ ॥ रामायणकथांश्रोतुंनवाह्नाचैवभक्तितः ॥ तत्कालएवपंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥ ५० ॥ कर्मणातेनहृष्टात्माभगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान्
प्रेषयामासमदाहरणकारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावांविमानेतुययुश्च परमंपदम् ॥ आवांसमीपमापन्नौदेवदेवस्यचक्रिणः ॥ ५२ ॥ भुक्तवंतौमहाभोगान् याव
त्कालंशृणुष्वमे ॥ युगकोटिसहस्राणियुगकोटिशतानिच ॥ ५३ ॥ उषित्वारामभवनेब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालंचतत्रापिस्थित्वेंद्रपदमागतौ ॥ ५४ ॥
तत्रापितावत्कालंचभुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ ततःपृथ्वींशतांप्राप्तौक्रमेणमुनिसत्तम ॥ ५५ ॥ अत्रापिसंपदतुला रामायणप्रसादतः ॥ अनिच्छया कृतं
नापिप्राप्तमेवंविधंमुने ॥ ५६ ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ भक्तिभावेनधर्मात्मञ्जन्ममृत्युजरापहम् ॥ ५७ ॥ अवशेनापि यत्कर्मकृतं
तुसुमहाफलम् ॥ ददातिनृणांविप्रेंद्ररामायणप्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारद उवाच ॥ एतत्सर्वंनिशम्यासौविभांडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्यमहीपालंप्रययौ
स्वंतपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रा देवदेवस्यचक्रिणः ॥ रामायणकथाचैषाकामधेनूपमास्मृता ॥ ६० ॥ माघेमासेसितेपक्षेरामाख्यानं
प्रयत्नतः ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यंसर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ यइदंपुण्यमाख्यानंसर्वपापप्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिरामेभक्तिश्चजायते ॥ ६२ ॥
इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारदउवाच ॥ अन्यमासंप्रवक्ष्यामिशृणुध्वंसुसमा
हिताः ॥ सर्वपापहरंपुण्यं सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचैवयोषिताम् ॥ समस्तकामफलदंसर्वव्रतफलप्रदम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्न

नाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ३ ॥ अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासंपुरातनम् ॥ पठतांशृण्वतांचैवसर्व
पापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ विंध्याटव्यामभूदेकःकालिकोनामलुब्धकः ॥ परदारपरद्रव्यहरणेसततंरतः ॥ ५ ॥ परनिंदापरो नित्यंजंतुपीडाकरस्तथा ॥
हतवान्ब्राह्मणान्गाश्चशतशोऽथसहस्रशः ॥ ६ ॥ देवस्वहरणेनित्यंपरस्वहरणेतथा ॥ तेनपापान्यनेकानिकृतानिसुमहांतिच ॥ ७ ॥ नतेषांशक्यतेवक्तुं
संख्यावत्सरकोटिभिः ॥ सकदाचिन्महापापोजंतूनामंतकोपमः ॥ ८ ॥ सौवीरनगरंप्राप्तःसर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ योषिद्भिर्भूषिताभिश्च सरोभिर्विमलो
दकैः ॥ ९ ॥ अलंकृतंविपणिभिर्ययौदेवपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमध्यस्थंरम्यंकेशवमंदिरम् ॥ १० ॥ छादितंहेमकलशैर्दृष्ट्वा व्याधोमुदं ययौ ॥
हीरमुक्तासुवर्णानिबहूनीतिविनिश्चितः ॥ ११ ॥ जगामरामभवनंवित्ताशश्चौर्यलोलुपः ॥ तत्रापश्यद्द्विजवरंशांतंतत्त्वार्थकोविदम् ॥ १२ ॥ परिचर्या
परंविष्णोरुत्तंकंतपसांनिधिम् ॥ एकाकिनंदयालुंचनिःस्पृहंध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाऽसौलुब्धकोमेनेतंचौर्यस्यांतरायिणम् ॥ देवस्यद्रव्यजातंतु
समादातुमनानिशि ॥ १४ ॥ उत्तंकंहंतुमारेभेविधृतासिर्मदोद्धतः ॥ पादेनाक्रम्यतद्वक्षोजटाःसंगृह्यपाणिना ॥ हंतुंकृतमतिंव्याधमुत्तंकःप्रेक्ष्यचाब्रवीत्
॥ १५ ॥ उत्तंक उवाच ॥ भोभोःसाधोवृथामांत्वंहनिष्यसि निरागसम् ॥ मयाकिमपराद्धंतेतद्वदत्वंचलुब्धक ॥ १६ ॥ कृतापराधिनो लोके हिंसां कुर्वंति
यत्नतः । न हिंसंतिवृथासौम्यसज्जनाअप्यपापिनम् ॥ १७ ॥ विरोधिष्वपिमूर्खेषुनिरीक्ष्यावस्थितान् गुणान् ॥ विरोधंनाधिगच्छंतिसज्जनाःशांततेजसः
॥ १८ ॥ बहुधावाच्यमानोऽपियोनरः क्षमयान्वितः ॥ तमुत्तमंनरंप्राहुर्विष्णोःप्रियतरंतथा ॥ १९ ॥ सुजनोनयातिवैरंपरहितनिरतोविनाशकालेऽपि ॥
छेदेऽपिचंदनतरुःसुरभयतिमुखंकुठारस्य ॥ २० ॥ अहोविधिर्वैबलवान्बाधतेबहुधाजनान् ॥ तत्रापिसाधून्बाधंतेलोकेवैदुर्जना जनाः ॥ २१ ॥ मृगमीन
सज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुनानिष्कारणवैरिणोजगति ॥ २२ ॥ अहोबलवतीमायामोहयत्यखिलंजगत् ॥ पुत्रमित्र
कलत्राद्यैःसर्वंदुःखेनयोज्यते ॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेणकलत्रंपोषितंचतत् ॥ अंतेतत्सर्वमुत्सृज्यएकएवप्रयातिवै ॥ २४ ॥ ममतामममपितामममभार्याममा
त्मजाः ॥ ममेदमितिजन्तूनांममताबाधतेवृथा ॥ २५ ॥ यावदर्जयतिद्रव्यंतावदेवहिबांधवाः ॥ धर्माधर्मौसहैवास्तामिहामुत्रचनापरः ॥ २६ ॥ अर्जितंतु
धनंसर्वंभुंजतेबांधवाःसदा ॥ सर्वेष्वेकतमोमूढस्तत्पापफलमश्नुते ॥ २७ ॥ इतिब्रुवाणंतमृषिंविमृष्यभयविह्वलः ॥ कालिकःप्रांजलिःप्राहक्षमस्वेतिपुनः
पुनः ॥ २८ ॥ तत्संगस्यप्रभावेणहरिसान्निधिमात्रतः ॥ गतपापोलुब्धकश्चसानुतापोऽभवद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥ मयाकृतानिकर्माणिमहांतिसुबहूनिच ॥
तानिसर्वाणिनष्टानिविप्रेंद्रतवदर्शनात् ॥ ३० ॥ अहंवैपापकृन्नित्यंमहापापंसमाचरम् ॥ कथंमेनिष्कृतिर्भूयात्कंयामिशरणंविभो ॥ ३१ ॥ पूर्वजन्मार्जितैः
पापैर्लुब्धकत्वमवाप्नवम् ॥ अत्रापिपापजालानि कृत्वाकांगतिंमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इतिवाक्यंसमाकर्ण्यकालिकस्यमहात्मनः ॥ उत्तंकोनामविप्रर्षिर्वाक्यं

चेदमथाब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तंक उवाच ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञमतिस्तेविमलोज्ज्वला ॥ यस्मात्संसारदुःखानांनाशोपायमभीप्सति ॥ २४ ॥ चैत्रेमासेसिते
पक्षेकथारामायणस्यच ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्याभक्तिभावेनसादरम् ॥ २५ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ तस्मिन्क्षणेकलिकोऽसौलुब्धकोवीत
कल्मषः ॥ २६ ॥ रामायणकथांश्रुत्वासद्यःपंचत्वमागतः ॥ उत्तंकःपतितंवीक्ष्यलुब्धकंतंदयापरः ॥ २७ ॥ एतद्दृष्ट्वाविस्मितश्चअस्तौषीत्कमलापतिम् ॥
कथांरामायणस्यापिश्रुत्वाचवीतकल्मषः ॥ दिव्यंविमानमारुह्यमुनिमेतदथाब्रवीत् ॥२८॥ कलिक उवाच ॥ उत्तंकमुनिशार्दूलगुरुस्त्वंममसुव्रत ॥ विमुक्त
स्त्वत्प्रसादेनमहापातकसंकटात् ॥२९॥ ज्ञानं त्वदुपदेशान्मेसंजातंमुनिसत्तम ॥ तेनमेपापजालानिविनष्टान्यतिवेगतः ॥४०॥ रामायणकथां श्रुत्वाममत्व
मुक्तवान्मुने ॥ प्रापितोऽस्मित्वयायस्मात्तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहंकृतकृत्योऽस्मिगुरुणाकरुणात्मना ॥ तस्मान्नतोऽस्मितेविद्वन्यत्कृतंतत्क्षम
स्वमे ॥ ४२ ॥ इत्युक्त्वादेवकुसुमैर्मुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ॥ प्रदक्षिणात्रयंकृत्वानमस्कारंचकारसः ॥ ४३ ॥ ततो विमानमारुह्यसर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरो
गणसंकीर्णंप्रपेदेहरिमंदिरम् ॥ ४४ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्राः कथांरामायणस्यच ॥ चैत्रमासे सितेपक्षेश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ नवाह्नाकिलरामस्य
रामायणकथामृतम् ॥ तस्मादृतुषुसर्वेषु हितकृद्धरिपूजकः ॥ ४६ ॥ ईप्सितंमनसायद्यत्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ सनत्कुमारैर्यत्पृष्टंतत्सर्वंगदितंमया ॥४७॥
रामायणस्यमाहात्म्यंकिमन्यच्छ्रोतुमर्हसि ॥४८॥ इति श्रीस्कंद० उत्तरखण्डे नारदसन० रामायण०चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ सूत उवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यं
श्रुत्वाप्रीतोमुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारः पप्रच्छनारदंमुनिसत्तमम् ॥१॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकथितं वोमुनीश्वराः॥ इदानींश्रोतुमिच्छामि
विधिंरामायणस्यच ॥ २ ॥ एतदपिमहाभागमुनेतत्त्वार्थकोविद ॥ कृपयापरयाविप्रोयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ रामायणविधिंचैवशृणुध्वं
सुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषुविख्यातंस्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥ ४ ॥ विधानं तस्यवक्ष्यामिशृणुध्वंगदितंमया ॥ रामायणकथां कुर्वे भक्तिभावेनभावितः ॥ ५ ॥
येनचीर्णेनपापानांकोटिकोटिः प्रणश्यति ॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिकेचपंचम्यामपिचारभेत् ॥६॥ संकल्पंतुततःकुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवस्वहःसुश्रोतव्यं
रामायणकथामृतम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृत्यहंरामशृणोमित्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहंपूर्णतामेतुतव रामप्रसादतः ॥ ८ ॥ प्रत्यहंदंतसंशुद्धिंह्यपामार्गस्य
शाखया ॥ कृत्वास्नायात्तुविधिवद्रामभक्तिपरायणः ॥ स्वयंचबंधुभिःसार्धंशृणुयात्प्रयतेंद्रियः ॥ ९ ॥ स्नानंकृत्वायथाचारंदन्तधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लांबर
धरःशुद्धोगृहमागत्यवाग्यतः ॥१०॥ प्रक्षाल्यपादावाचम्यस्मरन्नारायणंप्रभुम् ॥ नित्यदेवार्चनंकृत्वा पश्चात्संकल्पपूर्वकम्॥११॥ रामायणपुस्तकंच अर्चये
द्भक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्च गंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२ ॥ ॐनमोनारायणायेतिपूजयेद्भक्तितत्परः ॥ एकवारंद्विवारंच त्रिवारंवापिशक्तितः ॥१३॥
होमंकुर्यात्प्रयत्नेनसर्वपापनिवृत्तये ॥ एवं यः प्रयतः कुर्याद्रामायणविधिंतथा ॥ १४ ॥ सयातिविष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरोधर्मकारी

चसत्तमः ॥ १५ ॥ चांडालान्पतितांश्चैववाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥ नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्निंदकान्पिशुनांस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥ कुंडाशिनंतापकं चतथादेवलकाशिनम् ॥ १७ ॥ भिषजंकाव्यकर्त्तारंदेवद्विजविरोधनम् ॥ परान्नलोलुपंचैव परस्त्रीनिरतंतथा ॥ १८ ॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ॥ इत्येवमादिभिःशुद्धोवसन्सर्वहितेरतः ॥ १९ ॥ रामायणपरोभूत्वापरांसिद्धिंगमिष्यति ॥ नास्तिगंगासमंतीर्थंनास्ति मातृसमोगुरुः ॥ २० ॥ नास्तिविष्णुसमोदेवोनास्तिरामायणात्परम् ॥ नास्तिवेदसमंशास्त्रंनास्तिशांतिसमंसुखम् ॥ २१ ॥ नास्तिसूर्यसमंज्योतिर्नास्ति रामायणात्परम् ॥ नास्तिक्षमासमंसारंनास्तिकीर्तिसमंधनम् ॥ २२ ॥ नास्तिज्ञानसमोलाभो नास्तिरामायणात्परम् ॥ तदंतेवेदविदुषेदद्याच्चसदक्षिणम् ॥ २३ ॥ रामायणपुस्तकंचवस्त्राण्याभरणानिच ॥ रामायणपुस्तकंयोवाचकायप्रदापयेत् ॥२४॥ सयाति विष्णुभवनंयत्रगत्वानशोचति ॥ नवाहानि फलंकर्तुंःशृणुधर्मविदांवर ॥ २५ ॥ पंचम्यहनिचारभ्यरामायणकथामृतम् ॥ कथाश्रवणमात्रेणसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥ यदिद्वयंकृतंतस्यपुंडरीक फलंलभेत् ॥ व्रतधारीतुसततंयः कुर्यात्सजितेंद्रियः ॥ २७ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यद्विगुणंफलमश्नुते ॥ चतुःकृत्वःकृतंयेनपराकंमुनिसत्तमाः ॥ २८ ॥ सलभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसंभवम् ॥ पंचकृत्वोव्रतमिदंकृतंयेनमहात्मना ॥ २९ ॥ अत्यग्निष्टोमजंपुण्यंद्विगुणंप्राप्नुयान्नरः ॥ एवंव्रतंचषट्कृत्वःकुर्याद्यस्तुसमाहितः ॥३०॥ अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ व्रतधारीतुधर्मात्मासप्तकृत्वस्तथा लभेत् ॥३१॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ नारीवापुरुषःकुर्यादष्टकृत्वोमुनीश्वराः ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलंपंचगुणंलभेत् ॥ नरोरामपरोवापिनवरात्रंसमाचरेत् ॥ ३३ ॥ गोमेधयज्ञजंपुण्यं सलभेत्त्रिगुणंनरः॥ रामायणंतु यः कुर्याच्छांतात्मा नियतेंद्रियः ॥३४॥ सयाति परमानंदंयत्रगत्वानशोचति ॥ रामायणपरानित्यंगंगास्नानपरायणाः ॥३५॥ धर्ममार्गप्रवक्तारोमुक्ताएवनसंशयः॥ यतीनांब्रह्मचारिणामाचारिणांच सत्तमः ॥ ३६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्याकथारामायणस्यच ॥ श्रुत्वानरो रामकथामतिदीप्तोतिभक्तितः ॥३७॥ ब्रह्मणःपदमासाद्यतत्रैव परिमुच्यते ॥ श्राव्याणांपरमंश्राव्यंपवित्राणामनुत्तमम् ॥३८॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यंश्रोतव्यंयत्नतस्ततः ॥ नरोऽत्रश्रद्धयायुक्तःश्लोकंश्लोकार्धमेव वा ॥३९॥ पठते मुच्यते सद्योह्युपपातककोटिभिः ॥ सतामेवप्रयोक्तव्यंगुह्याद्गुह्यतमं यतः ॥४०॥ वाचयेद्रामभावेन पुण्यक्षेत्रेचसंसदि॥ ब्रह्मद्वेषरतानांचदंभाचाररतात्मनाम्॥४१॥ लोकानां बकवृत्तीनांनब्रूयादिदमुत्तमम्॥ त्यक्तकामादिदोषाणांरामभक्तिरतात्मनाम्॥४२॥ गुरुभक्तिरतानांचवक्तव्यं मोक्षसाधनम् ॥ सर्वदेवमयोरामःस्मृतश्चार्तिप्रणाशनः ॥ ४३ ॥ सद्भक्तवत्सलोदेवोभक्त्यातुष्यतिनान्यथा ॥ अवशेनापियन्नाम्नाकीर्तितोवास्मृतोऽपिवा ॥ ४४ ॥ विमुक्तपातकःसोऽपिपरमंपदमश्नुते ॥ संसारघोरकांतारदावाग्निर्मधुसूदनः ॥ ४५ ॥ स्मर्तॄणांसर्वपापानि नाशयत्याशु

सत्तमः ॥ तदर्पकमिदंपुण्यंकाव्यंसुश्राव्यमुत्तमम् ॥४६॥ श्रवणात्पठनाद्वापि सर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्रसुरसेप्रीतिर्वर्ततेभक्तिसंयुता ॥४७॥ सएवकृत
कृत्यश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ तदर्जितंतुतत्पुण्यं तत्सत्यंसफलंद्विजाः ॥४८॥ यदर्थैश्रवणेप्रीतिरन्यथानहिवर्तते ॥ रामायणपरायेतुरामनामपरायणाः ॥४९॥
तएवकृतकृत्याश्चघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ नवम्यहनिशृण्वंतिरामायणकथामृतम् ॥५०॥ तेकृतार्थामहात्मानस्तेभ्योनित्यं नमोनमः ॥ रामनामैवनामैवनामैव
ममजीवनम् ॥५१॥ संसारविषयांधानांनराणांपापकर्मणाम् ॥ कलौनास्त्येवनास्त्येवनास्त्येवगतिरन्यथा ॥५२॥ सूत उवाच ॥ एवंसनत्कुमारस्तुनारदेन
महात्मना ॥ सम्यक्प्रबोधितःसद्यःपरांनिर्वृतिमापह ॥ ५३ ॥ तस्माच्छ्रुत्वातुविप्रेंद्रा रामायणकथामृतम् ॥ प्रयाति परमंस्थानंपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥५४॥
घोरेकलियुगेप्राप्तेरामायणपरायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्तायास्यंतिपरमंपदम् ॥ ५५ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं सर्व
पापप्रमोचकम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाचैतन्महाकाव्यंवाचकंयस्तु पूजयेत् ॥ तस्यविष्णुःप्रसन्नःस्याच्छ्रियासह द्विजोत्तमाः ॥ ५७ ॥ वाचकेप्रीतिमापन्ने ब्रह्म
विष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीताभवंतिविप्रेंद्रानात्र कार्याविचारणा ॥ ५८ ॥ रामायणवाचकायगावोवासांसि कांचनम् ॥ रामायणपुस्तकं च दद्याद्वित्तानुसारतः
॥ ५९ ॥ तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ नबाधंतेग्रहास्तस्य भूतवेतालकादयः ॥ ६० ॥ तस्यैवसर्वश्रेयांसिवर्धंतेचरितेश्रुते ॥ नचाग्नि
र्बाधतेतस्यचौरादेर्नभयंतथा ॥ ६१ ॥ कोटिजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमुच्यते ॥ सप्तवंशसमेतस्तुदेहांतेमोक्षमाप्नुयात् ॥६२॥ इत्येतद्वःसमाख्यातंनारदेन
प्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनयेपृच्छतेभक्तितःपुरा ॥ ६३ ॥ रामायणमादिकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापहरंपुण्यंसर्वदुःखनिबर्हणम् ॥ ६४ ॥ समस्त
पुण्यफलदंसर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ येपठंत्यत्रविबुधाः श्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥ ६५ ॥ नतेषांपापबंधस्तु कदाचिदपिजायते ॥ रामार्पितमिदंपुण्यंकाव्यंतुसर्व
कामदम् ॥ ६६ ॥ भक्त्याशृण्वंतिगायंतितेषांपुण्यफलंशृणु ॥ शतजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमोचिताः ॥ ६७ ॥ सहस्रकुलसंयुक्ताःप्रयांतिपरमंपदम् ॥
किंतीर्थैर्गोप्रदानैर्वाकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ ६८ ॥ अहन्यहनिरामस्यकीर्तनंपरिशृण्वताम् ॥ चैत्रेमाघेकार्त्तिके चरामायणकथामृतम् ॥ ६९ ॥ नवम्यहनि
श्रोतव्यंसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकंरामभक्तिविवर्धनम् ॥ ७० ॥ सर्वपापक्षयकरंसर्वसंपद्विवर्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापिपठेद्वासुसमाहितः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कदपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्रामायणमाहात्म्ये नारदसनत्कुमारसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका सङ्ग्रहेण प्रकाश्यते ।

॥ अथ बालकाण्डानुक्रमणिका ॥

सुपर्णोक्तनष्टस्वपुत्रगणोत्तरणौपायिकगङ्गानयना-
शक्त्यैव तस्य स्वर्गगमनं चाहेत्यकथयदेकचत्वारिंशे ४१

अथांशुमद्दिलीपयोर्गङ्गानयनाशक्त्यैव स्वर्गगमनं, ततो भगीरथस्य गङ्गानयनाय तपश्चरणम्, प्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्य वरप्रदानम्, रुद्रशिरोवतरणमुखेन गङ्गाया भूम्यानयननियोजनं चाहेत्यभ्यधात् द्विचत्वारिंशे ४२

अथ पुनर्भगीरथतपःप्रसन्नेन रुद्रेण शिरसा विष्णुपदीवहनं, बिन्दुसरसि तस्या विसर्जनं, गङ्गास्रोतःसु सप्तस्वेकस्य भगीरथरथानुगमनं, तस्य च मध्ये जह्नुना तिरोभावनं, पुनर्विसर्जनम्, तेन सगरसुतगणशरीरभस्मराशिसंप्लावनं, ततः सागराणां स्वर्गगमनं चाकथयदित्याह त्रिचत्वारिंशे ४३

अथ ब्रह्मणा गङ्गाया भागीरथीव्यपदेशनियोजनं, भगीरथं प्रति पित्र्यसलिलदाननियोजनम्, भगीरथस्य पितॄन् प्रति सलिलदानम्, गङ्गावतरणश्रवणमाहात्म्यं चाहेति प्रत्यपादयच्चतुश्चत्वारिंशे ४४

अथैषां गङ्गातरणपूर्वकं विशालाख्यनगरीसमीपगमनसमये तत्रत्यराजवंशं पृष्टेन विश्वामित्रेण तद्देशीयपूर्ववृत्तान्तमपि वक्तुकामेन तदुपयुक्ततया क्षीरोदमथनलब्धविष्णुदत्तामृतप्राशनेन सदेवसंघस्येन्द्रस्याखिलासुरविध्वंसनपूर्वकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितामित्यकथयत्पञ्चचत्वारिंशे ४५

अथ हतपुत्राया दितेरिन्द्रजेतृपुत्रलाभाय विशालापुरसमीपे सहस्रसंवत्सरं गर्भिण्यास्तपश्चरणं, रन्ध्रान्वेषिणेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, अप्रायत्यसमये तदुदरं प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादनं च कथितामित्याह षट्चत्वारिंशे ४६

अथ दितेः सप्तानां गर्भच्छेदानां सप्तवायुस्कन्धरूपेणेन्द्रसकाशाद्वरलाभम्, अलम्बुसायामिक्ष्वाकूत्पन्नेन विशालाख्येन राज्ञा विशालानगरनिर्माणं, तद्वंशं च तदानींतनसुमत्याख्यराजपर्यन्तं रामाय कथितवन्तं कौशिकं स्वपुरमागतं सुमतिरपूजयदित्याह सप्तचत्वारिंशे ४७

अथैषां मिथिलोपकण्ठे शून्याश्रमगमनसमये तद्वृत्तान्तं रामेण पृष्टः कौशिकस्तत्र पूर्वं गौतमस्य तपश्चरणम्, अहल्याया इन्द्रेण धर्षणम्, ततो गौतमस्य स्वपत्न्यामहल्यायाम् अदृश्यतया शापम्, रामागमनसमये तन्मोक्षणम्, इन्द्रे निर्वृषणत्वेन शापं चोत्सृज्य हिमवत्प्रान्तगमनं चाकथयदित्याहाष्टचत्वारिंशे ४८

अथ पितृदेवदत्तमेषवृषणेनेन्द्रस्य वृषणलाभं, कौशिकाच्छ्रुतवतो रामस्य सकौशिकस्य गौतमाश्रमे शापविमुक्तयाऽहल्यया गौतमेन च पूजनम्, मिथिलागमनं चाहैकोनपञ्चाशे ४९

अथ सरामलक्ष्मणस्य कौशिकस्य जनकयज्ञशालाप्रवेशं, जनकेन पूजनं, तस्मै विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोरहल्याशापमोचनधनुर्जिज्ञासापर्यन्तवृत्तान्तकथनं चाह पञ्चाशे ५०

अथ मातृशापविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विश्वामित्रमहिमकथां जिगादिषता पुरा राजभावेनावस्थितस्य विश्वामित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठाश्रमगमनं कथितमिति न्यदर्शयदेकपञ्चाशे ५१

अथ वसिष्ठेन विश्वामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकरणप्रयत्नमाहेत्यदर्शयाद्द्विपञ्चाशे ५२

अथातिथ्यदृष्टकामधेनुमाहिम्नो विश्वामित्रस्य वसिष्ठसकाशे मधुरोपक्रमेण निर्बन्धान्तेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनुप्रार्थनं कथितमित्याह त्रिपञ्चाशे ५३

अथ विश्वामित्रेण बलात्कारेण कामधेनुकर्षणं, तत्कुपितया वसिष्ठप्रहितया कामधेन्वा बलसृष्टिं चाकथयच्चतुष्पञ्चाशे ५४

अथ कामधेनुसृष्टबलेन विश्वामित्रसैन्यनाशं, वसिष्ठेन विश्वामित्रसुतशतभस्मीकरणम्, ततो निर्दर्पस्य विश्वामित्रस्य पुनश्चिरकालानुष्ठिततपोविशेषप्रसन्नरुद्रदत्तनिखिलास्त्रवर्गस्य वसिष्ठाश्रमनिरोधनं चाहेत्यभ्यधात् पञ्चपञ्चाशे ५५

अथ निखिलास्त्रग्रासदृष्टवसिष्ठब्रह्मतेजोविशेषस्य ताद्दशब्रह्मतेजःसंपादनेच्छामाहेत्यकथयत्षट्पञ्चाशे ५६

अथ विश्वामित्रस्य ताद्दशब्राह्मण्यसंपादनाय दक्षिणस्यां दिशि तपश्चरणं तत्समये त्रिशङ्कोः सशरीरं स्वर्ग

एवं बालकाण्डसर्गाणां प्रधानकथानुक्रमणिका प्रदर्शिता ।

॥ अथायोध्याकाण्डानुक्रमणिका ॥

यन्त्या सीतया पुनः स्ववनगमनाभ्यर्थनं, रामेण सान्त्वनं चाकथयदेकोनत्रिंशे २९

अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परिक्षेपपूर्वकं भाविविश्लेषासहनेन महति शोकेऽनुभूयमाने ततः कथंचिद्रामेण तद्वननयनमङ्गीकृत्येष्टजनेभ्योऽर्थदानाभ्यनुज्ञानमुपापीपदत्रिंशे ३०

अथ लक्ष्मणस्य स्ववनगमनाभ्यर्थनं, रामेणानङ्गीकरणं, पुनः सनिर्बन्धप्रार्थनेन तस्यापि वननयनाङ्गीकरणं, वसिष्ठसद्मनिक्षिप्तायुधजातानयनाय प्रेषणम्, पुनरागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञादिब्राह्मणानयननियोजनमित्येतदभ्यधादेकत्रिंशे ३१

अथ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतं वसिष्ठपुत्राय सुयज्ञायाङ्गदादिभूषणदानं, पर्यङ्कदानम्, मातुलदत्तशत्रुञ्जयाख्यकुञ्जरदानम्, अगस्त्यकौशिककौसल्योपाध्यायादिभ्यो नानारत्नसुवर्णरजतगवादिदानम्, चित्ररथाख्याय सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणनम्, कठकालापेभ्यो माणवकेभ्यो रत्नपूर्णाशीत्युष्ट्रशालिवाहसहस्रद्विशतमहावृषभगोसहस्रवितरणम्, कौसल्यानुवर्तनपरबटुसंघेभ्यः प्रत्येकं गोसहस्रदानम्, गृहरक्षिणामनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृहरक्षणानियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बालवृद्धद्विजातिजनेभ्यो भूरिदानम्, त्रिजटाय सकुटुम्बमागताय तत्क्षिप्तदण्डपातपर्यन्तगोवृन्ददानं, तत्प्रसादनम्, तस्याशीर्वचनं चेत्येतदुपपादयामास द्वात्रिंशे ३२

अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगमनविज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं लक्ष्मणसीतामात्रानुगतस्य वीथ्यां पादचारेण गमनसमये पौराणां तादृशरामदशादर्शनविघूर्णितमानसानां रामादीनुद्दिश्य बहुविधशोकवचनम्, ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य सुमन्त्रमुखेन राज्ञे स्वागमनविज्ञापनं च प्रत्यपादयत्त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ सुमन्त्रविज्ञापितरामागमनस्य चिरकालदुर्लभरामदर्शनायानीताखिलेष्टदारादिजनस्य राज्ञो रामेण वन्दनपूर्वकं वनगमनानुज्ञाप्रार्थितस्य कथंचिदनुज्ञादानं, शोकेन मूर्च्छनमित्यादि कथयामास चतुस्त्रिंशे ३४

अथ कैकेयीपारुष्यदर्शनकुपितेन सुमन्त्रेण तन्मातृवृत्तान्तादिकथनपूर्वकं भर्त्सनसान्त्वने, तावताऽपि कैकेय्या अक्षोभं चाभ्यवदत्पञ्चत्रिंशे ३५

अथ राज्ञा रामानुगमनाय सेनापरिजनधनधान्यकोशादिनियोजनं, तदसहमानया कैकेय्या रामस्यासमञ्जवत् प्रेषणवचनम्, तदसहमानेन सिद्धार्थनाम्ना मन्त्रिप्रधानेनासमञ्जदोषरामनिर्दोषताप्रदर्शनपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनमित्येतत् प्रत्यपादयत् षट्त्रिंशे ३६

अथ रामेण परिजनादिनिवारणपूर्वकं चीरखनित्राद्यर्थनं, ततो रामलक्ष्मणयोः कैकेयीदत्तचीरधारणं, स्वयं चीरधारणासमर्थायाः सीतायाः रामेण तद्बन्धनसमये वसिष्ठेन तत्प्रतिषेधपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनं, सीताया रामतुल्यशीलाभिकाङ्क्षया चीराविसर्जनमित्येतत्सप्तत्रिंशे ३७

अथ सीतायाश्चीरधारणपर्यन्तदुर्दशादर्शनक्षुभितहृदयैर्जनैर्धिक्कारेण दशरथस्य कैकेयीं प्रति नानाविधकृपणवचनपूर्वकं भुवि पतनं, तदवस्थं तं प्रति रामस्य कौसल्यारक्षणप्रार्थनामित्येतदकथयदष्टात्रिंशे ३८

अथ सुदुःखितराजाज्ञया रामस्य वनगमनाय सुमन्त्रेण रथानयनम्, राजाज्ञप्तकोशाध्यक्षानीतादिव्यभूषणाम्बरालंकृतां वनवासं प्रति प्रस्थितां सीतां प्रति कौसल्यया पातिव्रत्यधर्मशिक्षणम्, सीतया तदनुमोदनम्, रामस्य कौसल्यादिमातृजनानुज्ञापनमित्येतत्त्रवीदेकोनचत्वारिंशे ३९

अथ राजानं प्रदक्षिणीकृत्य सुमित्रानुज्ञातेन लक्ष्मणेन सीतया च सह सुमन्त्रानीतं रथमारुह्य वनं प्रस्थितं रामं पौरेष्वनुगच्छत्सु यावच्छक्त्यनुगमनेन विषण्णयोः कौसल्यादशरथयोर्मन्त्रिवचनेन गमननिवृत्तिमुदैरयच्चत्वारिंशे ४०

अथ रामस्य वनगमनेनान्तःपुरस्थराजस्त्रीजनविलापम्, अयोध्यानगरसंक्षोभं च समुपापादयदेकचत्वारिंशे ४१

अथ रामादर्शनेन भुवि परिलुठतो मूर्च्छितस्य पुनर्लब्धसंज्ञस्य कौसल्यादिदत्तहस्तावलम्बनस्यान्तःपुरं तत्र च कौसल्यागृहं प्रविष्टस्य राज्ञः शोकातिरेकं जगाद द्विचत्वारिंशे ४२

एवमयोध्याकाण्डानुक्रमाणिका संपूर्णा ।

॥ अथारण्यकाण्डानुक्रमणिका ॥

श्रीसीतालक्ष्मणसमेतस्य प्रविष्टदण्डकारण्यस्य श्रीरामस्य तत्रत्यऋष्याश्रममण्डलदर्शनम्, मुनिभिर्यथोचितं श्रीरामपूजनं च प्रथमे १

अथ वनमध्ये विराधदर्शनं, विराधेन सीताग्रहणपूर्वकं रघुनन्दनवेषनिन्दनपूर्वकं च तन्नामगोत्रादिप्रश्नः, स्वनामकथनं, सीताभयदर्शनदुःखितेन रामेण लक्ष्मणं प्रति तदवस्थाप्रदर्शनं, लक्ष्मणेन सधैर्यं विराधवधसौलभ्यप्रत्युक्तिश्च द्वितीये २

अथ पुनः पृच्छन्तं विराधं प्रति रामेण स्वनामकुलादिकीर्तनं, ततो रामपृष्टेन विराधेन च स्वमातापितृकथनपूर्वकं स्वस्य ब्रह्मवरलब्धशस्त्रावध्यत्वकथनपूर्वकं च स्वबलगर्वप्रलपनं, ततो राममुक्तसप्तबाणताडितं सीतां भुवि त्यक्त्वा शूलमुद्यम्याभियान्तं विराधं प्रति बाणान् वर्षतो रामलक्ष्मणयोः स्वस्कन्धारोपणपूर्वकं विराधेन वनमध्यगमनं, ताभ्यां गन्तव्यमार्गानुकूलत्वात्तत्सहनं च तृतीये ३

अथ स्नेहाद्रुदन्तीं सीतां दृष्ट्वा रामलक्ष्मणाभ्यां वेगेन विराधबाहुच्छेदनं, तेन च रामपादस्पर्शजनितज्ञानेन स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तादिकथनं, शरभङ्गाश्रमोक्तिरूपवाचिककैङ्कर्यकरणं, तस्य स्वर्गप्राप्तिश्च चतुर्थे ४

अथ श्रीरामस्य सभार्यस्य सानुजस्य शरभङ्गाश्रमसमीपे शरभङ्गब्रह्मलोकनिनीषागतसरथसानुचरवासवदूरदर्शनपूर्वकं शरभङ्गाश्रमगमनं, शरभङ्गेण पूजनं, ततः शरभङ्गेण रामस्य सुतीक्ष्णाश्रममार्गोपदेशपूर्वकं रामसान्निधावग्निप्रवेशनेन परमव्योमप्राप्तिश्च पञ्चमे ५

अथ शरभङ्गाश्रममुनिजनैः शरणागतिपूर्वकं रामाय राक्षसोपद्रवनिवेदनं, रामेण तेषां राक्षसवधप्रतिज्ञानं च षष्ठे ६

अथ रामस्य सुतीक्ष्णाश्रमे तत्संदर्शनं, ततः सुतीक्ष्णेन रामाय तत्रत्यमृगोपद्रवकथनं, ततो रामेण मृगवधप्रतिज्ञापूर्वकं तस्मिन्नाश्रमे तद्रात्रौ निवासकल्पनं च सप्तमे ७

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलदर्शनाय प्रस्थानमष्टमे ८

अथ मुनिजनसान्निधौ रामकृतां निखिलराक्षसवधप्रतिज्ञां श्रुत्वा धर्महानिभीतया सीतयाऽतिप्रेम्णा रामं प्रति निर्वैरनिखिलराक्षसवधनिवर्तनाय सविनयं विज्ञापनं नवमे ९

अथ रामेण सीतां प्रति आर्तरक्षणस्य क्षत्रियधर्मतया शरणागतविरोधिनां स्वविरोधितया स्वाराधनभूतयज्ञकर्मविघटनरूपमहापराधेन च प्रतिज्ञातनिखिलराक्षससंघवधस्यावश्यकर्तव्यत्वेन प्रत्युत्तरकथनं दशमे १०

अथ वनमध्ये स्वसहानुयायिधर्मभृन्नामकमुनिसकाशान्माण्डकर्णिनिर्मितपञ्चाप्सरोनामकसरःप्रभावं श्रुतवता सर्वेष्वपि ऋषीणामाश्रमेषु कंचित्कालं निवासं कृतवता पुनः सुतीक्ष्णाश्रममागतवता रामेण सुतीक्ष्णं प्रत्यगस्त्याश्रमस्थानप्रश्नः, ततः सुतीक्ष्णेनागस्त्यभ्रात्राश्रममार्गेणागस्त्याश्रमगन्तव्यता, तन्मार्गचिह्नादिकथनं, ततस्तेनैव मार्गेण गच्छता लक्ष्मणं प्रति वातापील्वलविध्वंसनरूपागस्त्यकथां कथयताऽगस्त्यभ्रातुराश्रमे एकां रात्रिमुषित्वा प्रातः पुनर्लक्ष्मणं प्रति विन्ध्यस्तम्भनाद्यगस्त्यमहिमानं कथयताऽगस्त्याश्रममागत्य प्रथमतः स्वागमननिवेदनाय लक्ष्मणप्रेषणं चैकादशे ११

अथ शिष्यमुखाद्विदितरामागमनवृत्तान्तेन स्वानियुक्तशिष्यद्वारा आनीयमानस्य स्वाश्रमस्थब्रह्मादिदेवस्थानादीन् सकौतूहलं प्रेक्षमाणस्य श्रीरामस्य ससीतालक्ष्मणस्य सशिष्यगणं प्रत्युत्थितवेन दत्तपाद्यासनादिकेन वैश्वदेवपूर्वकमातिथ्यं च कृतवताऽगस्त्येन वैष्णवधनुःशरतूणीरासीनां श्रीरामे समर्पणं द्वादशे १२

अथ खरादिवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य ससीतस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे १३

अथ रामस्य पञ्चवटीमार्गे स्ववंशक्रमकथनपूर्वकं पितृसखित्वं निवेदितवता जटायुषा सह समागमः, तेन सह पञ्चवटीगमनं च चतुर्दशे १४

अथ पञ्चवट्यां गोदावरीतीरे लक्ष्मणनिर्मिताश्रमे रामेण सीतालक्ष्मणाभ्यां सह कंचित्कालं निवासः कृत इत्याह पञ्चदशे १५

अथ तत्र कदाचित् प्रभातवेलायां गोदावरीं प्रति स्नानाय गमनसमये तदनुगच्छता लक्ष्मणेन रामं प्रति हेमन्तऋतुवर्णनपूर्वकं भरतगुणकथनपूर्वकं च कैकेयीनिन्दनं, तदसहमानेन रामेण मातृनिन्दानिवारणपूर्वकं भरतगुणप्रशंसनं, तद्दर्शनोत्कण्ठाकथनं च ततो गोदावर्यां रामादीनां स्नानादिकृत्यं चाह षोडशे १६

अथाश्रममागत्य तत्र सुखं वसतः श्रीरामस्य याद्दच्छिकं शूर्पणखादर्शनं, ततोऽन्योन्यकुलगोत्रज्ञानानन्तरं श्रीरामं प्रति शूर्पणखया भार्यात्वेन स्वाङ्गीकाराभ्यर्थनं चोक्तवान् सप्तदशे १७

अथ रामेण स्वस्य सदारत्वेन दूरस्थदारं लक्ष्मणं भजेति परिहासपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति प्रेषितायाः लक्ष्मणेन च स्वस्य रामदासत्वेन दासभार्यात्वमनुचितमिति पुना रामं प्रत्येव प्रेषितायाः स्वापरिग्रहमूलमियमिति मत्या सीतां हन्तुमुद्युक्तायाः तावत् क्रुद्धरामाज्ञप्तलक्ष्मणानिकृत्तकर्णनासायाः शूर्पणखायाः खरसमीपगमनमष्टादशे १८

अथ शूर्पणखया विदितवृत्तान्तेन खरेण रामलक्ष्मणजयाय तत्सकाशं प्रति चतुर्दशराक्षसप्रवरप्रेषणं, तेषां शूर्पणखया सह रामसमीपगमनं चैकोनविंशे १९

अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, ततोऽतिभीतायाः शूर्पणखायाः पुनः खरसमीपगमनं च प्रत्यपादि विंशे २०

अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षसवधश्रवणमेकविंशे २१

अथ खरस्य चतुर्दशराक्षससहस्रतदनुगुणनानाविधायुधप्रभृतिपरिकरसहितस्य युद्धाय प्रयाणं द्वाविंशे २२

अथ खरस्य ससैन्यस्य प्रयातस्य दिव्यभौमशारीरमहोत्पातदर्शनेऽपि दर्पात् प्रयाणानिवृत्तिस्त्रयोविंशे २३

अथ राक्षसपराजयहेतून् महोत्पातान् स्वविजयहेतुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्टवता रामेण पर्वतगुहायां सीतारक्षणाय लक्ष्मणप्रेषणं, कवचादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयाऽवस्थानं, राक्षससेनायास्तत्समीपागमनं च चतुर्विंशे २४

अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धं, ततो रामप्रयुक्तगान्धर्वास्त्रेणानेकसाहस्रराक्षसाचित्रवधश्च पञ्चविंशे २५

अथ रामेण खरत्रिशिरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृतिसेनाध्यक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसंख्यानां राक्षसप्रधानानां वधः षड्विंशे २६

अथ त्रिशिरसो वधः सप्तविंशे २७

अथ रामेण खरस्य रथरथाश्वसारथिधनुःप्रभृतिसर्वपरिकरभञ्जनमष्टाविंशे २८

अथ शत्रुविषयेऽपि परमवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खरं प्रत्यानुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया मृदुपूर्वं परुषोक्तिभिः पापकर्मदुःखोदर्कत्वादिबोधनं, ततः खरस्यातिपापिष्ठतया मातृवधप्रवृत्तोन्मत्तन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं रामोपरि गदाप्रक्षेपस्ततो रामेण गदाखण्डनं चैकोनत्रिंशे २९

अथ पूर्वं सर्वदेवसङ्घमर्दनचण्डगदागर्वेणानुकूल्याभावेऽपि इदानीं तद्ध्वंसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्यचिकीर्षा जातेति परीक्षिषया पुनरपि श्रीरामेण खरं प्रति न्याय्यवचननिदर्शनं, ततः खरेण पित्तोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणसमुद्योगस्तावता तं शतशश्छिन्दतः शरसहस्रेण स्वसर्वाङ्गमर्माणि कृन्ततो रामस्यातिसमीपे खरस्याभिपतनं, शरसन्धानावकाशलाभाय तत्क्षण एव रामेण किंचित्पश्चाद्द्वित्रपदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसंहितेन अगस्त्यदत्तेन बाणवरेण खरहृदयभेदनं, ततः खरवधपरितुष्टमहर्षिगणकृतरामस्तुतिः, देवैर्नभसः कुसुमवर्षाभिष्टवनादिकं, ततो लक्ष्मणपूजितं श्रीरामं गिरिगुहातो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वभर्तृविक्रमानिरीक्षणानिर्भरविस्मयानन्दया जानक्या वीरव्रणश्रमजलरोमाञ्चशबलश्रीरामदिव्यमङ्गलविग्रहस्य गाढालिङ्गनं च त्रिंशे ३०

अथाकम्पनमुखेन जनस्थानस्थापितखरदूषणत्रिशिरःप्रभृतिनिखिलराक्षसवधं श्रीरामकृतं श्रीरामस्यानन्यसाधारणं महिमानं तस्य युद्धेनासाध्यत्वं सीता-

पहारस्यैव तद्यसनहेतुत्वं च श्रुतवतो रावणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनं, तं प्रति सीतापहारे साहाय्यकरण प्रार्थनं, ततो मारीचेन श्रीरामेण वैरकरणे तव सकल-रक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः,अतः किमर्थं लङ्का-राज्यसुखं स्वयमेव हातुमिच्छसीति प्रतिबोधनेन पुनर्लङ्कां प्रति निवर्तनं चैकत्रिंशे ३१

अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीन् राक्षसप्रधानान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकान् घटिकात्रयेण तृणपूललावं लुवतः श्रीरामस्य विक्रमवैखरीं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षित-वत्यास्तत एव त्यक्तधृत्यास्त्वरितगत्याः शूर्पणखायाः लङ्कायां पुष्पकविमानोपरि निखिलपरिजनपरिच्छद परिवृतस्य निःसाधारणभुजबलवरबलदुर्ललितस्य दशग्रीवस्य स्ववैरूप्यकरणप्रदर्शनपूर्वकं दर्शनं द्वात्रिंशे ३२

अथ शूर्पणखया जनस्थानस्थितयावद्राक्षसनिःशेष विनाशेऽपि तूष्णीमवस्थानेनातिक्रुद्धया रावणविनिन्दनं त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ रावणेन रामस्य नामरूपायुधपराक्रमप्रकारान् पृष्टया शूर्पणखया श्रीरामलक्ष्मणयोर्यावत्स्वभावान् विशेषतोऽचिन्त्यं पराक्रमं च कथितवत्या सीता-सौन्दर्यकथनपूर्वकं तज्जिघृक्षोत्पादनं चतुस्त्रिंशे ३४

अथ चिरभाविमृत्युदृढीकृतसीतापहारनिश्चयेन राव-णेन प्रच्छन्नतया कामगरथातीतमहार्णवेनातिरमणीय-तमसिन्धुराजानूपदर्शनं, तथा तत्रत्यस्य शतयोजन-प्रमाणनानाशाखावृतस्य स्वकरगृहीतभक्ष्यार्थमहा-प्रमाणगजकच्छमहाचलसुपर्णारोहणमात्रभग्नैकशाखस्य तत्क्षणसावधानगृहीततच्छाखाकृतपापिष्ठतमनिषादग्राम-निर्मूलनशाखाधःप्रदेशनिवासिनानामुनिजनशाखापतन-भयमोक्षणरूपदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलाभप्रहर्षद्विगु-णिताचिन्त्यबलवैभवकृतदुष्प्रेक्षनानावरणरक्षणसुगुप्त-महेन्द्रभवनस्थाप्यमृतकलशाहरण-सुपर्णापदानभूत-तच्छाखाभङ्गचिह्नस्य सुभद्रनाम्नो न्यग्रोधस्य दर्शनं, ततः क्वचित् पुण्यतमे देशे आश्रमे मुनिवेषस्य मारी-चस्य दर्शनं, तेन रावणपूजनपूर्वकं शीघ्रागमननिमित्त-प्रश्नश्च पञ्चत्रिंशे ३५

अथ रावणेन मारीचं प्रति जनस्थानवृत्तान्तकथन-पूर्वकं स्वचिकीर्षितसीतापहारे विचित्रमृगरूपेण साहा-य्याभ्यर्थनं षट्त्रिंशे ३६

अथ मारीचेनासकृदनुभूतरामपराक्रमेण रावण-हितैषिणा लोकातीताचिन्त्यवीर्यादिगुणशेवधिभूतस्य श्रीरामस्य प्राणदयितायाः स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इच्छायां सत्यां सर्वमपि जगत् भस्मीकर्तुं शक्तायाः सीतायाः हरणं तव यावद्राक्षसजातीययुक्तस्य निर्मूलनामोघ-कारणम् , अतस्तच्चिन्तां मा कुर्वीति रावणं प्रति हितो-पदेशः सप्तत्रिंशे ३७

अथ पुनर्मारीचेन पूर्वं स्वेन विश्वामित्रयागवेद्या-क्रमणप्रयत्नसमये अतिबालेनाकृतास्त्रेण श्रीरामेण कृतं स्वनिपातनं, स्वसहायभूतयावद्राक्षसहननं च निदर्श्य रामविप्रियकरणे सर्वथा तव विनाशः सिद्ध इति रावणं प्रति बोधनमष्टात्रिंशे ३८

अथ पुनर्मारीचः इदानीं रामस्य प्रौढतादशायां स्वयं मृगरूपस्य तादृशराक्षसद्वयसहितस्य तापसवेषं रामं परिबिभावयिषतः तावदेव राममुक्तशरेण राक्षस-द्वयमरणं पश्यतः स्वस्य रामपराक्रमज्ञतया तत्क्षणमेव पलायनेन पलायितं रामशराप्रवृत्तेः कथंचिज्जीवनं, तदाप्रभृति त्यक्तराक्षसव्यापारतया तपोनिष्ठया चाव-स्थानं, स्वस्य रेफादिनामोच्चारणेऽपि महाभयं च प्रदर्श्य, रावणं न रामवैरे प्रवर्तस्वेत्यबोधयदिति कथा एकोनचत्वारिंशे ३९

अथ मारीचवाक्यं श्रुतवता रावणेन परुषोक्तिभि-र्मारीचोक्तप्रत्याख्यानपूर्वकं बलात्कारेण सीतापहार-कार्यसाहाय्यनियोजनं चत्वारिंशे ४०

अथ भवितव्यतावशेन सीतापहारबद्धाग्रहस्य रावणस्य वचनं श्रुतवताऽपि मारीचेन पुनरपि ममैकस्य मरणं प्रति न शोचामि किंतु तव सपुत्रमित्रबान्धव-परिवारस्य मरणं प्रत्येव, त्वं च भवितव्यतावशेन मद्वाक्यं नाङ्गीकरोषि, आसन्नमरणजनाः हितं न गृह्णन्ति हीत्यादिरूपेण रावणं प्रति प्रतिवचनमेक-चत्वारिंशे ४१

अथ स्वस्य रावणेन वधाद्रामेण वधं श्रेयस्करं मन्वानेन मारीचेन रावणवाक्यमङ्गीकृतवता रावणेन साकं रथेन नानानगरादिनिरीक्षणपूर्वकं दण्डकारण्यस्थरामाश्रमप्रवेशः, तत्र रावणाभ्यर्थनेन क्षणेन विचित्रमृगरूपकरणपूर्वकं रामाश्रमसमीपे गतागतनिवर्तनमृगयूथानुसरणादिविचित्रचेष्टितकरणं, तदैव तस्य तत्र कुसुमापचयार्थमागतया जानक्या अत्याश्चर्यभरिततया निरीक्षणं च द्विचत्वारिंशे ४२

अथ सीताहूतयो रामलक्ष्मणयोस्तादृशविचित्रमृगदर्शनं, तदैव मारीचमायैवेयमिति लक्ष्मणेन कथनं, ततः श्रीरामेण सीतोक्तरीत्या साक्षान्निजमृगत्वेऽपि भवदुक्तरीत्या मारीचमायात्वेऽपि तादृशमृगत्वग्रहणार्थं राक्षसहननार्थं च मया प्रवर्तनीयमेव त्वं तु सीतामाश्रमे स्थित्वा प्रतिक्षणं सर्वतः शङ्कितः सन्नप्रमत्तो रक्षेत्युवाच त्रिचत्वारिंशे ४३

अथैवं लक्ष्मणं संदिश्य सशरचापासितूणीरं निर्गतेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददूराकृष्टेन ततः स्वबाणेन मारीचहननसमये स्वस्वरसदृशं मारीचकृतं हा सीते लक्ष्मणेत्येवंरूपं शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिमुखतया आगमनं चतुश्चत्वारिंशे ४४

अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानया सीतया लक्ष्मणं प्रति रामसमीपगमनचोदनं, तद्राक्षसमायाकृतमिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनमिष्टं यतस्त्वमीदृशसमयेऽपि तूष्णीं तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतनियुक्तो वा रामव्यसनसमये मज्जिघृक्षयैव राममनुगतः कथमन्यथा भार्यादिकं विसृज्यैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु रामं विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धर्तुं च न शक्नोमि रामादन्यं क्षुद्रं पुरुषं पदापि न स्पृशामि अतो भरतस्य तव च मनोरथो न सिद्ध्यतीत्यादिपरुषभाषणम्, पुनर्लक्ष्मणेन रामस्य निखिललोकवर्तिसमस्तसुरासुरमानुषगन्धर्वकिन्नरपिशाचपतगमृगप्रभृतिभिः संघीभूतैरपि न किंचिदपि कर्तुं शक्यं वृथा शङ्कां त्यज अयं शब्दस्तु मृगरूपस्य मारीचस्यैवेत्यादि प्रतिवचनं, ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वोक्तरीत्या अतिपरुषभाषणं, गोदावरीपतनविषपानभृगुपतनोद्बन्धनादिकरणवचनं, ततस्तामाश्वास्य किंचित्प्रणम्य स्त्रीणां स्वभावं च विनिन्द्य कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमहं करोमीति बहुशो विचिन्तयता लक्ष्मणेन रामसमीपगमनं पञ्चचत्वारिंशे ४५

अथ रामलक्ष्मणापगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये कृतपरिव्राजकवेषेण रावणेन रामाश्रमं सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविवशहृदयेन सीतारूपप्रशंसादिपूर्वकं तन्नामभर्तृनामदेशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवंशजननानिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानक्या तं ब्राह्मणपरिव्राजकं मन्वानया तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजनं च षट्चत्वारिंशे ४६

अथ सीतया परिव्राजकपृष्टस्य उत्तरानुक्तौ स शपेदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तृनामादिकथनं, तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरलाभत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वाङ्गीकरणप्रार्थनं, तावता अतिकुपितया सीतया श्रीरामेतरकोरावणनिकर्षयोर्नानानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कारवचनजातं च सप्तचत्वारिंशे ४७

अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन स्वकृतं स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणं, सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसङ्घविद्रवणकरणकिंचित्कोपव्यापारवत्त्वं, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं सरितामपि स्तिमितगमनम् उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकिरणत्वमित्यादिकं समुद्रपरिवावृतदेवादिदुष्प्रेक्षत्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलङ्कानगरनित्यनिवासनिःसाधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं माम् अप्रयत्नेनागतमवश्यमङ्गीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भवितेति कथनं, तच्छ्रवणविवृद्धकोपया सीतया धर्मज्ञकुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखिलराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वचनेन रावणनिर्भर्त्सनं चाष्टचत्वारिंशे ४८

अथातीव कुपितेन तत्क्षण एव त्यक्तपारिव्राजकवेषेण रावणेन नानाधिक्कारवचनपूर्वकं सीतां बलाद् गृहीत्वा रथमारोप्य गमनं, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनादीनि जनस्थानस्थवृक्षगिरिनदीप्रभृतीनुद्दिश्य स्वहरणस्य रामं प्रति शंसनप्रार्थनं, तत्र कस्मिंश्चिद्वृक्षे स्थितस्य जटायोर्दर्शनं, तं प्रति महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वकं रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनं चैकोनपञ्चाशे ४९

अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतैव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथमं रावणं प्रति धर्माधर्मश्रेयस्करत्वदुःखकरत्वादिसामान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमधर्म्यसीतापहरणान्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं तं प्रति कटूक्तिभिस्तन्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं पलायमानं तं प्रति युद्धाय निरोधनं च पञ्चाशे ५०

अथ जटायुश्चिरं रावणेन सह कृतसंग्रामः रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुना रावणस्य धनुःसारथिरथहयादीन् निर्मथ्य किंचित्परिश्रान्तः, तावता अङ्केन सीतामादाय पलायमानं रावणं पुनर्निरुध्य नानाविधपरुषोक्तिभिः संतर्ज्य तस्य शरीरे नखपुखादिभिः सर्वतः परिक्षतिं विधाय तस्य सीतापरिष्वङ्गपापिष्ठतमान् बाहून् दश च तुण्डेनाच्छिद्य तावताऽतिकुपितेन भूतलत्यक्तसीतेन रावणेन खड्गेन निकृत्तपक्षः पपात, तं तादृशावस्थं स्वार्थत्यक्तप्राणं जटायुषं जानकी समीक्ष्य परिष्वज्य रुरोद चेति कथा एकपञ्चाशे ५१

अथ युद्धसमये भूतलत्यक्तां जटायुं मृतमनुशोचन्तीं वृक्षान्दृढं बाहुभ्यामालिङ्ग्य रुदन्तीं जानकीं पुनर्बलाद्गृहीत्वा रावणगमनं, तत्समयेऽतिवेगाकाशगमनेन सीताधृतकुसुमस्रनानाविधनूपुरादिदिव्यभूषणादीनां भूमौ पतनम्, तादृशीं सीतादशां निरीक्ष्य वृक्षगिरिनदीप्रभृतीनां स्थावराणां सिंहव्याघ्रप्रभृतीनां तिरश्चां सीतासंवर्धितानां मृगपोतकानां चानुशोचनं, सीतादशादर्शनेन वनदेवतानां गात्रकम्पनं, सीताहरणसमयसंजातजगद्वैकृतं च द्विपञ्चाशे ५२

अथ रावणेन ह्रियमाणया वाचामगोचरे शोकार्णवे मग्नया जानक्या अतिकरुणमतिपरुषं च रावणं प्रति निन्द्यवचनजालं त्रिपञ्चाशे ५३

अथैवं रावणेन बलाद् ह्रियमाणया कस्यापि स्वानिवर्तनसमर्थस्यादर्शनेन प्रवृद्धभयशोकया सीतया गमनसमये कस्मिंश्चिद्गिरिशृङ्गे पञ्चवानरदर्शनं, तत्र तत्क्षण एव दैवगत्या दृष्टाय रामाय मद्वृत्तान्तं साभिज्ञानमिमे वदेयुरिति प्रत्याशया भिन्नोत्तरीयकाण्डस्यान्तर्निक्षिप्तभूषणस्य तान् प्रति विसर्जनं, सीतापहरणरूपमहासाहसकृत्यकरणजनितचित्तक्षोभेण रावणेन तत्कर्माविदनं, ततो रावणेन सीतां गृहीतवता निस्तीर्णसागरेण लङ्कायामन्तःपुरे सीतास्थापनं, तत्र राक्षसीः प्रति अतिजागरूकतया सीतारक्षणालापनं च चतुष्पञ्चाशे ५४

अथ रावणेन राघवशरानलभस्मीकृतनिखिलराक्षसगुल्मं जनस्थानं प्रति बलीयसां राक्षसानामष्टानां प्रेषणं, ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टेन स्वसंपत्प्रदर्शनेन सीतां वशीकर्तुमिच्छता तत एव बलात्सीतां गृहीतवता तस्यै स्वकीयानां नानारत्नखचितविचित्रचित्रप्रासादमण्डपगोपुरवापीकूपोद्यानप्रभृतिभोगस्थानानां प्रदर्शनम्, एतादृशसंपत्समृद्धं मां भजस्वेति प्रार्थनं च पञ्चपञ्चाशे ५५

अथ रावणवाक्यश्रवणकुपितया अनिशुद्धरावणाभिमुखभावगत्नुदुस्तया तृणं किंचिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वश्वशुरकुलगरिम्णः स्वभर्तृगतसर्वमङ्गलगुणभूम्नः तत्र च वाङ्मनसागोचरस्य निखिलचराचरात्मकजगत्समूलनिर्मूलनपुनरुत्पादनादिलीलालेशस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभटरावणगतदोषराशिप्रदर्शनेन च धिक्करणं, निखिलराक्षसकदम्बसहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्येवमादिशपनं, ततः कुपितेन रावणेन द्वादशमासान्तरे त्वं यदि मद्वशगा न भविष्यसि तदा त्वां तु प्रातरशनार्थं सूदाश्छेत्स्यन्तीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशोकवनिकानयनपूर्वकं तत्र तर्जनभर्त्सनादिभिः स्ववशीकरणाज्ञापनं, तावता राक्षसीभिरशोकवनिकां नीतायाः सीतायास्तत्कृततर्जनभर्त्सनादिविवृद्धशोकायास्तत्र वासश्च षट्पञ्चाशे ५६

अथ मृगरूपं मारीचं हत्वा प्रतिनिवृत्तेन क्रूरगोमायुस्वरादिदुर्निमित्तदूयमानमानसेन तत एव नानाविधचिन्तादन्तुरितान्तःकरणेन रामेण मध्येमार्गं विवर्णवदनस्य लक्ष्मणस्य दर्शनं, तत्समागमः, कथं लक्ष्मण ! राक्षसभूयिष्ठे वने सीतामेकाकिनीं विसृज्यागतोऽसीत्यादिवचनं, पुनः पुनर्दुर्निमित्तदर्शनेन सीतायाः हरणमरणाद्यन्यतमं सिद्धमिति निश्चितवताऽनुशोचनं च सप्तपञ्चाशे ५७

अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सर्वथा सीता नष्टेत्यनेकमुखमाक्रोशता असकृल्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरधावनकृतश्रमपिपासादिपीडितेन रामेण स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडास्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुभूतपूर्वव्यथाप्रथमावेशश्चाष्टपञ्चाशे ५८

अथ पूर्वसंगृहीतं विस्तरेण विवक्षुर्मध्येमार्गं समागतं लक्ष्मणं प्रति किमर्थं विजने राक्षससेविते वने सीतां विसृज्यागतोऽसीति रामेण प्रश्नः, ततो लक्ष्मणेन आर्तस्वरं श्रुतवत्या तावत् संजातमहाशोकया असकृन्मया समाश्वासितयाऽपि मामतीवोग्रैर्मदभिलाषेणैव त्वं राममनुगच्छसीत्यादिभिर्वचनैरधिक्षिप्तवत्या सीतयैव प्रेषितोऽहमागच्छामिति लक्ष्मणस्य प्रत्युक्तिः ततो रामेण तथापि क्रुद्धायाः स्त्रिया वाक्यं श्रुत्वा मां निखिलराक्षससंहरणसमर्थं जानताऽपि भवता तां तादृशवने विसृज्य यदत्रागतं तदपनय एवेति पुनरुक्तिश्चैकोनषष्टितमे ५९

अथ पुनः पुनर्दुर्निमित्तदूयमानमानसेन रामेण निजाश्रमसमीपादिविचयनपूर्वकं नानाविधवृक्षलतादीनचेतनानपि पदार्थानाहूयाहूय सीतागतिकथनाभ्यर्थनं, ततस्तेषु निरुत्तरेषु मृगगजशार्दूलाद्यभ्यर्थनं, तेष्वपि निरुत्तरेषु सर्वत्रादर्शनेनात्यन्तमवसादनं, पुनः पुनर्मार्गणप्रयत्नश्च षष्टितमे ६०

अथ पुनः पर्णशालादिकं सीतारहितं दृष्ट्वा उच्चैः स्वरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलापः, ततो लक्ष्मणेन समाश्वासनपूर्वकं पुनः सम्यक् सर्वतो मार्गणप्रयत्नकरणप्रार्थनं, ततः सर्वतः काननस्य प्रस्रवणाख्यस्य पर्वतस्य च सम्यग्विचयनं, तत्र सर्वत्र सीतालाभाभावेनातीव रामस्य वैक्लव्यपूर्वकमुच्चैः प्रलापः, पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनं, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववत्प्रलापश्चैकषष्टितमे ६१

अथ पुना रामेण कामपरवशेन सीतामपश्यताऽपि पुरतः पश्यतेव नानाविधपरिदेवनं, सीताव्यसनेन स्वमरणमपि सिद्धं कृत्वा कैकेय्या मनोरथसिद्धिकथनं, सीतया सहागतस्य स्वस्य तया विना नगरगमनाशक्यतां गमने जनकदर्शनाशक्यतां स्वस्य मरणेऽप्यधीरत्वापप्रथां प्रति चानुशोच्य त्वमिह मां विसृज्यायोध्यां गत्वा रामेणानुज्ञातस्त्वमयोध्यां पालयेति भरतं प्रति कथय मदुक्त्या कैकेयीसुमित्राकौसल्या अभिवाद्य सीतानिमित्तं मद्विनाशं विशेषेण मज्जनन्यै कौसल्यायै कथय इति लक्ष्मणं प्रति नियोजनं, तत एतादृशीं रामदशां दृष्ट्वा लक्ष्मणस्य वाचामगोचरवैक्लव्यावाप्तिश्च द्विषष्टितमे ६२

अथ पुनर्लक्ष्मणशोकाविवृद्धशोकेन रामेण राज्यप्रणाशपितृविनाशजननीवियोगबन्धुविप्रयोगवनवासादिभिः सीताव्यसनाम्रेडितैश्चिन्त्यमानैरतीव शोकपारवश्यं, तत्तादृशगुणवन्ति सीतावदनकण्ठबाहुप्रभृतीन्यङ्गानि राक्षसैर्भक्षितानि भवेयुरिति परिदेवनं, गोदावरीजलमध्यस्थविशालशिलातलदर्शनेन तत्रानुभूतपूर्वं सीतासरसलीलाविहारवचनादिकं लक्ष्मणसाक्षिकमिदानीमनुस्मृत्यातीव शोचनं, गोदावरीगमनवनगमनपद्मिनीगमनादिकमाशङ्क्यातिभीरुतया एकाकितया गमनासंभावनया पुनस्तदभावनिश्चयः, पुनरादित्यवाय्वादीन् प्रति सीतागतिकथनायाभ्यर्थनम्, एवमियत्तारहितशोकार्णवपरिप्लुतं श्रीराममवेक्ष्य स्वशोकमप्यनादृत्य लक्ष्मणेन समाश्वासनं, तदनादृत्य विमुक्तधैर्येण रामेण पुनर्महाव्यसनावाप्तिश्च त्रिषष्टितमे ६३

अथ दीनेन रामेण लक्ष्मणं प्रति गोदावरीविचयनायाज्ञापनं, ततो लक्ष्मणेन गोदावरीतीरं सर्वं विचित्य क्वापि सीता न दृश्यत इति कथनं, ततो रामेण स्वयमेव सीतागतिं ब्रूहीति गोदावरीप्रार्थनम्, तावताऽपि रावणभयेन गोदावर्या तूष्णींभावेनावस्थानम्, अथ रामेणातीव जनकादिनिरीक्षणाशक्यतादिकं प्रत्यनु-

शोचता आश्रमभुवि परिचितपूर्वान् मृगान् प्रति सीतागतिप्रश्नः, ततस्तैर्दक्षिणस्यां दिश्याकाशमुद्वीक्ष्य स्वयं च किंचित् गत्वा तादिङ्गितेन तद्दिशि सीता हृतेति सूचनं, तावदेवातिबुद्धिना लक्ष्मणेन दाक्षिणां दिशं प्रति गमने सीताधिगमोपायो दृश्येत, अत इमां दिशं गच्छावेत्यग्रजप्रार्थनं, तथैवोभाभ्यां गमनं, तत्र मार्गे सीताधृतानि पतितानि कुसुमानि दृष्ट्वाऽनुशोचनं, तत्र सन्निहितं प्रस्रवणाख्यं गिरिं प्रति सन्निहितां नदीं सीतागत्यकथनात्त्वां विध्वंसयामीति वचनम्, अथ तत्र महतो राक्षसपदविन्यासस्य तत इतोवधावनं कृतवत्याः सीतायाः पदन्यासानां च दर्शनं, ततः सर्वथा राक्षसैर्भक्षितेत्यनुशोचनं, ततस्तत्र महद्धनुर्विशीर्णं तूणीरौ महान्तं रथं रथाश्वान् सारथिं च भग्नान् दृष्ट्वा सर्वथा सुन्दोपसुन्दवत् सीताविषये द्वयोर्विग्रहः समजनि, सर्वथा सीता भक्षितेति निश्चित्य महाशोकपरिणतेन महता कोपेन धर्मं धर्मफलप्रदान् देवान् स्वस्त्रादिमादिगुणांश्च प्रति जुगुप्सनम्, अथ विवृद्धकोपेन निखिलमपि ब्रह्माण्डं पिण्डीकरिष्यामीति जगन्निर्मूलनाय बाणसंधानं च चतुष्षष्टितमे ६४

अथ लक्ष्मणेन नैकस्यापराधेन सर्वलोकविध्वंसनं युक्तमित्यादिरूपेण संग्रहेण रामसमाधानं पञ्चषष्टितमे ६५

अथ पुनर्लक्ष्मणः त्वं दशरथराचितानन्यसाध्यसुकृतफलरूपतया निखिललोकदुर्लभकल्याणगुणगणनिधिः समवतीर्णः तादृशगुणगणत्वद्विश्लेषदुःखेन राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृशस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः कोपो न युक्तः इह लोके ययातिनहुषनलमांधातृप्रभृतिभिर्महानुभावैरपि वसिष्ठादिभिर्दुर्दशासु किं किं दुःखं नान्वभूयत अतस्तत्त्वबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वापराधिसमुद्धरण एव प्रयतस्व त्वयैव बहुशो ममैवमुपादिष्टम्, समतीतगीष्पतिप्रभृतिकनिखिलविज्ञानधुरंधरस्य तव केन किमुपदेश्यम् ? अतस्त्वमेव वधानर्हं सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्मणादिकम् आत्मनः सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्यापराधिनमेवोद्धर्तुमर्हसीति प्रार्थयामास षट्षष्टितमे ६६

अथ लक्ष्मणवचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण तेन साकं किंचिद्दूरगमनं, तत्र रुधिरार्द्रं गृध्रं शयानं दृष्ट्वा तस्यैव सीताभक्षकगृध्ररूपराक्षसविशेषत्वेन संशयः, तद्वधाय तत्समीपगमनं, तावता गृध्रराजेन रावणकृतस्वमारणसीताहरणकथनम्, तच्छ्रवणेनानन्तदुःखावाप्तिः, लक्ष्मणं प्रति परिदेवनं च सप्तषष्टितमे ६७

अथातिशोकेन रामेण मुमूर्षुं गृध्रराजं प्रति सीतागतिकथनप्रश्नः, ततस्तेन संग्रहेण रावणकृतसीताहरणादिकथनम्, सीताहरणमुहूर्तबलेन पुनः सीतामवाप्स्यसीति कथयित्वा रावणस्थानादिकथनारम्भ एव जटायोः प्राणोत्क्रमणं, तादृशावस्थतद्दर्शनविवशहृदयेन रामेण बहुधा परिदेवनं, ततस्तस्योत्तमगतिप्रार्थनपूर्वकं संस्कारकरणम्, उदकदानं चाष्टषष्टितमे ६८

अथ रामलक्ष्मणौ पुनः प्रस्थितौ दण्डकारण्यं ततः क्रौञ्चारण्यं चातिक्रम्य मतङ्गाश्रमपूर्वदिग्वनदर्यामयोमुखीनामकराक्षस्याः शूर्पणखाया इव कर्णनासादिच्छेदेन निरसनं कृतवन्तौ तादात्विकदुर्निमित्तानि चिन्तयन्तौ अतिबीभत्सभीममहाकलेवरस्य योजनायतबाहुकस्य कबन्धस्य बाहुपाशबद्धावन्वशोचतामिति कथा एकोनसप्ततितमे ६९

अथ देशकालोचितज्ञेन लक्ष्मणेन रामं प्रति कबन्धबाहुद्वयच्छेदनाभ्यर्थनं, तच्छ्रवणकुपितेन कबन्धेन रामलक्ष्मणभक्षणप्रयत्नः, तावद्द्वाभ्यां रामलक्ष्मणासिभ्यां कबन्धदक्षिणसव्यबाहुच्छेदनं, तावत्स्मृतपूर्वजन्मवृत्तान्तेन कबन्धेन कौ युवामिति प्रश्नः, लक्ष्मणेन स्वस्वरूपवृत्तान्तादिकथनं, तावताऽतिसंतुष्टेन कबन्धेन अतिसंमोदनपूर्वकं स्वस्य विरूपशरीरप्राप्तिहेतुकथाकथनारम्भश्च सप्ततितमे ७०

अथ कबन्धेन पुरा स्वस्य स्वतः सोमसूर्यशक्रादीनामिव दिव्यरूपवत्त्वं तादृशस्यापि स्वस्य भयंकरराक्षसरूपपरिग्रहेण ऋषिसंघवित्रासनं, ततः कदाचित्तथैव स्थूलशिरोनामकमुनिधर्षणं, ततः क्रुद्धेन तेनर्षिणा राक्षसरूपमेव तवास्त्विति शापः, ततो याचितेन तेन यदा रामस्त्वद्भुजौ छित्त्वा त्वां दहेत् तदा तव स्वीय-

रूपप्राप्तिरिति शापमोक्षकथनम्, अथ पुनः स्वस्य तादृग्रूपस्यैव स्वकुलद्वेषीन्द्रजयाय पितामहमुद्दिश्य तपःकरणम्, तेन च स्वस्य दीर्घायुःप्रदानं तद्गर्वेण स्वस्य शक्रप्रधर्षणम्, तावत् क्रुद्धेन वासवेन वज्रेण भग्नशिरःसक्थितया करणम्, 'तदा स्वयाचितेन तेन स्वस्यामारणम्, भग्नशिरःसक्थितया आहारसंपादनाय योजनायतबाहुद्वयदानं कुक्षावास्यकल्पनम्, तदाप्रभृति स्वस्य तादृशबाहुद्वयेन स्वपुरस्थयावज्जन्तुग्रहणभक्षणं, शक्रेणापि यदा राम एतौ भुजौ छिन्द्यात्तदा तव स्वर्गप्राप्तिरिति कथनात् स्वस्य सदा रामागमप्रतीक्षणम्, इदानीं भुजद्वयनिकृन्तनेन युवां रामलक्ष्मणावेव एवं महोपकारकयोर्भवतोरहं बुद्धिसाचिव्यं करिष्यामीति कथनं, तावद्रामेण रावणनिलयादिकथनप्रश्नः, पुनः कबन्धेन नाहं रावणं जाने अपि तु अदग्धस्य मम दिव्यज्ञानाभावात् भवद्भ्यामस्य देहस्य दाहे कृते पश्चादुत्पन्नदिव्यज्ञानः सन् भवतो जानकीलाभहेतुभूतं सन्मित्रं कथयामीति कथनं चैकसप्ततितमे ७१

अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नः वालिनिरस्तमृश्यमूकगिरिस्थितं सूर्यपुत्रं सुग्रीवं सखायं कुरु सीतां स विचित्य दास्यतीत्यवादीदिति कथा द्विसप्ततितमे ७२

अथ कबन्धेन सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गमनं त्रिसप्ततितमे ७३

अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पम्पातीरस्थशबर्याश्रमगमनं, तत्र शबर्या पूजनम्, रामाय शबर्या स्वाचार्यभूतमतङ्गशिष्याश्रमदेवपूजास्थानादिप्रदर्शनम्, ततो रामानुज्ञातया तया आत्मसमाधिबलेन स्वगुरुस्थानभूतपरमपदगमनं च चतुःसप्ततितमे ७४

अथ लक्ष्मणेन शबर्याश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गणत्वराविवृद्धसुग्रीवदिदृक्षायुक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलतादियुक्तपम्पामार्गवनदर्शनपूर्वकं मार्गमध्यस्थमतङ्गसरसि स्नानपूर्वकं पुनः पम्पातीरसमीपवनदर्शनपूर्वकं च पम्पाप्रवेशः पञ्चसप्ततितमे ७५

एवमारण्यकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ किष्किन्धाकाण्डानुक्रमणिका ।

अथ रामस्य सलक्ष्मणस्यातिरमणीयपम्पासरोदर्शनं, तत्तादृशरमणीयपुष्करणीदर्शनेनोद्दीपितसीताविरहानलस्य तस्य चित्तक्षोभपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति नानाविधवृक्षलतागुल्मरमणीयपुष्पादिवर्णनं, नानाविधहंससारसक्रौञ्चमद्गुमयूरनत्यूहप्रभृतिपक्षिणां मिथुनीभूय चरतां दर्शनेन स्वस्य कामोद्दीपनकथनम्, एतादृशवसन्तऋतुसमये अतिमनोहरमलयमारुतसंचारे कथं सीतां विना मम जीवितधारणमित्यादिरीत्या अतीवावसादनं ततो लक्ष्मणेन भवादृशानामेव मतिरेवं चेत्कथमितरे वर्त्तेरन् प्रियजने अतिस्नेहः महोपद्रवाय भवेत् अतो धैर्यमवलम्ब्य सीताधिगमसाधनप्रयत्नं कुर्वित्याश्वासनं, तावता रामस्य सधैर्यस्य लक्ष्मणेन साकं पम्पामतीत्य ऋश्यमूकसमीपगमनं, तौ द्वौ विलक्षणरूपलावण्यौ महौजसौ सर्वभयंकरशरचापासिधरौ दृष्ट्वा सुग्रीवस्य ससचिवस्य वालिप्रेरितबुद्ध्याऽतीव त्रासश्च प्रथमे १

अथ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा त्रस्तस्य सुग्रीवस्य तयोः स्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्समीपं प्रति हनुमत्प्रेषणं द्वितीये २

अथ सुग्रीवप्रेषितस्य हनुमतो भिक्षुरूपस्य रामसमीपगतस्य रामलक्ष्मणरूपलावण्यतेजःपराक्रमायुधादिप्रशंसाव्याजेन तयोः कुलगोत्रनामादिप्रश्नः, तावत्तद्वाक्यनैर्दोष्यगुणपौष्कल्यपरवशहृदयेन श्रीरामेण स्वयं लक्ष्मणं प्रति तद्वाक्यश्लाघापूर्वकं तत्प्रतिवचनकथनाय लक्ष्मणनियोजनं, ततोऽतिचतुरेण रामानुजेन संग्रहेण सुग्रीवदर्शनार्थमेवावयोरागमनमिति प्रत्युक्तिस्तृतीये ३

अथातिनिपुणं सौमित्रिवचनं श्रुतवता तत्क्षण एव सुग्रीवस्य राज्यागमनं सिद्धं मन्वानेन हनुमता सामान्यतः कार्यार्थित्वे दर्शितेऽपि पुनः कुलनामराज्यभ्रंशनिमित्तादिप्रश्नः, तदा नियुक्तेन लक्ष्मणेन पितुर्दश-

रथस्य तस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वाग्रजस्य रामस्य तद्दास्यैकनिरतस्य स्वस्य च यथोचितं गुणनामादिकथनपूर्वकं श्रीरामस्य राज्यभ्रंशं, स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणं, तन्नामाद्यपरिज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवेणैव साहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचःसमापनं, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनं, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनं, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च चतुर्थे ४

अथ हनुमता ऋश्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थमलयागिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामवृत्तान्तमावेद्य तेन साकमृश्यमूकागमनं, ततो रामस्य सुग्रीवेण अग्निप्रदक्षिणपूर्वकसख्यकरणम्, अथ सुग्रीवेण वालिसकाशादभयप्रार्थनं, रामेण वालिवधप्रतिज्ञानं च पञ्चमे ५

अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततः सीतात्यक्ताभरणप्रदर्शनं, ततः श्रीरामेण तद्दर्शनकृतपरिदेवनं, ततस्तेन रावणवासस्थानादिप्रश्नश्च षष्ठे ६

अथ सुग्रीवेण स्वस्य रावणस्थानापरिज्ञानेऽपि रावणं हत्वा सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततो रामेण सोऽन्वेषणकरणानयोजनं, ततः पुनर्वालिवधशपथेन सुग्रीवस्य सन्तोषणं च सप्तमे ७

अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा मित्रकार्यं कर्तव्यमिति कथनं, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानं, ततः सुग्रीवेण स्वीययौवराज्यदारहरणादिकथनं, ततः श्रीरामेण सुग्रीवस्य वालिना साकं वैरकारणप्रश्नः, ततः सुग्रीवेण वैरकारणकथनारम्भश्चाष्टमे ८

अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिनो मन्त्रिभी राज्येऽभिषेचनं, ततः कदाचिन्मायाविनाम्नोऽसुरस्य रणाय वाल्याह्वानं, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनं, वालिभीतस्य मायाविनः बिलप्रवेशनं, ततो वालिना बिलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वकबिलान्तःप्रवेशनं, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिर्घोषश्रवणेन च वालिनं मृतं मत्वा बिलद्वारं गण्डशैलेनाच्छाद्य स्वस्य नगरागमनं, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्, असुरं निहत्य नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नमस्कारादिपूर्वकमज्ञानकृतमिदमिति सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं च कथितमिति कथा नवमे ९

अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकाङ्क्षया बिले मां रुरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनं, ततो रामेण तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानं, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च दशमे १०

अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वालिदुन्दुभ्योर्युद्धं, वालिना तं निहत्य स्रवद्रुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणं, ततस्तद्रुधिरबिन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणं, क्रुद्धेन मतङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे वधोऽस्त्विति शापप्रदानं, तदीयवानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनं, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूरं प्रक्षेपप्रार्थनं, रामेण पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणं, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनाद्यर्थनं चैकादशे ११

अथ श्रीरामेणैकबाणेन सप्तसालागिरिरसातलानां भेदनं, ततः सुग्रीवेण वालिवधाय रामेण साकं किष्किन्धासमीपगमनं, तदुपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानं, ततो वालिनः सुग्रीवेण द्वन्द्वयुद्धं, वालिसुग्रीवयोराकृत्यादिभिरत्यन्तसादृश्येन भेदाज्ञानाद्रामेण तूष्णीमवस्थानं, तावता सुग्रीवस्य ऋष्यमूकं प्रति पलायनं, ततो वालिसुग्रीवभेदप्रदर्शनार्थं सुग्रीवकण्ठे लक्ष्मणेन गजपुष्पलताबन्धनं, ततः पुनः किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य प्रयाणोपक्रमश्च द्वादशे १२

अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहननार्थं गमनोद्योगः,तावता श्रीरामेण स्वोक्तभीषवचनमात्रकथनाय सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणं, ततः किष्किन्धासमीपमागतं प्रवृद्धकोपं लक्ष्मण प्रेक्ष्य सर्वैर्वानरैरङ्गदेन च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथनं, ततस्त्वतिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्लक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्यां सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापनं चैकत्रिंशे ३१

अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थानं श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजनं तावद्धनुमता स्वसंकेतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनम्, अतोऽञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणं प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वर्तयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च द्वात्रिंशे ३२

अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः, तत्र रमणीजननूपुरारावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन ज्यास्वनकरणं,तावज्ज्यास्वश्रवणपरिचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तया लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयनेन लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं च त्रयस्त्रिंशे ३३

अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य स्त्रीजनेन सहासनादुत्थायावस्थानं, तावदेव लक्ष्मणेन संकेतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च चतुस्त्रिंशे ३४

अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनं पञ्चत्रिंशे ३५

अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनं, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वोक्तपरुषवचनस्य क्षमापणं च षट्त्रिंशे ३६

अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापनं, ततस्तथैव हनुमता दूतप्रेषणं,तैर्वानरनिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणं, ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनं, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्ततृप्तिकरफलादीनामाहरणं,तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमनवृत्तान्तकथनं च सप्तत्रिंशे ३७

अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनं, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनं, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अमित्रनिरसनमित्रसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपायचिन्तनाज्ञापनं, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनापरिवृतवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं चाष्टात्रिंशे ३८

अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनं, ततोऽसंख्येयर्क्षवानरगोलांगूलनिकुरुम्बैराकाशविभजनं, तत्र आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं चैकोनचत्वारिंशे ३९

अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनं, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनियोजनं, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसान्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजनं च चत्वारिंशे ४०

अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रशरारिशरगुल्मगजगवाक्षगवयसुषेणर्षभमैन्दद्विविदविजयगन्धमादनोल्कामुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणं, तत्प्रेषणप्रकारश्चैकचत्वारिंशे ४१

अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनं द्विचत्वारिंशे ४२

अथ पुनः सुग्रीवेण शतवलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारस्त्रिचत्वारिंशे ४३

अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमन्तं विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगम-

इति किष्किन्धाकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ सुन्दरकाण्डानुक्रमणिका ।

अथ हनुमतो लङ्काद्वीपपर्वतस्थनानातरुगणनदीप्रस्रवणादिदर्शनं, तस्य निश्वासलेशं विनैव सागरलङ्घनं, तस्य लङ्कादर्शनं, ततो लङ्काप्रवेशौपयिकस्वल्पशरीरपरिग्रहणं, तदा लङ्कासमीपोपसर्पणं, तदानीं चन्द्रोदयश्च द्वितीये २

अथ हनुमतः लङ्काधिदेवतया निरोधनं, पश्चादेकमुष्टिप्रहारजर्जरिताङ्गया तया ब्रह्मदत्तवरप्रकारकथनपूर्वकं हनुमतो लङ्काप्रवेशानुज्ञापनं च तृतीये ३

अथ हनुमतोऽद्वारेण लङ्कानगरप्राकारलङ्घनपूर्वकलङ्काप्रवेशः, तस्यात्यद्भुतरक्षोगणहर्म्यमण्डलदर्शनपूर्वकं नगरमध्यानिक्षिप्तरावणमूलबलदर्शनं च चतुर्थे ४

अथ हनुमतः वियन्मध्यगतचन्द्रप्रकाशदर्शनेनामोदनम्, ततस्तेन नानाविधराक्षसकुटुम्बिनीगणदर्शनेऽपि जानक्यदर्शनेन शोचनं च पञ्चमे ५

अथ हनुमतः रावणाधिष्ठितान्तर्नगरदर्शनं षष्ठे ६

अथ हनुमतः रावणान्तर्नगरवर्तिगृहगणदर्शनपूर्वकं पुष्पकविमानदर्शनं सप्तमे ७

अथ हनूमतः पुष्पकविमानवर्णनमष्टमे ८

अथ हनूमतः रावणान्तःपुरदर्शनं, तत्रत्याद्भुतभवनगणरामणीयकदर्शनपूर्वकं पुष्पकाधिरोहणं ततोऽन्तःपुरशयनानेकदेवदानवादिप्रमदाजनपरिवृतरावणदर्शनपूर्वकं तस्यैश्वर्यदर्शनव्यामुग्धत्वं, तस्य सीताविषयापराधकरणं सद्यः समूलनाशहेतुरिति चिन्तनं च नवमे ९

अथ हनुमतः रावणोपान्तभागेषु वादनाय मुरवपणवादिवाद्यविशेषान् पाननिद्रापारवश्येनालिङ्गय स्वपन्तीनां स्त्रीणां सम्यग्दर्शनं, तत्रैव पृथक्छयने शयानां दिव्यसौन्दर्ययुक्तां मण्डोदरीं वीक्ष्य सीतेति मननं च दशमे १०

अथ हनुमतः सीतायाः रामविश्लेषे स्वप्राणत्यागपर्यन्तप्रयत्नकरणार्हतां दृश्यमानाश्च स्त्रियास्तद्विरुद्धसुखसुप्तिमत्त्वादिकं चालोच्यान्येयमिति निश्चयकरणं, ततो नानामृगमांससुराधिवासितपानभूमिप्रवेशपूर्वकं तत्रत्यनारीजनशयनकदम्बदर्शनं, प्रसुप्तपरदारदर्शनेन महानधर्मो जात इति भयप्राप्तिः, स्त्रीष्वन्तरास्त्रीमार्गणाशक्यत्वस्वनिर्विकारचित्तत्वपर्यालोचनेन पुनस्तन्निवृत्तिः, अन्तःपुरमार्गणप्रयत्नश्चैकादशे ११

अथ हनुमतः सीताऽदर्शनेन स्वकृतसमुद्रलङ्घनवैयर्थ्यचिन्तनं, ततस्तस्य पुनर्गमनेन जाम्बवत्प्रमुखप्रायोपवेशचिन्तनं, पुनरपि धैर्यं कृत्वाऽन्तःपुरप्रदेशविचयनं तावताऽपि सीतादर्शनाभावाद्विषादागमश्च द्वादशे १२

अथ हनुमतः अशोकवनिकाप्राकारारोहणं, ततोऽनेकविधमार्गणेऽपि सीताया अदर्शनात् सीतामरणादिचिन्तनं, सीतामदृष्ट्वा स्वस्य गमने श्रीरामादीनां मरणचिन्तनं, स्वस्य लङ्कापरिसरे विषोद्बन्धनाद्युपायैः प्राणत्यागचिन्तनं, ततोऽशोकवनिकामात्रमार्गणकर्तव्यशेषनिश्चयः, ततः सीताधिगमसिद्ध्यै निखिलदेवतानमस्कारप्रार्थनं च त्रयोदशे १३

अथ हनुमतोऽशोकवनिकाप्रवेशः, तत्रत्यनानाविधवृक्षजालनदीवापीक्रीडापर्वतप्रभृतिदर्शनपूर्वकम् अत्यद्भुतशिंशुपावृक्षदर्शनं, ततस्तमारुह्य तद्देशरामणीयकं दृष्ट्वा यदि सीताऽत्र तिष्ठेत्तर्ह्यत्र सन्ध्याद्यर्थमागच्छेदिति चिन्तनं च चतुर्दशे १४

अथ हनुमतोऽशोकवनिकामध्यवर्तिहेमस्तम्भप्रासादशिल्पदर्शनं, ततो दैवात्तत्र राक्षसीगणपरिवृतसीतादर्शनं ततस्तां मलिनसंवीतत्वादिभिर्लिङ्गैः सीतेयमित्यनुमानपूर्वकं सीतेति निर्णयश्च पञ्चदशे १५

अथ हनुमान् सीतायाः वाचामगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखामृगोऽप्यतीव विललापेति कथा षोडशे १६

अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृती राक्षसीः ताभिः परिवृतां सीतां च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्शनसंहृष्टः सन् राक्षस्यदर्शनाय शिंशुपायां गूढोऽवसादिति कथा सप्तदशे १७

अथ हनुमानपररात्रप्रबुद्धं सीतादिदृक्षया तस्याः समीपमागतं रावणं प्रेक्ष्य शिंशुपावृक्षस्याधःशाखायामवरुह्य पत्रपुष्पसंवृतोऽतिष्ठदिति कथाऽष्टादशे १८

अथ रावणः उपवासशोकध्यानभयादिभिरतीव दीनामवाङ्मनसगोचरदुर्दशापन्नां सीतां प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनायोपक्रान्त इति कथा एकोनविंशे १९

अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रार्थनमकरोदिति कथा विंशे — २०

अथ सीताया रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनं, तदकृत्वा यत्र क्वापि गमनेऽपि रामेण विध्वंसनं तव सिद्धमिति सम्यक्कथनं चैकविंशे — २१

अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्वचनानङ्गीकरणे त्वां भक्षयिष्यामीति कथनं, तं प्रति रामानुज्ञाभावादहं त्वां न भस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथनं, ततस्तेन तस्याः स्वाधीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तःपुरगमनं च द्वाविंशे — २२

अथ सीतां प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वकं रावणभार्यात्वाङ्गीकरणप्रार्थनं त्रयोविंशे — २३

अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणाङ्गीकरणनियोजनं, ततः शिंशुपोपान्तगतां सीतां प्रति पुनस्ताभिस्तर्जनादिपूर्वकं रावणाङ्गीकरणनियोजनं, ततोऽतीव दैन्येन त्यक्तधैर्यया सीतया रोदनकरणं च चतुर्विंशे — २४

अथ सीता राक्षसीः प्रति मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुं नार्हतीत्युक्त्वा अशोकशाखामालम्ब्यातीव शोकेन विलपनं कृतवतीति कथा पञ्चविंशे — २५

अथ सीता श्रीरामेण स्वानन्वेषणे बहूनि कारणान्याशङ्क्य स्वविषयप्रेमराहित्ये स्वभाग्यहीनतामेव कारणं निश्चित्य स्वस्या मरणमेव श्रेय इति निश्चितवतीति कथा षड्विंशे — २६

अथ त्रिजटाख्यया विभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावणविनाशसूचकस्वदृष्टस्वप्नविशेषकथनं, ततो देव्या वामबाह्वादिस्फुरणशारीरनिमित्तदर्शनं च सप्तविंशे — २७

अथ राक्षसीकृततर्जनभर्त्सनादिभिरतीवशोकमनुभवन्त्याः सीतायाः शिंशुपासमीपगमनं, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन प्राणत्यागचिकीर्षणं, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्चाष्टाविंशे — २८

अथ सीता स्ववामाक्षिभुजोरुस्फुरणादिनिमित्तैः शकुनादिनिमित्तैश्चाचिरात्कान्तागमनवार्ताश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्षं लेभ इति कथा एकोनत्रिंशे — २९

अथ पूर्वोक्तवृत्तान्तान् साक्षात्कुर्वता हनुमता सीतासमाश्वासनं प्रति प्रथमं रामगुणकीर्तनं कर्तव्यमिति निश्चितमिति कथा त्रिंशे — ३०

अथ हनुमता दशरथगुणप्रशंसापूर्वकश्रीरामगुणप्रशंसनं, ततस्तस्य वने संभावितसकलवृत्तान्तकथनपूर्वकसुग्रीवमैत्रीकरणकथनं, तेन नानादिक्षु वानरप्रेषणकथनं, वानरप्रशंसापूर्वकं स्वेन समुद्रतरणलङ्काप्रवेशकथनं, ततः शिंशुपामूले सीतादर्शनकथनं, सीतया तच्छ्रुत्वा शिंशुपावृक्षे हनुमतो दर्शनं चैकत्रिंशे — ३१

अथ सीता रामवृत्तान्तावेदने स्वप्नत्वादीनारोप्य व्यक्तरूपवानरकर्तृकवचनत्वात्तथात्वं प्रतिषिध्य अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति सर्वदेवताप्रार्थनं कृतवतीति कथा द्वात्रिंशे — ३२

अथ शिंशुपावृक्षादवतीर्णेन हनुमता सीतेयमिति जानताऽपि तां प्रति का त्वमित्यादिप्रश्नकरणं, ततः सीतया आदित आरभ्य वनवासनिमित्तप्रभृति रावणहरणपर्यन्तवृत्तान्तकथनं च त्रयस्त्रिंशे — ३३

अथ हनुमता सीतां प्रति रामलक्ष्मणकुशलकथनं, तच्छ्रुतवत्या देव्यातीव सन्तोषणं, ततो हनुमता देवीवन्दनाय समीपगमनं, ततः सीतया अयं रावण इति मत्वा प्रत्याख्यानपूर्वकं यदि त्वं रामदूतस्तर्हि रामगुणान् कथयेति नियोजनं, ततो हनुमता रामगुणकथनेन देवीं प्रहर्षवतीं कृत्वा तां प्रति स्ववचने श्रद्धाप्रार्थनं च कृतमित्येताः कथाश्चतुस्त्रिंशे — ३४

अथ हनुमता श्रीरामकल्याणगुणकथनपूर्वकं दिव्यमङ्गलविग्रहचिह्नकथनं, तस्य सुग्रीवसख्यकथनपूर्वकं तेन नानादिक्षु प्रेषितवानरेषु दक्षिणदिक्प्रेषिताङ्गदादीनां स्वेषां कालातिक्रमेण प्रायोपवेशकरणप्रभृति स्वेन शतयोजनपरिमितसागरलङ्घनाद्यशोकवनिकाप्रवेशपर्यन्तवृत्तान्तकथनेन सीताप्रत्ययोत्पादनमकारीत्येताः कथाः पञ्चत्रिंशे — ३५

अथ हनुमता सीतायै रामदत्ताङ्गुलीयकदानं, ततो देव्या स्वानानयनकारणप्रश्नकरणं, ततो हनुमत

इति सुन्दरकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ युद्धकाण्डानुक्रमणिका ॥

वानरसेनायाः सह्याद्रिसमुपतोलनपूर्वकं महार्णवसमीपगमनम्, अथ सुग्रीवाज्ञया नीलेन समुद्रतीरे निवेशिताया वानरसेनायाः समुद्रप्रेक्षणकोलाहलं चाभ्यधाचष्ट चतुर्थे ४

अथाद्भुततरतरङ्गमृदङ्गरवमहार्णवमहारङ्गसमीक्षणसमुपजातसीतास्मृतेः श्रीरामस्य शोकवचनजातं,लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचख्यौ पञ्चमे ५

अथ लङ्कायां हनुमत्कृतविविधव्यथावेपितहृदयेन रावणेन मन्त्रिणः प्रति मन्त्रप्रकारविवेचनपूर्वकम् आगमिष्यत्ससैन्यरामप्रतिघातोपायरूपविषयप्रदर्शनपूर्वकं च कर्तव्यहितविचाराय नियोजनं प्रादर्शयत् षष्ठे ६

अथ विज्ञातरामशरवेगवैभवैः राक्षसैः पूर्वं रावणकृतदिग्विजयादिनिदर्शनेन रावणप्रशंसापूर्वकमिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साध्यताकथनेन निगमनमचीकरत्सप्तमे ७

अथ पुनः प्रहस्तदुर्मुखवज्रदंष्ट्रनिकुम्भैः प्रत्येकं स्वस्ववीर्यश्लाघापूर्वकमेकैकगमनेनैव रामजयस्य साध्यता रावणाय निवेदितेति न्यवेदयदष्टमे ८

अथ निकुम्भरभससूर्यशत्रुसुप्तघ्नयज्ञकोपमहापार्श्वमहोदराग्निकेतुरश्मिकेत्विन्द्रजित्प्रहस्तविरूपाक्षवज्रदंष्ट्रधूम्राक्षातिकायदुर्मुखान् रामजयं लीलासाध्यं मन्यमानान् गृहीतायुधान् प्रस्थितांश्च दृष्ट्वा निखलपुरुषसारासारविवेकभूषणो विभीषणस्तान्निवार्य रावणाय रामजयस्यासाध्यतां परदारनियोजनस्य हेयतां रामस्य निरपराधतां विराधादिवाल्यन्तवीरजननिरसनस्वभावं रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास नवमे ९

अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञाताधर्ममार्गदूषणेन विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृति लङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यभौमभौतिकदुर्निमित्तानि सम्यङ् निवेद्य तच्छान्तितया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छ्रवणजातक्रोधेन रावणेन विभीषणोक्तमार्गस्यायुक्ततामदर्शनपूर्वकं तं विसृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयद्दशमे १०

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तद्धुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्रविष्टेत्याहैकादशे ११

अथ स्वाभिमतानुसारेण मन्त्रं चिकीर्षु रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वाभिमतं सीताप्रदाय रामनिरसनं तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः सन् दैवात्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं भुक्तवस्तुसदसद्विचारतुल्यम्, अथापि मत्पराक्रमेण सर्वं समीकरिष्यामीत्यभाणीदित्यवोचद्द्वादशे १२

अथ कुपितं रावणं प्रति महापार्श्वेन सीतां बलात्कारेणानुभवेत्युपदेशं, ततो रावणेन पूर्वं पुञ्जिकस्थलाबलात्कारसंभोगकुपितपितामहशापेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविष्यति अतः तथा कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यामीति प्रत्युत्तरदानं चाभ्यधत्त त्रयोदशे १३

अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रतिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्षसक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति प्रत्यपादयच्चतुर्दशे १४

अथेन्द्रजिता विभीषणाधिक्षेपणं, ततो विभीषणेन तद्भर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्तव्यतोपदेशनं चोपदिदेश पञ्चदशे १५

अथ परमाप्ततमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सनं, ततो विभीषणेन अप्रतीकारदैवसंविधानसंप्राप्तविनश्यदवस्था भवादृशाः कथं हितं गृह्णीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदानं च प्रतिपादयामास षोडशे १६

अथैवमुक्तवतो गदापाणेः सचिवचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य राघवसमीपागमनम्, अथैनं सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं

प्रेक्ष्य सुग्रीवेणार्तीव शङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाय प्रयत्नं, तावदाकाशस्थस्यैव विभीषणस्यातिदुष्टरावणसंबन्धम्, तद्धितोपदेशप्रतिक्रियारूपतया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्तत्याऽस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्घोषणम्, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीराममन्त्रिणो तच्छरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजतया सद्य एव वध्यता युक्तेति सनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसंक्षुब्धमनसा शरणागतरक्षणदीक्षितेन रघुवीरेणाङ्गदजाम्बवच्छरभमैन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथाङ्गदादिभिः शत्रुपक्षाददेशकाले समागतोऽयं विभीषणः सर्वथा परीक्षार्ह एवेति कथनं, ततो हनुमता सुग्रीवन्यायेन राज्याभिलाषेणैवायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यधत्त सप्तदशे १७

अथ श्रीरामेण शरणागतसंरक्षणमेव स्वस्य महाव्रतमिति कथितवता स्वप्रेमकलुषितं सुग्रीवहृदयं स्वकीयसर्वशक्ततामदर्शनेन कपोताख्यानकण्डुगाथाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्मषीकृतवता सुग्रीवं प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं चोवाचाष्टादशे १८

अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमं, तदैव श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरमध्ये लङ्काराज्याधिराजतया समुद्रजलेनाभिषेचनम्, अथ सुग्रीवलक्ष्मणाभिमतस्य विभीषणोपदिष्टस्य समुद्रतरणोपायस्य तच्छरणागतिरूपस्य श्रीरामेणाङ्गीकरणं चाकथयदेकोनविंशे १९

अथ शार्दूलाख्येन चारेण समुद्रतीरमागतं ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य शुकस्य शुकरूपस्य राक्षसस्य रामसेनावकाशमागतस्य सुग्रीवं प्रति रावणोक्तभेदकवचनसमर्पणम्, तावदेव वानरैस्तद्धननाय प्रयत्नं, ततस्तदीयार्तघोषश्रवणद्रुतहृदयेन सदयेन श्रीरामेण तन्मारणहरणं चाह विंशे २०

अथ सागरतीरे त्रिरात्रं दर्भेषु शयितस्य जानकीदयितस्य तावताप्यप्रत्यक्षं समुद्राध्यक्षं देवमुद्दिश्यातिकोपेन सागरोपरि कालानलकल्पानां वेगेनानल्पानां बाणानां प्रयोगं तेन संजातं समुद्रक्षोभं तावल्लक्ष्मणेन रामकोपानलनिर्वापणाय प्रयत्नं चाचीकथदेकविंशे २१

अथ तथाप्यनाविर्भूतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवरस्य धनुषि संधानं, ततः सर्वलोकसंक्षोभं, ततः प्रत्यक्षतामागतेनापां निधिना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय नलं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसंहितं ब्रह्मास्त्रं कस्मिंश्चिन्मरुदेशे वियोजितवताऽन्तर्धानम्, ततो वानरैर्नलमुपधाय नानावृक्षलतागुल्मगण्डशैलशिखरशिखरिनिकरपरिकरैः पञ्चभिरहोभिरासुवेलमातिविशालस्य सकललोकक्षेमहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमङ्गदं चाधिरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुग्रीवेण निखिलवानरसेनया च सह तेनैव सेतुना सागरतरणम्, सेनायाः सुवेलाप्रान्ते निवेशनं, तत्तादृशं सेतुबन्धनं निरीक्ष्य विस्मयपरवशैर्निर्जरव्रातैः श्रीरामसंस्तवं च समदर्शयद्द्वाविंशे २२

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति संतुष्टो दृष्टानि निमित्तानि लक्ष्मणायादर्शयदिति दर्शयामास त्रयोविंशे २३

अथात्युन्नतत्रिकूटशिखरिशिखराग्रभुवि विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय संदर्शयता तद्दर्शनजनितसीतादुर्दशास्मरणकन्दलितसमरत्वरेण रघुवरेण बलौघस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीवं प्रति रावणचारभूतशुकमोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीपं गतेन वानरसेनाया असाध्यतां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तीर्णसमुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुवेलोपान्ते निवेशनं च निवेद्य रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावत्परिकुपितेन रावणेन तदधिक्षेपणं चाह चतुर्विंशे २४

अथ पुना रावणप्रहिताभ्यां शुकसारणाभ्यां वानरसैन्यं प्रविष्टाभ्यां विभीषणेन गृहीत्वा वध्यत्वेन रामसमीपं नीताभ्यां तदा यथार्थवचनप्रीतेन श्रीरामेण विभीषणमेव सहायीकृत्य सर्ववानरसेनापरिज्ञानपूर्वकं

मागतेन कुम्भकर्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्र-बीभत्सकुम्भकर्णदर्शनजिहासासंकुचिततद्युद्धलीला-रसेन श्रीरामेण क्रमेण तद्बाहुद्वयं तदूरुद्वयं च निकृत्तवता तदास्यं चासंख्येयैः शरैः पूरितवता दिव्येन बाणवर्षेण सकुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं चादर्शयत् सप्तषष्टितमे ६७

अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रालप्यतेत्यभ्याचष्टाष्टषष्टितमे ६८

अथ रावणेन महोदरमहापार्श्वाभ्यां साकं प्रेषितानां तत्कुमाराणां नरान्तकदेवान्तकत्रिशिरोऽतिकायानां चतुर्णां युद्धायागमनं, तेषु प्रथमतो नरान्तकस्यातिजवनतुरगारूढस्य स्वकरालंकारभूतप्रासविक्षेपविध्वस्तसप्तशतवानरयूथपस्य तद्भयविद्रवद्वानरसेनासंदर्शनसमुपजातकोपसुग्रीवप्रेषितेनाङ्गदलसद्बाहुनाऽङ्गदेनैकमुष्टिप्रहारविध्वस्तनरान्तकवाहनवाजिनां मुष्ट्यन्तरेण निष्पेषणं संजगादैकोनसप्ततितमे ६९

अथाङ्गदस्य नरान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदरैस्त्रिभिः सह तुमुलं युद्धं समीक्ष्य तत्साह्यायागतयोर्नीलहनुमतोर्मध्ये हनुमता मुष्टिप्रहारेण देवान्तकप्रमापणम्, अथ नीलेन वृक्षप्रहारेण महोदरहननम्, अथ हनुमत्त्रिशिरसोर्युद्धम्, तत्र हनुमता स्वहस्ततलताडनेन विसंज्ञस्य पतितस्य त्रिशिरसो हस्ताद् गृहीतेनासिना तच्छिरस्त्रितयकर्तनम्, अथ महापार्श्वस्य ऋषभाख्यस्य वानरयूथपस्य चायोधनप्रवृत्तिं, तत्रर्षभेण वानरर्षभेण महापार्श्वहस्ताद्गदां गृहीत्वा तयैव तद्वधं चाभ्यधत्त सप्ततितमे ७०

अथातिकायस्य युद्धप्रवृत्तिम्, अथ तदीयवैलक्षण्यदर्शनेन तत्स्वरूपजिज्ञासया रामेण विभीषणं प्रति प्रश्नम्, ततो विभीषणेनायं रावणाद्धान्यमालिन्यां जातोऽतिकायनामा महारथो ब्रह्मदत्तवर इत्युत्तरकथनम्, अथातिकायेन स्वाभिमुखागतयूथपजातविध्वंसनपूर्वकं रामान्तिकमागतेन युद्धभीषणम्, अथ सौमित्रेस्तस्य च शस्त्रास्त्रवृन्दैरायोधनम्, अथावध्यकवचस्य तस्य ब्रह्मास्त्रेणैव हन्तव्यतां वायुमुखाच्छ्रुतवता लक्ष्मणेन ब्रह्मास्त्रेणातिकायसंहरणं चाचीकथदेकसप्ततितमे ७१

अथ रावणेन श्रुतातिकायवधादिवृत्तान्तेन स्वप्रेषितानां सर्वेषामपि राक्षसप्रवीराणामपुनर्निवृत्त्या रामपराक्रमः सर्वलोकातिशायीति विचिन्त्य भृत्यानां सर्वसमयेष्वप्यप्रमादेन नगररक्षणविधानाज्ञापनम्, पुनः पुत्रव्यसनेनान्तर्गृहप्रवेशं चाह द्विसप्ततितमे ७२

अथातिकायादिपुत्रव्यसनिनं रावणं समाश्वास्य आभिचारिकं हुत्वा प्रयातेनेन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण रामलक्ष्मणपर्यन्तानां सर्वेषामपि वानरयूथपानां मूर्छादिपर्यवसायि प्रहरणं प्रादर्शयत् त्रिसप्ततितमे ७३

अथ हनुमता जाम्बवदुपदिष्टक्रमेण हिमवत्पार्श्ववर्त्यौषधिपर्वतानयनं, तादृशदिव्यौषधिगन्धाघ्राणमात्रेण सर्वेषां वानराणां रामलक्ष्मणयोश्च सुप्तबोधन्यायेन विशल्यतयोत्थानं चाभ्यधत्त चतुःसप्ततितमे ७४

अथ तदानीमेव रात्रौ प्रथमयामे सुग्रीवसमादिष्टैर्वानरयूथपैरुल्काहस्तैर्लङ्काप्राकारमुत्प्लुत्यान्तःप्रविष्टैर्लङ्कादहनं, ततः कुपितेन रावणेन कुम्भनिकुम्भयोः कुम्भकर्णसुतयोर्यूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनसहितयोः प्रेषणम्, अथ तैः सह राक्षससेनानिर्गमनम्, अथ वानरराक्षससेनयोस्तुमुलं युद्धं च प्रादर्शयत्पञ्चसप्ततितमे ७५

अथ कम्पनप्रजङ्घयोरङ्गदेन प्रमापणं, शोणिताक्षस्य द्विविदेन, मैन्देन यूपाक्षस्य च प्रध्वंसनम्, अथाङ्गदमैन्दद्विविदानां जाम्बवत्सुषेणवेगदर्शिनां च कुम्भेन पराजितानां साह्यायागतेन सुग्रीवेण कुम्भस्य निस्तर्हणं चाभ्याचष्ट षट्सप्ततितमे ७६

अथ निकुम्भस्य हनुमतश्चायोधनप्रवृत्तिं, तत्र हनुमता निकुम्भस्य वधं चाह सप्तसप्ततितमे ७७

अथ रावणाज्ञया खरपुत्रो मकराक्षःससैन्यो युद्धाय निरगच्छादित्यवोचदष्टसप्ततितमे ७८

अथ मकराक्षः खरपुत्रः खरमारं मारितो रामेणेत्यकथयदेकोनाशीतितमे ७९

अथ रावणप्रेरितो रावणिः कृताभिचारिकहोमः पुनरेत्य रामलक्ष्मणौ सर्वांश्च वानरानाकाशेऽन्तर्हितः शरशतैरर्दयति स्म, ततश्च तद्दौष्ट्यमसहमानेन लक्ष्मणेन

अखिलराक्षसविध्वंसनाय ब्रह्मास्त्रप्रयोगमनुजिज्ञासितो रामो निरपराधनिखिलराक्षससंहारादनुजं निवर्त्य रावणिमारणोपायमेवाचिन्तयादित्याहाशीतितमे ८०

अथातिकुपितरामलक्ष्मणभयात्त्यक्तयुद्धरङ्गेण पुरीं प्रविश्य निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामेन तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं काञ्चन मायामारिप्समानेन रामलक्ष्मणयोरतिकुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपज्ञस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गतेनेन्द्रजिता तत्र हनुमदादिवानरयूथपसन्निधौ मायासीताऽच्छिद्यतेत्याचख्यावेकाशीतितमे ८१

अथेन्द्रजित्कोलाहलदर्शनात् प्रतिनिवृत्तान् यूथपान् समाश्वास्य तैः सह पुना राक्षससेनां विद्राव्य सीताविपत्तिमिन्द्रजिता कृतां रामाय विज्ञापयितुं ससैन्येन हनुमता प्रास्थीयतेत्यकथयद्द्व्यशीतितमे ८२

अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजिता कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महान्तं शोकमापन्नस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनमदर्शयत्त्र्यशीतितमे ८३

अथागतेन विभीषणेन रामस्येन्द्रजित्प्रयुक्तमोहनव्यापारतत्त्वमुपादिशता तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थनं व्यवृणुत चतुरशीतितमे ८४

पुनः सम्यग्विभीषणवाक्यसमागतधैर्येण रामेण विभीषणहनुमदङ्गदजाम्बवत्प्रमुखर्क्षोवलीमुखसंवृतो लक्ष्मण इन्द्रजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रापेत्याह पञ्चाशीतितमे ८५

अथ विभीषणसंदर्शितां निकुम्भिलायाः परितः स्थापितां राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विध्वंसितां श्रुत्वा बहिर्निर्गतेन असमाप्ताभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिं, तदा विभीषणेन लक्ष्मणं प्रतीन्द्रजितो विध्वंसनाय विज्ञापनं चादर्शयत् षडशीतितमे ८६

अथ विभीषणेन इन्द्रजिद्धोमस्थानभूतनिकुम्भिलास्थन्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मणं नीतवता लक्ष्मणाय तत्रत्यमिन्द्रजिद्धोमस्थानं प्रदर्श्य तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनं, तदा स्वमर्मोद्घाटनं कुर्वाणं विभीषणं दृष्ट्वाऽतिकुपितेनेन्द्रजिता विभीषणनिन्दनं, तस्य विभीषणेन प्रत्युक्तिं चाभिहितवान् सप्ताशीतितमे ८७

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्परं विव्यधनं विवृतवानष्टाशीतितमे ८८

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परं शरसहस्रविध्वस्तकवचयोर्महान्तं संप्रहारं प्रकाशितवानेकोननवतितमे ८९

अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनं, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महति चलति संप्रहारे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्, तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्रजिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च व्याख्यातवान्नवतितमे ९०

अथेन्द्रजिता अन्यं रथमास्थितेन सह तदीयरथान्तरानयनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननं, विभीषणेन तद्रथ्यहयविध्वंसनं, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेन विदलनम्, अथोभयोर्वारुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकौशलविस्मापिताखिलवैमानिकयोर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्यबाणेन तत्तादृशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च कथितवानेकनवतितमे ९१

अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसमीपागमनाभिवादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्दभरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढं निपीड्य मूर्ध्न्युपाघ्राय पुनः पुनः सप्रेमवीक्षणपूर्वकं तस्य विभीषणादीनां च श्लाघनं ततो रामनियुक्तसुषेणचिकित्साविशेषगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टजनैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभं च प्रकाशितवान् द्विनवतितमे ९२

अथ श्रुतेन्द्रजिद्वधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तरं सर्वराक्षसनिधनमूलकारणमियमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाऽशोकवनिकागमनं, तावत्सुपार्श्वाख्यमन्त्रिप्रवरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचख्यौ त्रिनवतितमे ९३

अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यातरथ-विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षो-

त्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातकुञ्जर-षष्टिसहस्राधिक-विंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्यातसारोहतुरंगाशीति-लक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्या-संख्यातपदातियुक्तस्य महतो मूलबलस्य रामेणा-प्रतिमशौर्यारामेण कृतं विध्वंसनं विवृतवान् चतुर्नवतितमे ९४

अथ रावणापनयमूलकं सर्वराक्षससङ्घविनाशमधि-कृत्य राक्षसीभिर्व्यलप्यतेत्यमुमर्थमाख्यापितवान् पञ्च-नवतितमे ९५

अथ कर्णारुन्तुदराक्षसीजनविलापसंधुक्षितकोपान-लेन महाबलेन रावणेन महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षाख्य-मन्त्रित्रयसहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरद्वारतो निर्गम-नम्, तदा रावणनिधनशंसिनामुत्पातानामाविर्भावं, ततस्तानचिन्त्य युद्धभूमिं गतेन रावणेन हरिसैन्यकदनं चावोचत् षण्णवतितमे ९६

अथ रावणमन्त्री विरूपाक्षो विक्षोभितवानरबलो महा-बलेन विपुलग्रीवेण सुग्रीवेण वैवस्वतनगरवास्तव्यतां नीत इत्याह सप्तनवतितमे ९७

अथ रावणमन्त्री महोदरस्तेनैव वानरराजेन महा-सिनाऽधिगलं कदलीलावं व्यलावीत्यभ्यधत्ताष्टनवतितमे ९८

अथ रावणमन्त्री महापार्श्वो रुचिराङ्गदेनाङ्गदेन मुष्टिना निष्पिष्टदेहो नष्टप्राणोऽभवदित्यवोचदेकोनशततमे ९९

अथ रामरावणयोः प्रथमतः साधारणैः शरैरन्योन्य-युद्धकरणं, ततोऽस्त्रैर्युद्धे रावणप्रयुक्तमासुरास्त्रं रामेण पावकास्त्रेण न्यहन्यतेत्याह शततमे १००

अथ रामे रावणास्त्राणि निहत्य किंचिद्विश्राम्यति, लक्ष्मणेन विभीषणसहितेन साश्वं ससारथिं रावण-रथं विध्वंसितवता तत्कोपेन विभीषणोपरि रावणप्रयु-क्तायाः शक्तेश्च छेदनम्, अथातिकुपितेन रावणेन मयनिर्मिताममोघां शक्तिं विभीषणाय प्रयोक्ष्यमाणां दृष्ट्वा लक्ष्मणेन बाणवर्षैं रावणस्तम्भीकरणं, तत्कोपेन रावणप्रयुक्तया तयैव शक्त्याऽभिहतस्य लक्ष्मणस्य पतनं, तदानीमतिधैर्येण रामेण हनुमदादीन् लक्ष्मण-रक्षणायादिश्यामितैर्बाणवर्षैर्दशकण्ठविद्रावणं चाभ्या-चष्टैकोत्तरशततमे १०१

अथ रामशोकप्रलापं लक्ष्मणजीवल्लक्षणवचनैः संशमितवता सुषेणेन प्रहितस्य हनुमतः औषधिपर्व-तानयनं, सुषेणेन तथा लक्ष्मणस्य नस्यप्रदानं, तेन विशल्यतया लक्ष्मणमुत्थितं दृष्टवतो रामस्यानन्दा-वाप्तिं चादर्शयद् द्व्युत्तरशततमे १०२

अथ देवेन्द्रप्रेषितं दिव्यं रथमारूढस्य रामस्य पूर्वं लक्ष्मणविभीषणमथितं रथं विसृज्यान्यं रथमारूढस्य रावणस्य च युद्धप्रवृत्तिं, तदा महत्यस्त्रास्त्रसंयुगे रावणेन मातलिमश्वांश्च ताडितान् दृष्ट्वा रामस्य महाक्रोधा-गमं चाचीकथत्त्र्युत्तरशततमे १०३

अथ रामो रावणेन प्रयुक्तं वज्रसारं महच्छूलमिन्द्र-प्रेषितया मातलिदत्तया शक्त्या विनिर्भिद्य रावण-रथाश्वान् रावणं च बाणगणैर्बिभेदेत्यवोचच्चतुरुत्तर-शततमे १०४

अथ पुना रावणेनानेकसहस्रबाणै रामार्दनं, रामेण च तावता शरजालेन रावणशरान् वारितवता रावणं प्रति निर्भर्त्सननिन्दनपूर्वकं बहुभिर्बाणवर्षैस्तत्ताडनं, तेन रावणं विक्लवं निरीक्ष्य सूतेन तदीयरथस्यान्यत्रापनयनं चाह पञ्चोत्तरशततमे १०५

अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरि-कुपितेन सूतनिर्भर्त्सनं, ततस्तेन रावणसान्त्वनपूर्वकं पुनस्तन्नियोगेन रथस्य युद्धभूमावानयनं च प्रत्यपादयत् षडुत्तरशततमे १०६

अथ रावणरथापगमलब्धावसरेणागस्त्येन महर्षिणो-पदिष्टेनादित्यहृदयाख्येन स्तोत्रविशेषेण स्तुवन्तं रामं प्रति सहस्रांशोः रावणवधानुग्रहमदर्शयत् सप्तोत्तर-शततमे १०७

अथ रावणसारथिना रणभुवि रथानयनं, रामरथस्य च शत्रुरथं प्रति मातलिना प्रतिनयनं, ततः पुन-र्यथापुरं रामरावणयोः संप्रहारम्, तदानीं रावणमरण-सूचकानां दारुणानामुत्पातानां रामविजयसूचकानां सौम्यशुभनिमित्तानां चाविर्भावं, तादृशनिमित्तदर्शनेन रघुनन्दनस्य परमानन्दलाभं चाकथयदष्टोत्तरशततमे १०८

अथ पुना रामरावणयोर्महाक्रूरयुद्धप्रवृत्तिं, तदा रावणेन रामरथध्वजच्छेदाय शरप्रयोगं, तस्य शरस्य

रामरथदार्ढ्यप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूमौ पतनम्, अथ रामेण रावणरथध्वजच्छेदनम्, अथान्योन्यं हयसारथ्यादीन् निघ्नतोस्तयोः पुनः समरं चाचख्यौ नवोत्तरशततमे १०९

अथ पुनर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामेण रावणशिरांसि पुनः पुनरुदयमानान्येकोत्तरशतवारं छिन्नानीत्यवोचद्दशोत्तरशततमे ११०

अथ मातलिस्मारितेन रघुवीरेणागस्त्यदत्तस्य माहेन्द्रस्यात्मभूनिर्मितस्य दिव्यस्य बाणवरस्य ब्रह्मास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितस्य रावणं प्रति प्रक्षेपणं,ततस्तेन बाणवरेण दशवदनहृदयं प्रविष्टेन गृहीततदीयपञ्चप्राणेन तच्छरीररक्तरञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणीप्रवेशं, ततः सर्वैरपि देवैर्महानन्दभरितैः श्रीरामस्तवनं, दिव्यपुष्पवृष्टिं, सुग्रीवादीनां महानन्दभरितानां श्रीरामस्तवनादिकं चाभ्यधत्तैकादशोत्तरशततमे १११

अथ भ्रातृवधदर्शनेन विभीषणस्य हठादापतितं शोकविलापं, रामेण तच्छमनं चादर्शयद्द्वादशोत्तरशततमे ११२

अथ लङ्काया उत्तरद्वारान्निर्गत्य युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां विलापप्रकारं प्राचीकशत् त्रयोदशोत्तरशततमे ११३

अथ रावणप्रधानमहिष्याः मण्डोदर्याः प्रलापं रामनियुक्तेन विभीषणेन रावणसंस्कारं चाभ्यधत्त चतुर्दशोत्तरशततमे ११४

अथ श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन लङ्कायां रावणसिंहासने विभीषणाभिषेचनम्, अथाभिषिक्तेन विभीषणेनानुरञ्जितप्रकृतिकेन पुना रामसमीपागमनं, ततो हनुमन्तं प्रति श्रीरामेण सीतायै स्वविजयकथनाय तत्संदेशाहरणाय च नियोजनं च जगाद पञ्चदशोत्तरशततमे ११५

अथ हनुमता लङ्कां प्रविश्य सीतायै श्रीरामस्य रावणविजयवृत्तान्तनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा महानन्दभरितया सीतया हनुमच्छ्लाघनं, पुनर्हनुमता सीताक्षमावचनसंशमितराक्षसीवधोद्योगेन श्रीरामदिदृक्षाञ्चितं सीतासंदेशं गृहीतवता श्रीरामसमीपागमनं चाकथयत् षोडशोत्तरशततमे ११६

अथ श्रीरामनियुक्तेन विभीषणेन शिरःस्नानदिव्यालङ्कारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीरामसमीपानयनं, तत्र सीतया प्रहर्षविस्मयस्नेहभरितहृदयया श्रीरामवदनसंदर्शनं चाचख्यौ सप्तदशोत्तरशततमे ११७

अथ परगृहे चिरवासेन समुपनतं देव्या लोकापवादं तदग्निप्रवेशनेन परिजिहीर्षता अतएवारोपिताभूतपूर्वरोषेण रघुवीरेण सीतां प्रति परुषवचनं प्रादर्शयदष्टादशोत्तरशततमे ११८

अथ रामपरुषोक्तीनां प्रत्युत्तरं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रत्ययार्थमग्निप्रवेशं व्यवृणुतैकोनविंशत्युत्तरशततमे ११९

अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामसन्निधौ विमानैरागमनम्, आगतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ चतुर्मुखेन विस्तरेण श्रीरामस्तवनं चाचीकशद्विंशत्युत्तरशततमे १२०

अथाग्निपुरुषेण चितामध्यादुत्थितेन सीताचारित्रश्लाघनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणं, श्रीरामेण च सीताचारित्रप्रशंसापूर्वकं तस्याः स्वीकरणं, तेन निरतिशयानन्दावाप्तिं चाकथयदेकविंशत्युत्तरशततमे १२१

अथ महेश्वरेण रावणवधश्लाघनपूर्वकं चिरकालं कोसलराज्याङ्गीकारभरताश्वासनाश्वमेधादिधर्मानुष्ठानप्रार्थनापूर्वकं च तदानीं देवैः सह विमानेनागतस्य दिव्यदेहयुक्तस्य पितुर्दशरथस्याङ्गुल्या निर्देशपूर्वकमभिवादननियोजनं, ततो रामेण ससीतेन सलक्ष्मणेनाभिवन्दितस्य दशरथस्य श्रीरामलक्ष्मणसीतानां प्रत्येकं स्वस्वकर्मश्लाघनपूर्वकं हितमनुशास्य विमानेनेन्द्रलोकगमनं चावोचद्द्वाविंशत्युत्तरशततमे १२२

अथ महेन्द्रप्रसादात् सुप्तोत्थानन्यायेन युद्धमृतानां सर्ववानराणामुत्थापनं, सर्वदेवताप्रस्थापनं चाह त्रयोविंशत्युत्तरशततमे १२३

अथ विभीषणेन श्रीरामं प्रति मङ्गलस्नानप्रार्थनं, रामेण भरतं विना किमप्यहं नाङ्गीकरोमीति वचनं, ततः पुनर्द्वित्रदिनपर्यन्तं लङ्कायामवस्थितिप्रार्थनं, तस्यापि रामेण भरतदिदृक्षात्वरया निवर्तनं, ततो

रामाज्ञया विभीषणेन पुष्पकानयनं चाकथयच्चतुर्विंशत्युत्तरशततमे १२४

अथ रामाज्ञतेन विभीषणेन सर्ववानरबहुमानं, ततः स्वेन सहागन्तुमिच्छद्भिः सुग्रीवादिभिर्वानरवृन्दैः ससचिवेन विभीषणेन च सहाङ्कालंकारभूतजनकराजतनयेन सानुजेन श्रीरामचन्द्रेण पुष्पकमधिरूढेनायोध्यां प्रति गमनमुपक्रान्तमित्यदर्शयत् पञ्चविंशत्युत्तरशततमे १२५

अथ पुष्पकस्थेन श्रीरामेण सीतायै लङ्कापुरप्रभृत्ययोध्यापुरपर्यन्तान् प्रदेशान् दर्शयता मध्ये किष्किन्धासमीपगमनसमये सीताप्रार्थनेन सुग्रीवादिवानरपत्नीरपि पुष्पकमारोपितवता यथागतं भरद्वाजाश्रमः संप्राप्त इत्यभ्यधत्त षड्विंशत्युत्तरशततमे १२६

अथ भरद्वाजाश्रमे भरद्वाजमुखादयोध्यास्थमातृभरतादिक्षेमवार्ताश्रवणं, ततस्तेन महर्षिणा प्रार्थितस्य श्रीरामस्य तस्मिन् दिने तत्रावस्थानं, ततो भरद्वाजेन स्वाश्रममारभ्यायोध्यापर्यन्तमार्गवर्तिसर्वपादपानामकालफलमधुकुसुमादिविवृद्धिरूपवरदानं चाकथयत्सप्तविंशत्युत्तरशततमे १२७

अथ श्रीरामेण भरतं प्रति स्वागमनवृत्तान्तकथनाय हनुमत्प्रेषणं, हनुमता नन्दिग्रामं गतेन भरताय रामागमनवृत्तान्तकथनं, तच्छ्रवणेन भरतस्य महानन्दावाप्तिं चाहाष्टाविंशत्युत्तरशततमे १२८

अथ भरतपृष्टेन हनुमता रामस्य चित्रकूटनिर्गमप्रभृति पुनर्भरद्वाजाश्रमागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं श्वः पुष्ययोगेन रामं ससीतं लक्ष्मणादिपरिवारं द्रक्ष्यसीति कथनं, तच्छ्रवणेन भरतस्य परिपूर्णमनोरथत्वेन स्वात्मनि महानन्दावाप्तिं चाचख्यावेकोनत्रिंशदुत्तरशततमे १२९

अथ भरताज्ञया निखिलनगरवीथीगोपुरवेश्माद्यलंकरणपूर्वकं सर्वेषामन्तःपुरजनादीनां नटनर्तकान्तानां राजपरिजनानां नागरिकाणां च श्रीरामसेवार्थं शत्रुघ्ननियुक्तानां नन्दिग्रामप्रवेशम्, अथ सर्वैः साकं श्रीरामसिषेविषया भरतस्य प्रत्युत्थानम्, अथ भरतस्य श्रीरामसमागमम्, अथ श्रीरामस्यातिप्रेम्णाऽङ्कारोपितभरतस्य पुष्पकविमानेन नन्दिग्रामस्थभरताश्रमप्रवेशम्, अथ पुष्पकं धनदाय प्रतिप्रेषितवता श्रीरामेण भरताश्रमे वसिष्ठादिभिः सह यथोचितं पृथगासने समुपवेशनं चावोचत्त्रिंशदुत्तरशततमे १३०

अथ तस्मिन् सदसि भरतेन चित्रकूटे पूर्वं स्वकृतप्रतिज्ञासूचकाञ्जलिबन्धपूर्वकं श्रीरामं प्रति राज्याभिषेकाङ्गीकरणप्रार्थनं, ततः श्रीरामेण तदनुमोदनपूर्वकं विशोधितजटेन कृतमङ्गलस्नानेन तादृशैर्भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सुग्रीवादिभिश्च सह दिव्यरथेनायोध्याप्रवेशं, तत्र महामाणिक्यमण्डपे दिव्यसिंहासने जाम्बवद्धनुमदादिसमानीतैर्निखिलनदीसमुद्रसम्बन्धिभिः समस्तमाङ्गलिकश्रुतिमन्त्रगणपठनसंभृतवैभवैः रत्नकाञ्चनमयकलशसंभृतैस्तैस्तोयैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिषेकं, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां विभीषणसुग्रीवाङ्गदहनुमदादीनां संमाननं, तेषां यथागतं स्वस्वनगरगमनम्, अथ भरतं यौवराज्येऽभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्यपरिपालनवैभवं, श्रीरामायणपठनश्रवणादिफलं च विस्तरेण प्रत्यपादयदेकत्रिंशदुत्तरशततमे १३१

इति युद्धकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथोत्तरकाण्डानुक्रमणिका ।

अथ राक्षसवधानन्तरं प्राप्तराज्यस्य रामस्य समीपे रावणिवधजनितानन्देन विकसितहृदयपुण्डरीका मुनय आगत्य सौमित्रिं प्रतिनन्दितुमारभमाणाः श्रीरामेण रावणकुम्भकर्णादीन् हित्वा कथमिन्द्रजितं प्रशंसथेति पृष्टा इत्यकथयत्प्रथमे सर्गे १

अथ कुम्भसंभवः शक्रजित्प्रभावं वक्तुमुद्युक्तः स्वशापात् पाण्डरीभूतविग्रहां धृतदोहदलक्षणां तृणबिन्दुतनयां पुलस्त्य उद्वाह्य तस्यां विश्रवसमजीजनदित्यवोचदित्याचष्ट द्वितीये २

अथ विश्रवसो भरद्वाजसुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिं, पुनस्तस्य तपःसन्तुष्टेन पितामहेन लोकपालत्वनिधिपतित्वरूपवरद्वयेन साकं पुष्पकप्रदानं,

ततः पित्रा निवेदितलङ्कानिवासं च तेनैव विमानेन पितुः समीपगमनं चावर्णयत्तृतीये ३

अथ श्रीराघवप्रश्नानुगुणं पद्मसम्भवनिर्मितसत्त्वानां राक्षसत्वनामकरणं, तेषु हेतिप्रहेतिसंभवं, हेतेर्विद्युत्केशजननं, विद्युत्केशरताभिलाषिण्या सालकटङ्कटया त्यक्तशिशुरोदनजातघृणापूरितान्तःकरणयोर्गौरीशंकरयोः सांनिध्यं, गौरीप्रीत्यै शंकरेण सुकेशायाकाशगपुरप्रदानं, गौर्या राक्षसानां सद्यो गर्भोत्पत्तिरूपमातृवयःसमानरूपपरिचयदानं च व्याचष्टेत्याह चतुर्थे ४

अथ सुकेशभार्यायां देववत्यां माल्यवत्सुमालिमालीनामुद्भवं, तेषां तपसा सन्तुष्टेन ब्रह्मणा वरप्राप्तिं, विश्वकर्मनिर्मितलङ्कावासं, माल्यवतः सुन्दर्यां वज्रमुष्टिविरूपाक्षदुर्मुखसुप्तघ्नयज्ञकोपमत्तोन्मत्तानामनलायाश्च सम्भवं, सुमालेः केतुमत्यां प्रहस्ताकम्पनाविकटकालकार्मुकधूम्राक्षदण्डसुपार्श्वसंह्रादिप्रभसभासकर्णानां वकापुष्पोत्कटाकैकसीकुम्भीनसीनां चोत्पत्तिं, मालेर्वसुदायामनलानिलहरसम्पातीनां विभीषणामात्यानामुद्भवं च प्राचीकशत्पञ्चमे ५

अथ माल्यवदादीनां बाधामसहमानानां देवानां महादेवलब्धमन्त्राराधितत्रियुगलब्धाभयानां जयाय तेषां निशिचराणां युद्धयात्रां, ततो गरुडारूढस्य विष्णोरागमनं, तैः सह युद्धं चाह षष्ठे ६

अथ राक्षसैरभिहन्यमानो विष्णुः शङ्खरवेण रक्षोगणान्विद्राव्य मालिसारथेः शिरश्छेदनपूर्वकं तुरगहननात् विरथीकृतेन मालिना गदयाऽभिहतस्य सुपर्णस्य पृष्ठे तिर्यगास्थितो हेतिराजेन तस्य शिरोऽच्छिनदिति प्राचीकशत्सप्तमे ७

अथ राक्षसनिःशेषीकरणाभिलाषेण वज्रहस्तानुजेन ध्वंसितं स्वबलं निरीक्ष्य माल्यवान् पराङ्मुखवधं मा कार्षीरिदमयुक्तमित्युक्त्वा स्वकरशक्त्या स्वयमेवाभिहतः संमूर्च्छितः पुनर्विष्णुरथपक्षानिलविक्षोभितानीकः सुमालिना सह लङ्कां विहाय सपत्नीकः सपरिच्छदः पातालमगमदित्यकथयदष्टमे ८

अथ कदाचित्पातालान्निर्गत्य महीतले विचरता माल्यवता पुष्पकेण पितरं द्रष्टुमभियान्तं यक्षराजं वीक्ष्यायं प्रभावोऽस्य विश्रवस इति निर्धार्य प्रेषिता कैकसी विश्रवसः समीपमागत्य पादाङ्गुष्ठेन भूमिं लिखन्ती तेन का त्वं किमर्थमागतेति पृष्टा स्वाभिप्रायमनिवेदितवत्यपि पुत्राभिलाषिणीति विज्ञाता निजागमनसमयोचिताः पुत्रा उत्पत्स्येरन्निति तेनोक्ता पुनः प्रसादयन्ती कश्चिद्धर्मिष्ठोऽपि जायेतेत्यनुगृहीतोत्पातैः सह विंशतिभुजं दशग्रीवं कुम्भकर्णं शूर्पणखां धर्मिष्ठं विभीषणं चाजीजनदित्याचष्ट नवमे ९

अथात्युग्रतपसां दशग्रीवकुम्भकर्णविभीषणानां मध्ये दशमुखस्य शिरोहोमसंतुष्टेन ब्रह्मणा मानुषाहते सर्वावध्यत्वरूपवरप्रदानपूर्वकं छिन्नानां शिरसां पुनरुत्पत्तिरूपवरप्रदानम्, विभीषणस्य धर्मेऽचञ्चलबुद्धित्ववरदानं च कुम्भकर्णानने सरस्वतीप्रवेशान्मोहितेन तेन निद्रावरणं, तथैवानवरतनिद्रत्ववरप्रदानं, तेषां श्लेष्मातकवननिवासं च प्रावोचद्दशमे १०

अथ माल्यवता कुबेराध्युषितलङ्कापहरणाय बोधितेन दशकण्ठेन तदनङ्गीकरणं, पुनः प्रहस्तेन बोधितेनाग्रजाय प्रहस्तप्रेषणं, ततः प्रहस्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं यक्षराजः पितृसमीपगमनं, पित्रनुज्ञया लङ्काविसर्जनपूर्वकं कैलासस्थानगमनं, ततो दशग्रीवादीनां लङ्काप्रवेशं चाहैकादशे ११

अथ दशवदनस्य लङ्कायामभिषेचनं, शूर्पणखाविद्युज्जिह्वयोः परिणयं, ततो मृगयायै विपिनेऽटमानेन दशकण्ठेन सदुहितृकस्य मयस्य दर्शनं, ततोऽन्योन्यवंशविचारपूर्वकमग्नेः पुरस्तान्मन्दोदरीपाणिग्रहणं, कुम्भकर्णेन वैरोचनदौहित्र्या विद्युज्जिह्वायाः पाणिपीडनं, विभीषणेन शैलूषस्य गन्धर्वराजस्य पुत्र्याः सरमायाः पाणिग्रहणं, मन्दोदर्यां मेघनादजननं चाह द्वादशे १२

अथ ब्रह्मशापान्निद्राविष्टस्य कुम्भकर्णस्याग्रजप्रेरितैः शिल्पिभिः शयनगृहनिर्माणम्, वरदानप्राप्तदशवदनकदनदूयमानत्रिभुवनदुःखशमनाय वैश्रवणेन स्वदूतमुखेन स्वस्य तपश्चरणकालसन्निहितगौरीनिरीक्षण-

ऽग्येक्षणस्यात्युग्रतपसाऽऽराधिताच्छंकरात्पिङ्गलेक्षणत्वप्राप्तिं, तेन मैत्रीलाभनिदर्शनपूर्वकं दौर्जन्यं त्यक्त्वा लोकमित्रो भवेति प्रतिबोधितस्य दशमुखस्य त्रिलोकजैत्रयात्रामाचष्ट त्रयोदशे १३

अथ महोदरप्रहस्तमारीचशुकसारणधूम्राक्षादिभिः संवृतस्य रजनीचरपतेः कैलासगमनं, तत्र यक्षराक्षसबलयोरायोधनं, तत्र संकोचकण्टकेन मारीचताडनं, पुनर्मारीचेन तोरणदण्डेन यक्षध्वंसनं चाह चतुर्दशे १४

अथ रक्षःसंघनिर्जितयक्षौघवीक्षणातुलरोषेण धनाध्यक्षेण प्रेरितस्य मणिभद्रस्य दशवदनगदाप्रहारेण पार्श्वमौलित्वं, पुनर्मारीचादीनां पलायनं, ततो दशवदनस्य त्र्यम्बकसखेन सद्बुद्धिबोधनं, तदशृण्वता दशाननेन गदाभिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहरणं चाकथयत्पञ्चदशे १५

अथ दशवदनो धनदं निर्जित्य जयलक्षणं पुष्पकमारूढो मन्त्रिभिः सह कार्त्तिकेयोत्पत्तिस्थानमतिशोभायमानं शरवणमतीत्य किंचिद्दूरं गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावरुह्य मारीचसहायो नन्दिना क्रीडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतोऽयं देवैरपि दुरवगाह्य इति प्रतिषिद्धोऽपि द्वितीयशंकरेणावस्थितेन नन्दिना परिहसितेन मद्रूपसदृशाकारैर्वानरैस्तव कुलनाशो भवितेति शप्तो निजभुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागराजसुताश्लेषपरवशभूतेशपादाङ्गुष्ठविन्यासविमृदितभुजविंशतिः सामगानपूर्वकं विविधस्तुतिजालैः शंकरं संतोष्य तेनैव मोचितोऽसावस्मिन् निस्त्रिंशमादायाखिललोकरावकाक्रन्दनेन रावणाभिख्यां वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्याह षोडशे १६

अथ रावणेन हिमवद्गिरिसानौ तपश्चरन्त्याः कस्याश्चिच्चीराजिनधारिण्या नामप्रश्नं, कुशध्वजस्य वेदाध्ययनकाले वचसो वेदमयाद्विदूत्पन्नत्वाद्वेदवतीसंज्ञालाभकथनं, पुनस्तेन भार्यात्वप्रार्थनं, तदलाभात् केशग्रहणं, तया करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्ये इति शापोत्सर्गपूर्वकमग्निप्रवेशं चाह सप्तदशे १७

अथ रावणेनोशीरदेशे सत्रं कुर्वतो मरुत्तस्य युद्धाह्वानं, तद्यज्ञार्थमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेराणां मयूरवायसहंसकृकलासरूपप्राप्तिं, पुनरनेनाग्रजजयप्रशंसनं, तच्छ्रुतवता मरुत्तेन परिहासकरणपूर्वकं युद्धाभिगमनं, संवर्तमुनिना तन्निरोधनं, जयोद्घोषणपूर्वकं रावणस्यान्यतो गमनं, मयूरवायसहंसकृकलासानामिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्वरप्रदानं चाहाष्टादशे १८

अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्रस्थितराज्ञां निर्भर्त्सनपूर्वकमयोध्याधिपस्यानरण्यस्य स्ववंश्येनास्य वधाय शापप्राप्तिं च प्राचीकशदेकोनविंशे १९

अथ रावणेन भूमिगतमकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमनं, पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्वीक्षणाय नारदस्य यमलोकगमनं चाचष्ट विंशे २०

अथ पूर्वमागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमननिवेदनं, तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्, आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचनं, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्यहिंसितस्वसैन्यवीक्षणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिङ्करैर्युद्धारम्भं, तैर्विध्वंसितात् पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्च्छितस्य पतनं, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणं, तेन यमकिङ्करदहनं चाहैकविंशे २१

अथ रावणबाधितस्वकिङ्करार्तस्वररक्षोजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनं, सूतानीतस्यातिभीषण्यज्वालामालापरीतस्य पार्श्वगोमृत्युकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहणं, मृत्युना रावणवधाय प्रार्थनं, तन्निरोधनपूर्वकं यमेन सर्वजगत्संवर्तकृत्कालदण्डतोलनं, तत्समरचकितैरमरैः सह परमेष्ठ्यागमनं, यमसमीपे ब्रह्मणाऽमोघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वकं रावणस्य निजवरप्रदानप्रकटनं, यमस्यान्तर्धानं, रावणस्य जयघोषेण यमलोकात् प्रतिनिवर्तनं चाह द्वाविंशे २२

अथ यमलोकादागतेन राक्षसेन मारीचादीनां समागमं, पुनरनेन रसातलगमनसमये पयोनिधिदर्शनं, भोगवत्यां मणिमतीनगरस्थैर्निवातकवचैः सहास्य संवत्सरान्तमायोधनं, ततः पितामहनियोगेन तैः सह मैत्रीम्, अश्मनगरे कालकेयहननं, तत्रैव शूर्पणख्याः

भर्तुर्विद्युज्जिह्वस्य शिरश्छेदनं, ततः सलिलेन्द्रनील-दर्शनं, तत्र क्षीरोदनिदानं क्षीरं स्रवन्त्याः पशुपति-वृषभमातुश्चन्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवातोर्वैरारण्याः प्रदक्षिणपूर्वकमनवरतनिष्यन्दमानामन्दतोयधाराकीर्ण-परिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसालयनिरीक्षणासहिष्णु-दशवदनगर्वापानबलाध्यक्षवीक्षणसंजनितक्रोधानां वरुणतनयानां युद्धाभिगमनं, तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखी-करणं, पुनर्महोदरेण तेषां रथभञ्जनं, ततो रावणेन तेषां पराभवं पुनर्वरुणान्वेषणं, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा वरुणस्य ब्रह्मलोकयात्राकथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह त्रयोविंशे — २३

अथ रावणेन लङ्कागमनवेलायां पथि देवगन्धर्व-नागयक्षसिद्धनरेन्द्रकन्यापहरणं, तासां स्वजनविश्लेष-दुःखवशान्निरर्गलनिर्गताश्रुपरिषिच्यमानात् पुष्पकात् ताभिः लङ्काप्रवेशसमयेऽशुभसूचकया ब्रह्मण्योक्त्या सह भूमौ पतितायाः स्वसुः शूर्पणख्या आश्वासनपूर्वकं खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीनां चतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां जनस्थानप्रेषणं, तत्र खरेण राज्यपरिपालनं चाह चतुर्विंशे — २४

अथ रावणस्य निकुम्भिलागमनं, तत्र प्रवर्तित-यागदीक्षितस्य कृष्णाजिनधरस्य मौनव्रतस्य स्वसुतस्य निरीक्षणं, किमेतदिति प्रश्नं, शुक्रेण माहेश्वरयागकथनं, तल्लब्धस्यन्दनशत्रुमोहिनीमायेपुधिबाणचापास्त्रलाभ-निवेदनं, ततो भ्रात्रा पुत्रेण च सह स्वभवनगमनं, पुष्पकात्तासामपहृतानामवतरणं, विभीषणेन भ्रातुर्गर्हणं, पुनरिन्द्रं जेतुं सपुत्रस्य सकुम्भकर्णस्य सहस्राक्षौहिणी-सैन्यपरीतस्य प्रस्थितस्यास्य मध्येमार्गं स्वयशसा सह स्वसारं कुम्भीनसीमपहृतवतो मधुनाम्नोऽसुरस्य वधार्थं मधुपुरगमनं, तत्र तस्याऽलाभेन तदन्वेषणं, ततः पादपतितायै भर्तृभिक्षार्थिन्यै कुम्भीनस्यै अभय-प्रदानं, तच्छ्रुत्वाऽऽगतेन मधुनेन्द्रजयाय प्रस्थानं, रात्रौ कैलासे सेनानिवेशं चाह पञ्चविंशे — २५

अथ पुष्पितानेकानोकहजालमण्डितगन्धर्वकृतरम-णीयगानशोभितपरिसरे कैलासे चन्द्रोदयदर्शनावशे-न्द्रियस्यास्य संभोगाभिलाषसमयसमागतायां रम्भाया बलात्कारं, तदाकर्णनकुपितनलकूबरशापं, ततःप्रभृत्य-कामयानाबलाबलात्कारनिराकरणं चाह षड्विंशे — २६

अथ रावणस्येन्द्रलोकगमनम्, आगतं रिपुं श्रुत्वा महे-न्द्रेण युद्धसहायार्थं विष्णुप्रार्थनं, कालान्तरे तस्य मयैव मरणं भविष्यति त्वमेव युध्यस्वेति तेन नियोगं, ततो देवराक्षसबलयोः संकुलयुद्धं, मारीचप्रहस्तमहा-पार्श्वमहोदराकम्पननिकुम्भशुकसारणसंह्रादधूमकेतु-महादंष्ट्रघटोदरजम्बुमालिमहाह्रादविरूपाक्षसुप्तघ्नयज्ञकोपदुर्मुख-दूषणत्रिशिरःखरप्रभृतिभिः सह युध्यमाने दशग्रीवे सावित्रेण वसुना सुमालिनो वधमभ्याचष्ट सप्तविंशे — २७

अथ सावित्रगदाभस्मीकृतसुमालिवीक्षणजाता-मर्षस्य मेघनादस्य जयन्तेन साकं द्वन्द्वयुद्धं, ततो मातामहेन जयन्तहरणं, रुद्रैः कुम्भकर्णशरीरदलनं, रावणेन्द्रयोः परस्परं हेतिभिः प्रहारमप्याहाष्टाविंशे — २८

अथ रावणबलस्य दशांशावशेषितत्वं, ततो देव-सेनया रावणाक्रमणं, तद्वीक्षणजनितामर्षेण रावणिने-न्द्रग्रहणं, सर्वेषां लङ्कागमनं चाहैकोनत्रिंशे — २९

अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननैमित्तिक-मिन्द्रजितो माहेश्वरयागे निर्वर्तितेऽमरत्वं, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयामिति वरप्रार्थनं, तथैव भवत्विति ब्रह्मणाऽङ्गीकरणपूर्वकमिन्द्रविमोचनं, त्रिदिवगमना-शक्तस्येन्द्रस्य विधात्राऽहल्याबलात्कारजनितमुनिशाप-निवर्तनहेतुभूतवैष्णवयागकरणबोधनं, निर्वर्तितवैष्णव-यज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवाक्रमणं चोक्तवताऽगस्त्येन राघव-प्रशंसनं चाह त्रिंशे — ३०

अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनं, तत्र वसुरेतःपुत्रस्यार्जु-नस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नर्मदागमनं, तत्र सैकत-वेदिकायां सुवर्णलिङ्गार्चनं चाहैकत्रिंशे — ३१

अथ कार्तवीर्यार्जुनभुजसेतुपूरितजलप्रवाहसंप्लावि-तार्धनिर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभ्यां शुक-सारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनं, माहिष्मतीनगरप्रवेशं चाह द्वात्रिंशे — ३२

अथ विजयमधुमत्तकाश्यपपिङ्गलकुटसुराजकालिय-भद्रदन्तवक्रसुमागधादिपरिहासकथावर्णनसमये रामेण पौरापवादः पुरे यः कश्चिदस्ति वा न वेति पृष्टेन भद्र-नाम्ना चारेण सीताविषयकापवादकथनं, पुनः सत्यमिति सभ्यानामनुवदनं चाह त्रिचत्वारिंशे । ४३

अथानीतानां भ्रातॄणामाश्लेषपूर्वकं रामेण युष्मत्सहाय-संपत्त्या राज्यं परिपालयितास्मि अद्य मया युष्मासु वक्तव्यमस्तीत्युक्तानां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां शङ्काकुल-चित्ततामवर्णयच्चतुश्चत्वारिंशे ४४

अथ सीताया आत्मनश्च कुलप्रभाववर्णनं, लङ्कायां सीताया अग्निप्रवेशज्ञापनं, सीताविसर्जनेनापि स्वस्य लोकाराधनवृत्तमनूद्य मुन्याश्रमावलोकनाभिलाप-व्याजेन सीतायास्तमसातीरे लक्ष्मणेन त्यागाय नियोजनं रामस्य स्ववचनप्रत्युत्तरदानाभावाय शपथं चाचष्ट पञ्च-चत्वारिंशे ४५

अथ प्रभाते लक्ष्मणेन सीतायामग्रजाज्ञानिवेदन-पूर्वकं सुमन्त्राधिष्ठितरथारोहणं, मार्गे दुर्निमित्तनिरी-क्षणत्रस्तया सीतया लक्ष्मणे तन्निवेदनं, रात्रौ गोमती-तीरे सर्वेषां वासं, प्रभाते रथारोहणं, मध्याह्ने गङ्गा-तीरे सौमित्रिकृतरोदनाय सीतया समाश्वासनं, गङ्गा-तरणाय तरण्यारोहणं चाह षट्चत्वारिंशे ४६

अथैतेषां गङ्गातरणं, ततो लक्ष्मणस्य दुःखातिरेक-दर्शनेन सीतायाः प्रश्नमनेनाग्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वक-मत्रैव वाल्मीक्याश्रमोपकण्ठे वसेति कथितमित्याह सप्तचत्वारिंशे ४७

अथ सौमित्रिवाक्यश्रवणमूर्च्छितायाः सीतायाः पतनं, पुनर्लब्धसंज्ञाया रोदनं, स्वस्या अरण्यवास-प्रतिज्ञां, पुनर्लक्ष्मणसुमन्त्रयोर्दूरगमननिरीक्षणाद्विर-चितप्रलापं चाहाष्टचत्वारिंशे ४८

अथ मुनिपुत्रैः सीतारोदनं श्रुतवता वाल्मीकिना स्वाश्रमायानीतायाः सीताया ऋषिपत्नीषु समर्पण-मकथयदेकोनपञ्चाशे ४९

अथ सीतारामयोर्दुःखस्मरणसंतप्तमानसस्य लक्ष्म-णस्य दुःखनिवारणाय सुमन्त्रेण पूर्ववृत्तान्तकथनोप-क्रममवर्णयत् पञ्चाशे ५०

अथ सुमन्त्रः पुत्रोत्पत्तिं तेषामायुःपरिमाणं च पृच्छते दशरथाय, दुर्वाससाऽपि पत्रेण विष्णुना स्वचक्रेण भृगुपत्न्या हननं, ततः कुपितस्य भृगोः शापं, तद-नङ्गीकरणात् भृगोरेव बाधां, पुनः पादपतितस्य तस्य शापाङ्गीकरणात्तव पुत्रत्वेनावतीर्णस्य विष्णोः पत्नी-वियोगमेकादशसहस्रहायनपरिमितायुःपरिमाणं, कुश-लवयो राज्येऽभिषेकं च कथितमित्याचष्टेत्याहैकपञ्चाशे ५१

अथ रात्र्यामनयोः केशिन्यां वासं, मध्याह्नेऽयोध्या-प्रवेशं, लक्ष्मणेन दूयमानमानसाय रामाय नीतिनिदर्शन-पूर्वकं समाश्वासनं, ततो वीतदुःखस्य रामस्य संतुष्टिं चाह द्विपञ्चाशे ५२

अथ लक्ष्मणवाक्यश्रवणसंतुष्टेन रामेण विरचित-लक्ष्मणप्रशंसनं, त्रिचतुरदिनावधि कार्याणां स्वस्यादर्शनेन शापभीत्या पूर्वं नृगनाम्नो राज्ञः स्वगोदानजनित-विवादयोर्विप्रयोः कलहनिवृत्त्यर्थमागतयो राजदर्शनमल-भमानयोः शापेन कृकलासताप्राप्तिं, कालान्तरेऽवतरिष्य-माणेन वासुदेवेन शापविमोचनरूपां कथां कथयित्वा कार्यिणां वीक्षणार्थं लक्ष्मणप्रेषणं चाह त्रिपञ्चाशे ५३

अथ नृगः किमकरोदिति लक्ष्मणाक्षिप्तेन रामेण कथितं नृगस्य मन्त्रिषु स्वपुत्रस्य वसो राज्याभिषेक-नियोजनं, तस्य राजधर्मानुशासनं, निदाघवर्षहिमघ्नानां श्वभ्राणां निर्माणं, तत्रास्य प्रवेशं चाह चतुष्पञ्चाशे ५४

अथापरां कथां वक्तुमुद्युक्तेन रामेण कथित-मिक्ष्वाकोर्द्वादशेन पुत्रेण निमिना गौतमाश्रमपार्श्वे वैजयन्तपुरनिर्माणं, तत्र दीर्घसत्राय वसिष्ठवरणं, पुन-रत्र्यङ्गिरसभृगूणां वरणम्, इन्द्रेण पूर्वाहूतस्य वसिष्ठस्य विनाभावाद्राज्ञो गौतमेन यागपूरणमनन्तरमागतेन वसिष्ठेन राज्ञो विदेहत्वशापं, क्रुद्धेन राज्ञाऽपि शापितस्य वसिष्ठस्यापि विदेहत्वप्राप्तिं च निवेदयामास पञ्चपञ्चाशे ५५

अथ विदेहेन वसिष्ठेन पितुर्लक्ष्मणः शरीरान्तर-संरक्षणार्थं स्वस्य शरीराभ्यर्थने, तेन मित्रावरुणयोः रेतः प्रपद्यस्वेति नियोजनं, क्षीरसागरे वरुणलोक-राज्याधिपत्यं प्राप्तेन मित्रेण पूर्ववृताया ऊर्वश्या वरुणेन पुनर्वरणं, तस्या अ(न)ङ्गीकाराद्वरुणेन कुम्भे रेतस उत्सर्जनं, ततो मित्रेणोर्वश्याः पृथ्व्यां पुरूरवःप्राप्तये शापोत्सर्गं, तथैव पुरूरवसो नहुषोत्पत्तिं चाह षट्पञ्चाशे ५६

अथ तस्मात्कुम्भान्नाहं तव सुत इति मित्रमुक्त्वा-ऽगस्त्यस्य निर्गमनं, ततो मित्रावरुणयोर्वसिष्ठसंभवं, जातमात्रस्य वसिष्ठस्येक्ष्वाकुणा पौरोहित्याय वरणं, निमेर्देहं गन्धतैलादिभिः संरक्ष्य मुनिभिर्यागपूरणं,

तुष्टेन भृगुणा चोदितैर्देवैर्निमेः सर्वप्राणिनेत्रेषु वासाय वरप्रदानम्. ऋषिभिर्मथितात्तद्देहादुत्पन्नस्य मिथिरिति जननाज्जनक इति विचेतसो देहाज्जन्मना वैदेह इति च नाम्नां लाभं, मिथेरावासभूतस्य पुरस्य मिथिलेति नामप्राप्तिं चाह सप्तपञ्चाशे ५७

अथ लक्ष्मणेन निमेरशमस्य हेतुप्रश्नं, रामेण सर्वे ययातितुल्या न भवेयुः, पुरा ययातेर्द्वे भार्ये तयोरेका दैत्यतनया शर्मिष्ठा अन्या शुक्रदुहिता देवयानी तयोः क्रमेण पूरुर्यदुरिति द्वौ पुत्रावास्ताम्, राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वोः प्रीतिमसहमानयोर्दुहितृदौहित्रयोः प्रीत्यै शुक्रेण ययातिर्जरापीडितशरीरो भवेति शप्तोऽभूदिति कथितमित्याहाष्टपञ्चाशे ५८

अथ ययातेरुशनःशापप्राप्तां जरां पूरौ विनिमय्य यौवनग्रहणं, राज्ञः प्रार्थनामनङ्गीकुर्वते यदवे राक्षसत्वाय शापदानं, पूरोर्यौवनं पुनर्दत्त्वा राज्याभिषेकं चाहैकोनषष्टितमे ५९

अथ कदाचिद्वसन्तसमये सभायां श्रीरामसान्निधौ सुमन्त्रेण यमुनातीरवासिनां भार्गवच्यवनादितपस्विनामागमननिवेदनं, पुनर्द्वाःस्थेनान्तःप्रवेशितानामुपायनग्रहणपूर्वकमागमनकारणप्रश्नं, श्रीरामकृतकार्यनिर्वहणसङ्गरश्रवणसंतुष्टैर्विरचितराघवप्रशंसनं चाह षष्टितमे ६०

अथ भार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य देवप्रियस्य लोलापुत्रस्य मधोस्तपसाऽऽराधितेन भगवता शंकरेण स्वशूलप्रदानम्, अथ तेन स्ववंश्यानामपि पारम्पर्येण शूलस्थैर्याभ्यर्थनम्, एतच्छूलं तव पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा बहिर्निर्गत्य शूलविरहितो युद्ध्येत तदा स मरिष्यति शूलं मत्समीपमागमिष्यतीति महादेववरप्रदानमपि निवेदितवता ह्यस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वयं बाधिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवेति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम इति कथितमित्यवोचदेकषष्टितमे ६१

अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टैर्मुनिभिर्लवणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोऽयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनं चाह द्विषष्टितमे ६२

अथाभिषेचनायाग्रजनियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेको मम व्रीडाकरोऽप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यनिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्नैगमैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवधार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शरस्य प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायबोधनं चाह त्रिषष्टितमे ६३

अथाग्रजदत्तचतुरङ्गबलमग्रतः प्रस्थाप्य वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वारं सेनां पृष्ठतः कृत्वा त्वमेक एव निरुन्त्स्वेति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासात् परं सर्वान्नमस्कृत्य प्रयाणोद्युक्तोऽभूदित्याचष्ट चतुःषष्टितमे ६४

अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकेराश्रमं गतेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञादिकृत्तान्तं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्निर्मृगीकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव सामिषमन्नं याचित्वा महानसे रूपान्तरेण सूदो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वाऽन्तरधात् तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशापाय जलाहरणं,तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन स्वपादप्रोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथा निदर्शितेत्याह पञ्चषष्टितमे ६५

अथ यस्यां रात्र्यां शत्रुघ्नस्य पर्णशालायां वासः, तस्यामेव रात्र्यां सीताया दारकद्वयप्रसवं, तच्छ्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणं,तयोर्जननं श्रुत्वाऽऽनन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं चाह षट्षष्टितमे ६६

अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रतापस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलभूषणो मांधाता सुरेन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवसि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेनो भस्मीकृतः, त्वं विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्याह सप्तषष्टितमे ६७

अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामानं मामजनयदन्या मम यवीयांसं सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन्नहं वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञातायुरनुजं राज्येऽभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेऽस्मिन्वनेऽस्य सरसः समीपे दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसंपद्य क्षुत्पिपासातुरो ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान् तस्मात्पङ्क्तिवञ्चनापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिराद्भवितेत्युक्तं यदि भवानगस्त्योऽसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयेत्यवोचत्, पुनरहमाभरणमगृह्णां शवं चान्तरधात्, श्वेतोऽपि तृप्तो दिवं जगाम तदिदं हस्तभूषणमित्याहेति प्राचीकशदष्टसप्ततितमे ७८

अथ मृगपक्षिविवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्ष्वाकोः पुत्रेण शातमिकेन दण्डेन विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्तं नाम पुरं लब्धमित्युक्तमित्याहैकोनाशीतितमे ७९

अथ बहुवर्षगणान् राज्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रमगमनं, तत्रैकाकिनीं शुक्रपुत्रीमरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात्कारं वेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षणं चाहाशीतितमे ८०

अथोशनस आश्रमागमनं, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिरीक्षणेनानिवार्यक्रोधेन दण्डः सप्तरात्रेण सभृत्यबलवाहनो नाशमेष्यति यावद्दण्डविषयस्तावदाचिरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्षिविवर्जितमरण्यं भवत्विति च शापदानं, तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनं, सूर्येऽस्तंगतेऽगस्त्येन सन्ध्यानिमित्तं रामप्रेषणं चाहैकाशीतितमे ८१

अथाप्सरोवरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यानुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमागमनं, कन्दमूलौषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्यं, तत्रैव रात्रियापनं, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्यस्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवं, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धदिवसेऽयोध्यागमनं, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादवरोहणं, पुष्पकविसर्जनं, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषणं चावोचद्द्व्यशीतितमे ८२

अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनं, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूययागकरणाय बोधनं, भरतेन वश्यानां सर्वेषां राज्ञां सर्वप्रजानां च हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरजेनोक्तं पूर्वजेनाङ्गीकृतमित्याह त्र्यशीतितमे ८३

अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधनं, पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तपःकृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णुं शरणं गत्वा वृत्रोऽतीव बलवान् किंच दुष्करं तपश्चरति तद्धननविषये त्वया विना नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति कथितमित्याह चतुरशीतितमे ८४

अथ वृत्रवधमशेषेण वदेति रामनियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थिता विष्णुरेतनाह पूर्वं स्तुतस्तस्य हननं कर्तुं मम नोचितं मया विना युष्माकं नान्या गतिस्तस्मादुपायं वच्मि आत्मानं त्रेधा विभज्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतलं प्रविशामि तेन वृत्रं हनिष्यतीन्द्र इति देवानुक्त्वाऽन्तरधात्, ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासवं ब्रह्महत्याऽन्वव्रजद्देवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनाऽऽत्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इत्युक्तमित्यकथयत्पञ्चाशीतितमे ८५

अथ ब्रह्महत्यया परीते वासवे विप्रनष्टेन्द्रं लोकं शून्यं ध्वस्तां भूमिं निरानन्दाः प्रजाश्च दृष्ट्वा देवा विष्णूपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन्, ततो ब्रह्महत्या दुर्वेगा पुरत आगत्य क मे स्थानं विधास्यथेत्यवोचत्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेनांशेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वार्षिकान्मासान् दर्पघ्नी वसिष्याम्यैकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पघ्नी निवसिष्याम्यन्येन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वराँल्लब्ध्वाऽगच्छद्देवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति प्रकाशितश्चेत्युवाच षडशीतितमे ८६

अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोऽप्येनां कथां वक्तुमारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धार्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थानं गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शंभुना स्त्रीभूतं तत्रत्यपुरुषवर्गं दृष्ट्वा

मानुगमात्मानं च स्त्रीकृतं वीक्ष्यातिचकितमतिस्तमेव वृषभध्वजं तुष्ट्वा पुरुषत्वं विनाऽन्यं वरं वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुंस्त्वं मासमेकं स्त्रीत्वं च प्रतिपद्य मासं पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदित्युवाचेत्याह सप्ताशीतितमे ८७

अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणाऽतिरमणीयं कंचित्सरोवरं वीक्ष्यानुगताभिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतं बुधमपश्यत् सोऽपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किंपुरुषसुखानुभवसदृशं किंपुरुषीरूपं प्रादादित्यवादीदिति वर्णयामासाष्टशीतितमे ८८

अथ किंपुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोर्भरतलक्ष्मणयोर्भूयोऽपि कथां कथयता रामेण विद्रुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इलां सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरतशोऽरमयत्, मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुतं वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्, सोपि अश्मवर्षेण सर्वे निपातिता इत्यवोचत्, इलोऽपि राज्यगमनाय नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तो मासं पुरुषो भूत्वा मासं स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरूरवसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिरभिरञ्जित इति कथितमित्याचष्टैकोननवतितमे ८९

अथ पुंस्त्वं प्राप्त इले बुधाहूतेन संवर्तेन सह च्यवनारिष्टनेमिप्रमोदनमोदकरदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामागमनं, तेष्विलवृत्तान्तानिवेदनम्, तेषामन्योन्यं संवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यक्रतुवषट्कारोंकारैः सहागमनमागतानां द्विजानामिलहितैषिणामन्योन्यसंभाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेवप्रीत्यै अश्वमेधयागकरणं, प्रसन्नेन शंभुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शशिबिन्दुनाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बाह्लिमुत्सृज्येलेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे राज्यकरणम्, अन्ते पुरूरवसं प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध एतादृश इति रामेण वर्णनं चाचष्ट नवतितमे ९०

अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयनं, रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्, आशीर्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारम्, ततो रामेण सुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वानाय लक्ष्मणनियोजनं, नैमिशारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजनं, पुनस्तण्डुलमुद्गमाषतिलसूपस्नेहाज्यादिपूरितयागसामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिकृत्या सीतया मातृभिश्च सह भरतप्रेषणं, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्यानिर्माणाय बोधनं चाहैकनवतितमे ९१

अथ सर्वं संस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचनं, तद्रक्षणायाश्वचर्यायै च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषणं, ततो नैमिशे यज्ञवाटदर्शनविकसितहृदयपुण्डरीकेण रामेण तत्र निवसतां राज्ञामुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदनं, सानुगानां तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनान्नदानवस्त्राणां प्रदापनं, ततः प्रणतैर्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्, उग्रतपसामृषीणां विभीषणेन पूजाविधानमेवमहरहरुपचीयमानाया यज्ञसमृद्धेः संवत्सरान्तं प्रवर्तनं चोदीरयामास द्विनवतितमे ९२

अथ यज्ञवाटं प्रति सशिष्यस्य वाल्मीकेरागमनम्, ऋषिवाटनिकट उटजपरिकल्पनं, तत्र फलमूलपूरितानां शकटानां स्थापनम्, राज्ञाऽभ्यर्चितेनर्षिणा कुशलवयोस्तत्र तत्रोपविष्टानामृषीणां राज्ञामग्रतस्ताललयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विंशतिसर्गक्रमेणान्यूनातिरिक्तं प्रतिदिनं यथाक्रमं गायेथाम्, कौ युवामिति पृष्टौ चेद्वाल्मीकिशिष्याविति ब्रूतामिति नियोजनं, तन्मनसि निधाय तयोस्तत्र रात्रियापनं चाह त्रिनवतितमे ९३

अथ तयोर्गानमाधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूतानां चतुर्वेदपारगाणां मूर्च्छारोहणादिस्वरलक्षणज्ञानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोर्गानारम्भे नारदोपदिष्टसंक्षेपगानपूर्वकं यागाभ्यन्तरे विंशतिसर्गसमापनावसरे रामतुल्ययोरेतयोः रामेण अष्टादशसहस्रसुवर्णदानाय भ्रातरि नियोजिते फलमूलाशिनोरावयोर्माऽस्त्विति ताभ्यां तन्निरोधनं, ततो रामेण ग्रन्थकर्ता कुत्रास्ते किंप्रमाणं का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता वाल्मीकिर्यज्ञसविधमभ्यागतः चतुर्विंशतिः श्लोकाः प्रमाणं पञ्चसर्गशतानि काण्डानि षट् सोत्तराणि यदि गाने युष्माकमिच्छा विस्रब्धं शृणुतेति प्रतिवचनं तथैव श्रुत्वा रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालागमनं चोवाच चतुर्नवतितमे ९४

अथैवं बहुष्वहस्सु गायतोस्तयोर्ग्रन्थान्तरे सीतापुत्रत्वविज्ञानेन सीताशपथनिमित्तं वाल्मीकये दूतप्रेषणं, मुनिना तथैवाङ्गीकारं, राज्ञामृषीणां तन्निवेदनं, तै रामगुणश्लाघनं, ततस्तेषां विसर्जनं च व्याचष्ट पञ्चनवतितमे ९५

अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तॄणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वकं सीताशुद्धिं ज्ञातवता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःषष्ठानि भूतानि च शुद्धां विदन्ति इयमशुद्धा चेदहं जन्मप्रभृत्यनुष्ठीयमानतपःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोऽपि विज्ञाय लोकापवादं प्रमार्ष्टुकामो भवतीति सीताशुद्धेर्दृढीकरणं चाह षण्णवतितमे ९६

अथ वाल्मीकिनैवमुक्ते ब्रह्मवासवादिसर्वदेवेष्वागतेषु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेऽपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारं, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये तदा माधवी मे विवरं दास्यतीति काषायवासिन्या सीतया शपथकरणं, क्षणेन भूतलादुत्थिते नागैर्दिव्यवपुषा धृते कमनीयसिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूम्या गृहीतहस्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशात्पुष्पवृष्टिपतनं, तस्या रसातलप्रवेशं, सर्वजगतां विस्मयं संमोहं चावर्णयत् सप्तनवतितमे ९७

अथ सीताया रसातलप्रवेशाद्दातिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीपं नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणं, ब्रह्मणा पूर्वकं भावं स्मर सुखं रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे त्वया संगमिष्यते एतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तरं वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुतं शेषं भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यनायकस्त्वमेव परमऋषिस्त्वमेवार्षिपूज्यः शृणुष्वावहितो मुनिभिः सहेति कथनं, पुनस्तस्यान्तर्धानं, श्रीरामेण वाल्मीकये श्वो गापयितव्यं भविष्यदुत्तरमिति निवेदनं ततः पर्णशालागमनं चावोचदष्टनवतितमे ९८

अथ प्रभाते सर्वमुनिभिर्भविष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेधं समाप्य सीतादुःखं मनसि निधायायोध्यागमनं तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमय्या सीतया सहानेकविधयागांश्च विधायानेन स्वर्गगतानां मातॄणामौर्ध्वदैहिककरणं चावोचदेकोनशततमे ९९

अथ युधाजिता गार्ग्यप्रेषणम्, अयोध्यामागतेन गार्ग्येण युधाजिद्दत्तपारितोषिकाहरणं, रामेण प्रत्युत्थानपूर्वकं पारितोषिकस्वीकारं रामप्रश्नानुगुणमुत्तरं दत्त्वा सिंधोरुभयपार्श्वे फलमूलोपशोभितः कश्चिद्देशः शैलूषपुत्रैर्गन्धर्वैराक्रान्तस्तान्निर्जित्य स्ववशे कुरुष्व नान्यैः प्रवेष्टुं शक्यत इति युधाजिताऽभिहितमिति वदतो गार्ग्यस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण ऋषेः पुरत इमौ भरतकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च सह गत्वा तान्निर्जित्य तत्र संस्थाप्य मत्समीपमागमिष्यतीत्युभयोरभिषेचनं कृत्वा भरतेन चतुरङ्गबलेन सह प्रेषणं, तेषां केकयनगरप्रापणं चाह शततमे १००

अथ भरतयुधाजितोर्युद्धाय गन्धर्वदेशगमनं, भरतमागतं श्रुत्वा युद्धायागतानां गन्धर्वाणां भरतेन सप्तरात्रं युद्धप्रवर्तनं, ततो भरतेन संवर्तास्त्रेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्धर्वाणां हननं, तक्षपुष्कलयोस्तक्षशिलापुष्कलावतनगर्योः प्रतिष्ठापनं, पञ्चवर्षादनन्तरं भरतस्यायोध्यागमनमग्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्ववधनिवेदनं चाहैकोत्तरशततमे १०१

अथ लक्ष्मणसुतयोरङ्गदचन्द्रकेत्वोरभिषेचनं, लक्ष्मणानुगतस्याङ्गदस्य कारुपथे पाश्चात्त्यदेशेऽङ्गदीयनगरीप्रवेशं, भरतानुगतस्य चन्द्रकेतोर्मल्लविषये चन्द्रकान्तनगरीप्रवेशं, ततः संवत्सरादनन्तरं भरतलक्ष्मणयोरयोध्यागमनमेवं दश वर्षसहस्राणि सुखेन त्रेताग्निवर्चसामेतेषां धर्मात्प्रजारक्षणमवोचद्व्युत्तरशततमे १०२

अथ कस्यचित्कालस्य तापसरूपस्य कालस्यागमनमनेन रामाय लक्ष्मणेन स्वागमननिवेदनं, तापसदूतस्यान्तःप्रवेशनं, रामेणासनादिभिरभ्यर्चनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नं, तेनावयोः संभाषणश्रवणदर्शनकर्तुर्वधायाज्ञां कुर्वीति प्रतिवचनं, तथैव रामेण लक्ष्मणस्य नियोजनं, स्वमनीषितं दूतेनाकर्णनं चाभ्याचष्ट त्र्युत्तरशततमे १०३

अथ रामाय स्वागमनकारणनिवेदनायोपक्रममाणस्य दूतस्य तावके पूर्वभावेऽहं सर्वसमाहरः पुत्रः पुरा लोकान् संक्षिप्य महार्णवेऽप्सु शयानस्य भूधरणक्षमं

भोगवन्तं नागराजं माययोत्पाद्य मां च नाभिकमले सृष्टवतो द्वौ मधुकैटभौ जनयित्वा तयोरस्थिकूटाद्रिपरिवृतायां मेदिन्यां मम प्राजापत्यं दत्तवतस्त्वदाज्ञासृष्टदेवादिसंरक्षणायादित्यां पुत्रत्वं गतस्यानन्ताचिन्त्याद्भुतशक्तेः भूमौ रावणं सपुत्रबान्धवं निहन्तुमवतीर्णस्य सहस्राधिकदशवर्षसहस्रायुःपूर्णस्य तव देवलोकागमनेऽभिलाषो यदि सनाथा वयमिति ब्रह्मणा त्वत्सन्निधौ विज्ञापनार्थं प्रेषित इति निवेदनं, लोकसंरक्षणार्थमवतीर्णोऽहं यत एवागतस्तत्र गन्तुं कृतत्वरो भवामीति प्रतिवचनं चाह चतुरुत्तरशततमे १०४

अथ राजद्वारि दुर्वाससोऽभिगमनं,स्वागमनं रामाय निवेदयितुं लक्ष्मणप्रेषणं लक्ष्मणेनाभिवादनपूर्वकं किंकरोऽस्मि महामुने ! साधयेऽहं तवार्थमद्य रामो व्यग्रस्तद्दर्शनायासमयः कालोऽयमिति प्रार्थितस्याप्यस्य शापारम्भमसहमानेन सौमित्रिणा रामायात्रेयागमननिवेदनं, कालविसर्जनं, दुर्वाससो दर्शनाभिवादनपूर्वकमागमनकारणप्रश्नं, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धमन्नं दातुमर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धान्नोपाहरणं, भुक्त्वा संतुष्टस्यर्षेर्गमनं, दुःखसंतप्तेन रामेण कालवाक्यस्मरणं चाह पञ्चाधिकशततमे १०५

अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वीक्ष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्पावयेति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण मन्त्रिपुरोधसामाकारणं, पुरोधसाऽऽदिष्टेन स्वानुजविसर्जनं, ततो लक्ष्मणेन सरयूगतेन स्नातेन प्राणापानसमीकरणपूर्वकमिन्द्रियवशीकरणं, तत्समयसमागतैर्देवैः सशरीरस्यास्य स्वर्गप्रापणं चाह षडुत्तरशततमे १०६

अथ लक्ष्मणविरहासहिष्णुना रामेण मन्त्रिणां वसिष्ठस्य पुरतो भरतं राज्येऽभिषिच्य स्वयं वनं गत्वा लक्ष्मणगतिं गमिष्यामीति निवेदनं, तच्छ्रवणमूर्च्छितानां प्रकृतीनामधःपतनम्, मूर्च्छितेन भरतेन कोसलेषूत्तरकोसलेषु च कुशलवयोरभिषेककरणाय शत्रुघ्नाय दूतप्रेषणाय च प्रार्थनं, वसिष्ठेन भूमौ पतितानां प्रकृतीनां निरीक्षणाय रामे निवेदनं, राघवेण तासामभिमतप्रश्नं, ताभिः प्रकृतिभिर्दारैः पुत्रैः सहानुयात्रावरणं, ततः कोसलेषु कुशमुत्तरकोसलेषु लवं चाभिषिच्याङ्के निधाय मूर्ध्न्युपाघ्राय चतुरङ्गबलसहाययोरुभयोः स्वपुराभ्यां प्रेषणं चाह सप्ताधिकशततमे १०७

अथ रामप्रेषितानां दूतानां मथुरागमनं, शत्रुघ्नाय लक्ष्मणत्याग-कुशलवाभिषेचन-स्वर्गगमनोद्यमनादिनिवेदनं, ततः शत्रुघ्नेन स्वपुत्रयोः सुबाहुशत्रुघातिनोर्मथुरायां वैदिशे चाभिषेचनपूर्वकं समांशेन बलप्रदानं, यथाभागं धनप्रदानं, तत एकेन रथेनागतस्य शत्रुघ्नस्यायोध्यायां रामाभिवादनं, रामे स्वानुयात्रानिवेदनं, ततो वानराणामनुगमनाङ्गीकरणं, सुग्रीवप्रार्थनाभ्युपगमं, विभीषणस्य यावच्चन्द्रसूर्यौ तिष्ठतो यावन्मेदिनी वर्तते तावत्सर्वदेवाराध्यं रङ्गनाथमाराधयन् राज्ये प्रजा धारयस्वेति नियोजनं, हनूमतो यावद्रामकथा लोके तावत् सुखं तिष्ठेति नियोजनं, जाम्बवन्मैन्दद्विविदानां कलियुगावधिवर्तनायानुज्ञां, तथैव तैः पञ्चभिरङ्गीकारं चाहाष्टोत्तरशततमे १०८

अथायोध्यावासिभिः सर्वप्राणिभिश्चराचरैर्भरतशत्रुघ्नाभ्यां च पुरो वसिष्ठाधिष्ठिताग्निहोत्रेण साकं पार्श्वयोरधिगताभ्यां श्रीह्रीभ्यां रामस्य महाप्रस्थानिकमाचष्ट नवाधिकशततमे १०९

अथाध्यर्धयोजने सरय्वां श्रीरामेण पादयोर्विन्यस्तयोः सतोर्ब्रह्मागमनं, ब्रह्मणा वैष्णवं शुद्धसत्त्वमाकाशं प्रपद्यस्वेति प्रार्थितेन श्रीरामेणानुगतानां सर्वेषां पुण्यलोकप्राप्तये नियोजनं, ततः सरयूत्यक्तशरीराणामभिगतदिव्यवपुषां ब्रह्मनिदर्शितसान्तानिकलोकप्राप्तिं, वानराणां स्वस्वयोनिषु देवेषु प्रवेशं, सुग्रीवस्य सूर्यमण्डलगमनं, यत्त्वं किंचित्तिर्यगपि मां मनसा स्मरन्मुञ्चति कलेवरं तत्सर्वमपि सान्तानिकं लभेतेत्यनुगृह्यागतान् सान्तानिके स्वर्गे संस्थाप्य भगवतो देवदेवस्य श्रीभूमिनीलासमेतस्याचिन्त्याद्भुतशक्तेर्दिव्यतेजसो नारायणस्य स्वलोकगमनं चावोचद्दशोत्तरशततमे ११०

अथैतदाख्यानं पठितॄणां श्रोतॄणां च फलवैभवमाहैकादशोत्तरशततमे १११

इति उत्तरकाण्डानुक्रमणिका ।

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

इह तावत् चतुर्विंशतिसहस्रश्लोके श्रीरामायणे एकैकस्याः सहस्रश्लोक्याः आदिमश्लोके एकैकमक्षरमिति क्रमेण गायत्र्याश्चतुर्विंश-त्यक्षराणि श्रीवाल्मीकिमहर्षिणा विन्यस्तानि । त इमे गायत्र्यक्षराङ्किताश्चतुर्विंशतिश्लोका लिख्यन्ते ॥

कां०	सर्ग०	श्लो०	श्लोके कतमो वर्णः	वर्णविवेकः ।	
१	१	१	१	त	तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
"	३०	१७	"	स	स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे ॥ २ ॥
"	६३	३	"	वि	विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः । ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ ३ ॥
२	१४	३७	२	तु	चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् । वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभम् ॥ ४ ॥
"	४४	५	१	व	वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदाऽनघः । दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
"	७१	३३	२	रे	द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः । द्वास्स्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैस्सहितो ययौ ॥ ६ ॥
"	९९	२५	३२	ण	निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् । उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ ७ ॥
३	१२	४	३	यं	ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् । द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ८ ॥
"	४७	१०	३	भ	मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ ९ ॥
४	४	३	१४	ग	ततः परमसन्तुष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ १० ॥
"	३१	१	३०	दे	स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् । नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ११

५	१	१	४	व	ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः। इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १२ ॥
"	२७	१४	४	स्य	ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः । भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १३ ॥
"	४६	९	११	धी	नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः । दृष्टा हि हरयः सर्वे मया विपुलविक्रमाः ॥ १४ ॥
६	१	१	५	म	श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् । रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
"	२८	२७	२५	हि	यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामम्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षितो राजा ह्येष विभीषणः ॥ १६ ॥
"	५०	४०	२३	धि	तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ १७ ॥
"	६८	१	२८	य	कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना। राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥
"	८१	१	३	य	विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः । सन्निवृत्याहवात्तस्मात्प्रविवेश पुरीं ततः ॥ १९ ॥
"	११२	२६	१२	नः	मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम् । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २० ॥
७	१	१	२८	प्र	प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुरृषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ २१ ॥
"	२२	८	४	चो	ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ २२ ॥
"	४१	१	२८	द	विसृज्य च महाबाहुरृक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभिस्सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ २३ ॥
"	७६	२७	२६	या	सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम् । ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २४ ॥

॥ इति गायत्र्यक्षराङ्कितश्लोकाः समाप्ताः ॥

॥ श्रियै नमः ॥

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः ।

प्रथमतः स्वस्वसंप्रदायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोऽस्मि नित्यमित्यन्तम् । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयं पितामहस्येति श्लोकमारभ्य श्रीभाष्यकारप्रभृतिस्वाचार्यपर्यन्तविषयाः साम्प्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः ॥

यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्ति श्लोका अनुसन्धेयाः ॥

ततः, कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥

॥ श्रीवैष्णवानां पारायणसमापनक्रमः ॥

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः । श्रीरङ्गनाथो जयतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥

मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम्॥सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रिक्ताय मङ्गलम्॥हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षसराजाय रणधीराय मङ्गलम् ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥

मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः । सर्वैश्च पूर्वैराचार्यैः सत्कृतायास्तु मङ्गलम् ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यान्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः ॥

सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–'इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥' 'अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥' इति श्लोकपठनात् पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥

॥ स्मार्त-माध्वादीनां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसंधेयक्रमः ॥

श्रीमहागणपतिध्यानम्–शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थाना मुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ अनन्तरं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादादिगुरुपरम्पराऽनुसन्धेया ॥ ॥ ॥

सरस्वतीप्रार्थना–दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण । भासाकुन्देन्दु शङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमानाऽसमाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥

वाल्मीकिनमस्क्रिया–कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कविता वनचारिणः । शृण्वन् रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ यः पिबन् सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥

हनुमन्नमस्क्रिया–गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देऽनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयङ्करम् ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघुनाथ कीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायणप्रार्थना–यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक् पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणै रत्यन्तसोपद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान् विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनि प्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ वाल्मीकिगिरिसम्भूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्ग कल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना ॥

श्रीरामध्यानक्रमः–वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यान्तं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान् पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयो

वाय्वादिकोणेषु च। सुग्रीवश्च विभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान् मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम्॥नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै। नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः॥

ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया। पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ स्मार्तादीनां पारायणसमापनक्रमः ॥

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः। गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी। देशोऽयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः। अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम्॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम्। एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम्॥ शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा। स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे। रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते। वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा। अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणात्मने। चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम्॥अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत्। अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ त्रीन्विक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः। यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम्॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते। मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वा प्रकृतिस्वभावात्। करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि॥

श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु–'इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव। प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना॥' 'अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना। सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा॥' इति श्लोकपठनात् पूर्वं विशेषतो ध्यानावाहननैवेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया॥७॥

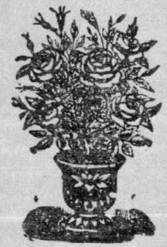
एवं पाठक्रमं ज्ञात्वा ध्यात्वा रामं सशक्तिकम्। कुर्वन् पाठं सावधानमभीष्टं साधयेन्नरः॥

॥ अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डम् ॥

श्री-गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-महेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

बालकांडम् ॥ १ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकमथ प्राचार्यपारम्परीं श्रीमल्लक्ष्मणयोगिवर्य्ययमुनावास्तव्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना वाग्देवतावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामचन्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्यञ्जनभूधरस्य शिखरे श्रीमारुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनाथकस्य सदनद्वारे यतिक्ष्माभृतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणै रामायणव्याक्रियां विस्तीर्णां रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि संचोदितः ॥ २ ॥ क्वाहं मन्दमतिर्गंभीरहृदयं रामायणं तत्क च व्याख्यानेऽस्य परिश्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ ३ ॥ वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारम्भं विरोधं मिथोऽसाधुत्वं च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निःशेषयन् । स्वारस्यं च पदेपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष तनोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचार्य्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीर्ग्राहंग्राहमहं शठारिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूपशकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

सुस्पष्टमष्टादशकृत्व एत्य श्रीशैलपूर्णाद्यतिशेखरोऽयम् । शुश्राव रामायणसंप्रदायं वक्ष्ये तमाचार्यपरम्परात्तम् ॥ ६ ॥ क्वचित् पदार्थं क्वचिदन्वयार्थं क्वचित्पदच्छेदसमर्थनानि । क्वचित्क्वचिद्गाढनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

अवतारिका–श्रियःपतिरवाप्तसमस्तकामः समस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः " वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्द्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैः सह ॥" इत्युक्तरीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह रत्नसिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्मुक्तैश्च निरन्तरपरिचर्यमाणचरणनलिनोऽपि तद्वदेव स्वचरणयुगलपरिचरणार्हानपि तद्धीनान् प्रलये प्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्नहेमकणसदृक्षान्

श्रीमहेश्वरतीर्थकृता तत्त्वदीपिका ।

परब्रह्मात्मिकां देवीं भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्तिं सरस्वतीम् ॥ कारुण्यामृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्ददं शार्ङ्गाखण्डलचापमम्बुजभवोपेन्द्रादिबर्हीष्टदम् । चारुस्मेरमुखोल्लसज्जनकजासौदामिनीशोभितं श्रीरामाम्बुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान् भवानलार्तामृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्त्वदीपिकां महेशतीर्थाख्यमुनिर्यथामति ॥ नानाटीकास्थवाक्यानि लिख्यन्तेऽत्र यथामति । सर्वेषां ग्रन्थ

क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य "एवं संसृतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ॥" इत्युक्तरीत्या दयमानमनाः "विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ॥" इत्युक्तप्रकारेण महदादिसृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकमलसमाश्रयणोचितानि करणकलेवराणि दत्त्वा नदीतरणाय दत्तैः प्लवैर्नदीरयानुसारेण सागरमवगाहमानेष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषां सदसद्विवेचनाय 'शासनाच्छास्त्रम्' इत्युक्तरीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिभिस्तैरनादृते स्वशासनातिलङ्घिनं जनपदं स्वयमेव साधयितुमभियियासुरिव वसुधाधिपतिः स्वाचारमुखेन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धावतितीर्षुरन्तराऽमरगणैः सद्रुहिणैरभ्यर्थितः स्वाराधकस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धावततार । तत्र रामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वतिष्ठत्, लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषत्वरूपं विशेषधर्मम्, भरतरूपेण गन्धर्वान्निर्वास्य भगवत्पारतन्त्र्यरूपम्, शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वम् । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तत्कालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीति मन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रपवित्रितं शतकोटिप्रविस्तरं प्रबन्धं निर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपि सन्ततराममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संग्रहेण प्रवर्त्तयितुं नारदं प्रेषयामास। तदुक्तं मात्स्ये–"वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् । ब्रह्मणा चोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितम् ॥" इति । वाल्मीकिरपि निखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतं नारदं पृष्ट्वावगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिना दत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानसुहृत्संमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतां च पुरस्कुर्वन् "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च निर्धारयन् स्वग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं तदङ्गानि दर्शयति प्रथमतश्चतुःसर्ग्या । तत्र प्रथमसर्गेण विषयप्रयोजने दर्शयति । तत्र च "तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति वेदान्तरहस्यस्य प्रश्नपूर्वकं ज्ञेयत्वविधानात् "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्" इत्यपृष्टोत्तरस्य प्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रश्नमाविष्करोत्यादितः पञ्चश्लोक्या ॥

कर्तॄणां लेखकोऽहं न कल्पकः॥ लिखितान्यत्र नैर्यानि लिख्यन्ते तान्यतो मया । ग्रन्थबाहुल्यभीत्यात्र क्वचिच्छब्दमुशोधनम् ॥ निघण्टुकथनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽधुना । सीतारामौ समुद्दिश्य विराधखररावणैः॥ उक्तानां परुषोक्तीनां वास्तवार्थोऽत्र वर्ण्यते ॥ ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तः परमकारुणिको ब्रह्मा वाल्मीकिरूपेण भूमौ स्वांशेन समभवत् । तथा च स्कान्दे पार्वतीं प्रति शिववचनम्–

अथ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च गुरुनमस्कारं देवतानमस्कारं च विदधाति–तपस्स्वाध्यायेति । तत्र "आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" "आचार्यवान् पुरुषो वेद" इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्षणपूर्तिं दर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्र वेदसंपन्नत्वमाह तपःस्वाध्यायनिरतमिति । तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ "अल्पाच्तरम्" इति तपःशब्दस्य पूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि, स्वाध्यायो वेदः । "स्वाध्यायो वेदतपसोः" इति वैजयन्ती । तयोर्निरतं निरन्तरासक्तम् । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाह मनुः–" तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा कल्मषं हन्ति विद्यया ज्ञानमश्नुते " इति । यद्वा तपो ज्ञानम् । "तप आलोचने" इत्यस्माद्धातोरसुन्प्रत्ययः । श्रुतिश्चात्र भवति " यस्य ज्ञानमयं तपः " इति । योग इति यावत् । स्वाध्यायो वेदः तयोर्निरतम् । " स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या गमिष्यति परां गतिम् ॥" इत्युक्तप्रकारेण सक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो वेदः, " तपो हि स्वाध्यायः " इति श्रुतेः । स्वाध्यायो जपः । " स्वाध्यायो वेदजपयोः " इत्युक्तेः । तत्र निरतम् । " स्वाध्यायान्मा प्रमदः । वेदमेव जपेन्नित्यम् " इत्युक्तरीत्या सक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो ब्रह्म " ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः " इति श्रुतेः । तपःप्रधानः स्वाध्यायस्तपःस्वाध्यायः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । वेदान्त इति यावत्, तत्र निरतम् । "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् " इत्युक्तरीत्याध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तं वाक्यपदीये–"आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥" इति, तदितरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायः तत्र निरतम्, साङ्गवेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपःस्वः, अध्यायो वेदः " इङ् अध्ययने " इत्यस्माद्धातोः "अध्यायन्याय–" इत्यादिना निपातनात् । अतएव "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र स्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः, स्वशाखेत्याचार्यैर्व्याख्यातम् । तत्र निरतोऽध्यायनिरतः । तपःस्वश्चासावध्यायनिरतश्च तपःस्वाध्यायनिरतः इति कर्मधारयः, तम् । यद्वा तपो ब्रह्म, तद्रूपः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायः तस्मिन् निरतम्, सामगानलोलमित्यर्थः । " वेदानां सामवेदोऽस्मि " इति भगवता गीतत्वात् । एवं वेदाध्ययनमुक्तम् ॥

" वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥" इति । एवञ्च ब्रह्मांशभूतो भगवान् प्राचेतसः स्वचिकीर्षितं श्रीरामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन भगवत्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आस्ते स्म । अथ ब्रह्मनियोगेन समागतं भगवन्तं नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिः कोन्वस्मिन्नित्यादि पप्रच्छ । स च देवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्नमुदितमनाः श्रीरामचरितं संक्षिप्य वाक्यरूपेणोपदिश्य जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्य चरतो व्याधविद्ध

अथ “ यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥” इति केवलाध्ययनस्य निन्दितत्वात्तदर्थज्ञत्वमाह–वाग्विदां वरमिति । वाग् वेदः । “अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा” इति वाक्शब्दस्य वेदे प्रयोगात् । तां विदन्ति जानन्तीति वाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषां मध्ये वरं श्रेष्ठम् । निर्द्धारणे षष्ठी । यद्वा वाक् व्याकरणम् । “ यश्च व्याकुरुते वाचम् । वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ” इत्यादौ व्याकरणपर्यायत्वेन शिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतदङ्गान्तराणामुपलक्षणम्, षडङ्गविदामग्रेसरमित्यर्थः । एतेन वेदार्थाभिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विवक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः, तेषां वरम् । पूर्वं वेदाध्ययनमुक्तम्, अत्र तदध्यापनम् । यद्वा गोबलीवर्दन्यायेन वाचः वेदव्यतिरिक्तानि शास्त्राणि, तद्विदां वरम् । अनेन चतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमविद्योपक्रमे नारदेनात्मनः सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् । “ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ” इति । तदिदमुच्यते वाग्विदां वरमिति । यद्वा वाक् सरस्वती “ गीर्वाग्वाणी सरस्वती” इति वचनात् । तया विद्यन्ते लभ्यन्त इति वाग्विदः सरस्वतीपुत्रा मरीच्यादयः । “विद्लृ लाभे” इत्यस्माद्धातोः कर्मणि क्विप् । भगवद्भक्ततया तेषां वरम् । अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेन विद्योक्ता । समाहितत्वमाह–मुनिपुङ्गवमिति । तेन “ अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्त्तारमीप्सेत् ” इत्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणं ज्ञापितम् । मुनयो मननशीलाः । “मनेरुच्च” इति इन् प्रत्ययः । पुमांश्चासौ गौश्चेति पुंगवः “गोरतद्धितलुकि” इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः । श्रेष्ठ इत्यर्थः । “बुधे च पुङ्गवः श्रेष्ठे वृषभे भिषजां वरे। ” इति विश्वः। मुनिषु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः। “सप्तमी” इति योगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः, तम् । तपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेन वेदार्थस्य श्रवणमुक्तम् । वाग्विदां वरमित्यनेन मननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेन निदिध्यासनम् । यद्वा “तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यन्निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः” इत्युक्तक्रमेण त्रिभिरेतैः पदैः पाण्डित्यबाल्यमौनान्युक्तानि । नरस्य सम्बन्धि नारम् “नराच्चेति वक्तव्यम्” इत्यण्, अज्ञानमित्यर्थः । तत् द्यति खण्डयतीति नारदः । “दो अवखण्डने” इत्यस्माद्धातोः “आदेच

क्रौञ्चदर्शनजनितशोकस्य वाल्मीकेर्वदनान्मानिषादेति श्लोक उद्भूत । ततः स्वाश्रममागत्य तमेवानुसन्दधानः साविस्मयमास्त । अथ भगवांश्चतुर्मुख आगत्य “ मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् ” इत्यभिधाय ‘ रामचरितं सर्वं विदितं भवतु ’ इति वरं प्रदाय पद्यैरेव रामायणं कुर्वित्युपदिश्य स्वधाम जगाम । अथ चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रैः श्लोकैश्चकार । तदिदं व्याक्रियते–तपःस्वाध्यायेत्यादिः गायत्रीवर्णसहितश्लोकसङ्केतः–“ चतु

उपदेशेऽशिति" इत्यात्वे सति "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः। अज्ञाननिवर्त्तक इत्यर्थः। उक्तं च नारदीये—"गायन्नारायणकथां सदा पापभयापहाम्। नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥" इति। यद्वा नारं ज्ञानं तद्ददातीति नारदः। यद्वा नरति सद्गतिं प्रापयतीति नरः परमात्मा। "नॄ नये" इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच्। तदुक्तं भारते "नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः" इति। स एव नारः। तं ददात्युपदिशतीति नारदः, तम्। एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह—तपस्वीत्यादिना। तपोऽस्यास्तीति तपस्वी। "तपःसहस्राभ्यां विनीनी" इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः। भूमादयो मत्वर्थाः। तदुक्तम् "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥" इति। प्रशस्ततपस्क इत्यर्थः। तेन "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इति श्रुतं ब्रह्मज्ञानसाधनं तप उक्तम्। यद्वा तपो वेदो व्याकरणं ज्ञानं च, तद्वान्। तपःशब्दानां तन्त्रावृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणे सति एकपदोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः। तथा च-अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञान इत्युक्तम्। निर्वेदश्च तपः। "तपस्वी तापसे शोच्ये" इति वैजयन्ती। तेन सञ्जातमोक्षाभिलाष इत्युक्तम्, तादृश एव हि ब्रह्मज्ञानाधिकारी। तपस्वीत्यनेन शमदमादिसंपत्तिरपि सिद्धा। यद्वा तपो न्यासः। "तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः" इति श्रुतेः। न्यासः शरणागतिः प्रणिपातरूपा, एवं 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' इत्याद्युक्तानि प्रणिपातपुरःसराणि दर्शितानि। वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः। "अत इञ्" इतीञ्प्रत्ययः। नन्वसौ कथं वल्मीकापत्यम्, यतोऽयं भृगुपुत्र एव प्रतीयते। तथा च श्रीविष्णुपुराणे—"ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते" इति। अत्रापि उत्तरकाण्डे वक्ष्यति "भार्गवेणेति संस्कृतौ। भार्गवेण तपस्विना" इति च। अन्यत्र च प्रचेतोऽपत्यत्वमभिधीयते "चक्रे प्रचेतसः पुत्रस्तं ब्रह्माप्यन्वमन्यत" इति। "वेदः प्राचेतसादासीत्" इति च प्रसिद्धम्। अतः कथमस्य वल्मीकापत्यत्वम्? उच्यते—निश्चलतरतपोविशेषेणास्य वल्मीकावृतौ जातायां प्रचेतसा वरुणेन कृतनिरन्तरवर्षेण प्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवास्य प्रचेतसोऽपत्यत्वं वल्मीकापत्यत्वं च सङ्गच्छते। ननु कथं तत्प्रभवत्वमात्रेण तदपत्यत्वम्? मैवम्, 'गोणीपुत्रः

विंशतिसङ्ख्याका गायत्रीवर्णसंयुताः। ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ श्लोके च प्रतिसाहस्रं प्रथमे प्रथमे क्रमात्। गायत्र्यक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः॥ गायत्र्यास्त्रीणि चत्वारि द्वे द्वे त्रीण्यथ षट् क्रमात्। चत्वारि सप्तकाण्डेषु स्थापितान्यक्षराणि तु॥" तत्र तदिति गायत्र्याः प्रथमाक्षरम्—तपःस्वाध्यायेति। अत्र तपःशब्देन चित्तप्रसादहेतुभूतं व्रतनियमोपवासादि कर्मोच्यते, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः। तपःशब्देन ब्रह्मविषयकज्ञानमुच्यते। स्वाध्यायशब्देन

कलशीसुतः' इत्यादिव्यवहारस्य तत्प्रभवेऽपि बहुलमुपलब्धेः । उक्तं च ब्रह्मवैवर्ते "अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥" इति । मास्त्वपत्यार्थत्वम्, तथापि वाल्मीकिशब्दस्साधुरेव, गर्हादिषु पठितत्वात् । यद्वा भृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेता नाम तस्यायं पुत्रः ऋक्षो नाम । 'चक्रे प्रचेतसः पुत्रः' इति पुत्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामे राघवरघुनन्दनशब्दवदुन्नेयौ । वाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोपचारात् । अतएव क्वचित् 'वाल्मीकेन महर्षिणा' इति सम्बन्धमात्रेऽण् प्रयुज्यते । सत्स्वपि नामान्तरेषु वाल्मीकिशब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय । परिपप्रच्छ परि विशेषेण पृष्टवान् । को न्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणमिति शेषः । तप इति भिन्नं पदं वा ब्रह्मवाचि । नारदं ब्रह्म परिपप्रच्छेत्यर्थः । अतो न द्विकर्मकत्वहानिः । उक्तं हि वृत्तिकृता-"दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।" इत्यादिना प्रच्छेर्द्विकर्मकत्वम् । परिपप्रच्छेति परोक्षे लिट् । प्रश्नस्य परोक्षत्वं विवक्षितभगवद्गुणानुसन्धानकृतवैचित्यात्, 'सुप्तोऽहं किल विललाप' इतिवत् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । स्वविनयव्यञ्जनाय प्रथमपुरुषनिर्देशो वा । "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इतिवत् । स्वस्मिन्नन्यत्वमारोप्य परोक्षनिर्देशो वा । अनेन-"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इत्याथर्वणिकी श्रुतिर्गुरूपसदनविषयोपबृंह्यते । तथाहि-तपस्वीत्यनेन "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इत्यस्यार्थोऽदर्शि । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सञ्जातमोक्षाभिलाषो हि तपस्विशब्दार्थो वर्णितः । वाल्मीकिरित्यनेन "सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय" इत्यस्यार्थो दर्शितः । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थ उक्तः । "श्रोत्रियं श्छन्दोऽधीते" इति श्रोत्रियशब्दार्थप्रकाशनात् । वाग्विदां वरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । मुनिपुङ्गवमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देन गुरुशब्दार्थः । "गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते" इति तन्निरुक्तिः । परिपप्रच्छेत्यनेन "तद्विज्ञा

फलवदर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनमुच्यते । तयोर्निरतम् एकाग्रचित्तम्, अनेन 'तप आलोचने' इति धातोरुत्पन्नेन तपःशब्देन ज्ञानपर्यायेण "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति ब्रह्मस्मरणात् विशिष्टेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलं कृतमित्यनुसन्धेयम् । तपस्वी प्रशस्ततपाः । वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते-"अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः । वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥" इति । नारदम्-नरः परमात्मा, तदुक्तम्-"नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सन,

नार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् " इत्येतदुपपादितम् । " विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ " इति श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेण देवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरितम् । तथोक्तम्–" अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमभिदधता किंनाम मङ्गलं न कृतम् " इति । " देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे मङ्गलार्थाः स्युर्लिपितो गणतोऽपि च ॥ " इति । निरन्तरनिरतिशयानन्दरूपं तपो ज्ञानरूपं ब्रह्म स्वाध्याय सुष्ठु ध्यात्वेति वा देवतानमस्कारः। गुरुनमस्कारश्च कृतो भवति । कथम् ? तपःसु निरतं नारदमाध्याय परिपप्रच्छेति । यद्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः। "परिः समन्ततोभावव्यातिदोषकथासु च । भाषाश्लेषे पूजने च वर्जने वचने शुभे ॥" इति वचनात् । नारदं संपूज्य पप्रच्छेत्यर्थः। "पराशरं मुनिवरं कृतपौर्वाह्णिकक्रियम् ! मैत्रेयः परिपप्रच्छ प्रणिपत्याभिवाद्य च॥" इतिवत् ॥ अस्य श्रीरामायणस्य गायत्र्यक्षरसंख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्रग्रन्थसङ्ख्यया प्रवृत्तत्वात् प्रथमसहस्रोपक्रमे तकारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपि ब्रह्मवाचकेषु शब्दान्तरेषु तपःशब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धादौ तकारप्रयोगश्चावश्यकः । तस्य वक्तुर्वाचकस्य च सौख्यकरत्वात् । तथोक्तम् " वस्तुलाभकरो णस्तु तकारः सौख्यदायकः " इति । साहित्यचूडामणौ तु–" तकारो विघ्ननाशकः " इत्युक्तम् । किंच तकारस्य जलं भूतं बृहस्पतिर्देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धारम्भः। अतएवोक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम्–" वर्णानामुद्भवः पश्चाद्व्यक्तिः संख्या ततः परम् । भूतबीजविचारश्च ततो वर्णग्रहा अपि ॥" इत्यारभ्य " एतत्सर्वमविज्ञाय यदि पद्यं वदेत्कविः । केतकारूढकपिवत् भवेत्कण्टकपीडितः ॥ " इति । " कारणात्पञ्चभूतानामुद्भूता मातृका यतः । अतो भूतात्मका वर्णाः पञ्चपञ्च विभागतः । वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात् । पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घा बिन्द्वन्ताः सन्धयस्तथा । तत्र स्वरेशः सूर्योऽयं कवर्गेशस्तु लोहितः । चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद्बुधसम्भवः । तवर्गोत्थः सुरगुरुः पवर्गोत्थः शनैश्चरः । यवर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्तग्रहाः क्रमात् ॥" इति । अत्र तपःस्वा इति यगणः, आदिलघुत्वात् । तदुक्तम्–"आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्॥"इति । यगणप्रयोगश्चार्थकर इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम्–" करोत्यर्थानादिलघुर्यगणो वायुदैवतः " इति । ननु तपस्तापः सुतरामाधिः स्वाधिस्तयोराये निरतमिति ग्रन्थारम्भे अश्लीलवचनमनुचितम् । तदुक्तम्–" अश्लीलं यदमाङ्गल्यं जुगुप्साव्रीडभीकरम्" इति । मैवम्, प्रसिद्धिविशेषेण तपोवेदयोरेव प्रथमतरं बुद्ध्यारोहेणाश्लीलत्वप्रसङ्गा

तनः " इति । तस्य संबन्धि नारम्, परमात्मविषयकं ज्ञानं ददाति उपदिशतीति नारदः । यद्वा नराणां संबन्धि नारं अज्ञानम् तत् द्यति खण्डयति विज्ञानोपदेशेनेति नारदः । तथा चोक्तं नारदीये–"गायन्नारायणकथां सदा पापभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥" इति ॥ १ ॥

भावात् । यथा भगिनीलिङ्गादिप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण पथ्यावक्त्रं वृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे–" युजोर्जेन सरिद्भर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् " इति । वृत्तविशेषास्तु तत्रतत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालङ्कारः, तकारादीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे–" वर्णसाम्यमनुप्रासः " इति । विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरोनामार्थालङ्कारः । उक्तमलङ्कारसर्वस्वे " विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकरः " इति । तपःस्वाध्याय निरतत्वादीनां गुरूपसत्तिहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । " हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमलंकृतिः " इति लक्षणात् । अत्र वाल्मीकिनारदयोः स्वरूपकथनेन शिष्याचार्याभ्यामेवंभवितव्यमिति द्योतनात् वाक्यगतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

तनिश्लोकी–अस्तु कल्याणदं वस्तु सीतारामात्मकं हि नः । यत्पादपद्मभजनाल्लब्धं सारस्वतं मया ॥ शम्पामध्यस्फुरन्नीलतोयदद्युतिविग्रहम् । सीतयालिङ्गितं रामं कलये ऽभीष्टसिद्धये ॥ भक्तप्रतिष्ठा नीलाद्रौ कलिता येन सूरिणा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं तं पराङ्कुशमुनिं भजे ॥ द्रमिडोपनिषद्व्याख्याकारै रामायणस्य ये श्लोकाः । व्याख्याता

को न्वस्मिन् सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

द्रमिडगिरा तानथ विवृणोमि भाषया दैव्या॥ रामायणस्य श्लोकानां व्याख्यां द्राविडवाङ्मयीम् । करोति देववाग्रूपामात्रेयाहोबलाह्वयः ॥ तपःस्वाध्यायेत्यस्य श्लोकस्य तनि श्लोकाख्यव्याख्याने श्रीरामानुजीयव्याख्याने चोपन्यस्तानामर्थानां श्रीगोविन्दराजीयव्याख्यानान्तर्भूतत्वान्नात्र तदर्थप्रतिपादकवाक्यानि गृहीतानि, एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्॥ १

कथं परिपप्रच्छेत्याकांक्षायां प्रश्नप्रकारं दर्शयति–को न्वित्यादिश्लोकत्रयेण । " नुः पृच्छायां विकल्पे च " इत्यमरः । अस्मिन् लोके भूलोके सांप्रतमस्मिन् काले " अस्मिन्काले ऽधुनेदानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम् " इति बाणः । लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् । अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः प्रसिद्धत्वाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । गुणा अस्य सन्तीति गुणवान् । भूमादयो मत्वर्थाः । अस्मिन् लोके अस्मिन् काले को वा सकल कल्याणगुणसम्पन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन गुणसमुदायं पृष्ट्वा विशिष्य तत्तद्गुणाश्रयं पृच्छति-कश्च वीर्यवान् इत्यादिना । यद्वा गुण्यते आवर्त्यते पुनःपुनराश्रितैरनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । " गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु " इति विश्वः । सुशीलं हि नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं सौशील्यम्, तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दोऽभियुक्तैः प्रयुक्तः । " वशी वदान्यो गुणवानृजुः शुचिः " इति । को वा

को न्विति । गुणवान् अत्र गुणशब्देन दृष्टगुणव्यतिरिक्तप्रशस्ता गुणा उच्यन्ते । प्रश्नप्रतिवचने दृष्टगुणव्यतिरिक्तप्रशस्तगुणप्रतिपादनात । येन स्वयमक्षतस्सन् परान् जयति तद्वीर्यम् तद्वान् । धर्मज्ञः सामान्यविशेषरूपधर्मज्ञः । कृतज्ञः येन केनचित स्वस्मै किञ्चिदपि कृतमुपकारं बहुतया जानातीति कृतज्ञः । सत्यवाक्यः

सौशील्यवानित्यर्थः। सर्वत्र प्रश्ने तु इति किंशब्दोऽपि यत्र न प्रयुक्तस्तत्रानुषञ्जनीयः । एकेनैव किंशब्देनोपपत्तावप्यादरातिशयात् पुनःपुनस्तत्प्र योगः। "प्रदानवदेव तदुक्तम्" इति न्यायेन प्रतिगुणं गुण्यावृत्त्याभिप्रायेण वा लोके गुणसम्बन्धाद्गुण्यातिशयः। इह तु गुणिसम्बन्धाद्गुणातिशय इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः "गुणास्सत्यज्ञान–" इत्युक्तेः। कश्च वीर्य्यवान्। चकार उक्तसमुच्चये। सत्स्वपि विकारहेतुष्वविकृतत्वं वीर्यम्. 'औषधं वीर्यवत्' इत्यादौ तथा दर्शनात्, तद्वान्। धर्मः अलौकिकश्रेयःसाधनम्, तं सामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः। चका रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। परिहार्याधर्मज्ञश्चेत्यर्थः। कृतमुपकारं स्वल्पं प्रासङ्गिकमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञः। अपकारास्मरणं चशब्दार्थः। वक्ष्यति-- "न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया। कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति॥" इति। सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचनं यस्य सः सत्य वाक्यः। तथा वक्ष्यति--"अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन" इति। दृढव्रतः निश्चलसङ्कल्पः। "अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सल

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः। विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः॥ ३॥

क्ष्मणाम्। न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः॥" इति॥ २॥ तनि०–हेमारविन्दवदाश्रयवैलक्षण्येन निःसीमाभ्यधिकत्वं वक्तुं कोन्विति प्रथमं धर्मिनिर्देशः। अस्मिन् एवंविधोऽप्राकृतदिव्यलोके विष्णुर्विदित एव। अत्र क इति सांप्रतं नृसिंहादिः कालान्तरे। एवं च निःसीमाभ्यधिकत्वेन परः अदेश कालविप्रकृष्टतया सुलभश्च। क इति। सौलभ्येऽपि पुष्करपर्णजलव्यावृत्त्यर्थमाह--गुणवानिति। गुणशब्दः सौशील्यवाची, सौशील्यं नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः। यद्वा गुणशब्देन हेयगुणव्यतिरिक्तानन्तप्रशस्तगुणा उच्यन्ते। प्रश्नप्रतिवचने हेयगुणव्यतिरिक्तप्रशस्तगुणप्रतिपादनात्। वीर्यवान् स्वस्याविकृतत्वे सति परविकारकारित्वं वीर्यवत्त्वम्। पराक्रमसमुच्चयार्थश्चकारः। धर्मज्ञः "एकतः क्रतवस्सर्वे समग्रवरदक्षिणाः। एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम्॥" इत्याद्युक्त विशेषधर्मज्ञानवान्। चकारेण रक्षणत्यागाद्यधर्मविशेषमत्यन्तहेयतया जानातीत्यर्थः। कृतज्ञः स्वल्पं प्रासङ्गिकमपि आश्रितकृतमुपकारं बहुतया जानातीति तथा। अलसतया कश्चित्तदपि न करोति तथाप्युपकरोतीति चकारार्थः। सत्यवाक्यः कृच्छ्रेष्वप्यनृतवचनरहितः। दृढव्रतः प्रतिज्ञातस्यातरक्षणादेस्त्यागं स्वहानिं मनुते॥ २॥

चरित्रमाचारः तदेव चारित्रम्। वायसराक्षसादिवत्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः। तेन युक्तः, सर्वदाप्यनुल्लङ्घितकुलाचार इत्यर्थः। सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु विषये।

सर्वावस्थास्वपि सत्यवचनः। दृढव्रतः फलपर्यन्तं प्रारब्धव्रतापरित्यागशीलः॥ २॥ चारित्रेणेति। चरित्रमेव चारित्रं कुलक्रमागताचारः, तेन युक्तः। सर्वभूतेषु को हित इत्यनेन सापराधेष्वपि हितकरणशील इत्युक्तं भवति। विद्वान् विदितसकलवेद्यः। समर्थः अनन्यनिर्वाह्यकार्यनिर्वहणशक्तः। कश्चैक

" भूतं क्ष्मादौ च जन्तौ च न स्त्रियां गुणसत्त्वयोः " इति बाणः। हितः हितकरः। हितशब्दात् " तत्करोति" इति णिच्, पचाद्यच्, णिलोपे पूर्वरूपे च रूपम्। भूतशब्देन स्वपरतारतम्याभाव उक्तः। सर्वशब्देन सापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम्। वेत्तीति विद्वान् सर्वशास्त्रज्ञः। " विदेः शतुर्वसुः "। समर्थः सर्वकार्यधुरंधरः। प्रियं दर्शनं यस्यासौ प्रियदर्शनः, एकश्चासौ प्रियदर्शनश्च एकप्रियदर्शनः। अयमिव नान्यो लोके प्रियदर्शनोऽस्तीत्यर्थः। यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्शनः। लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियं भवति कदाचिदप्रियं च भवति। " तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् " इति वचनात्। अयं तु न तथा, किंतु " क्षणेक्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः " इत्युक्तरीत्या सदानुभवेऽप्यपूर्ववद्विस्मयमादधान इत्यर्थः। तथैवोत्तरयिष्यति–सदैकप्रियदर्शन इति। " एके मुख्यान्यकेवलाः " इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ३ ॥

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः। कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ ४ ॥

आत्मवानिति। आत्मवान् धैर्यवान्। " आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि " इत्यमरः। अप्रकम्प्यधैर्य इत्यर्थः। जितक्रोधः विधेयकोपः दण्डार्हेष्वेवाहितकोप इत्यर्थः। "क्रोधमाहारयत्तीव्रम्" इति हि वक्ष्यति। द्युतिमान् कान्तिमान् " रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम्। ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥" इति हि वक्ष्यति। गुणेषु दोषाविष्करणमसूया। "असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि" इत्यमरः। अविद्यमानासूया यस्यासावनसूयकः। "शेषाद्विभाषा" इति कपि "आपोऽन्यतरस्याम्" इति ह्रस्वः। यद्वा असूयकः असूञ् कण्ड्वादौ पठितः। तस्मात् "कण्ड्वादिभ्यो यक् " इति यक्प्रत्ययः। " अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घः। ततो "निन्दहिंस–" इत्यादिना वुञ्। स न भवतीत्यनसूयकः। कस्येति। देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुच्चीयन्ते। जातरोषस्य कस्य संयुगे देवादयः सर्वे बिभ्यतीत्यन्वयः। अतो न "भीत्रार्थानां–" इति किंशब्दात्पञ्चमी। शत्रुविषयः कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः। यद्वा चकारोऽप्यर्थः। अनुकूला अपि बिभ्यति, किं पुनः प्रतिकूला इत्यर्थः। यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य बिभ्यतीत्येवान्वयः। शेषे षष्ठी। "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इत्यपादानसंज्ञापूर्वकपञ्चम्यभावः। अत्र श्लोकत्रये समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः॥४॥

प्रियदर्शनः एकमद्वितीयं प्रियं दर्शनं यस्य सः। प्रियस्य विषयद्वारकत्वात् असदृशावयवाभिरूप्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति। आत्मवान् वशीकृतान्तःकरणः, यद्वा धृतिमान्। जितक्रोधः–अत्र क्रोधशब्दः कामादीनामुपलक्षकः, जितारिषड्वर्ग इत्यर्थः। द्युतिमान् प्रशस्तकान्तिमान्। अनसूयकः गुणेषु

अथायं प्रश्नो विजिगीषामूलमिति नारदो मन्येतापीति मन्वानः स्वप्रश्नो जिज्ञासाहेतुक इति दर्शयन् प्रश्नमुपसंहरति–एतदिति । एतत्पूर्वोक्तगुणाश्रयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः, श्रोतुं न तु क्षेप्तुमिच्छामि, न तु ब्रूहि इति निर्बध्नामि । अहं तावदिच्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्वक्तुमर्हसीति भावः। तत्र हेतुमाह–परमिति । हिर्हेतौ । "हिर्हेताववधारणे" इति बाणः। यस्मात्कारणान्मे परमुत्कृष्टं कौतूहलं विस्मयोऽस्ति तस्मादिच्छामि। यद्वा हिः प्रसिद्धौ । मुखविकासाद्यनुभावैर्मम हर्षस्तव स्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्रश्नोत्तरदाने देशिकालाभान्निर्विण्णः । संप्रति भवद्दर्शनेन सञ्जाताभिलाषोऽस्मि, ब्रूहि मत्पृष्टमिति भावः । "आचार्यस्य ज्ञानवत्तामनुमाय शिष्येणोप(स)पत्तिः क्रियते" इति न्यायेन नारदस्य प्रष्टव्यविषयज्ञानसम्भावनामाह–महर्ष इति । ऋषिः ज्ञानस्य पारं गन्ता। "ऋषी गतौ" इत्यस्माद्धातोः "इगुपधात्कित्" इतीन्।गत्यर्था ज्ञानार्थः। महांश्चासौ ऋषिश्च महर्षिः।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

"आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः" इत्यात्वम् । हेतुगर्भविशेषणम् । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेषस्त्वं कथं मे जिज्ञासोर्न वदेरिति भावः । अत्र पूर्वार्धे काव्यलिङ्गमलङ्कारः, उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् । "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमलंकृतिः ।" इति लक्षणात् । उत्तरार्द्धे परिकर इति अनयोः संसृष्टिः । अन्ते चास्येति करणं बोध्यम् । इति परिपप्रच्छेति सम्बन्धः। नन्वयं प्रश्नो वाल्मीकेर्न संगच्छते, तस्य विदितसकलरामवृत्तान्तत्वेन निश्चये संशयायोगात् । वक्ष्यति ह्ययोध्याकाण्डे–" इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ " इति । कथं रामविषयमध्यवर्त्ती वाल्मीकिस्तद्गुणान्न विजानीयात् ? वक्ष्यति हि–" विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ " इति । कथं वा " रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथाः । रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ " इति पृथग्जनैरपि विदितं रामवैभवं मुनिरेष न जानीयात्, कथं चैतावन्मात्रं सत्यलोकादागतो नारदः प्रष्टुमर्हति, य एवमुत्तरयति ' रामो नाम जनैः श्रुतः ' इति । तत्रोच्यते–नायमापाततो भासमानः प्रश्नार्थः नाप्युत्तरार्थः । अत्र करतलामलकवद्विदितरामवृत्तान्तस्य वाल्मीकेः कुतूहलासंभवात् " बुद्ध्वा वक्ष्यामि " इत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किन्तु वक्तृबोद्धानुगुण्यात्

दोषाविष्करणमसूया, तद्रहितः । कस्य संयुगे देवाश्च बिभ्यति, चकारादसुराश्चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एतदिति । एतत् उक्तगुणकं नररूपं वस्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

वेदान्तेषु नानाविद्यासु तत्तद्गुणविशिष्टतयावगम्यमानं परं तत्त्वं किं विष्णुः, उत रुद्रादिष्वन्यतम इति प्रश्नार्थः । तदिदं वाल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवान्नारदोऽपि रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यः पुरुषः, ब्रह्मादयः सर्वे तद्भृकुटीभटास्तत्परतन्त्राः । सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाश्च पर्यवसान वृत्त्यावयववृत्त्या च विष्णुपरा इत्येवमाशयेन सकलवेदान्तोदितगुणजातं रामे योजयन्नुत्तरयतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ तनि०–एतत् पूर्वोक्तदेश कालगुणविशिष्टं वस्तु श्रोतुमिच्छामि । परं कौतूहलम् न केवलमुक्तगुणविशिष्टे कौतूहलं न केवलमेतद्देशकालसम्बन्धे नरे, किन्तूभयात्मके, तस्याश्चर्यरूपतया तच्छ्रवणे कौतूहलम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वत्राश्चर्यदर्शने कौतूहलं प्रसिद्धम् । उभयं प्रत्येकं मया ज्ञातं श्रुतवेदान्तत्वात् न तत्र कौतूहलम् । नन्वेतादृशं वस्तु कथं मया वक्तुं शक्यत इत्यत्राह–त्वं समर्थोऽसीति । कथं मम सामर्थ्यम् ? तत्राह–महर्ष इति । ऋषयो ह्यलौकिकार्थद्रष्टारः । तत्र महर्षित्वात्तव मत्तोऽपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवंविधं नरं परमपुरुषम् ॥ ५ ॥ एवं "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इत्युक्तं गुरूपसदनविधिमुपबृंहय्य "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां

श्रुत्वा चैतत् त्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः । श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" इत्युक्तं प्रवचनविधिमुपबृंहयति–श्रुत्वेत्यादिना । तत्र "नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्" इति नियमस्य ज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्त विषयत्वात् वाल्मीकेश्च भृगुपुत्रतया भ्रातृपुत्रत्वात् शुश्रूषानिरपेक्षं प्रीत्योपदिदेशेत्याह–श्रुत्वा चेति । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकम् । पात्रादित्वान्न ङीप् । यद्वा त्रित्वविशिष्टो लोकस्त्रिलोकः । "नवरसरुचिराम्" इत्यत्र काव्यप्रकाशे तथैव व्याख्यानात् । यद्वा त्रयो लोका यस्मिन् तत्त्रिलोकमिति ब्रह्माण्डमुच्यते, तज्जानातीति त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरिति त्रैलोक्यम् । यद्वा विष्णुपुराणोक्तरीत्या कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति त्रयो लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनोलोकः कृतकाकृतकः । सत्यलोकोऽकृतक इति । यद्वा लोका जनाः "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः । बद्धनित्यमुक्तास्त्रयो लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रतया तज्ज्ञानार्हः । एतत्पूर्वोक्तरीत्या व्यङ्ग्यार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्य पुत्रस्य वचः परिपूर्णार्थं वाक्यं श्रुत्वा निशम्य । चकारेण तदूहित्वा चेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वेनोपदिदिक्षितस्यैव पृष्टत्वेन सन्तुष्टः शतकोटिप्रविस्तररामायणे स्वावगतस्यैवानेन पृष्टत्वात् रामगुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा "सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्" इत्युक्तरीत्या सनत्कुमारं प्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा ।

श्रुत्वेति । एतत् पूर्वोक्तं प्रश्नजातम् । त्रिलोकज्ञः त्रिलोकगोचरज्ञान इत्यर्थः । आमन्त्र्य ऐकाग्र्यसिद्ध्यर्थमभिमुखीकृत्य, प्रहृष्टः कस्य बिभ्यति देवाश्चेति दृष्टदेवादि भीषकत्वगुणसंपत्तेः ब्रह्मादिष्वप्रसक्तोऽयं प्रश्नः सकलगुणविशिष्टसार्वभौमविषयक इत्यवगम्यते, तत्रापि सार्वभौममात्रे पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसम्भवात्सकल

प्रहृष्टः सन् । कर्त्तरि क्तः । रामगुणानुसन्धानजनितं निजवैचित्र्यं व्याजेन परिहर्तुं श्रूयतामित्यामन्त्र्याभिमुखीकृत्य वाक्यमुत्तररूपमब्रवीत् व्यक्त मुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाणस्यासदुत्तरत्वपरिहारायात्मनो वाल्मीकेराशयाभिज्ञत्वमाह–बहव इति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णोरन्यत्रासम्भवात्तेषां पुरुषशब्दवाच्यत्वासंभवाच्चतुर्मुखसंप्रदायाच्च विष्णावेव परतत्त्वतां परिशेषयन्नाह–बहव इति । बहवो विपुलाः, अनेकगुणविततिमूलभूता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्यमाणानां गुणानां निदानमुपदर्शितम् । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । श्रूयते हि अपरिच्छिन्नत्वं गुणानाम् "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वोक्तिरितरेषामप्यपरिच्छिन्नत्व प्रदर्शनार्था । उक्तं हि यामुनाचार्यैः–"उपर्युपर्यब्जभुवोऽपि पूरुषान्" इत्यादिना । दुर्लभाः परमपुरुषादन्यत्रासम्भाविताः, अन्येषां "न ब्रह्मा नेशानः" इत्यादिना असम्भाव्यत्वादिवचनादिति भावः । अनेन प्रश्नस्य देवताविशेषनिर्द्धारणपरत्वमात्मनावगतमिति व्यञ्जितम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः

बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्त्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

अनुक्तसमुच्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणरूपा इत्युक्तम् । एवकार इतरत्र सर्वात्मना असंभावितत्वमभिव्यनक्ति । य इति वेदान्तप्रसिद्धिरुच्यते । गुणाः वीर्यादयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां प्रश्नकालेऽपि भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तः, न तु कल्पित इति निर्गुणवादनिरासः । नरः पुरुषः । "पुरुषाः पूरुषा नराः" इति निघण्टुः । "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" "पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" इति श्रुतिस्मृत्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । श्रूयतां न तु यथाकथंचित्परिकल्प्यताम् । शृण्वित्यनभिधानात् विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं किंचित्प्रकल्प्यत इति भ्रमं वारयति अहं बुद्ध्वा वक्ष्यामीति । मत्पितुर्ब्रह्मणः सकाशात् शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा वक्ष्यामि । अनेन सम्प्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् । यद्वा, रामगुणानुसन्धानवैचित्र्येन न मे किंचित्प्रतिभाति, क्षणात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मध्ये वाक्यान्तर मलङ्काराय । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् । अहं वक्ष्यामि अहंभूत्वा वक्ष्यामि, नेदानीं नारदोऽस्मि, रामगुणश्रवणशिथिलत्वात् । रामगुणमग्नोऽयं नदीप्रवाहमग्न इव अवलम्बनयष्टिमपेक्षते–हे मुन इति । यद्वा, प्रश्नकाले समवधानविशेषमालक्ष्य श्लाघते मुन इति । अथ क्षणात्सन्धुक्षितो नारदो वाक्यशेषं पूरयति तैरिति । नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्द्धारणं प्रश्नफलितार्थं द्योतयति । बुद्ध्वा इत्यनेन श्रुतिस्थतत्तच्छब्दार्थो विवृतः ॥ ७ ॥

जगद्रक्षणार्थं नृरूपेणावतीर्णे परमपुरुष एव सम्भवात् दिष्ट्या तद्गुणकीर्तनं लब्धमिति प्रहर्षः ॥ ६ ॥ बहव इति । बुध्वा वक्ष्यामि महापुरुषं निश्चित्य वक्ष्यामि,

तनि०-बहवः पृष्टगुणानां द्व्यष्टकत्वेऽपि प्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणविततितया राशीकरणादसंख्याताः । दुर्लभाः अनीश्वरे ईश्वरे परमव्योमवासिनि अवतारान्तरे च दुर्लभाः कीर्तिताः । वाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभाः । एवंविधप्रश्ने अन्यस्य नाधिकार इत्याह-मुन इति । मुनिर्मननशीलः, तेन शशश्रृङ्गप्रश्नवत् नरे उक्तगुण वैशिष्ट्यप्रश्नस्य दोषमूलत्वं व्युदस्तम् । उत्तरेऽपि नान्यस्याधिकार इत्याह-अहमिति । ममापि सहसा वक्तुं न शक्यमित्याह-बुद्ध्वेति । यद्वा बुद्ध्वेत्यनेन को न्वस्मिन्नित्यादि प्रश्नवाक्योद्बोधितरामाभिरूप्यगुणानुसन्धानेन विस्मृतलोकत्वं व्यज्यते । तैरसंख्येयैर्गुणैर्युक्तो नरः पुरुषः श्रूयताम् ॥ ७ ॥ अथ वेदान्तोदितगुणानां रामे प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परं तत्त्वमिति दर्शयति-इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र वेदान्तोदितगुणगणानां निधी रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्थः । इक्ष्वाकुवंशेत्यारभ्य सत्ये धर्म इवापर इत्यन्ता सार्धैकादशश्लोक्येकान्वया । इक्ष्वाकुर्नाम वैवस्वतमनोर्ज्येष्ठः पुत्रः, तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपरम्परा । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सः इक्ष्वाकुवंश

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी ॥ ८ ॥

प्रभवः । जनकादिमहाकुलेषु विद्यमानेषु कुतोऽत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायामिक्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि चिरं हरिमाराध्य तन्मूर्तिविशेषं श्रीरङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अतस्तत्पक्षपातेन तद्वंशेऽवतीर्ण इति सूचयितुमिक्ष्वाकुपदम् । वंशेत्यनेन गुणवान् क इति पृष्टं सौशील्य मुक्तम् । रमयति सर्वान् गुणैरिति रामः । "रामो रमयतां वरः" इत्यार्षनिर्वचनबलात् कर्तर्य्यपि कारके घञ् वर्ण्यते । यद्वा, रमन्तेऽस्मिन् सर्वे जना गुणैरिति रामः । "अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ् । तथा चागस्त्यसंहितायामुक्तम्-"रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥" इति । नामेति प्रसिद्धौ । चित्रकूटवासिना त्वया विदितो हीत्यर्थः । न केवलं भवता, पामरैरपि विदित इत्याह जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृतः । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । ताटकाताटकेयवधविश्वामित्राध्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्गपरशुराम निग्रहसप्ततालवेधवालिवधासिन्धुबन्धमूलबलनिबर्हणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवंभूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य्य इत्येवं प्रतिपदं वक्ष्यमाणं तत्पदमनुषज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तोदिततत्तद्गुणक इति सर्वत्र तात्पर्यार्थः । आदौ स्वरूपनिरूपकधर्म्मानाह

तैर्दुर्लभगुणैर्युक्तो नरः श्रूयतामिति योजना । श्रूयतां प्राप्तकाले लोट् । तस्य श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तप्रशस्तसमस्तगुणविशिष्टत्वेन निश्चित परमपुरुषमुपादिशति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादि रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति इत्यन्तेन । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम् । इक्ष्वाकुवंशः

नियतात्मेत्यादिना । नियतात्मा नियतस्वभावः, निर्विकार इति यावत् । " नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास्य हन्यते अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु विशोको विजिघत्सोऽपिपासः " इत्यादिश्रुतेः । महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । " परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रिया च " इति श्रुतेः । द्युतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् । स्वयंप्रकाशः ज्ञानस्वरूप इति यावत् । " विज्ञानघन एव प्रज्ञानघनः " इति श्रुतेः । धृतिमान् निरतिशयानन्दः । "धृतिस्तु तुष्टिः सन्तोषः" इति वैजयन्ती । "आनन्दो ब्रह्म" इति श्रुतेः।सर्वं जगद्वशेऽस्यास्तीति वशी, सर्वस्वामीत्यर्थः । " सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः " इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ तनि०--अथ नारदः प्रस्तुतधर्मद्वयस्य प्रत्येकवृत्तित्वमनेन ज्ञातम्, एकधर्मविशेषनिष्ठत्वं त्वज्ञातम्, तदेवोपदेष्टव्य मित्यभिप्रायेणोत्तरमाह । तत्र प्रथमं लोकोत्तराश्रयविषयप्रश्नोत्तरस्य वक्तव्यतया आश्रयस्येतरव्यावर्तकत्वमाह—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । तपस्समासादितश्रीरङ्गनाथा राधनफलतया तद्वंश एवावतीर्ण इतीक्ष्वाकुग्रहणम् । " वैष्णवो नः कुले जातस्स नः संतारयिष्यति " इत्येकवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । यत्र तु

बुद्धिमान्नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिबर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥

सर्वे गृहाराधनीकृतश्रीरङ्गनाथाः तस्मिन्नेव वंशे स एवावतीर्णः । वंशस्य महत्त्वे किं वक्तव्यमिति वंशपदाभिप्रायः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्, इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य स इति बहुव्रीहिः । वंशप्रभव इति वंशस्योत्पत्तिस्थानत्वकथनेन कौसल्यागर्भस्याप्राकृतभगवद्विग्रहप्रवेशनिर्गममात्रहेतुत्वेनोत्पत्तिस्थानत्वमिति कथितम् । तेन "सुग्रीवमारुतिविभीषणपुण्यपादसंचारपूतभवनं प्रविवेश रामः" इतिवत्पवित्रितवंशप्रवेशो व्यञ्जितः । अथाश्रितवैलक्षण्यमाह राम इति । गुणैः रमयतीति रामः, रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति वा रामः । एवमाश्रितस्य सकलवस्तुविलक्षणत्वं परमव्योमविग्रहवैलक्षण्यं चोक्तम् " स उ श्रेयान् भवति जायमानः " इति श्रुतेः । अवतारवैलक्षण्यं च रामं सत्यपराक्रममिति वक्ष्यति । नामेति प्रसिद्धौ । प्रसिद्धिश्च " तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाधियो मनसा देवयन्तः " इत्याद्युक्ता । देवयन्तः स्तुतिशीलाः । न केवलं वैदिकी प्रसिद्धिः, लौकिकी चास्तीत्याह—जनैः श्रुत इति । नियतात्मा असाधारणदिव्यमङ्गलविग्रहः । महावीर्यः—महत्त्वं दोषोपाध्यवधिसमातिशयरहितत्वम् । द्युतिमान् । अतिशायने मतुप् । " भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ " इत्युक्तेः । एतेन नीलतोयदमध्यस्थविद्युत्सदृशौ ज्ज्वल्यवत्त्वमुक्तम् । वक्ष्यति च "तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा" इति । धृतिमान् धृतिर्विधरणम् प्रशासनाधीनलोक इत्यर्थः । वशी गुणवशीकृतसर्वजनः हृषीकेशो वा । हृषीकेशः जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥ अथ सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बुद्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति श्रुतेः । नीतिमान् प्रभवो यस्य सः तथोक्तः । रमन्तेऽस्मिन्निति रामः, नामशब्दः प्रसिद्धौ । नियतात्मा शिक्षितमनाः । वशी जितेन्द्रियः ॥८॥ बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राशस्त्यं नाम—"शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥" इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । नीतिमान् अतिशये प्राशस्त्ये

मर्यादावान् । श्रुतिरत्र " धाता यथापूर्वमकल्पयत् । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति । शोभना वागस्यास्तीति वाग्मी । " वाचो ग्मिनिः" इति ग्मिनिप्रत्ययः । कुत्वे जश्त्वे च कृते गकारलाभात् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्वज्ञापनायेति न्यासकारः । सर्ववेदप्रवर्तक इत्यर्थः । " यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः । " श्रीः कान्तिसंपदोर्लक्ष्म्याम् " इति बाणः । " सर्वमिदमभ्यात्तः" इति श्रुतिः । शत्रून् तद्विरोधिनो निबर्हयति नाशयतीति शत्रुनिबर्हणः । "बर्ह हिंसायाम्" इत्यस्माद्धातोः कर्त्तरि ल्युट् । "एष भूतपतिरेष भूतपालः " इति श्रुतेः । अथ " य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद " इत्यन्तरादित्य विद्योदितं सर्वाङ्गसुन्दरविग्रहं दर्शयति–विपुलांस इत्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयेन । विपुलांसः उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वं च महापुरुषलक्षणमिति

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

सामुद्रिकोक्तम्–" कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणः स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नतास्तु सुखप्रदाः॥" इति । महाबाहुः वृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वं तु वक्ष्यति आजानुबाहुरिति । "आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तपीनौ महीश्वरः" इति सामुद्रिकलक्षणम् । कंबुग्रीवः शङ्खतुल्यकण्ठः । इन्दुमुखीतिवत् शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । "कम्बुग्रीवश्च नृपतिर्लम्बकर्णोऽतिभूषणः" इति लक्षणम् । "रेखात्रयान्विता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते" इति हलायुधः । महत्यौ हनू यस्यासौ महाहनुः । " स्त्रियाः पुंवत् " इत्यादिना पुंवद्भावः । हनुः कपोलोपरिभागः । " अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः " इत्यमरः । " मांसलौ तु हनू यस्य भवतस्त्वीषदुन्नतौ । स नरो मृष्टमश्नाति यावदायुः सुखान्वितः ॥" इति लक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क इति । महद्विशालमुरो यस्यासौ महोरस्कः । " उरःप्रभृतिभ्यः कप् " इति कप् । लक्षणं तु–" स्थिरं विशालं कठिनमुन्नतं मांसलं समम् । वक्षो यस्य महीपालस्तत्समो वा भवेन्नरः ॥" इति । मांसलत्वं तु वक्ष्यति–पीनवक्षा इति । महान् इष्वासो धनुर्यस्यासौ महेष्वासः । अनेन तदुचितसंहनन

वा मतुप् । वाग्मी प्रशस्तवाक् । श्रीमान् सर्वातिशायिश्रीः " ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सताम् " इत्युक्तश्रौतश्रीरत्र विवक्षिता । विपुलांसः मांसलोन्नतभुजशिरस्कः । महाहनुः पूरितकपोलोपरिभागवान् ॥ ९ ॥ महोरस्क इति । महद्विशालमुरो यस्य स महोरस्कः, " उरः शिरो ललाटं च " इत्युपक्रम्य " विशालास्ते सुखप्रदाः " इत्युक्तेः । गूढजत्रुः-गूढे निमग्ने जत्रुणी वक्षोंऽसयोस्सन्धिगतौ अस्थिविशेषौ यस्य स तथोक्तः । अरीन् कामादीन् दमयतीत्यरिन्दमः ।

विशेषो लक्ष्यते, अतो न प्रक्रमविरोधः । गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसन्धिगतास्थिनी यस्यासौ गूढजत्रुः । “ स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी” इत्यमरः । “विषमैर्जत्रुभिर्निःस्वा अतिसूक्ष्मैश्च मानवाः । उन्नतैर्भोगिनो निम्नैर्निःस्वाः पीनैर्नराधिपाः॥” इति लक्षणम् । अरीन् दमयति निवर्त्तयतीत्यरिन्दमः । “ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ” इति खच् । असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देन पाप्मा विवक्षितः, अपहतपाप्मे त्यर्थः । अनेनायं विग्रहपरिग्रहो न कर्ममूलः, किन्त्वनुग्रहमूलः, “ इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः ” इति स्मृतेः । अतः न प्रक्रमभङ्गः । जानु ऊरुपर्व, तत्पर्यन्तं विलंबिबाहुराजानुबाहुः । सुष्ठु समं वृत्तं छत्राकारं शिरो यस्यासौ सुशिराः। “समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च जीवति ॥” इति लक्षणम् । सुललाटः । ललाटसौष्ठवं प्रोक्तम्–“अर्धचन्द्रनिभं तुङ्गं ललाटं यस्य स प्रभुः” इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुविक्रमः, शोभनत्वं च गजादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्वल्लभायाम्–“ सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजा मुने । सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिनः

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥

सदा ॥ ” इति ॥ १० ॥ समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः । तथात्वं च तत्रैवोक्तम्–“ षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः ” इति । समानि अन्यूनाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अश्लिष्टानि अङ्गानि करचरणाद्यवयवा यस्य स समविभक्ताङ्गः । तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः–“भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः॥” इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्य सः स्निग्धवर्णः । तत्रोक्तं वररुचिना “नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्या च पादस्नेहेन वाहनम्” इति । प्रतापवान् तेजस्वी, समुदायशोभासम्पन्न इत्यर्थः । पीनवक्षा मांसलवक्षाः । विशाले पद्मपत्रायते अक्षिणी यस्य सः विशालाक्षः । “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्” इति षच् । अत्र सामुद्रिकम्–“रक्तान्तैः पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभोगिनः” इति । लक्ष्मीवान् अवयवशोभायुक्तः । शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्षणसंपन्नः॥ ११॥

आजानुबाहुः जानुपर्यन्तदीर्घबाहुः । सुशिराः–“ सुशिरस्त्वं वृत्तशिराः ” इत्यादिसामुद्रिकशास्त्रोक्तलक्षणलक्षितशिरोविशिष्टत्वम् । सुललाटः–“ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः ” इत्युक्तचतूरेखासौभाग्यविशिष्टललाटत्वम् । सुविक्रमः सुष्ठु विक्रमः पादविन्यासो यस्य सः । विक्रमस्य सौष्ठवं नाम–गजसिंहादिगतिसदृशत्वम् ॥ १० ॥ सम इति । समः–“ षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स प्रकाशते ” इत्युक्तरीत्या अन्यूनातिरिक्तविग्रहपरिमाणः । समविभक्ताङ्गः–समानि अन्यूनातिरिक्तानि विभक्तानि पृथक्कृतानि अङ्गानि अवयवा यस्य स तथोक्तः, अनेनोभयपार्श्वस्थकक्षश्रोत्रबाह्वादीनामङ्गानामुपाङ्गानां च समत्वमुक्तं भवति ।

एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलविग्रहशालित्वमुक्त्वा आश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह–धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य च रक्षितेत्यन्तेन। धर्मं शरणागतरक्षणरूपं जानातीति धर्म्मज्ञः। वक्ष्यति–"मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन। दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम्॥" इति। सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स सत्यसन्धः। "प्रतिज्ञाने वधौ सन्धा" इति वैजयन्ती। "अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम्। नहि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः॥" इति। प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः। यशस्वी आश्रितरक्षणैककीर्त्तिः। "तस्य नाम महद्यशः" इति श्रुतेः। ज्ञानसंपन्नः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्युक्तरीत्या स्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषयज्ञानशीलः। शुचिः पावनः परिशुद्धो वा, ऋजुरिति यावत्। वश्यः वशंगतः। "वशं गतः" इति निपातनाद्यत्। आश्रितपरतन्त्र इत्यर्थः। समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता, तद्वान्। प्रजापतिसमः "मध्ये विरिञ्चिगिरिशं प्रथमावतारः" इत्युक्तरीत्या जगद्रक्षणाय प्रजापतितुल्यतयावतीर्णः। श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अविनाभूतः। धाता पोषकः।

धर्म्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः। यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान्। प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः॥१२॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता। रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता॥१३॥

"डुधाञ् धारणपोषणयोः" इति धातोस्तृच्। रिपून् शत्रून् निषूदयति निरस्यतीति रिपुनिषूदनः। "सूददीपदीक्षश्च" इति प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् "अनुदात्तेतश्च हलादेः" इति युच्, नन्द्यादिपाठाद्वा ल्युः। सुषामादित्वात् षत्वम्। आश्रितविरोधिनिरसनशील इत्यर्थः॥ १२॥ अथावतारैकान्तान् गुणानाह–रक्षितेति। लोके सार्वभौमः स्वकीयजनरक्षण एव यतते, अयं तु न तथा, किंतु सर्वस्य प्राणिजातस्य रक्षिता। ताच्छील्ये तृच्। शेषे षष्ठी। ननु यदि सर्वेषां रक्षिता तर्हि दुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्यत्राह–धर्मस्य परिरक्षितेति। आचरणप्रचारणाभ्यां सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता। उच्छास्त्रप्रवर्त्तिनोऽपि चिकित्सकन्यायेन अनव (अलङ्घ) यितेत्यर्थः। स्वस्य स्वकीयस्य शरणागतरक्षणरूपस्य धर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य

स्निग्धवर्णः–निर्णिक्तेन्द्रनीलवर्ण इत्यर्थः। प्रतापवान् श्रवणमात्रेण शत्रुहृदयविदारकत्वेन प्रशस्तपौरुषः। लक्ष्मीवान्–अत्र लक्ष्मीशब्देन सर्वोत्तमावयवसौभाग्य मुच्यते। शुभलक्षणः–शुभानि मङ्गलायतनानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रोक्तानि यस्य स तथोक्तः॥ ११॥ धर्मज्ञ इति। सत्यसन्धः–सत्या यथार्था सन्धा प्रतिज्ञा यस्य सः। ज्ञानसंपन्नः–सर्वविषयज्ञानसंपन्न इत्यर्थः। शुचिः बाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः। वश्यः पित्राचार्यविनीतः। प्रजापतिरिति। श्रीमान् अखण्डितैश्वर्यसंपन्नः। धाता सकलजगद्धारणपोषणसामर्थ्ययुक्तः। रिपुनिषूदनः आश्रितजनानां ये रिपवः तेषां नाशकः॥ १२॥ रक्षिता जीवलोकस्य प्रजानामरिष्टनिरसनपूर्वकेष्टप्रापणस्य

रक्षिता। यद्वा, धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य नित्यं समन्ततो रक्षिता। लोके सर्वधर्मप्रवर्त्तकोऽपि "धर्मोपदेशसमये जनाः सर्वेऽपि पण्डिताः। तदनुष्ठान समये मुनयोऽपि न पण्डिताः॥" इति न्यायेन स्वधर्मानुष्ठाने स्खलति, न तथायमित्याह–स्वस्य धर्मस्य रक्षिता, स्वासाधारणस्य क्षत्रियधर्मस्य रक्षितेत्यर्थः। लोके सर्वरक्षकोऽपि कश्चित्स्वजनरक्षणं कर्तुं न प्रगल्भते। " दास्यमैश्वर्य्यभावेन ज्ञातीनां च करोम्यहम्। अर्धभोक्ता च भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे॥" इति भगवताप्युक्तेः। तदपि कर्तुमीहत इत्याह स्वजनस्य च रक्षितेति। स्वजनस्य च, स्वजनस्यापीत्यर्थः। अनेन स्वजन रक्षणस्य दुर्घटत्वं सूचितम्। यद्वा, चस्त्वर्थः। स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेण रक्षिता। विशेषस्तु तदपराधसहिष्णुत्वम्। वक्ष्यति–" मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन। दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम्॥" इति। यद्वा, लोके कश्चित्सर्वान् रक्षन् स्वजनं पीडयति, असौ तु स्वजन

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः। सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान्॥ १४॥

स्यापि रक्षितेत्यर्थः। अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह रक्षितेति। गीतं हि–" परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय संभ वामि युगेयुगे॥" इति। स्वजनस्य स्वशेषभूतस्येति सर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसम्बन्धद्योतनार्थम्। रक्षिता इष्टप्रापकः, अनेन साधुपरित्राणमुक्तम्। चशब्दोऽन्वाचये। रक्षिता च अनिष्टनिवर्त्तकः। अनेनानुषङ्गिकदुष्कृद्विनाश उक्तः। धर्मस्य सामान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन। रक्षिता स्वस्य धर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्रमोचितधर्माणामनुष्ठाता। यद्वा, स्वस्य धर्मः परत्वम्, तस्य रक्षिता। हरधनुर्भङ्गपरशुरामजयादिना हि परत्वं स्थापितम्। यद्वा, धर्मो धनुः–" स्वाम्यस्वभावसुकृतेष्वस्त्री धर्मं तु कार्मुके।" इति बाणः। सदा धनुर्द्धरः। स्वजनस्य च रक्षिता स्वभूतो जनः स्वजनः ज्ञानी "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इति गीतत्वात्, तस्य रक्षिता; आत्मन इव सर्वयोगक्षेमावह इत्यर्थः॥१३॥ अथास्याष्टादशविद्यास्थानाभि ज्ञत्वमाह–वेदेति। विदन्त्यनेन धर्मादिकमिति वेदः। करणे घञ्। स चतुर्विधः। ऋग्यजुःसामाथर्वणभेदात्। वेदस्य किञ्चित्कराणि वेदाङ्गानि तानि

कर्तेत्यर्थः। धर्मस्य परिरक्षिता धर्मस्य परिरक्षणं नाम–तत्तद्धर्मेषु वर्णाश्रमाणां नियोजनम्। रक्षिता स्वस्य धर्मस्य, अत्र धर्मशब्दः यजनाध्ययनदानपरः तत्परिपाल यिता। स्वजनस्य रक्षिता स्वजनस्य आश्रितबान्धवादेः जीवलोकस्य रक्षितेत्यनेनैवाश्रितादिजनरक्षणे सिद्धेपि पुनस्तद्रक्षणकथनं विशेषतो रक्षणद्योतना र्थम्॥ १३॥ वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः–वेदानां चतुर्णां तदङ्गानां शिक्षादीनां पाठतोऽर्थतश्च तत्त्वमबाधितं स्वरूपं जानातीति तथा। धनुर्वेदे च निष्ठितः अस्त्रशस्त्रादि

च षट् । तथोक्तम्–"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दसां विचितिश्चेति षडङ्गानि प्रचक्षते ॥" इति । तत्र शिक्षानाम-अकारादीनां वेदवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नस्वरादिबोधिका, यागक्रियाक्रमोपदेशः कल्पः, साधुशब्दव्याख्यानं व्याकरणम् "वर्णागमो वर्णलोपो वर्णविपर्ययः" इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम्, कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकं शास्त्रं ज्यौतिषम्, छन्दसां पद्यानां शास्त्रं छन्दोविचितिः । वेदाश्च वेदाङ्गानि च वेदवेदाङ्गानि तेषां तत्त्वं तत्त्वार्थः तं जानातीति तथोक्तः । " इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः " इति कप्रत्ययः । धनुर्वेदो नाम–धनुर्हस्तमुष्टिस्थितिविशेषाकर्षणविमोक्षणदिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादको ग्रन्थः। चकार इतरोपवेदस[illegible]चयार्थः। क्षत्रियो धनुर्वेदप्रधान इति तस्य निर्देशः। ते चोपवेदाश्चत्वारः। तथाहि– " आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्व एव च । अर्थशास्त्रमिति प्रोक्तमुपवेदचतुष्टयम् ॥" इति । आयुर्वेदो बाहटं वैदिकधर्मानुष्ठानविरोधिरोगनिवर्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववेदो भरतशास्त्रं सामगानोपयोगि। अर्थशास्त्रं चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानेषूपयोग्यर्थसाधनम्, तेषु निष्ठितः।

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः । सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ इति । सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानि उपाङ्गानि गोबलीवर्दन्यायात् । "धर्मशास्त्रं पुराणं च मीमांसान्वीक्षिकी तथा । चत्वार्येतान्युपाङ्गानि शास्त्रज्ञाः संप्रचक्षते ॥" इति । तत्र धर्मशास्त्रं पूर्वकाण्डोपबृंहणम्, पुराणं वेदान्तोपबृंहणम्, न्यायमीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्त्वम् अर्थयाथात्म्यम्, निगूढाशयमित्यर्थः । तत् जानातीति तथा । अष्टादशविद्यास्थानतत्त्वज्ञ इत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषये विस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्याश्रुतस्य वा झटिति स्फुरणं प्रतिभानम्, तद्वान् ॥ १४ ॥ अथ सर्वदा सदुपास्यत्वमाह–सर्वेति । सर्वे लोकाः प्रिया यस्य सः सर्वलोकप्रियः, सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलोकप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात् सद्भिरभिगन्तव्य इत्यर्थः । साधुः तत्कार्यसाधकः । उण् प्रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः, सदभिगमनोचित इत्यर्थः। "साधुस्त्रिषूचिते सौम्ये सज्जने वार्धुषावपि" इति वैजयन्ती। अदीनात्मा अकार्पण्यात्मा।

प्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्निष्ठितः निष्णातः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः–सांख्ययोगतर्कवैशेषिकपूर्वोत्तरमीमांसाव्याकरणानि स्मृतयश्च सर्वशास्त्राणि, सर्वेषामेषामर्थतत्त्वज्ञः । पाठस्थानतिप्रयोजनत्वादर्थविशेषणम् । स्मृतिमान पूर्वानुभूतार्थाविस्मरणशीलः । प्रतिभानवान्-" प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुः " इत्युक्तप्रतिभा प्रतिभानं, तद्वान् ॥ १४ ॥ सर्वलोकप्रियः सर्वलोकानां प्रियः, सर्वे लोकाः प्रिया यस्येति वा । साधुः अपकारिष्वपि उपकारशीलः । अदीनात्मा

अतिगम्भीरप्रकृतिरिति यावत्। विचष्ट इति विचक्षणः। नन्द्यादित्वात् ल्युः "अस्युस्यनेचक्षिङः ख्याञ् नेति वाच्यम्" इति ख्याञादेशाभावः। विविधं वक्तीत्यर्थः। अतएव सर्वदा सदुपास्यमानत्वमाह सर्वदेति। सर्वदा अस्त्राभ्यासकालेष्वपि सद्भिः सत्पुरुषैः अभिगतः परिगतः, परिवारित इत्यर्थः। कथमिव ? समुद्रः सिन्धुभिरिव नदीभिरिव। "स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे।" इति वैजयन्ती। सर्वदाभिगतः सद्भिः खुरलीकेलिश्रमविश्रान्त एकान्ते छायामवगाहमाने रामे सन्तः सर्वे तत्तदर्थविशेषश्रवणाय परिवृत्य स्थिता इत्यर्थः। तथा च वक्ष्यति-- "ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च सज्जनैः। कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि॥" इति। अस्त्रयोग्योऽस्त्राभ्यासः। समुद्र इव सिन्धुभिः। एवं सदभिगमनं न रामस्याज्ञातज्ञापनाय, तस्य स्वत एव पूर्णत्वात्। किन्तु स्वेषामेवापूर्वार्थविशेषलाभाय, गत्यन्तराभावादिति भावः। सिन्धवो हि स्वसत्तालाभायैव

आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः। स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः॥ १६॥

समुद्रमभियान्ति, न तु तस्यातिशयापादनाय॥ १५॥ तनि०--सर्वदेति। सद्भिः रामसम्बन्धाल्लब्धसत्ताकैर्वसिष्ठादिभिः सर्वदा सिन्धुभिरभिगतस्समुद्र इव महानदीत्वसिद्ध्यै सिन्धवो यथा समुद्रं परिगताः। एवं स्वसज्जनत्वसिद्ध्यै सन्तः रामगोष्ठीं प्रविशन्तीति सिन्धुभिस्समुद्र इवेति। एकगोष्ठीनिष्ठेषु सत्सु नक्षत्रमध्यगतस्य चन्द्रस्येव रामस्य सर्वापेक्षया निरतिशयतेजिष्ठत्वं गम्यते। सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिः यथा समुद्रः अक्षोभ्यः एवं जाबालिप्रभृतिभिः क्षोभितोऽपि अक्षोभ्य इति व्यञ्जितम्। सर्वदेति कालविशेषे एकदा सिन्धुभिः परिगतस्समुद्रः, अयं तु सर्वदेति वैलक्षण्यम्। सर्वदाभिगत इति प्रयोजनवशेन सतामभिगमने तैस्सह जल्पवितण्डादिकरणे ते चासह्यतया नाभिगच्छन्ति लोके, रामस्तु तथा न करोतीति ध्वन्यते। वक्ष्यति च-"न विगृह्यकथारुचिः" इति। रत्नाकराभिगतासिन्धूनां तदभिगमनदेश एव कतिपयरत्नसम्बन्धः। एवं गुणाकररामसम्बन्धादेव सतां कतिपयगुणाः प्रकाश्यन्त इत्यभिगतपदव्यङ्ग्यम्। लोके राजकुमाराः कदाचिद्विनोदार्थमेकान्तगोष्ठ्यां शृङ्गारहास्यरसविद्भिः परिगता भवन्ति, अयं तु न तथेति सत्पदव्यङ्ग्यम्। सिन्धुभिस्समुद्र इवेति सतां प्राप्यान्तरराहित्यं श्रीरामस्य सौलभ्यं च व्यज्यते॥ १५॥

एवमभिगमनहेतुभूतं सौलभ्यादिकं विशदयति--आर्य इति। आङ्पूर्वात् 'ऋ गतौ' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि ण्यत्प्रत्ययः। अभिगन्तुमर्ह इत्यर्थः।

अतिव्यसनपरम्परायामपि अक्षुभितान्तःकरणः। विचक्षणः तत्तत्कालकर्तव्यचतुरः सर्वदेति। नदीभिः समुद्र इव सद्भिर्महात्मभिः सर्वदाभिगतः सेवितः। सर्वदेत्यनेन नदीनां समुद्रसेवायामिव भक्तानां भगवत्सेवायां कालनियमो नास्तीत्युक्तं भवति। अभिगत इत्यनेन परमप्राप्यत्वमुक्तम्। समुद्रइव सिन्धुभिरित्यनेन सतां प्राप्यान्तरराहित्यं द्योत्यते। प्राप्तानां च सतां तेन ऐक्यं च प्रतीयते॥१५॥ आर्यः पूज्यः। सर्वसमः सर्वेषु शत्रुमित्रोदासीनेषु वैषम्यरहितः। सदैव (क) प्रियदर्शनः

किं सतामेव ? नेत्याह--सर्वसमः, जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यं विना सर्वेषामाश्रयणीयत्वे तुल्यः । अस्य कादाचित्कत्वं वारयत्येवकारः । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । किञ्चिदुपदेशाभावेऽपि सौन्दर्यादभिगन्तव्यत्वमाह सदैकप्रियदर्शन इति । सदानुभवेऽपि नवनवतया भासमान इत्यर्थः । अथ "इषुक्षयान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥" इति भगवद्गुणानां वर्षायुतेनापि वर्णयितुमशक्यत्वेन सङ्ग्रहेण वदन्नुत्तरमुपसंहरति–स चेति । कोसलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कौसल्या । "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" इति ञ्यङ्प्रत्ययः । "यङश्चाप्" इतिचाप् । तस्या आनन्दं वर्द्धयतीति कौसल्यानन्दवर्द्धनः । चशब्द एवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तोदितसकलगुणसम्पन्नः परमात्मा, न तु ब्रह्मादिष्वन्यतम इत्यर्थः । दशरथनन्दन इत्यनुक्तिः पुत्रलाभफलस्य कौसल्ययैव लाभात् । अतएव वक्ष्यति–"कौसल्या लोकभर्त्तारं सुषुवे यं मनस्विनी" इति ॥ १६ ॥ अथास्य निस्समाभ्यधिकत्वं वक्तुं लोके प्रकृष्टवस्तूनां तदेकैकगुणसाम्यमाह–समुद्र इवेत्यादिश्लोकद्वयेन । गाम्भीर्यं

समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव । विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥

नाम–स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वम् । यथा समुद्रः स्वान्तर्गतं रत्नादिकमप्रकाशयन्नेव वर्त्तते तथायमपि स्वीयं परत्वमप्रकटयन्नेवास्त इत्यर्थः । वक्ष्यति–"आत्मानं मानुषं मन्ये" इति । धैर्यं नाम–शोकहेतुसद्भावेऽपि निःशोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । "गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः । अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥" इति ह्युक्तम् । अत्र वस्तुतः समुद्रादेरुपमानत्वाभावेऽपि प्रतिपत्तॄणामुपमानत्वं सम्भवतीत्येवमुक्तम् । यथा "इषुवद्गच्छति सविता" इत्यत्र । विष्णुनेति । वीर्यं विषये विष्णुना सदृशः । विष्णोरर्धत्वेन रामस्य विष्णुसादृश्यं सुवचमेव । "स उ श्रेयान् भवति जायमानः" इत्युक्तत्वेन तदंशस्यापि तत्सदृशत्वं युक्तमेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोकनिवृत्तिपूर्वकमाह्लादकरः ॥ १७ ॥

सदैव सर्वावस्थासु मुहुर्मुहुरनुभवेऽपि अननुभूतपूर्ववत् विस्मयनीयप्रियदर्शनः । स इति । सर्वगुणोपेतः उक्तानुक्तसकलगुणसम्पन्नः । कौसल्याया आनन्दं वर्धयतीति तथा ॥ १६ ॥ स च सर्वगुणोपेत इति संक्षेपेणोक्तानन्तगुणेषु कतिपयगुणानाह–समुद्र इत्यादिश्लोकद्वयेन । गाम्भीर्ये अगाधाशयत्वे समुद्रतुल्यः । धैर्यं मनसाप्यधृष्यत्वम् । विष्णुनेति । यद्यप्ययमेव रामो विष्णुः मानुषोपाधिभेदाद्विष्णुनेति सादृश्यम् । यद्वा विष्णुना स्वेनैव वीर्ये सदृशः, उपमानान्तरराहित्यमनेनोक्तम् । सोमवत् प्रियदर्शनः–चन्द्रवत्सर्वानन्दकरः ॥ १७ ॥

क्रोधे कालाग्निसदृशः, कालाग्निक्रोधसमक्रोध इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेव स्वयं सहते । स्वाश्रितविषयापराधकरणे तु ज्वलज्ज्वलन इव शीतल तरेऽपि हृदये कोपमावहतीत्यर्थः । जले हि कालाग्निर्ज्वलति । क्षमया क्षमारूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षमः, स्वस्मिन्नपकारकरणे अचेतनवद्वर्त्तत इत्यर्थः । "न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ।" इति वक्ष्यति । त्यागे त्यागविषये धनदेन कुबेरेण समः, तद्वद्दातेत्यर्थः । कुबेरस्य त्यागित्वं "त्यागे च धनदो यथा" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनशतसिद्धम् । न च तस्य लुब्धत्वं कुतश्चित्सिद्धम् । "त्यागे सत्यपि धनदवदाढ्यः" इति व्याख्यानं तु प्रक्रमविरुद्धम्, न ह्याढ्यत्वं कश्चिद्गुणः । तथा सति लुब्धत्वमेवास्य सिद्धं स्यात् । सत्ये सत्यवचने अपरः उत्कृष्टवस्त्वन्तररहितः धर्मः धर्मदेवतेव स्थितः, धर्मदेवतेव निरपायसत्यवचन इत्यर्थः । सत्ये अपरो धर्म इव स्थित इति व्याख्याने प्रकृतौपम्ये विरोधः, तस्योत्प्रेक्षारूप

कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः । धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १८ ॥

तमेवंगुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ १९ ॥

त्वात् । क्वचिदुपमा क्वचिदुल्लेखः क्वचिदुत्प्रेक्षेति विजातीयसङ्कर इत्यप्याहुः ॥ १८ ॥ एवं वेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वान्तर्यामित्वप्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म किं रामत्वेनावतीर्णो विष्णुः, उत ब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना वेदोपबृंहणाय पृष्टे वेदान्तोदितगुणानां तदन्येष्वसम्भवात्तस्यैव सम्भवाच्च स एव वेदान्तोदितं परं तत्त्वमित्युपदिष्टम् । तत्र तत्र जगत्कारणप्रकरणेषु प्रयुक्ताः स्वयम्भूशिवादिशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्या वा परमात्मपरा इत्यप्यर्थसिद्धम् । एवं वेदान्तसारार्थः सन्दर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिव फलस्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयम्, तदुभयं किमिति न पृष्टं नोपदिष्टं च । मैवम्; परिपप्रच्छेत्यत्र परिणा तदुभयस्वरूपमपि पृष्टमेव । उत्तरे च " प्रजानां च हिते रतः " इत्यादिनोपायत्वं "सदैकप्रियदर्शनः" इत्यादिनोपेयत्वं च तस्यैवेत्युक्तम् । ननु सिद्धस्यैव तस्योपायत्वे

कालाग्नीति । अनेन युद्धादप्यनिवार्यकोपत्वमुक्तम् । क्षमया पृथिवीसमः, अनेन सर्वापराधसहिष्णुत्वमुक्तम् । धनदेनेति । त्यागे सत्यपि धनदेन समः । अनेन अक्षीणकोशत्वं महोदारत्वञ्चोक्तम् । सत्ये धर्म इवापरः-सत्ये सत्यवचने अपरो द्वितीयो धर्म इव धर्माख्या देवतेव ॥ १८ ॥ एवं रामभद्रे सर्वगुणानभिधाय तस्मिन् तद्गुणान् प्रकटयितुं तच्चरितं वक्तुमारभते-तमेवमित्यादिना । इत आरभ्य अयोध्याकाण्डग्रन्थसंग्रहः क्रियते । अतःप्राक्तनश्लोकैर्बालकाण्डार्थः सूचितः । तत्र इक्ष्वाकु

विषमपदविवृतिः-धनं ददतीति धनदाः धनदातारः, तेषाम् इनाः अधिपतयः चिन्तामणिकल्पवृक्षप्रभृतयः, तैः समः ॥ १८ ॥

सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति चेन्न; य उपायोपेयाधिकारी तस्यैव फलं दिशति नानधिकारिण इति व्यवस्थापनात् । अधिकारश्च तत्प्राप्त्यपेक्षासाधनान्तर परित्यागश्चेत्युत्तरग्रन्थे सुव्यक्तम् । ननु वेदोपबृंहणमिदं रामायणमित्युक्तम् । धर्मोऽपि वेदार्थः । स कथं नोपबृंहितः, किञ्च इयता ग्रन्थेन वेदान्तार्थ उपबृंहितः, किमतः परेण ग्रन्थेन ? उच्यते–उक्तानुक्तांश्च कल्याणगुणांस्तच्चारित्रनिदर्शनमुखेन प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थः पूर्वभागोपबृंहणं च रामायण पुरुषाचारमुखेन हि सामान्यधर्मो विशेषधर्मश्चोपबृंहितः । ननु तथापि कथं बालकाण्डकथा नोपदर्शिता ? मैवम्; तत्र प्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात्, न च साप्यत्यन्तमप्रदर्शिता । "इक्ष्वाकुवंशप्रभवः" इत्यवतरणम्, "महावीर्यः" इति ताटकाताटकेयादिवधः, "धनुर्वेदे च निष्ठितः" इति कौशिकाधि गतनिखिलदिव्यास्त्रवत्त्वम्, "श्रीमान्" इति वैदेहीलाभश्चेति बालकाण्डकथासूचनात् । अथायोध्याकाण्डकथां प्रस्तौति–तमेवमित्यादिना । आदौ

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥

श्लोकद्वयमेकान्वयम् । दशसु दिक्षु रथो यस्य स दशरथः । अप्रतिहतरथत्वेन रामाय राज्यं दत्तम्, भीतिदत्तत्वाभावेन पुनरनादातव्यत्वमुक्तम् । मही पतिः अस्वामिदत्तत्वाभाव उच्यते । एवं दातृदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा सम्प्रदानगुणेनाप्याह तमित्यादिना । तं प्रसिद्धम् । एवंगुणसम्पन्नं पूर्वोक्त सर्वगुणसमृद्धम्, सर्वस्य स्वामिभूतमिति यावत् । सत्यपराक्रमममोघपराक्रमम्, सर्वरक्षणशक्तमिति यावत् । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापि राज्यार्हम् । श्रेष्ठगुणैर्युक्तम् नीतिशास्त्रोक्तषाड्गुण्ययुक्तम्, सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दकोक्ताः । प्रियं प्रीतिविषयम् । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान व्यावृत्तिः । सुतं जन्मनैव राज्यार्हम् ॥१९॥ प्रकृतीनां प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तम्, अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तम् । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमा त्यादीनां प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायां काम्यच्प्रत्ययः । " अ प्रत्ययात् " इत्यप्रत्ययः । "अजाद्यतष्टाप्" । प्रीत्या स्वप्रीत्या च । चकारोऽर्थसिद्धः । " गामश्वं पुरुषं जगत् " इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकं कृतत्वादप्रत्याख्येयत्वमुच्यते । " प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारण गुह्येषु जन्मामात्यादिमातृषु " इत्युभयत्र वैजयन्ती । युवा चासौ राजा च युवराजः तस्य भावः कर्म वा यौवराज्यम् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । तेन पितरि

वंशप्रभव इति भगवदाविर्भावः सूचितः । महावीर्यः शत्रुनिबर्हण इति च अस्त्रसम्पत्तिताटकावधादिस्सूचितः । लक्ष्मीवानिति सीतापरिणयसंक्षेपः । सत्यपराक्रम मित्यनुवादेन भार्गवलोकप्रतिबन्धादिव्यापारस्संक्षितो वेदितव्यः । एवंगुणसंपन्नम्–प्रशस्तासाधारणकल्याणगुणसंपन्नम्, श्रेष्ठगुणैः-अभिषेकार्हवरिष्ठगुणैश्च युक्तम्, सत्यपराक्रमम्-अमोघपराक्रमम् ॥१९॥ प्रकृतीनां प्राणिनां हितैरिहामुत्र यशस्करैः कर्मभिर्युक्तम्, ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया, पितरि

राज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रो युवराजः, तस्य भावेनेत्यर्थः। संयोक्तुं घटयितुमैच्छत्, तत्संभारान् समभरदित्यर्थः ॥२०॥ एवं पुनरादानायोग्यं रामाय राज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभावि कैकेय्या याचनमाह–तस्येति सार्द्धश्लोक एकान्वयः। अथ रामाय राज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्याभिषेकः कर्मविशेषः, तस्य संभारानुपकरणानि। "औदुम्बर्यासन्दी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युः" इत्यादीनि "दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्या आपः" इत्यन्तानि ब्राह्मणोक्तानि दृष्ट्वा मन्थरामुखेन दर्शन इव ज्ञात्वा। भार्या भर्तुं योग्या, न तु स्वातन्त्र्यार्हा। पूर्वं पूर्वकाले। विभक्तिप्रातिरूपकमव्ययम्। तेन दशरथेन दत्तवरा शम्बरासुरविजयकाले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा। याचनहेतुत्वेनेदमुक्तम्। (तच्छब्दस्य दशरथपरामर्शितया शम्बरासुरसमरं सूचितम्। दशसु दिक्षु अप्रतिरुद्धरथो हि सः।) दीव्यतीति देवी। पचाद्यच्। देवडिति टित्त्वेन पाठात् ङीप्। भोगोपकरण

तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याथ कैकयी। पूर्वं दत्तवरा देवी
वरमेनमयाचत ॥ विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

भूतेति व्यामोहमूलोक्तिः। कैकयी केकयानां राजा केकयः। "क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्" इत्यञ्। "जनपदे लुप्"। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकयी। "जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्" इत्यपत्यार्थेऽञ्। "टिड्ढाणञ्–" इत्यादिना ङीप्। नन्वञ्प्रत्यये "केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" इतीयादेशः किं न स्यात्? उच्यते–"जराया जरसन्यतरस्याम्" इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्य वैकल्पिकत्वात्। न चेयादेशाभाव आर्ष इति वाच्यम्। कैकेयीकैकयीति शब्दभेदप्रकाशिकायामुक्तेः। "प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्" इति भट्टिप्रयोगात्। केकयीति पाठे तु–केकयान् जन्मभूमित्वेनाचष्ट इति केकयी। "तदाचष्टे" इति णिजन्तादौणादिके स्त्रियामिकारप्रत्यये टिलोपे णिलोपे च कृते "कृदिकारादक्तिनः" इति ङीषित्याहुः। "पुंयोगादाख्यायाम्" इति वा ङीष्। तत्र योगशब्देनाविशेषाज्जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते। केकयशब्दो मूलप्रकृतिरेवोपचारात् ह्यपत्ये

राज्यं कुर्वत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रो युवराजः, तस्य भावो यौवराज्यं तेन। संयोक्तुं संयोजयितुम् महीपतिः दशरथः ऐच्छदिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥ तस्य-रामस्य अभिषेकसंभारान्-संभ्रियन्त इति संभाराः अभिषेकार्थं संभृतान् दध्यादिमङ्गलद्रव्यविशेषान्, दृष्ट्वा मन्थरावचनाज्ज्ञात्वा, पूर्वं पुरा दत्तौ वरौ यस्यै। इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथयुद्धकाले दशरथे परप्रयुक्तामासुरीं मायां धवलाङ्गाख्यमुनिदत्तविद्यया वारयन्त्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तं वरद्वयमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः। यद्वा-पूर्वं दत्तवरा देवासुरयुद्धे दशरथस्य सारथ्यमाचरन्त्या कैकेय्या संतुष्टाद्दशरथाद्वरद्वयं लब्धमिति "तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते

वर्त्तते । शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीनिति न्यासकारः । कैकयी । एवं दशरथम् । “ द्वितीयाटौस्स्वेनः ” इत्यन्वादेशे एनादेशः । रामस्य विवासनं भरतस्या भिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिर्द्विकर्मकः ॥ २१ ॥ स इति ॥ राजा सर्वरञ्जकः, “ राजा प्रकृतिरञ्जनात् ” इति प्रयोगात् । औणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्यपि “रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम् ” इति वचनादत्र नलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्साहचर्यादौणादिकस्य तत्र ग्रहणम् । स पूर्वं रामाय दत्तराज्यः, मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकं प्रतिज्ञातरामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाश इव धर्मपाशः । “ उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इति समासः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । तेन संयतो बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः प्रियं सुतं विवासयामास. “ रामो विग्रहवान् धर्मः ” इत्युक्तरीत्या प्रथममङ्गीकृतं परमधर्मं परित्यज्यानन्तरं प्रवृत्तं स्त्रीविषयं क्षुद्रधर्ममवलम्बितवानित्यर्थः । एतेन “ साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥
स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम् ॥” “ आक्रुश्य पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्तिम् ” “कामाद्गोप्यो भयात्कंसः” इत्येवं यथाकथञ्चित् भगवन्नामवतां मुक्तिसिद्धौ सर्वदा रामपरायणस्य दशरथस्य कथं न मुक्तिरिति शङ्का दूरोत्सारिता । सिद्धसाधनत्यागात् काशकुशाव लम्बनात् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्च मुक्तिप्रसङ्गाभावात्; तथा च मुमुक्षुणा दशरथवन्न वर्तितव्यमित्युक्तं भवति ॥२२॥ पितृवचनपरिपालनमवश्यं कर्त्तव्यम्, एतद्रामाचारमुखेन दर्शयति–स जगामेति । स रामः वीरोऽपि राज्यपरिपालनसमर्थोऽपि कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपी त्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात्, वचनमेव निर्देशः आज्ञा । “ आज्ञायामपि निर्देशः ” इति बाणः । तस्माद्धेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमक्षं कृतां प्रतिज्ञामनुपा लयंश्च । “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ” इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । वक्ष्यति–“ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्ना

राक्षितस्त्वया । तुष्टेन तेन दत्तौ तु द्वौ वरौ शुभदर्शने ॥” इति मन्थरावचनादवगम्यते । वरामिति जातावेकवचनम् । वरद्वयस्वरूपमाह-विवासनमिति ॥ २१ ॥ स इति । सः दशरथः सत्यवचनाद्धेतोः धर्ममयेन पाशेन संयतः बद्धः सन् प्रियं सुतमपि विवासयामास ॥ २२ ॥ स इति । स रामः वीरः जितेन्द्रियः, अनेकैरपरा ङ्मुखतया योद्धा वा । कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिनिमित्तम् पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात्, प्रतिज्ञामनुपालयन् “तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् । करिष्ये

भिभाषते " इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितृवचनपालनार्थं चेत्यर्थः । वनं दण्डकावनमुद्दिश्य जगाम ॥ २३ ॥ इक्ष्वाकुवंशेत्यादिना समस्तकल्याणगुण परिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तम् । तमेवमित्यादिना अभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात् सौलभ्यमुक्तम् । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समाश्रयणमाह–तं व्रजन्त मिति । यद्वा अथ सिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत् कैङ्कर्यपरैर्भवितव्यमिति व्यञ्जयन्नाह तं व्रजन्तमिति, सार्द्धश्लोक एकान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामे प्रीतिमान् । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । भ्राता "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इति मूर्तिभूतः । विनयसम्पन्नः कैङ्कर्य हेतुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानम् रामकैङ्कर्य्यरूपाचारो वा । " विनयो धर्मविद्यादिशिक्षाचारप्रशान्तिषु " इति वैजयन्ती । सुमित्रायाः आनन्दं वर्द्धयतीति सुमित्रानन्दवर्द्धनः, "सृष्टस्त्वं वनवासाय" "रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम्॥" इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः रामस्येष्टतमः । " यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्युक्तरीत्या प्रियतमत्वेन वरणीय इत्यर्थः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मी

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह । स्नेहाद्विनयसम्पन्नः
सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

सम्पन्नो भविष्यतीति ज्ञात्वा लक्ष्मण इति वसिष्ठेन कृतनामधेयः, " स तु नागवरः श्रीमान् " " अन्तरिक्षगतः श्रीमान्" इत्युक्तेः । कैङ्कर्यलक्ष्मी वत्त्वं " लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नः " इति वक्ष्यति । " लक्ष्म्या अच्च " इति पामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयो नप्रत्ययः, अकारश्चान्तादेशः । " लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीमान्" इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रम् । भावे अण्, अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । रामं विना क्षणमपि जीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्यति–"न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ॥" इति । रामस्य लक्ष्मणविरहासहत्वं सुभ्रातृत्वम् । तच्च वक्ष्यति–"न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥" इति । तदनुदर्शयन् सन् । यद्वा एवं सुभ्रातृभिर्वर्तितव्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । व्रजन्तम् एकान्ते स्वाभिमतसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं भ्रातरम् । उपलक्षणमिदम्, " माता पिता

प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥" इत्येवं कैकेय्याः सन्निधौ पितृवचनपरिपालनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां परिपालयन् वनं जगाम ॥ २३ ॥ तमिति । प्रियः रामे सहजप्रीतिमान् भ्रातृ रामस्य दयितः इष्टः विनयसंपन्नः लक्ष्मणो भ्राता सौभ्रात्रं सुभ्रातृभावम् अनुदर्शयन् स्नेहात् भक्त्यैवानुजगाम, न पित्रादिनिर्देशात् ॥ २४ ॥

च भ्राता च निवासः शरणं सुहृत् । गतिर्नारायणः " इत्युक्तसकलविधबन्धुः । वक्ष्यति–" अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्त्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥" इति । स्नेहात् "बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः" इत्युक्तरामभक्तेरेव हेतोरनुजगाम । " येन येन धाता गच्छति तेन तेन सह गच्छति " इतिवदपूर्वोऽयं कश्चिद्वृत्तिविशेष इति ऋषिर्विस्मयते इति । "ह विस्मये विषादे च " इति बाणः । आशालेशमात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिकप्रेमाणं भगवन्तं कुत्रचित् एकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूपविशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरन्नधिकार्यत्र विनिर्दिश्यते ॥ २४ ॥ अथ सीतायाः साधनदशायां पुरुषकारतया फलदशायां प्राप्यतया चान्वयात्तथा नित्ययोगं दर्शयति–रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्याभिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यं भार्या हृदि सन्ततं धार्या । बिभर्तेः "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत् । प्राणसमा उक्तार्थद्वये हेतुरयम् । हिता चेतनहितपरा । "मित्र

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः । सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥

मौपयिकं कर्तुम्" इत्यादि वक्ष्यति । रामहितपरा वा । वक्ष्यति–" स्मारये त्वां न शिक्षये" इति । जनकस्य कुले जाता, आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव निर्मिता । अमृतमथनानन्तरमसुरमोहनार्थं निर्मिता विष्णुमायेव स्थिता । " मायया मोहयित्वा तान् विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः " इत्युक्तेः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः देवमाया विष्णोराश्चर्यशक्तिरिव स्थिता, अनेन सौन्दर्यस्य परा काष्ठोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा । देवमाया देवस्य विष्णो लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे–" ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् " इति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे एवकारार्थे वा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्ना सामुद्रिकोक्तैः सर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैः सम्पन्ना । नारीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेण सर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषोत्तमरामानुरूपनायुत्तमेत्यर्थः । वधूर्दशरथस्नुषा अचिरोढा वा । " अचिरोढा वधूः " इति वैजयन्ती । सीता–" सीता लाङ्गलपद्धतिः " तज्जन्यत्वात्तद्व्यपदेशः । अनेनायोनिजत्वोक्तेर्दिव्यलोकवासकालिकसौन्दर्यान्न्यूनतोक्ता । अपिशब्देन लक्ष्मणानुगतिः समुच्चीयते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदयतयानुगतवती, रोहिणी यथा ।

रामस्य दयिता इष्टा भार्या निरतिशयप्रेमास्पदा नित्यं हिता हितकारिणी च जनकस्य कुले गृहे यज्ञगृहे जाता आविर्भूता देवमायेव-सुन्दोपसुन्दमोहनार्थं देवैरुत्पादिता सर्वोत्तमसौन्दर्या तिलोत्तमेव । यद्वा असुरव्यामोहनार्थममृतविनियोगसमये स्वानिर्मिता देवस्य विष्णोर्मायावनितेव ॥ २५ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्ना-सामुद्रिकशास्त्रोक्तसर्व

यथाशब्द इवार्थः । " यथा तथैवैवं साम्ये " इत्यमरः । रोहिणीनाम चन्द्रस्यासाधारणपत्नी । " वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ " इति । न केवलं रामसौन्दर्याकृष्टानुगता, किन्तु कलङ्किनं रोहिणीव पातिव्रत्यस्वरूपप्रयुक्ता गतेत्यर्थः । अयमर्थोऽनसूयासमक्षं व्यक्तीभविष्यति ॥ २६ ॥ रामभक्त्यविशेषाल्लक्ष्मणसीतावत् पौराणामप्यनुवृत्तिं दर्शयति—पौरैरिति । पुरे भवाः पौराः । अनेन स्त्रीबालवृद्धाविशेष उक्तः । दूरमनुगतः इत्यनेन विरहासहिष्णुत्वोक्त्या पौराणां परमा भक्तिरुक्ता । " पुनर्विश्लेषभीरुत्वं परमा भक्तिरुच्यते " इति वचनात् । पौरैरित्यनेन तद्देशवास एव रामभक्तिहेतुरित्युक्तम् । पित्रा दशरथेन च । चशब्दोऽन्वाचये । अल्पमनुगत इत्यर्थः । आद्रारं हि तेनानुगतम् । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्याद्नुगत इत्युक्तम् । एवं परत्वसौलभ्ये दर्शिते । अथ वात्सल्यसौशील्ये दर्शयति—शृङ्गिबेरपुर इति । धर्मौ आश्रितवात्सल्यसौशील्ये आत्मा स्वभावो यस्य सः तथा । आश्रितवात्सल्यसौशील्यस्वभावो रामः शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः

पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिबेरपुरे सूत गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ॥
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २७ ॥

कृष्णसारादयः तेषां बेराणि कृत्रिमशरीराणि । " प्रतिच्छन्दः प्रतिनिधिर्बेरं च प्रतिरूपकम् " इति वैजयन्ती । वञ्चनेन सजातीयमृगग्रहणार्थानि यस्मिन् तत् शृङ्गिबेरम् । तथात्वात् तदाख्ये पुरे गङ्गाकूले, शृङ्गिबेरपुरसन्निहितगङ्गातीर इत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेण नोद्देश्यत्वम्, किन्तु भक्तसेवितत्वेनेत्युक्तम् । " सा काशीति न चाकशीति—" इत्याद्यभियुक्तोक्तेः । निषादाः प्रतिलोमजातिविशेषाः । "निषादो मृगघाती स्यात् " इति वैजयन्ती । तेषामधिपतिरिति जात्यपकर्ष उक्तः । प्रीणातीति प्रियः तम्, स्वस्मिन् प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहति गोपयति वञ्चयति परस्वमिति गुहः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तम्, जातितो वृत्तितो गुणतः कुलतश्च हीनमपि स्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तम् । निषादाधिपतिमासाद्येत्यनेन सौशील्यमुक्तम् । महतो मन्दैस्सह नीरन्ध्रेण संश्लेषो हि सौशील्यम् । धर्मात्मेत्यनेन महत्त्वमुक्तम् । आसाद्येत्यत्राभिविधिवाचिना आङा अर्थान्नैरन्ध्य

शीलक्षणसंपन्ना, पुरुषाणां रामः उत्तमः नारीणामुत्तमा वधूः स्त्री । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' तदुत्थत्वात सीतेति निर्दिश्यते ॥२६॥ अथ धर्मात्मा रामः पौरैः पित्रा दशरथेन

मुक्तम् । शृङ्गिबेरपुरे गुहमासाद्येत्यनेन दोषेऽपि भोग्यत्वरूपं वात्सल्यमुक्तम् । सूतं सुमन्त्रम् पारम्पर्येणानुवर्त्तमानमपि व्यसर्ज्जयत् व्यसृजत् । स्वार्थे णिच् । सद्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यात् पूर्ववत्सं परिहरन्त्या धेनोरिव वात्सल्यातिशय उक्तः ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशालेशमात्रेण जनितं गुहविषयप्रेमातिशयं दर्शयति-गुहेनेति । रामः गुहेन सहितः सन् लक्ष्मणेन सीतया च सहितः । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां नित्यानपायिभ्यां साहित्यमासीत् । ततः पूर्वं सिद्धमपि सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थं लक्ष्मणसीतासाहित्यकथनम्, तादृशसौहार्दं (स्नेहो) गुहेऽप्यासीदिति भावः । सहितः संहितः । "समोवाहिततत‍योः" इति मलोपः । सः रामः लक्ष्मणेन सीतया च सह गुहेन हितः प्रहितः गङ्गां तारित इत्यप्याहुः ॥२८॥ ते वनेन इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ते रामादयस्त्रय इत्यनेन गुहनिवर्त्तनं द्योतितम् । वनेन वनं गत्वा वनाद्वनं गत्वा । पञ्चम्यर्थे तृतीया, हेतौ तृतीया वा । अनेन नूतनवनावलोकनकुतूहलित्वं नगरप्रवेशस्य स्वाधिकारविरुद्धत्वं च द्योत्यते। यद्वा अवनेन वनं गत्वा अन्योन्यरक्षणेन वनं गत्वेत्यर्थः । वक्ष्यति-

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥ ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ।
चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥

" अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु । पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन् । अन्योन्यस्येह नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ॥" इति । यद्वा अवनेन पितृवचनपरिपालनेन हेतुना वनं गत्वा, अवनेन लोकरक्षणेन हेतुना वा । रावणादिदुष्टनिबर्हणमुखेन लोकरक्षणार्थं हि तेषां वनगमनम् । यद्वा " तेवृ देवने " इति धातोर्भावे ल्युट् । तेवनेन देवनेन लीलया अनायासेनेत्यर्थः । मृगयाक्रीडनेन वा । अनयैव व्युत्पत्त्या तेवनं पादसञ्चार इति लभ्यते, सूतविसर्जनानन्तरं रथादवरुह्य पादसञ्चारेण वनं गत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेन सह वनं गत्वा मध्येमध्ये स्थलप्रदेशं वनं च गत्वेत्यर्थः । वनेन जलेन सहितं वनम्, न तु मरुकान्तारमिति वार्थः । " पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् " इत्यमरः । बहूदकाः विपुलोदकाः अधिकोदका वा । " विपुलानेकयोर्बहुः " इति वैजयन्ती । नौतार्या इत्यर्थः । नदीः गङ्गाम् तीर्त्वा उत्तीर्य । "गङ्गा नदीनाम्" इति नदीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देन

च दूरमनुगतः । गङ्गाकूले वर्तमाने शृङ्गिबेरपुरे स्थितं निषादाधिपतिं प्रियमिष्टम् । गुहमासाद्य रामविसर्जनार्थमागतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् अत्यजत । गुहमासाद्य गुहेन लक्ष्मणेन सीतया च सहितो रामः सुमन्त्रं व्यसर्जयदिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥२७॥२८॥ तेवनेनेति । तेवनं पादचारणमिति संप्रदायः । ते त्रयः तेवनेन पादचारेण

गङ्गोच्यते। "जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्" इति बहुवचनम्, पूजायां बहुवचनं वा। "अदितिः पाशान्" इतिवदवयवबहुत्वाभिप्रायेण वा बहुवचनम् । अत्र ' अग्निहोत्रं जुहोति, यवागूं पचति ' इतिवदर्थक्रमेण नदीस्तीर्त्वा वनं गत्वेति योजनीयम् । यद्वा अपूर्वकालेऽपि क्त्वाप्रत्ययः ' आस्यं व्यादाय स्वपिति ' इतिवत् । यद्यपि " आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसति इत्युपसंख्यानम् " इति वार्त्तिके स्थलद्वयमेवो पात्तम् तथापि न्यासकृता " परावरयोगे च " इति पूर्वसूत्रे चकारात् सर्वत्रायं प्रयोगः सम्भवतीत्युक्तम् । यद्वा ते वनेनेत्यनेन गङ्गातरणमर्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गायमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीनाम चित्रकूटपरिसरे परिसरन्ती स्रवन्ती । सौकर्याय युगपदुक्तम् । यद्वा पूर्वार्द्धे स रामो लक्ष्मणेन सीतया च सह गुहेन हितः प्रहितः, सीतालक्ष्मणरामाः गुहेन गङ्गां तारिता इत्यर्थः । अतः पादसञ्चारेण वनगमनमत्रोक्तम् ।

रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः । देवगन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन् सुखम् ॥ ३० ॥

भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरणशीलो भरद्वाजः।इत्थं निरुक्तमृगारण्यके—"एष एव बिभ्रद्वाजः प्रजा वै वाजः ता एष बिभर्त्ति यद्बिभर्त्ति तस्मात् भरद्वाज इत्याचक्षते" इति । यद्वा वाजं रेतः, वाजकरणमित्यादौ तथा प्रयोगात् । बिभ्रद्वाजं भरद्वाजः।नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः । "भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवा(पा)स " इति श्रुतेः । तस्य शासनान्नियमनात् चित्रकूटे भवद्भिः स्थातव्यम्, तस्यायमेव मार्ग इत्येवंरूपात् । अनु सदृशम् "पश्चात्सादृश्ययोरनु" इत्यमरः। राजकुमाराणां स्वेषामुचितमित्यर्थः।"सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः।यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥" इति वक्ष्यति । पश्चाद्भागे वा चित्राणि आश्चर्यावहानि कूटानि शिखराणि यस्यासौ चित्रकूटः तम् । " आश्चर्यालेख्ययोश्चित्रम् " इत्यमरः । प्राप्य गत्वा ॥ २९॥ रम्यं रमणीयं जलरामणीयकस्थलरामणीयकादियुक्तम् आवसथं पर्णशालारूपं गृहम् । " धिष्ण्यमोको निवसनं स्थानावसथवास्तु च " इत्यमरः । कृत्वा निर्माय । अत्र पर्णशालानिर्माणे लक्ष्मणस्य साक्षात्कर्तृत्वम् । इतरयोस्तु उचितदेशप्रदर्शनादिना प्रयोजककर्तृत्वम् । " समान कर्तृकयोः पूर्वकाले" इत्यत्र सूत्रे 'गृहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वेन द्वित्वस्याविवक्षितत्वादनेकक्रियास्वपि क्त्वाप्रत्ययस्सम्भवति ' इति न्यासकारोक्तेः क्त्वा प्रत्ययबाहुल्यम्। तत्र वने चित्रकूटोपान्तवने रममाणाः लीलारसमनुभवन्तः सन्तः सीतारामयोः पुष्पापचयसलिलक्रीडादिकं रतिः। "वैदेहि रमसे कच्चि

वनं गत्वा बहूदका नदीस्तीर्त्वा अनु पश्चात भरद्वाजस्य शासनात चित्रकूटं प्राप्य रम्यमावसथं कृत्वा पर्णशालां कृत्वा तत्र रममाणा देवगन्धर्वसङ्काशाः सुखं न्यवस

चित्रकूटे मया सह । पश्यन्ती विविधान् भावान् मनोवाक्कायसंयुतान् । '' इति हि वक्ष्यति । लक्ष्मणस्य तु विशिष्टविषयकैङ्कर्यलाभजा प्रीतिः । वक्ष्यति ''भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते॥'' इति । त्रयो रममाणाः इत्यनेनानन्दहेतुभेदेऽप्यानन्दांशे तौल्य मुच्यते ''परमं साम्यमुपैति'' ''भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च'' इतिवत् । रममाणा इति वर्त्तमाननिर्देशेन नैरन्तर्यमुक्तम् । वर्त्तमानार्थकस्याप्यस्य न्यवसन्निति भूतप्रत्ययान्तविशेषणत्वम् । ''धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः'' इत्यनुशासनात् 'अग्निष्टोमयाजी पुत्रस्ते भविता' इतिवत् संभवति । अतएव देवगन्धर्वसङ्काशाः सन्तः. देवगन्धर्वा मनुष्यगन्धर्वेभ्योऽधिकानन्दाः । यद्वा देवी च देवश्च देवौ लक्ष्मीनारायणौ । ''पुमान्स्त्रिया'' इत्येकशेषः । गानं धारयतीति गन्धर्वः । ''एतत्साम गायन्नास्ते '' इत्युक्तः सर्वदा सामगानपरो मुक्तः । देवौ च गन्धर्वश्च देवगन्धर्वाः तत्सदृशाः देवगन्धर्वसंकाशाः । निभादित्वादुत्तरपदभूता

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा । राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन् सुतम् ॥ ३१ ॥

एव सन्तः सदृशवचनाः।तथाहामरः--''स्युरुत्तरपदे त्वमी।निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः''इति।ते त एव सन्तः साकेतवासिनः एव सन्तः सुखं न्यवसन् । वक्ष्यति '' सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् । ननन्द रामो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥'' इति । यद्वा त एव सन्तः वनवासिन एव सन्तः, नागरिका अपि चिरं वनचरा इवावसन्नित्यर्थः । मुखग्लान्यादिभिस्तेषां वैदेशिकत्वगन्धोऽपि नाज्ञायतेति भावः । सुखं यथा भवति तथा न्यवसन् । कदाचिदपि दुःखलेशोऽपि नान्वभावीत्यर्थः । अत्र क्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयप्रयोग इत्यप्याहुः । ते तीर्त्वा जग्मुरिति क्रियापदमध्याहृत्य केचिद्योजयन्ति । अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतेनोपमालङ्कारेण किञ्चिद्वस्तु ध्वन्यते—यस्तावत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं भगवत्यनुरक्तो भवति तं भगवान् देव्या समागत्य दिव्यं विमानमारोप्यातिवाहिकगणैः सत्कार्य विरजां तीर्त्वा तिल्यकान्तारमासाद्यामानवेनानुज्ञाप्य दिव्य लोके महामणिमण्डपमुपेत्य दिव्यसिंहासनारूढः श्रिया सह मोदमानस्तद्रचितसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसकलविधकैङ्कर्योऽस्मै स्वानन्दसममानन्दं दत्त्वा तेन सह यावत्कालमास्त इति ॥३०॥ एवं लक्ष्मणस्य भगवच्छेषत्ववृत्तिं प्रतिपाद्य भरतस्य पारतन्त्र्यवृत्तिं दर्शयति—मृते तु तस्मिन्नित्यादिना । तदुपोद्घातत्वेनाह--चित्रेति । रामे चित्रकूटं तथा उक्तप्रकारेण गते सति दशरथो राजा पुत्रशोकेन पुत्रादर्शनजदुःखेनातुरः पीडितः सन् सुत

त्रिति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामे चित्रकूटं गते सति तदा पुत्रशोकातुरो राजा पुत्रं स्मृत्वा विलपन् परिदेवनं कुर्वन्नेव स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥

मुद्दिश्य हा सुतेत्येवं विलपन् प्रलापं कुर्वन् स्वर्गं जगाम ॥ ३१ ॥ मृते त्विति । तस्मिन् दशरथे मृते सति । स्वर्गप्राप्तिरपि नश्वरत्वेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तम् । महाबलः राज्यभरणसमर्थः अतएव भरतः। भरत इति राज्यस्य भरणादित्युक्तरीत्या भावज्ञेन वसिष्ठेन भरत इति कृतनामा वसिष्ठप्रमुखै र्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः । राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । राज्यं राजत्वम् । "ये चाभावकर्मणोः" इति प्रतिषेधादनो न प्रकृतिभावः । नैच्छत् नाभ्यलषत् । महाबल इत्यनेन सत्यामेव शक्तौ स्वरूपविरुद्धत्वाद्राज्यं नाङ्गीचकारे त्यवगम्यते । अतएव वक्ष्यति–" राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि । विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् । कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः ॥ " इति ॥ ३२ ॥ स जगामेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । वीर्येण युक्तो वीरः । वीर्यमत्र शत्रुभूतरागादिजेतृत्वम् । विषयानाकृष्टचित्त

मृते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः । नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ॥ ३२ ॥
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥
गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

इत्यर्थः । यद्वा " एभिश्च सचिवैः सार्द्धं शिरसा याचितो मया । भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥" इत्युक्तरीत्या चतुरङ्गबलसहितः स भरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः पूज्यवाची । " पूज्ये तु पादनामाङ्कः " इत्यमरशेषः । प्रसादकः । " तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् " इति ण्वुल् । पूज्यं रामं प्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचरणयोः प्रसादकः, रामस्यैव प्रसाद्यत्वेऽपि पादयोः प्रसाद्यत्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानं द्रष्टुमिति वक्तव्ये राजपादौ द्रष्टुमिति हि भृत्यजनो व्यवहरति । वनं जगाम प्राप, वस्तुतो रामस्य कोपाभावेऽपि भरताय राज्यं दत्तमिति बुद्धिं निवर्त यितुमित्यर्थः । " पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥" इत्युत्तरत्रापि वक्ष्यति ॥३३॥ गत्वा त्विति । अत्र स इत्यनुषज्यते । स आर्यभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः आर्यभावः येन सः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । यद्वा आर्यभावेन स्वस्यार्यभावेन

तस्मिन् दशरथे मृते भरतस्तु वसिष्ठादिभिः राज्याय नियुज्यमानः महाबलः राज्यं कर्तुं समर्थः । सौभ्रात्रात् राज्यं नैच्छत॥३२॥स जगामेति । वीरः वीर्येण युक्तः । अत्र वीर्यं नाम-अन्तःशत्रुभूतरागादिजेतृत्वम्, विषयानाकृष्टचित्त इत्यर्थः। रामपादप्रसादकः-पादशब्दः पूज्यवाची। पूज्यं रामं प्रसन्नं कर्तुमित्यर्थः॥३३॥गत्वेति। राममभिगमं

पुरस्कृतः पूजितः । उचितमनेन क्रियत इति श्लाघित इत्यर्थः । " पूजितः स्यात्पुरस्कृतः" इति बाणः । तथाविधः सन् सुमहान् आत्मा अन्तःकरणं यस्य तम्, सुमहात्मानं स्वतः प्रसन्नहृदयमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्ये पराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य तं रामम्, गत्वा तु प्राप्य, तु विशेषोऽस्ति । तस्याग्रे स्थितिरेवालम्, याचनमतिरिच्यत इति भावः । भ्रातरं राममयाचत् प्रार्थयामास, स्वाभीष्टमिति शेषः । याचेर्द्विकर्मकत्वात् स्वरितेत्त्वादुभयपदी । क्रिया भेदाद्रामशब्दस्य न पुनरुक्तता ॥ ३४॥ स्वाभीष्टमेवाह--त्वमेवेति । धर्मज्ञः ज्येष्ठे विद्यमाने न कनिष्ठो राज्यमर्हतीति धर्मं जानन् त्वमेव राजा नान्यः इति रामं वचोऽब्रवीत् । " अकथितं च " इति द्विकर्मकत्वम् । ननु भरतकृता प्रपत्तिः कुतो नाफलत्, अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ? नाद्यः अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् । नान्त्यः, तस्य सर्वगुणपरिपूर्णत्वात्; इत्याशङ्क्य प्रबलप्रतिबन्धकस्य प्रारब्धस्य सद्भावात् न सा फलितेत्याह--रामोऽपीति।

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोऽपि परमोदारः
सुमुखः सुमहायशाः । न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

अपिशब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति। रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जनस्वभावोऽपि परमोदारोऽपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोऽपि "य आत्मदा बलदा" इति श्रुतेः । सुमुखोऽपि अर्थिजनलाभेन प्रसन्नमुखोऽपि सुमहायशाः अपि " न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति" इति श्रीविष्णुपुराणोक्तरीत्या महाकीर्तिरपि महाबलोऽपि आश्रितमनोरथपूरणे निपुणोऽपि रामः पितुरादेशात् बलवत्प्रतिबन्धकान्नैच्छत् ।

रामम् आर्यभावपुरस्कृतः विनयपुरस्कृतस्सन् सुमहात्मा सु शोभनः महानात्मा अन्तःकरणं यस्य तम् । अयाचत् स्वाभिलषितमिति शेषः । " सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेषाग्रतः स्थितिः " इति न्यायेन सतामग्रतोऽवस्थानमात्रेण स्वाभिप्राये निवेदितेऽपि दैन्यप्रख्यापनार्थं पुनरयाचदिति भावः ॥ ३४ ॥ अभिलषितमेवाह–त्वमेवेति। धर्मज्ञः सर्वगुणश्रेष्ठे ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य राज्यार्हता नास्तीत्यमुं धर्मं त्वमेव जानासि, अतः त्वमेव राजेति रामं वचोऽब्रवीदिति सम्बन्धः। रामोऽपीति । रामोऽपि रमयतीति व्युत्पत्त्या स्वरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जकत्वस्वभावोऽपि। सुमुखः अर्थिजनलाभेन प्रसन्नमुखः। परमोदारः याचकाभीष्टप्रदाननिरतः,महायशाः–"न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति " इति श्रीविष्णुपुराणोक्तप्रकारेण प्रसिद्धकीर्तिस्सन्नपि, महाबलः एकशरविमोचनेन सकलराक्षसनिरसनसमर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते। एवम्भूतोऽपि रामः पितुरादेशान्नियोगात् राज्यं नैच्छदिति योजना। पितुर्वचनगौरवात् भरतेनार्थितं राज्याभिषेकं नैच्छदित्यर्थः॥ ३५॥

चकारात्तदवसाने त्वैच्छादित्यर्थः । आदेशो नियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्तेर्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्ति फलप्रतिनिधिं दिशति स्मेत्याह—पादुके चेति । चस्त्वर्थः । किन्तु भरताग्रजः फलप्रदानोचितसम्बन्धशीलः राज्याय राज्यं कर्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्यासं स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा, रामपादुके राज्यं कुरुतः अहं तयोः परिचारक इति भावयेति दत्त्वेत्यर्थः । पुनः पुनर्भरतं तस्माद्देशान्निवर्त्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य रामविरहासहिष्णुत्वं द्योत्यते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनरूपत्वाभावात् न चतुर्थी, किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अथ प्रपन्नस्य यावत्प्रारब्धनिवृत्ति शेषिणि वृत्तिं दर्शयन्नाह—स काममिति । स भरतः कामं रामकैङ्कर्यं मनोरथमप्राप्यैव रामपादौ रामस्य पादुके । पादशब्दः पादुकोपलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहं सेवमानः सन् रामागमनकांक्षया कदा राम आगमिष्य

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः । निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥ स काम-
मनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकांक्षया ॥ ३७ ॥ गते तु भरते श्रीमान्
सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च । तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह॥३८॥

तीति प्रत्याशया चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य्य कदा रामकैङ्कर्यं लप्स्य इति मनोरथमभिवर्धयन्नित्यर्थः । रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहत यायोध्यां विहाय नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्ये अयोध्यासन्निहिते कुत्रचित् ग्रामे राज्यमकरोत् । तदाज्ञाकैङ्कर्यमकरोत् । परस्मैपदेन स्वस्य तस्मिन् फलत्व निवृत्तिरवगम्यते॥३७॥अयोध्याकाण्डप्रतिपाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिं निगमयन्नुत्तरकाण्डार्थं प्रस्तौति—गते त्विति।अत्रार्द्धत्रयमेकं वाक्यम्।भरते गते तु विशेषोऽस्ति इति तमवाह-श्रीमान् प्रतिज्ञाभङ्गभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकान्तिविशेषः । सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञः । "सन्धा

पादुके चेति । भरताग्रजः अस्य-भरतस्य, राज्याय-राज्यं कर्तुम् । अहल्यादृष्टवैभवपादस्पृष्टे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा बहुविधैः सान्त्वैः पुनर्भरतं निवर्तयामासेति सम्बन्धः । राज्यस्य निक्षेपरूपतया स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनविषयत्वाभावाच्चतुर्थ्या अप्रसक्तेरस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥३६॥ स काममिति। स भरतः कामम् अभिषेकार्थं रामप्रत्यानयनलक्षणं मनोरथमनवाप्यैव नन्दिग्रामे रामपादौ रामपादुके अनुदिनमुपस्पृशन् नमस्कुर्वन् रामागमनकाङ्क्षया नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यमकरोत् पालयामास ॥ ३७ ॥ गते त्विति । भरते गते सति श्रीमान्-सर्वातिशयकान्तिमान् । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः, जितेन्द्रियः राज्यभोगलौल्यरहितः ।

विषम०—एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेण श्रीरामकैङ्कर्यं तत्पारतन्त्र्यं च प्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं सूचितम् ॥ ३७ ॥

प्रतिज्ञा मर्यादा " इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृभरतादिप्रार्थनाव्याजे सत्यपि राज्यभोगलौल्यरहितः रामः । नगरे भवो नागरः । "तत्र भवः" इत्यण् । तस्य जनस्य, तत्र चित्रकूटे, पुनरागमनमालक्ष्य आलोच्य, चकारादृषिविप्रकारदर्शनाच्च तत्प्रदेशं विहाय एकाग्रः पितृवचनपालने दत्तावधानो विरोधिभूयिष्ठदेशत्वेन सावधानो वा दण्डकान् प्रविवेश । हेति विषादे । " एकसर्गोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि "इति वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्च प्रवेशोऽर्थसिद्धः । दण्डकस्य राज्ञो जनपदो दण्डकः । "तस्य निवासः" इत्यण् । " जनपदे लुप् " इति लुप् । शुक्रशापेन वनतां प्राप्तः । कुत्सायां कन् । अवान्तरवनबहुत्वाद्बहुवचनम् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे–" शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन पुरा वै दण्डको हतः । ततःप्रभृति काकुत्स्थ दण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः स्थिता यत्र जनस्थानमतोऽभवत् ॥ " इति । दण्डकामिति पाठे–दण्डको नाम राजास्यामटव्यामस्तीति दण्डका । " अर्शआदिभ्योऽच् "

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

इत्यच्प्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षिपकादित्वान्नेत्त्वम् ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसङ्ग्रहेण पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः. शेषभूतस्य शेषिविषयैकैङ्कर्यवृत्तिः, प्रपन्नस्य भगवत्पारतन्त्र्यं च प्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं च सूचितम् । अथ ब्राह्मणेषु विशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरमारण्यकाण्डवृत्तान्तं संगृह्णाति–प्रविश्य त्वित्यादिना । रामो महारण्यं दण्डकारण्यम्। प्रविश्य । तु विशेषोऽस्ति तमाह– राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनाविलोकनजनितकुतूहलेन विकसितनयनारविन्दः सन् । तेनैवोत्साहेन विराधं राक्षसं हत्वा तद्धननमुपहारीकृत्य शरभङ्गं ददर्श । हेत्यैतिह्ये । तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थकः। अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरं च ददर्श । तथेति समुच्चये ।अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः। तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन–"यवीयानेष मे भ्राता सुदर्शन इति स्मृतः । " इति । कुम्भसम्भवस्यागस्त्यस्य भ्राता सहपोपणादिति बोध्यम् ।

रामस्त्विति । नागरस्य जनस्य अयोध्यावासिनो जनस्य, चशब्दाद्भरतस्य च । तत्र चित्रकूटे पुनरागमनमालक्ष्य पितुर्वचनपरिपालने एकाग्रचित्तः सन् दण्डकान् दण्डकाख्यवनं प्रविवेश, अवान्तरवनबाहुल्याद्बहुवचनम् । हेति प्रसिद्धौ ॥३८॥ प्रविश्य तु महारण्यमित्यारभ्य आरण्यकाण्डकथासंग्रहः क्रियते। तुशब्दोऽवधारणे। राजीवलोचनो रामः । राजीवलोचनविशेषणं रामस्य महावनप्रवेशसंभाविनराक्षसयुद्धारम्भार्जितं हर्षं द्योतयति । महारण्यं दण्डकाख्यं वनं प्रविश्य तु प्रविश्यैव

अगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरमित्यत्र सन्धिकार्याभावो वाक्ये संहिताया अनित्यत्वात् । तथोक्तम्–" संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥" इति ॥ ३९ ॥ तनि०--विराधवधानन्तरमेव शरभङ्गादिदर्शनोक्त्या विराधवधस्य शरभङ्गादिदर्शने " रिक्तहस्तेन नोपेया द्राजानं दैवतं गुरुम् " इत्युक्तमुपायनत्वं व्यज्यते ॥३९॥ अगस्त्येति । अत्र राम इत्यनुषज्यते। रामः परमप्रीतः सन्। जगदेकवीरस्य स्वस्य सदृशायुधजाल लाभात् भृशं सन्तुष्टः सन् अगस्त्यवचनादेव, न तु स्वाभ्यर्थनात् । ऐन्द्रमिन्द्रेण दत्तम् "तस्येदम्" इति सम्बन्धसामान्येऽण् । "दत्तो मम महेन्द्रेण" इति वक्ष्यमाणत्वात् । इदं शरासनादित्रयसाधारणं विशेषणम् । शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति शरासनं धनुः । तच्च खड्गं च अक्षयसायकौ समर सीम्नि सहस्रशो विनियोगेऽप्यक्षयशरौ तूणी निषङ्गौ जग्राह स्वीकृतवान् । वचनाज्जग्राहेत्यनेन खड्गादिकमगस्त्यो न स्पृष्टवान् किन्तु निर्दिष्टवानित्यु

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥
वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

च्यते ॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धावसरमुनिजनाभ्यर्थनमाह–वसत इति । वने शरभङ्गवने तस्य वसतः, तस्मिन्वसतीत्यर्थः । " षष्ठी च " इति योगविभागात् " यस्य च भावेन भावलक्षणम् " इत्यस्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा षष्ठ्यर्थसम्बन्धसामान्यस्य उक्तविशेषे पर्यवसानम् । "शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च शरभङ्गवन इति सिद्धम् । सर्वे वैखानसवालखिल्यादय ऋषयः शरभङ्गाश्रमवासिनो वन चरैश्चित्रकूटपम्पावनप्रभृतिवनवासिभिः सह । वक्ष्यति–" पम्पावननिवासानामनुमन्दाकिनीमपि । चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ " इति । यद्वा वनचरैः सह वने वसतस्तस्य । " षष्ठी चानादरे " इत्यनादरे षष्ठी । " सविशेषणे हि–" इति न्यायेन तस्य वने वासमनादृत्येत्यर्थः । वक्ष्यति हि–" ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः । नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर ॥ " इति । यद्वा वने वसतस्तस्य समीपमित्युपस्कार्यम् । आसुराणि असुरप्रकृतीनि रक्षांसि । अनेन " विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः " इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्च रक्षांसि चेति

शरभङ्गनामानं मुनिं ददर्श तथा सुतीक्ष्णादीनपि ददर्श ॥ ३९ ॥ अगस्त्येति । शरासनादि प्रतिगृहाणेत्येवंरूपागस्त्यवचनात् । इन्द्रः परमेश्वरो विष्णुः तस्येम मैन्द्रम् । निजायुधलाभात् परमप्रीतः । अक्षयाः सायकाः ययोस्तौ । तूणी-इषुधी च जग्राह ॥४०॥ वसत इति । सर्वे ऋषयः असुररक्षसां वधाय वनचरैर्वानप्रस्थ

द्वन्द्वः। असुराः कबन्धादयः, तत्र दनुशब्दप्रयोगात्। यद्वा असून्प्राणान् रान्ति गृह्णन्ति इत्यसुराणि, असुराणि तानि च रक्षांसि चेति कर्मधारयः। तेषां वधाय वधं कारयितुं प्रार्थयितुं वा। "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी। अभ्यागमन् अभिमुखतया आगताः। न ह्याभिमुख्यादन्यत् शरणागतिर्नामास्ति। "सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिः"। यद्वा असुररक्षसां वने वसतस्तस्य असुररक्षसां वधायाभ्यागमन्नित्युभयत्राप्यन्वयः। काकाक्षिन्यायात् मध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनां दुर्दशामालोक्य तद्विरोधिनिरसनं प्रतिज्ञातमित्याह–स तेषामिति । स रामः राक्षसानां वने दण्डकारण्ये तेषामृषीणां तथा प्रतिशुश्राव, यथा तैरर्थितं तथा प्रतिजज्ञ इत्यर्थः। "आश्रवसङ्गरसन्धाः प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञा च" इति हलायुधः ॥ ४२ ॥ मुनिभिरर्थितो रामेण प्रतिज्ञातश्च कोऽर्थ इत्यत्राह–प्रतिज्ञातश्चेति। रामेण प्रतिज्ञातोऽर्थस्तु, अग्निकल्पानामीषन्न्यूनमग्निसादृश्यं प्राप्तानाम्।

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम्।
ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥४३॥ तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

"ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इति कल्पप्प्रत्ययः। अतएव दण्डकारण्यवासिनामृषीणाम्। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। संयति युद्धे। "समुदायः स्त्रियां संयत् समित्याजिसमिद्युधः" इत्यमरः। रक्षसां वधः। "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मण्यर्थे षष्ठी। प्रतिज्ञातं त्विति पाठे–सामान्ये नपुंसकम्। प्रतिज्ञातं वस्तु वध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथ प्रतिज्ञानिर्वाहबीजमुपक्षिपति–तेनेति। तत्रैव जनस्थाने वसता तेन रामेण। जनस्थाने निवसतीति जनस्थाननिवासिनी। "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः। कामेनेच्छया रूपमस्या अस्तीति कामरूपिणी। शूर्पतुल्या नखा यस्याः सा शूर्पणखा। " पूर्वपदात्

मुनिभिः सह वने वसतस्तस्य रामस्याभ्यागमन्। समीपमिति शेषः। यद्वा अनादरे षष्ठी। हिंसानर्हं रामस्य तापसरूपेणावस्थानमनादृत्य सर्वेश्वरोऽयं दुष्टान संहृत्य अस्मान् रक्षिष्यतीति निश्चित्य राघवं शरणमागता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ स तेषामिति। स रामः राक्षसानां वने राक्षसावासभूते वने। तेषाम् ऋषीणाम् तथा प्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अङ्गीकृतमर्थमाह–प्रतिज्ञातश्चेति। रामेण अग्निकल्पानाम्-अग्निसदृशानां दण्डकारण्यवासिनामृषीणाम्। सन्निधाविति शेषः। संयति युद्धे प्राप्तकाले रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ तेनेति। तेन रामेण तत्रैव दण्डकारण्यान्तर्भूतपञ्चवट्यामेव वसता। जनस्थाननिवा

संज्ञायामगः" इति णत्वम् । "नखमुखात्संज्ञायाम्" इति ङीष्प्रतिषेधः। शूर्पणखाख्या राक्षसी विरूपिता कर्णनासिकाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता। "रामस्य दक्षिणो बाहुः" इति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात् रामस्य विरूपकरणकर्तृत्वोक्तिः। शूर्पनखीति पाठे नखासंज्ञा ॥४४॥ तत इत्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । ततः शूर्पणखावैरूप्यकरणानन्तरम् शूर्पणखावाक्यात् उद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकप्रधानराक्षसान् तेष्वपि प्रधानं खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम्। चैवेति निपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः । तेषां पूर्वोक्तानां राक्षसानां खरादीनां च पदानुगान् अनुचरांश्च रणे युद्धे निजघान हतवान् । यद्वा खरादीन् तेषां पदानुगान् सर्वराक्षसांश्च निजघानेति योजना ॥४५॥ हतान् राक्षसान् परिसञ्चष्टे—वन इति । तस्मिन्वने निवसता रामेणेत्यनेनासहायत्वं दर्शितम् । जनस्थाननिवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तम् । रक्षसां चतुर्दशसहस्राणीति यौगपद्यमुक्तम् । निहता

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् । निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥ वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ॥४६॥ ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः। सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥४७॥

नीति निःशेषत्वमुच्यते। सहस्राणीति सङ्ख्यासङ्ख्येययोरभेदेन निर्देशः। चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकानि सैन्यानि वा॥४६॥ एवं रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वे दर्शिते, सीतायाः पुरुषकारत्वं वक्तुं बीजमुपक्षिपति—तत इति । ततः खरादिवधानन्तरं ज्ञातिवधं खरवधम् । खरस्य ज्ञातित्वं स्वमातृष्वसुर्विश्रवसो जातत्वादित्यारण्यपर्वणि व्यक्तम् ।श्रुत्वा अकम्पनशूर्पणखामुखेन ज्ञात्वा । रावणः रौति रावयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे—"यस्माल्लोकत्रयं ह्येतद्रावितं भयमागतम् । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना तेन भविष्यसि ॥" इति । यद्वा विश्रवसोऽपत्यं रावणः । शिवादिगणे "विश्रवसो विश्रवणरवण" इति पाठात्

सिनी-जनस्थानं नाम दण्डकारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् । कामरूपिणी-कामेन इच्छया रूपमस्या अस्तीति तथा । शूर्पणखा विरूपिता-कर्णनासाच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता ॥ ४४ ॥ तत इति । ततः शूर्पणखावैरूप्यकरणानन्तरम् । शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान् युद्धार्थं सन्नद्धान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकप्रधान राक्षसान् । तेष्वपि प्रधानभूतान्निर्दिशति-खरमिति । तेषां पूर्वोक्तराक्षसानां खरादीनां च पदानुगान् अनुचरांश्च रणे निजघानेति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥ हतान् प्रधानान् संचष्टे—वन इति । तस्मिन्निवसता, रामेणेति शेषः॥४६॥ तत इति। ततः खरादिवधानन्तरम् ज्ञातिवधम् अकम्पनशूर्पणखामुखेन श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः

रवणादेशः अण् च । क्रोधमूर्छितः क्रोधेन मूर्छितः मूढः । "मूर्छितौ मूढसोच्छ्रायौ" इति वैजयन्ती । न चायं प्रत्ययो मूर्छतेर्निष्ठा मूर्त्त इति तद्रूपत्वात्, किन्तु मूर्च्छास्य सञ्जातेति मूर्छितः। तारकादित्वादितच् । मारीचं नाम राक्षसं सहायं वरयामास॥४७॥ वार्यमाण इति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । स रावणः । हे रावण ! ते तेन बलवता खरादिषु दृष्टापदानवता बलीयसा रामेण विरोधो न क्षमो न युक्तः । " क्षमस्त्रिषु हिते योग्ये युक्ते शक्ते पटावपि " इति शब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो मुहुर्मुहुः वार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ अनादृत्येति । रावणः कालचोदितः कालेन मृत्युना प्रेरितः सन् । तद्वाक्यं मारीचवाक्यमनादृत्य सहमारीचः मारीचसहितः । "तेन सहेति तुल्ययोगे " इति समासः । " वोपसर्जनस्य " इति सहशब्दस्य सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेव काले तस्य खरदूषणादिहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदमाश्रमस्थानम् । "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । जगाम प्राप॥४९॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥
अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥
तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ । जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥
गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥

तेनेति । मायाविना प्रशस्तमृगमायावता । " अस्मायामेधास्रजो विनिः " इति विनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकमृगवपुर्धारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोज्येन, नृपात्मजौ दशरथपुत्रौ दूरं यथा भवति तथा अपवाह्य अपसार्य, दृश्यादृश्यतया रामम् रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्मणं च दूरं निःसार्येत्यर्थः । मध्ये सीताविमोचनाय प्राप्तं जटायुषं जटायुर्नामकं गृध्रं हत्वा मरणपर्यवसायिनीं हिंसां कृत्वा रामस्य भार्यां नित्यानपायिनीं सीतां जहार हृतवान् । अत्र 'आस्यं व्यादाय स्वपिति ' इतिवदपूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः । सीतां हृत्वा जटायुषं जघानेत्यर्थः । अत्र मायानिर्मिता सीतैवापहृता स्वयमग्नावन्तर्हिता, अतएव मायासीतायामग्निप्रविष्टायां निजसीताया उत्थानं यथाकथञ्चित् लोकापवादात्पुनः संत्यागश्चोपपद्यत इत्याहुः ॥ ५० ॥ गृध्रं चेति । मृगरूपमारीचहननं पर्ण

सन् । मारीचं नाम राक्षसं सीताहरणे सहायं वरयामासेति योजना॥४७॥ वार्यमाण इति । हे रावण लोकबाधक ! अप्रमेयबलेन तेन रामेण विरोधो न क्षम इति बहुशो वार्यमाणोऽपि स रावणः कालचोदितस्सन् तद्वाक्यमनादृत्य सहमारीचः तस्य-खरदूषणहन्तृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्याश्रमपदं जगामेति योजना॥४८-५०॥ गृध्रं चेति।

शालायां सीताया अदर्शनेन तदन्वेषणं च चकारेण समुच्चीयते। निहतं मुमूर्षुं गृध्रं जटायुषं दृष्ट्वा तद्वचनान्मैथिलीं सीतां हृतां रावणेनापहृतां श्रुत्वा राघवः शोकेन सन्तप्तः सम्यक् ततः सन् । सीताया अदर्शनेन तप्तः, जटायुर्मरणेन सुतरां तप्तः । अत एव व्याकुलेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियः सन् विललाप परिदेवनमकरोत्, "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः । "राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा हतो द्विजः । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥" इति । अत्र राघवमैथिलीशब्दाभ्यां कुलद्वयावद्यकरमिदमपहरणमिति शोकातिशयहेतुरुच्यते। ननु विष्ण्ववतारभूतस्यास्य कथं शोकमोहौ सम्भवत इति ? संभवत एव पुरुषधौरेयस्य । यदि हि लोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेऽपि तौ न स्यातां तर्हि स कथं पुरुषधौरेयः स्यात्, तच्च कथमतिसुन्दरं स्यात् ? तयोरुभयोर्नमस्कार एव स्यात् । वक्ष्यति च महापुरुषगुणमणिवर्णनप्रकरणे—"व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः"इति । मारुतिश्च वक्ष्यति—

ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् । मार्गमाणो वने सीतां
राक्षसं संददर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

"दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति॥ " इति ॥५१॥ तत इति अर्द्धत्रयमेकं वाक्यम् । तेनैव शोकेन गृध्रहननजनितेनैव शोकेन, सीतापहरणजशोकादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्याप्तो रामः गृध्रं तिर्यग्विशेषमपि जटायुषं पितृसखत्वात् शेषिकार्याय त्यक्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्ममेधेन संस्कृत्य, "यत्तु प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः। तत्स्वर्गगमनं तस्य क्षिप्रं रामो जजाप ह ॥" इति वक्ष्यमाणत्वात्। मुक्तत्यक्तशरीरत्वाच्चेदं ब्रह्ममेधमर्हतीति। तथोक्तं नृसिंहपुराणे—"मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि॥" इति सामान्यतश्चोक्तम् । यथाग्नेये--"विष्णोः कार्यं समुद्दिश्य देहत्यागो यतः कृतः । ततो वैकुण्ठमासाद्य मुक्तो भवति मानवः॥" इति । आश्वमेधिके च—"प्राणांस्त्यजति यो मर्त्यो मां प्रपन्नोऽपि मत्कृते । बालसूर्यप्रकाशेन व्रजेद्यानेन मद्गृहम्॥" इति । अत्रापि वक्ष्यति—"या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् । मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥" इति । अत्रापरावृत्तिः "न च पुन

निहतं कण्ठगतप्राणं श्रुत्वा, गृध्रमुखादिति शेषः । विललाप-पर्यदेवयत्। आकुलेन्द्रियः-आकुलानि शोकपरवशानि इन्द्रियाणि यस्य स तथा॥५१॥ तत इति । ततः प्रलापानन्तरम् तेनैव शोकेन रावणेन सीता हृतेति निवेद्य मृतजटायुर्विषयशोकेनैव उपलक्षितः जटायुषं दग्ध्वा-विधिना संस्कृत्य, सीतां वने मार्गमाणः रूपेण

रावर्त्तंते" इत्युक्ता मुक्तिरेव,न तु युद्धे अपलायनम् । तत्फलस्य स्वतःसिद्धत्वेन तदनुग्राह्यत्वाभावात् । न च संस्काराभावे सुकृतफलस्यानुत्पत्त्या तत्कर णेन तदनुग्राह्यत्वमेवेति वाच्यम् । तिरश्चो यज्ञानधिकारेण तस्य तदभावेन तस्य तदनुग्राह्यत्वात् । अङ्गिफलस्यैवाङ्गफलत्वेन उपासनाङ्गानां यज्ञदाना दीनामपि मुक्तिरेव फलमित्यभिप्रायेण 'या गतिर्यज्ञशीलानाम्' इत्याद्युक्तम् । यद्वा "इमान् लोकान् कामान् नीकामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या मुक्तस्य सर्वलोकसञ्चारसम्भवात् या गतिरित्याद्युक्तं क्रममुक्तिपरमिदं वचनम् । ननु 'आत्मानं मानुषं मन्ये' इति मनुष्यत्वं भावयतः कथं परत्वासाधा रणचिह्नं मोक्षप्रदत्वमुच्यत इति चेन्न; "सत्येन लोकान् जयति" इत्युक्तस्य सर्वलोकजयस्य मानुषत्वेऽप्यविरोधात् । एवं जटायुषं दग्ध्वा वने सीतां मार्ग माणः अन्वेषणं कुर्वन् । " मृग अन्वेषणे " इत्यस्माद्धातोः शानच् । "आ धृषाद्वा" इति विकल्पाण्णिजभावः। रूपेण शरीरेण विकृतं विकारयुक्तम् ।

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥ स चास्य कथयामास
शबरीं धर्मचारिणीम् । श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

"येनाङ्गविकारः" इति तृतीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः। घोरदर्शनं भयङ्करदर्शनम् । कबन्धं कबन्धाकारत्वात्कबन्धनामकं राक्षसं ददर्श । हेति खेदे । अमृतमन्वेषता कालकूटमलम्भीत्यर्थः । यद्यप्ययं दानव एव तथापि राक्षसप्रकृतित्वात्तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥५२॥ तमिति । महाबाहुः कबन्धभुजनिकर्तन क्षमभुजो रामः तं कबन्धं निहत्य तत्प्रार्थनया ददाह दग्धवान्. स च कबन्धो दाहेन हेतुना स्वः स्वर्गं गतः । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥५३॥ स चेति । सः स्वर्गं गच्छन् कबन्धोऽपि, आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमाकाशे स्थित्वा, धर्मचारिणीं गुरुशुश्रूषादिधर्माचरणशीलाम्, आचार्याभिमानरूपचरमपर्व निष्ठामित्यर्थः । "पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषम्" इति वक्ष्यमाणत्वात् । धर्मे अतिथिसत्काररूपे निपुणां समर्थां धर्मसूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः

विकृतं कबन्धं संददर्शेति संबन्धः ॥५२॥ तमिति । तं कबन्धं निहत्य ददाह च । स च स्वर्गतः स्वर्गं प्राप्तवान, स्वर्गगमनयोग्यं स्वकीयं गन्धर्वरूपं प्राप्तवानित्यर्थः ॥५३॥ स कबन्धः हे राघव ! शबरीं शबरस्त्रियं धर्मचारिणीम् श्रवणकीर्तनादिभगवद्धर्माचरणशीलाम् धर्मनिपुणाम् सामान्यविशेषरूपधर्मनिपुणाम् श्रमणीं चतुर्थाश्रमं प्राप्ताम् । जितेन्द्रियत्वपूर्वकमोक्षोपयुक्ताचारनिष्ठामित्यर्थः । एवंभूतां भक्तामभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासेति योजना । प्रथमान्तपाठे त्वयमुत्तरशेषः ॥५४॥

१ शाप्त । शापत । शक्ति न पाठः ।

समागमिष्यतीति स्वादूनि फलान्यास्वाद्यास्वाद्य परीक्ष्य निक्षिप्तवतीति प्रसिद्धिः। श्रमणीं परिव्राजिकाम्। "चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणा नाम ते स्मृताः" इति स्मरणात्। । शबरीं प्रति(वि)लोमास्त्रियम्। तदुक्तं नारदीये–" नृपायां वैश्यतो जातः शबरः परिकीर्तितः। मधूनि वृक्षादानीय विक्रीणीते स्ववृत्तये॥" इति। "जातेरस्त्रीविषयात्–" इति ङीष्। अभिगच्छ आभिमुख्येन गच्छेति राघवं कथयामास। राघव इति पाठे–तस्योत्तर श्लोकेनान्वयः। राघवेति पाठे–हे राघव! शबरीमभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासेत्यर्थः। अत्र भागवतभक्तिमहिम्ना हीनजातेरप्यभिगन्तव्यत्व मुक्तम्॥ ५४॥ स इति। महातेजाः चरमपर्वनिष्ठजनलिप्सयातिसन्तुष्टः स राघवः शत्रुसूदनः " गमिष्याम्यक्षयान् लोकान् त्वत्प्रसादादरिन्दम " इत्युक्तरीत्या तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकः। " सात्पदाद्योः " इति षत्वाभावः। शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतामभ्यगच्छदिति सौशील्यातिशयोक्तिः।

सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः। शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः॥ ५५॥
पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह। हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः॥ ५६॥

दशरथात्मजः रामः शबर्या सम्यक् पूजितः। षष्टिवर्षसहस्राणि वन्ध्यस्य दशरथस्य प्रसादेऽत्यन्तादरकृतभोजनादप्यतिशयितं तत्कालमात्रसमागत शबरीसमर्पितमृष्टान्नमिति भावः। शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रम्, शबर्या कृतं तु सम्यक् पूजा, तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादिति भावः। उक्तं हि–"मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत्" इति। यद्वा सम्यक् पूजनं परीक्षितरसैः फलैर्भोजनम्। पूजित इत्यत्र "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्त्तमाने क्तः। तथा च शबर्येत्यत्र "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति कथं न षष्ठीति चेत्? अत्र केचिदाहुः–आर्षः षष्ठ्यभाव इति। अन्ये तु नायं वर्त्तमाने क्तः किन्तु भूते। तद्योगे च "न लोकाव्यय–" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्तृतीयैवेति। वस्तुतः पूजास्य सञ्जातेति पूजितः। तारकादित्वादि तच् प्रत्ययः। अनेन तृतीया भवत्येव॥ ५५॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधानमारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति–पम्पेति। पम्पानाम पद्मसरः तस्यास्तीरे तटकानने इत्युद्दीपकसंनिधानोक्तिः। हनुमता प्रशस्तहनुना, वीरकिणाङ्कितमुखेनेत्यर्थः। वानरेण सङ्गतः संयुक्तः। राम इति शेषः। हेति हर्षे। विरहिजनप्राणापहारिणि पम्पोपवने स्वकामिनीघटकसमागमोऽयं चोरैर्वनेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वजन

सोऽभ्यगच्छदिति। स्पष्टमेतत्। शबर्येति। सम्यक् पूजितः यथाविधि अर्घ्यादिफलसमर्पणान्तोपचारेणार्चितः॥५५॥ पम्पातीर इत्यादिना किष्किन्धाकाण्डकथासंग्रहः

मुखावलोकनवदतीवाश्वासनमिति मुनेर्हर्षः। हनुमता का गतिरिहेदानीमिति अतिमात्रपर्याकुलतादशायां विजयकिणाङ्कितवदनवता पुरुषेण सङ्गमो यदृच्छया सञ्जातः। वानरेणेति विशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेषरहिततया स्ववेषेण समागमाद्विश्वसनीयता द्योत्यते। हनुमद्वचनात्सुग्रीवेण समागतः। चैवेति निपातसमुदायस्समुच्चयार्थः। अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रलाभो जात इति भावः॥ ५६॥ अथ सख्यहेतुं रहस्योद्भेदं दर्शयति--सुग्रीवायेति। महाबल इत्यनेन वृत्तस्मरणकालिककातर्यगोपनहेतुधैर्यमुच्यते। रामः आदितः जन्मन आरभ्य तत्प्रसिद्धं सर्वं वृत्तं सुग्रीवाय शंसत्। "अनित्यमागमशासनम्" इत्यडभावः। अकथयदित्यर्थः। सीतायाः तद्वृत्तं च रावणहृतत्वादिकं यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य। पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः। तदन्वेषणस्यावश्यकर्त्तव्यतया विशेषेणाशंसत्॥५७॥ सुग्रीव इति। चापीति निपातसमुदायः समुच्चयार्थः। वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत्सर्वं पूर्वोक्तं

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः। आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः॥ ५७॥
सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः। चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम्॥ ५८॥
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति। रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद्दुःखितेन च॥५९॥

वृत्तान्तं श्रुत्वा प्रीतः रामस्य प्रयोजनापेक्षित्वान्मामकमपि प्रयोजनं निर्वर्त्तयिष्यतीति सन्तुष्टः सन्। अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्य तदग्निसाक्षिकम्। "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः। रामेण सख्यं सखित्वम्। "सख्युर्यः" इति भावार्थे यप्रत्ययः। चकार कृतवान्। वानररामशब्दाभ्यां सख्यस्यासदृशत्वं व्यञ्जितम्, तेन च रामस्य सौशील्यातिशयो व्यज्यते। गुहस्य हीनमनुष्यजातितया तत्सख्यं सौशील्यहेतुः, तत्रापि स्त्रीत्वेन शबर्यभिगमनं ततस्तरां सौशील्यम्, सुग्रीवस्य तिर्यक्त्वेन ततस्तमां सौशील्यमिति भावः॥५८॥ तत इति। ततः सख्यकरणानन्तरम्, दुःखितेन परमसुहृद्भूतराम

क्रियते। पम्पातीर इति। सङ्गतः राम इत्यनुषज्यते। हेति हर्षे। हनुमदिति। हनुमद्वचनात सुग्रीवो युष्मत्सङ्गमपेक्षत इत्यादिरूपं हनुमद्वचनम्॥५६॥ सुग्रीवायेति। महाबलो रामः आदितः जन्मन आरभ्य तत प्रसिद्धम् वृत्तं सीतायास्तद्वृत्तं च रावणहृतत्वादि सर्वम्, सुग्रीवाय विशेषतः विशेषेण यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य शंसत। अडभाव आर्षः। महाबल इति विशेषणसामर्थ्यात्सहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेऽपि लोकरीतिमनुसृत्य सुग्रीवसहायमुद्दिश्य सर्वमकथयदित्यवगम्यते॥५७॥ सुग्रीव इति। वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य सम्बन्धि तत्सर्वं श्रुत्वा स्वसमानदुःखमहाबलसम्बन्धलाभात सुप्रीतः सन रामेण अग्निसाक्षिकमेव-अग्निः साक्षी साक्षाद्द्रष्टा यस्य तत्तथोक्तं सख्यं सखित्वं चकारेति योजना॥ ५८॥ तत इति। वानरराजेन सुग्रीवेण दुःखितेन सुहृत्सन्निधौ स्मृतदुःखेन वैरस्यानुकथनं प्रश्नं प्रति। वालिना

सन्निधानादुद्बुद्धपूर्ववृत्तान्ततया बाष्पं मुञ्चतेत्यर्थः । वानरराजेन सुग्रीवेण । " कर्तृकरणयोस्तृतीया " इति कर्त्तरि तृतीया । वैरस्य वालिविरोधस्य अनुकथनम् अनुकूलकथनं, प्रश्नानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । वालिना सह तव कुतो वैरमासीदित्येवं प्रश्नः । तं प्रति वक्तव्यं सर्वं रहस्यप्रकाशरूपं प्रणयात्स्नेहाद् विस्रम्भाद्वा । " प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः " इत्यमरः । रामायावेदितम् आ समन्तादुक्तं कात्स्न्र्येनोक्तमित्यर्थः ॥५९॥ प्रतिज्ञातं चेति । चशब्दो भिन्नक्रमः । रामेण च तदा आवेदनानन्तरकाले वालिवधं प्रति प्रतिज्ञातम्, वालिवधप्रतिज्ञा कृतेत्यर्थः । भावे क्तः । वानरः सुग्रीवश्च तत्र ऋश्यमूके वालिनो बलम् " समुद्रात्पश्चिमात् पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ " इत्यादिना वक्ष्यमाणं बलम् उत्साहवर्द्धनाय कथयामास ॥ ६० ॥ सुग्रीव इति । सुग्रीवो राघवे विषये वीर्येण हेतुना नित्यं दर्शनमारभ्य सालभेदनपर्य्यन्तं मुहुर्मुहुः शङ्कित आसीच्च, अयं

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति । वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥ सुग्रीवः शङ्कितश्चासी न्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥ राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६२ ॥

वालितुल्यवीर्य्यो नवेति शङ्कितवानित्यर्थः । नित्यशब्दस्य वीप्सापरत्वं महाभाष्ये–" नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पितः " इति । " मतिबुद्धि–" इत्यादिसूत्रे शङ्कितादयोऽप्यर्थसिद्धाः इति सूचनात् कर्त्तरि निष्ठा ॥ ६१ ॥ राघवेति । तुशब्दो विशेषवाची । न केवलं शङ्कितोऽभूत्, किन्तु प्रत्ययार्थमन्यद्दर्शयामास चेत्यर्थः । राघवप्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थम्, रामबलविज्ञानार्थमित्यर्थः । रामविषयविश्वासजननार्थमिति वा । " प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु " इत्यमरः । दुन्दुभेः दुन्दुभ्याख्यस्य वालिहतस्यासुरस्य उत्तमम् अशिथिलम् अतएव महापर्वतसन्निभम् उत्तममुन्नतं वा कायं कायाकारास्थि दर्शयामास । रामायेति शेषः । वाली एतदस्थि पादाग्रे न्यस्य ऊर्ध्वं क्षिपतीत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सह तव वैरं कथमभूदित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । रामाय प्रणयात् प्रत्युत्तरमावेदितम् साकल्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रतिज्ञातमिति । तदा वैरवृत्तान्तश्रवणानन्तरकाले रामेण वालिवधं प्रति उद्दिश्य अवश्यं वालिनं वधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । वालिन इति । तत्र ऋश्यमूके । वानरः सुग्रीवः । वालिनो बलम् अरुणोदयमारभ्य सूर्योदयात्पूर्वमेव चतुस्समुद्राभिगमनादिकं वालिपौरुषं रामस्योत्साहवर्धनार्थमकथयदित्यर्थः ॥ ६० ॥ सुग्रीव इति । अपिच राघवे राघवविषये वीर्येण हेतुना नित्यं शङ्कितः सुग्रीव आसीत्, रामस्य वालिहननसामर्थ्यमस्ति वा न वेति सुग्रीवो नित्यमशङ्किष्टेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ राघवेति । राघवबलपरिज्ञानार्थं महापर्वतसन्निभं दुन्दुभेः कायं वालिना हतस्य दुन्दुभिनाम्नोऽसुरस्य देहं रामाय दर्शयामास, इदं शरीरं वालिना एतावद्दूरं क्षिप्तमित्युक्त्वा तद्दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उत्स्मयित्वेति। महाबलः अपरिमेयबलः। महाबाहुः बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजः रामः अस्थि प्रेक्ष्य उत् स्मयित्वा कियन्मात्रमेतदित्यनादृत्य स्मित्वा। इडार्षः। पादाङ्गुष्ठेन संपूर्णमन्यूनं दशयोजनम्। पात्रादित्वात्समाहारे ङीबभावः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। उच्चिक्षेप उद्यम्य चिक्षेप। "व्यवहिताश्च" इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः। वालिना पादेन क्षिप्तम्, रामेण तु पादाङ्गुष्ठेन उत्क्षिप्यते। तेन द्वे धनुःशते. अनेन दशयोजनमिति विशेषः॥ ६३॥ चिरं युद्धपरिश्रान्तेन वालिना आर्द्रं शरीरं प्रक्षिप्तम्, त्वया तु स्वस्थेन शुष्कमित्यनाश्वसन्तं प्रति प्रत्ययान्तरमकरोदित्याह— बिभेदेति। अत्र राम इत्यनुपज्यते। पुनश्च सप्त सालान् सर्जकतरून् तत्समीपस्थं गिरिं रसातलम् अधोलोकेषु षष्ठलोकं च प्रत्ययं विश्वासं जनयन् प्रत्ययजननार्थम्। "लक्षणहेत्वोः—" इति शतृप्रत्ययः। एकेन महेषुणा बिभेद। महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनाय रामेण तप्तपरशुधारणं कृतमिति

उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः। पादांगुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनम्॥ ६३॥
बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा। गिरिं रसातलं चैव जनयन् प्रत्ययं तदा॥ ६४॥
ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः। किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा॥ ६५॥

ध्वन्यते॥६४॥ तत इति। ततः सालादिभेदनानन्तरं तेनातिमानुषचरित्रेण विश्वस्तः अयमवश्यं वालिहननक्षम इति विश्वासं प्राप्तः, प्रीतमनाः अचिरादेव राज्यं लप्स्य इति सन्तुष्टचित्तः, महाकपिः आत्मानं कपिराजं मन्यमानः स सुग्रीवः रामसहितः सन् तदा तस्मिन्नेव काले किष्किन्धां किष्किन्धाख्यां

उत्स्मयित्वेति। महाबाहुः-बाह्वोर्महत्त्वं नाम—अङ्गुल्येकदेशेन लोकविरोधिसकलदैत्यादिहननशक्तत्वम्। तथा युद्धकाण्डे-" पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान्। अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर॥" इति। महाबलः अपरिच्छेद्यबलो रामः ज्ञानिनोऽपि मुह्यन्ति किं वनकपिरित्युत्स्मयित्वा उदारमीषद्धास्यं कृत्वा अस्थिनिचयरूपं शरीरं प्रेक्ष्य दशयोजनपरिमितं देशं संपूर्णं यथा तथा पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप क्षिप्तवान्॥ ६३॥ बिभेद चेति। तदानीमार्द्रं शरीरमिदानीं शुष्कमिति सुग्रीवस्य विमर्शे सति पुनः प्रत्ययं विश्वासं जनयन्। हेतौ शतृप्रत्ययः। तदा तस्मिन् काले सप्तसालवृक्षान् गिरिं तत्समीपपर्वतं च रसातलं च। षष्ठो लोको रसातलम्। एकेन महेषुप्रयोगेणैव बिभेद। राम इति शेषः। एकसालमात्रभेदने अस्य वालिना साम्यशङ्का जायते तन्माभूदिति तन्निवृत्त्यर्थमचोदितानामप्यन्यसालगिरिप्रस्थादीनां भेदनमिति मन्तव्यम्॥६४॥ तत इति। ततः सालभेदनानन्तरं तेन-सालादिभेदनेन, विश्वस्तः-विश्वासं प्राप्तः, सर्वात्मना रामो दर्शनमात्रेण

गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्त्तिनीं पुरीं जगाम। चकारेण पुनर्गमनं समुच्चीयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्किन्धागमनानन्तरम् हरिवरः आत्मनः कपिवरत्वनिश्चयवान्, हेमपिङ्गलः स्वर्णवत्पिङ्गलवर्णः. हर्षप्रकर्षेण निवृत्तवैवर्ण्य इत्यर्थः। सुग्रीवो गर्जितानुगुणकण्ठध्वनिः। अगर्जत् घोषं चकार। महता पूर्वगर्जितविलक्षणेन। तेन नादेन हेतुना हरिवरो वाली गृहान्निर्जगाम ॥६६॥ अनुमान्येति। वाली तदा निर्गमनकाले, ताराम्-अद्य वनादागतेनाङ्गदेन सुग्रीवो रामसहायस्तिष्ठतीति कथितम् अद्य पराजितो निर्गतः पुनरागतः अतस्त्वद्गमनमनुचितामिति वारयन्तीं ताराम्। अनुमान्य धार्मिकाग्रेसरो रामः कथं मामनपराधिनं हन्यादिति परिसान्त्व्य सुग्रीवेण समागतः, अयुध्यतेत्यर्थः। राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूक्ष्मज्ञः तत्र युद्धभूमौ एनं परेण युद्धकृतमपि वालिनम्, तदा परेण युद्धकाले। चोऽवधारणार्थः। एकेनैव शरेण निजघान। द्वितीयशरप्रयोगे तदाभिमुख्येन तद्वधो दुर्लभ इति भावः। युद्धेऽभिमुखस्य बलं

ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः। तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥
अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः। निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ॥ ६७ ॥
ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे। सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥
स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः। दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥

वालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ॥६७॥ तत इति। सुग्रीववचनात्–"वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः" इति सुग्रीवप्रार्थनावचनात्। आहवे सुग्रीवस्य युद्धे वालिनं हत्वा। ततः वालिवधानन्तरं राघवः तद्राज्ये वालिराज्ये सुग्रीवमेव प्रत्यपादयत् स्थापयामासेत्यर्थः ॥६८॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारं दर्शयति–स चेति। वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिषिक्तः स च सुग्रीवोऽपि जनकात्मजां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन् सर्वान् नानादेशनिवासिनो

वालिनं हनिष्यतीति विश्वासं प्राप्तः, प्रीतमनाः कपिराज्यमचिरादेव मम हस्तगतं भविष्यतीति सन्तुष्टान्तरङ्ग इत्यर्थः। तदा तस्मिन्नेव काले किष्किन्धां गुहां पर्वतान्तरावकाशे तत्र निर्मितत्वात् किष्किन्धापि गुहाशब्देनोच्यते। जगाम चेति योजना ॥ ६५ ॥ तत इति। सुग्रीवः अगर्जत् सिंहनादं कृतवान्। तेन सिंहनादेन हेतुना हरीश्वरः वाली गृहान्निर्जगाम ॥ ६६ ॥ अनुमान्येति। तदा निर्गमनसमये तारामनुमान्य सुग्रीवं रामसहायमङ्गदमुखादवगत्य युद्धनिर्गमनं वारयन्तीं तारां धर्मज्ञो रामो ममापकारं न करिष्यतीत्यादिसान्त्ववचनैरनुमतिं प्रापय्य सुग्रीवेण सह युद्धाय समागतोऽभवत्, तत्रैनमेकेनैव शरेण निजघान ॥६७॥ तत इति। सुग्रीववचनात् "वालिनं जहि काकुत्स्थ—" इत्येवंरूपात् आहवे वालिनं हत्वा तद्राज्ये वालिराज्ये सुग्रीवमेव प्रत्यपादयत् प्रतिष्ठापितवान् ॥ ६८ ॥ स चेति। स च

वानरान् समानीय आहूय दिशश्चतस्रः प्रति प्रस्थापयामास.शीघ्रं सीतां दृष्ट्वागच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९॥ ततः सुन्दरकाण्डकथां संगृह्णाति— तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं बली अपरिच्छेद्यबलः । भूमार्थे मत्वर्थीयः । हनुमान् प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयम् । तथा चेन्द्रो वक्ष्यति—" मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुस्तस्य तदा क्षतः । नाम्नैष हरिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ " इति । आभ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जाम्बवता कृतोत्साहत्वम्, तदुद्भूतनिरवधिकबलवत्त्वञ्च द्योत्यते । सम्पातेः सम्पातिनामकस्य जटायुर्ज्येष्ठस्य पक्षिणो वचनात् । इतः शतयोजनात् परे समुद्रमध्ये लङ्कायां सीता वर्तते, तर समुद्रं तां पश्यसीति वचनात् । शतयोजनविस्तीर्णं लवणार्णवं पुप्लुवे, प्लुत्वा ततारेत्यर्थः ॥ ७० ॥ तत्रेति । हनुमान् रावणपालितां लङ्कां पुरीं समासाद्य तत्र लङ्कायामशोकवनिकाम् अन्तःपुरोद्यानं गतां ध्यायन्तीं राममेव नैरन्तर्येण स्मरन्तीं सीतां

ततो गृध्रस्य वचनात्सम्पातेर्हनुमान् बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥
तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
निवेदयित्वाभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥

ददर्श ॥ ७१ ॥ निवेदयित्वेति । ततो हनुमान् अभिज्ञानम् अङ्गुलीयकरूपं रामचिह्नं निवेदयित्वा समर्प्य । अनित्यत्वात्समासेऽपि ल्यबभावः । अत एव न्यासकारः "वा छन्दसीति वक्तव्ये क्त्वापि छन्दसीति वचनमसमासेऽपि ल्यबर्थम् । तेनार्च्य देवानागत इति सिद्धम्" इति । अनेन व्यभिचारेण समासे ल्यब्विधेरनित्यत्वं सिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसेनासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तम् । "वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः । चकारात् "नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोऽपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ " इति रामस्य सीतैकपरायणत्वादिकं समुच्चीयते । निवेद्य उक्त्वा च वैदेहीं समाश्वास्य सद्यस्ते कान्तः समागमिष्यतीति सान्त्वयित्वा तोरणमशोकवनिकाबहिर्द्वारं मर्दयामास । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम् " इत्यमरः॥७२॥

वानरर्षभः । जनकात्मजां दिदृक्षुः सर्वान् वानरान समानीय सर्वा दिशः प्रस्थापयामास ॥ ६९ ॥ तत इति । गृध्रस्य सम्पातेर्वचनात् 'तस्यां वसति वैदेही' इत्येवंरूपात् । शतेत्यादिना सुन्दरकाण्डकथासंग्रहः । हनुमान् शतयोजनविस्तीर्णं लवणार्णवमुल्लङ्घितवान् ॥ ७० ॥ तत्रेति । लङ्कां पुरीं समासाद्य तत्र लङ्कायाम् अशोकवनिकाम् अशोकवनिकाख्यरावणप्रमदावनं गतां प्राप्तां राममेव ध्यायन्तीं सीतां ददर्श ॥७१॥ निवेदयित्वेति । अभिज्ञानमङ्गुलीयकरूपं ज्ञापकं निवेदयित्व

पञ्चेति । अग्रे गच्छन्तीत्यग्रगाः, सेनाया अग्रगाः सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेऽपि "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान्, जम्बुमालिप्रमुखान् सप्त मन्त्रिसुतानपि हत्वा शूरमक्षम् अक्षकुमारं रावणद्वितीयपुत्रं निष्पिष्य चूर्णीकृत्य, ग्रहणम् इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण बन्धनम् । समुपागमत् प्राप्तः ॥७३॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वीरः सुरासुराप्रधृष्यरावणपालितलङ्काप्रधर्षणादिना प्रख्यातवीर्यः । महाकपिः स्वयमक्षत एवानेकराक्षसहननक्षम इत्यर्थः । पैतामहात् पितामहदत्ताद्वरात् आत्मानं यदृच्छया प्रयत्नं विना अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण उन्मुक्तं परित्यक्तं ज्ञात्वा यन्त्रिणः आत्मानं रज्जुयन्त्रेण बद्धा इतस्ततः कृषत इत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन्, तदपराधान् क्षममाण इत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराजसुतां सीतामृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा लङ्कां पुरीं दग्ध्वा रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियमाख्यातुं वक्तुं पुनरायात् ॥७४॥७५॥ सोऽभिगम्येति । अमेयात्मा अपरिच्छेद्य

पञ्च सेनाग्रगान् हत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७३ ॥
अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ॥ ७४ ॥
ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
सोऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥

बुद्धिः । स हनुमान् महात्मानं सीतावियोगज्वरेऽप्यवार्यधैर्यं राममभिगम्य आभिमुख्येन प्राप्य । अनेन हनुमतः कृतकार्यत्वं द्योतितम् । प्रदक्षिणं च कृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावत् दृष्टेति न्यवेदयत् अकथयत् । सीता दृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टा सीतेत्युक्तिः रामस्य सीतादर्शनजीवनादिविषय संशयो मा भूदितीति वदन्ति । अन्ये त्वदृष्टेति प्रतिभासेतेति दृष्टेत्युक्तमिति । अपरे तु सन्तोषातिशयप्रकटनाय प्रथमं कृतकार्यनिर्देश इति ॥ ७६ ॥

सुग्रीवसख्यवृत्तान्तं च निवेद्य च वाचा ज्ञापयित्वा वैदेहीं समाश्वास्य तोरणम् अशोकवनिकाबहिर्द्वारं चकारादशोकवनं च मर्दयामास ॥ ७२ ॥ पञ्च सेनेति । पञ्च सेनाग्रगान् सेनापतीन् अक्षं रावणकुमारम्, निष्पिष्य चूर्णीकृत्य, ग्रहणं समुपागमत इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण बन्धनं प्राप्तः ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यदस्त्रस्यामोघतया बन्धनमात्रं पञ्चघटिकानन्तरं तन्मोक्षश्च भवतीति ब्रह्मणा हनूमते वरो दत्तः, अतः पञ्चघटिकानन्तरमेव ब्रह्मास्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा, यदृच्छया-कार्यान्तरप्रसङ्गेन रावणदर्शनापेक्षया, यन्त्रिण आत्मानं बद्ध्वा स्थितान् राक्षसान्, वीरः-हन्तुं समर्थोऽपि, मर्षयन्-क्षमं कुर्वन्, ततः-रावणदर्शनव्यापारानन्तरं मैथिलीं सीताम् ऋते तदवस्थानप्रदेशं विना लङ्कां दग्ध्वा रामाय प्रियं प्रियवार्ताम् आख्यातुं वक्तुं पुनरायात् महाकपिरिति योजना ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ स इति ।

अथ युद्धकाण्डकथां संगृह्णाति–तत इत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं सुग्रीवसहितः सन् महोदधेः शतयोजनविस्तीर्णसिन्धोस्तीरं गत्वा आदित्य संनिभः शरैः समुद्रं मार्गदाने उदासीनम् क्षोभयामास आपातालमाकुलीचकार ॥७७॥ दर्शयामासेति । सरितां नदीनां पतिः । अनेन रामकोपशान्तये कालीय इव समुद्रः सपत्नीकः समागत इति ध्वन्यते । समुद्रः आत्मानं निजरूपं दर्शयामास, रामायेति शेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयच्च नलेन सेतुं कारयामास । "ह्रक्रोरन्यतरस्याम्" इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम् ॥७८॥ तेनेति । रामस्तेन सेतुना लङ्कां पुरीं गत्वा आहवे युद्धे रावणं हत्वा सीतां प्राप्य अनु पश्चात् परामतिशयितां व्रीडां लज्जामुपागमत् पौरुषनिर्वहणाय रिपुहननपूर्वकं सीता पुनः प्राप्ता । परगृहस्थितां कथम् अङ्गीकरिष्यामीति

ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥
तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ७९ ॥
तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥

(लोकापवादशङ्कया) लज्जितोऽभूदित्यर्थः ॥७९॥ तामिति । ततः व्रीडाप्राप्तेर्हेतोः । "यत्तद्यतस्ततो हेतौ" इत्यमरः । तां तादृशपातिव्रत्यां सीतां जनसंसदि देवादिसभायां परुषं वचनमुवाच । "अकथितं च" इति द्विकर्मकत्वम् । जनसंसदीत्यनेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथं कुर्विति सूचितम् ।

अमेयात्मा-अपरिच्छेद्यधैर्यः । स हनुमान् महात्मानम् महांश्चासौ आत्मा च तम्, परमात्मानमित्यर्थः । राममभिगम्य प्रदक्षिणं कृत्वा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः, सार्व विभक्तिकस्तसिः । तत्त्वं न्यवेदयादित्यर्थः । तत्र सीता दृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टा सीतेति पदप्रयोगो रामस्य सीतादर्शनविषयसंशयो मा भूदिति ॥ ७६ ॥ ततः सुग्रीवसहित इत्यारभ्य युद्धकाण्डकथासंग्रहः क्रियते–तत इति । समुद्रं क्षोभयामास-मार्गदाने औदासीन्यात् समुद्रमापातालमाकुलीचकारेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ दर्शया मासेति । आत्मानं निजरूपं दर्शयामास समुद्रवचनात् "एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः । तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ " इत्येवंरूपसमुद्रवचना देव नलं सेतुमकारयत्, नलेन सेतुं कारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ तेनेति । तेन सेतुना लङ्कां पुरीं गत्वा आहवे युद्धे रावणं हत्वा सीतां प्राप्य अनु पश्चात् परां व्रीडां रक्षो गृहे चिरोषितां पुनर्गृहीतवानिति लोकापवादशङ्कया लज्जामुपागमत् ॥ ७९ ॥ तामिति । ततः अनन्तरम् रामो जनसंसदि-वानरराक्षससभायां परुषम् " दीपो

सती पतिव्रता सीता अमृष्यमाणा रामोक्तपरुषवचनमसहमाना ज्वलनं लक्ष्मणानीतमग्निं विवेश ॥ ८० ॥ " ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगत कल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः " इत्येव क्रमः । अन्यस्तु लेखकप्रमादकृतः । तत अग्निप्रवेशानन्तरम् । अग्निवचनात्सीतां विगत कल्मषां करणत्रयेऽपि दोषगन्धरहितां ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च बभूव । अहो रामस्य धर्मापेक्षितेति स्तुतोऽभूदि त्यर्थः ॥ ८१ ॥ कर्मणेति । महात्मनो महास्वभावस्य राघवस्य तेन कर्मणा रावणवधेन सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितं सदेवर्षिगणं त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थे ष्यञ् । तुष्टं सन्तुष्टमासीत् । स्थावरस्य सन्तोषः पल्लवोद्गमादिनावगम्यते । "अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते" इति श्रीविष्णुपुराणम् ॥८२॥

ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

अभिषिच्येति । यद्यपि सीतासमागमात् पूर्वं विभीषणाभिषेकः, तथाप्यत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । रामः । विभीषयतीति विभीषणः । नन्द्यादि त्वाल्ल्युः । शत्रुभयंकर इत्यर्थः । तं लङ्कायां चाभिषिच्य । समुद्रतीरेऽभिषेकः समुच्चीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभिषिच्यैव कृतकृत्यः, न तु रावणं हत्वैव । लङ्कायां विभीषणमभिषिच्य, स्नुहिवनं छित्त्वा सहकारं स्थापयित्वेतिवत् । यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयापवर्गमनुगृह्यानुष ङ्गिकतया राज्येऽभिषिच्येत्यर्थः । " शरीरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषाङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां पुंसामपवर्गप्रदो हरिः ॥" इति वचनात् । अभिषिच्य

नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् " इत्यादिकम् उवाच । अमृष्यमाणा—पातिव्रत्यविषयसंशयवचनमसहमाना सीता ज्वलनं ज्वलन्तमग्निं विवेश ॥ ८० ॥ तत इति । अग्निवचनात् "विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व" इत्येवंरूपात, गतकल्मषां स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य च तथात्वं प्रत्याय्य। सीतामङ्गीचकारेति शेषः । केचित्तु 'ततोऽग्निवचनात्' इत्यस्मादनन्तरं "बभौ रामः संप्रहृष्टः"इत्यर्धं प्राङ्मेव पठित्वा ततः' कर्मणा तेन' इति श्लोकं पठन्ति । तस्मिन् पाठे-विगतकल्मषां सीतां ज्ञात्वा संप्रहृष्टः सर्वदैवतैश्च पूजितो रामो बभूवेति योजना ॥ ८१ ॥ कर्मणेति । राघवस्य महता तेन कर्मणा रावणवधेन सचराचरम् चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष ॥ ८२ ॥ अभिषिच्येति । लङ्कायां लङ्काराज्यपद इत्यर्थः । कृतकृत्यः—" अहं हत्वा दशग्रीवं समहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसे

१ कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ इति तीर्थीयपाठक्रमः ।

तदा रामः अभिषेकात्पूर्वं कथं स्यादिति विवर्णोऽभूत्, अथ रमणीयोऽभूत् तदा रामो रामोऽभूत्। विज्वरः भरतो यथा राज्यं न स्वीकृतवान् तथायमपि चेत् किं कुर्यामिति पूर्वं ज्वरोऽभूत् । स इदानीं निवृत्त इत्यर्थः । यद्वा नागपाशप्रभृतिषु "यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः । तच्च मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ " इति योऽयमन्तस्तापः स इदानीं निवृत्त इत्यर्थः । न केवलं विज्वरः, प्रमुमोदं च प्रकर्षेण मोदं प्रापश्च । चक्षिङो ङित्करणादनित्यमनुदात्तेत आत्मनेपदत्वम् । अतोऽत्र परस्मैपदप्रयोगः । अनेन रामस्य रावणवधसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले । स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेव परमपुरुषार्थं इत्यवगम्यते। यद्वा वौ पक्षिणि जटायुषि ज्वरो यस्य सः । यथा लोके कस्यचित् पुत्रस्योत्सवे कथञ्चिन्मोदमानोऽपि पिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणात् सन्तप्त एव भवति, एवं सर्वलोकपिता स्वामी च विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकमतीतं जटायुषं स्मरन् किञ्चिदन्तस्तापोपपन्न एव

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥ ८४ ॥
भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥

मुमुद इत्यर्थः । यद्वा विज्वर इत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता, प्रमुमोदेतीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धौ, विस्मये वा । हन्त रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

तनि०—प्रधानाभिलषितकैङ्कर्यसाम्राज्यलाभेन यदि लङ्कैश्वर्यमनभ्युपगतं स्यात्तदा " अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥" इति कृता प्रतिज्ञा विफला स्यादिति महान् ज्वरः प्रवृत्तः, स इदानीं निवृत्त इति प्रमुमोद ॥ ८३ ॥ देवताभ्य इति । रामः देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरं प्राप्य, तेन वरेण वानरान् रणे मृतान् समुत्थाप्य, सुप्तानिवोत्थाप्य सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्वृतः सन् पुष्पकेण कुबेरं विजित्य रावणेन समानीतेन पुष्पकाख्यविमानेन अयोध्यां प्रति प्रस्थितः॥८४॥भरद्वाजेति।सत्यपराक्रमः सत्यविषयपराक्रमवान् । राम इति क्रियाभेदात् द्विरुक्तिः।

श्वर ॥ " इति प्रतिज्ञातस्य कृतत्वात् कृतकृत्यत्वम्, अत एव विज्वरः, विगतमनस्ताप इति यावत् । प्रमुमोद ह प्रकृष्टां मुदमाप ॥ ८३ ॥ देवताभ्य इति । रामः सर्वजगत्कण्टकरावणवधजनितहर्षवशात् रामदिदृक्षया समागताभ्यो देवताभ्यो वरं प्राप्य–" नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः । समुत्थाप्यन्तु हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥" इत्युक्तप्रकारं वरं लब्ध्वा। राक्षसैर्हतान् वानरान् समुत्थाप्य, सुहृद्भिः-सुग्रीवादिभिः संवृतः पुष्पकेण अयोध्यामुद्दिश्य प्रस्थितः जगामेत्यर्थः॥८४॥ भरद्वाजाश्रममिति । रामो भरद्वाजाश्रमं गत्वा भरतस्यान्तिकं प्रति हनूमन्तं व्यसर्जयत् । " चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु

भरद्वाजाश्रमं गत्वा भरतस्यान्तिकं समीपं प्रति हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूशब्द ऊकारान्तोऽप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमिति प्रार्थिते तद्दिवसेन चतुर्दशवर्षपूर्त्तेः "पूर्णे चतुर्दशे वर्षे आगमिष्यामि" इति भरतं प्रत्युक्तेः सत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तं प्रेरितवानिति भावः ॥ ८५ ॥ पुनरिति । रामस्तत्पुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितः सन् तदागमनकाले आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथाम् । "आख्यायिकोपलब्धार्था" इत्यमरः । पुनः पुनः जल्पन् कथयन् अर्थात् भरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेण जल्पन्निति गम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं तदा तस्मिन्नेव काले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ नन्दिग्राम इति । अनघः सम्यगनुष्ठितपितृवचनः । यद्वा "शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया" इत्युक्तपापरहित इत्यर्थः । यद्वा निरस्तसमस्त व्यसनः । "दुःखैनोव्यसनेष्वघम्" इति वैजयन्ती । रामः भ्रातृभिः सहितः । "कदान्वहं समेष्यामि भरतेन महात्मना । शत्रुघ्नेन च वीरेण त्वया

पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥ ८७ ॥
प्र[1]हृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

च रघुनन्दन॥" इत्युक्तमनोरथपूर्ण इत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटां हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । "विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महार्ह वसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन्॥" इत्युक्तरूपः सीतामनुप्राप्य समीपे प्राप्य । "रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत्" इत्याद्युक्तरीत्या दिव्यसिंहासने सीतयाभिषेकं प्राप्येत्यर्थः । राज्यं पुनरवाप्तवान् पितुर्वचनात्पूर्वं प्राप्तं विशिष्य पुनरद्य प्राप्तमित्यर्थः ॥८७॥ रामस्य राज्यप्राप्तिकृतं लोकस्यातिशयं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ " इति भरतेन प्रतिज्ञातत्वात् । भरद्वाजाश्रमे पञ्चम्यां चतुर्दशवर्षसमाप्त्यनन्तरं मुनिवचनेन एकदिनविलम्बस्य प्राप्तत्वात्स्वागमनबोधनाय हनुमद्विसर्जनम् ॥ ८५॥ पुनरिति । अपरेद्युः सुग्रीवसहित इति विभीषणादीनामुपलक्षणम् । तत पुष्पकं समारुह्य पुनराख्यायिकां पूर्ववृत्तविषयकथाम् " अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी " इत्याद्युक्तप्रकारेण पुनर्जल्पन् कथयन् । सीताया इति शेषः । नन्दिग्रामं ययाविति योजन ॥ ८६॥ नन्दिग्राम इति । रामः नन्दिग्रामे जटां भरतादिभिः सहितः हित्वा त्यक्त्वा सीतामनुप्राप्य सीतासादृश्यं प्राप्य मुनिवेषत्यागेन सीतामनुरूपः प्राप्येति यावत् । राज्यं पुनरवाप्तवान् पितृवचनात्पूर्वं प्राप्तं विशिष्य पुनः अद्य प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ एतदन्तं चरितं वृत्तत्वेनोपदिश्य देवर्षिरतःपरमुत्तरकाण्डविषयं भविष्यत्वेनोपदिशति–प्रहृष्टेति । अनेन रावणवधानन्तरं रामे राज्यं प्रशासति सति वाल्मीकिना रामायणं कृतमित्यनुसन्धेयम् "प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्र

१ प्रहृष्टो मुदितः । इति पाठान्तरम् ।

दर्शयति–प्रहृष्टेति । लोकः जनः प्रहृष्टमुदितः । तदानीमासीदिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । प्रहृष्टः संजातरोमाञ्चः । "हृषेर्लोमसु" इति अनिट्त्वविधानात् । मुदित इति तन्मूलसन्तुष्टान्तःकरणत्वमुच्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा "इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥" इत्यभिलषितलाभ उच्यते । पुष्टः "विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥" इत्युक्तरामविरहजकार्श्यत्यागात् पुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः रामभक्तिपूर्वकं कर्म, तच्चरतीति सुधार्मिकः । "धर्म्मं चरति" इति ठक् । "स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च" इत्युक्तधर्मफलभागित्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मानसव्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां व्यृद्धिः दुर्भिक्षम् । व्यृद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षात् भयं दुर्भिक्षभयं तेन वर्जितः । अनेन पूर्वं सीताविशिष्टरामवियोगे प्रजानामामयादिकमासीत् । तदिदानीं निवृत्तमित्युच्यते ।

न पुत्रमरणं किञ्चिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥ ८९ ॥

प्रहृष्टेत्यादिरामाभिषेकदर्शनसन्तोषो न वर्णयितुं शक्य इत्याह कविः–प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्ट इति । अथ प्रीतिकारितकैङ्कर्यसिद्धिं दर्शयति–सुधार्मिक इति । शोभनो धर्मो विशिष्टविषयकैङ्कर्यमेव । अथ कैङ्कर्यविरोधिनिवृत्तिमाह–निरामयो ह्यरोगश्चेति । कैङ्कर्योपकरणसमृद्धिमाह–दुर्भिक्षेति ॥ ८८ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानामुत्तरकाण्डकथां संगृह्णाति–न पुत्रेत्यादि । केचिदपि पुरुषाः क्वचित् कुत्रापि देशे किञ्चित् कादाचित्कमपि पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति । न द्रक्ष्यन्तीत्यनेन ब्राह्मणपुत्र इव कदाचित्प्राप्तमपि परिहरिष्यतीति भावः । नार्यश्चाविधवाः नित्यं पतिव्रताश्च

पदमात्मवान् ॥" इति वक्ष्यमाणत्वात् । "ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥" इत्याद्युपरिवक्ष्यमाणत्वात् । लोकः-सर्वजनः । प्रहृष्टः-संजातरोमाञ्चः । मुदितः-मुदितान्तःकरणः । तुष्टः-सर्वकामलाभजनितसन्तुष्टः, अनेन पूर्वं सर्वकामसंपत्तौ विद्यमानायामपि रामविश्लेषेणा तुष्टस्य "इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महातयान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥" इति प्रार्थितरामाभिषेक एव परमतुष्टिरित्यवगम्यते । पुष्टः-"विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥" इत्युक्तप्रकारेण रामविश्लेषकर्शितः सर्वोऽपि चेतनवर्गः इदानीं रामसंश्लेषसंवर्द्धितसर्वाङ्गोऽभूदित्यर्थः । सुधार्मिकः-"स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः । सर्वान् देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ॥" इति इष्टदेवतानमस्कारादिरूपधर्मस्य फललाभात् सुधार्मिकत्वोक्तिः । निरामयः मनःपीडारहितः । अरोगः व्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः-दुर्भिक्षं समृद्धेरभावः, तस्माद्भयं दुर्भिक्षभयम्, तेन वर्जितः ॥८८॥ न पुत्रमरणमित्यादिना उत्तरकाण्डकथासंग्रहः क्रियते–न पुत्रेति । किञ्चिदपि क्वचित्कुत्रापि पुरुषाः पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति पितरि जीवति

भविष्यन्ति । यद्वा विविधा धवा यासां ताः विधवा व्यभिचारिण्यः, अव्यभिचारित्वेऽपि पत्यावप्यननुरागः कासांचित्स्यात्स नेत्याह पतिव्रता इति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तया वृद्धतया च न विधवा इति भावः ॥८९॥ तत्र राज्ये तापत्रयगन्धोऽपि न भविष्यतीत्याह–न चेत्याद्यर्द्धत्रयम् । अग्निजं भयं न किञ्चिन्न भविष्यति । जन्तवः नाप्सु मज्जन्ति । मङ्क्त्वा न मरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाधिदैविकनिवृत्तिरुक्ता । अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह–नापि ज्वरकृतं तथा न चापि क्षुद्भयमिति । न तस्करभयमित्याधिभौतिकोपलक्षणम् ॥ ९० ॥ ति०–न चाग्निजं भय किञ्चित पाकोपयोगादधिकमग्निर्न ज्वलति । अनेन "भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च" इति श्रुतिर्ध्वनिता । नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः प्रमादादप्सु मज्जन्तमपि जन्तुमुन्मज्जनेन बहिः क्षिपति ॥ ९० ॥ तत्र रामराज्ये अनिष्टनिवृत्तिमुक्त्वेष्टसिद्धिमाह–नगराणीति । नगराणि धनयुतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानि च भविष्यन्ति । अतएव सर्वे नागरिका जानपदाश्च यथा कृतयुगे

न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा । न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९० ॥ नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥ अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति । असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९२ ॥

तथा त्रेतायामपि नित्यं प्रमुदिता भविष्यन्ति । "गत्यर्थाकर्मक–" इत्यादिना कर्त्तरि क्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं प्रजापालनरूपं धर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्म्मानाह–अश्वमेधेति, अर्द्धत्रयमेकान्वयम् । महायशाः प्रजापालनलब्धमहाकीर्तिः, अनेन द्रव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेधशतैः अनेकाश्वमेधैः । "दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधमुपाकरोत" इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा बहुसुवर्णकैः बहुसुवर्णकाख्यक्रतुविशेषैश्च । "सुबहूनि सुवर्णानि यत्रोपकरणत्वतः । विन्दते स क्रतुः सद्भिः स्मृतो बहुसुवर्णकः ॥" इति वचनात् । एवमुत्तरक्रत्वनुष्ठानप्रदर्शनेन पूर्वक्रतवोऽग्निष्टोमादयोऽपि ह्यनुष्ठिता इति सिद्धम् ।

पुत्रा न मरिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ८९॥ तापत्रयसम्बन्धं निराकरोति–न चाग्निजमिति । आधिदैविकदुःखनिवृत्तिमुक्त्वा आध्यात्मिकं निराकरोति-नापि ज्वरकृतमिति । न तस्करभयमित्यादिनाधिभौतिकं निराकरोति ॥ ९० ॥ नगराणीति । नगराणि पुराणि, राष्ट्राणि-जनपदाः धनधान्ययुतानि भविष्यन्तीत्यनुषङ्गः ॥ ९१ ॥ अश्वमेधशतैरिति । अश्वमेधानां शतैरश्वमेधशतैः, अपरिमिताश्वमेधैरित्यर्थः । इष्ट्वा देवान् पूजयित्वा । बहुसुवर्णकैः-बहुसुवर्णदक्षिणाकैर्यागविशेषैः इष्ट्वा असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति इति योजना । ब्रह्मैव लोकः तं परमात्मस्वरूपं सगुणस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं च प्रयास्यतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

गवां कोट्ययुतं दत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताः गाः ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रह्मणः स्वस्य लोकम् अप्राकृतस्थानं परमपदं प्रयास्यति । अत्र महायशा इत्यनेन यत्किंचिदपवादश्रवणमात्रेण सीतात्यागः सूचितः । दशवर्षसहस्राणि अश्वमेधानुष्ठानकाल इत्युक्त्या सीतां विनैव क्रतवनुष्ठानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वल्प एव वर्षसहस्रकाले सीतावियोग इत्यवसीयते। अश्वमेधारम्भश्च- रावणवधरूपपापनिबर्हणार्थतया प्रसक्त इत्यविलम्बितः। ततः पूर्वमेव सीतावियोगः, प्रथमाश्वमेधे सीताप्रतिरूपकरणात् । प्रतिकृत्यापि यज्ञानुष्ठानस्य प्रामाणिकत्वं वक्ष्यति दर्भशयनप्रकरणादौ ॥ ९२ ॥ एवं धर्मानुष्ठातृत्वमुक्त्वा धर्मप्रवर्तकत्वमाह–राजेति । अस्मिन् लोके राघवः राजवंशान् क्षत्रियवंशान् शतगुणान् शतगुणितान् स्थापयिष्यति । शतगुणं

राजवंशाञ्छतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वेस्वे धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९३ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥

विवृद्धान् राजवंशान् प्रत्येकं राज्यप्रदानेन पालयिष्यतीत्यर्थः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । स्वे स्वे स्वस्ववर्णाश्रमोचिते धर्मे । पूर्वादित्वात्सर्वनामत्वविकल्पः । नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥ धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनाय राज्यपरिपालनकालबहुत्वं दर्शयति–दशेति । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । एकादशसहस्रसंवत्सरानित्यर्थः। उपासित्वा उपास्य । "वा छन्दसि" इति वक्तव्यं "तत्रापि छन्दसि" इति प्रयोगादनित्यो ल्यबादेशः। सान्त्वपूर्वं जनानुवर्तनेन परिपाल्येत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । राज्यपालने व्यासङ्गाभावो दर्शितः । ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं गमिष्यति ॥ ९४ ॥

तनि०–राज्येन खलु रामः स्वयमुपास्यः स्वयमत्यन्तानुकूल्याचरणेन राज्योपासनं चकारेति सौशील्यमुक्तम् । ब्रह्मणः विष्णोः स्वस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं गमिष्यति ॥ ९४ ॥

अथैतत्पठनस्य मोक्षसाधनत्वमाह–इदमिति । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । "कर्तरि चर्षिदेवतयोः" इति करणे इत्रप्रत्ययः। परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः। न केवलं शुद्ध्यापादकम्, किन्तु पापघ्नम् । "अमनुष्यकर्तृके च" इति टक्प्रत्ययः । पुण्यम्-लाङ्गलं जीवनमितिवत् पुण्यसाधनम् । अनेन प्रायश्चित्तव्यावृत्तिरुक्ता। तद्धि पापमेव निवर्तयति । उक्तार्थत्रये हेतुमाह वेदैश्च संमितमिति । सर्ववेदसदृशमित्यर्थः । इदं रामचरित्रं संक्षेपरूपं यः पठेत् वेदवत् सनियमं प्रतिदिनं

राजवंशानिति । राजवंशान् शतगुणान् विवृद्धान् प्रत्येकं राज्यप्रदानेन स्थापयिष्यतीत्यर्थः । चातुर्वर्ण्यं च चतुर्वर्णान् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति वर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥ दशवर्षेति । एकादशवर्षसहस्राणि राज्यमुपासित्वा परिपाल्य ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥ इदमिति । इदं पवित्रम् अन्तःकरणशोधकम्, पुण्यं पुण्यसाधनं, वेदैश्च

पठेत् स सर्वपापैः पूर्वोत्तराधैः प्रमुच्यते । तदुक्तं रामोपनिषदि–“ ब्रह्महत्यासहस्राणि वीरहत्याशतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च । कोटिकोटिसहस्राणि उपपातकजान्यपि । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति रामचन्द्रस्य कीर्त्तनात् ॥” इति ॥९५॥ एवं रामचरितपाठस्य मोक्षं फलमुक्त्वा आनुषङ्गिकफलोक्तिपूर्वकं तस्य सम्बन्धिसम्बन्धपर्यन्ततामाह–एतदिति । आयुःप्रयोजनमस्यायुष्यम् । “स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः” इति यत्प्रत्ययः । आख्यानमाख्यायिकारूपम् एतद्रामायणं बालरामायणं रामस्यायनं रामायणम् । “अय गतौ” इति धातोर्भावे ल्युट् । रामचरितमित्यर्थः । रामः अय्यते प्राप्यते अनेन इति वा रामायणम् । रामः अयनं प्रतिपाद्यो यस्येति वा रामायणम् । “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वम् । पठन्नरः वर्णाश्रमादिनियमं विना योऽपि कोऽपि सपुत्रपौत्रः दशपूर्वापरसहित इत्यर्थः । सगणः सभृत्यबन्धुः प्रेत्य आत्यन्तिकशरीरनाशं प्राप्य, स्वर्गे परमपदे । “तस्यां हिरण्मयः कोशः

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥ पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीरामायणकथासंक्षेपो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स्वर्गो लोको ज्योतिषावृतः ” इति तस्मिन्स्वर्गशब्दप्रयोगात् । विमुक्तसर्वपापं प्रति स्वर्गमात्रस्याफलत्वाच्च । महीयते पूज्यते “तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः ” इति श्रुतेः॥९६॥अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्य नाधिकार इति सूचयन् वर्णविशेषनियतानि फलानि दर्शयति–पठन्निति । स्यादित्येतदव्ययं यद्यर्थे । इदं बालरामायणं पठन् द्विजो यदि वागृषभत्वं वाचि श्रैष्ठ्यं वेदवेदाङ्गपारगत्वमीयात् प्राप्नुयात् । “ई गतौ” इत्यस्माद्धातोः लिङ् । पठन् क्षत्रियो यदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमीयात् । पठन् वणिग्जनो यदि पण्यफलत्वमीयात् । पणं मूल्यं तदर्हतीति पण्यं क्रयविक्रयार्हं वस्तु तदेव फलं लाभो यस्य सः पण्यफलः, तस्य भावः पण्यफलत्वम् । “पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मौल्ये धनेऽपि च ” इत्यमरः । पणशब्दादर्हार्थे यत्प्रत्ययः । “अवद्यपण्य–” इत्यादिना पणतेर्यत्प्रत्ययान्तो निपातो वा । पठन् शूद्रोऽपि जनो यदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययम् । स्यात् क्षत्रियः अल्पनृपतिः भूमिपतित्वमखण्डभूमण्डलेश्वरत्वमीयात् । एवमल्पब्राह्मण इत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथञ्चि

संमितम् तुल्यम्, सर्ववेदार्थप्रतिपादकत्वात्तुल्यत्वम् ॥ ९५ ॥ एतदिति । एतदाख्यानम् आख्यायिकाम् आयुष्यम् आयुर्वृद्धिकरम् एतद्रामायणाख्यं प्रबन्धं पठन् पठनादेव पुत्रपौत्रसहितः इह भोगान् भुक्त्वा प्रेत्य स्वर्गलोके महीयते । “ मह पूजायाम् ” । तत्र पूजितो मोदत इत्यर्थः ॥९६ ॥ वर्णानां प्रतिनियतफलान्याह– पठन्निति । स्यादिति यद्यर्थकमव्ययम् । पठन् द्विजः स्यात् ब्राह्मणो यदि वागृषभत्वमीयात् प्राप्नुयात्, शब्दब्रह्मपारगो भवेत् । क्षत्रियः स्यात् भूमिपतित्वं साम्राज्य

दर्थे निपातः, "स्यादस्ति स्यान्नास्ति–" इत्यादिसप्तभङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात्। तथा च कश्चित्पठन् शास्त्रोक्तनियमं विनापि पठन्नित्यर्थः। एकदेशं पठन्निति वा। अथवा वागृषभत्वादिकमीयात् । स्याच्च सत्तां लभेत चेति सर्वसाधारणं सत्तालाभरूपं फलम् । " अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति श्रुतेः । कश्चित्–" स्यात्प्रबन्धे चिरातीते " इति वचनात् स्यात्शब्दः प्रबन्धपर इत्याह, तदज्ञानविजृम्भितम् । " स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा" इति वाक्यशेषात् पुराशब्दस्य नानार्थत्वं हि तत्रोच्यत इति। यद्यपि "श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" इति शूद्रस्येतिहासपुराणयोः श्रावणमात्रं स्मृतिभिरनुज्ञातम्, नतु पठनम्: तथापि पठन्नित्यादिऋषिवचनप्रामाण्यात् " वचनाद्दृथकारस्य " इति न्यायेनास्मिन् संक्षेपपाठमात्रेऽधिकारोऽस्तीति सिद्धम् । तथा सहस्रनामाध्यायान्ते च दृश्यते–"य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्त्तयेत् । " इत्यारभ्य " वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यो धनसमृद्धः स्यात् शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥" इति । यद्वा वेदोपबृंहणे शूद्रस्य सर्वथानधिकारात् शूद्र इत्यत्र पठन्निति नानुषज्यते, किन्तु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते । " शृण्वन् रामायणं भक्त्या " इति श्रवणस्यापि महाफलत्ववचनात् । अत्र संक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादिति समापनात् गायत्रीरूपत्वमस्य गम्यते। अत्र श्लोके उपजातिवृत्तम्। "स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गावुपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजः पादा यदीया उपजातयस्ताः॥" इति लक्षणात्॥९७॥ प्रथमसर्गमुपसंहरति–इतीति । ऋषिणा प्रोक्तमार्षम्। "तेन प्रोक्तम्" इत्यण् । श्रीरामायणे श्रीरामायणाख्ये आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये बालकाण्डे संक्षेपोनाम प्रथमः सर्गः, समाप्तः इति शेषः । काव्यलक्षणं सर्गलक्षणं चोक्तं दण्डिना काव्यादर्शे–" नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रद्यूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् । काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥ " इति ॥ ॥ ॥

इति श्रीकौशिकगोविन्दराजकृते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने संक्षेपरामायणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

मीयात् । वणिग्जनः स्यात् पण्यफलत्वं पण्यफलसमृद्धिमीयात् । पठन् शूद्रः स्यात् ब्राह्मणाच्छृण्वन्निति व्याचक्षते । पाठे अनधिकारिणां शूद्राणां श्रवणादेव फलम्, ' शृण्वन्रामायणं भक्त्या ' इति स्मरणात् । यद्वा पठन् शूद्रो जनः स्यात् महत्त्व सजातीयेषु सर्वोत्तमत्वं पूज्यत्वमीयात् । चकाराद्वान्तरजातिस्समुच्चीयते । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकैः श्रीरामायणं चिकीर्षुर्वाल्मीकिर्गायत्र्या आदिमाक्षरेणोपक्रम्य अन्तिमाक्षरेण निगमनं कृतवान् ॥ ९७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्यमहेश्वरतीर्थकृतौ श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां संक्षेपोनाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणा गुरुणोपदिष्टं रामायणस्य हृदयं सरसं गृहीत्वा । श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुरशेषबन्धुर्गोविन्दराजविबुधो विशदीकरोति ॥ १ ॥
अथ परमकारुणिको वाल्मीकिः " इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् " इत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुस्तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवैलक्षण्यं प्रतिपाद्यवैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्शयिषुर्वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति—नारदस्येत्यादिना द्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमाप्तत्वम् । आप्तत्वं च यथार्थदर्शित्वे सति यथार्थवादित्वम्, तस्य परमत्वं तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वम्, तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्घातत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तुशब्दो वैलक्षण्यपरः । "तु स्याद्भेदेऽवधारणे" इत्यमरः। स च काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतया इतरविलक्षणस्य नारदस्य शब्दतोऽर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षम् ,तत् पूर्वं संक्षेपरूपेणोक्तम् । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रश्नानुरूपोत्तरम् श्रुत्वा निशम्य, वाक्ये विशारदो विद्वान् "विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ" इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञ इत्यर्थः । धर्मे आत्मा बुद्धिर्यस्यासौ धर्मात्मा धर्मस्वभावो

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा । आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥

वा । अत्र प्रकरणात् गुर्वनुवर्तनधर्मज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः वेदान्तार्थनिर्णयसम्पत्त्या सर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः, सहशिष्यः शिष्यसहितः सन् । "वोपसर्जनस्य" इति पक्षे सहशब्दस्य सभावाभावः । पूजयामास अहो वाक्यवैखरीति तद्वाक्यं श्लाघयामासेति वाक्यविशारदत्वोक्तिभङ्ग्यावगम्यते । महामुनिमिति पाठे वाल्मीकिपदाध्याहारः । तमिति प्रयोक्तव्ये अन्यत्वप्रतीतिकरमहामुनिपदप्रयोगास्वारस्यम् ॥ १ ॥ यथावदिति । देवश्चासौ ऋषिश्च देवर्षिर्नारदः । " नारदाद्याः सुरर्षयः " इत्युक्तेः । तेन वाल्मीकिना यथावत् यथार्हम् पूजितः प्रदक्षिणनमस्कारादिभिरर्चितः सन् । तदा पूजावसाने आपृष्ट्वा आपृच्छ्य । "क्त्वापि छन्दसि" इति ल्यबभावः । अभ्यनुज्ञातः गच्छ त्वमिति वाल्मीकिना कृताभ्यनुज्ञानः विहायसमाकाशं जगाम ॥२॥

नारदस्येति । तद्वाक्यम् प्रश्नानुरूपमुत्तरम् । श्रुत्वा निशम्य। वाक्ये विशारदो विद्वान्, वाक्यविशेषज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः वाल्मीकिः। पूजयामास तद्वाक्यं श्लाघया विषय०—महामुनिम् शतकोटिविस्तररामायणमननशीलम् नारदं पूजयामास ॥ १ ॥

---

१ महामुनिम् इति पाठान्तरम् ।

स इति। तस्मिन्नारदे मुहूर्तम् अल्पकालम् "मुहूर्तमल्पकाले स्यात्" इति निघण्टुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। देवलोकं ब्रह्मलोकं गते वाल्मीके राम भक्तिं ब्रह्मणे कथयितुं प्राप्ते सति, स मुनिर्वाल्मीकिः, तदा नारदगमनोत्तरकाले, जाह्नव्या गङ्गाया अविदूरतः समीपे । सप्तम्यर्थे तसिः। स्थितमिति शेषः । तु गङ्गातोऽपि विलक्षणं तमसातीरं, जगाम माध्याह्निकाभिषेकाय प्राप्तः ॥३॥ स त्विति । स मुनिस्तमसाया विलक्षणं तीरमासाद्य, तदा आसादन काले। अकर्दममपङ्कम् । तीर्थं जलावतरणम् । "तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्बुनि पावने । पात्रोपायावतारेषु " इति वैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वे स्थितं शिष्यमाह ॥४॥ अकर्दममिति । भरद्वाज इति वाल्मीकेः प्रधानशिष्यस्य नाम। हे भरद्वाज ! अकर्दममपङ्कम्, अधःप्रदेशे पङ्करहितमित्यर्थः । अन्यत्र पापरहितम्। प्रसन्नाम्बु प्रसन्नसलिलं लोके किञ्चिदधःपङ्करहितत्वेऽपि जलं कलुषमेव भवति- किंचिन्निर्मलोदकत्वेऽप्यधः सपङ्कमेव दृश्यते,न तथेदमिति

स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा । जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥
स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा । शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय । रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम । इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना । प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥

भावः। अन्यत्राम्बुवत्प्रसन्नम्। अतएव रमणीयम्,सन्मनुष्यमनो यथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदं तीर्थं निशामय पश्य। "शमो दर्शने" इति मित्वाभावाद्दर्शना र्थोऽयं शब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नाम्बिवति वा योजना ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति । हे तात वत्स ! कलशः उदपात्रं न्यस्यतां भूमौ स्थाप्यताम्. मम वल्कलं स्नानशाट्यर्थां वृक्षत्वक् दीयताम् । किमर्थमित्यत्राह–इदमेवेति । उत्तमम् अकर्दमत्वादिगुणयोगेन जाह्नवीतीर्थात् श्रेष्ठमिदमेव तमसातीर्थमवगा हिष्ये अत्रैव स्नास्यामि, माध्याह्निककालातिक्रमादगत्वा, जाह्नवीमिति शेषः । त्वमप्यत्रैव स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति । महात्मना महामनसा वाल्मीकेन

मासेत्यर्थः॥१॥२॥ स मुहूर्तमिति । मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गते तस्मिन्नित्यर्थः। अविदूरतः आसन्नम् अकर्दममित्यवतरणप्रदेशस्य पङ्कराहित्यमुच्यते॥३॥४॥ अकर्दममिति। निशामय पश्य। मनसः प्रसन्नमात्रेण सादृश्यं विवक्षितम्॥५॥ न्यस्यतामिति। इदमेव गङ्गातीर्थमत्यासन्नमपि माध्याह्निककालातिक्रमादगत्वेति शेषः ॥६॥ एवमिति।

वाल्मीकिना। "तस्येदम्" इति सम्बन्धमात्रेऽण्। सम्बन्धश्चात्र पुत्रत्वम्। एवं पूर्वोक्तरीत्या उक्तः गुरोर्नियतः परतन्त्रः भरद्वाजः मुनेस्तस्य वाल्मीकेः वल्कलं प्रायच्छत प्रादात्। दाणः यच्छादेशः। छन्दसि बहुलग्रहणादात्मनेपदम्। सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तस्मा इत्यर्थः॥ ७॥ स इति। नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोऽपि स वाल्मीकिः शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय। विपुलं विशालम्। वनं सर्वतः पश्यन् सन् विचचार। हेति विस्मये, निगृहीतेन्द्रियस्य विपुल वनावलोकनं दैवकृतत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः॥ ८॥ तस्येति। भगवान् माहात्म्यवान् " भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु " इत्यमरः। शापानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः। वाल्मीकिः तत्र वने, तस्य तीर्थस्याभ्याशे समीपे, चरन्तं वर्तमानम् अनपायिनम् अविनाभूतम्। क्षणविरहासहिष्णु

स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः। विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८॥ तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम्। ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम्॥ ९॥ तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः। जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः॥१०॥ तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले। भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम्॥११॥ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा। ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वै॥१२॥

क्रौञ्चमिथुनमिति प्रसिद्धम्। चारुनिःस्वनमिति रतिकालिकस्वरोक्त्या रतिर्द्योत्यते। क्रौञ्चयोर्मिथुनं द्वन्द्वम्। पुँल्लिङ्गत्वमार्षम्। ददर्श ॥ ९॥ तस्मात्त्विति। पापनिश्चयः रतिसमयेऽपि हननकरणात् क्रूरनिश्चयः। वैरनिलयः सर्वजन्तुविषयसहजशात्रवयुक्तः निषादः तस्मान्मिथुनात्तन्मिथुनमासाद्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। पुमांसमेकमवयवं तस्य पश्यतः तं पश्यन्तं मुनिमनादृत्य। " षष्ठी चानादरे " इत्यनादरे षष्ठी। जघान हतवान् ॥१०॥ तमिति। भार्या क्रौञ्ची निहतं व्याधहतम् अतएव महीतले भूतले वेष्टमानं घूर्णमानम्। शोणितपरीताङ्गं रुधिरव्याप्तशरीरं तं क्रौञ्चं दृष्ट्वा करुणां श्रोतुः कारुण्यावहां गिरं रुराव करुणशब्दमकरोत्। ' ओदनपाकं पचति ' इतिवत्। अरोदीत् ॥ ११ ॥ वियुक्तेति। पतिना पत्या। नाभाव आर्षः। सहचारिणा सहचारशीलेन। ताच्छील्ये णिनिः। सहितेनेत्यनेन मनस्सङ्गतिरुच्यत इति न तेन पुनरुक्तिः। ताम्रशीर्षेण रक्तशिरसा। "उत्तमाङ्गं शिरः

प्रायच्छत प्रादात्। नियतः सेवापरः ॥७॥८॥ तस्येति। तस्य तीरस्याभ्याशे-समीपवनप्रदेशे, चरन्तम् अनपायिनमविश्लिष्टम्। पुँल्लिङ्गत्वमार्षम्॥ ९॥ तस्मादिति। तस्य पश्यत इत्यनादरे षष्ठी॥ १० ॥ ११ ॥ वियुक्तेति। पत्रिणा शोभनपक्षवता सहितेन सङ्गतमनसा, सहचारिणेति पूर्वमुक्तत्वात् सहितेनेति मनःसाहित्यमुच्यते।

शीर्षम् " इत्यमरः । मत्तेन, रतिपरवशेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण तेन द्विजेन पक्षिणा । " दन्तविप्राण्डजा द्विजाः " इत्यमरः । भार्या वियुक्ता विरहिता सती करुणां गिरं रुरावेति पूर्वेणान्वयः । वै इति पादपूरणे । "तु हि च स्म ह वै पादपूरणे" इत्यमरः । अत्र विशेषणानि भार्यायाः शोकातिरेकहेतुत्वेन निर्दिष्टानि ॥१२॥ तथेति । तथा शोणितपरीताङ्गमित्याद्युक्तरीत्या निषादेन निपातितम्, हिंसितमित्यर्थः । तं द्विजं दृष्ट्वा स्थितस्य धर्मात्मनः धर्मस्वभावस्य ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । दया समपद्यत आसीत् ॥१३॥ तत इति । ततः क्रौञ्चीविषयकारुण्यसम्पत्त्यनन्तरं द्विजः सहजकारुण्यस्वभावो मुनिः । रुदतीं क्रौञ्चीं निशाम्य दृष्ट्वा । करुणवेदित्वात् कारुण्यभाक्त्वात । "विद्लृ लाभे" इत्यस्मात् णिनिः । अयं रतिकाले हिंसनमधर्म इति मत्वा इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेव वचनमाह–मा निषादेति । हे निषाद ! त्वं शश्वदेव शाश्वत्यः । स्वार्थे अण्, ततो

तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् । ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः । निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
मानिषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः । यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

ङीप् । ताः अनारता इत्यर्थः । समाः संवत्सरान् । "संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठां कचित्स्थानं "प्रतिष्ठा स्थितिमाहात्म्य–" इति वैजयन्ती। मा गमः मा प्राप्नुहि। "आशंसायां भूतवच्च" इति लुङतिदेशात् लुङ्, लृदित्वादङ्। नायं माङ्, अपि तु माशब्द इति काशिकाकारः, तेनाडागमेऽपि न विरोधः । दुर्घटवृत्तिकारस्तु अमेति पदच्छेदः । हे अम हे अलक्ष्मीक ! इति निषादविशेषणम् । ततो "न माङ्योगे" इत्यडभाव इत्याह । एवं पूर्वार्द्धेन शाप उक्तः, तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोच्यते–यद्यस्मात्कारणात् क्रौञ्चमिथुनात् क्रौञ्चमिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपे पञ्चमी । एकं काममोहितं कामेन मोहं प्रापितम्, रतिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधीः हिंसितवानसि तस्मात्त्वदेव प्रतिष्ठां मागम इति योजना । चतुर्मुखप्रसादेन वाल्मीकिमुखात् प्रथमोदितोऽयं श्लोकः केवलं शापपरो न भवितुमर्हतीति भगवन्मङ्गलाशासनपरतया मङ्गलाचरणपरोऽयं प्राथमिकश्लोक

अस्य श्लोकस्य पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ तथेति । समपद्यत-समजायत ॥ १३ ॥ तत इति । करुणवेदित्वात सञ्जातकारुण्यत्वात ॥ १४ ॥ मानिषादेति । क्रौञ्चहन्तृप्रत्यक्षदृश्यमाननिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव । मा लक्ष्मीः निषीदत्यस्मिन्निति मानिषादः तत्सम्बोधनम् । हे मानिषाद विष्णो ! यद्यस्माद्धेतोः क्रौञ्चमिथुनात्–

इति पूर्वाचार्या वर्णयन्ति । तथाहि–निषीदन्त्यस्मिन्निति निषादो निवासः। अधिकरणे घञ्। मा लक्ष्मीः,तस्या निषादो मानिषादः श्रीनिवासः, तत्र सम्बुद्धिः हे श्रीनिवास! त्वं शाश्वतीः समाः सर्वकालं प्रतिष्ठां माहात्म्यमगमः गच्छ। लकारव्यत्ययः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् राक्षसमिथुनाद्रावण मन्दोन्दरीरूपात् कामेन मन्मथेन मोहितं सीतापहर्तारमेकं रावणमवधीः, रावणं हत्वा कृतत्रैलोक्यत्राणस्त्वं यावत्कालं विजयीभवेत्यर्थः। वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः। एवमनेन श्लोकेनेष्टदेवतास्मरणरूपं मङ्गलमाचरितम्। "काव्यार्थसूचनं केश्चिन्नान्द्यामेव निरूप्यते" इति वचनादस्मिन्नेव श्लोके वक्ष्यमाणकाव्यार्थः संक्षेपेण दर्शितः । तथाहि–"मानिषाद " इत्यनेन सीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकाण्डकथोद्बोधिता । " प्रतिष्ठां त्वमगमः " इत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभिधायिन्ययोध्याकाण्डकथावेदिता । "शाश्वतीः समाः" इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिज्ञानिर्वहणेन रामस्य प्रतिष्ठा नुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकाण्डकथा सूचिता। "कुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः"इत्यस्माद्धातोः "ऋत्विक्–"इत्यादिना क्विन्निपातनात् नलोपः संयोगान्त लोपश्च न भवति। कुञ्चेव क्रौञ्चः। स्वार्थे अण्। तथा च क्रौञ्चयोः कुटिलयोस्तिरश्चोस्तारावालिनोर्मिथुनादेकं काममोहितं सुग्रीवभार्यापहर्तारं वालिन मवधीरिति किष्किन्धाकाण्डकथाभिहिता । क्रौञ्चौ अल्पीभूतौ, कृशाविति यावत्। तयोरन्योन्यविरहक्लेशकृशीयसोः सीतारामयोरेकमवयवं सीतारूप मवधीः भृशं पीडितवानसीति सीताविरहदुःखातिशयवर्णनपरा सुन्दरकाण्डकथा बोधिता। क्रौञ्चौ कुटिलौ राक्षसौ, तन्मिथुनादेकं काममोहितं रावण मवधीरिति युद्धकाण्डकथा सूचिता। दण्डकारण्यवासिऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्तरकाण्डार्थोऽपि संक्षिप्तः । ननु मृगपक्ष्यादि वधस्य व्याधकुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनं मुनिः शप्तुमर्हति ? वक्ष्यति राम एव वालिवधप्रस्तावे–"प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसार्थिनो भृशम् । वध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते॥" इति। सत्यम्; तथापि रतिपरवशतादशायां तद्वधो दोष एवेति मुनेराशयः। सूचयति हि रतिपरवशतां काम मोहितमिति पदेन। अतएव भारते पाण्डुं प्रति मुनिः– "अस्वर्ग्यमयशस्यं त्वमनुतिष्ठसि भारत। को हि विद्वान्मृगं हन्याच्चरन्तं मैथुनं वने॥" इति। नन्विदं मलयं गच्छतो मन्दरपथोपवर्णनम्, यदयमात्मनो वैलक्षण्यं परमात्तत्वं वक्तुमारभ्य स्वचारित्रवर्णनं करोति,ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेव तदर्थं वक्तव्यत्वात्। उच्यते–श्रूयतामवधानेन। "अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम्" इति दर्शितरीत्या काव्यार्थसूचनमियता ग्रन्थसन्दर्भेण क्रियते। तथाहि–"अक र्दमम्" इत्यादिना पावनं समुद्रसेतुस्थलमुच्यते। "तस्याभ्याशे" इत्यादिना तत्तीरे मन्दोदर्या सह चरन्तं भोगान् भुञ्जानम् अनपायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेन लब्धचिरायुष्कं चारुनिस्वनं रम्यवीणादिविनोदं क्रौञ्चयो राक्षसयोर्मिथुनं ददर्श धर्मबलेनाऽऽलोकितवान्। " तस्मात् " इत्यादिना पापानिश्चयो निश्चित

रावणपापः, वैरनिलयः हिरण्यकशिपुरावणशिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रवः निषीदन्त्यत्र सर्वाणि जगन्तीति निषादो विष्णुः। पुमांसं रावणं जघानेत्युच्यते । " भार्या तु " इत्यादिना मन्दोदरीप्रलापः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन, ताम्रशीर्षेण रत्नमुकुटधारित्वात्, पत्रिणा वाहनपरिच्छदादिमता, सहितेन कुम्भकर्णेन्द्रजिदादिसहायसम्पन्नेन। कारुण्यं जुगुप्सा। "जुगुप्सा करुणा घृणा" इत्यमरः। अधर्मोऽयमिति रावणकृतोऽयमधर्म इति एतत्सर्वं रावणवधवृत्तान्तमवलोक्य पौलस्त्यवधाभिधानं तद्विषयप्रबन्धं निरमिमीतेति मानिषादेत्यस्य रामायणार्थसङ्ग्रहपरत्वं चोक्तम् । अथवा अकर्दममित्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे पञ्चवट्यां रामस्य सीतया सह वर्तनं तयोरेकस्याः सीताया रावणेन दुरात्मना हिंसनं पीडनमित्येतत्सर्वं साक्षात्कृत्य विधिचोदितो मुनिः सीतायाश्चरितमिति तद्विषयं प्रबन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन् पक्षे—अनपायिनमाद्यन्तशून्यम् । चारुनिःस्वनं सर्ववेदान्तप्रवर्तकम् । क्रौञ्चयोः कृशयोः तपस्विनोः सीतारामयोः। पापनिश्चयो वैरनिलयो निषादो लोकहिंसको रावणः सीतामपजहार सा च रुरोद। द्विजेन क्षत्रियेण ताम्रशीर्षेण रत्नमुकुटारुणेन पत्रिणा शरेणोपलक्षितेन सहितेन लोकहितपरेण। अन्यत्सर्वं समानम्। मानिषादेत्याद्यर्थः शापार्थेन दर्शितः ॥१९॥

तनि०–हे निषाद ! त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मागमः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेकं काममोहितं स्त्रिया सङ्गतं पुमांसमवधीः । अत्र भूते लङ् । यद्वा हे निषाद ! त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मा गमः । न गतोऽसीति काकुः । भार्यासहित एकत्र निवासे स्थित्वा सांसारिकसुखं नानुभूतवानित्यर्थः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेकं काममोहितमवधीः । एवं दुःसहजीवनादपि स्वहननमेव श्रेय इति भावः । अयं वाल्मीकिबुद्धिपूर्वकवाक्यार्थः । ईश्वरानुग्रहप्रवृत्तश्लोकार्थस्तु व्यङ्ग्यः । मानिषाद लक्ष्मीनिवास ! शाश्वतीः समाः अनन्तकालं प्रतिष्ठामगमः विजयीभवेत्यर्थः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् । यद्यपि खगनगद्वीपभेदेषु क्रौञ्चशब्दो वर्तते, तथापि काममोहितपदसमभिव्याहारबलप्रासेन काममोहितत्वगुणेन "क्रुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयोः" इति कुटिलगतिवाचकत्वेन केनचिद्गुणयोगेन च राक्षसपरः । एकं पुमांसं रावणमवधीरिति. एतेन वक्ष्यमाणशास्त्रप्रतिपाद्यप्रधानार्थाक्षेपः । मानिषादेति लक्ष्म्याः प्रथमोपात्तत्वात् "सीतायाश्चरितं महत्" इति प्रधानप्रबन्धनायिकानिर्देशः । "काममोहितमवधीः" इत्यनेन पौलस्त्यवधमित्येवेति विरोधिरावणनिर्देशः । " काव्यं रामायणं कृत्स्नम् " इति कृत्स्नप्रबन्धस्य व्यङ्ग्यप्रधानत्वात् प्रतिपाद्यानां नानाविधव्यङ्ग्यार्थानां काव्यबीजभूतश्लोके सूच्यत्वात् । मानिषादेति शब्दशक्त्युद्भवध्वनिः । मानिषादेति परिवृत्य सोऽयं शब्दः न निषादेति निषादमेति वा प्रयोगे व्यङ्ग्यस्याप्रतीतेः " अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् " इति लक्षणात् । काममोहितमिति रावणस्य कामनाप्रतीतेरर्थशक्त्युद्भवध्वनिः, क्रौञ्चपदेन कुटिलगतित्वसम्बन्धेन रावणलक्षणतया तस्य मायावादित्वदुर्जयत्वादिप्रयोजनप्रतीतेर्लक्षणामूलव्यङ्ग्यभेदः. शब्दार्थोभयाननिरंकाद्भयशक्त्युद्भवध्वनिश्च सूचितः । अर्थद्वयवनया

श्लेषालङ्कारः । नेन वस्त्वलङ्काररसध्वनिरूपानेकध्वनिभेदाः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदास्तु सूच्यन्ते-मानिषादेति नायिकानायकप्रतीतेः शृङ्गाररसः । काममोहितमिति परनारी विषयतया रसाभासध्वनिः । शोकरूपप्रबन्धव्यङ्ग्यतया करुणरसः । अवधीरिति वीररौद्रभयानकाः । कान्ताश्लिष्टक्रौञ्चहिंसादर्शनरूपेण बीभत्साद्भुतहास्यरसाः क्रोधनिर्वेदप्रतीतिरपि ॥ १५ ॥ तस्येति । वीक्षतः तन्मिथुनं वीक्षमाणस्य । " संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः " इति वा चक्षिङोऽनुदात्तस्य ङित्करण ज्ञापितानित्यत्वेन वा परस्मैपदम् । एवं मानिषादेत्येवं ब्रुवतः, क्रौञ्चीं दृष्ट्वा मानिषादेत्येवं वदत इत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेर्हृदि अस्य शकुनेरेतत्पक्षि निमित्तं शोकार्तेन मया व्याहृतमिदं वाक्यं किं किंरूपमिति चिन्ता बभूव ॥ १६ ॥ चिन्तयन्निति । प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः ऊहापोहसमर्थः । प्रज्ञ

तस्यैवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन् स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान् मतिम् । शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्रीलयसमन्वितः । शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥

एव प्राज्ञः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थेऽण् । यद्वा प्रज्ञा धीः । " धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः " इत्यमरः । सास्यास्तीति प्राज्ञः । " प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः " इति मत्वर्थीयो णः । महांश्चासौ प्राज्ञश्चेति महाप्राज्ञः । मतिमान् शास्त्रज्ञानवान् । स वाल्मीकिः मतिमुत्तरश्लोके वक्ष्यमाणं निश्चयं चकार । स मुनिपुङ्गवः शिष्यमिदं वाक्यमब्रवीच्च । " ब्रूशासु " इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अयोगव्यवच्छेदक एवकारः ॥ १७ ॥ पादेति । शोकार्तस्य क्रौञ्चीशोके-नार्तस्य मे प्रवृत्तो मत्तः प्रवृत्तोऽयं सन्दर्भ इत्यर्थः । पादबद्धश्चतुर्भिः पादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादं समाक्षरः । तन्त्री वीणागुणः, लयः तौर्यत्रिकस्यैक कालविरामः । " नाशे संश्लेषणे तौर्यत्रिकसाम्ये भवेल्लयः " इति रत्नमाला । ताभ्यां समन्वितः, तन्त्र्यामारोप्य वाद्यैः सह गातुं शक्य इत्यर्थः । श्लोको

–मन्दोदरीरावणमिथुनात् एकं काममोहितं रावणम् अवधीः हतवानसि तस्मात् शाश्वतीः समाः अनेकसंवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठाम् अखण्डितै श्वर्यानन्दावाप्तिम्, अगमः प्राप्नुहि । अनेन अत्र " अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम् " इत्युक्तेः रामेण कृतरावणवधरूपः काव्यार्थः काव्यादाववश्यकर्त व्याशीर्वादश्च सूचित इत्यवगन्तव्यम् ॥ १५ ॥ तस्येति । मिथुनं वीक्षतः पश्यतः ॥ १६ ॥ चिन्तयन्निति । अस्य शकुनेर्हेतोश्चकार मतिमान्मतिं मानिषादेतिवचनं श्लोको भवत्विति सङ्कल्पं चकार ॥ १७ ॥ पादबद्ध इति । तन्त्रीलयसमन्वितः-तन्त्री वीणागुणः, लयस्तालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविरामः, ताभ्यां समन्वितः

१–यस्ता जीर्णदुकूलवद्रमुमती बद्धोऽम्बुधिर्बिन्दुवद्बाणाग्रेण जरत्कपोतक इव व्यापादितो रावणः । लङ्का कापि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्तेऽर्पिता श्रुत्वैवं रघुनायकस्य चरितं को वा नरो नाश्चति ॥ इति ।

भवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकशब्दवाच्यो भवतु । नान्यथा श्लोकादन्यः केवलपदसन्दर्भो न भवति इति मतिं चकारेति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनि०—अक्षरैः प्रतिपादमष्टभिरक्षरैः समः, तेन वर्णाधिक्यादिदोषराहित्यं व्यञ्जितम् ॥१८॥ शिष्यस्त्विति । शिष्यः भरद्वाजः तस्य मुनेर्ब्रुवतः तस्मिन्मुनौ ब्रुवति सति । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यस्मिन्नर्थे षष्ठी।अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितम् । वाक्यं मानिषादेत्यादिकं संहृष्टः सन् प्रतिजग्राह, वाग्विधेयं चकारेत्यर्थः । गुरुर्वाल्मीकिस्तस्य तुष्टोऽभवत्, स्वश्लोकधारणात्तस्मिन् प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥१९॥ स इति । ततः शिष्यविषयसन्तोषानन्तरम् । स मुनिः तस्मिन् तीर्थे "अकर्दममिदं तीर्थम्" इत्यादिना वर्णिते तीर्थे। यथाविधि विधिमनतिक्रम्याभिषेकं माध्याह्निक स्नानं कृत्वा तमेवार्थमवशात् श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थं चिन्तयन्सन्नुपावर्तत आश्रममागच्छत् । अभिषेकविधिस्तु व्यासस्मृतौ विशेषतो दर्शितः—"ततो

शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् । प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १९ ॥
सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन् यथाविधि । तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान् मुनेः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥

मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् । पुष्पाक्षतान् कुशतिलान् गोमयं गन्धमेव च । नदीषु देवखातेषु तटाकेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदी प्रस्रवणेषु च । मृदैकया शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि । अधश्चतसृभिः क्षाल्यं पादौ षड्भिस्तथैव च । मृत्तिका च समादिष्टा त्वार्द्रामलकमात्रतः । गोमयस्य प्रमाणं तत् तेनाङ्गं लेपयेत्ततः । लेपयेदथ तीरस्थस्तल्लिङ्गैनैव मन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः । अभिमंत्र्य जलं मन्त्रै स्तल्लिङ्गैर्वारुणैः शुभैः । आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्य सोङ्कारमादित्यं त्रिर्निमज्जे ज्जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पं जलान्वितम् । प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमृग्यजुःसामरूपिणम् ॥ " इत्यादि ॥ २० ॥ तनि०—तमेवार्थं शापापदेशेन प्रवृ त्तस्य वाक्यस्य व्यञ्जितं लोकोत्तरचमत्कारं लक्ष्मीपतिप्रतिष्ठारूपम् ॥२०॥ भरद्वाज इति । ततः मुनेः उपावर्तनानन्तरं विनीतः विनयसंपन्नः श्रुतवान् शास्त्र

तन्त्रीलयसमन्वितः, तन्त्र्यामारोप्य वाद्यैस्सह गातुं योग्य इत्यर्थः । शोकार्तस्येति । श्लोको भवतु श्लोकत्वेन प्रथयताम् ॥ १८ ॥ शिष्य इति । मुनेर्वाक्यं मानि षादेति शापश्लोकम् । प्रतिजग्राह गृहीतवान् ॥ १९ ॥ स इति । तमेव चिन्तयन्नर्थमवशात् श्लोकोत्पत्तिरूपमर्थम् । उपावर्तत—न्यवर्तत ॥ २० ॥ २१ ॥

वान् अवधृतवान् वा । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । धृतगुरुश्लोक इत्यर्थः । मुनिर्मननवान् भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः पूर्ण जलपूर्णं कलश मादाय पृष्ठतः पश्चादनुजगाम, अनुगमनोक्तौ पृष्ठत इत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था ॥ २१ ॥ स इति । स वाल्मीकिः शिष्येण सहाश्रमपदमाश्रमस्थानं प्रविश्य धर्मवित् कृतदेवपूजादिधर्मः उपविष्टः कृतसुखासनः सन्, ध्यानम् अवशोत्पन्नश्लोकविषयचिन्तामास्थितः प्राप्त एव सन् अन्याः कथाः पुराण पारायणानि चकार ॥ २२ ॥ आजगामेति । लोककर्ता लोकस्रष्टा प्रभुः स्वामी चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चारणोपयोगिमुखचतुष्कः महातेजाः महा प्रभावो ब्रह्मा, मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवं वाल्मीकिं द्रष्टुं कुतूहलात्स्वयमाजगाम । स्वस्थानस्थित एव रामायणप्रवर्तनसमर्थोऽप्यादरातिशयेन स्वयमेव जगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरिति । अथ ब्रह्मागमनानन्तरम् तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसा उत्थाय " ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आगते । प्रत्यु

स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् । उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्त्ता स्वयं प्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय वाग्यतः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥
पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः । प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वानामयमव्ययम् ॥ २५॥

त्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥" इति वचनात् स्वप्राणा उत्क्रामेयुरिति सहसोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहि ताग्न्यादित्वात् परनिपातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्यासौ प्राञ्जलिः स च भूत्वा तस्थौ स्थितवान् ॥ २४ ॥ तनि०—परमविस्मितः— प्रथममतर्कितं नारदागमनम्, ततो लोकोत्तरविषयप्रश्नः, तदनुरूपमुत्तरम्, अतार्कितमेव शकुनमिथुनदर्शनम्, तत्र च करुणारसोदयः । एतत्सर्वं दैवतन्त्रमिति विस्मितः, अनन्तरमतर्कितचतुर्मुखागमनेन परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामासेति । मुनिः तं देवं ब्रह्माणं, पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः-पाद्यं पादोदकप्रदानम्, अर्घ्यं अर्घजल समर्पणम्, वन्दनं स्तुतिः एतैरुपचारैः पूजयामास । एनं ब्रह्माणम् । अन्वादेशे इदम एनादेशः । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या प्रणम्य अव्ययम् अविच्छिन्नम्,

स प्रविश्येति । ध्यानं क्रौञ्चवधचिन्ताम् एतच्छ्लोकविषयचिन्तां वा॥२२॥आजगामेति । तं मुनिपुङ्गवं शापवाक्यवशात् श्लोक इत्यनूक्तवन्तम्॥२३॥वाल्मीकिरिति। वाग्यतः यतवाक् ॥२४॥ पूजयामासेति।पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः,अत्र वन्दनशब्दः स्तुतिपरः। अनामयं कुशलम्,अव्ययं देवम्, अतः प्रणम्येत्यनेन न पौनरुक्त्यम्॥२५॥

अनामयं कुशलं पृष्ट्वा च पूजयामासेति योजना । प्रणामशास्त्रं तु–" मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले । कूर्मवच्चतुरः पादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम् । प्रदक्षिणसमेतेन ह्येवंरूपेण सर्वदा । अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतः प्रभोः ॥ " इति। यद्वा तमेनं देवं विधिवत्प्रणम्यानामयं पृष्ट्वा च पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः पूजयामास । "वदि अभिवादनस्तुत्योः" इति धातुः ॥ २५ ॥ अथेति सार्धश्लोक एकः । अथ पूजानन्तरम् । भगवान् ब्रह्मा परमार्चिते परमं यथा भवति तथा वाल्मीकिनार्चिते ब्रह्मोपवेशार्थं पूजिते, आसने विष्टरे उपविश्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीकये। आसनम् उपवेशनं संदिदेश आज्ञापयामास । सोऽपि ब्रह्मणा समनुज्ञातः सन्, आसने उचितनीचासने उपाविशत् । आसनानुज्ञानं लोकहितार्थमनेन काव्यं कारयितुम् । "वाल्मीकये महर्षये" इत्यत्रायुजि पादे पथ्यावक्त्रस्य गणनियमाभावात्तथोक्तम् । नन्वर्धत्रयकरणम् " ईदृशैः करवाण्यहम्" इत्यनेन विरुध्यते । मैवम्;

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते । वाल्मीकये महर्षये सन्दिदेशासनं ततः । ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने॥२६॥ उपविष्टे तदा तस्मिन् साक्षाल्लोकपितामहे । तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥२७॥ पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना । यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥२८॥ शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुपश्लोकमिमं पुनः । जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥

लेखकदोषेणार्धान्तरपतनसम्भवात् ॥ २६ ॥ उपविष्ट इति । लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात्प्रत्यक्षतया उपविष्टेऽपि तदा तद्गतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्यानमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत्॥२७॥पापात्मनेति । वैरग्रहणबुद्धिना वैरेण क्रौञ्चग्रहणबुद्धिना पापात्मना पापस्वरूपेण व्याधेन कष्टं कुत्सितं कर्म कृतम् । कथमित्यत्राह–य इति । यो व्याधः तादृशं रतिलालसमित्यग्राह्यत्वोक्तिः । चारुरवं रम्यरतिकूजितं क्रौञ्चम् अकारणात् निष्कारणम् "निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्" इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं शक्नुयात् । शकि लिङ् ॥२८॥ शोचन्निति । शोकपरायणः क्रौञ्चवधदर्शनेन दुःखपरवशः पुनः क्रौञ्चीं गतमना भूत्वा, क्रौञ्चीं विचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः इमं मानिषादेत्यादिश्लोकम् अन्तः मनसि उपजगावित्य

अथेति । लोकहितार्थं काव्यं कारयितुमिच्छन् आसनं दत्तवान् ॥ २६ ॥ उपविष्ट इति । तद्गतेन-क्रौञ्चगतेन ॥२७॥ पापात्मनेति । हन्यात हन्तुं शक्नुयात । अकारणात कारणं विना ॥२८॥ शोचन्निति ।अन्तर्गतमनाः हृद्गते अत्रशोत्पन्नश्लोकार्थे एव निवेशितचित्त इत्यर्थः। उपश्लोकम् उपशब्दस्य जगावित्यनेन सम्बन्धः॥२९॥

न्वयः । "व्यवहिताश्च" इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः॥२९॥ तमिति। ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरम्, मुनिपुङ्गवं प्रहसन् मन्नियोगेन स्वजिह्वाग्रेऽवतीर्णां सरस्वतीमयं न जानातीति प्रहसन्नुवाच । मानिषादेत्यस्य श्लोकत्वनिश्चयं द्रढयति–श्लोक इति । त्वया बद्धो मानिषादेत्यादिः श्लोक एव । अत्र श्लोकविषये विचारणा चिन्ता न कार्या ॥ ३० ॥ तनि०–प्रहस्य मन्मुखेन श्रीरामायणप्रवर्तनरूपं भगवदनुग्रहमयं न जानातीति प्रकृष्टं हासं कृत्वा श्लोक एव यशोऽभिव्यञ्जकं पद्यमेव न तु केवलपदसमुदायो नापि केवलनिषादशापरूपार्थश्च ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयं वारयति–मदिति । हे ब्रह्मन् ! ते इयं सरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव, न तु कारणान्तरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह–रामस्येति । हे ऋषिसत्तम "नानृषिः कुरुते काव्यम्" इत्युक्तरीत्या प्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक ! सर्वं रामस्य चरितं रामचरितविषयप्रबन्धं कुरु । ईदृशैः श्लोकैरिति शेषः ।

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् । श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः । वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥

ईदृशैः करवाण्यहमित्यनुवादात् ॥ ३१ ॥ तनि०–मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमत्सङ्कल्पादेव, न तु घुणाक्षरन्यायात् । प्रवृत्ता "स्वयमेवागता वरा" इति स्वारसिकतया प्रवृत्ता। इयं रसभावालङ्कारवस्तुभेदभिन्नध्वनिसमुदायाश्रयतया प्रवृत्ता सरस्वती "सृ गतौ" इति धातोरुत्पन्नः सरश्शब्दः प्रवाहे वर्तते। सरोऽस्यास्तीति सरस्वती, तेन अनर्गलप्रवाहतया सर्वतोमुखत्वमुक्तम्।रूढ्या देवताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवतैव जिह्वाग्रे वर्तत इति भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्या काव्यस्यानेकध्वनिगर्भितत्वं द्योत्यते । रामस्य रमत इति रमन्तेऽत्रेति च स्वयमानन्दपूर्णतया स्वेतररमयितृत्वेन च प्रसिद्धस्य । एतेन "नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः" इति प्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वं द्योत्यते । कृत्स्नं चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वं चरितं त्वं कुरु राममन्त्रानुसन्धानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम ! जन्मान्तरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वकषायतया निष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धे सामर्थ्यं तवैवास्तीति भावः ॥ ३१ ॥

एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञाय संक्षेपकरणमादिशति–धर्मात्मन इति । अत्र विशेषणैः प्रबन्धनायकस्य रामस्य नायकगुणाः

तमिति । प्रहसन् मदाज्ञानुसारेणावतीर्णां सरस्वतीं न जानातीति हासं कुर्वन् ॥ ३० ॥ मच्छन्दादिति । मच्छन्दात् मम सङ्कल्पादेव, न तु स्वतः । रामचरितं त्वया प्रबन्धमुखेन प्रवर्तनीयमित्येवंरूपान्मदीयसङ्कल्पादित्यर्थः । रामस्य चरितं कुरु, रामस्य वृत्तं कथयेत्यत्र प्रथमवाक्यस्य रामचरितकरणमात्रपरत्वम्,

दर्शिताः। नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते। उक्तं हि भोजेन—"कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति। नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः॥" इति। नायकगुणास्तु—"महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता। तेजस्विता विदग्धत्वं धार्मिकत्वादयो गुणाः॥" इत्युक्ताः। तत्र धर्मात्मन इत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तम्। लोके लोकमध्ये गुणवतः बहुगुणकस्य, अनेन उदारतोक्ता। रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यं च। धीमत इत्यनेन पण्डितत्वम्, धीरस्येत्यनेन वसुन्धराधुरन्धरत्वरूपं महाभाग्यम्। अन्यद्गुणशब्देन ज्ञेयम्। एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं "वृत्तं पद्ये चरित्रे च" इत्यमरः। यथा येन प्रकारेण नारदात्ते त्वया श्रुतं तेन प्रकारेण कथय, संक्षेपेण कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना, श्लोकद्वयमेकवाक्यम्। धीमत इति रहस्यवृत्तसंभवहेतुतयोक्तम्। सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिः। बाह्वादित्वादिञ्।

रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः। रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः। तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति। कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३५ ॥

सह सौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य धीमतस्तस्य रामस्य रहस्यमनितरविदितं च, प्रकाशं सर्वविदितं च, यद्वृत्तं राक्षसानां रावणादीनां च, सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्वृत्तं तत् वैदेह्याः सीतायाश्च। अपिशब्दाद्भरतादीनां च, प्रकाशं यदि वा रहो रहस्यं वा यद्वृत्तं तच्च सर्वमविदितमपि नारदमुखेनाज्ञातमपि ते विदितं भविष्यतीति योजना ॥३३॥३४॥ एवं यथार्थदर्शित्वमनुगृह्य यथार्थवादित्वमनुगृह्णाति—न त इति। अत्र करिष्यमाणे काव्ये ते वाक्काचिदपि, किञ्चिदपि वाक्यमित्यर्थः। अनृता बाधितार्था न भविष्यति। यद्वा वाक् पदम्, कदाचिदपि अनृता दुष्टा न भविष्यति। तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तम्। अतः रामकथां रामविषयप्रबन्धकल्पनां कुरु। काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह—पुण्यां पापहराम्। प्रयोजनान्तरमाह—मनोरमां शब्दश्रवणसमनन्तरमेव विगलितवेद्यान्तरमानन्दं जनयन्तीमित्यर्थः। श्लोकबद्धामित्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्यो हर्षचरितजाती

द्वितीयवाक्यस्य नारदोक्तिविशेषपरतेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रहस्यं चेति। अनेन तत्करणयोग्यतादानम् तेन मानिषादेतिवदवशात्त्रिस्सृतापि तव वाक्

येभ्यो मिश्रप्रबन्धेभ्यो नाटकादिभ्यश्च व्यावृत्तिरुक्ता ॥३५॥ यशोऽपि काव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—यावदिति । गिरयः सरितश्च महीतले भूतले यावत् स्थास्यन्ति तावत् रामायणकथा रामायणरूपा कथा लोकेषु सप्तसु प्रचरिष्यति । यावत्त्वत्प्रबन्धप्रचारस्तावत्तव यशो भविष्यतीति हृदयम् ॥ ३६ ॥ यशसः स्वतः पुरुषार्थत्वात्तत्फलमाह—यावद्रामेति । किंच त्वत्कृता रामस्य कथा यावत्प्रचरिष्यति तावन्मल्लोकेषु मध्ये यावच्छरीरपातम् अधः भूमौ तदुपरि ऊर्ध्वं च निवत्स्यसि ॥३७॥ इत्युक्त्वेति । तत्रैव आसन एव ॥३८ ॥ तस्येति । ततः मुनिविस्मयानन्तरम् । सर्वे तस्य वाल्मीकेः शिष्याः मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्तः, इमं मानिषादेति श्लोकं पुनर्जगुः । भृशं विस्मिताः अत्यन्तं विस्मिताः सन्तः । 'अव्ययमात्रस्य समासे तु लोपः' इति मलोपः । प्राहुश्च, अन्योन्यमिदमद्भुतमिति प्राहुश्चेत्यर्थः । आश्रम एव स्थिताभ्यां कुशलवाभ्यां भरद्वाजेन चात्र बहुवचनम्॥३९॥ समेति । यः समाक्षरैरिति विषम

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले । तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥
यावद्रामायणकथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति । तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा । सोऽनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥

वृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिरित्यर्धसमवृत्तव्यावृत्तिः । पादैश्चतुर्थांशैः महर्षिणा, गीतः उक्तः स श्लोकः अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवह्रियमाणत्वात् भूयः श्लोकत्वमागतः इति । पूर्वं श्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वं गतः, संप्रति श्लाघ्यमानत्वात् पुनः श्लोकत्वं गत इत्यर्थः । शोकः श्लोकत्वमागतः इति पाठे—शोककृतश्लोक एव शोक इत्युच्यत इति ज्ञेयम् । यः श्लोकः महर्षिणा समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धः श्लोकः क्रौञ्चीविषयः तादृशश्लोकत्वमागतः, स शोक

नान्यथा भविष्यति, किन्तु सत्यैव भविष्यतीति ध्वनितम् ॥३३–३६॥ यावदिति । तावत् तावत्कालपर्यन्तम् । ऊर्ध्वमधश्च ये मल्लोकाः मया सृष्टाः लोकाः तेषु सर्वलोकेषु अप्रतिहतगतिस्सन् सञ्चरिष्यसि, ततःपरं मुक्तिं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥३७॥३८॥ तस्येति । प्राहुश्च-पठन्ति च, पाठेन आनन्दं चान्वभूवन्नित्यर्थः ॥३९॥ समेति । अनुव्याहरणात्पुनः पुनः पाठात् । श्लोकः श्लोकत्वमागत इति श्लोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धोऽभवत् । मुहुर्मुहुः शिष्यैः पठितत्वात् श्लोकः श्लोकत्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥४०॥

वेगादुत्पन्न इत्यर्थः । कथमवगम्यते ? अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् शोकानन्तरम् उच्चारणात्, शोके सति जातत्वादित्यर्थः॥४०॥ अथ मुनेः कृतिप्रणयनविषयसङ्कल्पमाह–तस्येति । भावितात्मनश्चिन्तितपरमात्मनः, अनेनारम्भकर्तव्यं विघ्नविघातकं मङ्गलं मुनिना आचरितमित्युक्तम्। तस्य वाल्मीकेः इयं बुद्धिर्जाता । इदंशब्दार्थमाह–कृत्स्नमित्यादिना । सर्वं रामायणाख्यं काव्यमीदृशैर्मानिषादेतिश्लोकप्रकारैः श्लोकैः। करवाणि इति इयं बुद्धिरित्यन्वयः। ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतत् ,वृत्तान्तराणामपि तत्रतत्र प्रयोगात् ॥४१॥अथ यथासङ्कल्पं काव्यरचनामाह–उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्तिमान् । अनेन "काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे॥ " इत्यालङ्कारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्य यश एव प्रधानं प्रयोजनमिति दर्शितम् । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो यशसः पूर्वभावोक्त्यातिशयोक्तिरुक्ता। उदारा महती धीर्यस्यासौ उदारधीः । "उदारो

तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः । कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् । समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीर्मुनिः ॥४२॥

दातृमहतोः" इत्यमरः। तेन कवित्वबीजभूता निपुणतोक्ता। तदुक्तं काव्यप्रकाशे–"शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥" इति । मुनिः मननशीलः, अनेन विविक्तसेवित्वमरोचकित्वं चोक्तम् । तदुक्तं वामनेन–"द्वये हि कवयः अरोचकिनः सतृणाऽभ्यवहारिणश्च" इत्यादि । तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले । अनेन कवित्वहेतुभूता शक्तिरुक्ता । यशस्विनोऽपि रामस्य यशस्करम् । तदुक्तं दण्डिना–"आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् । तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति॥ " इति । इतरकीर्त्यपेक्षया काव्यनायकत्वकृता कीर्तिरनुपमेत्यर्थः । काव्यम् कविलोकोत्तरवर्णननिपुणः, कवेः कर्म काव्यं, शब्दार्थयुगलम्। तथोक्तम्–"सगुणौ सालङ्कारौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ काव्यम् ।" इति । अत्र काव्यशब्देन काव्यसन्दर्भरूपं महाकाव्यमुच्यते। तल्लक्षणमुक्तं काव्यादर्शे–"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् । चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः। मन्त्रद्यूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्य

तस्येति । ईदृशैः-मानिषादेति श्लोकप्रकारैः ॥ ४१ ॥ उदारवृत्तार्थपदैः प्रसिद्धैः । उदारधीः महाबुद्धिः ॥ ४२ ॥

वृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्र भिन्नसर्गान्तैरुपेतं लोकरञ्जनम् । काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥" इति । एवम्भूतं काव्यं श्लोकशतैरचयच्चकार श्लोकशब्देन गद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषु स्वग्रन्थस्य पद्यरूपता दर्शिता । शतैरित्यनेन शतकादिक्षुद्रप्रबन्धव्यावृत्तिरुक्ता । बहुवचनार्थं च स्वयमेव विवरिष्यति चतुर्विंशतिसहस्राणीति । कीदृशैः श्लोकशतैः ? उदारवृत्तार्थपदैः-उदाराणि महान्ति वृत्तार्थपदानि येषां तैः । वृत्तानि पथ्यावक्त्रोपजातिवंशस्थवसन्ततिलकादीनि, तेषामुदारत्वं नाम-तत्तद्रसाभिव्यञ्जकत्वम् । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः, तेषामुदारत्वम्-द्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषु द्राक्षापाकवत्त्वम् । एतल्लक्षणमुक्तं रुद्रटेन-" द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः" इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि, तेषामुदारत्वम्-" या पदानां पराऽन्योन्यं मैत्री शय्येति कथ्यते " इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वम् । पुनः कीदृशैः ? मनोरमै रमणीयैः, अनेन वैदर्भीगौडीपाञ्चाली चेत्युक्तासु

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रीतिषु वैदर्भीरीतिमत्त्वमुक्तम् । तल्लक्षणं चोक्तम्-"बन्धपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ " इति । समाक्षरैः प्रतिपादं समानाक्षरैः, अनेन विषमवृत्तादिरूपता व्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवं प्रबन्धनिर्माणमभिधाय कुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनं संग्रहेण दर्शयति-तदिति । स्वग्रन्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनाय निर्दोषत्वमाह उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः, सन्धयः संहिताः, योगः पदव्युत्पत्तिः, उपगताः शास्त्रानुरूपेण प्राप्ताः समाससन्धियोगा यस्मिन् तत्तथोक्तम्; अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तम् । प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणम् । अथ काव्यगुणान् प्राधान्येन दर्शयति समेति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्बद्धं रचितम् । तत्र समतालक्षणमुक्तं दण्डिना-" समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः " इति । माधुर्यलक्षणं च तेनैवोक्तम्-" मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः । येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः॥" इति । उपनतार्थत्वमर्थव्यक्तिः। तत्स्वरूपं च तेनैवोक्तम्-"अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थस्य"इति । रघुवंश्या रघवस्तेषु

तदिति । उपगताः सङ्गताः समासाः सन्धियोगाः सन्धिबन्धाश्चास्मिन्निति तथोक्तम् । समैः अन्यूनातिरिक्तैर्मधुरैर्मनोहरैः उपनतार्थैर्वाक्यैः बद्धम्, वस्तुतस्तु समः सर्वोपादानत्वेन सर्वानुगः, मधुरः आनन्दैकरसः, उपनतः नित्यापरोक्षतया प्राप्तः । " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म " इति श्रुतेः । अर्थः श्रीरामब्रह्मरूपार्थो येषां तैर्वाक्यैः

विषम०-अत्र रघुर्गत्यर्थान्निष्पन्नरघुवरशब्देन तस्य सर्वान्तर्यामित्वं ध्वनितम्, तेन तच्चरितस्य स्वर्गमोक्षादिसर्वपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं भवति ॥ ४३ ॥

वरो रामस्तच्चारितं तच्चारितविषयकं मुनिना वाल्मीकिना मया प्रणीतं, मुनिना नारदेन वा प्रणीतम् । दशशिरसो रावणस्य वधमधिकृत्य कृतं ग्रन्थम् "अधिकृत्य कृते ग्रन्थे " इति विहितस्याणो लुप् । निशामयध्वम्--निशामयध्वं निशामयध्वमिति न्यशामयतेत्यर्थः । " क्रियासमभिहारे लोट्लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः " इति तध्वमोर्हिस्वादेशस्य वैकल्पिकत्वात्तध्वमः पाक्षिकः स्वादेशाभावः । "मितां ह्रस्वः" इति विहितस्य ह्रस्वस्य "घटादयो मितः " इति संज्ञापूर्वकत्वात् " संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः " इति अनित्यत्वात् ह्रस्वाभावः, किन्तु णिचि दीर्घ एव, अश्रावयदित्यर्थः । शिष्यानिति शेषः । " णिचश्च " इत्यात्मनेपदम् । यद्वा मुनिः रघुवरचरितं चकार तन्निशामयध्वमिति शिष्यान्प्रति परोक्षतयोच्यते । श्रवणेऽपि चरितस्य दर्शन समतया भानान्निशामयध्वमित्युच्यते। "चिरनिवृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम्" इति हि वक्ष्यते। पूर्वश्लोके वंशस्थवृत्तम् "जतौतुवंशस्थमुदीरितं जरौ"

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मात्मा धर्मसंहितम् । व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥

उपस्पृश्योदकं सम्यङ्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः । प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषत गतिम् ॥ २ ॥

इति लक्षणात्। अत्र पुष्पिताग्रावृत्तम् "अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजिचनजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात्॥४३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ पूर्वस्मिन्सर्गे स्वग्रन्थस्यात्यन्तादरणीयत्वद्योतनाय परमात्मतत्स्वरूपं वक्तृवैलक्षण्यं प्राधान्येनोक्तम् । सम्प्रति तदर्थमेव विषयवैलक्षण्यं दर्शयति । विषयस्य वैलक्षण्यं नाम-सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं च। तत्र प्रथमं सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं विवक्षुस्तद्वस्त्वन्वेषणमाह-श्रुत्वेति । धर्म आत्मा स्वभावो यस्यासौ धर्मात्मा, इत्यन्वेषणहेतूक्तिः । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । "समोवाहिततयोः " इति विकल्पितत्वान्मकारलोपाभावः । समग्रं कृत्स्नम् । तत् नारदोक्तं वस्तु कथाशरीरं श्रुत्वा भूयस्ततोऽधिकं धीमतो रामस्य यद्वृत्तं चरित्रमस्ति तद्व्यक्तं यथा भवति तथा अन्वेषते पर्यालोचयति स्म। "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट्॥१॥ धर्मात्मेत्यनेन सूचितमन्वेषणप्रकारमाह-उपस्पृश्येति । मुनिः सम्यग्यथाशास्त्रमुदकमुपस्पृश्य, आचम्येत्यर्थः। "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यमरः । प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु

र्वेद्धम्। दशशिरसश्च वधम्-दशशिरसो वधप्रतिपादकं दशशिरसो वधोऽस्मिन् काव्ये विद्यत इत्युपचारेण, काव्यं तथोच्यते-रघुवरचरितं काव्यं निशामयध्वम् निरीक्षध्वम्॥४३॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्यमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः॥२॥

श्रुत्वेति। समग्रं वस्तु कृत्स्नं रामचरितम् नारदोक्तं श्रीरामचरितरूपं वस्तु तत्त्वं श्रुत्वा प्रपञ्चेन वक्तुं यथा व्यक्तं भवति तथा अन्वेषते विचारयति स्म। लडार्षः॥१॥ उप

स्थित्वा निजगुरुमुद्दिश्य कृताञ्जलिः सन्। धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपश्रेयःसाधनेन। गतिं रामादिवृत्तम् अन्वेषते॥२॥ गतिशब्दार्थं विवृण्वन्धर्मेण अन्वेषणफलमाह–रामेति। रामादिभिर्यत्प्राप्तं तत्र विषये तत्त्वतः तत्त्वेन, सम्प्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षेण पश्यति, तत्सर्वं विशदतरं पश्यतीत्यनुषज्यते॥३॥ किं प्राप्तम्? तत्राह–हसितमिति। पूर्वोक्तरामादीनां यद्धसितं हासः यच्च भाषितं भाषणम्। भावे क्तः। या च गतिर्गमनं यच्च चेष्टितं चेष्टा, युद्धादिकमिति यावत्। तत्सर्वं धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या यथावृत्तं तत्त्वेन सम्प्रपश्यति। अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वात् ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते। स च साक्षात्कारहेतुश्चक्षुरादिवदिति प्रमाणतोऽध्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनिवासकालिकचरितावलोकनमभिधाय वनवासकालीनवृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे–स्त्रीति। स्त्री तृतीया यस्य तेन, सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः। वने दण्डकारण्ये चरता सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन रामेण यत्प्राप्तं तत्सर्वं चान्ववेक्षितं साक्षात्कृतम्, वाल्मीकिनेति शेषः।

रामलक्ष्मणसीताभी राज्ञा दशरथेन च। सभार्येण सराष्ट्रेण यत् प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥३॥ हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम्। तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत् संप्रपश्यति ॥४॥ स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने। सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्ववेक्षितम् ॥ ५ ॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः। पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः। अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्त्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥

धर्मवीर्येणेति सिद्धम् ॥५॥ एवं रामादिवृत्तान्तदर्शनस्य विशदतमत्वमाह–तत इति। ततः अवेक्षणानन्तरम् धर्मात्मा वाल्मीकिः योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायमास्थितः सन्। "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः। तत्र रामादौ पुरा यन्निर्वृत्तं निष्पन्नं तत्सर्वं वृत्तं पाणौ आमलकमिव पश्यति स्म॥६॥ अथ दर्शनफलग्रन्थनिर्माणोद्योगमाह–तदित्यादि, श्लोकद्वयमेकान्वयम्। महाद्युतिः रामगुणानुभवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः स वाल्मीकिः तत्सर्वं रामवृत्तान्तम् तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तेन दृष्ट्वा। अभिरामस्य निरवधिकभोग्यस्य, चरितं चरितविषयप्रबन्धं कर्त्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् ॥ ७ ॥

स्पृश्येति। धर्मेण-चतुर्मुखप्रसादरूपेण, गतिं रामवृत्तम् ॥२॥ रामलक्ष्मणेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। राज्ञा तत्र-राष्ट्रे। तत्त्वतः यद्वृत्तं जातं धर्मवीर्येण चतुर्मुखप्रसादबलेन यथावत् संप्रपश्यति ॥ ३॥४॥ अयोध्यानिवासकाले यद्वृत्तम् तन्निरीक्षणमभिधाय अयोध्यातो निर्गमनानन्तरं वनवासे यद्वृत्तमस्ति तन्निरीक्षणमाह–स्त्रीतृतीयेनेति। द्वितीयो लक्ष्मण इत्यवगम्यते॥५॥ रामवृत्तस्यान्यतोनिरीक्षणमुक्त्वा तस्यैव प्रत्यक्षनिरीक्षणमाह–तत इति। निर्वृत्तम्-जातम् ॥६॥ तदिति।

कीदृशं चरित्रमित्यत्राह-कामार्थेति । कामश्चार्थश्च कामार्थौ, गुणशब्देनाप्राधान्यमुच्यते। अप्रधानाभ्यामर्थकामाभ्यां संयुक्तम्, त्याज्यताप्रदर्शनार्थं तत्र तत्रार्थकामप्रतिपादकमित्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोऽतिशयस्तं विस्तृणातीति धर्मार्थगुणविस्तरम् । पचाद्यच्। प्राधान्येन धर्मापवर्गप्रतिपादकमित्यर्थः। "अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने" इति वैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं समुद्रमिव स्थितम् समुद्रो यथा शङ्खशुक्त्यादियुक्तोऽपि प्राधान्येन रत्नानि वहति तथा स्थितमित्यर्थः । सर्वेषां जनानां श्रुतिमनसी श्रोत्रहृदये हरतीति सर्वश्रुतिमनोहरम्, शब्दमाधुर्याच्छ्रोत्राकर्षकम् अर्थसौष्ठवाच्चित्ताकर्षकमित्यर्थः॥८॥ यथोद्योगं प्रबन्धनिर्माणमाह-स इति । भगवान् स ऋषिः रघुवंशस्य रघुवंशोद्भवस्य रामस्य । चरितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा यथा कथितं येन प्रकारेणोक्तं तथा चकार ॥९॥ अथ विस्तरेण ब्रह्मोपदिष्टरीत्या रामचरितनिर्माणं दर्शयति-जन्मेत्यादिना सर्गशेषेण। द्वितीयान्तानां तत्प्रतिपादकपरत्वं

कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् । समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा । रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् । लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥

बोध्यम् । वाल्मीकिर्भगवान् ऋषिश्चकारेति वक्ष्यमाणे कर्तृक्रिये अनुषञ्जनीये । जन्मेति । जन्मनः सुमहत्त्वं दशरथमहातपोबललभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ताटकाताटकेयादिहननक्षमं बलम् । सर्वानुकूलतां सर्वानुवर्तित्वम्, आर्जवमिति यावत् । लोकस्य प्रियतां प्रेमास्पदत्वम् । क्षान्तिं अपराधसहिष्णुताम् । सौम्यतां रम्यतामनुग्रतां वा । "सौम्यः पुमान् बुधे विप्रे त्रिषु स्यात्सोमदैवते । रम्येऽनुग्रे च " इति रत्नमाला । सत्यशीलतां

(अर्थवित्) अभिरामस्येत्यनेन रामवृत्तकथनस्य रागप्राप्तत्वं द्योत्यते ॥ ७ ॥ कामार्थेति । कामार्थगुणसंयुक्तम्-कामप्रयोजकगुणसंयुक्तम् । धर्मार्थगुणविस्तरम् धर्मार्थयोरौपयिका ये गुणास्तेषां विस्तरेण प्रतिपादकम् । रत्नाढ्यम्-रत्नतुल्यैः पदैरर्थैराढ्यं संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः षड्जादिस्वरसम्बन्धिनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रभृतिभिः द्वाविंशतिश्रुतिभिर्मनोहरम्, श्रुतिशब्देन नाडीसमुद्भवस्सुखहेतुर्ध्वनिविशेष उच्यते । यद्वा सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वेषां श्रुतीः श्रोत्राणि मनांसि च हरति स्वाभिमुखानि करोतीति तथा । यद्वा सर्वासां श्रुतीनामुपनिषदां मनो हृदयं तात्पर्यं हरति गृह्णाति प्रतिपादयतीति तथा ॥ ८ ॥ स यथेति । रघुवंशस्य-रघुवंशेऽवतीर्णस्य भगवतो रामस्य ॥ ९ ॥ धर्मवीर्येण स्वेन दृष्टं कृत्स्नं रामचरितं प्रतिपादयिष्यन् " इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् " इति न्यायेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिप्य प्रतिपादयति-जन्म रामस्येत्यादिना । वीर्यम् स्वयमक्षतस्य पराभिभवनसामर्थ्यम्, सर्वानुकूलतां इष्टानुवर्तनरूपाम् . प्रियतां

सत्यस्वभावताम् । "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः ॥१०॥ नानेति । विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोः संयोगे सति, अन्या रामचरितादन्याः । नाना-नानाप्रकाराः चित्रकथाः आश्चर्यावहकथाश्च । जानक्याश्चेति चकारेणोर्मिलादयः समुच्चीयन्ते । धनुषो हरचापस्य विभेदनं भङ्गं च ॥११॥ रामेति । रामेण परशुरामेण । रामस्य राघवस्य विवादम् । रामेण रामविवादमित्यत्र तृतीयेति योगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः । दाशरथे गुणान् अयोध्याकाण्डादौ वक्ष्यमाणान् । तथेति समुच्चयार्थः सर्वत्र द्रष्टव्यः । रामस्याभिषेकम् अभिषेकोद्योगम्, कैकेय्या दुष्टभावतां दुष्टहृदयत्वं च ॥१२॥ विघातमिति । अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विघातं कैकेयीदुष्टहृदयत्वकृतं विघ्नं च रामस्य विवासनं च राज्ञो दशरथस्य शोकेन विलापं प्रलापं

नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे । जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादं च गुणान् दाशरथेस्तथा । तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥ विघातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् । राज्ञः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥१३॥ प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् । निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥ गङ्गायाश्चापि सन्तारं भरद्वाजस्य दर्शनम् । भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म विवेशं च भरतागमनं तथा । प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥१६॥ पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् । दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥

च राज्ञः परलोकस्य स्वर्गस्याश्रयमाश्रयणं च ॥१३॥ प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां प्रजानां विषादं दुःखम् । प्रकृतीनां विसर्जनं वञ्चनेन निर्यापणं च । निषादाधिपसंवादं गुहेन सह संभाषणम् । सूतस्योपावर्तनं पुनरागमनं च ॥ १४ ॥ गङ्गायाश्चेति स्पष्टम् ॥१५॥ वास्त्विति । वास्तुकर्म शास्त्रोक्तप्रकारेण यथोचितमन्दिरनिर्माणम् । विवेशं शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकं गृहे प्रविश्यावस्थानम् । रामस्य प्रसादनम्, भरतेनेति शेषः । सलिलक्रियां सलिलदानम् ॥१६॥ पादुकेति । पादुकाग्र्ययोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रैष्ठ्यं धृतत्वात् । अभिषेकं राज्यनियन्तृतया स्थापनम् । नन्दिग्रामे निवासनं निवसनम् ।

त्रि श्लेषासहत्वपर्यवसायिनीं प्रीतिविषयताम्, क्षान्तिम्-" उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते " इत्युक्तरूपाम्, सौम्यताम् निरतिशयप्रियदर्शनताम् ॥१०॥ ११ ॥ रामेति । अभिषेकम् अभिषेकसामग्रीम् ॥१२॥१३॥ प्रकृतीनामिति । प्रकृतीनां वञ्चनापूर्वकं विसर्जनं प्रकृतीर्विसर्जयित्वा गमनम्, निषादाधिपसंवादं गुहेन सह संभाषणम्, सूतोपावर्तनम् ॥१४॥१५॥ वास्त्विति । वास्तुकर्म-चित्रकूटे गृहनिर्माणम्, निवेशनम्-तत्र गृहेऽवस्थानम् ॥१६॥ पादुकेति । पादुकाग्र्याभिषेकम्-पादुका-

स्वार्थेऽण्। पादुकयोः स्थापनं वा ॥१७॥ दर्शनमिति । अनसूयया अत्रिपत्न्या सहास्यां सहासनम्, सीताया इति शेषः । "आस्या त्वासनमासीनम्–" इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेव, तथापि अत्र सर्वत्र क्रमो न विवक्षितः, रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमात्रे तात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥१८॥ अगस्त्येति । शूर्पणख्या इति ङीबत्रार्षः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसोरिति दूषणादीनामुपलक्षणम् । उत्थानं निर्गमनम् ॥२०॥ मारीचस्येति । एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥२१॥ कबन्धेति । चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थः ॥२२॥ ऋश्येति । ऋश्यमूकस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रत्ययोत्पा

दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनाभिसङ्गमम् । अनसूयासहास्यामप्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥ अगस्त्यदर्शनं चैव शूर्पणख्याश्च दर्शनम् । शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥२०॥ मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा । राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम् ॥२१॥ कबन्धदर्शनं चापि पम्पायाश्चापि दर्शनम् । शबर्या दर्शनं चैव हनूमद्दर्शनं तथा । विलापं चैव पम्पायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥ ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् । प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् । ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥

दनं सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननम् । वालिसुग्रीवविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथनं वा ॥२३॥ वालीति । वालिप्रमथनं वालिवधम् । सुग्रीवप्रतिपादनं सुग्रीवाय राज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं ताराप्रलापम् । समयं शरदि सीतान्वेष्टव्येति रामसुग्रीवयोः सङ्केतम् । "समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषु च । सङ्केताचारयोश्च" इति रत्नमाला । ताराविलापसमयमिति पाठे "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षे वृष्टिस्तद्युक्ता रात्रयो वर्षरात्राः। "रात्राह्नाहाः पुंसि" इति पुंल्लिङ्गत्वम्, तेषु निवासनं निवसनम्। स्वार्थेऽण् । वर्षदिनेष्वित्यर्थः । रात्रिशब्दस्य

श्रेष्ठयोरभिषेचनम्, नन्दिग्रामानिवासनं नन्दिग्रामे भरतस्य निवसनम् ॥१७॥१८॥ अगस्त्यसकाशाद्धनुषो ग्रहणम् ॥ १९–२२ ॥ ऋश्यमूकस्येति । वालिसुग्रीवविग्रहं तयोर्युद्धम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनमिति । सुग्रीवप्रतिपादनम्-सुग्रीवस्य राज्यसंस्थापनम् । 'ताराविलापं समयम्' इति पाठे-शरदि दण्डयात्रा कर्तव्येति रामसुग्री

विषम०—उत्थानम्-जानकीहरणोद्योगम् ॥ २० ॥

१ अगस्त्यदर्शनं चैव जटायाराभसगमम् । 'दर्शनं चाप्यगस्त्यस्य धनुषो ग्रहणं तथा । ' पंचवट्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टम्॥२४॥कोपमिति। राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य। कोपं सुग्रीवविषयक्रोधं, बलानां सेनानामुपसंग्रहं संमेलनम्। दिशः प्रति वानराणां प्रस्थापनम्। पृथिव्याश्च निवेदनम् पृथिव्याः द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनम्॥२५॥ अङ्गुलीयकेति। अङ्गुलीयकदानम्, हनुमत इति शेषः। ऋक्षस्य बिलं स्वयंप्रभाबिलम्, तस्य तथा संज्ञा। प्रायोपवेशनं-प्रायाय मरणाय उपवेशनं शयनम्। सम्पातेर्जटायुग्रजस्य॥२६॥ पर्वतेति। पर्वतारोहणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणम्। समुद्रवचनाच्चेति चकारेण देवानुज्ञा समुच्चीयते। मैनाकस्य हिमवत्पुत्रस्य गिरेः॥२७॥ सिंहिकाया इति। सिंहिकाया

कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम्। दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम्॥ २५॥ अंगुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम्। प्रायोपवेशनं चैव सम्पातेश्चैव दर्शनम्॥ २६॥ पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लंघनम्। समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम्॥ २७॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम्। रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम्॥ २८॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्। दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम्[1]॥ २९॥ अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम्। अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम्॥ ३०॥ राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम्। मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च॥ ३१॥

असुरस्त्रियः। लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य। "मलयः पर्वतान्तरे। पर्वतांशे प्रियोद्याने" इति रत्नमाला। एकस्य हनुमतः॥२८॥ आपानेति। आपानभूमिः मद्यपानभूमिः। अवरोधस्यान्तःपुरस्य॥ २९॥ अशोकेति। अशोकवनिकायानं हनुमतो अशोकवनिकागमनम्। अभिज्ञानप्रदानं सीतायै अङ्गुलीयकदानम्॥३०॥ राक्षसीति। राक्षसीनां तर्जनम्। सीतां प्रतीति शेषः। त्रिजटा विभीषणपुत्री, तस्याः स्वप्नदर्शनं रामश्रेयोविषयस्वप्न

वयोः सङ्केतः॥२४॥ कोपमिति। उपसंग्रहम्-वानरमेलनम्, पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानरान् प्रति पृथिवीसंस्थानकथनम्॥२५॥ अङ्गुलीयकदानमिति। प्रायेण अनशनेन वानराणामुपवेशनम् समुद्रसमीपे वासः॥ २६॥ २७॥ सिंहिकाया इति। लङ्कामलयदर्शनम् लङ्काद्वीपस्थमलयगिरिदर्शनमित्यर्थः। एकस्य विचिन्तनम्-एकस्यासहायस्य विचिन्तनम्॥ २८॥ अवरोधस्य अन्तःपुरस्य॥ २९॥ अभिज्ञानप्रदानम् अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् अङ्गुलीयकम्, अभिषेकाभ्युदयं रामा

---

१ दर्शनम्। राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम्। सिंहिकायाश्च-इति पाठान्तरम्।

दर्शनम्। मणिप्रदानं हनुमते चूडामणिप्रदानम्। वृक्षभङ्गम् अशोकवनिकावृक्षभङ्गम् ॥ ३१ ॥ राक्षसीविद्रवम् एकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिराक्षसीनां पलायनम्, हनुमद्भयादिति शेषः। किङ्कराणां रावणभटानाम्। वायुसूनोर्हनुमतः। ग्रहणम्, इन्द्रजितेति शेषः। लङ्कादाहेनाभिगर्जनम् राक्षसानामित्यर्थः ॥३२॥ प्रतिप्लवनं पुनः समुद्रलङ्घनम्। मधूनां मधुवनस्थमधूनां ग्रहणम्, वानरैरिति शेषः। मणिनिर्यातनं रामाय चूडामणिप्रदानम् ॥ ३३ ॥ सङ्गमं चेति। नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः प्रतारं प्रतरणम् ॥ ३४ ॥ विभीषणेनेति। वधोपायनिवेदनम् इन्द्रजिदादिवधोपायदर्शनम् ॥ ३५ ॥

राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निबर्हणम्। ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥३२॥ प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा। राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३३ ॥ सङ्गमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम्। प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३४ ॥ विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम्। कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिबर्हणम् ॥ ३५ ॥ रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे। विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥३६॥ अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम्। रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम्। स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥३७॥ अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले। तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अरेः पुर इति शौर्यातिशयोक्तिः, उत्तरत्र चान्वयः ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चेति। रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकमहोत्सवम्। स्वराष्ट्रेत्यर्द्धमधिकम्। वैदेह्याश्च विसर्जनमित्यन्तं चकार भगवान् ऋषिः इति पूर्वेण सम्बन्धनीयम् ॥३७॥ सीताभूप्रवेशप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह–अनागतं चेति। वाल्मीकिर्नामा भगवान् ऋषिः रामस्य वसुधातले अनागतं भावि यत्किंचिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपुत्रजीवनाश्वमेधादिकं तदुत्तरे काव्ये उत्तरकाण्डे चकार प्रति निषेकोत्सवम्। 'जन्म रामस्य' इत्यादि 'वैदेह्याश्च विसर्जनम्' इत्येतदन्तं 'चकार भगवानृषिः' इति पूर्वेण सम्बन्धनीयम् ॥ ३०–३७ ॥ अनागतं चेति।

२ निबर्हणम्। पञ्चसेनाग्रयनिधनं सप्तमन्त्रिनिबर्हणम्। तथाऽस्यापि निधनं तोरणस्य विमञ्जनम् ॥ ग्रहणं–इति पाठान्तरम्।

पादितवान् । यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालस्य भूयस्त्वमनन्तरकालस्याल्पत्वं च द्योत्यत इत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ पूर्वस्मिन् सर्गे प्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तम्, सम्प्रति प्रबन्धवैलक्षण्यं कथ्यते। प्रबन्धस्य वैलक्षण्यं नाम–परमाप्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृहीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमाप्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वं चानेनोच्यते । प्राप्तराज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्यक् प्रत्ययः । लोकरक्षणाय रघुकुलेऽवतीर्णस्येत्यर्थः । रामस्य सकलगुणाभिरामस्य, अनेन प्रतिपाद्यमहिम्ना काव्यस्य आदरणीयतातिशय उक्तः। तदुक्तं भामहेन–"उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुज्ज्वलाः

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥
चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः । तथा सर्गशतान् पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

काव्यसम्पदः" इति । विचित्रपदं आश्चर्यपदसंनिवेशम् । अनेन काव्यस्यात्मभूता रीतिरुक्ता। तदुक्तं वामनेन–"रीतिरात्मा काव्यस्य। विशिष्टपदरचना रीतिः । समग्रैरोजःप्रसादप्रभृतिभिर्गुणैरुदिता वैदर्भी नाम रीतिः" इत्यादिना । यद्वा विविधानां विचित्राणां शब्दार्थालङ्काराणां पदं स्थानं कृत्स्नं चरितं प्रतिपादकग्रन्थसन्दर्भम्, अनेन विज्ञानाद्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तम् । तथोक्तम्–"परिवड्ढइ विण्णाणं सम्भाविज्जइ जसो विसप्पन्दि गुणा । सुव्वइ सुपुरिसचरिअं किंतज्जेण ण हरन्ति कव्वालावा॥ छा०–परिवर्द्धते विज्ञानं सम्भाव्यते यशो विसर्पन्ति गुणाः । श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालापाः ॥ " इति । भगवान् ब्रह्मप्रसादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आत्मवान् प्रबन्धरचनानुकूलयत्नवान् । ऋषिः " नानृषिः कुरुते काव्यम् " इत्युक्तरीत्या काव्यनिर्माणपटुः वाल्मीकिः, चकार परोपकाराय कृतवान् । उदारधीरिति पूर्वमुक्तम् । प्राप्तराज्यस्येत्यनेन रामराज्यकरणकाले रामायणकरणमिति गम्यते । एतज्ज्ञापनायैव पुनरारम्भः ॥ १ ॥ अथ प्रक्षेपभ्रंशसम्भावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्गकाण्डवत्तयात्यन्तादरणीयत्वाय

अनागतं यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविसर्जनात्पूर्वकालस्य भूयस्त्वम् अनन्तरकालस्याल्पता द्योत्यते ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥३॥ प्राप्तराज्यस्येति । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। "ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः" इति ऋषिभिरेवोक्तत्वात् रामस्य विषये वसन् वाल्मीकिरित्यर्थाल्लभ्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकं काव्यम् ॥ १ ॥ चतुर्विंशदिति । शतशब्दः पुन्नपुंसकः । 'चतुर्विंशत्सहस्राणि' इति श्लोकपरिगणनं तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यतेत्यन्तस्य श्लोकसमुदायस्य। सर्गशतान् पञ्चेत्येतत् षट्काण्डानामेव, न तु सोत्तराणाम् । तथाहि–श्रीमद्बालकाण्डे–

चाह-चतुर्विंशदिति । ऋषिर्वाल्मीकिः तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यतेत्यन्तेन चिकीर्षिते रामायणाख्ये प्रबन्धे श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्राण्युक्तवान् । इकारलोपश्छान्दसः । "पङ्क्तिविंशति-" इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनात् । "आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्ते, ततः परं सङ्ख्याने सङ्ख्येये च वर्तन्ते" इति नियमात् । सहस्रशब्दोत्र संख्यापरः । चतुर्विंशतिसहस्रसङ्ख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चसर्गशतांश्च कृतवान् । "शतायुतप्रयुताः पुंसि च" इति लिङ्गानुशासनवचनात् पुँल्लिङ्गत्वम् । सर्गशतं पञ्चेति पाठे शतमित्येतत् "पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्" इति सूत्रे शतमिति बहुत्वे निपातनात्साधु । षट्काण्डानि उत्तरं च षड्भ्यः उत्तरं सप्तकाण्डं च कृतवान्, परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां व्यक्ततया प्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वादुत्तरमिति पृथगुक्तिः । यद्यप्याधुनिके पाठे श्लोकानां सर्गाणां च विपर्यासो दृश्यते तथापि बहुचतुर्युगान्तरितत्वेन विप्लवो युक्तः । यद्वा सङ्कल्पमात्रपरोऽयं श्लोकः । कृतवान् कर्तुमुद्युक्त इत्यर्थः । ग्रन्थसमाप्तिदशायां कापि वृद्धिरुपजातेति न कोऽपि विरोधः । यद्वा अन्यूनाभिप्रायमिदं वचनम्, पञ्चशतसर्गेषु चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषु च न न्यूनतेत्यर्थः । यद्वा अल्पीयसीमधिकसङ्ख्यामनादृत्य प्रकृष्टसङ्ख्यया व्यपदेशोऽयम् । यथा "मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः" इत्यमरः । "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।" इत्युक्तब्रह्मदिनस्य चतुर्दशमन्वनुसारेण चतुर्दशधा विभागे मन्वन्तरस्यैकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसङ्ख्या तु-"बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तसप्ततिरीरिता ! अयोध्याकाण्डगास्सर्गाश्शतंचैकोनविंशतिः । आरण्यकाण्डे सर्गाणां पञ्चसप्ततिरीरिता । किष्किन्धाकाण्डगास्सर्गास्सप्तषष्टिरुदीरिताः । सर्गाणां सुन्दरे काण्डे त्वष्टषष्टिरुदीरिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गा दृश्यन्ते युद्धकाण्डगाः । दशोत्तरंशतं सर्गा उत्तरे काण्ड ईरिताः । ६४७ ॥ अत्र सर्गशतान् पंच इत्येतत् षट्काण्डानामेव, न तु सोत्तराणाम्, षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षयेत्यप्याहुः । "बालकाण्डगताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः (२२५६) । अयोध्याकाण्डगाः श्लोकाश्शुकभावाः प्रभाषिताः (४४१९) । आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः सगसाराः प्रदर्शिताः (२७३२) । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोका नीरचाराः प्रकीर्तिताः (२६२०) । श्लोकास्तु सुन्दरे काण्डे तान नागाः प्रभाषिताः (३००६) । युद्धकाण्डगताः श्लोका निधिधीशाः प्रवेदिताः (५९९०) । श्लोकाः स्युरुत्तरे काण्डे वलरागाः प्रभाषिताः (३२३४) ।

द्विसहस्रादुपरि द्विशतं चाशीतिर्ग्रन्थाः (२२८०), श्रीमदयोध्याकाण्डे-चतुस्सहस्राणि चतुःशतानि पञ्चदशग्रन्थाः (४४१५), श्रीमदारण्यकाण्डे-द्विसहस्रादुपरि सप्तशतानि द्वात्रिंशद्ग्रन्थाः (२७३२), श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे-द्विसहस्रादुपरि षट्शतानि विंशतिग्रन्थाः (२६२०), श्रीमत्सुन्दरकाण्डे-त्रिसहस्रा

श्लोकाः २४२९३ । तत्रैवमवधातव्यम्–बालकाण्डे त्रिंशे सर्गे "स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः" इत्यतः पूर्वमेकं सहस्रम् । त्रिषष्टितमे "विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः" इत्यतः पूर्वं द्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतुर्दशे "चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम्" इत्यतः पूर्वं त्रीणि सहस्राणि । चतुश्चत्वारिंशे "वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्य सदानघः" इत्यतः पूर्वं चत्वारिसहस्राणि । एकसप्ततितमे "द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्त वाहनः" इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोनशततमे "उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम्" इत्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे "ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्" इत्यतः पूर्वं सप्तसहस्राणि । सप्तचत्वारिंशे "मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः" इत्यतः पूर्वं चाष्टौ सहस्राणि । किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थे "ततः परमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः" इत्यतः पूर्वं नवसहस्राणि । एकत्रिंशे "नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच" इत्यतः पूर्वं दशसहस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि । सुन्दरकाण्डे सप्तविंशे "ततस्तस्य नगस्याग्रे" इत्यतः पूर्वं द्वादशसहस्राणि । षट्चत्वारिंशे "नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः" इत्यतः पूर्वं त्रयोदशसहस्राणि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौ चतुर्दशसहस्राणि । युद्धकाण्डे अष्टाविंशे "रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः" इत्यतः प्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे "प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः" इत्यतः प्राक् षोडशसहस्राणि । उत्तरभागारम्भे "कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना" इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशीत्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे "मरणान्तानि वैराणि" इत्यतः प्राक् एकोनविंशतिस्सहस्राणि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरकाण्डे द्वाविंशे "ततः प्राचोदयत्सूतस्तान् हयान्रुचिरप्रभान्" इत्यतः पूर्वं एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्समाप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे "ब्राह्मणस्य च धर्मेण त्वया वै रक्षितस्सुतः" इत्यतः पूर्वं त्रयोविंशतिस्सहस्राणि । ततः प्रबन्धसमाप्त्या चतुर्विंशतिस्सहस्राणीत्याहुः ॥ २ ॥

दुपरि षट् ग्रन्थाः (३००६), श्रीमद्युद्धकाण्डे–पञ्चसहस्राणि नवशतानि नवतिश्च ग्रन्थाः (५९९०), श्रीमदुत्तरकाण्डे–त्रिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिश्च ग्रन्थाः (३२७७) । अत्र यदेतधिकं सप्तसप्तत्युत्तरद्विशतं तत्त्रिष्टुब्जगत्यादिच्छन्दोवृत्तानामक्षराधिक्येन जनितम् । सर्गास्तु–श्रीमद्बालकाण्डे सप्तसप्ततिः (७७), श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशतम् (११९), श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चसप्ततिः (७५), श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टिः (६७), श्रीमत्सुन्दरकाण्डेऽष्टषष्टिः (६८), श्रीमद्युद्धकाण्डे एकत्रिंशदुत्तरशतम् (१३१), तदेवं पञ्चशतानि सप्तत्रिंशत्सर्गाः । श्रीमदुत्तरकाण्डे तु दशोत्तरशतम् (११०), षट्काण्डानि तथोत्तरमिति उत्तरकाण्डस्य काण्डैः सहाकथनमादरातिशयेन । तथाहि–यद्यप्यत्र काण्डेषु रामस्य परत्वानुसन्धानम् तथापि उत्तरकाण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिव्यक्तिः । कोसलानां सर्वेषामपि

अथास्य काव्यस्य महाजनपरिग्रहं वक्तुं पीठिकामारचयति–कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । यद्वा प्रज्ञा धीः, "धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः । सास्यास्तीति प्राज्ञः "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः" इति मत्वर्थीयो णप्रत्ययः । महांश्चासौ प्राज्ञश्चेति महाप्राज्ञः, निरतिशयज्ञानसंयुतो वाल्मीकिः सहोत्तरं रामाभिषेकादुत्तरेण वृत्तान्तेन सहितम् । विकल्पात् सहशब्दस्य सभावाभावः। सभविष्यमश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तसहितम्,अश्वमेधपूर्वकाले अस्य काव्यस्य प्रवृत्तत्वात् । तत्काव्यं कृत्वापि एतत्काव्यं प्रभुः समर्थः। "प्रभुः शक्ताधिपौ" इति भास्करः । कः पुरुषः प्रयुञ्जीयात् वाग्विधेयं कुर्यात् इति चिन्तयामास । प्रयुञ्जीयादित्यत्रात्मनेपदाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्यप्रत्यये इणनिमित्तं षत्वम्॥३॥तस्येति । ततः वाल्मीकिचिन्तानन्तरम्,मुनिवेषौ वस्तुतो राजकुमारौ. कुशीलवौ कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । चिन्तयमानस्य भावितात्मनश्चिन्तितपरमात्मनः, तदनुकूलशिष्यलाभाय कृतपरमात्मनमस्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः पादौ अगृह्णीताम्, रामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः॥४॥कुशीलवाविति । धर्मज्ञौ गुरुशुश्रूषाधर्मज्ञौ,राजपुत्रौ आसमाप्तेः वीर्यवन्तौ,यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासजकीर्तियुक्तौ, भ्रातरौ तुल्यस्वरौ, स्वरसम्पन्नौ शारीरवन्तौ, आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेन स्नेहविषयभूतौ.कुशीलवौ कुशलवौ ददर्श । उपदेशयोग्यावाकलयाञ्चकारेत्यर्थः। अनेन रामाभिषेकानन्तरकाले रामायणकरणं "प्राप्तराज्यस्य रामस्य" इति सर्गादावुक्तम् । अनन्तरं कुशलवोत्पत्तिरिति सूचितम्, एतज्ज्ञान्वैव वाल्मीक्याश्रमे

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् । चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अगृह्णीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ । भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥

भगवता सह तल्लोकप्रातिश्च अपरोऽतिशयो गम्यते, अतएव सर्वोत्तरत्वात्तस्य उत्तरकाण्डत्वसंज्ञा ॥ २ ॥ कृत्वापीति । भविष्यम्-सीताभूप्रवेशकुपितं श्रीराममुद्दिश्य ब्रह्मणावशेषं कार्यं शंसि[illegible]कम्-" प्रविष्टायां तु वैदेह्यां भूतलं सत्यसंसदि " इत्याद्यवशिष्टं काव्यम् । प्रयुञ्जीयात्–पठितुं शक्नुयात् ॥३॥ तस्येति । भावितात्मनः-शुद्धचित्तस्य ।कुशीलवौ कुशलवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवाविति । कुशीलवौ गायकौ । पृषोदरादित्वात्साधुः । कुशलवौ ददर्श । वाल्मीकिरिति शेषः ॥ ५ ॥

विषम०—भविष्येण सहितं यदुत्तरम् तेन सहितम् ॥ ३ ॥ सभविष्यसहोत्तरमिति पाठः ॥

सीता त्यक्ता रामेण ॥५॥ स त्विति । वेदेषु ऋग्यजुःसामाथर्वणलक्षणेषु चतुर्षु विषये, मेधाविनौ मेधा धारणक्षमा बुद्धिः । " मेधा धीर्धारणक्षमा " इति यादवः। तद्वन्तौ "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तम् । परितो निष्ठा परिनिष्ठा साङ्गाध्ययनं साऽनयोः सञ्जातेति परिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेन विशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तम् । तौ कुशलवौ । प्रभुः स्वतन्त्रो वाल्मीकिः वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय, वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम-नानाशास्त्रानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादको ग्रन्थः । अग्राहयत अगृह्णात् । स्वार्थे णिच् ॥६॥ तनि०—तुशब्देन इतरवैलक्षण्यमुक्तम् । मेधाविनौ ग्रहणधारणसमर्थौ । वेदेषु परिनिष्ठितौ, अनेन स्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वं साममानवेदित्वं तदादरेणैव गान्धर्वशास्त्राभ्यासश्च गम्यते । वेदोपबृंहणं-वेदार्थव्यक्तीकरणम् ॥ ६ ॥ काव्यमिति । चरित

स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥
काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् । पौलस्त्यवधमित्येव चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

व्रतः चरितव्रतत्वेन निरतिशयज्ञानो वाल्मीकिः । काव्यं कवेः कर्म । कवयते वर्णयतीति कविः । " कवि वर्णने " इत्यस्माद्धातोरौणादिक इप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुण इत्यर्थः। यद्यपि " इगन्ताच्च लघुपूर्वात् " इति अणा भवितव्यम्, तथापि " ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् " इति काशिकाकारः । यद्वा तस्मादेव धातोः " ऋहलोर्ण्यत् " इति ण्यत्प्रत्यये आदिवृद्धौ च काव्यमिति रूपम् । दोषवर्जितं गुणालङ्कारसहितम्, शब्दार्थयुगलमित्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे–" तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि " इति । वेदोपबृंहणत्वेऽपि कान्तासम्मितत्वादस्य काव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि–त्रिविधः सन्दर्भः, प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति । शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसम्मितः, अर्थप्रधान इतिहासादिः सुहृत्संमितः, व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्तासंमितम् । महदिति काव्यविशेषणम् । तस्य महत्त्वमुत्तमकाव्यत्वम् । तदप्युक्तं तत्रैव–" इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः " इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यम् । तल्लक्षणमुक्तं दण्डिना–" सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् " इत्यादिना । ननु काव्यं नारम्भणीयं " काव्यालापांश्च वर्जयेत् " इति निषेधादित्याशङ्क्याह–रामायणमिति । रमयतीति रामः । " रामो रमयतां

स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वेदोपबृंहणार्थाय-वेदार्थव्यक्तीकरणाय । सीतायाश्चरितं पौलस्त्यवधमिति यच्चकार तत्काव्यं तावग्राहयतेति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥

वरः " इत्यार्षनिर्वचनात् । यद्वा रमन्तेऽस्मिन् सर्वे जना इति रामः । " अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् " इति घञ् । सः अय्यते प्रतिपाद्यते अनेनेति रामायणम् " अय गतौ " इति धातोः कर्मणि ल्युट् । " पूर्वपदात् संज्ञायामगः " इति णत्वम् । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्य निषिद्धत्वम्, किन्तूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भामहेन–" उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुत्तमाः काव्यसम्पदः " इति । प्रतिपादितं चोद्भटेन–" गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलम् । काव्यमाश्रयसंपत्त्या मेरुणेवामरद्रुमः ॥" इति । रुद्रटेनाप्युक्तम्–"उदारचरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रतिष्ठा" इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषय इति भावः । इदं च रामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन, प्राधान्येन तु सीताचरितमेव प्रतिपाद्यत इत्याह कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति । कृत्स्नं रामायणं सीताचरितपरम् । अत एवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे–" श्रीमद्रामायणमपि परं प्राणिति त्वच्चरित्रे " इति । आभाणकश्च–"प्रातर्द्यूतप्रसङ्गेन मध्याह्ने स्त्रीप्रसङ्गतः । रात्रौ चोरप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमताम् ॥" इति । उपायपुरुषकारयोर्मध्ये उपायस्वरूपं भारते दर्शितम्, पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायणे इति रहस्यपदवी । अतएव " कृपावानविकत्थनः " इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपो रामः कुशलवाभ्यां रामायणं श्रुतवान् । रामायणस्य रामैकपरत्वे स्वेनैव सदसि श्रवणं न सङ्गच्छते, सीतापरत्वे तु संगच्छते; विरहिणः कामिनीकथा(चरित)श्रवणस्य स्वाभाव्यात् । एवं व्यञ्जनावृत्त्या सीतारामयोः प्रतिपादनमुक्त्वा शब्दवृत्त्या सिद्धमितिवृत्तमाह पौलस्त्येति । पुलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पौलस्त्यः । गर्गादित्वाद्यञ् । तस्य वधः, [illegible] फलत्वात्तेन व्यपदेशः । पौलस्त्यवधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः पौलस्त्यवधः । " अधिकृत्य कृते ग्रन्थे " इत्यण् । " लुबाख्यायिकाभ्यः प्रत्ययस्य बहुलम्" इति तस्य लुप् । यद्वाऽणि पुनरादिवृद्धौ तदेव रूपम् । वधप्रधानत्वादितिवृत्तस्य फलेन व्यपदेशः । तथाहि–पञ्च काव्यप्रतिपाद्यानि । तदुक्तम्–"बीजबिन्दुपताकाख्याः प्रकरीकार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ॥" इति । "आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिः फलागमः" इति पञ्चावस्थाः । तत्र " स्वल्पोद्दिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यते तथा । " तच्च बालकाण्डोक्तं विष्णववतरणसीतापरिणयादि । " वस्तुनः सति विच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्" इति । यथा अयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन रावणवधरूपकार्यविच्छेदे प्राप्ते वनवासकरणमच्छेदकारणम् । " यदन्तरानुवृत्तं स्यात्सा पताकेति कीर्त्यते । " यथा सुग्रीववृत्तान्तः । " कथान्तरप्रसङ्गेन प्रकरी स्यात् प्रदेशभाक्" यथा विभीषणादिवृत्तान्तः । "समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोचितः ।" यथा रावणवधः । एवंफलत्वात्पौलस्त्यवधमिति निर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः–पौलस्त्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितं प्रधानसीताचरितं कृतवानिति । यच्चकार तद्ग्रापयामासेति योजना, उत्तरश्लोके अगायतामित्यनुवादात् ॥७॥ तनि०–कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति सीतायाः प्रबन्धनायिकात्व

मुक्तम्, तस्यैवोपपादकं रामायणमिति कृत्स्नस्य सीताचरितत्वेऽपि रामायणव्यपदेशः रामचरितस्य तदुपयुक्तार्थत्वज्ञापनार्थः । रमाया इदं चरितं रामम्, तस्यायनमिति वा व्युत्पत्तिः। रामशब्दस्य लक्ष्मीपत्यादिशब्दवत्स्त्रीपुरःसरनिर्देशः प्रबन्धस्य लक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः,तेन सीतायाश्चरितमिति सुष्ठूक्तम् । हारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदण्प्रत्ययोपपत्ति र्द्रष्टव्या । " हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् " इति श्रीहर्षः । महत् नारायणकथाद्यपेक्षया महत्, सापराधेष्वपि रक्षणप्रवणत्वप्रतिपादनान्महत्त्वम् । " मातर्मैथिलि राक्षसी स्त्वयि तदैवार्द्रापराधास्त्वया रक्षन्त्या पवनात्मजाल्लघुतरा रामस्य गोष्ठी कृता । काकं तं च विभीषणं शरणमित्युक्तिक्षमौ रक्षतस्सा नः सान्द्रमहागसः सुखयतु क्षान्तिस्तवाकस्मिकी॥" इत्यभियुक्तोक्तेः । अनेन शरणागतिमन्त्रोपबृंहणत्वमस्य प्रबन्धस्य व्यञ्जितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकश्रीभागवतादिषु हि भगवत्प्राधान्यम्, अतएव "नारायणकथामिमाम्" इति तत्रोक्तम्॥ ७॥ यथोपदेशमगायतामित्याह–पाठ्येत्यादि श्लोकद्वयेन। पाठ्यं पाठः। भावे ण्यत् । केवलोच्चारणविशेषः। तदुक्तं भरतेन-"षडलङ्कार

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् । जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥
रसैः शृङ्गारकारुण्यहास्यवीरभयानकैः । रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

संयुक्तं कलाकालसमन्वितम् । यत्पठ्यते नाटकादौ तत्पाठ्यमभिधीयते ॥ " इति । गेयं स्वरविशेषसमन्वितं गानम् । भावे यत् । तत्रोभयत्र । मधुरं श्राव्यम्, लोके कानिचित् पद्यानि पाठदशायां मधुराणि, न गानदशायाम् । अपराणि पुनर्गानदशायामेव, न पाठदशायाम्, इदं तूभयत्रापीत्यर्थः । इतःपरं त्रीणि क्रियाविशेषणानि । त्रिभिः प्रमाणैर्गानध्वनिपरिच्छेदकैः त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञिकैः द्रुतमध्यविलम्बितैर्वान्वितं विशिष्टम् । सप्तभिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसङ्कीर्णादिष्वष्टादशसु जातिषु प्रधानभूताभिः सप्तभिर्बद्धम् । तदुक्तं शाण्डिल्येन–" सर्वगीतसमाधारो जातिरित्यभिधीयते । षाड्जी चैवाथ नैषादी धैवती पाञ्चमी तथा । माध्यमी चैव गान्धारी सप्तमी त्वार्षभी मता ॥ " इति । तन्त्रीलयसमन्वितम् तन्त्रीशब्देन तन्त्रीयुक्तवीणा लक्ष्यते, लयशब्देन तालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविराम उच्यते, ताभ्यां समन्वितम् ॥ ८ ॥ पुनः काव्यविशेषणमाह–रसैरिति । आदिशब्देन बीभत्साद्भुत शान्ता गृह्यन्ते । रसो नाम स्थायीभावरूपचित्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्थायीभावश्च नवविधः । तदुक्तम्–" रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायीभावाः प्रकीर्तिताः ॥ " इति । तदभिव्यक्तिश्च विभावादिभिः । तदुक्तम्–" विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभि

पाठ्ये गेये चेत्यारभ्य रामदेहात्तथापरावित्यन्तं कुलकम् । पाठ्ये गेये च मधुरम्–पाठ्यं स्वरूपोच्चारणमात्रम्, गेयं स्वरविशेषसमन्वितं गानम्, प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम्

चारेभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥" इति । विभावादिस्वरूपं सङ्ग्रहेणोक्तम्–" कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः शतैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥ " इति । तत्र शृङ्गारो द्विविधः । सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । " संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः " इत्युक्तेः । अस्य शृङ्गारादि सर्वरससंयुक्तत्वं प्रदर्श्यते । तत्र–" रामस्तु सीतया सार्द्धम् " इत्यारभ्य सीतापहरणवृत्तान्तपर्य्यन्तेन संभोगो दर्शितः । ततःपरेण विप्रलम्भः । विकृताचारवाक्याङ्गविकारवेषैर्धूर्तप्रलापैश्च हास्यरसो व्यज्यते, स च शूर्पणखादिवृत्तान्तेन सुगमः । इष्टवियोगादनिष्टसम्बन्धाद्वा करुणः, स च दशरथादिवृत्तान्ते । व्यवसायाविषादासंमोहादिभिर्वीरः, यथा लक्ष्मणादिवृत्तान्ते । पाटनताडनादिभी रौद्रः, यथा रावणादिवृत्तान्ते । विकृतक्रूर

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ । भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥

दर्शनादिभिर्भयानकः, यथा मारीचादिवृत्तान्ते । कुत्सितदर्शनादिभिर्बीभत्सः, यथा विराधकबन्धादिवृत्तान्ते । विचित्रशिल्पवाक्यादिभिरद्भुतः, यथा रामरावणयुद्धादिषु । शान्तरसः श्रमणीवृत्तान्तादौ । अलं विस्तरेण । अत्र केचित् ." शोकः श्लोकत्वमागतः " इत्युक्त्याऽस्मिन्प्रबन्धे शोकरस एव प्राधान्येनोच्यते, अन्ये तदङ्गतयेत्याहुः । अन्ये तु वीर एव प्रधानभूतः "पौलस्त्यवधः " इति काव्यनामकरणात् इत्याहुः । वयं तु ब्रूमः शृङ्गार एव प्रधानरसः, " सीतायाश्चरितं महत् " इत्युक्तेः । तथोक्तम्–" एको रसो भवेदङ्गी वीरशृङ्गारयोर्द्वयोः । अङ्गान्यन्ये रसाः सर्वे तस्य निर्वहणोद्यताः ॥" इति ॥ ९ ॥ अथ कुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह–तौ त्वित्यादिश्लोकद्वयेन । अस्यागायतामिति पूर्वेण सम्बन्धः । गान्धर्वं गानशास्त्रम् । " गान्धर्वं गानशासनम्" इति वैजयन्ती । तस्य तत्त्वं तात्पर्यार्थः, तत् जानीत इति गान्धर्वतत्त्वज्ञौ । मूर्छना वीणादिवादनम् । "वादने मूर्छनानना" इति वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्तिस्थानानि । यथोक्तं शाण्डिल्येन–" यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः । प्राणसञ्चरण स्थानं स्थानमित्यभिधीयते । उरः कण्ठश्शिरश्चेति तत्स्वरास्त्रिविधाः स्मृताः । मन्द्रं मध्यं च तारं च नाम तेषां यथाक्रमम् ॥ " इति । तेषु कोविदौ

प्रमाणानि गानध्वनिपरिच्छेदकानि त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञिकानि द्रुतमध्यविलम्बितानि वा, जातिभिः सप्तभिर्बद्धम्-जातयस्तु शुद्धसङ्कीर्णविकृतरूपाः अष्टादश, तासु प्रधानभूताभिः षड्जादिभिः सप्तजातिभिर्बद्धम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ गान्धर्वतत्त्वज्ञैः–गान्धर्वं नाम पदावस्थितमालपरिच्छेदयुक्तात्प्रधानेन प्रयुक्तषड्जादिस्वरसमु

तद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ, एतेन गानशास्त्रज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणाविति दर्शितम् । भ्रातरावित्यनेन श्राव्यताहेतुसमस्वरत्व मुक्तम् । स्वरसम्पन्नौ शारीरसंयुक्तौ, अतएव रूपिणौ मनुष्यवेषधारिणौ गन्धर्वाविव स्थितौ । रूपलक्षणसम्पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । "रूपं स्वभावे शुक्लादौ सौन्दर्ये नाटके पशौ" इति भास्करः। गानकालिकाभिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः। मधुरस्वरं यथा भवति तथा भाषितुं शीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ । ताच्छील्ये णिनिः । केवलभाषणकालेऽपि मधुरस्वरौ, किमुत गानकाल इति भावः । उक्तसकलगुणसम्पत्तिमूलं रामपुत्रत्वमाह बिम्बादिति । रामदेहरूपात् बिम्बात् तथा उत्थितौ उद्धृतौ बिम्बौ प्रतिबिम्बाविव स्थितौ । यद्वा प्रतिमानिर्माणार्थं चातुर्येण निर्मिता प्रतिकृतिर्बिम्बः, रामदेहाख्यात् तस्मात् तथा उत्थितौ उत्कीर्णौ अपरौ बिम्बाविव स्थितौ। "प्रतिबिम्बे तत्कृतौ च प्रतिकृत्यां च मण्डले । लाञ्छनेऽपि च बिम्बोऽस्त्री"

रूपलक्षणसम्पन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ । बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्रौ कार्त्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् । वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥ ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे । यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ । महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

इति भास्करः । एवम्भूतौ । कुशलवावेतत्काव्यमगायतामिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ न केवलं तस्याध्ययनं धारणं प्रकाशनं च कृतमित्याह–तावि त्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। क्रियाभेदात्तच्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रौ सन्तौ तौ मुनिपुत्रौ, मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः। अनिन्दितौ यथोपदेशं गानेन निन्दानर्हौ । यथोपदेशं गुरूपदेशमनतिक्रम्य तत्त्वज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ। समाहितौ सावधानौ, कुत्राप्यंशे विस्मृतिरहितावित्यर्थः । महात्मानौ महाबुद्धी । महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । " भागा भाग्यांशतुल्यांशाः " इति वैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ लक्षितसर्वलक्षणौ, ज्ञातसर्वशब्दलक्षणा

न्वयः । तदाह दत्तिलः-"पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन समितस्तथा । प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ " इति । मूर्च्छनास्थानकोविदाविति–मूर्च्छना षड्जादि स्वरसंपूर्णता । तदुक्तं शाण्डिल्येन–" यत्रैव सुस्वराः पूर्णा मूर्च्छना सेत्युदाहृता । " इति । स्थानम् ध्वनिविशेषोत्पत्तिस्थानम्, " उरः कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रि विधं भवेत् । मन्द्रं मध्यं च तारं च नाम तेषां यथाक्रमम् ॥ " इति । बिम्बादिवेति । प्रतिमानिर्माणार्थं चातुर्येण निर्मिताकारविशेषो बिम्बः, तस्माद्रामदेहाद् बिम्बात् रामदेहाख्याद्बिम्बात् उत्थितावुत्कीर्णौ अपरौ बिम्बाविव आकृतिविशेषाविव स्थितौ । अगायतां जगतुः, अभ्यासं चक्रतुः ॥ १० ॥ ११ ॥ तौ राजपुत्राविति

वित्यर्थः। तौ कुशलवौ कार्त्स्न्येन धर्म्यं धर्मादनपेतम् उत्तममाख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं तद्रामायणाख्यं सर्वं काव्यं वाचोविधेयम् आवृत्तिबाहुल्येन वाग्वशवर्ति कृत्वा, ऋषीणां च साधूनां द्विजातीनां च समागमे सदसि जगतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ तस्य काव्यस्य महाजनपरिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह–तावित्यादि । तौ कुशलवौ कदाचित् रामाश्वमेधकाले । भावितात्मनां निश्चितधियाम् । समेतानाम् अश्वमेधे संमिलितानाम् । आसीनानां क्रियाकलापावसाने सुखमासीनानाम् ऋषीणां समीपस्थौ सन्तौ इदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥ सामान्यतः काव्यप्रशंसामाह–तदिति। तत्काव्यं श्रुत्वा परं विस्मयमागताः बाष्पपर्याकुलेक्षणाः सर्वे मुनयस्तौ साधु साध्विति ऊचुः, प्रशशंसुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ गातृप्रशंसामाह–त इति ।

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् । आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः । साधुसाध्विति तावूचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥
ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः । प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥
अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः । चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥

धर्मवत्सलाः, निर्मत्सरा इत्यर्थः। ते सर्वे मुनयः प्रीतमनसः सन्तः गायमानौ अत एव प्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ कुशलवौ प्रशशंसुः ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह–अहो इति। गीतस्य गानस्य माधुर्यमहो आश्चर्यम् । श्लोकानां तु माधुर्यं विशेषतः अहो आश्चर्यम्, गानतोऽपि श्लोकमाधुर्यम् अतिशयितमित्यर्थः। तमेव विशेषमाह चिरेति । एतत्काव्यप्रतिपाद्यं कथाशरीरं चिरनिर्वृत्तमपि बहुकालान्निष्पन्नमपि, प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतयानुभूयमानमिव, दर्शितम् अनेन काव्येन बोधितम् ।पाकविशेषात्सद्यः सर्वार्थं विशदतरमवगमयतीदं काव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । सुसमाहितौ तौ काव्यं वाचोविधेयं वाग्वशं कृत्वा एतदगायतामिति सम्बन्धः । सुसमाहितौ तौ राजपुत्रौ तत्र स्वेच्छया अगायतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ कदाचिद्वाल्मीकिनियोगात रामयज्ञवाटगतऋषिसभादिषु ताभ्यां कृतगानप्रकारमाह–तौ कदाचिदिति। तौ कदाचित रामाश्वमेधकाले भावितात्मनां शुद्धचित्तानाम् ॥ १४ ॥ तदिति । तत गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहो इति । चिरनिर्वृत्तमपि चिरातीतमपि ॥ १७ ॥

गातृप्रशंसाप्रकारमाह–प्रविश्येति । सहितौ समलयादियुक्तावित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवौ । तदा मुनिजनश्रवणकाले, भावं सुष्ठु प्रविश्य, रति हासादिभावो यथा प्रकाशितो भवति तथावगाह्येत्यर्थः । स्वरसम्पदा षड्जादिस्वरसम्पदा सम्पन्नम् अतएव मधुरं रमणीयं रक्तं रागयुक्तं च यथा भवति तथा अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशंसाजनितोत्साहौ पुनरतिशयेनागायतामित्याह–एवमिति । तपःश्लाघ्यैः श्लाघ्यतपस्कैः, अनसूयकैरिति यावत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः, विशेषज्ञैरिति भावः । तादृशैरेवमुक्तरीत्या प्रशस्यमानौ श्लाघ्यमानौ तौ संरक्ततरम् अतिशयेन समीचीनरागयुक्तम्

प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदा भावमगायताम् । सहितौ मधुरं रक्तं सम्पन्नं स्वरसम्पदा ॥ १८ ॥
एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महात्मभिः । संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ । प्रसन्नो वल्कले कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ २० ॥
आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् । परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २१ ॥

अत्यर्थं भृशं मधुरं च यथा भवति तथा तावगायताम् । क्रियाभेदात्तच्छब्दावृत्तिः ॥ १९ ॥ अथ प्रीतिकारितयथोचितपारितोषिकप्रदानमाह–प्रीत इति । संस्थितः उत्थितः । "संस्था स्थितौ व्यवस्थायाम्" इति भास्करः । कलशं जलाहरणपात्रम्, प्रीत्यतिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशाः गानशास्त्रविषयकीर्तिमान्, गीतितारतम्यज्ञ इत्यर्थः ॥ २० ॥ एवं मुनिजनप्रशंसामुक्त्वा तदितरसकलजनप्रशंसामाह–आश्चर्यमित्यादिना, श्लोक

ऋषिकृतप्रशंसानन्तरं पुनस्तयोर्गानप्रकारमाह–प्रविश्येति । भावं प्रविश्य सुष्ठ्वगायतामिति सम्बन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुरभिप्रायं हृदि निधाय शृङ्गारादिरसाविर्भावो यथा भवति तथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं पाठतो गानतश्च, अत एव रक्तं रञ्जनं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण तैर्मुनिभिः प्रशस्यमानौ तौ संरक्ततरं समीचीनरागयुक्तम् अगायतामिति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ श्रीरामायणश्रवणजनितानन्दानुभवपरवशानां मुनीनां चेष्टामाह–प्रीत इति । संस्थितः-उत्थितः ॥ २० ॥ आश्चर्यमिति । आश्चर्यमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । कवीनामाधारमालम्बनभूतम् यथाक्रमं समाप्तं समाहितम् अभिगीतम् । अभिः पूजार्थे । आयुष्यमायुष्करम्,

१ महायशाः । अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः । कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः । ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः । जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदान्वितः ॥ यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः । औदुम्बरीं बृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदावदन् ॥ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः । ददुश्चैव वरान् सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ इत्यधिकः पाठः ॥

त्रयमेकं वाक्यम् । आख्यानं प्रबन्धविशेषः । "कथा त्वाख्यायिकाख्यानम्" इति यादवः । इतिहास इत्यर्थः । मुनिना वाल्मीकिना संप्रकीर्तितं सम्यक् लक्षणवत्तया प्रकर्षेण विस्तरेण कीर्तितं कथितम् । कवीनां परमाधारम्-"काव्यं काव्यस्य लक्षणम्" इत्युक्तरीत्या कवीनां काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य समाप्तम्, मध्येऽविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमिति पाठे-यथा कर्तुमारब्धं तथा समाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्यमाश्चर्यावहमित्यर्थः॥२१॥प्रबन्धं प्रशस्य गातारौ प्रशंसति-अभिगीतमिति । हे सर्वगीतेषु कोविदौ समर्थौ ! युवाभ्याम् आयुष्यं आयुर्वर्द्धकम्, पुष्टिजनकं सत्यपि आयुषि कार्श्यं तस्याकिंचित्करत्वात् पुष्टिकरम्, सर्वाभिः श्रुतिभिः स्वरारम्भकावयवैर्मनोहरम् । तदुक्तम्-"प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते यः स्वमात्रतः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा॥"इति । इदं गीतम् अभिगीतं शोभनं गीतम् । अभिः पूजायाम् । यद्वा इदं गीतं सर्वगीतेषु अभिगीतमित्यन्वयः २२

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ । आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २२ ॥
प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ । रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २३ ॥
स्ववेश्म चानीय ततो भ्रातरौ च कुशीलवौ । पूजयामास पूजार्हौ रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ २४ ॥
आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः । उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ २५ ॥

प्रशस्यमानाविति । अस्यादावितिशब्दोऽध्याहार्यः । तत्र यज्ञवाटे रथ्यासु राजमार्गेषु च सर्वत्रेत्थं प्रशस्यमानौ तौ कदाचिद्भरताग्रजो रामो ददर्श, भरतमुखेन ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वेति । ततो दर्शनानन्तरं शत्रुनिबर्हणो रामः पूजार्हौ स्वप्रबन्धगातृत्वेन श्लाघार्हौ भ्रातरौ कुशीलवौ । तुल्यवयोरूपादिमत्त्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्म स्वशालागृहमानीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास श्लाघयामास ॥ २४ ॥ अथास्य प्रबन्धस्य प्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह-आसीन इत्यादिना, द्वयोरेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदनुरूपतया काञ्चने सौवर्णे दिव्ये स्वर्गाद्दशरथेनानीते सिंहासने आसीनः । सचिवैः

पुष्टिजनकम् अभ्युदयकारणम्, आश्चर्यमाश्चर्यकरम्, इदमाख्यानं श्रीमद्रामायणम् । हे सर्वगीतेषु कोविदौ ! युवाभ्यां सर्वश्रुतिमनोहरम्-श्रुतयः कान्ताप्रभृतयः ताभिर्मनोहरं यथा तथा गीतम् । रथ्यासु राजमार्गेषु एवं सर्वत्र प्रशस्यमानौ गायकौ कुशीलवौ कदाचिद्भरताग्रजः श्रीरामः ततः रथ्यादिषु ददर्शेत्यन्वयः ॥ २१-२४ ॥ आसीन इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । सिंहासने आसीनः स रामः आत्मरूपसम्पन्नौ आत्मसदृशौ तौ कुशलवौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीन् अनयोर्देववर्चसोः विचित्रार्थं

मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः, परिवृत इत्यर्थः । "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति द्विरुक्तिः । परं शत्रुं तापयतीति परन्तपः । "द्विषत्परयोस्तापेः" इति खच् । "खचि ह्रस्वः" इत्युपधाह्रस्वः । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुमागमः । अनेन व्यासङ्गरहितत्वं सूचितम् । नियतः अश्वमेधे दीक्षितः स रामः रूपसम्पन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीनुवाच ॥२५॥२६॥ श्रूयतामिति । देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः, रूपसम्पत्तिरपि गीतिरस्यतासामग्रीति भावः । अनयोः कुशीलवयोः सम्बन्धि विचित्रार्थपदम् । इदमाख्यानं श्रूयतामित्युक्त्वेत्युपस्कार्यम् । सम्यग्गायिनौ तावचोदयत्, गानाय प्रेरयामासेत्यर्थः ॥२७॥ताविति । सर्वाणि क्रियाविशेषणानि । मधुरं पाठतो गानतश्च मनोहरम् । रक्तं रागवत् । स्वञ्चितः सुतरां पूजितः आयतो दीर्घः निस्वन आलापो यस्मिन् । तन्त्रीलयवत् तन्त्र्यारोपलयाभ्यां युक्तमत्यर्थं भृशं विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थम् ॥ २८ ॥ ह्लादयदिति । सर्वगात्राणि सर्वावयवान् हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि

दृष्ट्वा तु रूपसम्पन्नौ तावुभौ नियतस्तदा । उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ २६ ॥ श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः । विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत् ॥ २७ ॥ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वञ्चितायतनिःस्वनम् । तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ २८ ॥ ह्लादयत् सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च । श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्बभौ जनसंसदि ॥ २९ ॥ इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ । ममापि तद्भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३० ॥

मनोधिष्ठानानि मनांसि च ह्लादयत् सुखयत् । श्रोत्राश्रयसुखम्—श्रोत्रं कर्णशष्कुली, तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखं तत्सुखकरम् । तत्कुशलवकृतं गेयं गानम् । भावे यत् । जनसंसदि सभायाम् । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । बभौ प्रचकाशे, अजृम्भतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण सर्गान्ते संगृह्णाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवेषावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायकावपि महातपस्विनौ महान्तौ तपस्विनौ भवतः । तत्तस्मात् ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि, भूतिकरं श्रेयस्करम्, धारकमित्यर्थः । महाननुभावो यस्य तत् महानुभावं चरितम् सीताचारित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते

पदं विचित्रा अर्थाः पदानि च यस्मिन् तत् इदमाख्यानं श्रूयतामित्युवाच । गायकौ कुशलवौ च समचोदयत । गायतामिति शेषः ॥२५–२७॥ ताविति । स्वचित्ता यतनिस्वनं स्वेच्छानुरूपस्वरायामं, विश्रुतार्थं प्रसिद्धार्थम् ॥ २८ ॥ ह्लादयदिति । मनसोऽधिष्ठानं हृदयम् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रेन्द्रियसुखम् ॥ २९ ॥ महता प्रबन्धेन

१ गायकौ समचोदयन् । २ स्वचित्तायत । ३ प्रवक्ष्यते । इति च पाठान्तरम् ॥

भाभ्यां व्यक्तं पठिष्यते, तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्र पौराणिकाः—वक्तारौ महात्मानौ वक्ष्यमाणं च मच्चरितं महानुभावम् अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवं ह्यात्मप्रशंसा स्यात् सा च न युक्ता, अयं हि रामो धीरोदात्तः । तस्य चाविकत्थन इति लक्षणम् । तस्य च स्वविषयप्रबन्धश्रवणं महानुभावत्वोक्तिश्च न कथमप्युपपन्नम् । लोके हि क्षुद्रोऽपि कश्चित्स्वविषयप्रबन्धश्रवणे लज्जते । अतोऽन्यथा योजयन्त्याचार्याः—नायं प्रबन्धो रामचरित्रपरः, किन्तु सीताचरित्रपरः ' सीतायाश्चरितं महत् ' इति पूर्वमुक्तत्वात् । "श्रीमद्रामायणमपि परं प्राणिति त्वच्चरित्रे" इत्यभियुक्तवचनात् । स्त्रीप्रसङ्ग इत्याभाणकश्च । तद्विषयस्तु प्रबन्धो रामेण श्राव्य एव । विरहिणो हि कान्ताचरित्रगाथाः शृण्वन्ति श्रावयन्ति च । अतएव 'ममापि भूतिकरम्' इत्युक्तम् । विरहिणोऽपि

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसम्पदा । स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषयासक्तमना बभूव ह ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

मे सत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा " अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इत्युक्तरीत्या ममाप्यतिशयावहमित्यर्थः । महानुभावमित्यस्य च प्रणयिन्यसन्निधानदशायामपि धारकमित्यर्थः । यद्वा महानुभावम् " लघुतरा रामस्य गोष्ठी कृता " इत्युक्तरीत्या स्वविषये निरवधिकापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशयितवैभवमित्यर्थः । यद्वा "दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम्" इति मयोक्तम् । अनया तु "न कश्चिन्नापराध्यति" इति । अतो मत्तोऽप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थः । यद्वा स्वचरणे निगडं बद्ध्वा देवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितया मत्तोऽप्याश्रितरक्षणेऽतिशयितत्वरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृत्वप्रयुक्तहितपरतया मयि सापराधविषये कलुषधियि मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन मानपि क्षमापयन्त्याश्चरितत्वेन महानुभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ तनि०—मुनी मननशीलौ । पृथिव्याः पतिः पार्थिवः तस्य लक्षणान्यसाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ कुशीलवौ गायकौ इमावतिबालौ क मुनित्वं क राज्यार्हता क महातपस्वित्वं क गायकत्वं क्वेमे गुणाः क्वातिबालाविमाविति विरोधालङ्कारध्वनिः, गायमानौ चापि महातपस्विनावित्याश्चर्यालङ्कारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य वंशपरम्परागतत्वाभावेन तत्प्रयुक्ताहङ्काराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वं च व्यञ्जितम् । ममापि भूतिकरम् उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकरं सम्पत्करम्, किमुत अन्येषाम् । यद्वा तदभावे ममापि सत्ता न निर्वहतीत्यर्थः । महानुभावम् महामहिमवत् । ममापि महानुभावमिति, "सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद" इत्युक्तरीत्या दुर्विज्ञेयमहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । ततः श्रोतृप्रोत्साहनानन्तरं रामस्य वचसा प्रचोदितौ न तु चेष्टयेत्यादरातिशयोक्तिः । तौ कुशीलवौ । उक्तमर्थं श्लोकद्वयेन निगमयति—इमावित्यादि । कुशीलवौ गायकौ तथापि महातपस्विनौ । ममापि भूतिकरं श्रेयस्करं चरित्रम् एताभ्यां प्रवक्ष्यते तन्निबोधत ॥३०॥ तत

ार्गविधानसंपदा–देशी मार्गश्चेति द्वौ गानप्रकारौ। तत्र मार्गः सार्वत्रिकः, देशी काचित्कः। तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामर्थ्या अगायताम्। स रामोऽपि शनैः परिषद्गतः झटित्युत्थाय गमने परिषदोऽप्युत्थानाद्रसभङ्गो भविष्यतीति मन्दंमन्दं सिंहासनादवतीर्य परिषदं प्राप्तः। "एकः स्वादु न भुञ्जीत" इति न्यायादुन्नतसिंहासनावस्थानेन स्वात्मानमेकाकिनं मन्यमानः सभामध्यगतः। बुभूषया अनुबुभूषया, श्रोत्रसुखानुभवेच्छयेत्यर्थः। यद्वा बुभूषया भवितुमिच्छया, कान्ताकथाश्रवणेन स्वसत्तालाभेच्छयेत्यर्थः। सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः बभूव ह। स्वशिष्योक्तप्रबन्धश्रवणे रामः स्वयमेव सादरं प्रसक्त इति मुनिस्तुष्यति। अत्र श्लोकद्वये वंशस्थवृत्तम्। "जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ" इति लक्षणात्॥ ३१॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः॥ ४॥

इदं च तपःस्वाध्यायेत्यारभ्य सर्गचतुष्टयं महत्परिग्रहासिद्ध्यै उक्तवैलक्षण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेन प्रबन्धोपोद्घातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्रस्तावनाग्रन्थवत्। ननु रामायणनिर्माणानन्तरभाविनः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावः? इति चेत् न; अनन्तरभावित्वेऽपि त्रिकालज्ञेन महर्षिणा प्रथमं तन्निर्माणसम्भवात्। नन्वात्मप्रशंसापरमिदं सर्गत्रयं कथमृषिः स्वयमेष वक्तुमर्हति? इति चेत् न; अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य वृत्तान्तस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमादाववश्यं वक्तव्यत्वात्। यद्वा सर्गत्रयमिदं केनाचित् वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिर्वृत्त्यनन्तरं निर्माय वैभवप्रकटनाय सङ्गमितम् यथा याज्ञवल्क्यस्मृत्यादौ; तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण व्याकृतम्। नन्वेतस्य सर्गत्रयस्य रामायणादित्वे कुशलवाभ्यां एतद्गाने प्रथमं क्रियमाणे तौ रामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ स्याताम्, तथा च तदैव सीतानयनापत्तिः। "बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहात्तथापरौ। तौ राजपुत्रौ" इत्यादिना हि रामपुत्रत्वमनयोः सूच्यते। तस्मादिदमसङ्गतमिति चेन्न; सीतापुत्रत्वादेरत्राकथनात्। रामसादृश्यमात्रस्य राजपुत्रान्तरेष्वपि संभवात्। अयं च प्रबन्धो वेदोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति। "प्रायेण पूर्वभागार्थो धर्मशास्त्रेण कथ्यते। इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः

इति। मार्गविधानसम्पदा, मार्गश्च देशी चेति गानप्रकारौ द्वौ। तत्र मार्गस्सार्वत्रिकः, देशी काचित्कः देशविशेषनैरपेक्ष्येण शास्त्रप्रतिपादितो मार्गस्सार्वत्रिकरागप्रकारः। तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामर्थ्या अगायताम्। स रामः बुभूषया श्रवणानन्दानुभवेच्छया आसक्तमना बभूवेत्यर्थः॥ ३१॥

इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः॥ ४॥

विषम०–प्राकृतावलम्बि गानं देशी, संस्कृतावलम्बि तु मार्गः। स्वयं श्रवणे चोत्तरोत्तरं लोकानामुपदेशत्वबुद्ध्या श्रवणे प्रवृत्तौ तस्य स्थिरत्वं भवतीति तदाशयः॥ ३१॥

प्रकाश्यते" इति वचनात् । तत्र " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म " इति श्रुतम् । तत्किं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म विष्णुः उत ब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतमः ? इत्यपेक्षायां रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युच्यते । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ " इत्युक्तषड्विधतात्पर्यलिङ्गसम्भवात् । तथाहि, उपक्रमे तावत् " को न्वस्मिन् " इत्यादिना वेदान्तोदितसकलगुणसम्पन्नः किं विष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना पृष्टे " इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामः " इत्यादिना रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति नारदेनोक्तम् । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह—" तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरञ्जय । संक्षिप्य च पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः । पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥ " इत्यादिना सर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणं ब्रह्म विष्णुरेवेत्युक्तम् । अभ्यासश्च तस्यैव दृश्यते । बालकाण्डे— " एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥" इति जगत्कारणत्वमुक्तम् । तत उत्तरत्र देवाः—"त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परंतप । " इत्याहुः, तेन परत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तम् । तत उत्तरत्र—" ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ " इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तम् । ततो विश्वामित्रः—" अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ " इति । " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन " इति श्रुत्युक्तरीत्या महापुरुषत्वं तपोबलं विना तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहे वसिष्ठोऽपि—" अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः सञ्जज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥" इति सर्वमूलकारणत्वं प्राचीकशत् । परशुरामोऽपि "अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥" इति सर्वाधिकत्वं निदर्शितवान् । अयोध्याकाण्डे—" स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ " इति सनातनत्वमुक्तम् । उत्तरत्र " आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । " इत्याकाशशब्देन स्वयंप्रकाशत्वं व्यापकत्वं चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन—" अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इति परिच्छेदातीतमहिमत्त्वमुक्तम् । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनम्—" त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः । आर्त्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः । धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ " इति ।

अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकरत्वमुक्तम् । सुन्दरकाण्डे " ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ " इति सर्वसंहर्तृत्वं द्योतितम् । उत्तरत्र " किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥" द्वितीयो वाकारोऽवधारणार्थः । अनेनानन्तरूपत्वमुक्तम् । युद्धकाण्डे–विष्णुरेव कथं जगत्कारणम् ? अन्येषामपि "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे" "यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ।" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिना तत्त्वश्रवणात् इत्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्धिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिशब्दाः सद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपरा एवेत्याशयेनोच्यते–"व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः । अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥" इति । अनेन च परमात्मत्वश्रियःपतित्वादिकमुक्तम् । उत्तरत्र ब्रह्मा–"भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः । एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥" इत्यादि । अनेन तस्य नारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तम् । अपूर्वता च प्रमाणान्तराप्राप्तिः, न हि परतत्त्वस्य विष्णुत्वं प्रमाणान्तरादवगन्तुं शक्यम् । फलं च भगवत्सालोक्यादिकमित्यन्ते सुव्यक्तम् । अर्थवादोपपत्ती च बालकाण्डे दर्शिते । " इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे " इत्यादिनार्थवादमुक्त्वा "जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥" इत्यादिना ब्रह्मप्रमुखैस्सर्षिगणैर्देवैर्मीमांसापूर्वकं विष्णुरुद्रयोर्मध्ये विष्णोराधिक्यनिर्णयोक्तेरुपपत्तिरुक्ता । न च वाच्यम्–"मेनिरे " इति वचनात् " महाशूरतरस्तथा " इति वरदानकृतमिदमाधिक्यमिति । तथात्वे तस्य रोषानुपपत्तेः । "धनू रुद्रस्य संक्रुद्धः" इति ह्युक्तम् । किं चागस्त्याश्रमे "स तत्र ब्रह्मणः स्थानं विष्णोः स्थानं तथैव च । अग्नेः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः । सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥" इत्यादिना ब्रह्मादीनाम् अगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्य तदकथनादपूज्यत्वमुच्यते । न चेमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थानानीति वाच्यम्, असम्भवात् । " अत्र देवाः सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः । अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ " इति वचनं ब्रह्मादिव्यतिरिक्तकेवलदेवविषयम् । किञ्च यथा गृहस्थस्य गृहे देवगृहसत्त्वे गृहस्थस्यैव पूजकत्वं स्वरसतः प्रतीयते, एवमेवात्रापि नापलापावकाशः । किञ्च दक्षयज्ञवधे–" यस्माद्भागार्थिनो भागः कल्पितो नैव मे सुराः । वराङ्गानि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ " इति रुद्रस्य यज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्र तस्य स्थानानिर्देशः । ननु यदि विष्णुः परा देवता कथं तर्हि तस्य रामत्वेन जन्म ? इति चेन्न; "अजायमानो बहुधा विजायते " इत्युक्तरीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतं तदिति चोद्यानवकाशात् । मोक्षप्रदत्वं च परदेवतासाधारणम् । अत्रोच्यते–" या गति

यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः। अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम्। मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान्॥" इति। अत्रापरावर्तित्वं पुनरावृत्तिशून्यत्वम्, मुक्तिरिति यावत्। "न च पुनरावर्तते" इति श्रुतेः। न च रणादपलायनमुच्यत इति वक्तुं शक्यते, तस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्फलस्याननुग्राह्यत्वात्। तथा च यज्ञादिफलावधिभूतां मुक्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः। अतएव नृसिंहपुराणे-"मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम। तस्मात्त्वं मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि" इति। एवमुपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तवेद्यं परतत्त्वं विष्णुरेवेति श्रीरामायणेनोपबृंह्यते। एवमेवान्ते ब्रह्माप्याह-"अस्याः परिषदो मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत्। एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम्॥ सर्वं विस्तरतो राजन् व्याख्यास्यति न संशयः। आदिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्। न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते॥" इति। एवंस्थिते यत्केनचिन्नवीनेन जल्पितं व्यञ्जनावृत्त्या शिवपरं रामायणमिति तदपहास्यमेव, न ह्यन्योऽर्हतीति प्रतिषिद्धरुद्रस्य प्रतिपाद्यकोटयन्तर्भावव्चनस्य केवलबालिशप्रलपितत्वात्। यच्च रामेणादित्योपस्थानादिकं कृतं तत्सर्वं विश्वामित्राद्युपासनवन्मनुष्यभावनानुसारेणेति विज्ञेयम्। विशेषतश्च तत्र तत्र वक्ष्यामः। "श्रीविष्णोः प्रथमे काण्डे जगज्जननहेतुता। द्वितीये स्थितिहेतुत्वं तृतीये मोक्षदायिता। चतुर्थे गुणसम्पत्तिः पञ्चमे सर्वहन्तृता। षष्ठे वेदान्तवेद्यत्वं सप्तमे स्रष्टृहेतुता। एवं विष्णुः परं तत्त्वं रामात्मेति सुनिश्चितम्॥ श्रीशैलपूर्णयतिशेखरेण श्रुतान् पुराष्टादशधा प्रभिन्नान्। रामायणार्थान् क्रमशः करोमि व्यक्ताञ्छठारातिगुरूपदिष्टान्॥" गत एकोऽर्थः॥ १॥ द्वितीयस्तु-एवम्भूतं परतत्त्वं केन प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्राप्त्युपायभूतां शरणागतिं "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति श्रुतिमुपबृंहयन् वाल्मीकिर्ह्यस्मिन् रामायणे उपक्रमप्रभृत्युपसंहारान्तमनेकाधिकारिफलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखिलफलसाधनतया प्रतिपादयति। तथाहि-उपक्रमे तावत् "एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः। शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः॥" इति सर्वशेषी सर्वेश्वरो रक्षापेक्षाप्रतीक्षो रक्षणसमयो लब्ध इति समुद्धूतोज्ज्वल्यो रक्षणोपकरणैः सह सन्नद्धोऽभ्येत्य तस्थौ, तदा "देवगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः" इति रावणवधरूपफलार्थं ब्रह्मरुद्रादिदेवगणशरणागतिरुक्ता। ततस्त्रिशङ्कुशुनःशेफादिवृत्तान्तेषु विश्वामित्रादिव्यापारविशेषानुदार्यं शरणागतरक्षणं परमो धर्मः समर्थकारुणिकविषया शरणागतिः फलाविनाभूतेति प्रदर्शितम्। ततश्च "स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीडय रघुनन्दनः। सीतामुवाचातियशा राघवं च महाव्रतम्॥" इति पुरुषकारपुरस्करणपुरःसरा शरणागतिः कार्येत्युदीरितम्। ततो भरतः "शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्मे न प्रसीदति" इति रामाभिषेकफलाय शरणवरण

मकरोत् । अत्र रावणवधाय कृतदेवगणप्रपत्तिफलदानाय निर्गमनात् तदानीं रामस्स्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलं कृत्वा पश्चात् देवगणमनो रथपूरणानन्तरमात्मानमभ्यषिञ्चत्; अतो न शरणागतिवैफल्यं चोद्यम् । अथ दण्डकारण्यवासिभिर्विरोधिनिरसनाय शरणागतिरनुष्ठिता, "ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः । नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर ॥" इति । अत्र कोसलजनपदवासिनामिव भगवद्विषयवास एव शरणागतिः । तदनन्तरं "स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥" इति काकवृत्तान्तेनाग्रतः पतनमेव शरणागतिरित्यदर्शि । तदनु सुग्रीववृत्तान्तेन "कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥" इति शरणागतिरञ्जलिरूपोक्ता । अथ सीतावचनेन "मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता । वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥" इत्यनेनानुकूल्यमेव शरणागतिरित्यबोधि । उपरि "सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥" इति विभीषणशरणागत्या विरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तम् । "ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥" इति रामशरणागत्या योग्यस्य नायोग्यतान्वेष्टव्या, अयोग्यस्य च न योग्यतेत्युक्तम् । अशुचिभूतलङ्कानिर्गतमात्र एव हि विभीषणश्शरणमवृणोत् । रामशरणागतेः फलाभावः समर्थकारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र "अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसाना मुपस्थितम् ॥" इति त्रिजटावचनानुमतिमात्रेण हनुमद्भयात् सर्वासां रक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येनापि कृता शरणागतिः फलवतीति निदर्शितम् । विभीषणशरणागत्यैव तत्सचिवानां रक्षणात् शरणागतसम्बन्धिनोऽपि भगवत्कटाक्षपात्रभूता एवेति निरणायि । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । एवमुपक्रम प्रभृत्योपसंहारात् प्रतिपादिता शरणागतिरेव सर्वफलप्रदा; सैव मुक्तेरपि हेतुरित्युक्तम् । विशेषस्तु तत्र प्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ अस्य चोपायस्य प्राप्यं भगवत्प्राप्तिपूर्वकं तत्कैङ्कर्यमेवेति रामायणेन प्रतिपाद्यते । तथाहि–उपक्रमे देवजातीयशरणागते रामकैङ्कर्यं प्रधानफलमित्युच्यते, अप्सरःप्रभृतिष्ववतीर्य तैस्तदनुवर्तनोपदेशात् । रावणवधस्त्वानुषङ्गिकः । लक्ष्मणोऽपि प्रपद्याह–"अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते । भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ॥" इति । तेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वकैङ्कर्यफलमिति व्यञ्जितम् । भरतोऽपि रामकैङ्कर्यायैव तदभिषेकं प्रार्थ्य पादुकाविषयकैङ्कर्यक्रमेण मनीषितमलभत । दण्डकारण्यवासिनां शरणागतेरपि वाचिकादिरूपमेव कैङ्कर्यं फलमित्यवगम्यते । "ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्म

चारिणः । मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः॥" इत्युक्तेः । सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपि मुख्यं फलं कैङ्कर्यम् अन्यदानुषङ्गिकमिति स्पष्टम्; "अथ हरिवरनाथः प्राप्य सङ्ग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥" "परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च॥" इत्यादिना । एवं प्राणार्थिनः काकस्य प्राणप्रदानेन तत्प्रपत्तिः सफला। असत्प्रकृतेरस्य पुनरप्येवं दुरितप्रवृत्तिर्माभूदिति शिक्षणरूपानुग्रहायैकाक्षिनिरसनेनास्त्रं निवर्तयामास; यथा परशुरामं प्रति प्रयुक्तमस्त्रं तस्मिन् प्रातिकूल्यान्निवृत्ते तन्मनीषितविरोधिसुकृतेषु प्रायुङ्क्त, यथा च समुद्रं प्रत्युपात्तमस्त्रं तस्मिन् सानुतापे शरणागते द्विषत्सु आश्रितानां पापकृत्याप्रशनन्यायेन तद्विरोध्यसुरेषु प्रयुयुजे । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यगतित्वरूपाधिकाररहितेन कृतत्वादल्पज्ञाल्पशक्तिकविषयत्वाच्च निष्फलेति ध्येयम् । "समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति" इति विभीषणोक्तिस्तु स्वप्रपत्तेः फलदर्शनकृता। तस्मादनेन प्रकारेण शरणागतेर्देशकालाधिकारिफलनियमाभावेऽपि विषयनियमोऽस्तीत्युक्तम् । इयं च प्रपत्तिरस्मिन् प्रबन्धे प्रधानतया प्रतिपाद्यते । अतएव "श्रीरामायणं दीर्घशरणागतिः" इत्याभाणकः । तदुपयुक्ततयेतरेषामर्थानां प्रतिपादनम् । तथाहि, समर्थकारुणिकसुशीलविषयिणी शरणागतिः फलदायिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमुद्रबन्धनादिभिरुक्तपरत्वप्रतिपादनैश्च सामर्थ्यं सर्वज्ञत्वादिकं चोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः परमकारुणिकत्वम्, गुहशबरीसुग्रीवादिभिर्नीरन्ध्रसंश्लेषेण सौशील्यम्, विश्वामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्यवासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगणपरिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादिभिः प्रीतिमुत्पाद्य स्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजनभूतमोक्षप्रदानैश्च सर्वरक्षकत्वम्, अतः समर्थपरमकारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेः सकलफलसाधनत्वेऽपि अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्या भगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैङ्कर्यरूपमोक्ष एव मुख्यं फलम्, आनुषङ्गिकं फलान्तरमिति सुस्पष्टम् । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ इयं च प्रपत्तिः पुरुषकारेण विना न फलाय भवतीत्यर्थोऽस्मिन्प्रबन्धे प्रधानतया प्रतिपाद्यते । "सीतायाश्चरितं महत्" इति ह्युक्तम् । तस्याश्च विश्लेषत्रयेण कृपापारतन्त्र्यानन्यार्हत्वरूपपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्सन्निधानेन काकः शिरो लेभे, तदभावान्न रावणः । विभीषणोऽपि "निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम्" इति घटकमुखेनैव रामं शरणमवृणुत । रामोऽपि "आनयैनं हरिश्रेष्ठ" इति घटकमुखेनैव विभीषणं विषयीचकार । एवं सुग्रीवोऽपि रामभक्तहनुमन्मुखेन रामं शरणं ययौ, इत्येवं ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥ एवम्भूतोपायाधिकारिस्वरूपं शेषत्वं पारतन्त्र्यं च । तत्र शेषत्वं लक्ष्मणाचारेण प्राचीकशत् "अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते । कृतार्थोऽहं

भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ॥" इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेन पारतन्त्र्यं प्रकटीकृतम् "विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् । राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ॥ " इत्यादिना " सर्वात्मना पर्य्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् । नियुज्यमानो भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्य षिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ " इत्यन्तेन ॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेण भागवतपारतन्त्र्यं प्राचीकशत्–" गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः । शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ " इत्यादिना ॥ ७ ॥ अस्य चाधिकारिणो ज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । तथोक्तम्–" प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः । प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ॥ वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः । मुनयश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥" इति । तत्र रामप्रस्तावेन परस्वरूपम्, लक्ष्मणादिवृत्तान्तेन प्रत्यगात्मस्वरूपम्, शरणागतिवर्णनेनोपायस्वरूपम्, विभीषणादिकथया भगवत्कैङ्कर्य रूपफलस्वरूपम्, रावणादिवृत्तान्तेन विरोधिस्वरूपं चोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिण आकिञ्चन्यम् अनन्यगतित्वं चापेक्षितमिति वक्तुं ब्रह्मरुद्रादिदत्तवरस्य रावणस्य वधेन ब्रह्मरुद्रादिदेवतान्तराणाम्, दशरथचरितेन पितुः, कैकेय्यादि (काकादि) वृत्तान्तेन मात्रादेः, विभीषणमेघनादादि वृत्तान्तेन भ्रातृपुत्रादेश्चारक्षकत्वोक्तिः ॥ ९ ॥ अस्य च भगवज्ज्ञानलाभ आचार्यमूल इति हनुमच्चरितेन दर्शितम् । तदेव सुन्दरकाण्डे वक्ष्यामः ॥ १० ॥ अनेन चाधिकारिणा "कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्" इत्युक्तरीत्या शरीरपातावधिकालः प्रतीक्षणीय इति सीताध्यवसायेनोच्यते । "शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥" इति ह्युक्तम् । लङ्कानाम शरीरम्, रावणकुम्भकर्णावह ङ्कारममकारौ, इन्द्रजिदादयः कामक्रोधादयः, विभीषणो विवेकः, तत्र रुद्धा सीता चेतनः, तस्य च भगवज्ज्ञानम् हनुमता आचार्येण, तादृशशरीर ध्वंसपूर्वकं तदन्तर्निरुद्धचेतनोद्धरणं भगवतैवेति विस्तरो भविष्यति ॥ ११ ॥ अस्य च यावच्छरीरं कर्तव्यविषये रामादिवद्वर्तितव्यम्, न रावणादि वदित्युपदेशाश्च यथायोगं क्रियते ॥ १२ ॥ अस्य च वासयोग्यो देशो भगवत्सन्निधिमान् देश एवेति कोसलजनपदस्थजनवृत्तान्तेनोक्तम् ॥ १३ ॥ अस्य च कालक्षेपोऽपि रामायणेनैव, द्वयविवरणरूपत्वात् । अतएव "रामायणं दीर्घशरणागतिः" इत्यभियुक्तैरुक्तम् । "द्वयमर्थानुसन्धानेन सह सदैवं वक्ता" इति च भाष्यकारः । तत्र बालकाण्डेन श्रीमच्छब्दार्थ उक्तः, अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः, कल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्य काण्डेन "ते तं सोमामिवोद्यन्तम्" इत्यादिना दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनाच्चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्य इत्यस्यार्थः । उत्तरकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥ अस्य चाधिकारिणः सदा जप्यं रामायणमेवेति दर्शयितुं गायत्र्यर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । तथाहि–बालकाण्डे वेदप्रसिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवितृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोः गुणगण

वर्णनात् वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डे तेजोमयशरीरवर्णनात् भर्गश्शब्दार्थः । सुन्दरकाण्डे दिव्यमङ्गलविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः शरणागत्युक्तेः । उत्तरकाण्डे मुक्तिफलकीर्तनात्तृतीयपादार्थ इति ॥ १५ ॥ एतेन चाधिकारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रस्पर्शोऽपि न कार्य इति जाबालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णीयते ॥ १६ ॥ महतामपि व्यसनं भवति, अतः संसारे जिहासा कार्येति वैराग्यसंपत्तये नागपाशब्रह्मास्त्रबन्धसीतापहरणराज्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तम् । विस्तरस्तु तत्रतत्र प्रदर्शयिष्यते, दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् ॥ १७ ॥ लोकव्यवहाराय चतुःषष्टिकलार्थोऽपि संग्रहेणात्र प्रतिपाद्यते, "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्" इति न्यायात् । तथाहि–प्रतिपादितया

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुन्धरा । प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥

दिशा वेदार्थो दर्शितः । हनुमद्वचनश्लाघायां "अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया" इत्यादौ शीक्षार्थः । अश्वमेधादिप्रकरणे कल्पसूत्रार्थः । "नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्" इत्यादौ व्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वमत्र सूक्ष्मबुद्ध्या ज्ञातव्यम् । एवमेतेऽष्टादशार्था आचार्योपदिष्टाः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमं रावणनिबर्हणफलां गीर्वाणगणशरणागतिं दर्शयितुं पीठिकामारचयति वाजिमेधपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुरुषोत्थानमारभ्य रावणवधपर्यन्तो वृत्तान्तस्तत्फलम् । उत्तरकाण्डे स्वावतारप्रयोजनं धर्मस्थापनं मुक्तिप्रदानं च ॥ 'वक्तव्यमन्यत्तात्पर्यं तत्रतत्राभिधीयते । सन्तोऽत्युक्तमनुक्तं च समाधातुमिहार्हथ ॥ नमः शठारिगुरवे नमो वल्मीकजन्मने । नमो नारायणायेदं नमो रामाय विष्णवे ॥'

इत्थं संक्षेपेण "आचार्यवान् पुरुषो वेद । आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्" इति श्रुत्युक्तरीत्या आचार्यादेव विद्या प्राप्तव्येत्यमुमर्थमभिव्यञ्जयन् स्वेन नारदाद्विदितमर्थं प्राचीकशत् । अथ सर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यं सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यं चाभिहितम् ॥

अथ परमकारुणिको भगवान् वाल्मीकिः रामायणाख्यं काव्यमारभमाणः प्रारिप्सितप्रबन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्युक्तरीत्या काव्यमुखत्वेनादौ कर्तव्यं वस्तुनिर्देशं कुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजने च दर्शयन् कर्तव्यं

एवं सर्गचतुष्टयेन उपोद्घातमुक्त्वा "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्यालङ्कारिकोक्तेः काव्यमुखे क्रियमाणं वस्तु निर्दिशति–सर्वापूर्वमिति । इयं कृत्स्ना वसुन्धरा प्रजापतिं वैवस्वतमनुमुपादाय आरभ्य येषां नृपाणामधीना पूर्वमासीत्, अविद्यमानः पूर्वो यस्मादपूर्वं सर्वेषां राज्ञामपूर्वम् । प्रथममिति यावत् ।

मुनिभावप्रकाशिका—एषामिक्ष्वाकुवंश्यानां नृपाणां कृत्स्ना इयं वसुन्धरा सर्वापूर्वं यथा भवति तथा आसीत् । सर्वेषु इक्ष्वाकुवंश्येषु राजसु अपूर्वं नूतनं यथा तथा आसीत् । तत्र सम्मतिः–"मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरा ॥" इति ॥ १ ॥

प्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्यादिश्लोकचतुष्टयेन। सर्वेति। कृत्स्ना सप्तद्वीपात्मिका इयं वसुन्धरा भूमिः। जयेन शालन्ते भासन्त इति जयशालिनः तेषाम्। येषां नृपाणां प्रजापतिं मनुम् "मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः।" इति वक्ष्यमाणत्वात्। उपादाय आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषां राज्ञामपूर्वं दुर्लभं यथा भवति तथा आसीत्. स्वमासीदित्यर्थः ॥ १ ॥ जयशालित्वं कुत्रचिदुदाहृत्य दर्शयति— येषामिति। येषां नृपाणां मध्ये सः प्रसिद्धः सगरः। प्रसिद्धिमेवाह—सागरस्समुद्रः स्वनामाङ्कितः येन सगरेण खानितः षष्ट्या पुत्रसहस्रैरवदारितः। नाम प्रसिद्धौ। किंच यान्तं दण्डयात्रया गच्छन्तं यं षष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितोऽगच्छन्। इक्ष्वाकुप्रभृतिषु विद्यमानेषु सगरमात्रकीर्तनं तेनाखिलायाः भूमेः पुनरुद्धृतत्वात्। षष्टिरिति पङ्क्तिसूत्रे निपातितः। अत एकवचनस्यापि बहुवचनविशेषणत्वम् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणा-

येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः। षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम्। महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥
तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः। धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥

मिति। महात्मनां महाप्रभावानाम् इक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानाम्। "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्" इति तद्राजप्रत्ययस्य बह्वर्थत्वाल्लुक्। तेषां राज्ञां वंशे वंश्ये रामे विषये रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयम् इदमाख्यानं कथाप्रबन्धः उत्पन्नम्. ब्रह्मणः प्रसादादिति शेषः। तत्र निमित्तमात्रमहमिति विनयोक्तिः। अत्र वर्णनीयस्य नायकस्य सर्वापूर्वमित्यनेन महाभाग्यत्वं नाम गुण उक्तः। येषामित्यादिश्लोकद्वयेन महाकुलीनत्वम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मप्रसादादेवोत्पन्नत्वे तव किं कृत्यम्? तत्राह—तदिति। तत् ब्रह्मप्रसादोत्पन्नम्, इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्त्तयिष्यामि। क्रियाविशेषणमेतत् ॥ १ ॥ येषामिति। किञ्च येषां राज्ञां मध्ये सगरो नाम। जात इत्यध्याहारेण योजना। 'सागरो येन खानितः' इति समुद्रस्य सागरशब्दप्रवृत्तिरपि यदधीनेति भावः। यान्तं दिग्विजयार्थं गच्छन्तं यं सगरं षष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् ॥ २ ॥ तेषामिक्ष्वाकूणां वंशे रामायणमिति महदाख्यानमुत्पन्नमिति योजना। राममयति ज्ञापयतीति रामायणम्। 'अय पय गतौ'। सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥३॥ तदिदमिति। धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकम्, इदं तु अवा-

विषम०—तदिदं बुद्धिस्थम्। आदितः आदिमारभ्य निखिलम् उत्तरकाण्डान्तम्। सर्वं वर्णपदच्युतिरहितम्, धर्मकामार्थाः सहिताः यस्मात् तत्। सहिता इत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेणेति गम्यते। तेन पुरुषार्थचतुष्टयसाधनं वर्तयिष्यावः गास्यावः। तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयन् न असूयन् अनसूयन् स्वस्यान्यस्य चोपतापमकुर्वन्, तेनानसूयता श्रोतव्यमित्यर्थः। "असु उपतापे" इति कण्ड्वादियगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ ४ ॥

१ वर्तयिष्यावः। २मनसूयता इति च पाठान्तरम्।

धर्मकामार्थसहितं तत्प्रतिपादकं तत्फलकं वा सर्वं रामायणम् आदितः तदवतारदेशात्प्रभृति निखिलमन्यूनं यथा भवति तथा । अनसूयया असूयाभिन्नया, श्रद्धयेत्यर्थः । श्रोतव्यम् न तु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यम् । ब्रह्मण एवोत्पन्नमिदम्, मम तु तत्प्रवर्तन एवाधिकारः । अतः प्रेक्षावद्भिरत्रासूया न कर्तव्या, किन्तु भक्त्यैव श्रोतव्यमिति भावः । अत्र तेषां वंश इत्यनेन विषय उक्तः, धर्मकामार्थसहितमित्यनेन प्रयोजनमुक्तम्, अनसूययेत्यनेन अनसूयवोऽधिकारिणः, कार्यकारणभावः सम्बन्ध इत्यादि बोध्यम् । अत्र मोक्षस्यापि प्रयोजनत्वं सिद्धम्, "सर्वपापैः प्रमुच्यते" इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रामचरित्रं प्रतिज्ञातं वक्तुं तदवतरणयोग्यदेशवैभवं दर्शयति–कोसल इति । मुदितः सन्तुष्टजनः । 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवल्लक्षणा । स्फीतः समृद्धः । " स्फायः स्फी निष्ठायाम् " इति स्फीभावः । प्रभूतानि बहूनि च तानि धनधान्यानि च तद्वान् । कर्मधारयादपि मत्वर्थीयो

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता । मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी । श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥

दृष्टः । यथा " कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने " इत्यादि । प्रभूतधनश्चासौ धान्यवांश्चेति कर्मधारयो वा । अत्र धनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वात् स्फीत इति जनसमृद्धिरुच्यते । कोसलो नाम कोसल इति प्रसिद्धः । महान् विस्तीर्णः जनपदो देशः । " नीवृज्जनपदो देशविषयौ " इत्यमरः । सरयूतीरे सरयूनामकनद्या उभयतीरे निविष्टः स्थितः ॥ ५ ॥ तत्रावतारयोग्यनगरं वर्णयति–अयोध्येति, श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अयोध्येति नगरी तत्र कोसले आसीत् अस्ति । लकारव्यत्ययः । लोके विश्रुता प्रसिद्धा या पुरी मानवानां मनुष्याणाम् इन्द्रेण स्वामिना मनुना स्वयं स्वसङ्कल्पेन निर्मिता नाम ॥ ६ ॥ आयतेति । दश च द्वे च योजनानि द्वादश योजनानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आयता दीर्घा । मण्डलप्रमाणमिदम् । महा

न्तरफलाभिप्रायेणोक्तम्, वस्तुतो मोक्ष एव परमफलम् । सर्वं निखिलं काव्यं प्रतिपाद्यार्थेषु ऐकार्थ्यानुक्तावपि सर्वशब्दप्रयोगसम्भवात् निखिलमित्युक्तम् । वर्तयिष्यामि, श्रोतव्यमिति तव्यप्रत्ययेन रामायणस्य श्रवणविधिः, श्रूयमाणत्वेनाश्रवणे प्रत्यवायसम्भवात् । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेनास्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्चान्यत्सर्वं परित्यज्येदमेवात्यादरेण श्रोतव्यमिति तात्पर्यम् । अनसूयया-असूयामकुर्वता, अनेन श्रीरामायणश्रवणे असूयाराहित्यमात्रमेव अधिकारिविशेषणमित्युक्तं भवति ॥ ४ ॥ कोसल इति । परमधार्मिकेक्ष्वाकुवंशराज्यपरिपालनेन प्रभूतधनधान्यवान् अत एव स्फीतः पुष्टः, मुदितः तुष्टः, सरयूतीरे निविष्टः स्थितः जनपदो देशोऽस्तीति शेषः ॥ ५ ॥ अयोध्येत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । तत्र सरयूतीरे आयता दश च द्वे च, द्वादशयोजनायतेति यावत् । पुरीमावासया

पुरी मूलनगरम्, उपनगरसाहित्ये त्वनेकयोजनास्तीति भावः। श्रीमती कान्तिमती। त्रीणि योजनानि विस्तीर्णा योजनत्रयवैपुल्यवती। सुष्ठु विभक्ताः उभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तया क्लृप्ताः महापथाः नानाजनपदगामिमार्गाः यस्यास्सा ॥ ७ ॥ राजमार्गेणेति । महता आनगरान्तेन सुविभक्तेन ऋजुतया क्लृप्तेन, मुक्तपुष्पावकीर्णेन मुक्तैः असूत्रग्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन। नित्यशः सर्वकालेऽपि। सत्त्व्यर्थे शस्प्रत्ययः। जलसिक्तेन वर्षासु स्वतएव, अन्यदा मनुष्यैः। राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेन मार्गेण शोभिता ॥ ८ ॥ अथ नगर्या महाराजाधिष्ठितस्वरूपं गुणमाह—तां त्विति । महच्च तद्राष्ट्रं

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता। मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः। पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥
कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम्। सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम्। उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥

च महाराष्ट्रम्। "आन्महतः—" इत्यात्वम्। तद्विवर्द्धयति धर्मेण पालयतीति महाराष्ट्रविवर्द्धनः। कर्तरि ल्युट्। महांश्चासौ राष्ट्रविवर्द्धनश्चेति वा। पूर्वराजभ्योऽधिक इत्यर्थः। दशरथाख्यो राजा दिवं स्वर्गम्, अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्र इव तां पुरीम्। तु पूर्वनृपवैलक्षण्येन, आवासयामास स्थापयामास। "हेतुमति च" इति णिच् ॥ ९ ॥ वैलक्षण्यमेव दर्शयन्नयोध्यां वर्णयति सर्गशेषेण—कवाटेति। तोरणो बहिर्द्वारालङ्कारदारुबन्धः। प्रशस्तकवाटतोरणयुक्ताम्। प्रशंसायां मतुप्। सुविभक्तं परस्परासंश्लिष्टम् अन्तरं मध्यप्रदेशो येषां तादृशा आपणाः निषद्याः यस्यां सा ताम्। "आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमरः। सर्वाणि सर्वविधानि यन्त्राणि शिलाक्षेपणीप्रभृतीनि, आयुधानि बाणादयः, लोके यानि यानि यन्त्रायुधानि सन्ति तद्वतीमित्यर्थः। शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां युक्ताम् ॥ १० ॥ सूतेति। सूताः बन्दिनः। "सूतो ना तक्ष्णि सारथौ। क्षत्राद्विप्रासुते व्यासशिष्ये पारदबन्दिनोः ॥" इति भास्करः। मागधाः राजप्रबोधकाः। "मागधः स्याद्वाग्मी राजप्रबोधकः" इति यादवः। तैः सम्बाधां निरन्तरां श्रीमतीं धनधान्यसमृद्धिमतीम् अतुल

मास वासं कृतवान ॥९–१०॥ सूतेति। सूतमागधसम्बाधाम्-सूताः स्तोत्रपाठकाः, मागधाः वंशशंसकाः। शतघ्नीनाम-प्राकारसंरक्षणार्थं निर्मितो यन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

प्रभां निरुपमकान्तिम् । अट्टाट्टालशब्दौ पर्यायौ । " स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम् " इत्यमरः । मण्डपोपरिनिर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतैरट्टालध्वजैर्युताम् । शतघ्नी प्राकारस्थयन्त्रविशेषः । " शतघ्नी तु चतुस्ताला लोहकण्टकसञ्चिता " इति यादवः । शतशब्दोऽनन्तवचनः । " शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्" इत्युक्तेः । अनेकशतघ्नीसंवृताम् ॥ ११ ॥ वध्विति । सर्वतः पुरीमिति " उभसर्वतसोः—" इति द्वितीया । सर्वत्र पुर्यां वधूनां ये नाटकाः नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्ताम् । आम्राणां चूतानां वनमाम्रवणम् । " प्रनिरन्तः—" इत्यादिना णत्वम्, आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आम्रवणरूपोद्यानोपेताम् । सालः प्राकारः, मेखला-मेखलावदावरणभूता यस्यास्ताम् । " प्राकारो वरणः सालः " इत्यमरः । महतीमिति सालद्वारा नगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ दुर्गेति । अत्र दुर्गशब्देन विशालतोच्यते । विशालागाधपरिघां दुर्गां स्थलदुर्गभूताम्, अतएवान्यैः शत्रुभिः दुरासदां

वधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् । उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् । वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
सामन्तराजसंघैश्च बलिकर्मभिरावृताम् । नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् । कूटागारैश्च सम्पूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥

दुराक्रमाम् । वाजिभिर्वारणैश्च सम्पन्नां समृद्धाम्, गोभिरुष्ट्रैः खरैः खरविशेषैश्च तथा, सम्पन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥ सामन्तराजसङ्घैरिति । समन्ताद्भवाः सामन्ताः । " सामन्ता राज्यसन्धिस्थाः " इति वैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः ? बलिकर्मभिः बलिः करः, " भागधेयः करो बलिः " इत्यमरः । बलिशब्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्म येषां तैः । नानादेशनिवासैः क्रयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिश्च उपशोभिताम् ॥ १४ ॥ प्रासादैरिति । रत्नविकृतैः-रत्नैः विकृतैः विशेषेण कृतैः । प्रासादैः राजगृहैः, पर्वतैः क्रीडापर्वतैः, कूटागारैः वलभिभिः । " कूटागारं तु वलभिः " इत्यमरः । सम्पूर्णां

वध्विति । वधूनाटकसङ्घैश्च-नाटयन्तीति नाटकाः नर्तकाः वधूनां नाटकानां सङ्घैश्च । उद्यानाम्रवणोपेताम्-क्रीडार्थमसाधारणत्वेन निर्मितान्युद्यानानि, आम्रवणानि तु सर्वजनोपभोग्यत्वेन कल्पितानि । सालमेखलाम् प्राकारमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गेति । दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गा गम्भीरा परिघा यस्यां नाम् अत एव दुर्गाम् ॥ १३ ॥ सामन्तेति । बलिकर्मभिरिति सामन्तराजसङ्घविशेषणम । बलिकर्मभिः बलिप्रदैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रासादैरिति । रत्नविकृतैः रत्ननिर्मितैः । कूटागारैः

अतएव इन्द्रस्येवामरावतीम्, इन्द्रपालिताममरावतीमिव स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रामिति । चित्रां नानाराजगृहवतीम् । अष्टौ पदानि स्थानानि यस्य तदष्टापदम्, " अष्टनः संज्ञायाम् " इति दीर्घः । " अष्टापदं शारिफलम् " इत्यमरः । तदाकाराम्, तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्ये राजगृहं चतुर्दिक्षु राजवीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः । वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः युतां संयुक्ताम् । सर्वरत्नैः समाकीर्णां व्याप्ताम् । तानि तु " गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः । शोणरत्नं रोहितकं पद्मरागोऽरुणोपलः । विद्रुमो ना प्रवालोऽस्त्री वज्रोऽस्त्री हीरकः पुमान् । इन्द्रनीलं महानीलं वैडूर्यं वालवायजम् । कुरुविन्दास्तु कल्माषा रत्नभेदास्तु मौक्तिकम् । माणिक्यं पौष्यकं शङ्खः" इत्यादिनिघण्टुपर्यायोक्तानि । विमानाख्य

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् । सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥
गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् । शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा । नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि । सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥

गृहैः शोभिताम् । " विमानोऽस्त्री देवयाने सार्वभौमिकसद्मनि " इति भास्करः॥१६॥गृहगाढामिति । गृहैः कुटुम्बिगृहैः गाढां निबिडाम्, अविच्छिद्रां निर्दूषणाम्, "छिद्रं रन्ध्रे दूषणेऽपि" इति भास्करः । समभूमौ अनिम्नोन्नतप्रदेशे निवेशितां निर्मिताम् । शालयः श्वेततण्डुला व्रीहयः । "शालयः श्वेत तण्डुलाः" इति वैजयन्ती । तेषां तण्डुलैः सम्पूर्णाम् । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य यो रसस्तत्तुल्यमुदकं यस्यां ताम्॥१७॥ दुन्दुभीभिरिति । दुन्दुभीभि भेरीभिः । ईकारान्तत्वमार्षम् । मृदङ्गैः मृत् अङ्गं येषां तैः, पणवैः मर्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादिताम् पृथिव्याम् अत्यर्थमनुत्तमां श्रेष्ठां तां प्रसिद्धाम्॥१८॥विमानमिति । सिद्धानां तपःसिद्धानां पुरुषाणां दिवि स्वर्गे तपसाधिगतं लब्धम् विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थिताम् । जातावेकवचनम् ।

कूटाख्यैरगारैः ॥ १५ ॥ चित्रामिति । अष्टापदाकारां द्यूतफलकाकारां स्वर्णाकारां वा । विमानगृहशोभितां विमानतुल्यैर्गृहैरुपशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहेति । गृहगाढां गाढगृहाम्, अच्छिद्रां निरन्तराम्, इक्षुकाण्डरसोदकाम् इक्षुकाण्डरससदृशोदकाम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिरिति । भृशं नादिताम् अत्यर्थमनुत्तमामिति भृशात्यर्थशब्दयोः सम्बन्धः ॥ १८ ॥ विमानमिति । सुनिवेशितवेश्मान्ताम् सुष्ठु निवेशिताः वेश्मनामन्ताः प्रदेशाः यस्यां ताम् ॥ १९ ॥

सुनिवेशिताः सुष्ठु निर्मिताः वेश्मान्ताः गृहप्रान्ता यस्यां सा । सर्वतः सम्यक्निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैः विद्वद्भिः समावृताम् ॥१९॥ ये चेति, श्लोक त्रयमेकान्वयम् । लघुहस्ताः शिक्षितास्त्राः । "लघुहस्तः सुहस्तश्च कृतास्त्रः कृतपुङ्खकः" इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः, उपायज्ञा इति यावत् । तथा भूता अपि ये राजानः विविक्तं विजनम्, असहायमिति यावत् । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः । अपरापरम् अविद्यमानपरापरम् । परे पित्रादयः, अपरे पुत्रादयः तैर्हीनम्, वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् । शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यम्, एतेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न प्रहरन्ति, किंपुनर्यन्त्रादिभिरिति भावः ॥२०॥ सिंहेति । मत्तानां वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जताम्, सिंहव्याघ्रवराहाणां बलात् मनोबलेन बाहुबलैरपि

ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् । शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने । हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः । पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥२२॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः । सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैरृषिभिश्च केवलैः ॥२३॥ इत्यार्षे श्रीरा० वाल्मी० आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥५॥

सहकारिभिः निशितैस्तीक्ष्णैः शस्त्रैरायुधैः करणैर्हन्तारः । "शस्त्रमायुधलोहयोः" इत्यमरः ॥२१॥ तादृशानामिति । महारथैः "आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्ध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यात्" इत्युक्तलक्षणैः । तादृशानां तेषां सहस्रैः अभिपूर्णां तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीम् आवासयामास ॥२२ ॥ तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः शमदमादिगुणवद्भिः । वेदानां षडङ्गानां च पारमन्तमध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । "अन्तात्यन्त–" इत्या

ये च बाणैरित्यादि । विविक्तं सहायरहितम् । अपरापरं परे पित्रादयः, अपरे पुत्रादयः तैर्हीनम्, वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् । शब्दवेध्यं शब्देन ज्ञात्वा वेद्धुं योग्यम्, अनेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते । अपरस्परदर्शिन एव विध्यन्तीत्यर्थः । विततं भीत्या समूहात्पलायिनम्, लघुहस्ताः-शीघ्रवेधिनः । ये विविक्तादीन् बाणैर्न विध्यन्ति तैर्महारथैरभिपूर्णामित्युत्तरत्र सम्बन्धः । बलात्-कायबलात् । बाहुबलैरस्त्रशिक्षालब्धभुजबलैः ॥ २०–२२ ॥ तामिति । अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिरनसूयादि

मुनि०—य इति । ये अयोध्यावासिनः शूराः बाणैर्विविक्तम् एकान्तस्थम्, पूतमिति वा । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । परश्च अपरश्च परापरौ तौ न विद्येते यस्य स तथोक्तः तम् । वंशस्यैकाकितया स्थितं पितृभ्रातृपुत्रादिरहितमित्यर्थः । शब्दवेध्यम् एतेन प्रच्छन्नवेधनमुपलक्ष्यते । अपरस्परदर्शन एव विध्यन्तीत्यर्थः । विततं विप्रकीर्णं जनम् । लघुहस्ताः-शीघ्रवेधिनः । विशारदाः समर्थाः ॥ २०–२२ ॥

दिना डप्रत्ययः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्ये सत्यवचने रतैः निरतैः । महात्मभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिरपि । महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतां ताम्, आवासयामासेत्यनुषज्यते । अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगणाभावेनोपजातिवृत्तमिति बोध्यम् । आचार्याः प्राहुः—" तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन " इति श्रुतिरनेनोपबृंह्यते । द्विजोत्तमैः " अष्टवर्षं ब्राह्मण मुपनयीत " इत्युक्तरीत्या कृतोपनयनैः, वेदषडङ्गपारगैः अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः, अग्निमद्भिरनुष्ठितयज्ञैः, सहस्रदैः यथाशक्तिब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः, महात्मभिः महायत्नैः, कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवद्भिः शमदमाद्युपेतैः " शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा " इत्युक्तशमदमादिमद्भिः । सत्यरतैः "सत्यस्य सत्यम्" इत्युक्ते ब्रह्मणि भक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः, केवलैः "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् " इत्युक्तरीत्याना

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी । महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥

विष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः "बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः" इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षिकल्पैः " यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः " इत्युक्तरीत्या सूरिसदृशैः, आवृताम् अवतरिष्यति भगवानत्रेति समागम्य संसेवितां तामावासयामास । यद्वा हे केवल परिशुद्धचित्त ! एः त्वमपि वासाय गच्छेति कविराह, तदुपगतेतिवत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं भगवदवतारयोग्यदेशो दर्शितः, अथ तद्योग्यं पुरुषं दर्शयति सर्गे षष्ठे—तस्यामित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । दशरथः तस्यां वसन् सन् जगत् अपालयत् । स कीदृशः ? वेदं वेदार्थं वेत्तीति वेदवित्, संगृह्णाति धनप्रदानादिना स्वीकरोतीति सङ्ग्रहः । पचाद्यच् । सर्वेषां शूराणां विदुषां च संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घं चिरकालभाविपदार्थं द्रष्टुं शीलमस्यास्तीति तथा । ताच्छील्ये णिनिः । महातेजाः महाप्रतापः "तेजः पराक्रमे प्राणे वर्चस्य र्चिषि रेतसि" इति रत्नमाला । पुरे भवा जनाः पौराः, जनपदे भवा जानपदाः, ते प्रिया यस्य स तथा ॥१॥ इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां मध्ये अति रथः बहुभिर्महारथैरेको योद्धा रथी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकखनन।रामप्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । "त्रिष्वधीने वशो वाञ्छा

गुणयुतैः । केवलैः मुख्यैः ॥२३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ तस्यामिति । सर्ववित

प्रभुत्वाधीनतासु ना" इति भास्करः। महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः। राजर्षिः राजरूपऋषिः। त्रिषु लोकेषु भूर्भुवः स्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः. अतएव निहतामित्रः निहतशात्रवः। मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तः। विजितेन्द्रियः निषिद्धेषु शब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः। धनैः हिरण्यरत्नदिव्याम्बराभरणादिभिः अन्यैः तदपेक्षयान्यैः। संग्रहैः संचयैः, निधिभिरितियावत्। शक्रवैश्रवणोपमः यथाक्रमम् इन्द्रकुबेरोपमः ॥३॥ यथा मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो राजा तस्यां वसन् जगद्भूलोकम् अपालयत् ॥ ४ ॥ एवं राजगुणाः उक्ताः लोकपालनं चोक्तम्। संप्रति पुरपरिपालनमाह—तेनेति। सत्ये अभिसन्धा अभिप्रायो यस्य तेन त्रिवर्ग धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता पालिता सत्यादिपुरस्सरं त्रिवर्गार्थं पालितेत्यर्थः ॥ ५॥ पालनफलं दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना मानवेन्द्रेण धीमतेत्यन्तेन। हृष्टाः वाससौख्येन प्रीताः.धर्मात्मानः बहुश्रुतं शास्त्र

बलवान्निहतामित्रो मित्रवान् विजितेन्द्रियः। धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता। तथा दशरथो राजा वसन् जगदपालयत् ॥ ४ ॥ तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता। पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः। नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन् पुरोत्तमे। कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधन धान्यवान् ॥७॥ कामी वा न कदर्यो वा नृशंसः पुरुषः क्वचित्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥८॥

श्रवणं येषां ते बहुश्रुताः। स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टाः, परधनानभिलाषिण इत्यर्थः। वीप्सया स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते। अलुब्धाः दाने प्राप्ते लोभरहिताः। सत्यवादिनः सत्यवचनशीलाः, आसन्निति शेषः ॥६॥ नेति। तस्मिन्पुरोत्तमे पुरश्रेष्ठे अल्पसन्निचयः अल्पकोशवान्, अगवाश्वधन धान्यवान् असिद्धार्थः धनादिभिरप्राप्तधर्मार्थकामरूपपुरुषार्थः यः कुटुम्बी स कश्चिन्नासीत्। "माता पिता स्नुषे पुत्रौ पुत्री पत्न्यतिथिः स्वयम्। दशसंख्यः कुटुम्बीति विष्णुनोक्तं द्विजोत्तम ॥" ॥ ७ ॥ कामीति। कामी कामैकपरः पुरुषः अयोध्यायां क्वचित् कोणेऽपि द्रष्टुं न शक्यम्। शक्य

सर्वज्ञः। सर्वसंग्रहः सर्वान् संगृह्णाति वशीकरोतीति तथा ॥१॥ इक्ष्वाकूणामिति। वशी नियतेन्द्रियः ॥२-४॥ तेनेति। सत्याभिसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन ॥५॥६॥ नाल्पसन्निचय इति। सतामुत्कृष्टधनानां निचयः सन्निचयः अल्पः सन्निचयो यस्मात्तथा स नास्ति, अगवाश्वधनधान्यवानिति छेदः ॥७॥ कामीति। कामी कामैकपरः।

मिति निपातः । "शक्यमरविन्दसुरभिः" इति कालिदासेनापि प्रयुक्तः । कदर्यो वा द्रष्टुं न शक्यम् । " आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातॄन् स कदर्य इति स्मृतः ॥" नृशंसः क्रूरोऽपि न द्रष्टुं शक्यम् । "नृशंसो घातुकः क्रूरः " इत्यमरः । अविद्वान् विद्यारहितः । परलोको नास्तीति यो मन्यते स नास्तिकः । "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" इति ठक् ॥ ८ ॥ सर्व इति । अयोध्यायां सर्वे नराः सर्वा नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशिष्टा भवन्ति । सुसंयताः सुष्ठु नियतेन्द्रियाः शीलवृत्ताभ्याम् उदिताः उत्पन्नाः, सहजशीलवृत्ता इत्यर्थः । शीलं सत्स्वभावः, वृत्तमाचारः । " शीलं स्वभावे सद्वृत्ते । वृत्तं पद्ये चरित्रे च " इत्युभयत्राप्यमरः । अमलाः निर्मलमनस्काः ॥ ९ ॥ नाकुण्डली । अयोध्यायां न विद्यते एवमुत्तरत्राप्यन्वयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान् । " भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः " इत्यमरः । नामृष्टः अनभ्यङ्गस्नान

> सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः । उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
> नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् । नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
> नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् । नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
> नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः । कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसङ्करः ॥ १२ ॥

शुद्धः नानुलिप्ताङ्ग इत्यत्र सुप्सुपेति समासः । चन्दनाद्यनुलिप्ताङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि नञनुषज्यते । सुगन्धशब्देन कुङ्कुमकस्तूर्यादिकमुच्यते॥१०॥ नामृष्टेति । मृष्टं पूर्णम्, अन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायां न दृश्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दाता प्रकरणादन्नदाता । अङ्गदं बाहुभूषणम्, निष्कमुरोभूषणम् । "साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री" इत्यमरः । ते धरतीति अङ्गदनिष्कधृक् । धृगित्येव पाठः । हस्ताभरणं कटकाङ्गुलीयकादि । अनात्मवान् अजितान्तःकरणः ॥११॥ नेति । आहिताग्निः अजस्राग्निहोत्री । यज्वापि हि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा

कदर्यः अतिलोभी, आत्मानं पुत्रादींश्च यो वञ्चयति स कदर्यः । शक्यमिति वस्तुसामान्येन नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नाकुण्डलीति । अमृष्टः अनिर्मलशरीरः, शोभनो गन्धः स्वाभाविकशरीरामोदो यस्य । निष्कमुरोभूषणम् ॥ १० ॥ ११ ॥ नेति । अयज्वानाम यागरहितः, आहिताग्निः केवलाग्न्याधानवान । निर्वृत्तः सङ्करः वर्णसङ्करो यस्य ॥ १२ ॥

सोमयागरहितः। क्षुद्रः अल्पविद्यैश्वर्यवान्, तिरस्काराहं इति यावत्। निर्वृत्तः अनुष्ठितः सङ्करः परक्षेत्रे बीजावापादिर्येन सः ॥१२॥ स्वकर्मेति। अध्ययनं जपरूपाध्ययनम्। संयताः सङ्कुचिताः ॥ १३ ॥ नेति। अनृतम् असत्यं कायति वक्तीत्यनृतकः। "कै शब्दे" इत्यस्मादात्वे "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः। श्रुतं श्रवणम्। भाव निष्ठा। बहुप्रकारशास्त्रश्रवणरहित इत्यर्थः। असूयतीत्यसूयकः। "कण्ड्वादिभ्यो यक्" इति यकि धातुसंज्ञायां वुञ्। अशक्तः ऐहिकामुष्मिकार्थसाधनाशक्तः। तदा दशरथराज्यपालनकाले। अनेनायं श्लोको जानपदविषय इति गम्यते, तेनात्र न पौनरुक्त्याशङ्का ॥१४॥

स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः। दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः। नासूयको न वाशक्तो नाविद्वान् विद्यते तदा ॥ १४ ॥
नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नासहस्रदः। न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान्। द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥
वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः। कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥

नेति। षडङ्गानि-शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तिश्छन्दोविचितिर्ज्योतिषामयनं च। अव्रतः चान्द्रायणादिव्रतरहितः। असहस्रदः अबहुप्रदः। दानाध्ययनेत्यत्र विद्यादानमुक्तम्, अत्र हिरण्यादिदानम्। क्षिप्तचित्तः व्याकुलमनस्कः व्यथितः। व्याध्यादिना पीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति। अश्रीमान् कान्तिरहितः। अरूपवान् सौन्दर्यरहितः। नारीपक्षे अश्रीमती अरूपवती अभक्तिमती चेत्यूह्यम्। राजनि दशरथे अभक्तिमान् भक्तिरहितः, भक्तिरधिकमान्यविषयस्नेहः ॥ १६ ॥ वर्णेष्विति। अग्रे भवोऽग्र्यः। "अग्राद्यत्"। ब्राह्मणः स चतुर्थो येषां तेषु वर्णेषु वर्तमाना नराः। देवतातिथिपूजकाः शूद्राणां देवतापूजा तान्त्रिकमन्त्रेण, अतिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन। कृतज्ञाः उपकारज्ञाः। वदान्याः दानशौण्डाः। "वदान्यो दानशौण्डः स्यात्"

परिग्रहे-स्वभार्यायां संयताः नियताः ॥१३॥ नेति। अनृतः अनृतवादी ॥१४॥ नेति। क्षिप्तचित्तः विक्षिप्तचित्तः ॥१५॥१६॥ प्रथमं राजानं स्तुत्वानन्तरं ब्राह्मणप्रशंसा

१ परिग्रहे इति तीर्थीयपाठः।

इति विश्वः। शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वम्। विक्रमसंयुताः पराक्रमसंयुताः, ब्राह्मणानां पराक्रमो वादकथासु। आसन्निति शेषः ॥१७॥ दीर्घेति। तस्मिन् पुरोत्तमे सर्वे नराः धर्मं सत्यं च संश्रिताः, अतएव हेतोः दीर्घायुषः स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः आसन् ॥ १८ ॥ क्षत्रमिति। क्षत्रं क्षत्रियजातिः ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानमासीत्, तदाज्ञानुवर्तीति यावत्। "मुखं निःसरणे वक्त्रे द्वार्युपायप्रधानयोः" इति यादवः। वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः क्षत्रस्यानुवर्तिनः। शूद्रास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः त्रयाणां वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन् ॥१९॥ एतत्सर्वं दशरथपालनकृतमित्याह–सेति ॥२०॥ योधानामिति। अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्नितुल्यानाम्, पेशलानामकुटिलानाम्। अमर्षिणां पराभिभवासहिष्णूनाम्। कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्या

दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः। सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः। शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥ सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता। यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥ योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम्। सम्पूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥ काम्भोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः। वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥ विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि। मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥

नाम्। योधानां भटानाम्। "पूरणगुण–" इत्यादिना षष्ठी। सा पुरी योधैः सम्पूर्णा, गुहा केसरिभिः सिंहैरिव, तथा दुर्द्धर्षाभूदित्यर्थः ॥२१॥ एवं चतुरङ्गसम्पत्तिषु पदातिसम्पत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसम्पत्तिमाह- काम्भोजेति। काम्भोजविषये काम्भोजाख्यदेशे जातैः, बाह्लीकैः बाह्लीकदेशभवैः। "तत्र भवः" इत्यण्। वनायुजैः वनायुदेशजातैः, नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः, हरेरिन्द्रस्य हयो हरिहयः उच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमैरश्वश्रेष्ठैः सा पूर्णाभवत् ॥२२॥ गजसम्पत्तिमाह–विन्ध्येत्यादिना, श्लोकद्वयमेकान्वयम्। मत्तैर्विन्ध्यपर्वतजैर्मातङ्गैः हैमवतैः हिमवति जातैः। "तत्र जातः" इति शैषिकोऽण्। मदान्वितैः अतिबलैः

कृता। इदानीं क्षत्रियादयस्त्रयो वर्णाः प्रशस्यन्ते–वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेष्वित्यादित्रिभिः श्लोकैः। अग्र्या ब्राह्मणाश्चतुर्था येषां वर्णानां ते अग्र्यचतुर्थाः॥१७॥१८॥ क्षत्रमिति। क्षत्रं ब्रह्ममुखं ब्राह्मणानुवर्तीत्यर्थः। वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः-क्षत्रस्यानुसारिणः, त्रीन् वर्णान् त्रयाणां वर्णानामुपचारिणोऽभवन्निति शेषः ॥१९॥२०॥ योधानामिति। योधैः पूर्णेत्यर्थः। पेशलानां कुशलानां कृतविद्यानामभ्यस्तविद्यानाम् ॥ २१ ॥ काम्भोजेति। वनायुजैः वनायुदेशजातैर्हरिहयोत्तमैः-हरिहयः उच्चैःश्रवाः तद्वदुत्तमैः,

मातङ्गैर्गजैरपि पर्वतोपमैः॥२३॥ ऐरावतकुलीनैः ऐरावतकुलोद्भवैः । "कुलात् खः" । द्विपैश्च महापद्मः पुण्डरीकाख्यो दिग्गजः तस्य कुलं येषां तैः । द्विपैश्च अञ्जनात् वरुणदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि, वामनात् यमदिग्गजान्निष्पन्नैः द्विपैरपि सा पूर्णासीत्॥२४॥ भद्रैरित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । भद्राः मन्द्राः मृगाश्चेति गजजातित्रयम् । "भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ।" इति हलायुधः । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो मृगमन्द्रश्चेति द्विप्रकृतिका सङ्कीर्ण जातयस्तिस्रः, भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः सङ्कीर्णगजाः । तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्याम्–"अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्रलक्षणम् । पृथुत्वं श्लथता स्थौल्यं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणम् ॥ तनुप्रत्यङ्गदीर्घत्वं प्रायो मृगगुणो मतः । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो भद्रमन्द्रमृगोपि च । मृगमन्द्रादयोप्येवमिति सङ्करजातयः ॥" इति ।

ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा । अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥ भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्र मृगैस्तथा । भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी । नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥ सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते । यस्यां दशरथो राजा वसन् जगदपालयत् ॥ २६ ॥

एवम्भूतैर्नित्यमत्तैरचलसन्निभैः नागैः सा सदा पूर्णाभवत् ॥२५॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः रथसम्पत्तिरपि सूचिता । एवं चतुरङ्गबलसम्पत्त्या न नगर मात्रमप्रधृष्यम्, किन्त्वभितो द्वे योजने दुर्गमं इत्याह–सेति । सा नगरी भूयः नगरात् बहिरपि द्वे योजने द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सत्य नामा यथार्थनामा अयोध्यानामा । " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । अत्र हेतुमाह यस्यामिति । योजनत्रयविस्तारवत्यां तस्यां मध्ये योजन

नदीजैः सिन्धुनदीसमुद्भवैः ॥ २२–२४ ॥ विन्ध्यहिमवदादिजातानां गजानां सङ्कीर्णानां च सम्पत्तिमाह–भद्रैरिति । भद्रादयो गजविशेषाः । यथाह हलायुधः– " भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः " इति । भद्रमन्द्रमृगः त्रिप्रकृतिकः सङ्कीर्णो गजः, तथा भद्रमन्द्रो भद्रमृगो मृगमन्द्रश्च ॥ २५ ॥ सा योजनेति ।

मुनि०–भद्रैरिति । तल्लक्षणम्–" पञ्चोन्नत सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ मन्द्रभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥" अत्र पूर्वार्द्धे मृगाख्यस्य गजस्य लक्षणमुक्तम्, मृगाख्य गजप्रमाणात् एकहस्तमात्रवृद्धौ मन्द्राख्यगज इत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तवृद्धौ भद्राख्यगज इत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तवृद्धौ भद्रमन्द्रमृगाख्यगज इत्युच्यते । भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्य परिणाहादिप्रमाणैर्मन्द्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणाहादिप्रमाणैश्च युक्ता गजाः भद्रमन्द्राः, तैः । भद्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता गजा भद्रमृगाः तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाण युक्ता गजाः मृगमन्द्राः तैः । सङ्कीर्णनागाः इतरगजाः अनियतप्रमाणाः ॥ २९ ॥

द्वयमत्यन्तं योद्धुमशक्येत्यर्थ इत्यप्याहुः॥२६॥ पालनं चाह्लादनपूर्वकमित्याशयेनाह—तामिति॥२७॥ सर्गोक्तमर्थं संक्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति। अर्गलं नाम कवाटनिश्चलत्वाय तिर्यङ्निबद्धो दारुविशेषः। "तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना" इत्यमरः। शिवां मङ्गलवतीम्। वंशस्थोपजातिवृत्तम् ॥२८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अथोक्तगुणसम्पन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसाधिष्ठसचिवसम्पत्तिं दर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि। महात्मनः महामतेः तस्य इक्ष्वाकोः, दशरथस्य तद्वंशजत्वात्तच्छब्दः। मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः। इङ्गितं पराभिप्रायः तं मुखविकाससङ्कोचव्यङ्ग्यवचनादिभिर्जानन्तीति इङ्गितज्ञाः। अमात्याः अमा राज्ञः सर्वराज्यव्यापारेषु सहभवन्ती

तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान्। शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम्। पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निक्ष्वाकोस्तु महात्मनः। मन्त्रज्ञाश्चेङ्गितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः। शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः। अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥

त्यमात्याः। "अव्ययात्त्यप्"। गुणैः वक्ष्यमाणमन्त्रिगुणैः उपेता आसन् ॥ १ ॥ "मन्त्रिणः सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्" इति मनुनोक्तरीत्याह—अष्टाविति। शुचयः सर्वात्मना स्वामिद्रोहचिन्तारहिताः, नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः, अष्टावमात्या बभूवुः ॥ २ ॥ तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति। धृष्टिः प्रथमोऽभवत् जयन्तो द्वितीयोऽभूत् इति क्रमेण योजयित्वा सुमन्त्रोऽष्टमोऽभवदिति योज्यम् ॥ ३ ॥

सा पुरी अन्तर्द्वयोर्योजनयोर्भूयः सत्यनामा अतिशयेन योद्धुमशक्येत्यन्वर्थनामेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ तामिति। दृढतोरणार्गलाम् अर्गलंनाम कवाटावष्टम्भक तिर्यक्स्थापितो दारुविशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ तस्यामात्या इति। गुणैः प्रज्ञादिभिः मन्त्रज्ञा राजकार्यविचारात्मकं मन्त्रं जानन्तीति तथा। प्रियस्य राज्ञः हिते रताः। इङ्गितज्ञाः मुखविकासादिलिङ्गैः पराभिप्रायवेदिनः ॥ १ ॥ अष्टाविति। शुचयश्चानुरक्ताश्च राज्यकार्येषु नित्यशः इत्यनेन स्वप्रयोजनं विहाय स्वामिकार्यनिरतत्वमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

ऋत्विजाविति । वसिष्ठः वामदेवश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ अभिमतौ प्रधानौ आस्ताम्, तथा अभिमताः अपरे मन्त्रिणः ऋत्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥४॥ अथ मन्त्रिगुणान् प्रपञ्चयति सर्गशेषेण–विद्येति । विद्यासु आन्वीक्षिकीप्रभृतिषु विनीताः शिक्षिताः, ह्रीमन्तः अकृत्यकरणेषु लज्जावन्तः, कुशलाः नीतौ समर्थाः, नियतेन्द्रियाः अविहितविषयेभ्यो निवृत्ताः, श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः, महात्मानः महाबुद्धयः, शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः, दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ५ ॥ कीर्तिमन्त इति । प्रणिहिताः राजकृत्येष्वप्रमत्ताः, यथावचनकारिणः यथोक्तवन्तस्तथैव कुर्वन्ति, न तु " मनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् " इति न्यायत इति भावः । तेजःक्षमायशांसि प्राप्ताः । " द्वितीया श्रित–" इत्यादिना समासः । अत्र

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥ विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः । श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥५॥ कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः । तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः । क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ६ ॥ तेषामविदितं किञ्चित् स्वेषु नास्ति परेषु वा । क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥७॥ कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः । प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ ८ ॥

यशः प्रतापक्षमाजन्या प्रथा । कीर्तिमन्त इत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञताकृता प्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिण इत्यनेन निर्मत्सरत्वमुच्यते । आसन्, मन्त्रिण इति श्लोकद्वयशेषः । क्रोधादिति अर्द्धमेकान्वयम् । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतमसत्यं वचो न ब्रूयुः ॥ ६ ॥ तेषामिति । तेषां मन्त्रिणां स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृत्तान्तेषु परेषु पराराष्ट्रीयवृत्तान्तेषु च, कृतं क्रियमाणम्, चिकीर्षितं कर्त्तुमिष्टम्, करिष्यमाणमिति यावत् । यत्किञ्चिदपि वा वृत्तं चारेण चारमुखेन अविदितं नास्ति, सर्वोऽपि स्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदस्तैर्ज्ञात इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुशला इति । व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु

ऋत्विजाविति । प्रधानऋत्विजोर्वसिष्ठवामदेवयोरपि मन्त्रिमध्ये पाठात्, मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावो द्योत्यते ॥४॥ विद्येति । विद्याविनीताः विद्यया विनीताः । शस्त्रज्ञाः-शस्त्रप्रयोगप्रतिपादकधनुर्वेदविद् इत्यर्थः । दृढविक्रमाः शास्त्रप्रयोगादिना दृढपराभिभवसामर्थ्यवन्तः । प्रणिहिताः सर्वेष्वपि कार्येषु सावधानाः । कामार्थहेतोः कामहेतोरर्थहेतोरिति हेतुशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेषामिति । चारेण हेतुना अविदितं किञ्चिन्नास्तीति संबन्धः । स्वेषु नास्ति परेषु वा स्वकीयेषु शत्रुषु वा दूतमुखेन सर्वं जानन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुशला इति । सौहृदेषु मित्रभावेषु । प्राप्तकालम् अवसरप्राप्तं दण्डम् ॥ ८ ॥

कुशलाः समर्थाः । सौहृदेषु विषयेषु परीक्षिताः राज्ञा बहुधा परीक्षितास्ते मन्त्रिणः सुतेष्वपि प्राप्तकालं प्राप्तमपराधत्वलक्षणकालम्, दण्डं धारयेयुः प्रवर्त्तयेयुः ॥ ८ ॥ कोशेति । कोशस्य अर्थनिचयस्य, सङ्ग्रहणं सम्पादने । बलस्य चतुर्विधसैन्यस्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेन संरक्षणे च युक्ता अवहिता स्सन्तः अहितं शत्रुमपि, अदूषकम् अनपराधिनं न विहिंस्युः न पीडयेयुः । शकि लिङ् ॥ ९ ॥ वीराश्चेति । वीराः शत्रुनिवारणक्षमाः । नियतोत्साहाः शत्रुजये नित्योत्साहाः । राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः, अतएव विषयवासिनाम्-स्वराज्यवासिनाम्, शुचीनां साधूनां नित्यं रक्षितारः, अशुचीनां तु निहन्तार इति च सिद्धम् । ते आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १० ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्म ब्राह्मणान् क्षत्रं क्षत्रियांश्च अहिंसन्तः विनापराधं तत्स्वमनप हरन्तः । सत्यप्यपराधे पुरुषस्य अपराधिनः, बलाबलम् अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा संप्रेक्ष्य अपराधगुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः, अपराधाल्पत्वे मृदु

कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे । अहितं वापि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ९ ॥
वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः । शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १० ॥
ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् । सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ ११ ॥
शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् । नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचित् ॥ १२ ॥

दण्डाश्च । शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च कोशं समपूरयन् ॥ ११ ॥ अथ मन्त्रिगुणसम्पत्तिफलं दर्शयति—शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनाम् एकरूपकरणत्रयवताम् । एकबुद्धीनाम् एककण्ठानां सर्वेषां मन्त्रिणां, संप्रजानतां राज्यतन्त्रं विचारयताम् । भावलक्षणसमम्यर्थे षष्ठी । "षष्ठी चानादरे" इत्यत्र योगविभागेन । सर्वेषु मन्त्रिषु राज्यतन्त्रं विचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा क्वचित्कोणेऽपि मृषावादी असत्यवादी नरो नासीत् ॥ १२ ॥

कोशेति । कोशसंग्रहणे अर्थसंपादने अहितमप्यदूषकम् अनपराधिनम्, न विहिंस्युः, शत्रुमप्यनपराधिनं न दण्डयन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ वीराश्चेति । राजशास्त्रमनुष्ठिताः-नीतिशास्त्रानुसारिणः ॥ १० ॥ ब्रह्मेति । अभिपरयन्निति अडभाव आर्षः । पुरुषस्य बलाबलं संप्रेक्ष्य, सुतीक्ष्णदण्डाः " देशकालवयःशक्तीस्संचिन्त्य दण्डकर्मणि " इति वचनात् ॥ ११ ॥ शुचीनामित्यादौ भावलक्षणे सप्तम्यर्थे षष्ठी । एकबुद्धीनामैकमत्यवतां सर्वेष्वमात्येष्वैकमत्यमुपगतेषु सत्सु पुरे राष्ट्रे वा मृषावादी नरो नास्तीति योजना ॥ १२ ॥

कश्चिदिति । किञ्च तत्र पुरराष्ट्रेषु कश्चिन्नरः दुष्टः कुटिलः परदाररतश्च नासीत्, प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासिनः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिता एवासन् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनस्तान्विशेषयति–सुवासस इत्यादिना सार्द्धश्लोकत्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः, सुवेषाः शोभनालङ्काराः, सुशीलिनः सुसद्वृत्ताः, नरेन्द्रस्य स्वामिनः हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः, सर्वदा नीतिषु दत्तावधाना इत्यर्थः ॥ १४ ॥ गुराविति । गुरौ गुरुषु । जात्येकवचनम् । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः, गुणमात्रग्राहिणो दोषमपश्यन्त इत्यर्थः । पराक्रमे विषये प्रख्याताः, विदे

कश्चिन्न दुष्टस्तत्रासीत् परदाररतो नरः । प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १३ ॥ सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः । हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १४ ॥ गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे । विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १५ ॥ सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या सम्पदान्विताः । मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्लक्ष्णास्सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १६ ॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ १७ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः । उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुन्धराम् ॥ १८ ॥

शेषु देशान्तरेष्वपि सर्वतः सर्वत्रातीतानागतविषयेषु, बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः विज्ञाताः विख्याताः॥१५॥ सन्धीति । सन्धिः सामन्तैः समाधानम् , विग्रहः तैः कलहः, तयोस्तत्त्वं देशकालाद्युचितत्वम् तज्जानन्तीति तथा । उक्तं च मनुना–"यदा त्ववाल्पिका पीडा तदा सन्धिं समाश्रयेत् । अभ्युच्छ्रयो यदात्मानं तथा मन्येत विग्रहम्॥"इति । प्रकृत्या स्वभावेन, सम्पदा ऐश्वर्येण अन्विताः, सम्पदभावे तच्चापलेनान्यथा कुर्युरिति भावः । मन्त्रो राष्ट्रकार्यचिन्ता, तस्य संवरणे बहिरप्रकटने शक्ताः, सम्पत्कार्यमिदम् । सूक्ष्मासु बुद्धिषु सूक्ष्मार्थविशेषविचारेषु श्लक्ष्णाः अपरुषाः, सद्यःप्रतिभावन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ नीतिशास्त्रेति । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्या शासनविशेषज्ञाः "ग्रन्थशासनयोः शास्त्रम्" इति भास्करः । सततं राज्ञः प्रियवादिनः, हितवचनस्यैव राज्ञः प्रियत्वात् । आसन्निति पूरणीयम् ॥ १७॥ ईदृशैरिति । ईदृशैः उक्तगुणविशिष्टैः गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैः तैः अमात्यैः

प्रशान्तम्-निर्बाधम् ॥ १३ ॥ अमात्यानेव विशिनष्टि–सुवासस इति ॥ १४ ॥ गुणेति । गुणागुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयं गुणवान् अयं दोषवानिति ज्ञान

१ गुणागुणगृहीताश्च इति तीर्थीयपाठः ।

उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्तं मनुना–"दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ " इति । व्यसन स्वरूपं चोक्तम्–"मृगयाक्षो दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाटया च कामजो दशको गुणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणे । वाग्दण्डनं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणोऽष्टकः॥" इति । दशरथो राजा वसुन्धरां भूमिम् । अन्वशासदिति लुङ् । "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इत्यङ्॥१८॥ अवेक्षमाण इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । चारेण चक्षुःस्थानीयेन अवेक्षमाणः स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तान् पश्यन् । जात्येकवचनमिदम्. अनेकचारैर्ज्ञेयन्ववच

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् । प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन्॥ १९॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः । स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २० ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः । मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः । स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥२१॥ तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते नियुक्तै वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः । स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

नात् । यथाह मनुः-" वने वनचराः कार्या श्रमणाटविकादयः । परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राश्चारपरम्पराः ॥" इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना प्रजा रञ्जयन् आह्लादयन्, पालनमनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रापणम् ।अधर्मम् अदण्ड्यदण्डनादि, विश्रुतः दानविक्रमादिभिः प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः।सत्य सङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । "सङ्गरो ना क्रियाकाले प्रतिज्ञाविपदोर्युधि ।" इति यादवः । सः पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयोध्यायाम्. वसन्निति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ नाध्यगच्छादिति । विशिष्टमधिकं तुल्यं वा आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत् न ज्ञातवान् । तत्र हेतुमाह–मित्रवान् नतसामन्तः पादानत समानसीमाधिपतिकः । प्रतापेन हताः कण्टकाः शत्रवो यस्य स तथा । " वेणौ द्रुमाङ्गे रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च कण्टकः ।" इति यादवः । स इति शेषः । उक्तमर्थं सदृष्टान्तमाह–स इति अर्द्धमेकम् ॥ २१ ॥ सर्गार्थं सङ्ग्रहेण दर्शयति–तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हिते च नियुक्तैः, कुशलैः बुद्धिकुशलैः, समर्थैः

वन्तः ॥ १५ ॥ सन्धीति । मन्त्रसंवरणे मन्त्ररक्षणे सूक्ष्मासु बुद्धिषु शक्ताः सूक्ष्मार्थविषयेषु निश्चयेषु शक्ताः ॥ १६–१८ ॥ अवेक्षमाण इति । स्वेषु परेषु च वृत्तान्त मितिशेषः ॥ १९ ॥ विश्रुत इति । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २० ॥ नेति । नाध्यगच्छत न ज्ञातवान् । प्रतापाहतकण्टकः इति पाठे–प्रतापेन समन्तान्निहत कण्टक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तैरिति । मन्त्रहिते निविष्टैः मन्त्रे हिते च निविष्टैः कुशलैः, सूक्ष्मार्थदर्शननिपुणैः समर्थैस्तत्साधनशक्तैः गोभिर्मयूखैस्तेजोमयैः पराभिभव

कार्यकरणसमर्थैः मन्त्रिभिर्वृतः नृपः । तेजोमयैः, स्वार्थे मयट् । गोभिः किरणैर्युक्तः उदितोऽर्कः बालसूर्य इव दीप्तिमवाप । त्रिष्टुबुपजातिवृत्तम् ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ एवं धार्मिकत्वेन दशरथस्य भगवदवतार योग्यत्वमुक्त्वा अथ तदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमं दर्शयत्यष्टमे–तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता युक्तेति सूचयितुं राज्ञो विशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा पुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेऽपि पुत्राभावात् परितप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्येति । चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायं मार्ग

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥
चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः । सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् । मन्त्रिभिस्सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् । शीघ्रमानय मे सर्वान् गुरूंस्तान् सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत् स तान् सर्वान् समस्तान् वेदपारगान् ॥ ५ ॥
सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् । पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥

माणस्य । मुगभाव आर्षः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या न यजामि नायाक्षिपम् ॥ २ ॥ स इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । "क्लीबे कृतं युगेऽपि स्यात् फलपर्याप्तयोरपि।" इति भास्करः ॥३॥ तान् प्रसिद्धान्॥४॥ तत इति । त्वरितं तत्क्षण एव । त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः समस्तान् संमिलितान् समानयत्.राजगृहमिति शेषः॥५॥गुरूनेवाह–सुयज्ञमिति ।समानयदिति पूर्वेणान्वयः। सुयज्ञादीनां गुरुत्वमार्त्विज्यकरणात् ॥६॥

सामर्थ्यप्रचुरैर्मन्त्रविशेषमेतत ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ तस्य त्वेवमिति । तप्यमानस्य पुत्रानुगुण्यदृष्टसामग्रीसद्भावेपि पुत्रालाभात्परितप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्येति । चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायं मार्गमाणस्य, न यजामि न यक्ष्ये ॥ २ ॥ स इति । निश्चितां निश्चितार्थाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति । त्वरितविक्रमः त्वरितगमनः । सर्वान् गुरून् तान् समस्तान् वेदपारगांश्च ॥ ५ ॥ ६ ॥

तानिति । अथ गुर्वागमनानन्तरम् । श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति । लालप्यमानस्य भृशं विलपतः । लापेर्यङन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तदिति । तत् पुत्रेच्छुत्वात् यष्टुं दीक्षितुम्, शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना, प्रकारेणेति यावत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं यज्ञम् । कथं प्राप्स्यामि, विघ्नभूयस्त्वादिति भावः । अत्र निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः, विचार्यताम् ॥ ९ ॥ तत इति । प्रत्यपूजयन् तुष्टुवुः । पार्थिवस्य मुखा च्युतम्, साक्षाद्राज्ञोक्तमित्यर्थः । ऊचुरित्यर्द्धमेकम् । दशरथं वच ऊचुः । "ब्रूभ्शासु-" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ १० ॥ सम्भारा इति । ते

तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । इदं धर्मार्थसहितं वाक्यं श्लक्ष्णमथाब्रवीत् ॥ ७ ॥ मम लालप्य मानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् । ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥ सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थ मागता ॥ १२ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतद्द्विजभाषितम् । अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥ सम्भाराः सम्भ्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥

प्रसिद्धाः सम्भाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । सम्भ्रियन्तां सम्पाद्यन्ताम् । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽश्वः ॥ ११ ॥ सर्वथेति । एकपुत्रस्यापुत्रप्राय त्वात् "एष्टव्या बहवः पुत्राः" इति वचनाच्च पुत्रानिति बहुवचनम् । प्राप्स्यस इति कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । धार्मिकी "धर्मं चरति" इति ठक् । धर्मा चरणविषयिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत इति । हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकुले व्याप्ते ईक्षणे यस्य सः, हर्षेण व्याकुलदृष्टिमान् । क्रियाभेदाद्राजपदद्वयमिति न विरोधः ॥१३॥ सम्भारा इति । मे गुरूणामित्यन्वयः । इह इदानीं समर्थैः "चतुःशता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय" इत्युक्तरीत्या रक्षणसमर्थैः । अधिष्ठितः

तानिति । धर्मार्थसहितं धर्मप्रयोजनसहितं, श्लक्ष्णं मनोहरम् ॥७॥ ममेति । लालप्यमानस्य भृशं विलपतः ॥८॥ तदहमिति । शास्त्रदृष्टेन शास्त्रोक्तेन, कर्मणा क्रियाकला पेन । बुद्धिरत्रेत्यत्र बुद्धिरुपायपरः निश्चयपरो वा, प्रत्यपूजयन् तुष्टुवुः ॥ ९-११ ॥ सर्वथेति । धार्मिकी-धर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ सम्भारा इति । अत्र समर्थ

रक्षितः सोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिऋत्विक्सहितः ॥ १४ ॥ सरय्वा इति । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अयोध्येति गम्यते । शान्तयः विघ्ननिवारकाणि कर्माणि, अभिवर्द्धन्ताम् अभिवर्द्धयन्ताम् । अन्तर्भावितण्यन्तोऽयं शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमम् "क्रमस्तु कथ्यते कल्पे" इति भागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥१५॥ शक्य इति । अयं यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीं क्षयतीति महीक्षित् । "क्षि निवासगत्योः" इत्यस्मात् क्विप् । तेन प्राप्तुं शक्यः कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरो वा । अपराधः अपचारः यदि न भवेत्, प्रमादे सत्यनर्थः सिद्ध एवेति भीत्या क्षुद्रा राजानो न कुर्वन्ती

सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥ छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥ तथेति चाब्रुवन् सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥

त्यर्थः ॥ १६ ॥ छिद्रमिति । विद्वांसः अश्वमेधस्वरूपाभिज्ञाः । ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चित्ताप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहायाज्ययाजनादिपापैः राक्षसत्वं प्राप्ताः ब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वादत्राश्वमेधे छिद्रमपराधम्, मृगयन्ते अन्वेषयन्ते । "मृग अन्वेषणे" इति धातुः । 'छिद्रं रन्ध्रापराधयोः" इति वैजयन्ती । अपराधदर्शने यज्ञमात्मसात्कृत्य नाशयन्तीति भावः । किं तत इत्यत आह निहतस्य चेति ॥ १७ ॥ फलितमाह–तदिति । विधिपूर्वम् अनपराधं यथा भवति तथा, यथा समाप्यते तथा विधानं यत्नः क्रियताम् । इह करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु समर्थाः, यूयमिति शेषः । यूयं समर्थाः खल्विति स्तुतिः ॥ १८ ॥ तथेति । ते सर्वे मन्त्रिणः पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य यथा आज्ञप्तम् आज्ञापितम् । "वा दान्त–" इत्यादिना वैकल्पिक इडभावो

शब्देन "शतं कवचिनः" इत्यादिकल्पसूत्रोक्तोग्रसूतग्रामण्यादय उच्यन्ते । उपाध्यायशब्देन अध्वर्युप्रभृतयश्चत्वारः प्रधाना ऋत्विज उच्यन्ते ॥ १४ ॥ सरय्वा इति । शान्तयः विघ्ननिवारककर्माणि । यथाकल्पम् यथाक्रमम् "क्रमस्तु कथ्यते कल्पे" इति भागुरिः । यथाविधि शास्त्रानतिक्रमेण ॥ १५ ॥ शक्य इत्यादि । सर्वेण येन केनापि । अपराधः मन्त्रलोपक्रियालोपादिरूपः, कष्टः अनर्थकरः अपराधो यदि न स्यात येन केनापि प्राप्तुं शक्यत इत्यर्थः । अपचारसमुद्भवादनन्य सुलभ इत्यर्थः ॥ १६ ॥ छिद्रं हीति । छिद्रम् अपचारं यज्ञादिषु मन्त्रलोपक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ता ब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसा इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥ तद्यथेति । विधिपूर्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण छिद्रान्वेषिणां ब्रह्मराक्षसानामवकाशो यथा न भवेत तथा कर्तव्यमिति भावः । समर्थाः, यूयमिति शेषः ॥ १८ ॥ तथेति । यथाज्ञप्तम्

निपातितः । तथा कुर्म इत्यब्रुवन्, समीचीनो महाराजस्याध्यवसाय इति प्रत्यपूजयंश्च॥१९॥ तथेति । वर्द्धयन्तः, आशीर्भिरिति शेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां चैत्रपौर्णमास्यां, तथैव करिष्याम इत्युक्त्वा जग्मुरित्यर्थः ॥२०॥ विसर्जयित्वेति । क्रतुः क्रतुसम्भारः । आप्यतां सम्पाद्यताम् ॥ २१॥ इतीति । महाद्युतिरिति प्रीत्यतिशयद्योतनम् ॥२२॥ तत इति । ताः प्रसिद्धाः कौसल्याद्याः पत्नीः यज्ञार्हाः "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति पतिशब्दस्य यज्ञफल भोक्तृत्वरूपयज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसायं, विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थम् । "निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वासा मिष्टिः" इति पञ्चमी॥२३॥ तासामिति । अतिकान्तेन अत्यन्तमिष्टेन । मुखपद्मानि सुन्दराणि मुखानीत्यर्थः॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा

तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्द्धयन्तो नृपोत्तमम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥ विसर्जयित्वा तान् विप्रान् सचिवानिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं यथावत् क्रतुराप्यताम् ॥२१॥ इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान् समुपस्थितान् । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २२ ॥ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः । उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥२३॥ तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् । मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् । ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥१॥ सनत्कुमारो भगवान् पूर्वं कथितवान् कथाम् । ऋषीणां सन्निधौ राजन् तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

यणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ अथ भगवदवतारासाधारणकारणं पुत्रेष्टिमुपक्षिपति सर्गत्रयेण—एतच्छ्रुत्वेत्यादि । सूतः सारथित्वेन मन्त्रित्वेन च स्थितः सुमन्त्रः । रह एकान्ते इदमब्रवीत्, अन्तःपुरमागत्योक्तवानित्यर्थः। अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपः पुत्रार्थोपायः। ऋत्विग्भिः वसिष्ठादिभिः उपदिष्टः, मया तु पुरावृत्तः इतिहासरूपः यः श्रुतः ॥१॥ कथमित्यत्राह—सनत्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवत्त्वरूपमाहात्म्यवान् ।

आज्ञानतिक्रमेण ॥ १९ ॥ तथा द्विजा इति वर्धयन्तः, आशीर्भिरिति शेषः ॥ २० ॥ विसर्जयित्वेति । क्रतुः क्रतुसम्भारः । आप्यतां समापद्यताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ पत्नीः यज्ञार्हाः ॥ २३ ॥२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमस्सर्गः ॥८॥ एतच्छ्रुत्वेति । एतत् सुतार्थं

१ क्रतुराप्यताम् । तावत्पूर्वं च भवथ समर्थाः करणेष्विह । इत्यधिकः पाठः ।

कथां भविष्यद्विषयिणीम् ॥२॥ कश्यपस्येति । ख्यातो भविष्यतीत्यत्र "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति भूतभविष्यतोः साधुत्वम् ॥३॥ स इति । अन्यं ग्रामग्रामीणादिकम्, न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यमिति । द्वैविध्यं द्वैधीभावः, स्त्रीसङ्गकृतो भङ्ग इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्यत्र ब्रह्मचर्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा मेखलाजिनदण्डादिना लोकेषु प्रथितं. विप्रैः स्मर्तृभिः कथितमृतुगमनलक्षणं च ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति । आह याज्ञवल्क्यः–"षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्॥" इति ॥५॥ तथाविधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिं दर्शयति–तस्येत्यादिना । तस्य अग्निं यशस्विनं पितरं चाद्गुरुं च शुश्रूषमाणस्य प्रथमे ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्येत्यर्थः । कालः कतिपयकालः समभिवर्तत । भविष्यदर्थे लङ् ।

कश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभण्डक इति श्रुतः । ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥३॥ स वने नित्य संवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा । नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥४॥ द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः । लोकेषु प्रथितं राजन् विप्रैश्च कथितं सदा ॥५॥ तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत । अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् । अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥ तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा । अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥

"छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति सर्वलकारापवादत्वेन लङोऽपि विधानात्. अडभावश्चार्षः॥६॥ एतस्मिन्निति। एतस्मिन् काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायाम् । अङ्गेषु अङ्गदेशेषु॥७॥तस्येति । व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी, सुघोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी अतएव सर्वभूतभयावहा ॥८॥

हयमेधं करिष्यामीति राजवाक्यम्, सूतः सुमन्त्रः । तत्किमित्यत आह-ऋत्विग्भिरिति । अयमश्वमेधरूपप्रकारः । ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः, पुरावृत्तः इतिहासलक्षणः ॥ १-३ ॥ स वन इति । नान्यं जानातीति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४ ॥ द्वैविध्यमिति । द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्येति द्वैविध्यं विभागः, गृहस्थो भविष्यतीत्यर्थः । लोकेषु प्रथितं ब्रह्मचर्यं द्वैविध्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा विवाहात्पूर्वं तत्परं चेति ब्रह्मचर्यद्वैविध्यम् । विवाहात्परं ब्रह्मचर्यं कथं सङ्गच्छत इति चेत्, नियतकालभार्योपगमस्यापि ब्रह्मचर्यरूपत्वात् ॥ ५ ॥ तस्येति । कालः समभिवर्तत इति भविष्यदर्थे लङ् ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्येति । व्यतिक्रमात् विधिनिषेधोल्लङ्घनात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी,

अनावृष्ट्यामिति । श्रुतेन वृद्धाः श्रुतवृद्धाः, बहुभ्यो बहुधा श्रुतशास्त्रा इत्यर्थः । प्रवक्ष्यति चेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ भवन्त इति । श्रुतधर्माणः "धर्मादनिच् केवलात्" इत्यनिच् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः, अतः अनावृष्टिमूलस्य मत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवेत् तादृशं नियममनुष्ठेयधर्मम्, आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचारिणं कन्याप्रदानमेव परमं प्रायश्चित्तमिति वक्ष्यन्तीत्याह-वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः ॥ ११ ॥ आनाय्येति । ऋश्यशृङ्गम् इत्यत्र "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । आनाय्येति आङुपसृष्टात् "णीञ् प्रापणे" इत्यस्माद्धेतुमण्ण्यन्ताल्ल्यप् । प्रयच्छ

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः । ब्राह्मणान् श्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥ भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः । समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ १० ॥ वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः । विभण्डकसुतं राजन् सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥ आनाय्य च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम् । प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते । केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥ ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् । पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥ ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः । न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥ वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् । आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

इति । ऋश्यशृङ्गमित्यतिशेषः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणम् । सुसमाहितः निर्विचार इति यावत् ॥ १२ ॥ तेषामिति । चिन्ताप्रकारमाह केनेति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ तत इति । विनिश्चित्य ब्राह्मणं ब्राह्मणा एवानेष्यन्तीति निश्चित्य । ततः तस्माद्देशात् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्थे लट् । "कालसामान्ये लड्वक्तव्यः" इति वचनात् ॥ १४ ॥ ते त्विति । व्यथिताः खिन्नाः अतएव विनताननाः नम्रमुखाः, ऋषेर्विभण्डकात् भीता इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । अनुनेष्यन्ति न वयं गन्तुं शक्ताः किन्तु तदानयन उपायं विचिन्त्य वक्ष्याम इति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥ वक्ष्यन्तीति ।

सुघोरा-स्वकीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी, अतएव सर्वभूतभयावहा ॥ ८-१० ॥ तेषामिति । वीर्यवान्-वशीकृतेन्द्रियः ॥ १३ ॥ तत इति । ततः प्रेष्यति प्रेषयिष्यति ॥ १४ ॥

तत्क्षमान् ऋश्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयित्वा तान् तस्य राज्ञो वक्ष्यन्ति। एतैरुपायैरेवं विप्रमानेष्यामः। न च दोषो भविष्यति, ऋश्यशृङ्गस्य ब्रह्मचर्यवैकल्यदोषश्च न भविष्यति। तत्र भवता न शङ्कनीयम्, यथा गणिकासम्पर्को न भवेत् तथा आनेष्याम इत्यर्थः, ऋषिशापदोषो न भविष्यतीतिवार्थः, अनावृष्टिदोषो न भविष्यतीति वा। इति वक्ष्यन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोक्तं समाप्य स्वयमाह—एवमिति। यथा आनयिष्याम इत्युक्तमेवमानीतः। देवः पर्जन्यश्चावर्षयत। शान्ता रोमपादकन्या च, अस्मै ऋश्यशृङ्गाय। प्रदीयते प्रादीयत। कालसामान्यं लट् ॥१७॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः। आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥१७॥ ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रान् तव विधास्यति। सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतं मया ॥ १८ ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत। यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥१९॥ इत्यार्षे श्रीरामा॰वाल्मी॰आदि॰बाल॰ नवमः सर्गः ॥९॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा। यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदं सहामात्यपुरोहितः। उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥२॥ ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायने रतः। अनभिज्ञः स नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

ऋश्यशृङ्ग इति। जामाता रोमपादस्य दशरथस्यापि वा। दशरथस्यौरसी शान्ता दत्ता रोमपादस्य। सनत्कुमारकथितमेतावत्। एवमङ्गाधिपेनेत्यादि तु मया व्याहृतमित्यर्थः। यद्वा सर्वं सनत्कुमारवचनमेव। अवर्षयत् वर्षयिष्यति। प्रदीयते प्रदास्यते ॥१८॥ अथेत्युत्तरशेषः श्लोकः। अत्र सर्गविच्छेदो लेखकदोषकृत इति प्रतिभाति ॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥९॥

सुमन्त्र इत्यादि। मे मत्तः, स ऋश्यशृङ्गः यथा मन्त्रिभिरानीतः तथा शृणु। हेति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥ रोमेति। निरपायः अव्यभिचारिफलः ॥ २ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति। तपःस्वाध्यायने तपःस्वाध्याययोः। "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्येकवद्भावः। "अन्येषामपि दृश्यते" इति

ते त्विति। न गच्छेम इत्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ वक्ष्यन्तीति। दोषः-तपोवैकल्यादिरूपः अनावृष्टिरूपदोषो वा ॥ १६ ॥ एवमङ्गाधिपेनेत्यादि सुमन्त्रवचनम्। यथा आनेष्याम इति तैरुक्तम् एवमानीतः। प्रदीयते-प्रादीयतेति भूतार्थे लट् ॥ १७ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति। एतावद्व्याहृतम् एतावन्मात्रमेव कथितम्, न समस्तं विशेषतश्च वक्ष्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ सुमन्त्रश्चोदित इति।

दीर्घः । तेन पुराणेतिहासादिमुखेनापि न स्त्रीस्वरूपं जानातीति भावः । नारीणामनभिज्ञ इति कर्मणि षष्ठी । विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सम्बन्धिनः सुखस्य चानभिज्ञश्च भवति ॥ ३ ॥ इन्द्रियेति । नरचित्तप्रमाथिभिः नरचित्ताकर्षकैः, तमिति शेषः । क्षिप्रं शीघ्रमानाययिष्यामः । अध्यवसीयतां निश्चीयताम्, अस्मदुक्तप्रकार इति शेषः ॥ ४ ॥ के इन्द्रियार्थाः, कथं तैरानयनम् ? तत्राह—गणिका इति । गणिकाः वेश्याः । प्रलोभ्य वञ्चयित्वा सत्कृताः अस्माभिः कृतबहुमानाः, ऋश्यशृङ्गेण वा ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । राजा पुरोहितं तथेति प्रत्युवाच । पुरोहितोऽपि मन्त्रिणस्तथेति प्रत्युवाच । ते च मन्त्रिणस्तथा चक्रुः, तेषामेवाधिकारात् वारमुख्याः प्रेषयामासुरित्यर्थः ॥ वारेति अर्द्धमेकम् । वारशब्देन वारस्त्रिय उच्यन्ते, नामैकदेशे नामग्रह

इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः । पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः स्वलंकृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरानयिष्यन्ति सत्कृताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा चक्रुश्च ते तदा । वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् ॥६॥ आश्रमस्याविदूरेऽस्मिन् यत्नं कुर्वन्ति दर्शने । ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥ पितुः स नित्यसन्तुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥८॥ न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान् वा यच्चान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥९॥ ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया । विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्वराङ्गनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥

णात् ॥ ६॥ आश्रमस्येति । अस्मिन्वने आश्रमस्याविदूरे । दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शने । यत्नम् अवधानम्, कुर्वन्ति अकुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येत्यादिविशेषणत्रयं यत्नस्य कर्तव्यत्वे हेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुं विवृणोति—पितुरित्यर्द्धेन । पितुः सकाशान्नित्यसन्तुष्टः । पितृशुश्रूषणैकरत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—न तेनेति । जन्मप्रभृति जन्मारभ्य, नगरजमश्वादि, राष्ट्रजं कुक्कुटादि ॥ ९ ॥ तत इति । यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ ता इति । चित्रवेषाः नाना

मे मत्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ऋश्यशृङ्ग इति । विषयाणां शब्दादीनां सुखस्य विषयसुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थैरिति । नरचित्तप्रमाथिभिः नरचित्तक्षोभकरैर्हेतुभिः । अध्यवसीयतां निश्चीयताम् ॥ ४–६ ॥ वारमुख्या इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अस्मिन् दर्शने ऋष्यशृङ्गदर्शनस्य बुद्धिस्थत्वादस्मिन्निति निर्देशः । कुर्वन्ति अकुर्वन् ॥७॥ पितुरिति । पितुः सन्तुष्टः । पितुरिति तृतीयार्थे षष्ठी । विषयान्तरानपेक्ष इति यावत् । नातिचक्राम न निरगात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । यदृच्छया दैववशात् ॥११॥

लङ्काराः ॥ ११ ॥ कस्त्वमिति । कस्त्वं किंजातिः, कस्य पुत्र इत्यर्थः । किं किमर्थं वर्तसे । इच्छामह इत्यात्मनेपदमार्षम् । भवान् किंजातिः किंनामधेयः कस्य पुत्रः त्वं घोरेऽस्मिन्वने किमर्थं वर्तसे किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥ अदृष्टेति । यस्मात्कारणात् काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः । स्त्रियो वने तेनादृष्टरूपाः तस्मात् हार्दात् दर्शनजस्नेहात्, स्वकं पितरं पित्रादिकम् आख्यातुं मतिर्जाता ॥ १३ ॥ पितेति । अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षया बहुवचनम् । किं तद्दत्तौणः पुत्रोऽसि ? नेत्याह—औरस इति । पुरा किल महाभूततटाकाख्ये सरसि उपस्पृशतो विभण्ड

कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मन् ज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं विजने घोरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्ता
स्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः । हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विभण्डकोऽस्माकं
तस्याहं सुत औरसः । ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभ
दर्शनाः । करिष्ये वोऽत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥१५॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै । तदाश्रम
पदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥१६॥ आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह । इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं
फलम् ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः । ऋषेर्भीतास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥

कस्य उर्वशीं दृष्ट्वा रेतोऽस्खलत् । तन्मृगी जलेन सह पीत्वा गर्भिण्यासीत् । तस्यां जातः ऋश्यमृगतुल्यशृङ्गत्वादृश्यशृङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकी कथा । मे ऋश्यशृङ्गेति नाम ख्यातम् । मे तपोरूपं कर्म च भुवि वनभुवि ख्यातम् ॥ १४॥ इहेति । इह वनसमीपे प्रदेशे । अस्माकमाश्रमपदः । पुंस्त्व मार्षम् । अत्र वः पूजां करिष्ये, आगन्तव्यमिति भावः । सर्वेषामिति पुँल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानकृतः॥१५॥ ऋषीति । द्रष्टुं मतिरास, अभूत् । अस्तेर्भूभावाभाव आर्षः । तेन सह तदाश्रमपदं जग्मुश्च॥१६॥ आगतानामिति । आगतानाम्—आश्रमपदमागतानाम्, अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥१७॥ प्रतिगृह्येति । समुत्सुकाः तत्संलापसाभिलाषाः ताः सर्वाः तां पूजाम् ऋषिपुत्रदत्तां पूजाम् । प्रतिगृह्य ऋषेर्विभण्डकाद्भीतास्सत्यः शीघ्रं गमनाय मतिं

क इति । किं वर्तसे कस्माद्धेतोर्वर्तसे ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपा इति । ताः स्त्रियः वने तेन यतोऽदृष्टरूपाः अतः हार्दात् कौतूहलात् ॥ १३ ॥ पितेति । कर्म तपोरूपम् ॥१४॥ इहेति । इह आश्रमपदे इति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । ऋश्यशृङ्गस्य स्त्रीस्वरूपापरिज्ञानात् सर्वेषामिति पुँल्लिङ्गनिर्देशः । शुभदर्शना इति सम्बोधनम् ॥१५–१७॥ प्रति

दधुः॥१८॥ अस्माकमिति। प्रतिगृह्णाणेत्यन्वयः। "छन्दसि परेऽपि" इति प्रतीत्यस्योपसर्गस्य धातोरुपरिष्टात्प्रयोगः। "छन्दोवत्पुराणानि भवन्ति" इति न्यायात्। मा चिरं विलम्बं मा कुरु॥ १९॥ तत इति। अत्रादौ इत्युक्त्वेत्युपस्कार्यम्, स्नेहिजनवत् वशीकारार्थमालिङ्ग्य॥ २०॥ तानीति। वने नित्य निवासिनाम् अनास्वादितपूर्वाणि तैः पूर्वमनास्वादितानि फलानीमानीति मन्यते स्म। अपूर्वरसत्वात् "पूरणगुण-" इति समासप्रतिषेधादेव ज्ञापकात् तृतीयार्थे षष्ठी॥२१॥ आपृच्छ्येति। व्रतचर्यां निवेद्य अस्माभिः किञ्चिद्व्रतमनुष्ठेयमस्तीति व्रतानुष्ठानं निवेद्य, तस्मादपदेशाद्व्याजात्। तस्य पितुर्भीताः

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज। गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरम् ॥ १९ ॥ ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः। मोदकान् प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधान् शुभान्॥२०॥ तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स्म मन्यते। अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम्॥२१॥आपृच्छ्य तु तदा विप्रं व्रतचर्यां निवेद्य च। गच्छन्ति स्मापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥ गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः। अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखं स्म परिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोऽपरेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान्। मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः स्वलंकृताः ॥२४॥ दृष्ट्वैव च तदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः। उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ २५ ॥ एह्याश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन्। तत्राप्येष विधिः श्रीमान् विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥

सत्यो गच्छन्ति स्म ॥ २२ ॥ गतास्विति। काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य विभण्डकस्य, अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः दुःखं यथा भवति तथा परिवर्त्तते स्म सञ्चरति स्म ॥ २३ ॥ तत इति। ततः अस्वस्थचित्तत्वाद्धेतोः॥ २४ ॥ दृष्ट्वेति स्पष्टम् ॥ २५॥ एहीति। अस्माकमाश्रमपदमेहीति पूर्वेणान्वयः।

गृह्येति। ऋषेर्भीताः विभण्डकाद्भीताः ॥ १८ ॥ अस्माकमिति। गृहाण प्रतिगृहाण। माचिरमित्यूचुः। अविलम्बेन ऋषेरागमनात्पूर्वमेव भक्षणीयमित्यभिप्रायः ॥ १९–२१ ॥ आपृच्छ्येति। व्रतचर्या नियमाचरणम्। अपदेशात् व्रतचर्याव्याजात् ॥ २२ ॥ गतास्विति। दुःखात् तासां विश्लेषजात् ॥२३–२५ ॥ एहीति।

१ दुःखात् इति तीर्थीयपाठः।

तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् एष विधिः सत्कारः स्वदेशत्वाद्विशेषेण भविष्यति इति चाब्रुवन्निति योजना ॥२६॥ श्रुत्वेति । हृदयङ्गमं मनोज्ञम् । खश् प्रकरणे "गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम्" इति खश् । निन्युः, नावमारोप्य गङ्गाप्रवाहेणेति शेषः । तथैव भारते प्रतिपादनात् ॥ २७ ॥ तत्रेति । तत्र अङ्गदेश इत्यर्थः ॥२८॥ हर्षेणेति । स्वं विषयं स्वदेशं प्रह्वः विनीतः ॥२९॥ अर्घ्यं चेति । अर्घः पूजा तदर्थमुदकमर्घ्यम्, "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यशृङ्गात् । प्रसादं गणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतकोपनिवृत्तिम् वव्रे । कथं वव्रे ? विप्रं त्वां मन्युः कोपो माविशे

श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयङ्गमम् । गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥ तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन् महात्मनि । ववर्ष सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥२८॥ हर्षेणैवागतं विप्रं विषयं स्वं नराधिपः । प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः । वव्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मन्युराविशत् ॥३०॥ अन्तःपुरं प्रविश्यास्मै कन्यां दत्त्वा यथाविधि । शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३१ ॥ एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ ३२ ॥ [ऋश्यशृङ्गो महातेजाश्शान्तया सह भार्यया ।] इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

दिति, माविशत्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा विप्रं विभण्डकं मन्युः पुत्रविश्लेषकृतः कोपः माविशेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको न चुकोप पुत्रप्रसादवरणादेव पिता त्रिलोकज्ञस्तुष्यतीति पूर्वमेव मन्त्रिभिर्निर्णीतं चेति बोध्यम् । कथमन्यथा उपायं चिन्तयन्तः प्राज्ञाः अपायमपि न चिन्तयेयुः ॥३०॥ अन्तःपुरमिति । प्रविश्य तेन सहेति सिद्धम् । शान्तेन निर्दुःखेन मनसोपलक्षितः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥ एवमिति । एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥३२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥१०॥

एष विधिः पूर्वेद्युः कृतो भक्षणप्रदानादिरूपसत्कारः । तत्रापि भविष्यतीति चाब्रुवन्निति सम्बन्धः ॥ २६–२८ ॥ वर्षेणेति । प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यं चेति । वव्रे प्रसादमिति गणिकामुखेनायं व्रती अभ्यानीतः, अयमश्शपेदिति भीतः ऋश्यशृङ्गात्प्रसादं वव्रे । अनुगृहाणेत्ययाचतेत्यर्थः । प्रसादप्रार्थनायाः फलमाह मेति । विप्रमृश्यशृङ्गं मन्युर्नाविशत । यद्वा नाविशदित्यत्र नाविशत्विति लकारव्यत्ययः । इतिशब्दश्चाध्याहार्यः । तथाचेत्थं योजना–विप्रं विभण्डकं मन्युर्नाविशत्विति

एवं दशरथप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कथाशेषं सुमन्त्रः प्रस्तौति–भूय इत्यादि । देवप्रवरः सनत्कुमारः, कथायां कथाप्रसङ्गे, एवं वक्ष्यमाणरीत्या यथा उक्तवान् तथा शृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । धार्मिको भविष्यतीत्यन्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अङ्गेति । अस्य अङ्ग

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् । यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । राजा दशरथो नाम श्रीमान् सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति । कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः । अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति महायशाः ॥४॥ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मन् शान्ताभर्ता मम क्रतुम् । आहरेत त्वयाज्ञप्तः सन्तानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥

राजस्य ॥ ३ ॥ पुत्र इति । अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥ अनपत्य इति । अहमनपत्योऽस्मि, तस्मात् मम कुलस्य सन्तानार्थमविच्छेदार्थं

विप्रेन्द्रात् ऋश्यशृङ्गादेवं प्रसादं वव्रे, त्वदानयनेन त्वत्पितुर्विभण्डकस्य मयि मन्युर्यथा नोदेति तथा स त्वया प्रार्थनीय इति ऋश्यशृङ्गमेव नराधिपः प्रार्थयामासेति ॥ ३० ॥ अन्तःपुरमिति । अन्तःपुरं प्रविश्य-प्रवेश्य ॥ ३१ ॥×३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥१०॥ भूय एवेति । देवप्रवरः देवश्रेष्ठः प्रकृतः सनत्कुमार उच्यते । कथायां पूर्वकथायां समाप्तायां सत्यां यथेति यदित्यर्थे तदब्रवीत् ॥१॥ इक्ष्वाकूणामिति । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अङ्गराजेनेति । अङ्गराजेन तस्य दशरथस्य सख्यं भविष्यति ॥ ३ ॥ तमेवाङ्गराजं विशिनष्टि–पुत्रस्त्विति । अङ्गस्य अङ्गाख्यस्य राज्ञः रोमपाद इति श्रुतः प्रसिद्धः पुत्रः, अस्य शान्तानाम कन्या च भविष्यतीति पूर्वक्रियया प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तं रोमपादम् ॥४॥ अनपत्य इति ।

× **तिलकम्**–एवमिति । ननु गणिकास्पर्शतत्स्पृष्टफलभक्षणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तदागमनमात्रेण वृष्टिः, न च स्त्रीत्वाद्यज्ञानान्न तपोहानिः । ईषद्दोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यम्, निर्मलब्रह्मचर्येण विदितनिखिलवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य दुर्निवारत्वात् सर्वथा अज्ञत्वे अनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न, निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् प्रारब्धवशात् क्षत्रियस्त्रीसम्बन्धं भाविनं तद्वारकं जानन्नेव गणिकाभिस्तथा व्यवजह्रे तासां भयानुत्पत्तये, अत एव न तेनेति नवमश्लोके तथा व्यवहृतवानिति शेषः पूरितोऽस्माभिः । एतत्सर्वं जानन् पितापि तमनुज्ञाय न शप्तवान् राजानमित्येवात्र तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषासम्बन्धो ध्वनितः । ब्रह्मज्ञे दानसङ्कल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि सूचितम् ॥ ३२ ॥

शान्ताभर्ता क्रतुमाहरेत अनुतिष्ठतु, इति वक्ष्यतीति शेषः ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । स रोमपादः मनसा विचिन्त्य, न तु मन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसमर्थं पुत्रयुक्तं वा ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्येति । आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः ॥ ७ ॥ तस्मिन् यज्ञे तमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह- तं चेति श्लोकद्वयमेकवाक्यम् । यष्टुं कामो यस्य स यष्टुकामः । "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि" इति मकारलोपः । एवम्भूतो राजा तं वरयिष्यति । वरो वरणम् । "तत्करोति" इति णिच् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ ८ ॥ किमर्थम्? यज्ञार्थं पुत्रकामेष्ट्यर्थम्, तद्द्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थम्,

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च । प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः । आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥ तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः । ऋश्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जनेश्वरः । लभते च स तं कामं विप्रमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥ एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान् कथाम् । सनत्कुमारो भगवान् पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल तमानय सुसत्कृतम् । स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥ अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च । [वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः ।] सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १३ ॥

तद्द्वारा स्वर्गार्थम् । "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" इति श्रुतेः । कामं काम्यक्रतुम् ॥ ९ ॥ पुत्राश्चेति । अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥ एवमिति । पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । पुरा पुराणः । देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हे देव ! पुरा युगे, कृतयुग इत्यर्थः ॥ ११ ॥ स इति । स त्वं पुत्रार्थी त्वम् सुसत्कृतं सुसत्कारार्हम् । स्वयमेव, न तु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्येति । अनुमान्य कृतानुमतिकं कृत्वा, अन्यथा मयि स्थिते कथमयमन्यमाह्वयतीति वसिष्ठः कुप्येत्, अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्तिपूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च इति वचनभङ्ग्या

आहरेत् निर्वहेत् । सन्तानार्थं वंशाविच्छेदार्थम् ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । पुत्रवन्तं पुत्रफलकर्मवन्तं सञ्जातपुत्रं वा । यद्वा तपोमाहात्म्यात्पुत्रकामेष्ट्या पुत्रप्रदानसमर्थत्वात्पुत्रवन्तमित्युक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तं चेति श्लोक[illegible]कं वाक्यम् । प्रसवार्थं सन्तानार्थम् । कामम् काम्यक्रतुम् ॥ ८-१० ॥ एवमिति । देवयुगे कृतयुगे ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनु

पुनर्वसिष्ठसन्निधौ सा कथा प्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेति गम्यते । अतो वसिष्ठेनानुमतिः कृतेति मन्तव्यम् । सान्तःपुरतया गमनं जामातृपलालनरीत्या शान्तया सहानयनार्थम् । यत्र रोमपादनगरे ॥ १३ ॥ वनानीति । वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैःशनैरित्यनेन द्योत्यते ॥ १४ ॥ आसाद्येति । तं देश मासाद्य, तं ऋषिपुत्रम् । आदौ रोमपाददर्शनात् पूर्वं ददर्श, तस्मिन् भक्त्यतिशयद्योतनार्थम् ॥१५॥ तत इति । राजा रोमपादः, राज्ञो दशरथस्य ॥१६॥

वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैःशनैः । अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुङ्गवः ॥ १४ ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् । ऋषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥१५॥ ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः । सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १६ ॥ रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते । सख्यं सम्बन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः । सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिद मब्रवीत् ॥१८॥ शान्ता तव सुता राजन् सह भर्त्रा विशांपते । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥१९॥ तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः । उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया॥२०॥ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा । स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया॥२१॥तावन्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा । ननन्दतु दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २२ ॥ ततः सुहृदमापृच्छ्य प्रस्थितो रघुनन्दनः । पौरेभ्यः प्रेषयामास दूतान् वै शीघ्रगामिनः ॥ २३ ॥ क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् । धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २४ ॥

रोमपादेनेति । सम्बन्धकं शान्ताया जनकपितृत्वरूपं सम्बन्धम् । प्रत्यपूजयत्, ऋश्यशृङ्ग इति शेषः ॥१७॥ एवमिति । तेन रोमपादेन सप्ताष्टेति लोक वचनपरिपाटी संख्यानियमोपेक्षा कृता ॥ १८ ॥ शान्तेति । उद्यतम् उद्युक्तम् ॥ १९ ॥ तथेति । तस्य ऋश्यशृङ्गस्य गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २० ॥ ऋषीति । प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य । नृपं रोमपादम् ॥२१॥ ताविति । अन्योन्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तत इति । सुहृदं रोमपादम् ॥ २३ ॥ क्रियता

मान्येति । अनुमान्य अनुज्ञां प्राप्य ॥ १३–१५ ॥ तत इति । राजा रोमपादः । राज्ञः दशरथस्य ॥ १६ ॥ रोमपादेनेति । तं दशरथम् । प्रत्यपूजयत् । ऋश्य

मिति । सिक्तं च संमृष्टं च सिक्तसंमृष्टम् । "पूर्वकाल–" इत्यादिना समासः । स्वलंकृतं पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २४ ॥ तत इति । आगतम् आगतप्रायं, राज्ञा यद्यथा प्रेषितं तत्तथा तदा श्रवणकाल एव चक्रुः ॥ २५ ॥ तत इति । द्विजर्षभं पुरस्कृत्य शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २६ ॥ तत इति । नागराः नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरालङ्कारादिभिः संमान्य प्रवेश्यमानं तं द्विजं दृष्ट्वा प्रमुदिताः सन्तुष्टाः

ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् । तथा प्रचक्रुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २५ ॥ ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २६ ॥ ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् । प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा ॥ २७ ॥ अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः । कृतकृत्यं तदात्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २८ ॥ अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथागताम् । सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ २९ ॥ पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवास तत्र सुखिता कञ्चित्कालं सहर्त्विजा ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे । वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥

आसन् । इन्द्रस्येव कर्म पराक्रमादिकं यस्य सः इन्द्रकर्मा तेन ॥ २७ ॥ अन्तःपुरमिति । उपवाहनात् आनयनात् ॥ २८ ॥ अन्तरिति । भर्त्रा सहागताम् अनेन पूर्वं कन्यात्वदशायामपि कदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ २९ ॥ पूज्यमानेति । विशेषतः जनकत्वसम्बन्धात् ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण पितृगृहत्वात् शान्तायाः प्राधान्यम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
एवं दशरथः सर्वकामसमृद्धोऽपि पुत्रालाभसन्तप्तस्तन्मूलानि पापानि स्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेन विना न विनश्यन्तीति मन्वानः "सर्वं पाप्मानं तरति

शृङ्ग इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ शान्तेति । उद्यतम् उपक्रान्तमस्ति ॥ १९ ॥ २० ॥ ऋषिपुत्र इति । प्रतिश्रुत्य आकर्ण्य ॥ २१–२६ ॥ तत इति । इन्द्रकर्मणा इन्द्रसदृशकर्मणा ॥ २७ ॥ अन्तःपुरमिति । उपवाहनात् आनयनात् ॥ २८ ॥ अन्तःपुरस्त्रिय इति । तथागतां तादृशवैभवयुक्ताम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ तत इति । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरम् । काले बहुतिथे अनल्पे, गत

तराति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते " इति श्रुत्या " राजसार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत " इति स्मृत्या च विहितमश्वमेधं यष्टुं सङ्कल्प्य तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेण सुमन्त्रेणोदीरितवचनाज्ज्ञामातृउपलालनव्याजेन शान्तया सह ऋश्यशृङ्गमानीय प्राप्तकाले पूर्वं सङ्कल्पितमश्वमेधं कर्तुमारभतेत्याह—ततः काल इत्यादि। ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरं, बहुतिथे अनल्पे काले गते। सङ्ख्यासंज्ञाद्बहुशब्दात् पूरणार्थे डटि "बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्" इति तिथुगागमः। कस्मिंश्चित् मलिम्लुचत्वादिदोषरहिततया विलक्षणे, सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोज्ञे, वसन्ते समनुप्राप्ते प्रारब्धे, चैत्र्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः। राज्ञो दशरथस्य यष्टुं साङ्ग्रहणीमिष्टिं कर्तुं मनः मनोरथः अभूत्। "चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रातरश्वमेधेन यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य साङ्ग्रहण्येष्ट्या यजते" इति स्मरणात्॥ १ अथ साङ्ग्रहणीमिष्टिं कर्तुमृत्विग्वरणे प्राप्ते प्रथममृश्यशृङ्गं ब्रह्मत्वेन वृतवानित्याह—ततः प्रसाद्येति। देववर्णिनं देववर्चसम् ॥ २ ॥ तथेति। स च ऋश्यशृङ्ग

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम्। यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुवाच च सुसत्कृतः। सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥
ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम्। सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥
सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम्। पुरोहितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

श्च॥३॥ अथ "अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासुब्रह्मण्यायाः" इति विहितमध्वर्युप्रभृतिवरणमाह—ततो राजेत्यादिना। अस्याः श्रुतेरयमर्थः—तस्यतस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकवृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजगृहमानयन्ति राजपुरुषाः। अनन्तरायाममावास्यायां पूर्ववृता एव ते संज्ञाने दृत्यर्थं पुनर्व्रियन्ते। अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यर्षभपश्वर्थं पूर्ववत् सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति राजपुरुषाः। अनन्तरायाममावास्यायां तथैव वृतमुद्गातारं हस्त्यादिभिरानयन्ति। अथागामिनि वसन्ते पञ्चदश्यां हस्त्यादिभिः प्रस्तोतारमानयन्ति। त्रैधातवीयार्थं यत्र दीक्षारम्भस्तद्दिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहस्स्वन्वहमितरानष्टावृत्विजो हस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं पोतारं उन्नेतारं सुब्रह्मण्यमिति सोमार्थम्। एवमासुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आवहन्तीति। एवं क्रमेण कर्त्तव्यानि ऋत्विग्वरणानि कार्यकरत्वात्सङ्ग्रहेण दर्शयति सुमन्त्रावाहयेति। आवाहय आनय। ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः। ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजः परिगणयति—सुयज्ञ

इति शेषः। सुमनोहरे मलिम्लुचत्वादिदोषरहिते। मनोऽभवत मनोगतं प्रवृत्तम् ॥ १ ॥ ततः प्रसाद्येति। देववर्णिनम् देववर्चसम्। सन्तानार्थम् अविच्छेदार्थम्।

मिति ॥ ५ ॥ तत इति त्वरितविक्रमः त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ तानिति । धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्रयोजनयुक्तम्, श्लक्ष्णं मधुरम् ॥ ७ ॥ ममेति व्याख्यातम् ॥८॥ तदिति। यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थम् । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यशृङ्गकृतयज्ञप्रभावेन, पश्चात्कामान्, पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ तत इति । ऋश्यशृङ्गश्लाघागर्भत्वाद्वसिष्ठप्रमुखा इत्युक्तम् ॥ १० ॥ ऋश्यशृङ्गेत्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ ११ ॥ सर्वथेति । सनत्कुमारवचःश्रवणाच्चतुर इत्युक्तम् ॥ १२ ॥ तत इति । क्रियाभेदान्न राजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ गुरूणामिति । संभ्रियन्तु संभ्रियन्ताम्, आर्षं परस्मै

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः । समानयत्स तान् सर्वान् समर्थान् वेदपारगान् ॥ ६ ॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा । धर्मार्थसहितं युक्तं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥८॥ तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान् प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥९॥ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाच्च्युतम् ॥१०॥ ऋश्यशृङ्गपुरोगाश्च प्रत्यूचुर्नृपतिं तदा । सम्भाराः सम्भ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ११ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् । यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥ ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् । अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षेणेदं शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥ गुरूणां वचनाच्छीघ्रं सम्भाराः सम्भ्रियन्तु मे । समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥

पदम् । अत्र सम्भाराः यज्ञीयाश्वमोचनोपकरणानि " द्वादशारत्नी रशना भवति " इत्युक्तया द्वादशारत्निपरिमिता मुञ्जाख्यतृणविशेषनिर्मिता रशना " चतुष्टय्य आपो भवन्ति " इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्च इति चतुर्विधा आप इत्यादीनि । समर्थैः " चतुःशता

विप्रमृश्यशृङ्गम् ॥२॥३॥ तत इति । आवाहय मत्समीपं प्रापय । ऋतौ यजन्तीत्यृत्विजः ॥ ४-७ ॥ मम लालप्यमानस्येत्यादि राज्ञा पूर्वमप्युक्तम्, न तु कृतम् सङ्कल्पमात्रेण अन्तरा सुमन्त्रकथा प्रस्तुता, अतो नानुष्ठितम् । इदानीमनुष्ठानार्थं तत्पुनरप्युपन्यस्यते ॥ ८ ॥ तदिति । ऋषिपुत्रप्रभावेन-ऋषिपुत्रः ऋश्यशृङ्गः, तत्प्र-

रक्षन्ति " इति श्रूयमाणे राजपुत्राद्यैः अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः सहितः । अश्वो विमुच्यताम् " चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्तीत्यारभ्य शतेन राजपुत्रैः सह अध्वर्युः शतेनाराजभिरुग्रैः सहब्रह्मा शतेन सूतग्रामणीभिः सह होता शतेन क्षत्रसङ्ग्रहीतृभिः सहोद्गाता" इति श्रुतेः । संगृहीतं च भट्टभास्करैः–"सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः शतमस्य तल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुग्राः सन्नाहिनस्तादृशसूतयुक्ताः । वैश्याः शतं प्रान्तचराः पथि स्युर्वरूथिनस्तैः शतमेव शूद्राः ॥" इति ॥ १४ ॥ अथ "पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति" इत्युक्तरीत्या यागार्हपुण्यस्थलपरिग्रहं दर्शयति–

सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चाभिवर्द्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता । नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन् क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥ छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः । विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥ तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥ तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् । पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन् पार्थिवर्षभम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥ गतेष्वथ द्विजाग्र्येषु मन्त्रिणस्तान्नराधिपः । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् । प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

सरय्वा इति । उत्तरं विविक्तमिति तत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अभिवर्द्धन्तां प्रवर्तन्ताम्, यथाकल्पं यथाक्रमं, यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ १५ ॥ शक्य इति । कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रमिति । छिद्रम् अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ तदिति । यथेति छेदः ॥ १८ ॥ तथेति । अकुर्वत साङ्ग्रहणेष्टिप्रभृत्यश्वविमोचनान्तमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततो द्विजा इति । अनुज्ञाताः, तेनेति शेषः ॥ २० ॥ गतेष्विति । स्वं वेश्म, अग्निगृहादन्तःपुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ एवं प्रथमवसन्ते चैत्रपौर्णमास्यां साङ्ग्रहणेष्टिं विधाय

भावेन ॥ ९–१४ ॥ यथाकल्पं यथाक्रमम् । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ १५–२० ॥ गतेष्विति । नराधिपः दशरथः । स्वं स्वकीयम् वेश्म, अग्निगृहादन्तःपुरं प्रविवेश प्रवेशयामास ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ पुनः प्राप्त इति । यस्मिन् वसन्ते

द्वितीयेऽह्नि ब्रह्मौदनमेध्याश्वबन्धनस्नापनप्रोक्षणविमोचनादिकम् "चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति "इत्युक्तरीत्या कृत्वा "सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति" इत्युक्तरीत्या प्रतिदिनं सावित्रादिषु कर्मस्वनुष्ठीयमानेषु संवत्सरे पूर्णे देवयजनंप्रति प्रस्थानं दर्शयति त्रयोदशे-पुनः प्राप्त इत्यादि । पुनर्वसन्ते द्वितीय वसन्ते प्राप्ते संवत्सरः पूर्णोऽभवत्, अमावास्या प्राप्तेत्यर्थः । तत्र भाविन्यां पौर्णमास्यां प्रसवार्थं हयमेधेन यष्टुं हयमेधाख्यं यज्ञं कर्तुम् गतः, देवयजन मितिशेषः । प्रथमसंवत्सरान्तिमामावास्यायां उखासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं देवयजन एव हि कर्त्तव्यम् । यथोक्तं भास्करैः-"संवत्सरस्यास्य तु याऽन्तिमामावास्या विधेयामिह दीक्षणीयाम् । त्रैधातवीयां प्रवदन्ति सप्त दिनानि दीक्षाहुतयस्तथाष्टौ॥" इति ॥१॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यं देवयजनगमनं

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ।
यज्ञो मे क्रियतां क्षिप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥ यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥
भवान् स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महान् । वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

सङ्ग्रहेणोक्त्वा पुनस्तद्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्र ब्रह्मौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्ति यजमानस्य स्वातन्त्र्यप्रतिषेधेन स्वयं यज्ञोपकरणसंपाद नाद्ययोगादध्वर्युणैव तस्य सर्वस्य कर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेन वृतं वसिष्ठं प्रति प्रार्थयते-अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तं भट्टभास्करैः-"रशनाञ्जनतः पश्चादध्वर्युः परिवीयते । राज्याय स च राजा स्याद्यावत् सन्तिष्ठते क्रतुः ॥" इति । येयं "द्वादशारत्नी रशना भवति मौञ्जी भवति " इत्यश्वबन्धनरज्जुर्विहिता, तस्याः "यदाज्यमुच्छिष्यते तस्मिन् रशनान्युनक्ति " इति यद्ब्रह्मौदनाशिष्टाज्येनाभ्यञ्जनम् विहितं ततः पश्चादित्यर्थः । अर्द्धत्रयमेकान्वयम् । वासिष्ठं अभिवाद्य च न्यायतः शास्त्रतः प्रतिपूज्य च । प्रश्रितं विनययुक्तं वाक्यमब्रवीत् । कथम्? प्रसवार्थं पुत्रार्थम् । आरब्धो मे यज्ञः यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य क्रियताम् ॥२॥ यथेति । यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु यथा विघ्नो न क्रियते, राक्षसैरिति शेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥३॥ भवानिति । भवान् मह्यं

ऋष्यशृङ्गादिकृत्विजो वृताः तत आरभ्य सम्भारसम्भरणयज्ञभूमिविधानशान्तिकर्मानुष्ठानपूर्वकमश्वं विमुच्य तेन सहैव गच्छद्भिरुद्गात्रध्वर्युहोतृब्रह्मभिः राजपुत्र संगृहीतृसूतग्रामण्युग्राख्यैः प्रत्येकशतसङ्ख्याकैरनुगम्यमानैस्सावित्रादिकर्मसु अनुष्ठीयमानेष्वेव संवत्सरे पूर्णे पुनर्वसन्ते प्राप्त इत्यर्थः । हयमेधेन अश्वमेधेन, प्रस वार्थं प्रसवफलं भावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ अभिवाद्येत्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वसिष्ठमभिवाद्य न्यायतः प्रतिपूज्य च प्रसवार्थमारब्धो यज्ञो यथोक्तं क्रियतामिति प्रश्रितं विनययुक्तं वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ यथेति । यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु यथा विघ्नो न क्रियते, राक्षसादिभिरिति शेषः । तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति । स्निग्धः अविच्छेदस्नेहः । सुहृत शोभनहृदयः । मह्यमिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मया उद्यतो भारः भवता वोढव्य

स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः सुहृत्, परमः वामदेवादिभ्य उत्कृष्टः, महान् वस्तुतो निरुपमः, गुरुः अतः उद्यतः उपक्रान्तः यज्ञस्य भारो भवतैव वोढव्यः चकारेणार्त्विज्यं च कर्तव्यमित्युच्यते ॥ ४ ॥ तथेति । समर्थितं सम्यक् प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ तत इति सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्द्रव्यानयनस्वाम्ये । निष्ठितान् पूर्वं राज्ञा नियुक्तान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकानिति । कर्मणामन्तः समाप्तिः स एषामस्तीति कर्मान्तिकाः । " अत इनिठनौ " इति ठन् । भृतकानित्यर्थः । शिल्पकरान् इष्टकादिनिर्मातॄन् । वर्द्धकीन् तक्ष्णः । स्रुक्स्रुवचमसग्रहयूपादिनिर्मातॄन् । खनकान् वापीकूपादिकृतः, गणकान् लेखकान्, शिल्पिनः चित्रादिकरान्, नटाः रसाभिनयकृतः, नर्तकाः भावाभिनयकृतः, शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्र

तथेति च स राजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥५॥ ततोऽब्रवीद्द्विजान् वृद्धान् यज्ञकर्मसु निष्ठितान् । स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्द्धकीन् खनकानपि । गणकान् शिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् । तथा शुचीन् शास्त्रविदः पुरुषान् सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥ यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् । इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥ औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः । ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥

विदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्रकारमाह अष्टभिः—यज्ञकर्मेत्यादि । ऋत्विजः प्रत्याह यज्ञकर्मेति । समीहन्तां व्याप्रियन्ताम् । शिल्पकरान् प्रत्याह इष्टकेति । जात्येकवचनम् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्या इति, सतश्लोक एकान्वयः । औपकार्या राजसदनानि । " स्वार्थे ष्यञ् "

इत्यब्रवीदिति द्विजोत्तमामिति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ ४ ॥ तथेति । समर्थितम्-प्रार्थितम् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीदित्यादि । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु, स्थापत्ये तत्तद्द्रव्यानयनस्वाम्ये, निष्ठितान् नियुक्तान् । कर्मान्तिकान् कर्मान्तः कर्मस्वरूपं तन्निश्चयो वा तद्वन्तः, कर्मकरानिति यावत् । शिल्पकरान् चित्रकरान् । वर्द्धकीन् त्वष्टॄन् खनकान् वापीकूपनिर्मातॄन् । गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः वितानाद्यलङ्कारकान्, नटनर्तकान्-नटान् नाटयितॄन्, नर्तकान् नृत्यकारिणः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञकर्म समीहन्ताम्, निर्वर्तयितुमिति शेषः । इष्टकेति । आनीयतामित्यत्रेतिशब्दः अब्रवीदिति पूर्वेण सम्बध्यते । यद्वा परेण सम्बध्यते यथेष्टकानयनमेवमौपयिकाश्च क्रियन्तामिति । बहुसाहस्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः आनीयतामिति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ औपकार्या इत्यादि । औपकार्याः राजसदनानि । बहुगुणान्विताः बहूपकरणयुक्ताः ।

विषम०—स्थापत्यं स्थपतेः रथकारस्य कर्म । तत्र निष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥

"राजसदनमुपकार्योपकारिका" इत्यमरः । बहुगुणान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिबहुगुणान्विताः ब्राह्मणावसथा इति आर्षो लिङ्गव्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिनफलादि भक्ष्यम् । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रकम्प्याः ॥ १० ॥ सर्वकामैः स्रक्चन्दनादिभिः उपस्थिताः संयुक्ताः बहु अधिकं विधिवत् यथाविधि सत्कृत्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य ॥ ११ ॥ लीलया अनादरेणेत्यर्थः । यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशात् । अपिशब्देन लीला समुच्चीयते ॥१३॥ विशेषेण अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धम् । ते चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । ते भोजनेन वसुभिः

भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः । तथा पौरजनस्यापि कर्त्तव्या बहुविस्तराः ॥१०॥ आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः । तथा जानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ ११ ॥ दातव्यमन्नं विधिवत् सत्कृत्य न तु लीलया । सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ १२ ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि । यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १३ ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् । ते च स्युः सम्भृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १४ ॥ यथा सर्वं सुविहितं न किंचित् परिहीयते । तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्निग्धेन चेतसा ॥ १५ ॥ ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् । यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित् परिहीयते ॥ १६ ॥ यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित् परिहीयते । ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

धनैश्च संभृतास्तृप्ताश्च स्युः ॥१४ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं सुष्ठु अनुष्ठितं स्यात् किञ्चिदपि न परिहीयते न त्यक्ष्यते प्रीतिस्निग्धेन स्नेहार्द्रेण ॥१५॥ यथोक्तप्रवृत्तिं दर्शयति तत इति । तत् पूर्वोक्तकार्यजातम् । एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाह्वानमाज्ञापयति–तत इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुनिष्ठिताः सुनिर्मिताः । सर्वकामैरुपस्थिताः काम्यमानैस्सर्वपदार्थैरुपेताः । जानपदस्य ग्रामान्तरादागतस्य ॥ ९-११ ॥ लीलया अवज्ञया अनादरेण तु नैव देयमित्यर्थः । सर्ववर्णा इति सर्वे वर्णाः यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषामपि विशेषेण-तेषां तु विशेषेण कर्तव्यमित्यर्थः । यथाक्रमं यथार्हम् । ते चेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । वसुभिर्भोजनेन च यथा संभृताश्च स्युः तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥१४॥ १५॥ तत इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । यथोक्तं यथा

१ परिहास्यते । इति तीर्थीयपाठः ॥

निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानिति । सर्वदेशेषु स्थितानिति शेषः ॥१९॥ मिथिलेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तं प्रसिद्धं स्वयमेव, न तु दूत मुखेन। पूर्वसम्बन्धिनं चिरन्तनसुहृदं ततः पूर्वोक्तेभ्यो नृपतिभ्यः॥२०॥२१॥ तथेति । स्वयमेव गमने हेतवो विशेषणानि॥२२॥ तथेति । केकयराजान मिति समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २३ ॥ अङ्गेति । समानय, त्वमेवेति शेषः ॥ २४ ॥ प्राचीनानिति । प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशे

निमन्त्रयस्व नृपतीन् पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥१८॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्चैव सहस्रशः । समान यस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ १९ ॥ मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् । निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥२०॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् । पूर्वसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥२१॥ तथा काशीपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् । वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २२ ॥ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् । श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय॥२३॥ अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम् । वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम्॥२४॥प्राचीनान् सिन्धुसौवीरान् सौराष्ट्रेयांश्च पार्थिवान् । दाक्षिणात्यान्नरेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २५ ॥ सन्ति स्निग्धाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले । तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान् सह बान्धवान् ॥२६॥ वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा । व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥२७॥

सौवीरदेशे च भवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रेयान् सुराष्ट्रदेशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आनयस्व, दूतमुखेनेति शेषः ॥२५॥ सन्तीति । यथाक्षिप्रं शैघ्र्यमनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ वसिष्ठेति । शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ २७ ॥

शास्त्रमुक्तं त्वया यदुक्तं तत् न किञ्चित परिहीयते न किञ्चिल्लुप्यते । यथा न किञ्चित्परिहास्यते किञ्चिदपि यथा परित्यक्तं न भवेत् तथा तत्सुविहितं स्वनुष्ठितं करिष्याम इत्यर्थः ॥ १६-१९ ॥ मिथिलाधिपमिति । स्वयमेवानयेति सम्बन्धः । पूर्वसम्बन्धिनं चिरन्तनसम्बन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं तत्पूर्वकं ब्रवीमि राजाह्वान

विषम०—मानवान् चतुर्वर्णातिरिक्तान् सङ्करजातीयान् ॥ १९ ॥

१ सद्वृत्तं देवसङ्काशम् । २ तमिहानय । ३ महेष्वासं । ४ समीपगम् । इति च पाठान्तरम् ॥

स्वयमिति । महीक्षितः वसिष्ठेन विशिष्योक्तान् ॥ २८ ॥ ते चेति । उपलक्षणमेतत् । शिल्पकरादीनां यज्ञे यज्ञनिमित्तं यदुपकल्पितं निर्मितं तत्सर्वं निवेदयन्ति स्म । अवश्यं शिक्षणीयांशं पुनः शिक्षयति--ततः प्रीत इति । अर्धमेकान्वयम् ॥ २९ ॥ अवज्ञयेति । लीलया विनोदेन ॥ ३० ॥ तत इति । ततः दशरथनिर्गमनानन्तरम् रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणचन्दनादीनि ॥ ३१ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् । सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥२८॥ ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते। सर्वं निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् । ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान् सर्वान् पुनरब्रवीत ॥ २९ ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिल्लीलयापि वा । अवज्ञया कृतं हन्याद्दातारं नात्र संशयः ॥ ३० ॥ ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः । बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३१ ॥ ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् । उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३२ ॥ मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः । यज्ञियं च कृतं राजन् पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३३ ॥ निर्यातु च भवान् यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् । सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥३४॥ द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम् ॥३५॥ तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः । शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ३६ ॥

मयेति । यज्ञमर्हति इति यज्ञियम् । " यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ " इति घः । यज्ञाय यत्सम्पाद्यं तत्सर्वं सम्पादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्यात्विति । अन्तिकात्समीपे । " दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च " इति चकारेण पञ्चमी । समीपे उपहृतैः सर्वकामैः सर्वोपकरणैः उपेतम् ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमित्यर्धमेकान्वयम् । मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वे दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥ तथेति । वसिष्ठेत्यविभाक्तिको निर्देशः । वसिष्ठस्य ऋश्यशृङ्गस्य चोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गस्य

मुपदिशामीत्यर्थः ॥ २०–२६ ॥ वसिष्ठवाक्यमिति । शुभान् कुशलान् ॥ २७–२९ ॥ अवज्ञयेति । अवज्ञया अनादरेण । लीलया अश्रद्धया ॥ ३० ॥ तत इति । आदाय उपायनार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मयापीति । यज्ञियं यज्ञोपयोगि, स्रुक्स्रुवाद्युपकरणजातमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ अन्तिकम् अन्तिके स्थितम् । सर्वकामैः सर्वोप

ब्रह्मत्वेन वृतत्वात् तद्वचनमप्यपेक्षितम्। शुभे दिवसे सोमसौम्यवारादौ, शुभे नक्षत्रे रोहिण्यादौ, निर्यातः, गृहात् यज्ञशालां प्रति इत्यर्थसिद्धम्। अत्राहुः–"शङ्खदुन्दुभिमृदङ्गवादनैर्मङ्गलैः पटहकाहलादिभिः। स्वस्तिवादमुखरैर्मखक्षितिं ब्राह्मणैश्च सह सम्प्रपद्यते॥" इति॥ ३६॥ तत इति सार्द्धश्लोकः। आरभन्निति छान्दसः। यज्ञवाटगताः सर्वे यजमानर्त्विगादयः, यथाविधि यथाक्रमं यथाशास्त्रं सर्वे यज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः॥ ३७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥ पूर्वसर्गान्ते शालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारम्भस्सङ्ग्रहेण दर्शितः। तदनुष्ठानं विस्तरेण दर्शयिष्यन् तस्याश्वागमनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानं दर्शयति चतुर्दशे–अथेत्यादि। अथ अश्वविमोचनानन्तरम्। तुरङ्गमे प्राप्ते क्रमेण प्राप्ते। तस्मिन्संवत्सरे पूर्णे राज्ञो यज्ञः अभ्यवर्तत प्रावर्तत। अश्वागमन

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः। ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा। यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि॥ ३७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः॥ १३॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन् प्राप्ते तुरङ्गमे। सरय्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत॥ १॥ ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः। अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः॥ २॥

क्रमस्तु–विमुक्तमश्वं स्वैरं चरन्तं राजपुत्रराजोग्रसूतग्रामणिक्षत्रसङ्ग्रहितारश्चतुःशताः परिपालयन्तो नावर्तयन्तोऽनुचरन्ति। ब्रह्माध्वर्युहोतृद्गातारश्चत्वार ऋत्विजस्तं रथकारगृहे समानीय बध्वा तस्य चतुर्षु पदेषु "इह धृति स्वाहा" इत्याद्याहुतिचतुष्टयं जुह्वति। तथाहुः–"रथकारगृहेऽश्वस्य वसतः सायमस्य तु। चतुर्षु पत्सु होतव्याश्चतस्रो धृतयः क्रमात्॥" इति। अथैकादशमासादूर्ध्वं तं सदस्याः समानीय आश्वत्थे व्रजे बध्नन्ति। तथाह आपस्तम्बः–"ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं बध्नीयात्" इति। ततो द्वादशे मासे शालानिर्माणादिसकलसम्भारान् संभृत्य फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिः शालां प्रविश्य प्रतिपदमारभ्याश्वमेधं प्रारभन्ते॥ १॥ ऋश्यशृङ्गमिति। अनेन प्रधानार्त्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्येति गम्यते॥ २॥

करणैः॥ ३४॥ द्रष्टुमिति। मनसैव विनिर्मितमिति अविलम्बेन लोकोत्तरतया च निर्माणं सूचितं भवति॥३५॥ तथा वसिष्ठवचनादिति लुप्तविभक्तिको निर्देशः। वसिष्ठस्य ऋश्यशृङ्गस्य चोभयोरिति च सम्बन्धः। यज्ञवाटगता इत्यर्धं भिन्नं वाक्यम्। अत्राप्यारभन्नित्यनुषज्यते। यथाशास्त्रम् वेदोक्तमनतिक्रम्य। यथाविधि-कल्पसूत्रानुसारेण॥३६॥३७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः॥१३॥ अथेति। एतेन पूर्वोक्त

प्रतिपदमारभ्य सप्तसु दिनेषु कर्तव्यान् "त्रीणि त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति" इति विहितानेकविंशतिहोमान् "पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति" इति विहितं कर्म विशेषं चाभिप्रेत्याह—कर्म कुर्वन्तीति । याजकाः ऋत्विजः वेदपारं तदर्थावबोधः, तद्गच्छन्तीति वेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं विधिवत्कुर्वन्ति स्म यथाविधि यथावेदोक्तम्, यथान्यायं यथामीमांसम्, शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण । परिक्रामन्ति प्रचरन्ति । "नासंस्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोतीयात्" इत्याद्युक्त क्रममतिलङ्घ्य ऋत्विजो न विहरन्तीत्यर्थः ॥३॥ अथ सोमक्रयानन्तरं सोमराजाप्यायनकर्मविशेषान् दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजा ऋत्विजः । प्रवर्ग्यं "देवा वै सत्रमासत" इत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणोक्तं कर्मविशेषम् । शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानुसारेण, कृत्वा उपसदम् इष्टिविशेषम् । तथैव शास्त्रत एव । कृत्वा, शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् । अधिकम् अतिदेशतः प्राप्तं सर्वं कर्म च चक्रुः । "तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य" इति प्राप्ता द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रु

कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः । यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः । चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य ततो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि । प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवद्दत्तो राजा चाभिष्टुतोऽनघः । माध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

रित्यर्थः ॥४॥ अथ सोमप्रयोगं दर्शयति—अभिपूज्येति । बहिष्पवमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताः अभिपूज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातःसवनपूर्वाणि प्रातः सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनानि कर्माणि चक्रुः ॥५॥ ऐन्द्र इति । ऐन्द्रः इन्द्रग्रहनिष्ठः सोमांशः, स विधिवदिन्द्राय दत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा सोमराजः । अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैः स्तुतः । यद्वा ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागः । धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति प्रातःसवनहवींषि । इन्द्राय

एवार्थस्सूच्यते, न पुनः संवत्सरान्तरप्राप्तिरिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥ कर्मेति । याजका वेदपारगाः इति । याजका ऋत्विजः, वेदपारगाः वेदस्याधीतस्य पारं फलवदर्थावबोधः तद्गच्छन्तीति तथा । यथाविधि उत्पत्त्यादिविध्यनुसारेण, यथान्यायं-मीमांसाशास्त्रगतन्यायानुसारेण । यथाविधीत्यनेनैव सिद्धे शास्त्रत इत्येतत यथान्यायत्वविधानार्थम् । तथा च यथाविधि परिक्रामन्ति शास्त्रतो यथान्यायं परिक्रामन्तीति वाक्यभेदेन निर्वोढव्यम् ॥३॥ प्रवर्ग्यमिति । प्रवर्ग्यम्-आरादुपकारक कर्मविशेषः । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण कृत्वा । उपसत उपसन्नामकर्मविशेषः । पूर्वं प्रकृतौ स्थिततया आदिष्टम्, अधिकं विधिवत शास्त्रतो विहितं चेत्यर्थः ।

हरिवते धानाः, इन्द्राय पूषण्वते करम्भः, सरस्वते परिवापः, इन्द्राय पुरोडाशः, मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति होतव्यानीन्द्रमुद्दिश्यैव "अथ कस्माद्दे तेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्ति" इत्यादिश्रुतेः। माध्यन्दिनसायन्तनसवनयोः पयस्यावर्जमन्यत्सर्वं समानम्। अभिषुत इति पाठे—चतसृषु दिक्षु चतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहत्य निःसारितसारा सोमलताभूदित्यर्थः। तथा हि सूत्रम्—"सोमं राजानं दृषदि निधाय दक्षिणतो ब्रह्मा पश्चादध्वर्युरुत्तरतो होता प्रागुद्गाता स्थित्वा दृषद्भिरभिहन्यात्" इति। अनघः अंशुस्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तृतीयेति। तथा शास्त्रप्रकारेण, प्रातःसवनपूर्वाणि इत्युक्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥७॥ न चेति। अहुतं स्खलितम् अन्यथा हुतं वा किञ्चन नाभूत्। सर्वं होमादिकं ब्रह्मवत् मन्त्रवत् दृश्यते स्म। हि यस्मात् क्षेमयुक्तं निर्विघ्नं चाक्रिरे। अत्रान्नहोमादिकमश्वमेधीयं सूचितम्, तेषां बहुत्वेन स्खालित्यादिसम्भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात्। तथाहुर्याज्ञिकाः—

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः। चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुङ्गवाः[1] ॥ ७ ॥

न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वापि किञ्चन। दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ ८ ॥

न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वापि दृश्यते। नाविद्वान् ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ९ ॥

ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते। तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १० ॥

"पत्नीसंयजनान्तेऽहन्यग्निष्टोमे तु संस्थिते। प्रजापतिसमे गीते वीणागाणिकिभिर्नृपे ॥ अस्तं गते सहस्रांशावारुह्याश्वत्थनिर्मिताः। षट्त्रिंशतमथासन्दीस्तावन्तोऽध्वर्यवो वृताः ॥ अप्राकृतैः स्रुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसम्भवैः। सर्वां तां रात्रिमन्नानि दशाज्यादीनि जुह्वति ॥ संख्याहुतीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्द्धपर्य्यन्तमथ क्रमेण। हुत्वाश्वनामप्रभृतीनि रात्रेश्शेषोक्थ्यसंख्याहुतिभिः समाप्यः ॥" इति ॥८॥ अथ तत्रान्नदानसमृद्धिं दर्शयत्यष्टभिः—न तेष्वित्यादि। यद्यपि क्रीते सोमे यज्ञान्नं न भोज्यम्, तथापि सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः। तेष्वहस्सु यज्ञीयदिनेषु। श्रान्तः पिपासितः। क्षुधितः बुभुक्षितः। न दृश्यते नादृश्यत। अशतानुचरः शताशिष्यरहितः ॥९॥ ब्राह्मणा इति। नाथवन्तः दासाः, शूद्रादय इति यावत्। श्रमणाः दिगम्बराः। "श्रमणा

अधिकमित्यनेनान्यूनत्वं वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ऐन्द्र इति। ऐन्द्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागः। राजा सोमलता। अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैः स्तुतः ॥ ६ ॥ ७ ॥ न चेति। तत्र यागे। स्खलितं स्कन्नम्। पात्रादिति शेषः। ब्रह्मवत् मन्त्रवत्। क्षेमयुक्तम्-विघ्नरहितं विघ्ननिवारकरक्षोघ्नमन्त्राद्युपेतमित्यर्थः ॥ ८ ॥ न तेष्विति। अशतानुचरः

---

१ पुङ्गवाः। आह्वयांचक्रिरे तत्र शक्रादीन् विबुधोत्तमान्। ऋश्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः। गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथार्हतः। होतारो ददुरावाह्य हविर्भागान् दिवौकसाम्। इत्यधिकः ॥

वातवसनाः" इति निघण्टुः । यद्वा "चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणा नाम ते स्मृताः ।" इति स्मृतिः ॥१०॥ वृद्धा इति । व्याधिताः सञ्जातव्याधयः । अनिशं भुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि यजमानस्य तृप्तिः, अलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः। यद्वा रस्यतातिशयात् भुक्त्यनन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः॥११॥ दीयता मिति । तथा चक्रुः, ददुरित्यर्थः ॥१२॥ अन्नेति । विधिवत् पाकविध्युक्तक्रमेण सिद्धस्य पक्वस्य । अन्नेति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं पदम् । अन्नस्य खाद्यभक्ष्य लेह्यचोष्यभेदभिन्नस्य । कूटा राशयः ॥१३॥ नानेति । सुविहिताः सुतर्पिताः ॥१४॥ अन्नमिति । अन्नं विधिवत् उपचारवत् स्वादु च अनेन तृप्ताः स्म। अहो इदं वर्णितुं न शक्यम् । इति द्विजर्षभाः प्रशंसन्ति प्राशंसन् । तद्राघवः शुश्राव । न तेष्वहःस्वित्यारभ्य प्रशंसाप्रकारः, न तु कविवाक्यम् । अनेन

वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च । अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ ११ ॥ दीयतां दीयतामन्नं वासांसि विविधानि च । इति सञ्चोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १२ ॥ अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः । दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १३ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा । अन्नपानैः सुविहिता स्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥१४॥ अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः । अहो तृप्ताः स्म भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १५ ॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान् पर्यवेषयन् । उपासते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १६ ॥

"ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः" इत्यारभ्य "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्" इत्युक्तस्तुतिश्रवणमुक्तम् ॥१५॥ स्वलंकृता इति । ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः पर्यवेषयन्, भक्ष्यान्नपानादीनिति शेषः। सुमृष्टमणिकुण्डलाः उत्तेजितरत्नकुण्डलाः, अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तानसेवन्तेत्यर्थः॥१६॥

शतशिष्यरहितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणा इति । नाथवन्त इत्यनेन ब्राह्मणशुश्रूषकाः शूद्रा उच्यन्ते । श्रमणाः-चतुर्थाश्रमं प्राप्ताः ॥ १० ॥ अनिशमिति । न तृप्तिरुपलभ्यते भोज्यपदार्थानां रसातिशयलाभात्तृप्तिर्नाभूदित्यर्थः । यद्वा अनिशं भुञ्जानेष्वपि जनेषु यजमानस्य तृप्तिः अलम्बुद्धिर्नाभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्नकूटा इति । अत्र अन्नेति लुप्तषष्ठ्यन्तं भिन्नं पदं सिद्धस्येत्यस्य विशेषणम् । सिद्धस्य निष्पन्नस्य ॥ १३ ॥ नानादेशादिति । सुविहिताः सुतरां तर्पिताः ॥ १४ ॥ अन्नं हीति । अहो तृप्ताः स्म इति शब्दं राघवः शुश्राव । हि यस्मात्कारणात् स्वादु विधिवद्दत्तमन्नं द्विजर्षभाः प्रशंसन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ स्वलंकृता इति । ब्राह्मणान्

मुनिभाव०-अनिशमिति । भोज्यपदार्थानां रस्यतातिशयात् अनिशं भुञ्जमानानामपि तृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । यद्वा दशरथस्य तृप्तिर्नास्ति, अत एव दीयतामन्नमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

कर्मान्तर इति । कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले । धीराः धीमन्तः, वाग्मिनः पटुवाचः, विप्रा ऋत्विजः परस्परजिगीषया बहून् हेतुवादान् प्राहुः स्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तम् । यथा " किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिः " इत्यादि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १७ ॥ अथ " ऊमोर्व्यकाव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनं प्रातःसवनं द्विनाराशंसनं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं तृतीयसवनम्" इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति–दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेषु प्रत्यहं संस्तरे आस्तीर्णबर्हिषि । " संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ " इत्यमरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं वृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः चक्रुः । " ऊमा ऊर्व्याश्च काव्याश्च पितरः सवनत्रये " । नाराशंसनंनाम सकृद्भक्षिताप्यायितासादितचमसम् ॥ १८ ॥ नेति । अत्र

> कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान् बहूनपि । प्राहुः स्म वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १७ ॥ दिवसेदिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः । सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ १८ ॥ नाषडङ्गविदत्रासीन्नाव्रतो नाबहुश्रुतः । सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ १९ ॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन् षड्बैल्वाः खादिरास्तथा । तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २० ॥

यज्ञे अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अव्रतश्च कश्चिन्नासीत् । अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः सदस्याः सदसि समवेता द्विजाः अवादकुशलाः नासन् ॥ १९ ॥ अथौपवसथ्यदिनकृत्यं पश्वालम्भं वक्तुं यूपोच्छ्रयणप्रकारमाह–प्राप्त इति, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । तस्मिन् अश्वमेधे यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्रयः उत्क्षेपणम्, उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोऽत्र लक्ष्यते । " यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि " इति प्रैषे प्राप्त इत्यर्थः । बिल्वस्य विकारा बैल्वाः । " बिल्वादिभ्योऽण् " इत्यण् । बैल्वा यूपाष्षट् उच्छ्रिता इति शेषः । खादिरस्य विकाराः खादिराः । तथेति समुच्चये । खादिरा यूपाश्च । तावन्तः षडेव । बिल्वसहिता इति खादिराणां बिल्वसमीपवर्तित्वम्, नतु पर्णिसमीपवर्तित्वमित्युच्यते । षट् खादिरा यथा बिल्वसहिता भवन्ति तथोच्छ्रिता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये पर्णिनः, पर्णी पलाशः । " पलाशे किंशुकः पर्णी " इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः पर्णिन

पर्यवेषयन् ब्राह्मणेभ्यो भक्ष्यभोज्यादिकं प्रददुरित्यर्थः । अन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः परिवेषयितारः तान् सहायार्थमसेवन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्मान्तर इति । विप्राः ऋत्विजः । प्रकृतयागानुष्ठानोपयोगवादांश्चक्रुः ॥ १७ ॥ दिवस इति । संस्तरे यज्ञे ॥ १८ ॥ नाषडङ्गविदिति । व्रतानि प्राजापत्यादीनि ॥ १९ ॥ प्राप्त इति श्लोक

इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपाः तथा, षट् उच्छ्रिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ श्लेष्मातकमय इति । श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविकारः एको यूप उच्छ्रितः । देव दारुमयस्तथा देवदारुविकारश्च यूप उच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितम्, द्वयोः श्रुत्या चोदितत्वात् । " राज्जुदालमग्निष्ठम्मिनोति पौतुद्रवावभितो भवतः " इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः, पौतुद्रवौ देवदारू । अयमत्र विन्यासक्रमः–राज्जुदालोऽग्निष्ठः । अग्नौ तिष्ठतीत्यग्निष्ठः । अग्निशब्देन अग्निस्थानवेदिरुच्यते । " अर्द्धमन्तर्वेदि मिनुयादर्धं बहिर्वेदि " इति श्रुतेः । स अग्निष्ठः प्रथमयूपः " तानग्निष्ठप्रथमान् मन्त्रेण छिनत्ति " इति सूत्रात् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौ । तेषां त्रयाणां दक्षिणतस्त्रयो बैल्वा उत्तरतस्त्रयः । तेषां नवानां दक्षिणतस्त्रयः खादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चदशानां दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाशषट्कमन्ते बिल्वषट्कं वा । सर्वथा खादिरा एव बिल्वसहिताः, न पुनः पालाशाः । तमिम

श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा । द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २१ ॥
कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः । शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालङ्कृता भवन् ॥ २२ ॥

मर्थं ग्रन्थकारो बिल्वसहिता इत्यसूचयत् । आपस्तम्बश्चासूत्रयत्–" राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निं संमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः " इति । एवं यूपानामुच्छ्रयणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्शयति द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ विहितौ कृतौ । व्यस्तौ बाहू बाहुव्यस्तौ ताभ्यां परिग्रहः स्पर्शो ययोस्तौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुस्पृश्यौ विहितौ, व्याममात्रान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथाह धर्मनिर्णयकारः " षण्णवत्यङ्गुलं बाहुदण्डमष्टोत्तरं तु वा । यूपान्तरालं तन्मात्र मश्वमेधे महाक्रतौ " इति ॥ २१॥ यूपनिर्माणमाह–कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः यज्ञशास्त्रज्ञैः, यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । कारिताः

द्वयमेकान्वयम् । प्राप्ते तस्मिन् यज्ञे । यूपोच्छ्रये यूपस्थापने प्राप्ते तावन्तः पूर्वोक्ताः, षट्सङ्ख्याकाः । पर्णिनः पलाशाः बिल्वसहिताः एकेन बिल्वयूपेन सहिताः । श्लेष्मातकमय इति । दिष्टः अश्वमेधे विहितः । श्लेष्मातकमयोऽग्निष्ठ इति पाठे–अग्निष्ठः-अग्न्यभिमुखः तावन्तः बिल्वसहिता इति भेदः । तथा चायमर्थः–अबिल्वो बिल्वादन्यः, यूपयोग्यवृक्षो देवदारुः, तेन सहिताः देवदारुमयस्तथा, तथा देवदारुमयो यूप इत्यर्थः । एवञ्च द्वौ देवदारुयूपौ उभयतः स्थितौ, तयोर्मध्ये श्लेष्मातकयूपा इत्युक्तं भवति । तथा च श्रुतिः "राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति, पौतुद्रवावभितो भवतः" इति । तथा चाश्वमेधकल्पसूत्रम्–"राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निं संमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः, खादिराः दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः" एवञ्च षड्बैल्वाः, षट् खादिराः, षट् पालाशाः, पौतुद्रवौ द्वौ, राज्जुदाल

काञ्चनैः काञ्चनपट्टैश्चालंकृताः भवन्। "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि" इति अडभावः। अलङ्कारोऽपि किं शास्त्रीयः ? नेत्याह–तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति। यज्ञभूमेः शोभार्थमित्यर्थः॥ २२॥ तेषां संख्याप्रमाणे दर्शयति–एकविंशतीति। ते यूपाः एकविंशति। "सुपां सुलुक्" इत्यादिना सुलोपः। एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यरत्न्युन्नता इत्यर्थः। "एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य" इति श्रुतेः। "चतुर्विंशत्यङ्गुलयोऽरत्निः" इति सूत्रम्। एकविंशद्भिरितीकारलोपबहुवचने आर्षे। एकैकमिति सामान्ये नपुंसकम्। एको यूप एकेन वाससेति क्रमेण सर्वेऽपि वासोभिरलङ्कृता इत्यर्थः॥ २३॥

एकविंशति यूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः। वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलङ्कृताः॥ २३॥
विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः। अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः॥ २४॥
आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः। सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि॥ २५॥
इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः। चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि॥ २६॥

यूपस्थापनविशेषमुक्तानुवादपूर्वमाह–विन्यस्ता इति। शिल्पिभिः सुकृताः सुष्ठु कृताः अन्यूनातिरिक्ततया कृता दृढाः सुषिरादिदोषरहिताः अष्टाश्रयः अष्टकोटयः। "स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः" इत्यमरः। श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूपाभ्यञ्जनेन स्निग्धरूपयुक्ताः सर्व एव विन्यस्ताः स्थापिताः। यद्वा प्राप्ते यूपोच्छ्रयइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्। शास्त्रज्ञैः कारिता बैल्वादयः सर्वे एते काञ्चनालंकृताः भवन्निति यूपनिर्माणमुक्तम्। एकविंशतीत्यनेन संख्याप्रमाणे दर्शिते। विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमुच्यते॥२४॥यूपान् वर्णयति–आच्छादिता इति। दिवि सप्तर्षय इव ते यूपा विराजन्ते स्म,दीप्तिमात्रे दृष्टान्तः। सप्तानां सप्तानां वा॥२५॥ यूपोच्छ्रयपूर्वभावि चयनमाह–इष्टका इति। शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि। "शुल्बं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ।" इति

यूप एकः सम्भूय एकविंशतियूपा अश्वमेध इति विवेकः। बाहुव्यस्तपरिग्रहौ व्यस्तबाहुपरिग्रहौ प्रसारितोभयबाहुपरिणाहावित्यर्थः॥ २०–२२॥ एकविंशति यूपा इति। एकविंशत्यरत्नयः–एकविंशत्यरत्निसंमितोच्छ्रयाः। अरत्निर्नाम चतुर्विंशत्यङ्गुलयः॥ २३॥ विन्यस्ता इति। अष्टाश्रयः-अष्टकोटियुक्ताः। श्लक्ष्णम् स्निग्धम्॥ २४॥ २५॥ इष्टका इति। यज्ञकर्मणि चितोऽग्निरित्यत्र अग्निशब्देनाग्न्याधारभूतो देश उच्यते। सब्राह्मणैरिष्टकाभिः चितो बद्ध इत्यर्थः। शुल्बकर्मणीति

१ श्लक्ष्णा रूपसमन्विताः। २ भूषिताः। ३ शिल्पकर्मणि, यज्ञकर्मणि। इत्यपि पाठः॥

वैजयन्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितम् । शुल्बमेकसरा रज्जुः । शुल्वसाध्यं कर्म शुल्बं चयनम्, अत एवाह रुद्रदत्तः–"रज्जूनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचार्यः" इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः यथान्यायं यथाशास्त्रम् । प्रमाणतः प्रमाणेन विशिष्टा इष्टकाः कारिताः । अत्र सूत्रम्–"पादमात्रो ऽर्द्धमात्रोऽणुकमात्र ऋजुरेखादक्षिणावृतासव्यावृताद्यालिखिताश्च" इति । अग्निः अग्न्याधारवेदिः । चितः ताभिरिष्टकाभिः कृतचयनः अभूत् ॥ २६ ॥ चयनसंस्थानमाह–स इति । स चित्यः चयननिर्वर्त्योऽग्निः राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं सूच्यते । कुशलैः रीतिभेदं विना चयननिर्माणसमर्थैः द्विजैः ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिः सञ्चितः सम्यग्यथाशास्त्रं चितः । कथं चित इत्यत्राह–गरुड इति । गरुडः गरुडाकारः पक्षौ पुच्छं च प्रसार्याऽधो वीक्षमाणः प्राङ्मुखं तिष्ठन् गरुड इव स्थितः, "श्येनचितं चिन्वीत" इति श्रुतौ श्येनशब्दो गरुडपर एव, "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्" इति मन्त्र

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः । गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोऽष्टादशात्मकः ॥ २७ ॥
नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २८ ॥

लिङ्गात् । यद्वा गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । "जीविकार्थे चापण्ये" इति वासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्य कनो लुप् । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । "सहस्रं हिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति" इति सूत्रात् । त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः, प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानात् । "षट् चितयो भवन्ति" इति श्रुतेः । "त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते" इति सूत्राच्च । अतएवाष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्यस्य त्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धम्, किं पुनस्तदुपदेशेन ? उच्यते–त्रिगुण इत्युक्ते पञ्चदशात्मकत्वं प्रतीयते, तैत्तिरीयके "पञ्च चितयो भवन्ति" इति विधानात् । तदिदं वाजसनेयकपक्षावलम्बनं द्योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवम्भूतश्चित इत्यन्वयः ॥२७॥ अथ पूर्वोक्तेषु यूपेषु पशुनियोजनमाह–नियुक्ता इति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिता विहिताः । पशव उरगाः पक्षिणश्च । तत्तद्दैवतमिन्द्रादिदेवता

पाठे–शुल्बमेकसरा रज्जुः । शुल्बानां यज्ञे विहरणसाधनत्वात् ॥ २६ ॥ स चित्य इति । चित्यः चयननिर्वर्त्यः स इष्टकाभिश्चितो देश इत्यर्थः । सञ्चितः सम्यक् चितः, संपूर्णं कृत इत्यर्थः । तमेवाह–गरुड इति । गरुडः गरुडाकारेण इष्टकाभिश्चितो देशः । रुक्मपक्षः-रुक्मगर्भपक्षः । त्रिगुणः प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानात् त्रिगुणः अतएवाष्टादशात्मकः । अष्टादशप्रस्तारात्मक इत्यर्थः ॥ २७ ॥ यथाशास्त्रम्-"इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्टः"

मुद्दिश्य तत्र यूपेषु नियुक्ता बद्धाः । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणम् । "यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नियुञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान् धारयन्ति" इति श्रुतेः । अत्राशक्यानामुरगादीनां नियोजनं पञ्जरद्वारा । एते च पशवस्तत्तद्देवताश्च "इन्द्राय राज्ञ सूकरः" इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपाद्यन्ते ॥२८॥ तत्र "पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै" इति श्रुतेः आरण्यान् पशून् पर्यग्निकृतानुत्सृज्य ग्राम्याणां पशूनां शामित्रे नियोजनमाह—शामित्रे त्विति । तुशब्देन आरण्येभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते । हयः अश्वमेधीयः । ये जलचराः कूर्मादयः ते च तदन्यत्सर्वं च ग्राम्यपशुजातं, तत्र यज्ञ । तदा विशसनकाले ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि शास्त्रतो नियुक्तम् ॥२९॥ यूपनियुक्तानां पशूनां सङ्ख्यामाह—पशूनामिति । तत्र यूपेषु पशूनां त्रिशतं नियतं बद्धम् । तदा राज्ञो दशरथस्य अश्वरत्नोत्तमम् अश्वश्रेष्ठोत्तमं च नियतं त्रिशतमिति प्रधानापेक्षया अधिकानामपि श्रवणात् । तथाह भास्करः—"अश्वमेधपशुसंख्या तु पञ्च

शामित्रे तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये । ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ २९ ॥
पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३० ॥
कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः । कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३१ ॥

शतमेकोनविंशतिश्च" इति । अश्वरत्नोत्तर इति पाठे—रत्नोत्तरो रत्नप्रधानोऽश्व इति परनिपातेन योजना । तथाह भास्करः—"सौवर्णान् महिषी मणीन् दशशतानस्यावयत्यावहाद्वावाता वयते मणीन् दशशतान् प्रत्यग्वहाद्राजतान् । प्रत्यक्श्रोणिसहस्रमेव परिवृत्त्यस्यावयेन्मौक्तिकान् सख्यः शङ्खमणीनथैषु समुपग्रथन्त्यविस्रस्तयः ॥" इति । आवयति उतान्करोति ॥३०॥ मृताश्वोपचारमाह—कौसल्येति । कौसल्या महिषी तत्र शामित्रप्रदेशे तं मृतं हयं समन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणम् सञ्चार्य । अत्र सूत्रम् "दक्षिणान् केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान् प्रग्रथ्य दक्षिणानूरूनाघ्नाना इदं मधिवदं मध्विति जपन्त्यः स्त्रियो महिष्यश्वाश्वतूबरगोमृगाणां परिक्रम्य सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान् प्रग्रथ्य सव्यानूरूनाघ्नाना सक्थ्या [illegible]न्त्यस्त्वप्रदक्षिणं परिक्रम्य प्रदक्षिणमन्त्र तो

इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपादिताः ॥ २८ ॥ शामित्र इति । शामित्रे-विशसनकर्मणि ॥ २९ ॥ पशूनां त्रिशतमिति । अश्वरत्नोत्तम-अश्वरत्नाधिकम् पशूनां त्रिशतं तत्र नियुक्तं तत्तदहस्सु विनियोजितम् । तत्र-यूपेषु बद्धम् ॥ ३० ॥ कौसल्येत्यादि । तं हयं परिचर्य प्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य [illegible] कृपाणैर्विशशासेति । असिभिर्वधं
मुनि०—कृपाणैरायुधैः । त्रिभिर्मन्त्रैः ॥ ३१ ॥

यथापुरस्तान्नवकृत्वः सम्पादयन्ति" इति कृपाणैस्त्रिभिस्त्रिसृभिः सौवर्णीभिः सूचीभिः एनं परमया मुदा निरवधिकश्रद्धया विशशास असिपथान् कल्पयामास, कौसल्येति इतरासामुपलक्षणम्। "सौवर्णीभिः सूचीभिः पत्नयोऽश्वस्यासिपथान् कल्पयन्ति प्राक्क्रोडात् प्रत्यश्रीभिः" इति सूत्रात्। क्रोडं वक्षः ॥३१॥ महिष्याः कर्तव्यान्तरमाह–पतत्रिणेति। तदा विशसनोत्तरकाले कौसल्या धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छया। काम्यजन्तादकारप्रत्यये टाप्। सुस्थितेन सुस्थिरेण चेतसा उपलक्षिता सती, शवस्पर्शकुत्सारहिता सतीत्यर्थः। पतत्रिणा अश्वेन सार्द्धम् एकां रजनीमवसत्। अत्र सूत्रम् "अम्बे अम्बाल्यम्बिके' इति जपन्ती महिष्यश्वमुपसङ्क्रम्य 'गणानां त्वा गणपतिं हवामहे' इत्यभिमन्त्र्य 'उत्सक्थ्योर्गृदं धेहि' इति प्रजनने प्रजननं सन्निधायोपविशति। 'सुभगे काम्पीलवासिनी'ति क्षौमेन वाससाध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य 'वृषावां रेतोधा रेतो दधातु' इति जपत्याग्नीध्र एतां रात्रिमृत्विजो यजमानं जागरयन्ति " इति ॥ ३२ ॥ तादात्विकदक्षिणामाह–होतेति। तथेत्यनुक्तसमुच्चयार्थः। ब्रह्मा चेत्यर्थः। एते ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रधानर्त्विजो महिषीपरिवृत्तिभ्यां सह वावातामपरां पालाकलीं च राज्ञो दक्षिणार्थं परिगृह्य हस्तेन समयोजयन्, रमणवद्धस्तेनागृह्णन्नित्यर्थः। अत्र श्रुतिः " अम्बे अम्बाल्याम्बिके इति पत्नीमुदानयति" इत्यादि। उदानयति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ इति भास्करः। सूत्रं च–"महिषीं ब्रह्मणे ददाति वावातां होत्रे परिवृत्तिमुद्गात्रे पालाकलीमध्वर्यवे" इति। पश्चात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेन निवर्त्यैरन्। "कृताभिषेका महिषी परिवृत्तिरुपेक्षिता। वावाता भोगिनी पात्रप्रदा पालाकली मता ॥" इति वैजयन्ती ॥ ३३ ॥ पतत्रिण इति। तस्य पतत्रिणः अश्वस्य " पतत्री पक्षितुरगौ " इत्यमरः। वपां वपास्थानीयां तेजनीम्. " नाश्वस्य वपा विद्यते " इति सूत्रात् " नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्त्यवद्यन्त्यश्वस्य " इति श्रुतेश्च। उद्धृत्य आदाय। नियतेन्द्रियः एकाग्रः

पतत्रिणा तदा सार्द्धं सुस्थितेन च चेतसा। अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३२ ॥
होताध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन्। महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ ३३ ॥
पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः। ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३४ ॥

चकारेत्यर्थः। यद्वा कौसल्या सौवर्णादिभिः सूचीभिः असिपथा अश्वस्य चकारेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ पतत्रिणा अश्वेन ॥ ३२ ॥ होतेत्यादि। कृताभिषेका महिषी। उपेक्षिता

१ अंबे अम्बिकेऽम्बालिके। २ उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि। ३ वृषो वाजी। इति वाजसनेयपाठः ॥

परमसंपन्नः परमेण प्रयोगचातुर्येण संपन्नः। ऋत्विक् अध्वर्युः। शास्त्रतः श्रपयापास पपाच। "श्रा पाके"। शास्त्रं च स्वयमेव वक्ष्यति—प्लक्षेति॥३४॥ अथ वपाहोमं सूचयन्नाह—धूमेति। नराधिपः दशरथः यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य। यथान्यायं यथाशास्त्रम्। आत्मनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन् सन् वपाया धूमगन्धं जिघ्रति स्म॥३५॥ वपाहोममुक्त्वा अङ्गहोममाह—हयस्येति। सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र [illegible]। सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य हुतत्वेन शेषभक्षणं नास्तीत्युक्तम्। अङ्गहोमफलं श्रूयते—"अङ्गेअङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः। अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति" इति। यजमानस्य सर्वं पापं निवर्तत इत्यर्थः॥ ३६॥ पूर्वं शास्त्रतः श्रपयामासेत्युक्तम्, तदवदानमाह—प्लक्षेति। अन्येषां यज्ञानां सम्बन्धि हविः वपा। प्लक्षशाखासु क्रियते अवदीयते। अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भागः। वैतसः वैतसे कटे अवदातव्यो भवति। शैषिकोऽण्। अत्र यज्ञशब्देन पशवो लक्ष्यन्ते। तथा च श्रुतिः—"प्लक्षशा-

> धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः। यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन् पापमात्मनः॥ ३५॥ हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः। अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः॥ ३६॥ प्लक्षशाखासु यज्ञाना मन्येषां क्रियते हविः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते॥ ३७॥ त्र्यहोऽश्वमेधः सङ्ख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः। चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्। उक्थ्यं द्वितीयं सङ्ख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम्॥ ३८॥

खायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखायामश्वस्य" इति। अत्र वेतसशाखाशब्दो वैतसकटपरः। वेतसस्य शाखा वैतसी। वैतस्यां संस्कृतो वैतसः। "यस्येति च" इति ईकारलोपः। वैतसकटस्तु पश्वासादनार्थः। "वैतसः कटो भवति अप्सु योनिर्वा अश्वः अप्सुजो वेतसः स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति" इति श्रुतेः। "वैतसकटेऽश्वं प्राश्चमासादयति" इति सूत्राच्च। अतो वैतसकटे वपावदानमिति व्याख्यानं चिन्त्यम्॥ ३७॥ अत्र सवनीयदिनानि कतीत्याकाङ्क्षायामाह—त्र्यह इति। "अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि" इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च

परिवृत्तिः, वावाता भुजिष्या। वावातापरिवृत्तिभ्यां सह महिषीं होत्रादयः अश्वेन समयोजयन्निति सम्बन्धः॥ ३३॥ पतत्रिणः अश्वस्य॥ ३४–३६॥ प्लक्षशाखास्विति 'अन्येषां यज्ञानां यज्ञसम्बन्धिनां पशूनां हविः प्लक्षशाखास्ववधीयते। अश्वमेधस्य अश्वमेधप्रधानपशोः, अश्वस्येत्यर्थः। भागो हविर्भागः वैतस इष्यते। वञ्जुलशाखायां विधायाव्यदातव्यत्वेनेष्यत इत्यर्थः॥ ३७॥ त्र्यहोऽश्वमेध इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। कल्पसूत्रेण तन्मूलभूतैर्ब्राह्मणवाक्यैश्चेत्यर्थः। तान्येव

अश्वमेधः त्र्यहः सङ्ख्यातः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वेऽपि सवनीयाह्नानां प्राधान्यात्तद्ग्रहः । त्रीणि अहानि यस्य स त्र्यहः। " अचप्रत्यन्वव- " इत्यत्र योगविभागादच् । इदमर्द्धमेकं वाक्यम् । तान्यहानि परिगणयति–चतुष्टोमामिति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादग्निष्टोमश्चतुष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एकविंशोक्थ्ययुक्तत्वादुक्थ्यमिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीया संस्था, तद्युक्तं द्वितीयमहः, सर्वस्तोमोऽतिरात्रः तद्युक्तमुत्तरमहः, द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमश्वमेधस्य त्र्यहत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतेऽश्वमेधे शास्त्रान्तरदर्शनात् विहिता अन्येऽपि बहवः क्रतवो राज्ञा कारिता इत्याह–कारिता इत्यर्द्धेन ॥ ३९ ॥ के ते क्रतव इत्यपेक्षायामाह–ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविति द्विवचनेन तस्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि विभक्तिविपरिणामेनायं शब्द अनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादुत्तरेष्व

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ३९ ॥ ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ । अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४० ॥ प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्द्धनः । अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४१ ॥ उद्गात्रे वै तथोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता । हयमेधे महायज्ञे स्वयम्भूविहिते पुरा ॥४२॥ क्रतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः । ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्द्धनः ॥ ४३ ॥

हस्सु ज्योतिष्टोमादयः षट् क्रतवः कारिता इत्यर्थः । शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशिग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठाने महानभ्युदय इति मन्वानेन राज्ञा तेऽपि कारिता इत्यर्थः । अत्र चयनयूपोच्छ्रयपशुनियोजनवपाहोमचतुष्टोमसवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमेण श्लोकाः पठितव्याः । व्युत्क्रमपाठो लेखकप्रमादकृतः । ऋषिरेव वा क्रममविवक्षन् प्रणिनाय ॥ ४० ॥ अथ दक्षिणादानमाह–प्राचीमिति द्वयमेकम् । स्वकुलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य वर्द्धनः, बहुदक्षिणादानं ह्युचितमिक्ष्वाकुकुलस्येति भावः ॥ ४१ ॥ एतावद्दक्षिणादाने किं प्रमाणं तत्राह–एषा दक्षिणा विनिर्मिता विहिता, " प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः " इत्यादिसूत्रेणेति शेषः । स्वयम्भूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । " प्रजापतिरश्वमेधमसृजत " इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । न्यायतः शास्त्रतः हि यस्माद्राजा ददौ

त्रीण्यहानि दर्शयति–चतुष्टोममित्यादि ॥ ३८ ॥ इतरे साङ्गभूताः क्रतवोऽनुष्ठिता इत्याह–कारिता इति । (कारितास्तत्र बहवो विहिताः) शास्त्रदर्शनात् शास्त्रेण चोदितत्वात्, विहिताः वेदविहिताः, बहवः क्रतवः कारिताः अनुष्ठिता इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तानेव क्रतून परिगणयति–ज्योतिष्टोमेति । आयुरायुर्नाम, अतिरात्रा

तस्माद्दत्विजोऽब्रुवन्नित्यन्वयः । यद्यपि "महापृथिवी न देया" इति इदं निषिद्धं तथाप्यत्र प्रदेशविशेष एव दत्त इति ज्ञेयम्, प्रतिषेधवदत्र विधे रपि दर्शनात् केसरिदानवद्विकल्पो वा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ न भूम्येति सार्द्धश्लोकः । अशक्तौ हेतुः—रता इति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्यायाध्ययने ॥ ४५ ॥ कथं दत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रयमिति । निष्क्रयं मूल्यम्, कृत्स्नपृथिव्या मूल्यं कुतो लभ्यते ? तत्राह किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः॥४६॥ किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम्, समुद्यतं समुपस्थितम् । एवमिति । नरपतिरेवमुक्तः सन् दशशतसहस्राणि, दशलक्षाणि यावत् । ददौ ॥४७॥ दशेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् । नृप इत्यस्य पूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्वयः । चतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्रतिनिधित्वेन

ऋत्विजश्चाब्रुवन् सर्वे राजानं गतकल्मषम् । भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥४४॥ न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने । रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप । निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४५ ॥ मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् । तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ४७ ॥ दशकोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ४८ ॥ ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋश्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ४९ ॥ ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रविभागं द्विजोत्तमाः । सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५० ॥

दत्तानि, न तु दक्षिणात्वेन । अतः—"×तस्माद्रजतश्हिरण्यमदक्षिण्यम्" इति श्रुत्या न विरोधः ॥ ४८ ॥ ऋत्विज इति । सर्वे ऋत्विजः सहिताः सन्तः वसु दक्षिणाप्राप्तं धनम् अंशीकृत्य दानाय ऋश्यशृङ्गाय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ४९ ॥ तत इति । न्यायतः शास्त्रतः "यावदध्वर्यवे ददाति" इति द्विवचनेन अतिरात्रस्य द्विरावृत्तिर्गम्यते ॥ ४०–४३ ॥ ऋत्विज इत्यादि । अमूल्यमिमां पृथ्वीं निष्क्रियेण कथं क्रीणीयामित्यत्राह—निष्क्रयं किञ्चिदेवेति । तव शक्त्यनुसारेणास्मदभिलषितानुसारेण चेत्यर्थः । निष्क्रयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या मूल्यमुच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । समुद्यतमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्त इति । नरपतिशब्दो यौगिकः, नृपशब्दो रूढ्या वर्तते, अतो न पौनरुक्त्यम् । दशकोटीरित्यर्धं पूर्वेण सम्बध्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ऋत्विज इति ।

× यदश्रशीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत् तस्माद्रजतः हिरण्यमदक्षिण्यमश्रुजं हि । यो बर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयम् । इति श्रुतिः ।

तदूर्ध्वं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भवति ” इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋश्यशृङ्गवसिष्ठमुखेन प्रविभागं कृत्वा । सुप्रीतमनसः प्रत्यूचुः । सुप्रीतमनस इति विशेषणेन सर्वे वयं प्रीताः स्म इति प्रतिवचनप्रकारोऽवगम्यते ॥ ५० ॥ तत इति । प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः । “ यावन्तो वै सदस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः ” इति श्रुतेः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥ ५१ ॥ दरिद्रायेति । हस्ताभरणं याचमानाय कस्मैचित् दरिद्राय, तदेव ददावित्यर्थः ॥ ५२ ॥ तत इति । ततः यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥५३॥ तस्येति । तस्य तस्मै ॥५४॥

ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः । जाम्बूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥५१॥ दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् । कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥५२॥ ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः । प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः॥५३॥ तस्याशिषोऽथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः । उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥५४॥ ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् । पापापहं स्वर्नयनं दुष्करं पार्थिवर्षभैः ॥५५॥ ततोऽब्रवीदृश्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा । कुलस्य वर्द्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५६ ॥ तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः । भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥५७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥१४॥

तत इति । पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितमपहन्तीति पापापहम् । “ अपे क्लेशतमसोः ” इति हन्तेर्डप्रत्ययः । तमःपर्यायोऽत्र पापशब्दः । स्वर्नयनं पुत्रप्रापणद्वारा स्वर्गप्रापकम् । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्करम्, न विद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं यज्ञमश्वमेधं प्राप्य प्रीतमनाः, बभूवेति शेषः ॥ ५५ ॥ एवं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमे भगवदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधे निर्वृत्ते साक्षाद्भगवदाराधनं पुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुं सुमन्त्रोक्तं मनसि निधाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते–तत इति । कुलस्य वर्द्धनं पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतं कर्मेत्यर्थः । त्वं तु कर्तुमर्हसीत्यन्ते इतिरध्याहार्यः ॥ ५६ ॥ तथेति । पुत्रीयं कर्म करिष्ये सुताश्च भविष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

प्रददुः पुरो न्यस्तवन्तः ॥ ४९ ॥ ततस्ते न्यायत इति । प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् अत्यन्तं मुदिताः स्म इति प्रत्यूचुः एतदेवालमित्यूचुः ॥ ५० ॥ तत इति । प्रसर्पकेभ्योऽभ्यागतेभ्यः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवम् ॥ ५१-५७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ०श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ दशरथाराधनव्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमाववतितीर्षुर्भगवानानुषङ्गिकदुष्कृद्विनाशाय देवैरभ्यर्थ्यते पञ्चदशे–मेधावीत्यादि। ततः प्रतिज्ञानन्तरम्। मेधावी मेधा धारणक्षमा धीः, तद्वान्। "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः। वेदज्ञः अथर्वणवेदज्ञः स ऋश्यशृङ्गः किञ्चिद् ध्यात्वा किं कर्म कर्तुमत्रोचितमिति क्षणं विचिन्त्य, मेधावितया ततः तदुत्तरक्षण एव लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् तं नृपमिदमुत्तरमब्रवीत्, द्विकर्मको ब्रुविः ॥ १॥ इष्टिमिति। पुत्रीयां पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूताम्, "पुत्राच्छ च" इति छप्रत्ययः। इष्टिं यागविशेषम्। ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तम्। "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति पञ्चमी। करिष्यामीत्युक्तवान्। मन्त्रदृष्टेन वेदावगतेन कर्मणा अग्नौ जुहाव च। शास्त्रदृष्टक्रमेण

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम्। लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात्। अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात्। जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥३॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः। भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥ ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः। अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥ भगवन् त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः। सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन् पुरा। मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥

एकामाहुतिमकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतच्छेषं 'ततो वै यजमानस्य' इत्यादिना वक्ष्यति। मध्ये भगवदवतरणस्य निमित्तान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति–तत इत्यादिना। ततः तत्राश्वमेधे, देवादयः यथाविधि यथाक्रमं भागप्रतिग्रहार्थं स्वस्वहविर्भागस्वीकारार्थं, समवेताः संमिलिताः, यज्ञसदसीति शेषः। अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण ब्रह्मापि समुच्चीयते॥४॥ ता इति। ताः देवताः तस्मिन्। प्रकृते सदसि अश्वमेधसदसि। यथान्यायं यथाक्रमम्। समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं महत् फलद्वारा गुरुतरं वचनमब्रुवन् ॥५॥ भगवन्निति। त्वत्प्रसादेन जनिताद्वीर्यादित्यन्वयः ॥६॥ को मत्प्रसादः कथं

मेधावीति। अतीन्द्रियार्थदर्शी सः। ध्यात्वा दशरथस्य पुत्रसिद्धिः केन कर्मणा भवेदिति विचिन्त्य। लब्धसंज्ञः प्राप्तनिश्चयः ॥१॥ इष्टिमिति। पुत्रीयां पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां पुत्रकारणात् पुत्रोत्पादनकारणत्वेन विधानात्। अथर्वशिरसि सिद्धां निष्पन्नाम् विधानतः शास्त्रोक्तप्रकारेण मन्त्रदृष्टेन मन्त्रप्रकाशितेन॥२–६॥ त्वयेति। तं त्वद्दत्तवरम्। तं–

विषम०—चकाराद्ब्रह्मापि समुच्चीयते ॥ ४ ॥ समेत्य अन्तर्द्धानशक्त्या इतरानवलोकमिति शेषः ॥ ५ ॥

भवतां तत्प्रतीकाराशक्तिस्तत्राहुः—त्वयेति । वरः अस्माभिरवध्यत्वरूपः । त वरं । मानयन्तः पूजयन्तः । सर्वं पीडनम् ॥७॥बाधनमेवोपपादयन्ति—उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति उच्छ्रितान् उन्नतान् लोकपालान्, त्रिदशराजानम् । समासान्तस्य अनित्यत्वाट्टजभावः । प्रधर्षयितुं तिरस्कर्तुम् । स्थानात्प्रच्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ऋषीनिति । असुरान् राहुप्रभृतीन् । अतिक्रामति, पीडयतीति यावत्॥९॥ नैनमिति । एनं रावणं प्रति न प्रतपति मन्दकिरणो भवति, क्रीडापर्वतसञ्चारादिदशायामिति भावः । पार्श्वे, अस्येति शेषः । न वाति पुष्पवाटिकादिषु,पुष्पपतनादिभयादिति भावः । चलोर्मि

उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छ्रितान् द्वेष्टि दुर्मतिः । शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन् यक्षान् सगन्धर्वानसुरान् ब्राह्मणांस्तथा । अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥ नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः । चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥ १० ॥ तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् । वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्त्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् । हन्ताऽयं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् । अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो मानुषांस्तदा । तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् । सर्वे महर्षयो देवाः प्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

माली सदा चञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् न कम्पते, गर्वितोऽयमुल्लसतीति शोषणभयादिति भावः ॥ १० ॥ तदिति । भयादिति भावः । भयं उत्पन्नमिति शेषः । कर्तुं चिन्तयितुम् ॥ ११ ॥ एवमिति । उक्तः, ब्रह्मेति शेषः । चिन्तयित्वा, उपायमिति शेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षे ॥१२॥ अयंशब्दार्थमाह—तेनेति । तत्तथोक्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदिति । तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ञानात् अवमानात् । मानुषात् मानुषेण । मृत्युः मारकः ॥ १४ ॥ एतदिति । प्रहृष्टाः, यथाकथंचिद्वधोपायसम्भावनयेति भावः ॥ १५ ॥ अथ परमकारुणिको भगवान् " परित्राणाय साधूनां विनाशाय च

१ जगत्पतिः ॥ वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा । तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमैः ॥ इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥" इत्युक्तरीत्या धर्मसंस्थापनादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूरणाय चावतितीर्षुराज गामेत्याह–एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे रक्षापेक्षासमये । अनेन चिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वं गम्यते । " सर्वज्ञोऽपि हि देवेशस्सदा कारुणिकोऽपि सन् । संसारतन्त्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षां प्रतीक्षते ॥" इति ह्युक्तम् । विष्णुः सर्वान्तर्यामितया व्याप्य वर्तमानः, भोगादप्यासेधनमेव वरमिति स्थित इत्यर्थः । "त्वं मेऽहं मे" इत्यादि । महाद्युतिः रक्षणावकाशलाभसमुदितहर्षप्रकर्षकृतकान्तिविशेषयुक्तः । अनेनेतःपूर्वं संसारिजनदुर्दशावलोकनेन दूयमानमानसत्व मुक्तम् । " स एकाकी न रमेत " इति श्रुतेः । शङ्खचक्रगदापाणिः–आश्रितानां रक्षणापेक्षायां रक्षणोपकरणग्रहणाय विलम्बो माभूदिति सर्वदा तैरुपेतः । " पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः ॥" इत्यभियुक्तोक्तम् । पीतवासाः आश्रितरक्षणत्वरया बद्धकक्षः । जगत्पतिः–उक्तसकलविशेषहेतुभूतस्वस्वामिभावसम्बन्धवान् । उपयातः वैकुण्ठात् दशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ १६ ॥ तनि०–एतस्मिन्नन्तरे तेषां रक्षापेक्षावसरे । एतस्मिन्नन्तरे क्षणं विलंबितं चेत् त एवागच्छन्ति ततः पूर्वमेव गन्तव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे देवगोष्ठ्यां यदा रक्षाप्रसङ्गो जातस्तदैव ज्ञातमिति सर्वज्ञस्यास्याश्रितरक्षानुकूल्यमार्जवं च व्यञ्जितम् । एतस्मिन्नन्तरे अन्यस्य चेद्रक्षणमनुमतम्, स्वस्य रक्ष्यलाभो न स्यादिति " अतान्त्रितचमूपतिप्रहितहस्तम् " इत्यादिवत् त्वराधिक्यं गम्यते । उपयातः देवानामपि त्वरातिशयेन मध्येमार्गं मेलनं यथा न स्यात्तथोपयातः । यस्य फलापेक्षा स एव फलप्राप्त्यर्थं स्वयमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वा उपयातः । रक्षणप्रसङ्गविच्छेदभयेन यावदासनमपरिज्ञात एवोपयातः । " स चापि रामः परिषद्गतः शनैः " इत्यादिवत् । विष्णुरुपयातः । पूर्वमेव तत्र स्थितोऽपि इदानीं विग्रहेणाभिव्यक्तस्सन्नुपयातः । सर्वेश्वरोऽप्युपयात इति सौलभ्यमुक्तम् । एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयात इति देवाः विधिशिवादिषु कञ्चन रावणहनने प्रार्थयेयुः, तदा ते तद्धननाशक्त्या नोत्तरं ब्रूयुः, तदा तेषामवमतिश्शरणागतारक्षणजन्यमानसखेदश्च स्यातामिति तेषामवमानमानसखेदौ माभूतामित्यविलम्बितमुपयातः । महाद्युतिरुपयात इति " दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भास्सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥" इत्याद्युक्तदुःसहाप्रमेयतेजोवत्त्वेऽपि तादृशतेजसस्सर्वजनाह्लादकत्वं व्यज्यते । विष्णुर्महाद्युतिरिति स्वरूपवद्द्युतेरप्यपरिमेयत्वं ध्वनितम् । विष्णुरुपयात इति उपगमनसमकालमेव शिवादीनामवमानभयमिन्द्रादीनां रावण भयं च निवृत्तमिति ध्वनितम् । शंखचक्रगदापाणिः " नैनं सूर्यः प्रतपति " इत्याद्युक्तरीत्या स्वस्वव्यापारेष्वपि सङ्कोचवन्तस्स्वपदभ्रंशशङ्किनो देवास्सभासु निःशङ्कं किल रावणवधोपायमालोचयन्ति । तदानीमेव चेद्रावणस्तत्र आगच्छति तदा सकलदेवशिरश्छेदकः स्यात्, सकललोकशरण्यत्वहानिस्स्वस्य भवेदिति ततः पूर्वमेवायुधादिसकलयुद्धपरिकरयुक्त एवागतः, न तु भोजनपरिकरयुक्त इति । भागप्रतिग्रहार्थत्वं त्वानुषङ्गिकम् । पीतवासाः "तस्य महारजतं वासः" इत्याद्युक्तपीताम्बरयुक्तः ।

जगत्पतिः जगत्पोषकः, जगतः पोषणं नाम अन्योन्यः परिभवनिवारणम् । एवंविधस्योपास्यत्वं शरणागतिमन्त्रोक्तचरणपदोपलक्षितप्रपत्तव्यविग्रहवैशिष्ट्यं च व्यञ्जितम् ॥ १६॥ ब्रह्मणेति । तत्र सदसि ब्रह्मणा समागम्य समाहितः करिष्यमाणरक्षणकृत्ये एकाग्रः तस्थौ । तम् आश्रितरक्षणसन्नद्धम् । सर्वे सुराः ब्रह्मादयः पितामहपुरोगमानित्युपसंहारात् । समभिष्टूय सम्यक् स्तुत्वा । संनताः सम्यक् नताः प्रणताः सन्तः अब्रुवन् ॥ १७ ॥ त्वामिति, अर्द्धमेकं वाक्यम् । हे विष्णो ! लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे। "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः । " स्मारये त्वां न शिक्षये " इतिवत् । केवलं त्वां प्रोत्साहयिष्यामः । स्वयमेव स्वकीयरक्षणे प्रवृत्तत्वादिति भावः । यदि नियोजनमेवार्थः स्यात् तदा पूर्वश्लोकोक्तम्

ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः । तमब्रुवन् सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः ॥ १७ ॥ त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १८ ॥ राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभोः । धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ १९ ॥ तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च । विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ २० ॥ तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् । अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २१ ॥ स हि देवान् सगन्धर्वान् सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् । राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २२ ॥ ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा । क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २३ ॥

अभिष्टूय सन्नता इत्येतद्विरुद्ध्यते, किंच नियोजनमत्र प्रार्थनमेव । एवमुत्तरत्र भगीरथवचने 'हरस्तत्र नियुज्यताम्' इति वक्ष्यति ॥ १८ ॥ किं नियोज्यमित्यत्राह द्वाभ्याम्-राज्ञ इत्यादि । पितृभावयोग्यत्वपराणि विशेषणानि । तस्येति यजमानो हस्तेन निर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्तयो दक्षकन्याः ता उपमा यासां तास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥१९॥२०॥ मम पुत्रभावेन भवतां किं प्रयोजनम् तत्राहुः-तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु । प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिवृद्धम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः अवध्यं दैवतैरिति । " कृत्यानां कर्तरि वा" इति पक्षे तृतीया ॥२१॥ स किमर्थं हन्तव्यस्तत्राहुः-स हीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २२ ॥ ऋषय इति । ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन ऋषयो हिंसिताः ।

-नित्यमिति तद्वरदानरूपं त्वयोक्तं वाक्यम्, सर्वं दौर्जन्यमिति शेषः ॥७-११॥ एवमुक्त इति । हन्तेति हर्षे । वधोपायो मृत्युः ॥१२-१७॥ त्वामिति । नियोक्ष्या

क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः। लिङ्गविपर्यय आर्षः । मिथुनवृया चरतां हिंसनात् क्रूरेणेत्युक्तम् । किलेत्यैतिह्ये ॥ २३ ॥ वधार्थमिति । तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः, त्वत्समीपमिति शेषः । सिद्धादयश्चायाताः ततः रावणवधार्थं त्वां शरणमुपायं गताः ॥ २४ ॥ रुद्रादिषु विद्यमानेष्वहमेव किमर्थमर्थ्य इत्यत्राहुः—त्वमिति । हे देव ! त्वं नः परमा गतिः उपायः, नान्ये । परान् शत्रून् तापयतीति परंतपः । "द्विषत्परयोस्तापेः" इति खच् । अनेन शत्रुवधसामर्थ्यमुक्तम् । मनः कुरु, अवतारितुमिति शेषः । देवशत्रूणामिति बहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वा

वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह । सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २४ ॥ त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप । वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः । पितामहपुरोगांस्तान् सर्वलोकनमस्कृतः । अब्रवीत् त्रिदशान् सर्वान् समेतान् धर्मसंहितान् ॥ २६ ॥ भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् । सपुत्रपौत्रं सामात्य समित्रज्ञातिबान्धवम् ॥२७॥ हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् । दश वर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥ २८ ॥ एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् । मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ २९ ॥ ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधम् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३० ॥

दीनामपि वधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेण पूर्वं 'कृत्वात्मानं चतुर्विधम्' इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ एवमित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयुतान् ॥ २६ ॥ भयमित्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भयं त्यजत वः युष्माकं भद्रमस्तु, यस्मादहं सर्वेषां हितार्थं रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षसहस्राणि वत्स्यामीति योजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपयात इति हि पूर्वमुक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमिति । आत्मवान् सर्वात्मशेषी । मानुषे मनुष्येषु । जात्येकवचनम् । चिन्तयामास यथा दैवैराज्ञप्तं तथेति शेषः । जन्मभूमिं जन्मस्थानम् ॥ २९ ॥ तत इति । ततः चिन्तानन्तरं पद्मपलाशाक्षः दशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः । यद्वा पद्मपलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः, तथा च सर्व

महे-प्रार्थयामहे ॥१८॥१९॥ विष्णो इति । कृत्वात्मानं चतुर्विधमिति चातुर्विध्यविधानं रावणेन्द्रजिल्लवणगन्धर्ववधादीनां प्रत्येकं देवकार्याणां सद्भावात् ॥२०-२४॥

स्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" इत्युक्तरीत्या परत्वचिह्नपुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवञ्च सर्वस्मात् परोऽपि जन्म रोचयामास, यथा जनिमतो जन्महानिरभिलषिता तथा जनिरहितस्यापि जनिरभिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यभिलषितं भवति । कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथगुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहमभिलषितवान् । आत्मानं स्वशरीरं चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण । पितरं "पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ" इत्युक्तरीत्या सर्वपिता स्वपुत्रं कञ्चित्पितरमभिलल्लाष रोचयामास ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपम् "गुणै दशरथोपमम्" इत्युक्तरीत्या जनित्वार्जितैः स्वाभाविकैश्च गुणैः स्वसदृशं देवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन निश्चितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । ततः भगवदिच्छानन्तरम्, सरुद्रा इत्यनुवादात् पूर्वं रुद्रोऽपि शरणागत इति सिद्धम् । दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः स्तुतिभिः

ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३१ ॥ तमुद्धतं रावण मुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् । विरावणं साधुतपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धर तं भयावहम् ॥ ३२ ॥ तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् । स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स्तुतिरूपप्रबन्धैः तुष्टुवुः श्लाघयामासुः । मधुसूदनमिति मधुवदयमपि निरसनीय इत्याशयेनोक्तम् ॥ ३१ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति । उद्धतं जन्मत एवोद्धतम् । तं प्रसिद्धम् उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदानेन प्रवृद्धदर्पम् । लोकान् विरावयतीति विरावणम्, सर्वलोकानामाक्रन्दयितारं, तपस्विनां कण्टकं शत्रुम् । "क्षुद्रे शत्रौ च कण्टकः" इति वैजयन्ती । अतएव तपस्विनां भयावहं तं रावणं साधु निःशेषम् उद्धर उन्मूलय ॥ ३२ ॥ तमेवेति । एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः । स्वर्लोकं वैकुण्ठम् । क्वचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिरकालस्थायि । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रेति सम्बोधनम् । गुप्तम् अस्मदादिभिः दुरधिगमम् । "अत्यर्कानलदीप्तं तत् स्थानं विष्णोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥" इति

त्वमिति । नृणां लोके मनः कुरु । अवतरितुमिति शेषः ॥ २५ ॥ एवमिति । मानुषे मनुष्येषु ॥ २६–२९ ॥ तत इति । रोचयामास ऐच्छत ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तमिति । उग्रते ःसम दीप्तविक्रमम् । विरावणं विरावयति लोकानिति विरावणः तम् । उद्धर उत्पाटय ॥ ३२ ॥ तमेवेति । गतज्वरः-विनिवर्तिताश्रिततापादिः । गतदोषकल्मषः

महाभारतोक्तेः । गतदोषकल्मषं दोषा रागद्वेषादयः, गतानि तद्रूपकल्मषाणि यस्मात्तत्तथा । अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गतज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः । अनेन पुनः प्राप्तिपर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्तरिष्यन्तीति चिन्ताकुलत्वमुक्तम् । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते । अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मषत्वादिविरोधः । अन्तरिक्षादुपरितनलोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वात् । अतएव हि क्वचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्वर्गपदप्रयोगः । "ब्रह्मलोकं प्रयास्यति" इत्यत्रापि ब्रह्मणः स्वस्य लोकम् अप्राकृतस्थानम् परमपदमिति व्याख्यातम् । स्वर्लोकमिति सम्यक् पाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः । जानन्नपि सुरानेवं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेस्सुराः । यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् । मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम । येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥

एवं मनुष्यलोके दशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः कर्तव्य इत्युक्तम्, तत्र किं मया उपेन्द्रादिवत् स्वस्वरूपेण स्थातव्यम्, उत प्रकारान्तरेणेति भगवान् बहुमानार्थं पृच्छति–ततइत्यादि । न रिष्यन्ति न नश्यन्तीति नराः, नित्यवस्तूनि । "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः । सुप्सुपेति नगनेकादिवत् समासः । नराणां समूहो नारम् । "तस्य समूहः" इत्यण् । नारमयनं वासस्थानं यस्यासौ नारायणः । "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति णत्वम् । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनं नारायणः । इध्मव्रश्चनः पलाशशातन इत्यादिवल्ल्युडन्तस्यापि पुँल्लिङ्गत्वम्, एवं सर्वस्मात्परोऽपि सुरसत्तमैः नियुक्त इत्याश्रितपारतन्त्र्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः जानन्नपि उत्तरनिश्चयज्ञोऽपि सम्मानार्थं श्लक्ष्णं मधुरं वचनमब्रवीत् ॥ १॥ उपाय इति । आस्थाय स्वीकृत्य यमुपायमास्थाय तं निहन्यां स उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ एवमिति । मानुषीं न तु दैवीम् ॥ ३ ॥ तत्र हेतुमाह–स हीति । लोककृत्वे हेतुः

दोषशब्देन रोगादयो लक्ष्यन्ते । सुरेन्द्र हे उपेन्द्र ! अतएव स्वर्लोकमागच्छेति प्रार्थना युज्यते । गुप्तम् त्वत्प्रभावेनेति शेषः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां॰ बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ततो नारायण इति । नियुक्तः प्रार्थितः । जानन्, वधोपायमिति शेषः ॥ १ ॥ देवत्वं विहाय मनुष्यत्वं

१ देवो नियुक्तः । २ रावणस्य दुरात्मनः । ३ मानवं रूपमास्थाय । इति च पाठः ।

लोकपूर्वज इति । लोकशब्दोऽत्र देवादिजनपरः ॥ ४ ॥ सन्तुष्ट इति । मानुषादन्यत्र मानुषं विना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नेति वरं प्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयं कुतो न दत्तं मानुषेभ्य इत्यत्राह–अवज्ञाता इति ॥ ६ ॥ एवमिति । दर्पितः सञ्जातदर्पः ॥ ७ ॥ प्रकृतमुपसंहरति–तस्मादिति । इतीति । पितरमिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ स चापीति । तस्मिन् काले भगवदवतितीर्षाकाले । पुत्रियामित्यत्र ह्रस्व आर्षः ॥ ९ ॥ स इति । निश्चयं मनुष्यभूत एवावतरिष्यामीति निश्चयम् । आमन्त्र्य साधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथ पुत्रकामेष्टिफलं भगवतश्चतुर्धावतारं सूचयन्

सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः[1] ॥ ६ ॥ एवं पितामहात्तस्माद्वरं प्राप्य स दर्पितः[2] । उत्सादयति लोकाँस्त्रीन् स्त्रियश्चाप्यवकर्षति ॥ ७ ॥ तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परंतप । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् । पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम्[3]॥८॥ स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन् काले महाद्युतिः । अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः॥९॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् । अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् । प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णरक्ताम्बरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्वनम् । स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥

प्रजापतिप्रेरितपुरुषेण पायसप्रदानं दर्शयति–ततो वा इति, श्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरन्तर्द्धानानन्तरम् । यजमानस्येति वर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकाल एव प्रादुर्भावः सूचितः । पावकात् आहवनीयात् । भूतं पुरुषविशेषः । स्निग्धाः चिक्कणाः हर्यक्षस्येव तनुजाः लोमानि श्मश्रुप्रवरा मूर्द्धजाः

प्राप्यैव रावणो हन्तव्य इत्यत्र को हेतुरित्यभिप्रायेण पृच्छति–उपायः क इति ॥ २–४ ॥ सन्तुष्ट इत्यादि । मानुषादन्यत्र नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं न भवेदिति वरं ददावित्यन्वयः ॥ ५–७ ॥ तस्मादिति । दृष्टो निश्चितः ॥ ८–१० ॥ तत इत्यादि श्लोकपञ्चकमेकान्वयम् । महद्भूतं पुरुषविशेषः । कृष्णरक्तेति । स्निग्धाः

१ वरदानेन मानवाः । २ गर्वितः । ३ नृपं दशरथं भृशम । इति च पाठान्तरम् ।

केशाश्च यस्य तत्तथा। समुत्सेधः उन्नतिः। दृप्तशार्दूलविक्रमं तद्वद्भयङ्करम्। प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारम्, तैक्ष्ण्यातिशयेन दीप्तानलशिखोपमम्। तप्तजाम्बूनदमयीं द्रुतकनकमयीम्। राजतः रजतविकारः अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तान्। पात्र्यास्स्त्रीलिङ्गत्वेन पत्नीसाम्यम्। मायामयीमिव असम्भावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः। स्वयं प्रगृह्य प्रादुर्भूतमित्यन्वयः। विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेण गृहीतुमशक्यत्वात् बाहुभ्यामित्युक्तम् ॥११–१५॥समवेक्ष्येति। दशरथं समवेक्ष्येदमब्रवीत्। कथम्? इहागतं मां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतम्।"दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति प्राग्दी

शुभलक्षणसम्पन्नं दिव्याभरणभूषितम्। शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥१३॥ दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम्। तप्तजाम्बूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससम्पूर्णां पात्रीं पत्नीमिव प्रियाम्। प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥१५॥ समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम्। प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥१६॥ ततःपरं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः। भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १७ ॥ अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत्। राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ १८ ॥ इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम्। प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेति प्रयच्छ वै। तासु त्वं लप्स्यसे पुत्रान् यदर्थं यजसे नृप ॥ २० ॥ तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम्। पात्रीं देवान्नसम्पूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २१ ॥

व्यतीयो ण्यप्रत्ययः। नरं विद्धि ॥१६॥ ततःपरमिति। ततःपरम्, तदनन्तरमिति यावत्। 'प्राजापत्यं च मां विद्धि' इत्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः। तदा तदैव ॥१७॥ अथो इति। अथो अथेति पर्यायौ। अर्चयता, अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामिति शेषः ॥१८॥ इदंशब्दार्थमाह–इदं त्विति। देवनिर्मितं देवेन विष्णुना निर्मितम्। धन्यं धनकरम्। स्वर्गादित्वाद्यत् ॥ १९ ॥ भार्याणामिति। अनुरूपाणाम् सवर्णानामित्यर्थः। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २० ॥ तथेति। देवान्नं देव

हर्यक्षस्य सिंहस्येव तनुजानि लोमानि श्मश्रुप्रवराः मूर्धजाश्च यस्य। "हर्यक्षः केसरी हरिः" इत्यमरः। हर्यक्षस्य राक्षसस्येति वा, समुत्सेधः-उन्नतिः, दृप्तशार्दूलवत् विक्रमः पदविन्यासो यस्य तत्। राजतान्तपरिच्छदाम्-राजताः रजतनिर्मिताः अन्ते परिच्छदाः रचनाविशेषाः यस्यास्ताम्। मायामयीमिव विचित्रकार्यकरीमिव ॥ ११–१५ ॥ समवेक्ष्येति। प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिनम्। प्रजापतिना प्रेषितमिति यावत्। नरं पुमांसम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अथो इति। अर्चयता यज

निर्मितान्नम् । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥२१॥ अभिवाद्येति । अभितः प्रदक्षिणमभिप्रदक्षिणम् ॥२२॥ तत इति । प्राप्य लब्ध्वा ॥२३॥ तत इति । अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारम् । संवर्तयित्वा समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपं कर्म । तत्र अग्नौ ॥२४॥ हर्षेति । हर्षरश्मिभिः हर्षकृतकान्तिभिः । उद्योतम् उद्भूतप्रकाशम् । अन्तःपुरम् अन्तःपुरस्त्रियः । शारदस्य शरदि भवस्य । अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयं हर्षः पायसप्रदानकृतः ॥२५॥ स इति । पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २६ ॥ अथ राज्ञः पत्नीभ्यो विभज्य पायसप्रदानमाह त्रिभिः—कौसल्याया इत्यादि । पायसस्यार्द्धं पायसार्द्धम् । अर्द्धशब्दोऽत्र समांश

अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् । मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् । बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् । संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमाबभौ । शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २५ ॥ सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् । पायसं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २६ ॥ कौसल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा । अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २७ ॥

वचनः । " अर्द्धं समेंऽशके " इत्यमरः । ददौ ज्येष्ठपत्नीत्वादिति भावः । अर्द्धात् पृथक्कृत्य अर्द्धं सुमित्रायै द्वितीयमहिष्यै ददौ, चतुर्थांशमित्यर्थः । अवशिष्टस्य पायसस्यार्द्धमवशिष्टार्द्धम्, अष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यै तृतीयमहिष्यै ददौ । पुत्रार्थकारणात् पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् । इदं त्रिष्वपि

मानेन ॥ १८–२३ ॥ तत इति । अद्भुतप्रख्यम् अद्भुतकान्तिम् । संवर्तयित्वा निर्वर्त्य समाप्येत्यर्थः । कर्म पायसदानरूपम् । तत्र-अग्निकुण्डे ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिः हर्षोद्भूतमुखकान्तिभिः ॥२५॥ स इति । पुत्रीयम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥२६॥ कौसल्याया इत्यादि । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धम् अवशिष्टस्य चतुर्थांशस्यार्द्धं प्रददौ ॥२७॥

मुनिभाव०—कौसल्याया इत्यादि । महीपतिः दशरथः कौसल्यायै पायसार्धं पायसस्य अर्धं ददौ । अर्धादर्धम् अवशिष्टार्धादर्धं सुमित्रायै ददौ । अवशिष्टादर्धम् कैकेय्यै ददौ । अवशिष्टार्धम् अवशिष्टं च तत् अर्धं च तत्पुनरनुचिन्त्य सुमित्रायै ददौ । कौसल्यायै अर्धांशम्, सुमित्रायै चतुर्थभागमष्टमभागं च, कैकेय्यै अष्टमभागं ददावित्यर्थः । जननप्रकारः–" कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् । विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमिक्ष्वाकुनन्दनम् । भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः । साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः । " साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः इत्यत्र चतुर्थांशे भागः चतुर्भागः, अष्टमांश इत्यर्थः ।

दानेष्वन्वेति॥२७॥ प्रददाविति । अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया सुमित्रायाः अधिकांशभाक्त्वं भवेदिति विचार्येत्यर्थः। तस्यापि हि कैकेय्यै दाने कैकेयीसुमित्रयोः समांशता स्यात् । तन्न युक्तम् । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैषम्यं न स्यात् । कैकेयी हि कनिष्ठा "न तेऽम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथञ्चन" इत्यत्रेतरपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वमुक्तम् । वल्लभायामपि कैकेय्यां सम्भोगविषये पक्षपातः, न तु धर्म्यसंविभागे । अतो बहुमानाय ज्यैष्ठ्यक्रमात् भागतारतम्यं कृतम्, अतएव 'सम्मानं मेनिरे' इति वक्ष्यति। ततोऽनेन भागेन रामो विष्णोरर्द्धांशः, लक्ष्मणः पादांशः, भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्द्धांशौ। नन्वेवं सति कथमुत्तरत्र भरतः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः, लक्ष्मणशत्रुघ्नौ विष्णोरर्द्धसमन्वितावित्युच्यते ? सत्यम्, 'साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः' इत्यत्र साक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्द्धस्य रामांशस्य चतुर्थो भाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्य भागश्चतुर्भागः, अष्टमांश इत्यर्थः । अर्द्धसमन्वितावित्यत्राप्यर्द्धशब्द एकदेशवाची । "भित्तं शकल

प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ २८ ॥

खण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्येकदेशेऽपि पुँल्लिङ्गार्द्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्र प्राशनादिक्रमवशात् भरतस्य लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यां ज्यैष्ठ्यम् । ननु लक्ष्मणस्य भरतात् ज्यैष्ठ्यमंशाधिक्यात् प्रथमप्राशनाच्च। अतएव वक्ष्यति–"ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परन्तपः। अभ्यवादयत प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥" इति । मैवम्, कैकेय्या एव प्रथमप्राशनं सुमित्राया द्वितीयांशग्रहणविलम्बेन प्राशनविलम्बात्, उत्पत्तिक्रमे तथोक्तेः । 'न संख्ये भरता

अवशिष्टार्द्धम् अवशिष्टमष्टमांशं सुमित्रायै पुनर्ददाविति सम्बन्धः । अर्धशब्दोऽत्र समप्रविभागपरः। अनुचिन्त्य कैकेय्या अपि सुमित्राया अधिकांशभाक्त्वं विचार्य, अत्र कौसल्यायाः सुमित्राकैकेयीभ्याम् अधिकांशदाने ज्येष्ठात्वम्, सुमित्रायाः पादोनार्धांशदाने मध्यमात्वम्, कैकेय्याः प्रेमास्पदत्वेऽपि कनिष्ठात्वमष्टमांशदाने

"अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ । सर्वार्थकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ " अर्धसमन्वितावित्यत्र अर्धशब्दः अंशे वर्तते, नियमाभावात्, अंशसमन्वितावित्यर्थः । यद्वा कौसल्यायै अर्धं ददौ, सुमित्रायै अर्धादर्द्धम् शेषेऽर्धे अर्धादर्धम्, अष्टमांशमित्यर्थः। कैकेय्यै अवशिष्टार्धम् अष्टमांशं विना अवशिष्टार्धं भागमित्यर्थः । पुनः सुमित्रायै अवशिष्टार्धं शेषमष्टमांशं ददौ । कौसल्यायै अर्धांशम्, सुमित्रायै द्विवारं चतुर्थांशम्, कैकेय्यै चतुर्थांशं ददावित्यर्थः । जननप्रकारः–कौसल्या विष्णोरर्धं राममजनयत्, कैकेयी साक्षाद्विष्णोश्चतुर्थभागं भरतमजनयत् । विष्णोरर्धसमन्वितौ अंशसमन्वितौ सुतावजनयदित्यर्थः । यद्वा "विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम्" इति देवैरुक्तत्वात् कौसल्यायै पायसार्धं ददौ । सुमित्रायै अर्धादर्धम्, कौसल्यायै यदर्धं दत्तं तस्मादेवार्धं ददावित्यर्थः ; कैकेय्यै अवशिष्टार्धम्, अवशिष्टे अर्धे अर्धं चतुर्थांशं ददावित्यर्थः । सुमित्रायै पुनरवशिष्टार्धम्, अवशिष्टं च तदर्धं च चतुर्थांशं ददावित्यर्थः । कौसल्यायै चतुर्थांशं सुमित्रायै द्विवारमंशं कैकेय्यै चतुर्थांशं ददौ । जननप्रकारः–विष्णोरर्धमित्यत्र बलांशे अर्धसमन्वितं राममजनयदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

नुजः" इत्युक्तत्वात् । अभिवादनं तु सीतायामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रामानुजत्वव्यवहार आसक्त्याधिक्यात् । एवंसति क्वचित् भरतस्य लक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेन समाधेया । भरतानुज इति लक्ष्मणस्याभिधानात् सर्वप्राशनानन्तरमेव सुमित्रया भुक्तमिति । पुराणान्तरविरोधः कल्पभेदेन परिहार्यः । रामादिमूर्तयश्च पायसपरिणामाः, नतु शुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरं गर्भधारणवचनात् "न तस्य प्राकृता मूर्तिः" "न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ।" इत्यादिस्मरणात् । पायसं च भगवतः षाड्गुण्यविग्रह एव । तद्वृद्धिश्च नान्नपानादि

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ २९ ॥ तास्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥३०॥ ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा ॥३१॥ ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः । बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥३२॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥१६॥

कृता, किंत्विच्छाकृतेत्यादिकं सर्वमवसेयम् ॥२८ ॥ उपसंहरति–एवमिति ॥ २९ ॥ ता इति । सम्मानं राजकृतपायसप्रदानक्रमरूपं बहुमानम् । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येन दानं पौर्वापर्यं च ज्येष्ठानुक्रमकृतत्वेन सर्वासां सम्मतमेवासीदिति भावः ॥ ३० ॥ वक्तव्येऽपि यज्ञवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात् सौकर्याय नगरप्रवेशानन्तरभाविकथाशेषं संग्रहेण दर्शयति–तत इति । तत् पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्दौ तत्तेजःपरौ ॥ ३१ ॥ तत इति । प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

कारणम् । वल्लभायां संभोगकर्मणि हि पक्षपातः, न धर्मविभागकर्मणि, अतोऽनेन भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धम् ॥ २८–३१ ॥ तत इति । प्रतिलब्धमानसः प्रतिष्ठितचित्तः । यद्वा पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । सुरेन्द्रेत्यादि राजविशेषणम् । भगवदंशगर्भसम्भवेन तैः पूजितो मनसा स्तुतः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्द्धानानन्तरं कार्यद्वयं प्रवृत्तम्, पायसहस्तस्याग्निपुरुषस्योत्थानं देवान् प्रति ब्रह्मनियोगश्च । तत्र वाचःक्रमवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमाग्नि पुरुषोत्थानं तत्प्रसक्तं च सर्वमुक्त्वा अथ ब्रह्मनियोगतत्फले दर्शयति सप्तदशे–पुत्रत्वमित्यादि । गते गन्तुं प्रवृत्ते । भगवान् भाविकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सत्येति । सह अप्राधान्येन अयन्त इति सहायाः किङ्कराः तान्। कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्षमशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान् विशेषयति त्रिभिः– मायेत्यादि । माया आश्चर्यशक्तिः, तद्विदः। जवे वेगे विषये। नयज्ञान्नीतिज्ञान् । असंहार्यान्, परैरिति शेषः। उपायज्ञान् अनागतविधानज्ञान्। यद्वा नय

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः। उवाच देवताः सर्वाः स्वयम्भूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥ सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः। विष्णोः सहायान् बलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्च शूरांश्च वायु वेगसमान् जवे। नयज्ञान् बुद्धिसम्पन्नान् विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान् सिंहसंहननान्वि तान्। सर्वास्त्रगुणसम्पन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥ अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च । सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥५॥ पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः। जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायत ॥६॥

ज्ञान् युक्तिशालिनः। उपायज्ञान् सामाद्युपायज्ञान् । सिंहसंहननान्वितान् सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्तान्। सर्वास्त्राणां यो गुणः शक्तिस्तेन सम्पन्नान्। अमृतं प्राश्नन्तीत्यमृतप्राशनाः।कर्त्तरि ल्युट्। पीतामृतानिव, मृत्युरहितानित्यर्थः। हरिरूपेण वानररूपेणोपलक्षितान्। प्रायिकाभिप्रायमिदम्। तुल्यपरा क्रमान् आत्मसदृशपराक्रमान्॥३–६॥ देवत्वाविशेषात् भवतापि पुत्रोत्पादनं कार्यमिति मावोचध्वमित्याह–पूर्वमिति। सृष्टः, भाविरामसहायबुद्ध्येति

पुत्रत्वमिति । गते गन्तुमुपक्रान्ते ॥ १–३ ॥ असंहार्यान् परैः संहर्तुमशक्यान् । दिव्यसंहननान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् । सर्वास्त्रगुणसम्पन्नान् अस्त्रप्रयोगोपसंहारादि गुणसंयुक्तान् । अमृतं प्राश्नन्तीति अमृतप्राशनान् । गन्धर्वीणां गन्धर्वपत्नीनाम् । सृजध्वम् । हरिरूपेणेत्यभिधानं "तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्य- न्ति वधार्थं तु कुलस्य तव वानराः ॥" इति रावणविषयं नन्दिकेश्वरवाक्यं हृदि कृत्वा । तुल्यपराक्रमान् स्वानुरूपपराक्रमान् ॥४॥५॥ पूर्वमेवेति । पूर्वमेव रावण

---

१ दिव्यसंहननान्वितान् । इति तीर्थीयपाठः । २ तनूषु च । यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षविद्याधरीषु च । किन्नरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ इत्यधिकः पाठः ॥

शेषः । सृष्टिप्रकारमाह–जृम्भमाणस्येति । स इति शेषः । अत्र पार्वतीशापेन स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनासम्भवादप्सरःप्रभृतयः क्षेत्रतयोक्ताः । गुणवत्पुत्रलाभाय मुख्यास्वित्युक्तम् । अयोनिजत्वेन सद्यःप्रवृद्धत्वसिद्धये तनूष्वित्युक्तम् । नन्दिकेश्वरशापानुसारेण हरिरूपेणेत्युक्तम् । वक्ष्यति हि दिग्विजये रावणंप्रति नन्दी "तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्यसमतेजसः । उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥" इति ॥ ६ ॥ ते तथेति । प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ७ ॥ ऋषय इति । वनचारिणः वानरान् ॥८॥ वानरेन्द्रमिति । महेन्द्राभं महेन्द्रपर्वताभम् । ननु वालिनः कथं रामसहायार्थत्वम् ? रामवध्यत्वात् । उच्यते–अङ्गदोत्पादनद्वारा तस्य साहाय्यकरणात् । किंच यदि वाली नोत्पद्येत तदा सर्वेषां वानराणां सहायत्वं न स्यात्, सति च

ते तथोक्ता भगवता तत् प्रतिश्रुत्य शासनम् । जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः ॥ ७ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः । चारणाश्च सुतान्वीरान् ससृजुर्वनचारिणः ॥ ८ ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् । सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥९॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् । सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ १० ॥ धनदस्य सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः । विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ ११ ॥ पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः । तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १२ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसम्मतौ । मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १३ ॥

वालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमैत्र्या वानरसहायसिद्धिः । वालिमैत्र्यां तु रावणः क्षणादेव सीतां दद्यात् । अतः सुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो रामसहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥९॥ बृहस्पतिरिति । सर्ववानरमुख्यानामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बृहस्पतिपुत्रत्वादनुत्तमं बुद्धिमन्तम् ॥ १० ॥ धनदस्येति । कुबेरपुत्रत्वात् श्रीमानित्युक्तम् । महाहरिं सर्वकार्यनिर्माणदक्षम् ॥११॥ पावकस्येति । अत्यरिच्यत अतिशयितोऽभूत्॥१२॥ रूपेति । रूप

वधार्थं विष्णुरवतरिष्यतीति जाम्बवान् मया सृष्टः । जाम्बवतः सृष्टिप्रकारमाह–जृम्भमाणस्येति ॥ ६–८ ॥ वानरेन्द्रमिति । पूर्वमेव मया सृष्ट इति श्लोकस्थं पूर्वमितिपदमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । यथाश्रुतत्वे भगवदवतारसमये वालिसुग्रीवयोरनुत्पत्तिरिति । रामसहायसृष्टिप्रकरणे वालिसृष्टिप्रकथनं साक्षाद्रामसहायकत्वाभावेऽपि "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुत्युक्तप्रकारेण तस्यापि स्वपुत्रभूताङ्गदद्वारा सहायकत्वात् । अत्यरिच्यत अतिशेते स्म ॥ ९–१२ ॥ रूपद्रविणसम्पन्नौ

मेव द्रविणं धनं तेन सम्पन्नौ अतएव रूपसम्मता रूपेण प्रख्यातौ। स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १३ ॥ वरुण इति । पर्जन्यो वर्षाभिमानिदेवता ॥१४॥मारुतस्येति । वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः॥१५॥ रुद्रो ब्रह्मणा नियुक्तोऽपि रक्षःपक्षपातित्वान्न कञ्चन सृष्टवान् । एवं प्रधानवानरसृष्टि मुक्त्वा क्षुद्रवानरसृष्टिं सङ्ग्रहेणाह-त इति । रता आसक्ताः ॥ १६ ॥ एवं वानरसृष्टिमुक्त्वा ऋक्षादिसृष्टिं प्राधान्येनाह-मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः अतएव मेरुमन्दरसङ्काशाः । ऋक्षा भल्लूकाः, गोपुच्छा गोलांगूलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेन मानससृष्टिरुच्यते ॥ १७ ॥ यस्येति । रूपं

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम[1] वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥१४॥ मारुतस्यात्मजः श्रीमान् हनुमान्नाम वानरः । वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे[2] ॥१५॥ ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः । अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १६ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशा वपुष्मन्तो महाबलाः । ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभि जज्ञिरे ॥ १७ ॥ यस्य देवस्य यद्रूप वेषो यश्च पराक्रमः । अजायत समस्तेन तस्य तस्य सुतः पृथक् ॥ १८ ॥ गोलांगूलीषु चोत्पन्नाः केचित्सम्मतविक्रमाः । ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥१९॥ देवा महर्षिगन्धर्वाः ताक्ष्यों यक्षा यशस्विनः । नागाः किम्पुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २० ॥

सौन्दर्यम्, वेषः संस्थानविशेषः । तस्य तस्य देवस्य तेन रूपादिना समः सुतः, पृथक् अन्योन्यविलक्षणः अजायत, मुखमात्रे वानराकारत्वेऽपि संस्थानादौ सर्वे पितृतुल्याः एव[illegible]इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विजातीयास्वपि वानरोत्पत्तिमाह-गोलांगूलीष्विति । सम्मतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्वानरा गोलांगूलीषूत्पन्नाः, केचिद्वानराः ऋक्षीषूत्पन्नाः, केचिद्वानराः किन्नरीषु चोत्पन्ना इति योजना ॥ १९ ॥ उत्पादकलेनवैविध्यमाह-देवा इत्यादिश्लोकत्रय

द्रविणं नाम बलं शौर्यं च । रूपसम्मतौ रूपेण सम्मतौ प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ वरुण इति । पर्जन्यः वृष्ट्यभिमानिदेवता । गन्धमादनसुषेणशरभाणामत्र प्रतिपादितजन्म प्रकार एव वास्तवः । युद्धकाण्डे रावणं प्रति शार्दूलेन "सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान्" इत्यादिना प्रकारान्तरेणोत्पत्तिकथनं तस्य यथावस्थितजन्म परिज्ञानाभावात ॥ १४-१७ ॥ यस्य देवस्येति । रूपं सौन्दर्यं, वेषः संस्थानाविशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवा इत्यादि । ताक्ष्याः ताक्ष्यवर्गीयाः । नागा महाकुल

---

१ वानरर्षभम् । इति पाठान्तरम् । २ जवे ॥ सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान् बलवानपि । इत्यधिकः पाठः ।

मेकान्वयम् । तार्क्ष्याः गरुडादयः । नागा दिग्गजाः, उरगाः वासुक्यादयः । तत्र विष्ण्ववतारकाले ॥ २०-२२ ॥ तेषां प्रभावमाह पञ्चभिः-कामेति । सर्वत्र सर्वे इत्यनुषञ्जनीयम् । सर्वे कामरूपबलोपेता अभवन्नित्येवं योजनीयम् । सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेन स्वयंप्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः, न त्वस्त्रप्रयोक्तारः । 'शिलाप्रहरणाः' इत्युक्तेः । विचालयेयुरित्यादिषु "शकि लिङ् च" इति लिङ् । "कम्पने चलिः" इति मित्त्वेऽपि ह्रस्वा भावश्छान्दसः । आप्लवेयुः सन्तरेयुः । प्रव्रजतः वेगेन गच्छतः ॥ २३-२७ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वाद्यूथपसङ्ख्यानमाह-ईदृशानामिति । शतं शत

बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः । वानरान् सुमहाकायान् सर्वान् वै वनचारिणः ॥ २१ ॥ अप्सरस्सु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च । नागकन्यासु च तथा गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ २२ ॥ कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः । सिंहशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २३ ॥ शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः । नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्र कोविदाः ॥ २४ ॥ विचालयेयुः शैलेन्द्रान् भेदयेयुः स्थिरान् द्रुमान् । क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितांपतिम् ॥ २५ ॥ दारयेयुः क्षितिं पद्भ्यामाप्लवेयुर्महार्णवम् । नभःस्थलं विशेयुश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ २६ ॥ गृह्णीयुरपि मातङ्गान् मत्तान् प्रव्रजतो वने । नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २७ ॥ ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् । शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २८ ॥ ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः । बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीरांश्चाजनयन् हरीन् ॥ २९ ॥ अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः । अन्ये नानाविधान् शैलान् काननानि च भेजिरे ॥ ३० ॥

सहस्राणि· शतलक्षाणीत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रधानप्रधानानाह-त इति । ते प्रागुक्ताः सुग्रीवादिसुषेणान्ता यूथपाः । प्रधानेषु हरीणां यूथेषु समूहेषु । यूथपश्रेष्ठाः बभूवुः, वीरान् हरीनजनयंश्च ॥ २९ ॥ तेषां स्थानमाह-अन्य इति । ऋक्षवतः पर्वतविशेषस्य, प्रस्थान् सानूनि ॥ ३० ॥

प्रसूताः सर्वाः ॥२०-२४॥ चालयेयुः चालयितुं शक्नुयुः॥२५॥ आप्लवेयुः शोषयेयुः॥२६॥ प्रव्रजतः अनर्गलप्रचारान् । नर्दमानान् शब्दायमानान् ॥२७-२९॥अन्य

राजयुवराजमन्त्रिणो दर्शयति—सूर्येत्यादिसार्द्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं, वालिनं राजानं, नलादीन् मन्त्रिणः ॥ ३१ ॥ तेषां दुःशासनत्वमाह—त इति । तार्क्ष्यो गरुडः ॥ ३२ ॥ सर्वेषां शासितारमाह—तांश्चेति ॥ ३३ ॥ साहाय्यसम्पत्तिपौष्कल्यं दर्शयति—तैरिति । अर्णवः अर्णववद्वीपम् । विविधसंस्थानैः स्थूलसूक्ष्महस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः । नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानात्वाभिव्यञ्जकासाधारणधर्मवद्भिः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनः सर्गान्ते संगृह्य दर्शयति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयङ्करशरीरवेषैः । रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थम् । भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३५ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे "धनदस्य

सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् । भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्व एव हरीश्वराः । नलं नीलं हनूमन्तमन्यांश्च हरि यूथपान् ॥ ३१ ॥ ते तार्क्ष्यबलसम्पन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः । विचरन्तोऽर्दयन् दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३२ ॥ तांश्च सर्वान् महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः । जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३३ ॥ तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा । कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३४ ॥ तैर्मेघबृन्दाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथ पालैः । बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

सुतः श्रीमान् वानरो गन्धमादनः । वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् । शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥" इत्युच्यते । युद्धकाण्डे तु रावणं प्रति शार्दूलवाक्ये "सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् । पुत्रा वैवस्वतस्याथ पञ्च कालान्तकोपमाः । गजो गवाक्षो गवयः शरभो

इति । ऋक्षवतः पर्वतस्य प्रस्थान् सानून् । अवतस्थुः असेवन्त ॥ ३०–३३ ॥ तैरिति । नानाव्यञ्जनलक्षणैः पराक्रमप्रयुक्तासाधारणधर्मो व्यञ्जनम्, तत्तच्छरीरासाधारणधर्मो लक्षणम् । यद्वा व्यञ्जनं तत्तच्छरीरासाधारणो धर्मः, लक्षणम् तत्तज्जातीयासाधारणो धर्मः । रामसहायहेतोः भीमशरीररूपैः भयजनकशरीराकृतिभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

मुनि०—नन्वत्र दशरथयज्ञभागार्थमागतेन ब्रह्मणा आदिष्टा देवाः ऋषिविद्याधरोरगचारणाश्च पुत्रान् ससृजुरित्यनेन दशरथयज्ञानन्तरं वालिप्रभृतयो जाता इति द्योत्यते। रामस्य एकचत्वारिंशे वर्षे रावणो हतः । एतन्मध्ये वाली जातो मृतश्चाभवदित्युक्तिश्च न सङ्गच्छते, पुराणान्तरेषु वालिसुग्रीवादयो अमृतमथनादिष्वपि स्थिता इत्युक्तत्वात् कथमिदानीं जाता इत्युक्तमिति चेत्; उच्यते-ब्रह्मा इन्द्रादीन् प्रति सृजध्वमिति नोक्तवान्, पूर्वमेव इन्द्रादिभिः सृष्टत्वात्, किन्तु रामसाहाय्यार्थं बहुवानरसृष्ट्यर्थं चारणऋषिविद्याधरादीन् सामान्यदेवान् सर्वांश्च सृजध्वमित्युक्तवान् अतएव ऋषिसिद्धविद्याधरोरगादयश्च ससृजुरित्युक्तम्।

गन्धमादनः ॥" इति। कथमिदं सङ्गच्छते ? उच्यते–अत्र वाल्मीकिनोक्तमेव तथ्यम् । "न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति " इति ब्रह्मवरप्रसादात् । शार्दूलस्तु भ्रान्त्योक्तवान् " रुधिरासिक्तसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ।" इति तत्रैवोक्तेः । अत्रेदं शङ्क्यते; ऋश्यशृङ्गेण पुत्रेष्ट्युपक्रमानन्तरं देवादिसंमेलनम्, ततो विष्णोरवतितीर्षा, पुत्रत्वं तु गते विष्णौ वानरोत्पत्तिरित्युक्तम् । तद्विरुद्ध्यते, वालिसुग्रीवयो रावण दिग्विजयकालिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे "अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः" इत्यारभ्य " ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् । गत्वाह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥" इत्यादिना । तथा च कार्तवीर्यार्जुनकालिको वाली कथं रामसमवयस्कः स्यात् ? किञ्च "भगवन् राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् । पर्यटत् किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन । धर्षणां येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥" इति दिग्विजयवृत्तान्ते रामेण पृष्टे अगस्त्येनार्जुनवालिभ्यां परिभव उच्यमानोऽर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति । अपि च मयो रावणाय मन्दोदरीप्रदानकाले " द्वौ सुतौ तु मम त्वस्यां भार्यायां संबभूवतुः । मायावी प्रथमस्तावद् दुन्दुभिस्तदनन्तरः ॥" इत्युक्तवान् । तत्र दुन्दुभिर्यौवनमदाद्वरदानाच्च मत्तो वालिना हत इत्युच्यते, अतो वालिनो रावणदिग्विजयकालिकत्वं व्यज्यते । सुग्रीवश्च वालिभयात् परिभ्रमन् दुन्दुभि कलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापानन्तरम् ऋश्यमूके प्रत्यतिष्ठत् । अतः सुग्रीवस्यापि वालितुल्यकालत्वं गम्यते । एवं मैन्दद्विविदादयोऽपि चिरकाल स्थायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यति रावणं प्रति शार्दूलः–" मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि । ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥" इति । तेन तयोरमृतमथनकालवर्तित्वं प्रतीयते । सारणवाक्ये च–" एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् " इति क्रोधनस्य देवासुरयुद्धे व्यापारकथनात् चिरन्तनत्वम् । तत्प्रायपठितानामन्येषामपि वालिसुग्रीवमन्त्रिप्रभृतीनां सिद्धं चिरकालत्वम् । एवमन्यत्रापि वानरयूथपानामतिचिरस्थायित्वं व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषां रामावतारकालिकत्वमत्रोच्यते ? इति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः–यद्यपि पूर्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा " पुत्रत्वं तु गते विष्णौ " इत्यारभ्य ब्रह्मानुशासनं कथितम्, तथापि " उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् " इत्यादिना सामान्येन देवता उद्दिश्य ब्रह्मा सन्दिष्टवान् । "ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् । जनयामासुरेवं ते पुत्रान् वानररूपिणः॥" इति सामान्येन देवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथ ब्रह्मणो जाम्बवत्सृष्टिवत् पूर्वसिद्धामिन्द्रादिभ्यो वाल्यादिसृष्टिमनुवदति–" वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिन

" वानरेन्द्रं नरेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् । सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥" इति किमर्थमत्रोक्तमिति चेत्; इन्द्रपुत्रो वाली, सूर्यपुत्रः सुग्रीवः, वायुपुत्रो हनुमानित्यादिप्रकारेणैतस्य पुत्रोऽयमिति सर्वेषां विज्ञानार्थमिति न कश्चिद्विरोधः । तस्मादिन्द्रादयो वालिप्रभृतीन् पूर्वमेव जनयामासुरिति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मूर्जितम् ” इत्यादिना । अतएव हि वालिनं जनयामासेत्युक्तम्, न तु तदा जनयामासेति । अन्यत्र तु “ बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ” इति तत्कालवाची तत्रशब्दः प्रयुक्तः । इन्द्रादयः खल्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगानन्तरं किमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्ना एव साहाय्यं करिष्यन्तीति । यैस्तु पूर्वं पुत्रा नोत्पादितास्ते पुनस्तदा जनयामासुः । अतएव “ एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥” इत्यादिना क्रोधनादीनामन्यार्थं सृष्टिरुच्यते । तस्मान्न कोऽपि विरोध इत्याहुः । यद्वा रामावतारकाल एव वाल्यादिजन्म । वालिजयश्च नार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिकः, ततःशब्दस्यानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएव “ ततः कदाचित् ” इत्युक्तम् । अगस्त्येनार्जुनवालिविजययोर्युगपत्कथनं रावणजयत्वेन कृष्णः कंसशिशुपालौ जघानेतिवत् । दुन्दुभिश्च वरदानेन सदा युवा मत्तश्च । ततश्च तस्य बहुकालानन्तरमपि वालिना युद्धं सम्भवत्येव । एवमन्यदप्यूह्यम् । सर्वथोपक्रमावगतः क्रमो न बाधितव्यः । दैवासुरे युद्धे साह्यार्थमित्यत्रापि साहाय्यसमर्थ इत्यर्थो बोध्यः । अमृतप्राशिनौ अमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः । यद्वा अयं ब्रह्मानुशासनप्रकारः । प्राचीन एव प्रसङ्गादद्य कविनोपवर्ण्यते । पुत्रत्वं तु गते विष्णौ, गन्तुं व्यवसित इत्यर्थः । व्यवसायश्च विष्णोर्ब्रह्मणा विविक्ते प्रार्थनात् । अतएव पूर्वसर्गे “ हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ” इत्युक्तम् । अतएवामुं वृत्तान्तं सनत्कुमारो विदित्वा सुमन्त्रायोवाचेति बोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनं च रावणस्य मानुषादन्यत्र भयं नास्ति, त्वम् ऋश्यशृङ्गेण यक्ष्यमाणस्य दशरथस्य पुत्रो भवेति । अतएव कृतसङ्केततया विष्णुरुपयात इत्युक्तम् । यद्वा “ ततो देवाः सगन्धर्वाः ” इत्यादिकात् पूर्वसर्गात्प्रभृति ब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसीत्यर्थः । अतएव स्वलोकमागच्छेत्युक्तम् । न तु गच्छेति । तथा चैवं सङ्गतिः–पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वा तत्राग्निपुरुषाविर्भावोपोद्घातत्वेन चिरन्तनवृत्तान्तमुपक्षिपति ततो देवा इत्यादि । तत इति प्रस्तावान्तरारम्भार्थः । अथ “ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ” इत्यन्ते विष्णुवृत्तान्तेऽभिहिते पुत्रत्वं तु गते अभ्युपगते इति पुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं देवांशवानरोत्पत्तेर्वक्तव्यत्वेऽपि तं वृत्तान्तं तत्रावस्थाप्य “स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामन्त्र्य च पितामहम् । अन्तर्द्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ” इत्यादिना विष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्य गर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागवस्थापितं देववृत्तान्तमेव “ पुत्रत्वं तु गते ” इत्यादिना पुनः प्रतिपादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्य देवमानेनाल्पत्वेऽपि मनुष्यमानेन बहुवर्षा गताः, रेवतीवरप्रार्थनावत् । अतो भागग्रहार्थं समवेत्य ब्रह्मसदसि गत्वा कार्यं विज्ञाप्य ततोऽश्वमेधभागान् गृहीत्वा गता देवा इति सर्वं समञ्जसम् ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

'कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान्' इत्यारभ्य भगवतोऽवतारनिमित्तान्युक्तानि। अथावतारं दर्शयत्यष्टादशे–निर्वृत्ते त्वित्यादि । अत्र 'पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन्' इत्येवमन्तो ग्रन्थः 'हुताशनादित्यसमानतेजसोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा' इत्येतच्छेषोऽनूद्यते । निर्वृत्ते समाप्ते

श्रीरामावतारघट्टः ।

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन् हयमेधे महात्मनः। प्रतिगृह्य सुरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः। प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः। मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरात्ततः । बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा । प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शान्तया प्रययौ सार्द्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः। अन्वीयमानो राज्ञाथ सानुयात्रेण धीमता ॥६॥ एवं विसृज्य तान् सर्वान् राजा सम्पूर्णमानसः। उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ।ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः॥७॥ ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ। नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥८॥

हयमेधे, पुत्रेष्टिसहित इति शेषः ॥१॥ समाप्तेति । दीक्षार्थो नियमो दीक्षानियमः। प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्रमे। आदिकर्मद्योतकः प्रशब्दः ॥२॥ यथेति। मुनिपुङ्गवं वसिष्ठम् ॥ ३ ॥ श्रीमतामिति। शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥४॥ गतेष्विति । द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥५॥ शान्तयेति । अथ नगर प्रवेशानन्तरम् । सानुयात्रेण सभृत्येन राज्ञा रोमपादेन अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥६॥ एवमिति । एवम् ऋश्यशृङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान्, सम्पूर्ण मानसः सम्पूर्णमनोरथः। तत इत्यर्धमेकम् ॥ ७ ॥ अथ भगवतः प्रादुर्भावं दर्शयति त्रिभिः–ततश्चेत्यादि । ततः अश्वमेधसमाप्त्यपेक्षया पायसोप

प्रासङ्गिकदेवतावतारमुक्त्वा प्रकृतं प्रधानावतारमाह–निर्वृत्त इत्यादि। पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन्नित्यन्तो वृत्तानुवादः ॥१॥ समाप्तेति । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्रमे, उत्त रत्र प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २ ॥ यथार्हमिति । मुनिपुङ्गवं वसिष्ठम् ॥३–५॥ शान्तयेति । सानुयात्रेण सभृत्येन ॥६॥७ ॥ ततश्चेत्यादि । नावमिके नवम्याम् ।

योगाद्वा। स च वैशाखादौ भवेत् । द्वादशे "तस्य पूरणे–" इति डट्। चैत्री पौर्णमास्यस्मिन्निति चैत्रः। "सास्मिन् पौर्णमासीति" इति संज्ञायामण्। चकारो वारसमुच्चयार्थः। नावमिके नवम्याम्। विनयादित्वात्स्वार्थे ठक्। "तिथयो द्वयोः" इति तिथिशब्दस्य पुँल्लिङ्गस्यापि सम्भवात् ङीबभावः। अदितिर्देवता यस्य तददितिदैवतम्, तस्मात्। देवतान्तात्तादर्थ्ये यक् छान्दसः। नक्षत्रे पुनर्वस्वोरित्यर्थः। "पुनर्वसूनक्षत्रमदितिर्देवता" इति श्रुतेः। पञ्चसु ग्रहेषु स्वोच्चसंस्थेषु सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु स्वोच्चस्थानस्थितेषु सत्सु। उच्चस्थानलक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण "अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झष

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह। प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ९ ॥
कौसल्याजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम्[1]। विष्णोरर्द्धं महाभागं पुत्रमैक्ष्वाकवर्द्धनम्[2] ॥ १० ॥

वणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः" इति। कर्कटे कर्कटकाख्ये लग्ने राश्युदये। "राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमरः। वाक्पतौ बृहस्पतौ। इन्दुना सह प्रोद्यमाने उदयति सति। आर्षमात्मनेपदम्। अत्र प्रोद्यमान इत्युक्तत्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दुः स्थित इत्यवगम्यते। कर्कटकस्तु गुरोरुच्चस्थानम्, इन्दुना वर्तमानो गुरुस्तत्र वर्त्तत इति गुरुरुच्चस्थः। चैत्रमासे सूर्यस्य मेषप्रवेशात् सूर्योऽप्युच्चगत एव। बुधः सदा रविसन्निहितः न तदोच्चस्थानस्थः। चन्द्रश्च कर्कटगो नोच्चस्थः। तथा च परिशेषान्मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्था इति पञ्चानामुच्चस्थत्वम्। नामकीर्तनं विना पञ्चोच्चस्थत्वकीर्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय। यथाहुः-"एकग्रहोच्चजातस्य सर्वारिष्टविनाशनम्। द्विग्रहोच्चे तु सामन्तास्त्रिग्रहोच्चे महीपतिः। चतुर्ग्रहोच्चे सम्राट् स्यात् पञ्चोच्चे लोकनायकः॥" इति। प्रत्येकोच्चफलं चाहुः-"सूर्ये स्वोच्चगते जातस्सेनापत्यमवाप्नुयात्। भौमे स्वोच्चगते जातो वने राजा भविष्यति। गुरौ स्वोच्चगते जातो धनी राज्याधिपो भवेत्। शुक्रे स्वोच्चगते जातो राज्यश्रियमवाप्नुयात्। शनौ स्वोच्चगते जातो राजा (ज्या) धिपसमो भवेत्।" इति। गुरुचन्द्रयोगफलमुक्तं मिहिरेण-"दृढसौहृदो विनीतः स्वबन्धुसंमानकृद्धनेशश्च। शशिगुर्वोर्गुणशीलः सुरद्विजेभ्यो रतो भवेत् पुरुषः॥" इति। रविबुधयोगफलं च तेनैवोक्तम्-"वेदान्तवित्स्थिरधनो रविज्ञयोः प्रायशो यशोर्थी स्यात्। आर्यः क्षितिपतिदयितः सतां च बलरूप विद्यावान्॥" चैत्रमासजन्मफलम्-"चैत्रे मधुरभाषी स्यादहङ्कारसुखान्वितः।" नवमीजन्मफलम्-"दीर्घवैरी भुवि ख्यातो वश्यः शूरश्च पण्डितः।

१ दिव्यलक्षणसंयुतम्। २ महाभागमैक्ष्वाककुलवर्धनम्। इति च पाठान्तरम्।

निर्भयः सर्वभूतेभ्यो नवम्यां जायते नरः ॥" पुनर्वसुनक्षत्रफलम्—"सहिष्णुर्गूढवृत्तिश्च श्लेष्मलो नाट्यकोविदः । अगृध्नुरल्पसन्तुष्टः शीघ्रगोऽदिति धिष्ण्यजः॥" चतुर्थपादजन्मफलम्—"कान्तप्रियवपुः श्लक्ष्णः सज्जनः प्रियदर्शनः । लक्ष्मीवान् प्रियवादी च आदित्यान्ते प्रजायते॥" उच्चस्थेन बृहस्पतिना समं चन्द्रस्य स्थितिः कर्कटक इति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं सिद्धम्। चैत्रपुनर्वसू शुक्लपक्ष एवेति सिद्धम्। कर्कटकलग्नजन्मफलम्—"कर्कटे लग्नके चन्द्रयुक्ते दृष्टे च भोगवान्। गुरुणा वीक्षिते युक्ते धनाढ्यो बहुभोगवान्॥" तानिमान् फलविशेषान् सूचयितुं मासतिथ्यादिकीर्त्तनम्। तथैवाह जगन्नाथमित्यादिना। जगन्नाथमित्यनेन "पश्चोच्चे लोकनायकः" इत्युक्तं फलं दर्शितम्। लग्नस्य गुरुयोगफलमाह सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथा होराप्रदीपे—"कविः सुगीतः प्रियदर्शनः सुखी दाता च भोक्ता नृपपूजितः शुचिः। देवद्विजाराधनतत्परोऽथ भवेन्नरो देवगुरौ तनुस्थिते॥" रामं पश्चाद्रामाख्यम्। यद्वा रामं श्यामवर्णम्, " अथोरामौ सावित्रौ " इत्यत्राथश्यामाविति व्याख्यानात्। अनेन कर्कटे कन्यांशे जात इति व्यज्यते। कन्याया बुधांशत्वात् बुधस्य च श्यामत्वात् शुक्रांशत्वाद्वा। यथाह मिहिरः—"रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युच्चाङ्गो रक्तगौरश्च वक्रः। दूर्वाश्यामो ज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः कृष्णदेहः॥" इति। सर्वलक्षणसंयुतम्-सर्वलक्षणैः सामुद्रिकोक्तैः पूर्णम्। इदं लग्नचन्द्रफलम् "पूर्णे शीतकरे लग्ने तेजस्वी नित्यगर्वितः" इति होराशास्त्रात्। विष्णोरर्द्धम्-विष्णुमयस्य पायसस्यार्द्धांशपरिणामभूतम्। पुत्रं—पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः तम्। पुनस्तं विशेषयति ऐक्ष्वाकवर्द्धनमिति। ऐक्ष्वाकस्य दशरथस्य वर्द्धनम्। अनेन लग्नस्य सौम्यग्रहयोगफलं दर्शितम्। यथा—" नरश्चिरायुर्नृपपूजितः सुखी लग्नं भवेत्सौम्ययुतं यथा तथा। लग्ने तथा स्वामिनिरीक्षिते धनी कुशाग्रबुद्धिः कुलकीर्तिवर्द्धनः॥ " महाभागं महाभाग्ययुक्तम्, अनेन लग्नचन्द्रकृतोऽपि दोषो गुरुयोगात् परिह्रियत इति सूच्यते। यथाहुः होराप्रदीपे—"जन्मकालिकलग्नांशे चन्द्रः केन्द्रगतो यदि। जातस्य विनयो वित्तं ज्ञानं बुद्धिश्च नैपुणम्॥ हीनं पणफरस्थेऽस्मिन् मध्यान्येतानि तस्य च। आपोक्लिमस्थचन्द्रश्चेदुत्कृष्टानि भवन्ति हि॥ स्वांशेऽधिमित्रस्य नवांशके वा चन्द्रे तु वाचस्पतिना च दृष्टे। एवंविधे शीतकरे च रात्रौ शुक्रेण दृष्टे धनवान् सुखी स्यात्॥" एवं केमद्रुमयोगोऽपि नास्तीत्युच्यते। केमद्रुमो नाम-चन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वे ग्रहाभावः। न ह्यत्र मिथुने सिंहे वा कश्चित् ग्रहोऽस्ति। तथाह गार्ग्यः—"व्ययार्थोभयगश्चन्द्राद्विना भानुं न चेद्ग्रहः। योगः केमद्रुमो नाम जातः स्यादत्र गर्हितः॥ सन्तानबन्धुजनवस्त्रसुहृद्विहीनो दारिद्र्यदैन्यगददुःखमलैरुपेतः। प्रेष्यः खलः सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमद्रुमे भवति पार्थिववंशजोऽपि॥ " एतत्सर्वमात्मानुभावेन परिह्रियत इत्युच्यते महाभागशब्देन। यथाह मणिबन्धः—" लग्नात्केन्द्रगते चन्द्रे ग्रहैरेकादिभिर्युते। केमद्रुमफलं न स्यात्केचित्

केन्द्रनवांशके॥" एवं दोषान्तरपरिहारोऽपि। यथा—"अष्टमेशे कलत्रस्थे सुतेशे वा कलत्रगे। मङ्गले वा कलत्रस्थे भार्यानाशं प्रकुर्वते॥" इति ॥८–१०॥
कौसल्येति रामावतारो न केवलं यज्ञकृतः, किन्तु कौसल्यातपःकृत इत्याह। कौसल्या तेन शुशुभे। कुतः? पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णेन, पुत्रत्वेनावतीर्य स्वमनोरथपूरणादिति भावः। अमिततेजसा "स उ श्रेयान् भवति जायमानः" इत्युक्तरीत्या जन्मलब्धनिरवधिकतेजसा। यथा अदितिः वज्रपाणिना परत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन देवानां वरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा। यथा पूर्वजन्मन्यदितिरनुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुं पुत्रं लब्धवती तथेयमपी त्यर्थः। यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्य कुलस्यापि प्रकाशकेन, "सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः" इतिवत्। "ततोऽखिलजगत्पद्मबोधायाच्युत भानुना। देवकीपूर्वसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना॥" इत्युक्ताच्युतभानोरप्यतिशयिततेजसा। देवानां वरेण इन्द्रेण वज्रपाणिनेत्युभयविशेषणम्। वज्र

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा। यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना॥ ११॥
भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः। साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः॥ १२॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राजनयत्सुतौ। सर्वास्त्रकुशलौ वीरौ विष्णोरर्द्धसमन्वितौ॥ १३॥

हस्तेन वज्ररेखायुक्तहस्तेन च, अनेनैव साधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः। यद्वा लौकिकानामिन्द्रे श्रेष्ठत्वबुद्ध्या तदनुसारेणोपमा, इषुवद्गच्छति सवितेतिवत्। यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय हीनोपमापि क्रियते। यद्वा अयं श्लोकः पूर्वशेषतया मात्ररिष्टभङ्गेन तदतिशयावहत्वद्योतनाय। तथाहि—मातृकारकश्चन्द्रः, स च वर्द्धिष्णुर्गुरुणा युक्तो मातरमभिवर्द्धयति॥ ११॥ अथ पायसोपयोगक्रमेण कौसल्यानन्तरं कैकेयीप्रसवमाह—भरत इति। साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः रामस्य चतुर्भागश्चतुर्थांशः, रामस्य विष्ण्वर्द्धत्वात्। तस्य चतुर्थांशः, विष्णोरष्टमांश इत्यर्थः। यद्वा साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशश्चतुर्थस्यांशः, अष्टमभाग इत्यर्थः। यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूत इति सौलभ्यमुच्यते। यद्वा साक्षादव्यवधानेन जज्ञे रामादनन्तरं जज्ञ इत्यर्थः। सर्वैः रामसम्बन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः॥ १२॥ अथेति। अथ भरतजननानन्तरम्। द्विवचनेन यमलत्वमुच्यते। अर्द्धसमन्वितौ समन्वितार्द्धौ, पर

—स्वार्थे ठगार्षः। अदितिदैवत्ये पुनर्वसौ। पञ्चसु सूर्याङ्गारकशनिगुरुशुक्रेषु स्वोच्चस्थानस्थितेषु। लग्ने राश्युदये। वाक्पतौ बृहस्पतौ। प्रोच्यमाने उदयं गच्छति सति॥८–११॥ भरत इति। चतुर्भागः चतुर्थस्य भागः, अष्टमांश इति यावत्॥१२॥ अथेति। अर्धसमन्वितौ। किञ्चिद्न्यूनार्धसमन्विता

विषम०—अथ भरतजन्मानन्तरं, विष्णोरोङ्कारस्य अर्धौ अर्धांशौ अकारोकारौ विश्वतैजसौ विराड्हिरण्यगर्भौ ताभ्यां समन्वितौ, तदात्मकाविति यावत्। सर्वास्त्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुतौ सुमित्रा अजनयदि—

निपातः। अर्द्धशब्दोऽंशमात्रवाची। समन्वितचतुर्थभागाष्टमभागरूपौ। "भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इत्यमरः। अन्यथा पायसप्रदान क्रमविरोधः। समन्वितशब्देन युगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ त्रयाणां जन्मकालमाह–पुष्य इति। पुष्ये पुष्ययुक्ते तिथौ। "नक्षत्रेण युक्तः कालः" इति विहितस्याणप्रत्ययस्य "लुबविशेषे" इति लुप्। मीनस्य गुरुक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफलमाह–प्रसन्नधीरिति। सार्पे सर्पदेवताके नक्षत्रे। "आश्लेषानक्षत्रं सर्पदेवता" इति श्रुतिः। सुमित्रायाः पुत्रौ सौमित्री। बाह्वादित्वादिञ्। कुलीरे कर्कटके। रवौ अभ्युदिते। भरतजननस्योदयात्पूर्वत्वज्ञापनायात्रोदित

पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलग्ने प्रसन्नधीः। सार्पे जातौ च सौमित्री कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १४ ॥

इत्युक्तम्, अन्यथा चैत्रकर्कटकस्य माध्याह्नकालिकत्वेन विरोधात्। यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नकाल इत्यर्थः। पञ्चोच्चत्वं गुरुचन्द्रयोगः इत्यादि सर्वत्र समानम्। रामस्य पुनर्वसूनक्षत्रम्, तिथिर्नवमी। भरतस्य पुष्यनक्षत्रम्, दशमी। सौमित्र्योश्च दशमी, आश्लेषा तारेति विशेषः ॥ १४ ॥

वित्यर्थः ॥ १३ ॥ पुष्य इति। सार्पे सर्पदैवत्ये आश्लेषानक्षत्रे। कुलीरे कर्कटकलग्ने। रवौ अभ्युदिते अभ्युदयं प्राप्ते, उच्चस्थ इति यावत् ॥ १४ ॥

त्यन्वयः। उक्तं चार्थर्वणवेदे श्रीरामोत्तरतापिनीये प्रणवव्याख्यायाम्, तथैते श्लोका भवन्ति–" अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभावनः। उकाराक्षरसम्भूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः। प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसम्भवः। अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥" इति। प्रजापतिप्रेषितपायसं तु नित्यसिद्धचिदानन्दविग्रहे नोपादानभावमर्हति। अपि तु भगवदाविर्भावसूचनेन दशरथमनुगृह्णाति। अपि च "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति न्यायानुगृहीतश्रुतिपुराणेतिहासादौ श्रीरामकथा प्रसिद्धैव। श्रुतौ तावत्- " पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम्। विश्वान्यन्यो भुवनाऽभिचष्ट ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः॥" इति। एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतः पुराणपुरुषावेव। मायया मायाभिधस्वशक्त्या, शिशू दशरथराजकुमारौ भूत्वा, अध्वरं विश्वामित्रयज्ञम् अनेकरक्षोविक्षिप्तम्, परियातः प्राप्तौ, रक्षणायेत्यर्थः। कथम्भूतौ ? क्रीडन्तौ ताटका सुबाह्वादिवधप्रमुखक्रीडासक्तौ, पुनः कथम्भूतौ? पूर्वापरं चरतः अग्रजत्वमनुजत्वं प्राप्तावित्यर्थः। तयोर्मध्ये अन्यः एकः श्रीरामः, विश्वानि सर्वाणि, भुवना भुवनानि, अभिचष्टे प्रकाशयति, स्वाध्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः। अन्यः लक्ष्मणः ऋतून् विदधत् पुनर्जायते। अयमर्थः–लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वात् शेषस्य च कालात्मकत्वस्य " योऽयं कालो मयाख्यातः सोऽनन्तः " इति पुराणादवगतेः। कालस्य चाखण्डदण्डायमानस्य वसन्त प्रमुखर्तुकारणत्वात् ऋतून्विदधदित्युक्तम्। पुनरिति पुनः पुनरित्यर्थः। यदा यदा श्रीरामो जायते तदा तदा शेषात्मा लक्ष्मणोऽपि जायत इति। अथ विष्णुरेव कौसल्यायां श्रीरामरूपेणावतीर्णो गुणैरधिकं विरुरुचे इत्याह श्रुतिः–" नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्य(ग्रे)ग्रम्। भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः" इति। स आदिनारायणः श्रीरामरूपेण जायमानः। नवो नवो भवति सुन्दरतया प्रतिक्षणं नवप्रेक्षणीयो भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह-चन्द्रमा इति। चन्द्रशब्दाभिलप्य इत्यर्थः। रामं चन्द्रेति व्यपदेशो हि श्रीरामे प्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेति भावः। कथम्भूतः ? अह्नां दिनानां केतुः विशेषकः, यानि दिनानि श्रीरघुनाथोपासनयोपयान्ति तानि विशिष्टानीति भावः। यश्च श्रीरामः उषसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्ममुहूर्तं प्रति चिन्तनीयत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः। तदा श्रीरामस्मृतेर्बहुशो विहितत्वादिति भावः। यश्च जायमानो देवेभ्यो भागं यज्ञभागम्, विदधाति रावणादिकृतप्रतिबन्धशून्यं करोतीत्यर्थः। यश्च आयन्-स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानां दीर्घमायुरित्युपलक्षणम्। संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः। एवं पुराणादिषु द्रष्टव्यम्। " रामतत्त्वं विजानाति हनुमानथ लक्ष्मणः। तद्विमर्शं तु का शक्तिरितरस्य च कस्यचित् ॥ " इति ॥ १३ ॥

राज्ञ इति । एकत्वेऽपि पृथग्वर्तमानाः । एकस्य चतुर्द्धावस्थाने उपमानमाह–प्रोष्ठेति । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादा यासां ताः प्रोष्ठपदाः। "सुप्रात-" इत्यादिसूत्रे अच्प्रत्ययान्तो निपातितः । रुच्या कान्त्या प्रोष्ठपदोपमाः । राज्ञोऽनुरूपाश्चत्वारः पुत्रा जज्ञिरे, यज्ञफलं निर्वृत्तमिति भावः । पृथग्गुणवन्त इति वा, प्रत्येक मनन्यसाधारणगुणवन्त इत्यर्थः । रामस्य सामान्यधर्मरुचिः, लक्ष्मणस्य शेषत्वज्ञानम्, भरतस्य भगवत्पारतन्त्र्यधीः, शत्रुघ्नस्य भागवतपारतन्त्र्यमिति परस्परविलक्षणगुणवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ जननकालिकशुभनिमित्तानि दर्शयति–जगुरिति । कलम् अव्यक्तमधुरं यथा भवति तथा जगुः । खात् आकाशात् ॥ १६ ॥ अथ जातकर्मोत्सवमाह–उत्सवश्चेति । अयोध्यायामित्यनेन प्रतिगृहमुत्सवोऽभूदित्युच्यते । जनाकुलः आकुलजनः । इदमर्द्ध मेकम् ॥ १७ ॥ रथ्याश्चेति । गायनैः गायकैः, वादनैः वाद्यशिल्पैः, अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च, विराविण्यः शब्दवत्यः रथ्या आसन् ॥ १८ ॥ अथ दानसमृद्धिमाह–प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितोषिकान् । सूतमागधवन्दिनामिति शेषे षष्ठी । सूताः पौराणिकाः, मागधाः वंशावलिकीर्तकाः, वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । सूतादीनां प्रदेयान् ददावित्यन्वयः । गोधनानि गोरूपधनानि सहस्रशः सहस्राणि ॥ १९ ॥ अतीत्येति अर्द्धमेकम् । लक्ष्मणजन्म दिनापेक्षया एकादशाहत्वम्, रामजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनं तत् । तदत्यये प्रथमसूतकेनैव । निर्वृत्तेन सर्वसूतकनिवृत्तेर्द्वादशाहे नामकरणवचनमुपपन्न मेव । अन्यथा " क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकम् " इति श्रुतिः । "त्रयोदशे राज्ञां नामकरणम्" इति स्मृतिश्च विरुध्येत । नामकर्म नामकरणम् । तथा जातकर्मवदित्युत्सवातिशयोऽतिदिश्यते ॥ २० ॥ कस्य किं नामाकरोदित्यत्राह–ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानम् रमन्ते सर्वे जनाः गुणैरस्मिन्निति

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् । गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १५ ॥ जगुः कलं च गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ १६ ॥ उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १७ ॥ रथ्याश्च जनसम्बाधा नटनर्तकसङ्कुलाः । गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥ १८ ॥ प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् । ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ १९ ॥ अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २० ॥ ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् । सौमित्रिं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २१ ॥

राज्ञ इति । प्रोष्ठपदोपमाः चतुर्णां सादृश्यात् प्रोष्ठपदशब्देन पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदरूपाणि चत्वारि नक्षत्राण्युच्यन्ते ॥ १५–१९ ॥ अतीत्यैकादशाहं तु अत्र एकादशाह

व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावम्, निरवधिकगुणमिति यावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् । राजा ज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । भरत इति राज्यस्य भरणादिति सहस्रानीकोक्तरीत्या । राजनि मृते रामे च वनं गते अराजकराज्यभरणादिति भावः । एवं सौमित्रिं सुमित्रापुत्रं लक्ष्मण इति नामयुक्तमकरोत् । रामकैङ्कर्यलक्षणसम्पद्युक्तत्वाल्लक्ष्मणः । "लक्ष्म्या अच्च" इति पामादिपाठादि कारस्याकारः मत्वर्थीयो नः । अतएव 'लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नः' इति वक्ष्यति । अपरं सौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २१ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृकत्वस्मरणात् कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वम् ? इत्याशङ्क्य पुरोहितद्वारा कर्तृत्व

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान् भोजयामास पौरजानपदानपि । अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघममितं बहु ॥ २३ ॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २४ ॥ तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः । बभूव भूयो भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः ॥२५॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः । सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २६ ॥

मित्यभिप्रेत्याह–वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽह्नि, अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २२ ॥ नामादि नान्दीकरणमिति नियमान्नामकर्मणि नान्दीकरणमाह–ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणम् । राज्ञेति शेषः । ब्राह्मणानामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । अमितम् असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥२३॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति–तेषामित्यर्द्धम् । आदिशब्देनान्नप्राशनचौलोपनयनादीनि गृह्यन्ते ॥ २४ ॥ उक्तं रामस्य महात्मत्वमुपपादयति–तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये वयसा ज्येष्ठः । केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः । पितुर्भूयो रतिकरः सन्तोषकरः, भूतानां स्वयम्भूरिव सम्मतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २५ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह–सर्व इति । वेदविदः अधीतवेदाः । "विद्लृ लाभे" इत्यस्मात् क्विप् । शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वम् । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसम्पत्तिमाह समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः, आसन्निति शेषः ॥ २६ ॥

शब्दः सूतकान्तोपलक्षणम् । अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशेऽहर्नीति वचनाविरोधात् ॥ २०-२३ ॥ तेषामिति । जन्मक्रियादीनि जातकर्मादीनि, नामकरणानन्तरं जात

अथ प्रत्येकमसाधारणान् गुणान् वक्तुमादौ रामगुणानाह–तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां रघुवंश्यानामपि मध्य इत्यर्थः । महातेजा महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः अमोघवीर्यः । निर्मलश्शशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदा दर्शनीयः, अभवदिति शेषः ॥ २७ ॥ गज इति । अत्र राम इत्यनुषज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसम्मतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोऽपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २८ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह–बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीं वर्द्धयतीति लक्ष्मिवर्द्धनः । " ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् " इति ह्रस्वः । कैङ्कर्य सम्पद्वर्द्धकः लक्ष्मणः रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेऽपि पञ्चमी प्रयुज्यते । सुस्निग्धः सुतरां स्निग्धः, अङ्कुरात् प्रभृति परिमलेनै-

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः । इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २७ ॥ गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासु सम्मतः । धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥२८॥ बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्द्धनः । रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ २९ ॥ सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः । लक्ष्मणो लक्ष्मिसम्पन्नो बहिः प्राण इवापरः ॥३०॥ न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना॥३१

वोत्पन्नस्तुलसीकाण्ड इव जन्मनःप्रभृति निरवधिकभक्तिसम्पन्नः । यद्वा सुस्निग्धः रामपर्यङ्केण स्वपर्यङ्कायोजने बाल्येऽपि न निद्रातीत्यर्थः । अनेन स्वरूपप्रयुक्तत्वं दास्यस्योक्तम् । अथ गुणकृतत्वमाह–लोकरामस्य लोकान् रमयतीति लोकरामः । ण्यन्तात्कर्मण्यण् । "गुणैर्दास्यमुपागतः" इत्यन्यत्रोक्तम् । तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेन जन्मकृतदास्यमुक्तम् । नित्यशः नित्यं सुस्निग्ध इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ सर्वेति । शरीरत इत्युपलक्षणम् । त्रिविधकरणैरपि रामस्य सर्वप्रियकरः । यद्वा स्वशरीरादपि रामस्य प्रियकरः, स्वशरीरमुपेक्ष्यापि प्रियकर इत्यर्थः । यद्वा शरीरतो बहिः स्थितः अपरः प्राण इव स्थितः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य " सार्वविभक्तिकस्तसिः " इत्युक्तेः । लक्ष्मणस्य दक्षिणबाहुत्वाद्रामसर्वावयवानां सर्वप्रियकर इत्यर्थः । " रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः " इति वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन् पक्षे अपिशब्देन रामस्य स्वविषयप्रियकरत्वं समुच्चीयते । लक्ष्मिसम्पन्न इत्यनेन लक्ष्मणशब्दार्थ उक्तः ॥ ३० ॥ रामस्य लक्ष्मणेऽनुरागं दर्शयति–न चेति । तेन विना । " पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् "

कर्माभिधानं क्रमस्याविवक्षितत्वात् ॥ २४ ॥ तेषां केतुरिति । रतिकरः आनन्दकरः, भूयः अतिशयेन संमतः ॥ २९–२८ ॥ बाल्यादिति । लक्ष्मिवर्द्धनः आर्षो

इति तृतीया। निद्रां न लभते प्राणं विना कथं निद्रां लभेतेत्यर्थः। किञ्च कौसल्यया आनीतं मृष्टान्नं तं वि॰ा नाश्नाति। दक्षिणबाहुं विना कथ मश्नातीति भावः। पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषये सर्वात्मना विश्लेषासह इत्यर्थः। "क्षणेऽपि ते यद्विरहोऽतिदुःसहः" इति ह्युक्तम् ॥ ३१ ॥ यदा हीति। राघवो रामः यदा हयमारूढः सन् मृगयामाखेटमुद्दिश्य याति तदा तदानीमेव एनं रामं सधनुः सन् पालयन्। अस्थाने भयशङ्कितया पृष्ठतः वेगवद्भयसमीप एवाभ्येति। हिः प्रसिद्धौ ॥ ३२ ॥ अथ भरतशत्रुघ्नयोः परस्परानुरागं दर्शयति–भरतस्यापीति। हि यस्मात् स शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजः, तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणेभ्योऽपि प्रियतर आसीत्। तस्य शत्रुघ्नस्य च भरतः तथा प्रिय आसीत् ॥ ३२ ॥

यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः। तदैनं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३२ ॥ भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः। प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३३ ॥ स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः। बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३४ ॥ ते यदा ज्ञानसम्पन्नास्सर्वे समुदिता गुणैः। ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३५ ॥ तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम्। पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३६ ॥ ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः। पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३७ ॥

दशरथस्य स्वाराधकस्य मनोरथपरिपूरणमेतदवतारस्य प्रथमप्रयोजनम्। तन्निर्वृत्तिमाह–स चतुर्भिरिति। देवैश्चतुर्भिर्दिक्पालैः ॥ ३४ ॥ पूर्वं लाभ कृतप्रीतिरुक्ता। अथ तेषां ज्ञानादिसम्पत्तिकृतप्रीतिविशेषमाह–त इति. श्लोकद्वयमेकान्वयम्। यदा यस्मिन् वयसि ज्ञानं शास्त्रज्ञानम्। ह्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृत्यचिन्तासु लज्जावन्तः। कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथावन्तः। सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः। दीर्घदर्शिनः नित्यभाविज्ञानवन्तः आसन्निति शेषः। तदा तेषां पिता हृष्टो बभूव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पितृप्रीतिं दृष्ट्वा पुनरपि विद्यारतास्ते आसन्नित्याह–ते चापीति। ते चापि पितृुप

ह्रस्वः। लोकरामस्य लोकान् रमयतीति तथा ॥ २९ ॥ सर्वप्रियकर इति। रामस्य शरीरतोपि स्वशरीरादपि। सर्वप्रियकरः सर्वदा प्रियकर इत्यर्थः। बहिश्चरः प्राण इवासीत् ॥ ३०–३२ ॥ भरतस्यापीति। तथा शत्रुघ्नो भरतस्य प्राणैः प्राणेभ्योऽपि प्रियतरः, तस्य चापि तथा प्रियतर इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ स चतुर्भिरिति। देवैः

लालिता अपि वैदिकानां वेदसम्बन्धिनां स्मृतीतिहासपुराणन्यायादीनामध्ययने रता निरताः ॥ ३७ ॥ अथैषां समावर्तनोचितकालप्राप्तिं दर्शयति—अथेति । दारविषयिणी क्रिया दारक्रिया, विवाह इत्यर्थः । चिन्तयामास तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषणं कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मेत्यनेनावगम्यते ॥ ३८ ॥ इयता प्रबन्धेन भगवदवतारो दर्शितः । अथ भगवदवतारप्रयोजनानि साधुपरित्राणदुष्कृद्विनाशनधर्मसंस्थापनानि दर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणं प्रधानम्, कर्षकस्य सस्यवृद्धिरिव । दुष्कृद्विनाशस्त्वानुषङ्गिकः, सस्यप्रतिबन्धकतृणोन्मूलनवत् । अतो दुष्कृद्विनाशनान्तरीयकं साधुपरित्राणं वक्तुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्तेन, अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपि सिध्यतीति बोध्यम् । तस्येति । चिन्तयमानस्य चिन्तयमाने ।

अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति । चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३८ ॥ तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः । अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ३९ ॥ स राज्ञो दर्शनाकांक्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह । शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनन्दनम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राज्ञो वेश्म प्रदुद्रुवुः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४१ ॥ ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा । प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥४२॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः । प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् । प्रहृष्टवदनो राजा ततोऽर्घ्यमुपहारयत् ॥४४॥

स्वयं तत्कार्यसमर्थोऽपि रामवैभवप्रकटनाय तदागमनमिति सूचयति महातेजा इति ॥ ३९ ॥ स इति । कौशिकं कुशिकगोत्रजम् ॥ ४० ॥ तदिति । तेन वाक्येन चोदितास्तच्छ्रुत्वा वेश्म प्रति प्रदुद्रुवुः ॥ ४१ ॥ त इति । ऐक्ष्वाकवे इक्ष्वाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् इति संप्रदानत्वम्, अभ्यागतविलम्बासहिष्णव इति भावः ॥ ४२ ॥ तेषामिति । सपुरोधाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखम् ॥ ४३ ॥ तमिति । ज्वलितम् । अकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक–" इति कर्तरि क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनियमम् । अर्घ्यं पूजार्थोदकम् । उपहारयत, वसिष्ठे

दिक्पालकैः ॥ ३४–३७ ॥ अथ राजेति । सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ तस्य चिन्तयमानस्येति भावलक्षणे षष्ठी । महातेजाः महाप्रभावः ॥ ३९–४२ ॥ तेषा

नेति शेषः । अडभाव आर्षः ॥ ४४ ॥ स इति । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा, समर्पितमिति शेषः । कुशलम् अपूर्वार्थप्राप्तिम्, अव्ययं तस्याक्षयम् ॥ ४५ ॥ पुर इति । कुशलम् अनुपद्रवम् ॥४६॥ अपीति । दैवं यज्ञादिकम्, मानुषम् अतिथिसत्कारादिकम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठं चेति । समागम्य समीपं गत्वा । ऋषीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४८ ॥ त इति । निवेशनं सभाम् । पूजिताः विश्वामित्रेणेति शेषः । यथार्हतः यथान्यायम् । प्रथमार्थे तसिः॥४९॥ अथेति । हृष्टः पुलकितः । "हृषेर्लोमसु" इतीडभावः । परमोदारः परमदाता । अभिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५० ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।

स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कुशल चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥४५॥ पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च । कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥४६॥ अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः । दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठ च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः । ऋषींश्चान्यान् यथान्यायं महाभागानुवाच ह ॥ ४८ ॥ ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् । विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ४९ ॥ अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् । उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५० ॥ यथाऽमृतस्य सम्प्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके । यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥५१॥ प्रणष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये । तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५२ ॥ कं च ते परमं काम करोमि किमु हर्षितः । पात्रभूतोऽसि मे ब्रह्मन् दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धार्मिक ॥ ५३ ॥

अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनुदके "अन्येषामपि दृश्यते" इति दीर्घः । अप्रजस्य अपुत्रस्य । प्रणष्टस्य निध्यादेः । महः पुत्रविवाहाद्युत्सवः । "मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः । तस्योदये । स्वागतम् आचिन्तितोपनतम्, ते आगमनं तथा मन्ये ॥५१॥५२॥ कं चेति । कामम् अभीष्टम् । किमु केन प्रका

मिति । समाहितः एकाग्रः ॥ ४३ ॥ तमिति । संशितव्रतम्-तीक्ष्णनियमम् अर्घ्यमुपहारयत । वसिष्ठेनेति शेषः ॥४४॥ स इति । अव्ययं राज्याङ्गेषु क्षेमम् ॥४५॥४६॥ अपि ते सन्नता इति । अपिः प्रश्ने । दैवं च मानुषं च कर्म-दैवं कर्म होमदेवतार्चनादिकम्, मानुषं कर्म सामदानभेदादिकम् गजबन्धनादिकं च ॥ ४७ ॥ वसिष्ठं चेति । ऋषीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथार्हम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अथेति । हृष्टः पुलकितः प्रणष्टस्य वस्तुन इति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स्वागतं त इति भिन्नं

रेण, करोमि करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्ट्या शुभादृष्टवशेन । दिष्टचेत्यानन्दद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥५३॥ अद्येत्यर्द्धमेकम् ॥ ५४ ॥ पूर्वं मिति । राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राजर्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चात् तपसा द्योतितप्रभः सन् ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तोऽसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्मर्षित्वेन च पूज्योऽसि ॥ ५५ ॥ तदिति । हे ब्रह्मन् ! तदिदमागमनं मम परमं पवित्रं परममद्भुतं च । हे प्रभो ! तव सन्दर्शनादहं शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः, त्वद्दर्शनादिदं मत्क्षेत्रं तीर्थभूतं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ब्रूहीति । तुभ्यमिति तृतीयार्थे चतुर्थी । आगमनं प्रति त्वया यत्कार्यं यत्फलं प्रार्थितं तद्ब्रूहि । अहं

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५४ ॥ पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः । ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः
पूज्योऽसि बहुधा मया ॥ ५५ ॥ तदद्भुतमिदं ब्रह्मन् पवित्रं परमं मम । शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव सन्दर्शनात्प्रभो ॥५६॥
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति । इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५७ ॥ कार्यस्य न विमर्शं च
गन्तुमर्हसि कौशिक । कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान् मम ॥ ५८ ॥ मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ।
तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥५९॥ इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ।
प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥६०॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८

त्वयानुगृहीतः सन् त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि, त्वदर्थपरिवृद्धिं कर्तुमिच्छामीत्यर्थः । " रुच्यर्थानां प्रीयमाणः " इति चतुर्थी ॥ ५७ ॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविषयं संशयम् ॥ ५८ ॥ ममेति । अयं त्वदागमनरूपः ॥ ५९ ॥ इतीति । हृदयसुखम् अर्थसौष्ठवाद्धृदयसुखकरम् । श्रुतिसुखं शब्दमार्दवाच्छ्रुति सुखम् । आत्मवता बुद्धिमता विनीतं विनयवद्यथा भवति तथा उक्तं वाक्यं निशम्य, प्रथितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः, न केवलं कीर्तिमात्रं गुणै

वाक्यम् । कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः, कं परमं कामं किमु केन प्रकारेण करोमीत्यर्थः । दिष्ट्येत्यव्ययमानन्दद्योतकम् ॥ ५२–५४ ॥ पूर्वमिति । राज र्षिशब्देन सहितः ॥ ५५ ॥ तदद्भुतमिति । तदिदं तव सन्दर्शनम् अद्भुतमचिन्तितोपमानत्वादाश्चर्यावहम् । पवित्रं शुद्धिकरम् । शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । इदं स्थलं त्वद्दर्शनात्पवित्रं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ब्रूहीति । आगमनं प्रति कार्यं फलभूतं यत्प्रार्थितं तद्ब्रूहि । त्वदर्थपरिवृद्धये त्वत्प्रयोजननिष्पादनाय ॥५७॥ कार्यस्येति । विमर्शम् उरुलाघवचिन्तां कुर्याद्वा नवेति विचारं वा ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति हृदयेति । प्रथितगुणयशाः प्रसिद्धेन गुणेन प्राप्तं यशो यस्य स तथोक्तः । प्रथितगुण

विशिष्टः। परमऋषिरित्यत्र "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ विश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे–तच्छ्रुत्वेत्यादि। अद्भुतस्य विस्तरो यस्मिन् तदद्भुतविस्तरम् । हृष्टरोमा पुलकितरोमा ॥ १ ॥ सदृशमिति । नान्यथा न मिथ्योच्यत इत्यर्थः । वसिष्ठेन व्यपदेशः कीर्तिः उपदेशो वा । तृतीयेति योगविभागात् समासः । सोऽस्यास्तीति तथा ॥२॥ यत्त्विति । मे हृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यं तस्य निश्चयं करणाध्यवसायम् कुरुष्व,सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥३॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् । हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशं राजशार्दूल तवैतद्भुवि नान्यथा । महाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् । कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥३॥ अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ । तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रते मे बहुशश्चीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ । मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ । समांस रुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥५॥ अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये । कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥ न च मे क्रोधमुत्स्रष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव । तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र मुच्यते ॥ ७ ॥

हृद्गतं कार्यमाह–अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थम् । नियमं यज्ञदीक्षाम् । आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि । तस्य नियमस्य । विघ्नकरौ कामरूपिणौ द्वौ राक्षसौ, स्त इति शेषः ॥ ४ ॥ व्रत इति । व्रते दीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह मारीच इति । समांसरुधिरौघेण मांसयुक्तरक्तप्रवाहेण । तां वेदिं यज्ञवेदिम् । अभ्यवर्षताम् अभ्यषिञ्चताम्॥५॥ अवधूत इति । तथाभूते बहुशश्चीर्णे । नियमनिश्चये व्रतसङ्कल्पे । अवधूते विघ्निते। अपाक्रमे आगतोऽस्मि ॥६॥ तर्हि कुतो न तौ शप्तौ ? तत्राह–न चेति । तत्र हेतुमाह तथेति । सा चर्या यज्ञाचारः । तथाभूता हि शापानर्हकाला हि । अतः तत्र मारीच

शब्देन त्रिशङ्कुस्वर्गारोहणनूतनस्वर्गसृष्ट्यादिहेतुभूतो ब्रह्मर्षित्वप्राप्त्यनुगुणो दिक्चतुष्टयनिर्वर्तितचिरकालसम्पादिततपःशक्तिविशेष उच्यते । गुणैर्विशिष्टः शमदमाद्यात्मगुणैर्विशिष्टः ॥६०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां अष्टादशः सर्गः ॥१८॥ तच्छ्रुत्वेति । अद्भुतविस्तरम् अद्भुतप्रपञ्चम् ॥ १ ॥ सदृशमिति । एतत्तवैव सदृशम् । नान्यतः नान्यस्येत्यर्थः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् महावंशेत्यादि । वसिष्ठव्यपदेशिनः वसिष्ठोपदेशवतः ॥ २ ॥ यदिति । कार्यस्य कर्तव्यस्य । निश्चयमङ्गीकारम् ॥ ३ ॥ अहमिति । आतिष्ठे आचरिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अवधूत इति । नियमनिश्चये व्रतसङ्कल्पे ।

सुबाह्वोः शापो न मुच्यते ॥ ७ ॥ तत्र मया किं कर्त्तव्यं तत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः बालस्य शिखा, काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालोऽयं कथं तौ नाशयिष्यति ? तत्राह शक्त इति । मया कर्त्रा तेजसा करणेन । विकर्त्तारः विघ्नकर्तारः, तेषाम् । न केवलं तयोरिति भावः ॥ ९ ॥ श्रेयश्चेति । बहुरूपं बहुविधम् । कीदृक्श्रेयस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानां मध्ये ख्यातिं—विश्वामित्राध्वरत्राता अहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्जक इत्येवंरूपां कीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसने प्रभविष्यति ? तत्राह—न चेति । अहमेव तदर्थं यास्यामीत्यत्राह न च ताविति ॥ ११ ॥ तथापि महावीर्यौ तौ

स्वपुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् । काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८ ॥ शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा । राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥९॥ श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः । त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥ न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथञ्चन । न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ । रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥१२॥ न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव । अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥१३॥ अहं वेद्मि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । वसिष्ठोऽपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

कथं जेतुं शक्यावित्याशङ्क्य पापवशेनासन्नकालौ न रामस्य पर्याप्तावित्याह—वीर्येति । उत्सिक्तौ गर्वितौ । कालः यमः स एव पाशः तद्वशंगतौ ॥१२॥ न चेति । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतम् । हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं सूचितम् ॥१३॥ रामस्य परब्रह्मत्वं सूचयन्नाह—अहमिति । अहं बहुगुरूपासनेन लब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथात्म्यः । भवांस्तु केवलकर्मठः । अहं जटावल्कलधारी, त्वं तु क्रोधभराक्रान्तः । अहं सात्त्विक

अपाक्रमे निर्गतोऽस्मि ॥ ६–८ ॥ शक्त इति । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषामपि न द्वयोरेवेति भावः । दिव्य तेजो वैष्णवम्, तेन । युक्त इति शेषः ॥९॥ श्रेय इति । बहुरूपं बहुप्रकारम् । लोकानां लोकेषु । येन महत्तास्त्रादिना ॥ १० ॥ आसाद्य । युद्धे इति शेषः ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तौ दृप्तौ ॥ १२ ॥ नेति । पुत्रकृतं स्नेहं पुत्रत्वेन कृतं स्नेहं कर्तुं नार्हसि, किन्तु परावरवस्तुत्वेन कर्तुमर्हसि । हतौ विद्धीति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं सूचितम् ॥१३॥ अहं वेद्मीत्यादिना परत्वमेव विशदयति—

प्रकृतिः, त्वं तु राजसः । अहं 'गर्भभूतास्तपोधनाः' इत्युक्तरीत्या रामस्य गर्भभूतः, त्वं तु रामे गर्भत्वाभिमानी । योगक्रमज्ञानवानहम्, त्वं तु भोगक्रमज्ञः । अहं मोक्षकामेष्टिकृत्, त्वंतु पुत्रकामेष्टिकृत् । अहं धर्ममोक्षपरः, त्वं तु अर्थकामपरः । एतत्सर्वं प्रसिद्धपरामर्शिना अहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु "सो अङ्ग वेद यदि वा न किलेति वेदस्सन्देग्ध्यनघविदमात्मनि रङ्गनाथम् ।" "विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरम्" इत्युक्तरीत्या अपरिच्छिन्नं वस्तु कथं त्वया ज्ञातमित्यत्राह महात्मानम्, अपरिच्छिन्नमहिमतया वेद्मीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् " इति श्रुतौ एतमिति सौलभ्यमुच्यते । पुरुषमिति पराक्रमः, तदुभयमप्याह रामं सत्यपराक्रममिति । परत्वसौलभ्ये हि राज्ञश्छत्रचामरवदसाधारणे । यद्वा "तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" इति बाल्येऽपि निरवधिकवैभवम् । यद्वा महात्मानं "सत्यस्य सत्यम्" इतिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानम् " य आत्मनि तिष्ठन् " इत्यादि श्रुतेः । यद्वा आत्मा देहः " आत्मा जीवे धृतौ देहे " इत्यमरः । अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहमित्यर्थः । " न तस्य प्राकृता मूर्तिः " इतिस्मृतेः । यद्वा महात्मानं महास्वभावम् "अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम" इति वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा रामं महात्मानम् अवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् " स उ श्रेयान् भवति जायमानः" इतिश्रुतेः । सत्यपराक्रमं-सदैकरूपपराक्रमम् "नाविजित्य निवर्तते" इति वक्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमम् । यद्वा सत्यात्परानाक्रमतीति तथा " गच्छानुजानामि " इति बहुवारं प्रकृतिसम्बन्धकृतप्रातिकूल्यनिवर्तने यत्नं कृत्वा तथाप्यननुकूलत्वे तान् हन्तीत्यर्थः । यद्वा अयत्नकालेपि शत्रुभयङ्करः "सुखसुप्तः परन्तपः" इति वक्ष्यति । संस्थानविशेषौज्ज्वल्यदर्शनेन शत्रुहृदयविदारक इतिभावः । नाहं कार्यवशेन वदामीत्याह वसिष्ठोपीति। आप्ततमो हि भवतः कुलाचार्यो वसिष्ठः। अपिशब्दो विरोधे,अस्मद्विरोध्यपीत्यर्थः।यद्वा समुच्चये।महातेजाः सरस्वतीवल्लभपुत्रः योगसिद्धज्ञानः। यद्वा यद्वाक्येनाहं ब्रह्मऋषिरभवं सोपीत्यर्थः । यद्वा "[illegible] धर्मं चर" इति तव उपदिश्य स्वयमनुष्ठाता । ननु "यद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नमेयातां ब्राह्मणायाधिब्रूयात्" इति तव मम च विवादे अस्य त्वयि पक्षपातः स्यादित्राह ये चेति । राजद्वारसम्बन्धरहिततया पक्षपातशून्याः "तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्" इति अवताररहस्यवेदिनः । ये चेमे 'पुलस्त्योऽगस्त्यः' इति प्रसिद्धाचार्यपदनिर्वाहकाः। यद्वा 'गर्भस्थऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे' 'सप्तकल्पस्थितोमुनिः' इत्यादिनोत्तरोत्तरं ब्रह्मविदग्रेसरा वामदेवमार्कण्डेयादयः तिष्ठन्त्येते तव प्रियकराः । केवलपरमैकान्तिनो विजानन्तीत्याह तपसि स्थिताः । कायिकव्यापारादीन् विना सदा तपसि स्थिताः। तानेकैकशो रहसि पृष्ट्वा तैरनुमतं चेत् रामं मे देहीति भावः । तपसि स्थिताः कायक्लेशसहाः। यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः "तप

आलोचने"। "तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः" इत्युक्तन्यासनिष्ठा वा ॥१४॥ यदीति। धर्मलाभं धर्मवृद्धिम्। स्थितं स्थिरम् ॥१५॥ यदि हीति। विसर्जय प्रेषय ॥१६॥ अभिप्रेतमिति। अभिप्रेतं अभीष्टम् आत्मजम्, यज्ञस्य यज्ञाय। दशरात्रं देहि असंसक्तं अविलम्बितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७॥ नात्येतीति। ममायं यज्ञस्य कालो यथा नात्येति तथा कुरुष्वेत्यन्वयः ॥१८॥ इतीति। धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरम् ॥१९॥ स इति। शोकं दुःखं व्यषीदत दुःखितोभूत्, विषण्णमुखोभूदित्यर्थः ॥२०॥ इतीति। हृदयं मनोधिष्ठानम्। अतीव अत्यर्थं व्यथितमनाः। महान्-कुलेन महान्। विचचाल मुमूर्च्छे

यदि ते धर्मलाभं च यशश्च परमं भुवि। स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥१५॥ यदि ह्यनुज्ञां काकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः। वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि। दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥ नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव। तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥१८॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः। विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम्। शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यषीदत भयान्वितः ॥२०॥ इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान्। नरपतिरभवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

त्यर्थः। महदितिपाठे–महदत्यर्थं व्यथितमनाः अतीव विदारणमिति सम्बन्धः। वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

महात्मानं परमात्मानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदीति। यदि ददते ददीरन् ॥ १६ ॥ अभिप्रेतमिति। यज्ञस्य दशरात्रं दशादिनान्येव, अतः अभिप्रेतम् अभिमतम् आत्मन इष्टं रामसंसक्तमविचारं यथातथा ॥ १७ ॥ नात्येति नातिक्रमिष्यति ॥ १८–२० ॥ इतीति। हृदयमनोविदारणं हृदयं मनसोऽधिष्ठानम्। अतीवेत्येतद्धृदयमनोविदारणमित्यनेन सम्बध्यते। महदत्यर्थं व्यथितमना इति सम्बन्धः॥२१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व०बालकाण्डव्याख्यायां एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

---

१ स्थिरमिच्छसि। २ ततो रामं विसर्जय। ३ विश्वामित्रमुखोद्गतम्। ४ शोकेन महताविष्टश्चचाल च मुमोह च। लब्धसंज्ञस्ततोत्थाय व्यषीदत भयान्वितः ॥ ५ इति स हृदय। इति च पाठान्तरम्।

कौशिकवचनश्रवणाद्दशरथविषादो विंशे–तच्छ्रुत्वेत्यादि । निःसंज्ञ इव चेतनारहित इव, मूर्च्छित इत्यर्थः ॥ १ ॥ " यज्ञविघ्नकरं हन्याम् " इत्युक्त रीत्या निजयज्ञविघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा आगत्य प्रार्थयमाने विश्वामित्रे वत्सलो दशरथः प्रेमान्धतया कलुपितहृदयः अहंवेद्मीति तदुक्तमपि मनस्यकुर्वन् रामस्य बाल्यमेव पुरस्कुर्वन्नाह–ऊनेति । ऊनाः असम्पूर्णाः पोडशवर्षा यस्य स तथोक्तः, द्वादशवर्ष इति यावत् । " बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः " इति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात् । परिपूर्णपोडशवर्षो हि युद्धक्षमो भवति । द्वादशवर्षो बालः कथं युद्धाय प्रभवतीति भावः । एवं वयःस्वरूपे विचार्यमाणे नास्य युद्धयोग्यतेत्युक्तम् । राक्षसैस्तु सुतरां नेत्याह–राजीवलोचन इति । पद्मतुल्यनयनः, पद्मं हि रात्रौ मुकुलीभवति, तत्तुल्यतोक्तौ रात्रौ निद्रालसो रामो रात्रिंचरैः कथं योद्धुं शक्नोतीतिभावः । मे रामः सदा मदुत्सङ्गपरिवर्तितया मद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रा

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् । मुहूर्तमिव निःसंज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः । न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

लाभेन षष्टिवर्षसहस्राणि लालप्यमानस्यातिक्लेशेनोत्पन्नः । रामः " रामो रतिकरः पितुः " इति रतिकरः सर्वस्वभूतः । अस्य–काकपक्षधरत्वादिवयुतो विद्याभ्यासादपि क्रीडनकस्वीकारकुतूहलीति हस्तेन निर्दिशति । युद्धयोग्यतां न पश्यामि, किंतु क्रीडनकस्वीकारयोग्यतामेव पश्यामीत्यर्थः । युद्ध योग्यतां राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैव बिभ्यतां कथं युद्धयोग्यता । सहराक्षसैः मनुष्येणापि युद्धव्यापारमजानतः कथं राक्षसैः युद्धम् । एकेनापि राक्षसेन न योग्यता कुतो बहुभिः । अत्र शङ्क्यते–अत्र दशरथेन पित्रा ऊनपोडशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनत्वं च मासेन मासत्रयेण षण्मासैर्वा स्यात्, न त्वेक वर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेव वर्षे सीताविवाहः । तदनु द्वादशवर्षाण्ययोध्यावासः । " समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जानामानुपान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी " इति सीतया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच वनप्रवेशकाले रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीति प्रतिभाति । तदनुपपन्नम्–" मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥" इति सीतावचनात् । कौसल्यया च वनप्रवेशसमये प्रोच्यते

तच्छ्रुत्वेति । निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव ॥ १ ॥ ऊनषोडशवर्ष इति । ऊनषोडशशब्दस्य द्वादशाब्दे पर्यवसानम् । तत्कथम् ? कौशिकयागसंरक्षणार्थमागत रामवयोविशेषमुद्दिश्य " बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः " इत्यारण्यकाण्डे रावणं प्रति मारीचेनोक्तत्वात् । योग्यतां क्षमताम् ॥ २ ॥

" दश सप्त च वर्षाणि जातस्य तव पुत्रक । आसितानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥" इति । तस्मात् अष्टाविंशतेः पञ्चविंशतेः सप्तदशानां च कथमविरोध इति । अत्र केचित्, कौसल्यावाक्ये जातस्येति द्वितीयं जन्मोच्यते-क्षत्रियस्यापि द्विजत्वात् । द्वितीयं जन्म च उपनयनम्, तच्च वृद्धेन दशरथेन काम्यपक्षमाश्रित्य गर्भाष्टम एव कृतम् । तथा च द्वितीयजन्मापेक्षया सप्तदशत्वम् । उपनयनात्पूर्वं सप्तवर्षाणीति " वयसा पञ्चविंशकः " इति सीतावचनमप्युपपन्नम् । " ऊनषोडशवर्षः " इत्यत्र पादोनत्वम्, द्वादशवर्ष इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । अतः सर्वथा वनप्रवेशकाले पञ्चविंशतिवर्ष एव राम इत्याहुः । अन्ये बहुक्लेशं सहमाना एवं व्याचख्युः-अष्टाविंशतिवर्ष एव वनप्रवेशे रामः । ऊनषोडशवर्ष इति यत्किञ्चिन्मासोन षोडशवर्षवयस्क इत्यर्थः । " बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् " इति दशरथवचने बाल्ययौवनसन्धौ बाल इति व्यवहर्तुं शक्य

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः । अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥

त्वात् । " बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चेति कीर्त्यते " इति वचनात् । " बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः । अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ " इति मारीचवचनन्तु युद्धभीरुतया भ्रान्तिकृतम् रावणविभीषिकयोक्तं वा, अतएव स्वयं वायव्यास्त्रभग्नोऽप्यकृतास्त्र इत्याह । अजातव्यञ्जनत्वं च निरुदरा कन्येतिवदल्पश्मश्रुत्वम् । " एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया " इत्यपि दृढपरिहितोत्तरीयतया सन्नद्धत्वमाह । वयसा पञ्चविंशक इति तु पञ्चविंशतुल्यत्वमाह । इवार्थे कनो विधानात् । तेन नित्ययौवनत्वं ज्ञापयति । देवा हि सदा पञ्चविंशतिवार्षिका इत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यमपि " गर्भैकादशेषु राजन्यम् " इति विहितोपनयनापेक्षया । तस्मान्न किञ्चिदनुपपन्नमिति । वस्तुतो वयसा पञ्चविंशक इति सीतायाः शापभीतायाः संन्यासिनं प्रति वचनमेव यथार्थम् । दश सप्त च वर्षाणीति कौसल्यावाक्ये तु चकारेण सप्तवर्षाणि समुच्चीयन्ते, तेन जन्मापेक्षयैव पञ्चविंशतित्वसिद्धिः । ननु विवाहानन्तरमेव सम्भोगः श्रूयते "रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहुनृतून्" इति । स कथं द्वादशवर्षस्य बालस्य सम्भवति ? सम्भवत्येव, सौकुमार्यातिशयेन प्रौढशरीरतया । अतएव हि देव्याश्च षड्वर्ष एव यौवनारम्भः । "अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते " इति वनप्रवेशेऽष्टादशत्वम् विवाहकाले सीतायाः षड्वर्षत्वमवगमयतीति सर्वं सुस्थम् ॥ २ ॥ तर्हि तव प्रतिज्ञा व्यर्था स्यात्तत्राह-इयमिति । अक्षो रथावयवः, तस्य ऊहः । तद्योगादिनिः । " ऋन्नेभ्यो ङीप् " इति ङीपि " पूर्वपदात्संज्ञायामगः " इति णत्वम् । "अक्षादूहिन्याम्-" इति वृद्धिः । अक्षौहिणी

स्वरूपमुक्तमादिपर्वणि " एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते । पत्तिं तु त्रिगुणामेकं विदुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः । स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः । चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्ताश्च तिस्रस्त्वनीकिनी । अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥" इति । यस्याहं पतिरिति सन्धिरार्षः । पतिः पालयिता । पातेर्डतिः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा योत्स्ये, लुट् । तैर्यज्ञविघ्नकरैः॥३॥ इम इति । विक्रान्ताः अक्षतविक्रमाः ॥ ४ ॥ अहमिति । गोप्ता, यज्ञस्येति शेषः

इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः । योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेव धनुष्पाणि र्गोप्ता समरमूर्द्धनि । यावत्प्राणान् धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता । अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥६॥ बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् । न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥ न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते ध्रुवम् ॥ ८ ॥ विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे । जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥९॥ यदि वा राघवं ब्रह्मन् नेतुमिच्छसि सुव्रत । चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥१०॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक । दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि॥११॥

सेनानां वा ॥ ५ ॥ निर्विघ्नेति । अहं गमिष्यामि, तेन सुरक्षिता भविष्यतीति योजना ॥६॥ बाल इति । बालः ऊनषोडशवर्षः, अतएव अकृतविद्यः अशिक्षितधनुर्विद्यः । बलाबलं, शत्रूणामिति शेषः । "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति एकवद्भावः ॥७॥ न चेति । रक्षसां, युद्ध इति शेषः । कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्द्धम् ॥८॥ तिष्ठतु रामस्वभावः, मत्स्वभावश्चैवमित्याह–विप्रयुक्तः विश्लिष्टः ॥ ९ ॥ यदीति । चत्वारि अङ्गानि चतुरङ्गानि । " दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम् " इति समासः ॥ १० ॥ षष्टिरिति । वर्षसहस्राणि, अतीतानीति शेषः । तदनन्तरं दुःखेन उपवासदीक्षादिक्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥

–इयमिति । यस्येति पुँल्लिङ्ग आर्षः । ईश्वरः स्वयं समर्थः । योद्धेत्यत्र अस्मीति शेषः ॥ ३ ॥ इम इति । विक्रान्ताः अक्षतविक्रमाः ॥ ४ ॥ अहमेवेति । गोप्ता, अध्वरस्येति शेषः । प्राणान् धरिष्यामि, जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ न चेति । कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ यदिवेति । चत्वार्यङ्गानि चतुरङ्गानि ॥१०॥ षष्टिरिति ।

चतुर्णामिति। चतुर्णां पुत्राणां मध्ये रामे परमिका प्रीतिः। स्वार्थे कप्रत्ययः। "प्रत्ययस्थात् कात्-" इतीत्। तस्माज्ज्येष्ठत्वादेश्च न नेतुमर्हसीति योजना ॥ १२ ॥ अथ सर्वथा रामनयनमयुक्तमिति वक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति-किमिति। के च किंनामधेयाः। कथंप्रमाणाः, कीदृशाकारा इत्यर्थः। के रक्षन्ति, के तेषां प्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं चेति। प्रतिकर्तव्यं प्रातिविधेयम् ॥ १४ ॥ सर्वमिति। तेषां रणे कथं मया स्थातव्य

चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम। ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥१२॥ किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते। कथंप्रमाणाः के चैतान् रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥१३॥ कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम्। मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन् मया वा कूटयोधिनाम् ॥१४॥ सर्वं मे शंस भगवन् कथं तेषां मया रणे। स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥१५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १७॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम्। महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ श्रूयत हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः। साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९॥ यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः। तेन सञ्चोदितौ द्वौ तु राक्षसौ वै महाबलौ। मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः॥ २० ॥ इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा। न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥

मिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पौलस्त्येति। राक्षसः अस्तीति शेषः ॥ १७ ॥ किंवीर्या इत्यस्योत्तरमाह-स इति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह-श्रूयत इति ॥ १९ ॥ यदेति अर्द्धत्रयमेकान्वयम्। यदा यज्ञस्य स्वयं न विघ्नकर्ता, अलक्ष्यत्वादिनेति शेषः ॥ २० ॥ इतीति।

दुःखेनोत्पादितः-व्रतोपवासयज्ञानुष्ठानप्रयासेनोत्पादित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ चतुर्णामिति। प्रीतिः परमिका मम। अस्मिन्निति शेषः। धर्मप्रधानं-धर्मः प्रधानं मुख्यं यस्य स तथोक्तः ॥ १२ ॥ किमिति। किंवीर्याः-कीदृशवीर्याः। के किंनामधेयाः कथंप्रमाणाः कीदृग्विधशरीरप्रमाणाः। एतान् के रक्षन्ति। स्वामित्वेनेति शेषः ॥ १३ ॥ कथमिति। प्रतिकर्तव्यम्-प्रतिविधेयम् ॥ १४-१९ ॥ यदेति। यदा स्वयं यज्ञस्य न विघ्नकर्ता स्वयं विघ्नाय नागच्छति तदा तेन रावणेन

तस्य रावणस्य ॥ २१ ॥ स इति । अल्पभाग्यस्येति, त्वन्नियोगाकरणेनेति शेषः । प्रसादकरणे हेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ देवेति । रावणसङ्ग्राम वैमुख्यं न दोषाय, सर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ स हीति, अर्द्धत्रयम् । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति, नाशयतीत्यर्थः । तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥२४॥ कथमिति । कथमिति प्रश्ने । राक्षसान् प्रतीति शेषः ॥२५॥ अथेति । अथ शत्रुस्वरूपज्ञानानन्तरं सुन्दोपसुन्दयोः सुतौ मारीचसुबाहू, सुन्दपुत्रः मारीचः उपसुन्दपुत्रः सुबाहुः । पुत्रकम्, अनुकम्पायां कन् । अतो न दास्यामीत्युपस्कार्यम् ॥२६॥ मारीच इति । स्पष्टम् ॥२७॥ उत्तरसर्गार्थमन्ते संगृह्णाति

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके । मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान् गुरुः ॥ २२ ॥ देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतगपन्नगाः । न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥ स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः । तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः । सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥ कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् । बालं मे तनयं ब्रह्मन् नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥ अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः । यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम्[1] ॥ २६ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ । तयोरन्यतरेणाहं योद्धा स्यां ससुहृद्गणः[2] ॥२७॥ इति नरपतिजल्पनाद्द्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान् विवेश मन्युः । सुहुत इव समिद्भिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥२८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥२०॥

इतीति । जल्पनात् असङ्गतोक्तेः । कोपाविष्टत्वे दृष्टान्तमाह सुहुत इति । आदौ समिद्भिः सुहुतः तत आज्यसिक्तो वह्निरिव महर्षिवह्निर्महर्षिश्रेष्ठः उज्ज्वलितस्समभवत् सञ्जातज्वालो बभूव । मुनिपक्षे क्रोधवृद्धिः । पुष्पिताग्रावृत्तम् "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" इति लक्षणात् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

संचोदितौ मारीचः सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यत इति सम्बन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ स इति । अल्पभाग्यस्य त्वन्नियोगाकरणेनेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स हि वीर्यवतामिति । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति, नाशयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथमिति । पुत्रकं पुन्नाम्नो नरकात् त्रायत इति पुत्रकम्, अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्न पौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥ अथेति । तौ यज्ञविघ्नकरौ युष्मद्यज्ञविघ्नकारिणौ चेति सुतं नैव दास्यामीति सम्बन्धः ॥ २६ ॥ मारीच इति । तयोरन्यतरेण योद्धा स्यामिति काकुः ॥ २७ ॥ उज्ज्वलितः रोषजज्वालाख्यचित्तवृत्तियुक्तः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥२०॥

१ पुत्रकम् । तौ हि यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्वहौ । मारीचश्च । २ ससुहृद्गणः । अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सह बान्धवः । इत्यधिकः पाठः ।

एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठः प्रतिबोधयति एकविंशे-तच्छ्रुत्वेति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ पूर्वमिति। अर्थं प्रार्थितार्थम्। अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः, राघवाणामस्य कुलस्यायुक्तः॥२॥यदीदमिति। इदं प्रतिज्ञातान्यथाकरणम्। सुखीभवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥३॥ तस्येति । रोषपरीतस्येति षष्ठी सप्तम्यर्थे । भयं पूर्वं कोपेनान्यथाकृतजगदयमद्य किं करिष्यतीति भयम् ॥४॥ त्रस्तेति । त्रस्तरूपम् अतिशयेन

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् । समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि । राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥ यदीदं ते क्षमं राजन् गमिष्यामि यथा गतम् । मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सबान्धवः ॥ ३ ॥ तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः । नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः । धृतिमान् सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः । स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ संश्रुत्यैवं करिष्यामी त्यकुर्वाणस्य राघव । इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः । गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥

त्रस्तम् । प्रशंसायां रूपप् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । त्वमिति शेषः ॥६॥ त्रिष्विति । धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्ये संहिताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाहरूपम् ॥ ७ ॥ संश्रुत्येति । एवं करिष्यामीति संश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः । इष्टमश्वमेधान्तो यागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणम् । तदुक्तं "वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठासेतुबन्धनम् । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते ॥" इति । तयोर्वधः निष्फलत्वम् ॥ ८॥ कृतेति । कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं

तच्छ्रुत्वेति । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन पर्याकुलानि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ पूर्वमिति । विपर्ययः प्रतिश्रुतार्थत्यागः ॥ २ ॥ यदिति । इदं प्रतिश्रुतार्थाकरणम्, ते क्षमं युक्तं यदि सुखी भवेति व्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ तस्य कोपपरीतस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ ४ ॥ त्रस्तेति । त्रस्तरूपम् अतिशयेन त्रस्तम् । जगत् त्रैलोक्यम् ॥ ५ ॥ साक्षाद्धर्म इव, इवशब्द एवार्थे, दृढारोपं रूपकमिदम् ॥ ६ ॥ त्रिष्विति । धर्मात्मेति गुणाभाव आर्षः ॥ ७ ॥ संश्रुत्येति । इष्टापूर्तवधो भूयात्-इष्टं यागदेवतार्चनादिकम्, पूर्तं वापीकूपतटाकादिनिर्माणादिकम् तयोर्वधः निष्फलत्वम् ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमिति । कृतास्त्रम् शिक्षितास्त्रम् । न शक्ष्यन्ति न प्रसहिष्यन्ति ॥ ९ ॥

न शक्ष्यन्ति धर्षितुमिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । 'अमृतमग्निचक्रेण सुरक्षितम्' इति भारते व्यक्तम् ॥ ९ ॥ राज्ञो भयनिवृत्तये विश्वामित्र माहात्म्यमाह–एष इति । परायणं परमस्थानम् । एतत्सदृशः कोऽपि तपस्वी नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ एष इति । अस्त्रानिति पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् । सचराचर इत्यनेन सामस्त्यं गम्यते । एनम् एतदवगतमस्त्रसमूहम् ॥११॥ केचनेत्युक्तं प्रपञ्चयति–न देवा इति ॥१२॥ सर्वाविदितं कथमयं वेत्तीत्यत्राह–सर्वेति ।

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवतां वरः । एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । नैनमन्यः पुमान् वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥ न देवा ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः । कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥ तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः । नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥१४॥ जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे । ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥१५॥

कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिकाः परमधर्मनिष्ठाः, पापिनमस्पृशन्त इत्यर्थः । दत्ताः कृशाश्वेन । प्रशासति प्रशास्ति, अयमिति शेषः ॥१३॥ पितृप्राशस्त्यमुक्त्वा मातृप्राशस्त्यमाह–तेऽपीति । प्रजापतिः दक्षः । तस्य सुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के प्रजापतिसुते [illegible]–जया चेति ।

न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्य रघुनाथस्य दुष्प्रसहत्वम्, किन्तु स्वरूपपर्यालोचनयापीत्याह–एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्रः वीर्यवतां वर इत्यनेन सहजं वीर्यं तस्यैवोक्तं भवति । एष विद्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमप्राप्यम् तपसः विविदिषासाधनत्वात् "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति श्रुतेः । एषोऽस्त्रान् विविधान् वेत्तीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदीयानि दिव्यायुधान्यपि सहैवाग तानीति गम्यते । तथा च वक्ष्यति-"शरा नानाविधाकारा धनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्ति काकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः ॥" इति । "नैनमन्यः पुमान् वेत्ति" इत्यत्र "सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः" इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् । 'न च वेत्स्यन्ति' इत्यनेन न विदुश्चेति गम्यते । यद्वा एवं सहजप्रभावे वर्णितेऽपि पुत्र बुद्ध्या तिरोहितरघुनाथप्रभावापरिज्ञानात् दशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञो भयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयःप्राप्तिं च हृदि निधाय गोप्तुर्विश्वामित्रस्यापि रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । एषः विश्वामित्रः । देवादयोऽपि न वेत्स्यन्तीति योजना ॥ १०–१२ ॥ सर्वास्त्राणीति । प्रशासति प्रशास्तीत्यर्थः । तदा दत्ताः शिवेनेति शेषः ॥ १३ ॥ तेऽपीति । प्रजापतिसुतासुताः प्रजापतिसुते दक्षकन्यके तयोः सुताः ॥ १४ ॥ जयेति । ते सुते सुवाते ॥१५॥

१ भृशाश्वस्य । २ परमदुर्जयाः । ३ प्रजापतिसुतैः समाः । इति च पाठान्तरम् ।

सुवाते असुवाताम् । शस्त्राणि विशसनकर्तॄणि । परमभास्वरमिति शताभिप्रायेणैकवचनम् ॥१५॥ का कत्यसूयतेत्यत्राह–पञ्चाशतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥१६॥ सुप्रभेति । संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् । दुर्द्धर्षान् परैरभिभवितुमशक्यान् । दुराक्रामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७॥ तानीति । यथावत् कात्स्न्र्येन अपूर्वाणामस्त्राणाम्, सः विदितसकलास्त्रः ॥१८॥ एवमिति श्लोकद्वयं स्पष्टम् ॥१९॥२०॥ इतीति । भास्वराङ्गः भासनशीलः, प्रसन्नमुख इति यावत् । मुमोद मुमुदे । व्यत्ययात्परस्मैपदम् । राघवस्य गमनमभिरुरोच राघवं कुशिकात्मजाय दातुं बुद्ध्याचिन्तयदिति उपस्कार्यम् । पूर्व

पञ्चाशतं सुताँल्लेभे जया नाम परान् पुरा । वधायासुरसैन्यानाममेयान् कामरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभा जनयच्चापि सुतान् पञ्चाशतं पुनः । संहारान्नाम दुर्द्धर्षान् दुराक्रामान् बलीयसः ॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्त्येष यथावत् कुशिकात्मजः । अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मवित् ॥ १८ ॥ एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो महायशाः । न रामगमने राजन् संशयं गन्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः । तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २० ॥ इति मुनिवचनात् प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः । गमनमभिरुरोच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् । प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च । पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥

वत्पुष्पिताग्रावृत्तम्॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥२१॥ अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञा रामविसर्जनं द्वाविंशे–तथेत्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तयोरविनाभावज्ञानादिति भावः ॥ १ ॥ कृतेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । पित्रा दश

पञ्चाशतमिति । परान् अन्यान् । अरूपिणः अदृश्यरूपान् ॥१६॥ सुप्रभेति । दुराक्रामान् अमोघान् । दीर्घ आर्षः ॥१७॥ तानीति । यथावत् कात्स्न्र्येन । अपूर्वाणाम् अस्त्रविशेषाणामिति शेषः ॥ १८–२० ॥ इतीति । कुशिकात्मजाय कुशिकात्मजार्थम् गमनं रुरोच ऐच्छत् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः ॥२१॥ तथा वसिष्ठ इति । सलक्ष्मणं राममाजुहाव । तयोरविनाभावज्ञानादिति भावः ॥१॥ कृतेत्यादि

१ जया लब्धवरा वरान् । २ अक्षयान् कामरूपिणः । ३ तेनास्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः । न किञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव । एवं । इति पाठान्तरम् ॥

रथेन, स्वंनति शेषः। कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठानम्। मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः। "स्वस्ति नो मिमीताम्" इत्यादिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ अथ यात्रायां शुभनिमित्तसम्पत्तिं दर्शयति–तत इत्यादि। गतम् अनुगतम् ॥ ४ ॥ पुष्पेति। प्रयाते प्रयातुमुपक्रान्ते। देवदुन्दुभिनिस्वनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात्, शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो दशरथीयः ॥५॥ विश्वामित्र इति। धन्वी धनुष्मान्। व्रीह्यादित्वादिनिः ॥६॥ कलापिनावित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः। कलापिनौ तूणीरधारिणौ "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि" इत्यमरः। शोभयानौ प्रकाशयन्तौ। आने मुगभावश्छान्दसः। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः "मित्रे

स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम्। ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥ ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को ववौ तदा। विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः। शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशाः। काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश। विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ। अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ७ ॥ तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी स्वलंकृतौ। बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ८ ॥ कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ। अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ। स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमाराविव पावकी ॥ ९ ॥

चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः। श्रुतिश्च–"तस्यै विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षते" इति। प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यां च त्रिशीर्षाविवेत्युपमानम्. धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा। अक्षुद्रौ अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ७ ॥ तदेत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। बद्धं गोधा

दशरथेन, स्वयमिति शेषः। कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलाचरणम्। मङ्गलैः मङ्गलसूक्तैः अभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥ ३ ॥ गतं इति। विश्वामित्रं गतम् अनुगतम् ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिरिति। प्रयाति यातुमुपक्रान्ते, देवदुन्दुभिनिस्वनश्चावतारप्रयोजनोपक्रमत्वात ॥ ५ ॥ ६ ॥ कलापिनावित्यादि। कलापिनौ तूणीरधरौ। शोभयानौ प्रकाशयन्तौ। विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः "मित्रे चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः। प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणात त्रिशीर्षावित्युपमानम्। "पञ्चशीर्षाविवोरगौ" इति पाठे–तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं पञ्चकस्य विद्यमानत्वात पञ्चशीर्षावित्युक्तिः ॥ ७ ॥ तदेत्यादि। गोधा हस्तत्राणम्। पावकी स्कन्दविशाखौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ अन्तरात्मना। ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम्। आदाय विप्रो दृष्टोऽभूत् त्रिदशा विज्वराभवम् ॥ ततो। २ धनुर्धरः। ३ दीप्तौ। इति पाठान्तरम्।

चर्मकृताङ्गुलित्राणं ययोस्तौ तथा । गोधा हस्तत्राणमित्येके । द्युतिः सामान्यशोभा, श्रीः विशेषशोभा, शोभमेतां व्यत्ययेन लडर्थे लोट् । विश्वामित्रमनुयातो रामलक्ष्मणो स्थाणुमनुयातो कुमारविशाखावशोभेतामित्यर्थः । स्थाणुं रुद्रं, पावकी पावकात्प्रादुर्भूतो स्कन्दविशाखौ "ततोऽभवच्चतुर्मूर्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः । स्कन्दो विशाखः शाखश्च नैगमेषश्च पृष्ठतः ॥" इति भारतोक्तेः । अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥८॥९॥ अध्यर्द्धेति । अधिकमर्द्धं यस्मिन् तदध्यर्द्धं, अध्यर्द्धं च तत् योजनं च अध्यर्द्धयोजनम्, सार्द्धयोजनमितियावत् । तावद्दूरगमनेन बालयोः क्षुत्तृट्पीडा माभूदिति तन्निवर्तकविद्याद्वयोपदेशाय

अध्यर्द्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे । रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १० ॥ गृहाण वत्स सलिलं माभूत् कालविपर्ययः । मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ ११ ॥ न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः । न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १२ ॥ न बाह्वोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन । त्रिषु लोकेषु वै राम न भवेत् सदृशस्तव ॥ १३ ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये । नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १४ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः । बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १५ ॥ क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १६ ॥

आहूयते—रामेति । मधुरां भक्तिपूर्वकोच्चारणात् रामनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ १० ॥ गृहाणेति । सलिलं गृहाण, शुद्धाचमनं कुर्वित्यर्थः । विपर्ययोऽतिक्रमः, विलम्ब इति यावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपाम्, इदं बलातिबलयोः प्रत्येकं विशेषणम् ॥ ११ ॥ तद्ग्रहणफलमाह—न श्रम इत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः, भविष्यतीतिशेषः । सुप्तं, त्वामितिशेषः ॥१२॥ न बाह्वोरिति । बलामतिबलां च पठतः, तवेतिशेषः । अस्ति, स्यादित्यर्थः । त्रिष्वित्यत्र सर्वगुणैः निःसीमत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ नेति । सौभाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये बुद्ध्या कार्यनिश्चये समः, भवतीति शेषः ॥ १४ ॥ सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । ते समः नास्ति, न भविता चेत्यर्थः । मातरौ कारणभूते ॥ १५ ॥ क्षुदिति । ते भविष्येते भविष्यतः ॥१६॥

अध्यर्धयोजनम् अर्धाधिकयोजनम्, षट्क्रोशमिति यावत् ॥ १० ॥ गृहाणेति । कालस्य पर्ययः अतिक्रमः । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमूहम् । बलातिबलाख्यां विद्यां गृहाणेति सम्बन्धः । विपर्ययः अन्यथाभावः ॥ ११ ॥ न श्रम इति । प्रमत्तं प्रमादयुक्तम्, कार्यान्तरव्यासङ्गादिना असावधानमिति यावत् ॥ १२ ॥ नेति । ज्ञाने सूक्ष्मार्थदर्शने । बुद्धिनिश्चये बुद्ध्या कार्यनिश्चये ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतदिति । सर्वज्ञानस्य मातरौ सर्वमन्त्रजन्यज्ञानस्य कारणभूतौ ॥ १५ ॥ क्षुदिति ॥ १६ ॥

१ श्रमो । २ गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन ॥ विद्या । इति पाठान्तरम् ।

विद्येति । अधीयाने त्वयि भवेदिति शेषः । तेजःसमन्विते प्रभावसमन्विते ॥ १७ ॥ प्रदातुमिति । तव प्रदातुं त्वमेव सदृशो नान्य इति योजना ॥१८॥ एतदुपपादयति-काममिति । एते पूर्वोक्ताः सौभाग्यादयः। कामं प्रकामं त्वयि सन्ति। यद्यपि तथापि तपसा सम्भृते लब्धे एते विद्ये। त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोके बहुधा विस्तृते भविष्यतः ॥ १९ ॥ तत इति । जलं स्पृष्ट्वा, आचम्येत्यर्थः । भावितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २० ॥ विद्येति । विद्यासमुदितः समुदितविद्यः, लब्धविद्य इति यावत् ॥ २१ ॥ गुर्विति । गुरुकार्याणि गुरौ कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि, कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वा, त्रयः स्वयं

विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाप्यतुलं त्वयि । पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजःसमन्विते ॥ १७ ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १८ ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः । तपसा सम्भृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ १९ ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥२०॥ विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः । सहस्ररश्मिर्भगवान् शरदीव दिवाकरः ॥२१॥ गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे । ऊषुस्तां रजनीं तत्र सरय्वां सुसुखं त्रयः ॥२२॥ दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदोषिताभ्याम् । कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विबभौ विभावरी च॥२३॥इत्यार्षे श्रीरामा०बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः॥२२॥

तौ चेति त्रयः । तत्र सरय्वां सरयूतीरे सुसुखमूषुः । यद्वा एतदर्धस्य पूर्वेणान्वयः । कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रामः शुशुभे इति ॥ २२ ॥ दशरथेति । चतुर्थ्यर्थे "बहुलं छन्दसि" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विबभौ, प्रभातेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणम् । पश्चाद्रामो वा लक्ष्मणायोपदिदेशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विद्येति । विद्याद्वयमधीयाने । त्वयीति शेषः । भवेदित्यध्याहार्यम् । पितामहसुते विद्ये ॥ १७ ॥ प्रदातुमिति । तव त्वमेव सदृशः ॥ १८ ॥ काममिति । एते पूर्वोक्ताः सौभाग्यादयो गुणाः । तपसा नियमेन । संभृते बहुरूपे बहुफलप्रदे ॥ १९ ॥ २० ॥ विद्यासमुदित इत्यादि सार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । गुरुकार्याणि गुरुविषयकार्याणि पादोपसंग्रहणादीनि कुशिकात्मजे नियोज्य कृत्वा, विद्यासमुदितः शुशुभे इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ दशरथेति । नृपसूनुसत्तमाभ्यामिति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विबभौ विभातेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

अथैषामङ्कदेशप्राप्तिं पूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यञ्जयति त्रयोविंशे–प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णमयास्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वादत्र तृणमिश्रपर्णशयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतो विश्वामित्रो रामस्य " स मया बोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंतपः " इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकीं श्रियमवलोक्य तदासक्तः सन् स्वागमनकार्यं विस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किंवा तपस्तप्तवतीति विस्मयते । कौसल्या सुप्रजाः बोधनकाले विस्मितमुखो मुनिरासीत् । शोभना प्रजा पुत्रो यस्याः सा सुप्रजाः । " नित्यमसिच् प्रजामेधयोः " इत्यासिच् । त्वज्जननी कौसल्या सुपुत्रा । यद्वा स्वगतवचनम् । एतज्जननी कौसल्या सुप्रजाः । " कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा " इतिवत् । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रज इति सम्बोधनम् । कर्मधारयेऽप्यार्षोऽसिच् " ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः " इति दीर्घः । " सुपां सुलुक् " इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो वा । परशुरामव्यावृत्त्यर्थं

प्रभातायां तु शर्वर्यां विश्वामित्रो महामुनिः । अभ्यभाषत काकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्त्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥

विशेषणम् । कौसल्यादशरथयोरुभयोरपि तपःफलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्यासुप्रजा इत्युक्तिः ? उच्यते–" माता पुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते " इत्युक्तरीत्या " मातृदेवो भव पितृदेवो भव " इतिवत् मातृप्राधान्योक्तेः । " पितुः शतगुणं माता " इति स्मृतेश्च । यद्वा कौसल्यादशरथयोर्महदन्तरमस्ति । दशरथो हि " अहं वेद्मि महात्मानम् " इति परत्वेन निवेद्यमानेऽपि तदकिञ्चित्कृत्य " दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि " इति रामे केवलं पुत्रत्वं मन्वानो वसिष्ठसन्धुक्षितहृदयो रामं प्रेषितवान् । कौसल्या तु केवलवात्सल्यपराऽपि द्रुतं सादरं प्रेषितवती । तदिदं तारतम्यमवलोक्य मुदितहृदयो मुनिराह–कौसल्या सुप्रजा इति । मातृवाक्यं पितृवाक्यं च पालनीयमित्यमुं धर्मं लोके प्रवर्तयितुं स्वयं तदनुष्ठातृत्वेन सुप्रजा इत्युक्तम् । अथ क्रमेण गुणान्तरावगाहान्निस्तीर्य प्रबोधयति रामेत्यादि । रामेत्यनेन स्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते । पूर्वा

प्रभातायामिति । पूर्वसर्गान्ते ' तृणशयने ' इत्युक्त्वा इदानीं ' पर्णसंस्तरे ' इत्युक्तत्वाच्छयनस्योभयात्मकत्वं वेदितव्यम् ॥१॥ कौसल्या सुप्रजा रामेति । हे राम ! त्वां प्रसूतवती कौसल्या सुप्रजाः शोभनपुत्रा । अथवा स्वगतमेतत् । अस्य मातैव सुपुत्रेति । राम पूर्वासन्ध्येत्यारभ्य प्रश्नवचनम् । दैवम् देवताकृत्यम् ॥ २ ॥

१ काकुत्स्थं शयानं । इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्या प्रवर्तते । पूर्वा सन्ध्या दिवाकरमिव रामदिवाकरं त्वां कौसल्या जनितवतीति भावः । यद्वा मातृवत्पूर्वसन्ध्यामप्युपलालयेति । यद्वा पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते आदित्यस्येव भवतोऽयं विरोधिनिरसनारम्भसमय इति । यद्वा पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते अज्ञानान्धकारो गतः, भगवत्साक्षात्कारो मे जातः, अद्य मे सुप्रभातमिति । यद्वा जगतः सर्वस्य भगवदवतारोत्सवोद्रेककालो जातः । "अद्य मे सफलं जन्म सुप्रभाता च मे निशा । यदुन्निद्राब्जपत्राक्षं विष्णोर्द्रक्ष्याम्यहं मुखम् ॥" उत्तिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिता, प्रबोधश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि । नरशार्दूल नरश्रेष्ठ, नरश्रेष्ठतया भवतापि सन्ध्योपास्या "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" इत्युक्तेः । उत्तिष्ठ नरशार्दूल आश्रितविरोधिनिरसनशीलस्य किं निद्रावकाशोऽप्यस्ति ? नरशार्दूल मद्यज्ञनिर्वाहक ! उत्थानप्रयोजनमाह कर्तव्यं दैवमाह्निकम्, देवेन सर्वेश्वरेण विहितं नित्यकर्म कर्तव्यम् । यद्वा देवशब्दो भवदर्थकः । भवदीयमाह्निकं भवदाज्ञारूपं कर्म मया

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ । स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् । अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् । ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् । बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् । ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥७॥ कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वस्मिन् वसते पुमान् । भगवन् श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥

कर्तव्यम्, तत्स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा दैवं देवाराधनभूतम् आह्निकम्, अह्ना निर्वर्त्यमेकस्तुत्यात्मकं कर्म यज्ञात्मकम्, कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्येति । परमोदारम्, परमगम्भीरमित्यर्थः । कृतोदकौ कृतार्घ्यप्रक्षेपौ । यद्वा कृतदेवर्षितर्पणौ । जप्यत इति जपः तम् । गायत्रीमिति यावत् । तस्या एव परमत्वात् "न सावित्र्याः परं जप्यम्" इति वचनात् ॥ ३ ॥ कृतेति । अह्नि भवमाह्निकम् । "कालाट्ठञ्" । कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः । सन्ध्योपासनब्रह्मयज्ञसमिदाधानानि प्रातःकृत्यानि । अभितस्थतुः अभिमुखं स्थितौ ॥ ४ ॥ ताविति । ततः तस्माद्देशात् प्रयातौ । तत्र प्रसिद्धे सरय्वाः सङ्गमे । त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशाते ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्र गङ्गासरय्वोः सङ्गमे, ददृशाते इत्यनुषज्यते । तप्यतां तपताम्, कर्तरि यत् छान्दसः ॥६॥ तमिति स्पष्टम् ॥७॥ कस्येति ।

१ नृपात्मजौ । २ अव्ययतेजसाम्, भावितात्मनाम् । ३ वचः । कौतूहलात्तौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम् । कस्यायं । इति पाठान्तरम् ।

वसते वसति ॥ ८ ॥ तयोरिति । प्रश्नमाधुर्यात् प्रहासः । यद्वा मानुषभावनटनात् । यस्यायमाश्रमः स श्रूयतामिति योजना । रामेति सम्बोधनं प्राधान्यात् ॥ ९ ॥ कन्दर्प इति अर्द्धम् । यः काम इत्युच्यते स कन्दर्पः पुरा मूर्तिमानासीत् ॥ १० ॥ तपस्यन्तमिति सार्द्धश्लोकः । तपस्यन्तं तप श्चरन्तम् । "कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः" इति क्यङ् । इह आश्रमे तपस्यन्तम् । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमन्तम् । कृतोद्वाहं कृत पार्वतीपरिणयम्, गच्छन्तं शुश्रूषणार्थं पार्वतीं प्राप्नुवन्तम्, देवेशं स्थाणुं रुद्रम्, दुर्मेधाः कामो धर्षयामास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणम्, यदा अयं कृतो

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः । अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥ कन्दर्पो मूर्तिमानासीत् काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥ तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् । कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्गणम् । धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥ अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन । व्यशीर्यन्त शरीरात् स्वात् सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥ तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना । अशरीरः कृतः कामः क्रोधाद्देवेश्वरेण हि ॥ १३ ॥

द्वाहो भवति तदा तं पार्वत्यां साभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्गणमित्यपि क्रियाविशेषणम् । तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मना हुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ अवदग्धस्येति । व्यशीर्यन्त विशीर्णानि । "शॄ हिंसायाम्" इत्यतः कर्तरि श्यन् ॥ १२ ॥ तस्येति । तत्र तदा महात्मना निर्दग्धस्य शरीरं हतम्, अतः कामः

–तस्येति । कृतोदकौ-कृतार्घ्यप्रदानादिकौ । परमं जपं सावित्रीम् ॥ ३–७ ॥ कस्येति । वसते वसति ॥ ८ ॥ कन्दर्पः कुत्सितदर्पः, पुरा मूर्तिमानासीत् । पूर्वं विग्रह विशिष्टोऽभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तपस्यन्तमित्यादि । कृतोद्वाहं करिष्यमाणोद्वाहम्, नियमेन समाहितम् तपस्यन्तम् तपश्चर्यायुक्तम् अत एव इह आश्रमे तपसः आत्मनः कांक्षितत्वात् गच्छन्तम् आगच्छन्तम् समरुद्गणम् स्थाणुं कामो धर्षयामासेति द्वयोरन्वयः । यद्वा कृतोद्वाहं गच्छन्तम् उद्वाहं कृत्वा गमिष्यन्तम् । वर्त मानसामीप्ये भविष्यति लट् । तावदिहाश्रमे, तपस्यन्तं तपः कुर्वाणं स्थाणुं धर्षयामासेति । हुंकृतः-हुङ्कारेण निराकृतः ॥ ११ ॥ अवदग्धस्येति । व्यशीर्यन्त

विषम०—कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानम् । कालोचितविलासदेशं गच्छन्तम् ॥ ११ ॥

मुनिभाव०—तपस्यन्तमिति । सः मरुद्गणमिति पदच्छेदः । सः मन्मथः गच्छन्तमन्तर्बहिः सञ्चरन्तम् मरुद्गणं पञ्चप्राणवायुगणं प्रति, कृतोद्वाहमित्यत्र नियमितवायुगणं बहिर्गच्छन्तं वायुगणमन्तःपूरयन्तम् श्वासनिरोधं कृतवन्तमित्यर्थः । अत एव एवंप्रकारेण नियमेन समाहितं समन्वितं तपस्यन्तं स्थाणुं धर्षयामास । अतएव महात्मना हुंकृतश्च । यद्वा तपसि तपोविषये अन्तं सिद्धिं गच्छन्तं प्राप्तवन्तम् अतएव समरुद्गणं मरुद्गणसहितम्, कृतोद्वाहं कृताभ्युत्थानम्, कृतप्रस्थानमित्यर्थः । स्थाणुं धर्षयामास । यद्वा इह गच्छन्तं कैलासादिह आगतवन्तं तपस्यन्तं तपःकुर्वन्तं कृतोद्वाहं पार्वत्या मनसा कृतप्रायोद्वाहम् । यद्वा गच्छन्तमित स्ततस्सञ्चलन्तं मरुद्गणं प्राणादिवायुगणं प्रति कृतोद्वाहं कृतनियमनं तपस्यन्तं स्थाणुं नियमे नियमविषये न समाहितं समाधिरहितं यथा तथा स कामो धर्षयामास ॥ ११ ॥

अशरीरः कृतः ॥१३॥ अनङ्ग इति। कामस्तदाप्रभृति अनङ्ग इति विख्यातः। सोऽङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः। तत्र हेतुमाह यत्रेति। यस्मात्कारणा दत्र कामोऽङ्गं मुमोच तस्मादयं देशोऽङ्ग इत्युच्यत इत्यर्थः ॥१४॥ तस्येति। तस्य कामस्य स्थाणोर्वा। अयमाश्रमः इमे मुनयः तस्य। पुरा पूर्वकाल मारभ्य सन्तानपरम्परया शिष्याः, अतएव धर्मपराः, अतएव च तेषां पापं न विद्यते। पूर्वं रुद्रशिष्या अपि संप्रति तच्छिष्यत्वकृतपापं न विद्यत इत्यर्थः। एतेन प्रश्नद्वयस्याप्युत्तरमुक्तम्। हिमवति तपस्यन्तं कामोऽधर्षयदित्युक्तिः पुराणान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इहेति। इह अङ्गविषये।

अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव। स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं प्रमुमोच ह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा। शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥१५॥ इहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन। पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम्। स्नाताश्च कृत जप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥ तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा। विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमाग मन् ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पाद्यं तथातिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे। रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥ सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन्। यथार्हमजपन् सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥

तरिष्यामहे, गङ्गामिति शेषः ॥१६॥ अभीति। स्नाताः अतएव शुचयो भूत्वा पुण्यमाश्रममभिगच्छामहे। व्यत्ययात्तङ् ॥१७॥ तेषामिति। तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु। तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन। चक्षुषा ज्ञानेन। विज्ञाय दृष्ट्वा, तेषामागमनं ताटकादिनिरासनिमित्तं, तपोजन्यज्ञानेन विदित्वेत्यर्थः। हर्षं हर्षपुलकम् ॥ १८॥ अर्घ्यमिति। अर्घ्यं पूजार्थमुदकम्, पाद्यं पादार्थमुदकम्, "पादार्घाभ्यां च" इति यत्प्रत्ययः। आतिथ्यम् आचमनीयपूर्वकं भोज्यप्रदानम्। अतिथिक्रियाम् अतिथिपूजाम् ॥ १९ ॥ सत्कारमिति। सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं विश्वामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् अतिथिभूतानिति शेषः। क्रमेण सायं सन्ध्यागमे सति, ते तद्वासिनो विश्वामित्रादयश्च। छत्रिन्यायेन ऋषय इत्युक्तम्, समाहिताः अनन्यपराः।

विशीर्णानि गात्राणि अवयवाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनङ्ग इति। अङ्गविषयः अङ्गदेशः विख्यात इत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ तस्येति। तस्य कामस्य ॥ १५-१७ ॥ तेषां संवदतां तेषु संवदत्सु सत्सु तपोदीर्घेण चक्षुषा विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा ज्ञानेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ सत्कारमिति। समनुप्राप्य प्रापय्य। अभिरञ्जयन् अभ्यपालयन्

सन्ध्याम् अहोरात्रयोः सन्धिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथार्हं यथायोग्यम्, यथाशक्तीति यावत् । " सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् " इति वचनात् । अजपन्, गायत्रीमिति शेषः ॥ २० ॥ तत्रेति । आनीताः निद्रार्थे स्वाश्रमं प्रापिताः । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिरिति । कथाभिः तदाश्रमवैभवपराभिः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड व्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ एवं कामाश्रमपदं रामचरणनलिनविन्यासेन कृतार्थीकृत्य ताटकावनमपि निष्कल्मषीकर्तुं रामं प्रापयति मुनि

तत्रवासिभिरानीता मुनिभिः सुव्रतैः सह । न्यवसन् सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥ कथाभिरभिरामाभि रभिरामौ नृपात्मजौ । रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः प्रभाते विमले कृत्वाह्निकमरिन्दमौ । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः । उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः । अरिष्टं गच्छ पन्थानं माभूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथे त्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च । ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरङ्गमाम् ॥ ४ ॥

श्चतुर्विंशे–तत इत्यादि । विमले सूर्योदय इत्यर्थः । नद्याः गङ्गायाः ॥ १ ॥ ते चेति । उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ आरोहत्विति । राजपुत्राभ्यां पुर स्कृतः पूजितः । ताटकावधाभिप्रायेणाहुः अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । "अरिष्टं पापशुभयोः" इतिहलायुधः । कालविपर्ययः कालविलम्ब इतियावत् ॥ ३ ॥ विश्वामित्र इति । ततार तरितुं प्रवृत्तः । सरितं गङ्गां, सागरं गच्छतीति सागरङ्गमाम् । खश्प्रकरणे "गमेस्सुप्युपसङ्ख्यानम्" इतिखश् ॥ ४ ॥

विश्वामित्ररामलक्ष्मणा इति शेषः ॥ २० ॥ तत्रवासिभिरिति । आनीताः स्वाश्रमं प्रापिताः । कामाश्रमपद इति प्रकरणपर्यालोचनया स्थाण्वाश्रमपद इत्येवोचितं कामाश्रमपद इतीदं दृश्यते । तद्विचारणीयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः प्रभात इति । नद्याः भागीरथ्याः ॥ १ ॥ त इति । उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ आरोहत्विति । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा गच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ विश्वामित्र

तत इति । अतिसंरम्भेण तरङ्गपरस्परसङ्घट्टजक्षोभेण । वर्द्धितम् अतिप्रवृद्धम् ॥५॥ अथेति । भिद्यमानस्य परस्परं मिलितस्य वारिणः । तुमलः निविडोऽयं ध्वनिः । किं वारिसम्भेदकृतः उतान्यकृत इतिप्रश्नः ॥ ६ ॥ राघवस्येति । निश्चयं कारणनिश्चयम् ॥ ७ ॥ अस्य ध्वनेः कारणं वारिसम्भेद एवेति वक्ष्यन् कस्या वारिण इति प्रक्ष्यतीति मत्वा सरय्वा इति वक्तुं सरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्वते कुबेरभवने । ब्रह्मणा मनसा निर्मितं सरोऽस्ति। तेन मनसा निर्मितत्वेन इदं सरः मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥ तस्मादिति । उपगूहते आवृत्य प्रवहते । अयोध्यायाः पश्चिमभागमारभ्य उत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्य अङ्गदेशे गङ्गया सह युज्यते सरयूः, तयोः नद्योः सम्भेदे स्थाण्वाश्रमः, तस्मात् सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायां सरयूजलमुन्नतात् भागी

ततः शुश्राव वै शब्दमतिसंरम्भवर्द्धितम् । मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा ॥ ५॥ अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् । वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः । कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥ कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥ तस्मात्सुस्राव सरसः साऽयोध्यामुपगूहते । सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥ तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते । वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥ ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ । तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥

रथ्यां पततीति तस्य ध्वनिरिति ज्ञेयम् । सरयूशब्दं निर्वक्ति सर इति । सरसो यातीति सरयूः । पाठान्तरं-सरसो यातीति सरयूः । सकारस्य शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्. " ऊङुतः " इति स्त्रीप्रत्यय ऊकारः । कस्मात्सरसः प्रवृत्तेत्यत आह ब्रह्मसरश्च्युतेति ॥ ९ ॥ तस्येति । या गङ्गामभिवर्त्तते गङ्गया संयुज्यते । अयमतुलः शब्दः तस्याः वारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः । नियतः नियतमनस्कः सन् ताभ्यां नदीभ्यां प्रणामं कुरु । कोऽयं ध्वनिरिति रामेण पृष्टे सरयूवारिसङ्घट्टज इति वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनं नन्तव्यत्वाय ॥ १० ॥ ताभ्यामिति । तीरं दक्षिणमिति नदीसम्भेदे रात्रिमुषित्वा

इति । ततार तर्तुमुपक्रान्त इत्यर्थः । सरितं गङ्गाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अथेति । भिद्यमानस्य संभिद्यमानस्य परस्परं मिलितस्येत्यर्थः । वारिणोऽयं ध्वनिः किं कुत्रत्यः ॥ ६ ॥ राघवस्येति । निश्चयं निश्चितं हेतुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्मादिति । या सुस्राव साऽयोध्यामुपगूहते । आवृणुत इति सम्बन्धः । सरःप्रवृत्तेति सरयूशब्दनिरुक्तिः । तस्यायमिति सन्धिरार्षः । या जाह्नवीमभिवर्तते तया सह सङ्गच्छते । तस्या अयं तुमुलः शब्दः ॥९॥१०॥ ताभ्यामिति । ताभ्यां गङ्गासरयूभ्याम् ॥११॥

प्रातर्दक्षिणाभिमुखा गङ्गां तेरुः। ततो गङ्गादक्षिणतीरे ताटकावनमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ स इति। सङ्काशत इति सङ्काशः, घोरसङ्काशं घोररूपमिति यावत्। अविप्रहतम् अक्षुण्णम्, जनसञ्चाररहितामित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहो इत्यादिश्लोकत्रयम्। झिल्लिका भूतलाद्यन्तारितकीटविशेषः। भैरवैः भयङ्करैः। श्वापदैः क्रूरमृगैः। शकुन्तैः भासैः। "शकुन्तौ भासपक्षिणौ" इत्यमरः। शकुनैः पक्षिभिः। वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः। धवः अश्वकर्णः ककुभः मरुतिन्दुकः पाटलः इदं वनमेतादृशम्। अहो इदं वनं दारुणम्। किंनु किंनामकमित्यन्वयः ॥ १३–१५ ॥ तमिति। एतद्दारुणं वनं यस्य

स वनं घोरसङ्काशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः। अविप्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥ अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम्। भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः ॥१३॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवैः स्वनैः। सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्मरुतिन्दुकपाटलैः। सङ्कीर्णं बदरीभिश्च किं न्वेतद्दारुणं वनम् ॥ १५ ॥ तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः। श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतद्दारुणं वनम् ॥ १६ ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम। मलदाश्च करूशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥ पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम्। क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥

प्राणिनः स श्रूयतामिति योजना ॥१६ ॥ एताविति। स्फीतौ प्रवृद्धधनधान्यौ। मलदाश्च करूशाश्च मलदकरूशनामधेयौ। अवयवबहुत्वाद्बहुवचनम्। मत्स्याः पाञ्चाला इतिवत्। देवनिर्माणेन देवनिर्माणतुल्यनिर्माणेन निर्मितौ, देवलोकसमसंस्थानावित्यर्थः ॥ १७ ॥ मलदकरूशसंज्ञानिमित्तमाह–पुरेत्यादि। वृत्रवधे कृते सति, मलेन अशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्षया च समभिप्लुतं व्याप्तम् इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत्। ब्रह्महत्यावशेन मलक्षुधाविन्द्रस्या

स वनमिति। अविप्रहतप्राणिसञ्चाराभावादविक्षुण्णम् ॥ १२॥ अहो इति। झिल्लिकाः कीटविशेषाः, श्वापदैः शार्दूलादिक्रूरमृगैः। शकुन्तैः भासैः। दारुणारुतैर्दारुणारावैः। वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः ॥ १३–१६ ॥ एताविति। स्फीतौ समृद्धौ। मलदाश्च करूशाश्चेति बहुवचनम्। अहो दारा इतिवच्छब्दस्वभावकृतम्।

१ गणसंयुतम्। २ कीर्णं। ३ दारुणस्वनैः। ४ बिल्वकिंशुक। इति पाठान्तरम्।

भूतामित्यर्थः ॥१८॥ तमिति । स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्नापयन्, पुनर्मन्त्रपूतैः कलशैः कलशोदकैः स्नापयामासुः । तेन स्नापनेनास्येन्द्रस्य मलं चकारात् कारूशं प्रमोचयन् प्रामोचयन्॥१९॥ इहेति । करूशमेव कारूशम् । स्थानप्रमाणात् क्षुधमित्यर्थः॥२०॥ निर्मल इति । शुचिः ब्रह्महत्यातः पूतः ॥२१॥ वरमेवाह—इमाविति । मलं द्यति खण्डयतीति मलदः। "अन्येभ्योपि दृश्यते" इतिखच् । करूशमस्यास्तीति करूशः । अङ्गमलधारिणौ करूशस्याप्युप लक्षणमिदम् । एतौ ममाङ्गमलकरूशधारणान्मलदाः करूशाश्चेति ख्यातिं गमिष्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ साध्विति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ एताविति । अत

तमिन्द्रं स्नापयन् देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥ इह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारूशमेव च । शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥ निर्मलो निष्करूशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् । ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥२१॥ इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः । मलदाश्च करूशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥ साधुसाध्विति त देवाः पाकशासनमब्रुवन् । देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥२३ ॥ एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिन्दम । मलदाश्च करूशाश्च मुदितौ धनधान्यतः॥२४॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी । बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् । ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥

इत्यादावध्याहार्यम् ॥२४॥ एवं पालनीयत्वाय देशस्य पुण्यत्वमुक्त्वा तस्य दारुणत्वहेतुमाह—कस्यचिदिति अर्द्धत्रयम् । कस्मिंश्चित्काले गते सति । तदा जन्मकाल एव । नागसहस्रस्य गजसहस्रस्य । बलं धारयन्ती ताटकानाम यक्षी अभूत् । ते तुभ्यं भद्रमस्तु, ताटकातो भयं माभूदित्यर्थः ॥ २५॥ मारीच

देवनिर्माणनिर्मितौ देवयत्नेन निर्मितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तमिन्द्रमिति । देवा ऋषयश्च तमिन्द्रं स्नापयन गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नानमकारयन् । अनन्तरं कलशैः स्नापयामासुः, मन्त्रपूतैः कलशोदकैः स्नापयामासुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ इहेति । मलं मालिन्यम्, करूशमेव कारूशं क्षुदित्यर्थः । मलधारिणावित्यत्र मलशब्देन कारूशमपि

मुनिभाव०—देवाश्च ऋषयश्च तमिन्द्रं स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्नानमकारयन्, अडभाव आर्षः । तदन्ते तं कलशैः स्नापयामासुः मन्त्रपूतैः कलशोदकैः स्नापयामासुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

इत्यर्द्धम् ॥ २६ ॥ वृत्तेति । अत्र य इति शेषः । यः प्रजाः नित्यं त्रासयते स मारीचो यस्याः पुत्रः सा यक्षी अभूदिति पूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तु ताटका, किं ततः तत्राह–इमाविति ॥ २८ ॥ सेयमिति । आवार्य्य आवृत्य । यतः यस्मिन्मार्गे ताटकायाः वनम् । अतएव मार्गेण गन्तव्यम् ॥ २९ ॥ स्वेति । निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ न हीति । ईदृशम् अतीव पुण्यम्, असह्यया इतरैरजेयया ॥३१॥ एतदिति । यथा येन प्रकारेण । दारुणं यथा

वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् । राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥२७॥ इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव । मलदांश्च करूशांश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥२८॥ सेयं पन्थानमावार्य वसत्यध्यर्द्धयोजने । अत एव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यतः ॥२९॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् । मन्नियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३०॥ न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् । यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसह्यया ॥ ३१॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम् । यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामा० वा० आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् । श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव । कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥

च उत्सादितं निर्जनीकृतं यथा चोत्सादनान्न निवर्त्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमिति योजना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स्त्रिया अपि सर्वलोकविनाशिन्या वधे न दोष इत्याह पञ्चविंशे–अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ अल्पेति । यदा यस्मात्, यदायत्रादयो हेतावपि मुनिभिः प्रयुज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री कथं नागसहस्रस्य गृह्यते ॥ २०–२४॥ कस्यचित् कस्मिंश्चित्काले ॥ २५–२८ ॥ सेयमिति । आवृत्य निरुध्य । अत एवेति । यतः यस्मिन्मार्गे ताटकाया वनम् अतस्ताटकानिरासात् पूर्वं गन्तुमशक्यत्वान्न गन्तव्यमित्युक्तिः । अत एव च गन्तव्यमिति पाठे-यतः यस्मिन् मार्गे ताटकाया वनम् अत एवानेनैव मार्गेण गन्तव्यमित्यर्थः ॥२९॥३०॥ न हीति । उत्सादितं विजनीकृतम् । अद्यापि न निवर्तते देशोपप्लवात् । पूर्वस्थितजन इति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अथ तस्येति । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ अल्पेति । यदा यक्षास्सृष्टाः ते तदाप्रभृत्यल्प

१ महाशीर्षो । २ मावृत्य । ३ एव न गंतव्यं । ४ यक्षी श्रूयते इतिपा० । ५ बलम् । इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः । हर्षयन् श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिन्दमम् । इत्यधिकः क्वचित् ।

बलं धारयति ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । येन हेतुना बलोत्तरा भवति तं शृणु । तस्या वरदानकृतं वीर्यं बलमस्ति अतोऽबलापि बलं धारयति ॥ ३ ॥ वरदानप्रकारमाह–पूर्वमित्यादि ॥ ४ ॥ पितामह इति । नाम प्रसिद्धौ ॥ ५ ॥ ददाविति । यक्षाय सुकेतवे ॥ ६ ॥ तामिति । विवर्द्धन्तीं विवर्द्धमानाम् ।

विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा । वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला[1] बलम् ॥ ३ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ४ ॥ पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ५ ॥ ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः । न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशाः ॥ ६ ॥ तां तु जातां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् । जंम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ७ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रमजायत । मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ८ ॥ सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं[2] मुनिपुङ्गवम्[3] । ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ९ ॥ भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साऽभ्यधावत ॥ १० ॥ आपतन्तीं[4] तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः । राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ ११ ॥ अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १२ ॥

भार्यां ददौ ॥ ७ ॥ कस्यचिदिति । कस्मिंश्चित्काले गते सति । अजायत अजनयत् ॥८॥ शापप्रकारमाह–सुन्दे त्विति । निहते, अगस्त्येनेति शेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुम् । इच्छति ऐच्छत् ॥ ९ ॥ भक्षेति । जातसंरम्भा स्वभर्तृवधजनितकोपा अतएव भक्षार्थमभ्यधावत । अर्द्धम् ॥१०॥ आपतन्तीमिति । वीर्याः श्रूयन्ते, अबला यक्षी नागसहस्रस्य बलं कथं धारयति केन कारणेन धारयति । पाठान्तरे-यदा यस्माद्यक्षी अल्पवीर्या श्रूयते तस्मादबला नागसहस्रबलं कथं धारयति केन कारणेन धारयति ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । अत्र बलमात्रेऽप्युत्तरत्वेन वक्तव्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येऽपि गुणाः सन्तीति ज्ञापयितुम् ॥ ३ ॥ वरप्रदानमेव विवृणोति-पूर्वमासीदित्यादिना ॥ ४–६ ॥ तामिति । विवर्द्धन्तीं विवर्द्धमानां, भार्यां भार्यात्वेन ददावित्यर्थः ॥७॥ कस्यचित्त्विति । दुर्धर्ष दुरा

विषम०–तदभिसंहितगुणवता पुत्रेणात्यन्तजनपीडा भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ६ ॥

---

१ बलोत्कटा । २ ह्यर्ष । ३ अगस्त्यमृषिसत्तमम् । ४ आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा पुनस्तस्यास्तमात्मजम् । क्रुद्धः कृशानुसङ्काशो ह्यगस्त्यो भगवानभूत् । राक्षसत्वं । इति पाठान्तरम् ।

स्पष्टम् ॥ ११ ॥ अगस्त्य इत्यर्द्धम् ॥ १२ ॥ पुरुषादीति । पुरुषादी मनुष्यभक्षिणी । त्वमिदं रूपं विहाय पुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ता भव । अथ ते दारुणं क्रूरं रूपं शरीरम् अस्तु ॥१३॥ सैषेति । अगस्त्यचरितम्, तदानीमिति शेषः ॥१४॥ एनामिति । जहि नाशय ॥१५ ॥ न हीति । शापसंस्पृष्टां शापयुक्ताम् ॥१६॥ न हीति । ते त्वया । घृणा जुगुप्सा । कर्तव्यम्, कर्मेति शेषः ॥ १७ ॥ नृशंसमिति । नृशंसं क्रूरकर्म । सदोषं सापवादं कर्म ।

पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना । इदं रूपं विहायाऽथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १३ ॥ सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता । देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् । गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १५ ॥ न ह्येनां शापसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् । निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १६ ॥ न हि त स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम । चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राज सूनुना ॥१७॥ नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् । पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सताम् ॥ १८ ॥ राज्य भारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः । अधर्म्यां जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप । पृथिवीं हन्तुमिच्छन्तीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता । अनिन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २१ ॥

रक्षता राजपुत्रेण । प्रजारक्षणकारणात्कर्त्तव्यम्॥१८॥ राज्येति । सनातनः नित्यः । अधर्म्याम् अधर्मादनपेताम् । एतदेवाह धर्म इति ॥१९॥ स्त्रीवधस्य कर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह—श्रूयत इत्यादिना । मन्थरां मन्थराभिधानाम् ॥२०॥ विष्णुनेति । काव्यमाता शुक्रमाता । इयं कथा मत्स्यपुराणे दर्शिता— स्वपुत्रे शुक्रे देवशिक्षार्थं रुद्रसमीपे तपस्यति सति देवपीडिता असुराः शुक्रमातरं भृगुपत्नीं शरणमगच्छन् । सा चासुररक्षणार्थं देवान् हन्तुमुद्युक्ता ।

सदम् ॥ ८ ॥ सुन्द इति । निहते । अगस्त्येनेतिशेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आपतन्तीमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुरुषादीत्यादौ राक्षसत्वं भजस्वेति चैतौ शब्दावनुषज्येते । यतः पुरुषादनादिगुणयुक्ता अतो राक्षसत्वं भजस्वेति शप्तवान । विहाय त्यक्त्वा ॥१३॥ सैषेति । अमर्षा असहमाना ॥ १४॥ १५ ॥ नेति । शापसंस्पृष्टां शापेन व्याप्ताम् ॥१६॥ न हीति । स्त्रीवधकृते स्त्रीवधकरणे । घृणा जुगुप्सा । न कार्या प्रजारक्षणकारणादित्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ नृशंसमिति ।

तां चेन्द्रप्रार्थितो विष्णुरासाद्य तस्याः शिरश्चिच्छेदेति ॥ २१ ॥ एतैरिति । एतैः एतादृशैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ अथ ताटकावधः षड्विंशे–मुनेरित्यादि । अक्लीबं धृष्टम् ॥१॥ पितुरिति । पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात्, कौशिकवचनं त्वया कर्तव्यमित्येवंरूपात् पितृवचनगौरवात् । बहुमानाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्य वचनं कर्तव्य

एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः । अधर्मसहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ २२ ॥ [तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनान्नृप ।] इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः । राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् । वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥२॥ अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना । पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥३॥ सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः । करिष्यामि न सन्देहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय देशस्यास्य सुखाय च । तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बध्वा मुष्टिमरिन्दमः । ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥ ६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ताटकावनवासिनः । ताटका च सुसंक्रुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिस्सृतः ॥ ८ ॥

मिति मानसव्यापारः ॥२॥ मुनिं प्रत्याह–अनुशिष्ट इति ॥ ३ ॥ सोऽहमिति । श्रुत्वा स्थितः सोऽहमित्यन्वयः ॥४॥ गोब्राह्मणेति । उद्यतः, अहमिति शेषः ॥५॥ एवमिति । स्पष्टम् ॥६॥ तेनेति । सुसंक्रुद्धा प्रकृत्या अतिकोपना । मोहिता किंकर्तव्यमिति सम्भ्रान्ता आसीत् ॥७॥ तमिति । अभिनिध्याय

कर्तव्यं कर्मेति शेषः । सदोषं सापवादम् ॥ १८ ॥ राज्येति । सनातनः नित्यः ॥ १९–२१ ॥ एतैरिति । एतैरेतादृशैः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ मुनेर्वचनमिति । अक्लीबं महार्थम् ॥ १ ॥ स्त्रीवधस्यापि त्रिभिर्हेतुभिः कर्तव्यतां प्रतिपादयति–पितुर्वचनेति । पितुर्वचननिर्देशादित्यनेन अविचारेण कर्तव्यता गम्यते । पितुर्वचनगौरवात् बहुमानात् । सत्पथप्रवर्तकत्वेनेति शेषः । भगवतः कौशिकस्य वचनमिति हेतोश्च एतन्मया कर्तव्यमिति । कुत इत्यत्राह–अनुशिष्टोऽस्मि इति । कौशिकस्य वचनं कर्तव्यमिति ॥ २–६ ॥ तेनेति । मोहिता व्याकु

आकर्ण्य क्रोधमूर्च्छिता आसीत् श्रुत्वा क्रुद्धा साऽभ्यद्रवच्च॥८॥ तामिति। प्रमाणेन औन्नत्येन॥९॥ पश्येति। भैरवं भयङ्करम्। दारुणं विकृतम्॥१०॥ एनामिति। मायाबलम् अन्तर्द्धानबलम्। विनिवृत्तां पराङ्मुखीम्। एतावतैव गुरुवचनानुष्ठानसिद्धेरिति भावः॥११॥ न हीति। वीर्यगतिहननं हस्त

तां दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धां विकृतां विकृताननाम्। प्रमाणेनातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोऽभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः। भिद्येरन् दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ १० ॥ एनां पश्य दुराधर्षां मायाबलसमन्विताम्। विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम्। वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता। उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्हुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम्। स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥१४॥ उद्धून्वाना रजो घोरं ताटका राघवावुभौ। रजोमोहेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥१५॥ ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ। अवाकिरत्सुमहता ततश्चुक्रोध राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः। प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १७ ॥

पादभञ्जनेन॥ १२ ॥ एवमिति। स्पष्टम्॥१३॥ विश्वामित्र इति। अस्त्वित्यत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः। अतिमानुषशक्तिं जानन्नपि ताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्कया महर्षिर्मङ्गलमाशास्ते॥ १४ ॥ उद्धून्वानेति। उद्धून्वाना उत्किरन्ती॥१५॥ तत इति। मायाम् अन्तर्द्धानशक्तिम्॥१६॥ शिलेति।

लिता ॥ ७ ॥ तामिति। अभिनिध्याय विचिन्त्य ॥ ८ ॥९॥ पश्येति। भैरवं भयङ्करम्। दारुणं घोरम्। अस्य वपुषः अभीरूणां चेति सम्बन्धः ॥१०॥ एनामिति। विनिवृत्ताम्-विशेषेण निवृत्ताम्, पलायितामिति यावत् ॥ ११ ॥ न हीति। वीर्यं पराभिभवनशक्तिम्, गतिम् आकारादिगतिम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामलक्ष्मणयोरिति मानुषीं शक्तिं जानन्नपि ताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वा अतिशङ्कया महर्षिर्मङ्गलमाशास्ते विश्वामित्रस्त्विति। अस्त्वित्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥ उद्धून्वानेति। रजोमोहेन रजोऽन्धकारेण ॥ १५ ॥ तत इति। मायास्त्रं मायानिर्मितास्त्रम्। मायाविद्यामिति यावत् ॥ १६ ॥ शिलावर्षमिति। करौ चिच्छेद पत्रिभिरिति

प्रतिहत्य भङ्क्त्वा करौ चिच्छेद शिलावर्षहेतुत्वात्। पत्त्रिभिः शरैः ॥१७॥ तत इति। अभ्याशे समीपे। गर्जतीं गर्जन्तीम्। नुमभाव आर्षः ॥१८॥ कामेति। कामरूपधरा कामरूपधरणशक्ता, अतएवानेकशो रूपाणि कृत्वा मायया अन्तर्द्धानं गता सती भैरवमश्मवर्षं विमुञ्चन्ती मोहयन्तीव विचचार। अर्द्धत्रयम् ॥ १९ ॥ तत इति। श्रीमान् स्वत एव ताटकावधहेतुप्रातिकूतहर्षेण कान्तिमान् ॥ २० ॥ अलमिति। दुष्टचारिणी दुष्टं यथा तथा आचरणशीला, अन्तर्द्धानशक्त्या अश्मवर्षशीलेत्यर्थः। एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तम्। पारलौकिकनाशकत्वमप्याह—यज्ञविघ्नकरीति। पुरा वर्द्धति वर्द्धिष्यते

ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम्। सौमित्रिरकरोत् क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरा सद्यः कृत्वा रूपाण्यनेकशः। अन्तर्द्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया। अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचचार ह ॥ १९ ॥ ततस्ताववश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः। दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी। यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्द्धति मायया ॥२१॥ वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते। रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्द्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २२ ॥ इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षतीम्। दर्शयन् शब्दवेधित्वं तां रुरोध स सायकैः ॥ २३ ॥ सा रुद्धा शरजालेन मायाबलसमन्विता। अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥२४॥ तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव। शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥२५॥ तां हतां भीमसङ्काशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा। साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २६ ॥

"यावत्पुरानिपातयोर्लट्" ॥ २१ ॥ वध्यतामिति। सन्ध्या पुरा प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते तावत् पूर्वमेव वध्यताम्। सन्ध्याप्रवृत्तौ का हानिस्तत्राह रक्षांसीति ॥२२॥ इतीति। अभिवर्षतीम्। अभिवर्षन्तीं शब्दवेधित्वं श्रुतः शब्दो यस्मादुत्पन्नः तद्वेधित्वम् ॥ २३ ॥ सेति। अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्द्धानं विहायेत्यर्थः। विनेदुषी नादं कुर्वन्ती ॥२४॥ तामिति। अशनीम्। "सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके" इति ङीष् ॥ २५ ॥ तामिति। भीमसङ्काशां भीमरूपाम्।

बहुवचनप्रयोगः। लीलया एकैकस्य बहुधा खण्डनाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ कामरूपेति। अनेकरूपाणि कृत्वा अन्तर्धानं गता सती भैरवं विचचार हेति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ कीर्यमाणौ अस्यमानौ ॥२०॥२१ ॥ वध्यतामिति। पुरा वर्धेत यावद्वर्धेत तावत्पुरैव वध्यताम्। पुरा सन्ध्या प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यते॥२२-२५॥ ता

सुरपतिः सुराश्च समपूजयन् ॥ २६ ॥ उवाचेति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ मुने इति । सर्वे वयमिति शेषः । स्नेहं दर्शय स्नेहकार्यं प्रवर्तय ॥ २८ ॥ एतदेवाह–प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ पात्रेति । अयमिति शेषः । अनुगमने शुश्रूषणे । धृतः स्थिरधीः ॥ ३० ॥ एवमिति । पुरस्कृत्य पूजयित्वा जग्मुः । सन्ध्या सायंसन्ध्या प्रवर्तते स्म ॥ ३१ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ इहेति । तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रेति । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ मुक्तेति । मुक्तशापं मुक्तोपद्रवम् ।

उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः । सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २७ ॥ मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः । तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ २८ ॥ प्रजापतेः कृशाश्वस्य पुत्रान् सत्यपराक्रमान् । तपोबलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ २९ ॥ पात्रभूतश्च ते ब्रह्मन् तवानुगमने धृतः । कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्हृष्टा यथागतम् । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३१ ॥ ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः । मूर्ध्नि राममुपाघ्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ इहाद्य रजनीं राम वसाम शुभदर्शन । श्वःप्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः । उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३४ ॥ मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि । रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ३५ ॥ निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसंघैः । उवास तस्मिन् मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण एव । चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ३५ ॥ निहत्येति । प्रतिबोध्यमानः, मुनिनेति शेषः । कौसल्या सुप्रजा रामेत्येवं प्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

मिति । भीमसङ्काशां भयङ्करामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मुने इति । तोषिताः । वयमिति शेषः । स्नेहम् अनुग्रहम् ॥ २८ ॥ प्रजापतेरिति । निवेदय ज्ञापय ॥ २९ ॥ पात्रेति । धृतः नियतः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वेति । प्रवर्तते प्राप्ता ॥ ३१–३४ ॥ मुक्तशापमिति । मुक्तशापं मुक्तोपप्लवम् ॥ ३५ ॥ निहत्येति । प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः मुनिनेति शेषः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

---

१ भृशाधस्य । २ हनि । चम्पकाशोकपुन्नागमल्लिकाद्यैः सुशोभितम् । चूतैश्च पनसैः पूगैर्नालिकेरैश्च शोभितम् । वापीकूपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलंकृतम् । मल्लिकान्नेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम् । रम० । इ०पा० ।

अस्त्रगणलाभः सप्तविंशे—अथेत्यादि । उष्य उषित्वा । प्रहस्य प्रहर्षेण मन्दहासं कृत्वा ॥ १ ॥ परीति । महायश इति सम्बुद्धित्वान्न दीर्घः । प्रीत्या परमया युक्त इति परितुष्टोऽस्मीत्यस्यानुवादः । सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवेति । आजौ युद्धे । जयिष्यसि, स्वार्थे णिच् ॥ ३ ॥ तानीति । दण्डचक्रादयश्चक्रभेदाः ॥ ४ ॥ धर्मेति । सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शूलवरं शूलश्रेष्ठम् । ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ गदे इति । मोदकीशिखरीसंज्ञे ये द्वे गदे

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः । प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगानपि । यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः । दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रं ततो वीर कालचक्रं तथैव च । विष्णुचक्रं तथात्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रं नरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा । अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव । ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे । प्रदीप्ते नरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥ धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च । पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥८॥ अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन । ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥ आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः । वायव्यं प्रथनं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥ अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च । शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥

स्तः ते उभे दास्यामीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ धर्मेति । वारुणमित्यस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥ अशनी इति । शुष्काशनिरार्द्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिन इदं पैनाकम् ॥ ९ ॥ आग्नेयमिति । आग्नेयम् अग्निदेवताकम् । दयितम्, अग्नेरिति शेषः ॥ १० ॥ अस्त्रमिति । शक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः

अथ तामिति ॥१॥ परितुष्टोऽस्मीति । सर्वशः साकल्येन ॥२-६॥ गदे इति । मोदकी शिखरी च प्रदीप्ते द्वे गदे विद्येते ते उभे प्रयच्छामीति सम्बन्धः ॥७-९॥ आग्नेय

रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥ कङ्कालमिति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ वैद्याधरमिति । वैद्याधरं नन्दनं नामासिरत्नं, महास्त्रमित्यर्थः । असिर्हि विद्याधरास्त्रम् ॥१३॥ गान्धर्वमिति । प्रस्वापनप्रशमने च गान्धर्वे ॥ १४ ॥ दर्पणमिति । विलापयाति परिदेवयतीति विलापनम् । मदयतीति मदनम् ॥ १५ ॥ पैशाच

कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् । धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः । असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३ ॥ गान्धर्वमस्त्रं दयितं मानवं नाम नामतः । प्रस्वापनप्रशमने दद्मि सौरं च राघव ॥१४॥ दर्पणं शोषणं चैव सन्तापनविलापने । मदनं चैव दुर्द्धर्षं कन्दर्पदयितं तथा ॥ १५ ॥ पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः । प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥ तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल । संवर्तं चैव दुर्द्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाधरं परम् । घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोऽपकर्षणम् ॥ १८ ॥ सौम्यास्त्रं शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुकामदम् । दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मानवम् ॥ १९ ॥ एतान् राम महाबाहो कामरूपान् महाबलान् । गृहाण परमोदारान् क्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥ स्थितस्तु प्राङ्मुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा । ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् । तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥

मिति । प्रतीच्छ गृहाण ॥ १६ ॥ तामसमिति । मुसलान्मौसलमन्यत् ॥ १७ ॥ सत्यमिति । स्पष्टम् ॥ १८ ॥ सौम्येति । शीतेषुं शीतिषुनामकम् ॥ १९ ॥ एतानिति । कामरूपान् ऐच्छिकशरीरान् ॥२०॥ स्थित इति । मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं नाम तत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति । तेषां

मिति । दयितम्, अग्नेरिति शेषः । शिखरं नाम नामतः शिखरमिति प्रसिद्धम् । प्रथनं मुख्यम् ॥१०॥११॥ कङ्कालादीनि असुरधार्यास्त्राणि ॥१२॥ वैद्याधरमिति । वैद्याधरं विद्याधरदेवताकम् । नन्दनं नाम असिरत्नं महास्त्रं ददामीति सम्बन्धः ॥१३॥ प्रशमनं रिपूणां क्रोधशामकम् ॥१४॥ मदनं शत्रूणां मदजनकम् ॥१५॥ पैशाचमिति ।

---

१ मोहनं । २ धर्षणं । ३ मानवं । ४ सवधं । ५ सुदामनं । ६ मानदं । इति पाठान्तरम् ।

कृशाश्वजन्यत्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वेति । सर्वसंग्रहणं कात्स्न्र्येन संग्रहणम् ॥ २२॥ जपत इति । अस्त्रमन्त्रान् दत्त्वा मन्त्रदेवता अपि रामाज्ञानुवर्तिनीः कारयितुं ताः स्मृत्वा जपतो विश्वामित्रस्याज्ञया राघवम् उपतस्थुः सिषेविरे॥२३॥ ऊचुरिति । राघवेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्य अस्त्रसेवामङ्गीकृत्य । समालभ्य संस्पृश्य "आलम्भः स्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः। मानसाः मनोऽनुसारिणः, चिन्तामात्रे उपस्थिता इति यावत् ।

जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः। उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥ ऊचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा। इमे स्म परमोदाराः किङ्करास्तव राघवं ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना। मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २५ ॥ ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम्। अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे॥२६॥इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी० आदि० बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः॥२७॥

प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः। गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन् दुराधर्षः सुरासुरैः। अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

भविष्यध्वं भवत, मानसास्सन्तो मां प्राप्नुतेति वार्थः। "भू प्राप्तौ" इतिधातुः॥२५॥ तत इति। गमनाय गन्तुम् "तुमर्थाच्च भाववचनात्" इति चतुर्थी॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोऽष्टाविंशे— प्रतिगृह्येत्यादि । गच्छन् गमिष्यन् । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥ १ ॥ गृहीतेति । संहारम् अवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपसंहारम्,

प्रतीच्छ प्रतिगृह्णीष्व ॥१६–२१॥ सर्वेति । सर्वसंग्रहणं कात्स्न्र्येन संग्रहणम् ॥२२॥ जपत इति । उपतस्थुः सिषेविरे॥२३॥ सर्वे अस्त्रदेवाः। मुदिताः स्वाधिदैवतराम सम्बन्धेन तुष्टाः ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्येति । समालभ्य संस्पृश्य । मानसाः मनोनुसारिणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ प्रतिगृह्येति । गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्र इति । उपसंहारापरिज्ञाने पुनः प्रयोगावसरतया अमात

१ राघव। यद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै। ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः ॥ इत्यधिकः ॥

तत्तदस्त्रमूलमन्त्रवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमन्त्रजातमित्यर्थः । जात्येकवचनम् ॥ २ ॥ एवमिति । धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिश्लोकत्रये कान्वया । सत्यवदादीनि उपसंहाराणां नामानि॥४–६॥ सार्चिर्मालीत्यादिषु प्रथमा द्वितीयार्थे॥७–९॥ मम मत्तः॥१०॥ बाढमिति अर्द्धम् । बाढमित्यङ्गी

एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो महायशाः । संहारं व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥ सत्यवन्तं सत्य कीर्तिं धृष्टं रभसमेव च । प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ । दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥ पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । ज्योतिषं कृशनं चैव नैराश्य विमलावुभौ ॥ ६ ॥ योगन्धरहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा । सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा ॥ ७ ॥ पितृसौमनसं चैव विधूतमकरावुभौ । करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥ कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा । जृम्भकं सर्वनाभं च सन्तानवरणौ तथा ॥९॥ कृशाश्वतनयान् राम भास्वरान् कामरूपिणः । प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥१०॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ११ ॥ [जग्राह मन्त्रग्रामं तेऽप्यु पतस्थुश्च राघवम् ।] दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥

कारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥ ११ ॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरं मन्त्रदेवतासाक्षात्कारं दर्शयति–दिव्येत्यादिश्लोकद्वयेन । दिव्याः श्लाघ्याः भास्वराश्च देहा येषां ते तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः "मूर्तिः काठिन्यकाययोः" इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः । प्रह्वाः नम्राः । अञ्जलि

प्रायत्वात्तज्ज्ञानेच्छा । संहारो नाम–प्रयुक्तस्यास्त्रस्य मन्त्रविशेषेण पुनः स्वाधीनीकरणम् ॥ २ ॥ एवमिति । संहारमुद्दिश्य वाक्यं व्याजहार । धृतिमान धारणशक्ति मान् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादि । सार्चिर्मालीत्यादि प्रथमान्तेषु यच्छब्दाध्याहारेण तं प्रतीच्छेति योजनीयम् । मम मत्तः ॥ ४–१० ॥ बाढमिति । बाढमित्यङ्गी

१ महामुनिः । २ धृष्टं संरंभमेव च । ३ लक्ष्यालक्ष्याविमौ । ४ विनिद्रौ । ५ तथा । शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा । ६ संधान । ७ भृशाश्व । इति पाठान्तरम् ।

पुटाः अञ्जलिपुटयुक्ताः । अर्शआदित्वादच् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः, केचित्पुरुषाः राममब्रुवन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ इम इति अर्द्धम् । स्मेत्यार्षः सलोपः । शाधि आज्ञापय । "शाहौ" इति शास्तेः शादेशः ॥ १४ ॥ मानसा इति । यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ अथेति । ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ स चेति । तान् उपसंहारमन्त्रान् । श्लक्ष्णं व्यक्तम् ॥१७॥ किं न्विति श्लोकद्वयम् । इतः अस्मिन् प्रदेशे । कौतूहलं

चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा। रामं प्राञ्जलयो भूत्वाब्रुवन् मधुरभाषिणः ॥१३॥ इमे स्म नरशार्दूल शाधि किं करवाम ते ॥१४॥ मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ। गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥ अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ १६ ॥ स च तान् राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महामुनिम्। गच्छन्नेवाथ मधुरं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत्॥१७॥ किं न्वेतन्मेघसङ्काशं पर्वतस्याविदूरतः। वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १८ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च। नाना प्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलङ्कृतम् ॥१९॥ निस्सृताः स्म मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २० ॥ अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया। सर्वं मे शंस भगवन् कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २१ ॥

श्रोतुमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ निस्सृता इति । कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाञ्चकरात्, भयङ्करादिति यावत् । अर्द्धमेकम् ॥ २० ॥ अनयेति। अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि, कस्येति न जानामि, तत्सर्वं शंस, आदितःप्रभृति वदेत्यर्थः ॥२१॥

कारे। प्रहृष्टेनान्तरात्मना, प्रत्यग्रहीदितिशेषः ॥ ११ ॥ दिव्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। प्रह्वाञ्जलिपुटाः केचिदित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ इम इति। शाधि आज्ञापय ॥ १४ ॥ गम्यताम्, इदानीमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स च तानिति । तान् उपसंहारमन्त्रान् ज्ञात्वा ॥ १७ ॥ मेघसङ्काशं कार्ष्ण्यान्निबिडत्वाच्च। वृक्षषण्डं वृक्षसमूहम्, किं वनसम्बन्धि, उत आश्रमसम्बन्धीति प्रश्नः । कौतूहलं, श्रोतुमिति शेषः ॥ १८-२० ॥ अनयेत्यादि। अनया देशस्य सुखवत्तया इद

१ यथागतम् । ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान् सर्वान् वरास्त्रान् रघुनन्दनः । संहारान् स च संहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत् ॥ इत्यधिकः ।

सम्प्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयम् । ते पूर्वोक्ताः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्राश्रमपदे सम्प्राप्ताः सा च तव याज्ञिकी क्रिया यत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्याः तस्याश्रमस्य को देशः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतदित्यर्धम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ अथ सिद्धाश्रमस्य नित्यं भगवत्सन्निधिमत्त्वेन दिव्यदेशत्वं तत्सन्निधाने पूर्वेषां सिद्धतपस्कत्वं भगवद्देशस्यैव वस्तव्यत्व

सम्प्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः । तव यज्ञस्य विघ्नाय दुरात्मानो महामते ॥ २२ ॥ भगवंस्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी । रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन् मम वध्याश्च राक्षसाः ॥ २३ ॥ एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः । विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः । वर्षाणि सुबहून्येव तथा युगशतानि च । तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥ एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

मित्येतत्प्रतिपादनमुखेन स्थाण्वाश्रमाद्वैलक्षण्यं दर्शयत्येकोनत्रिंशे–अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभवस्य, मानुषभावनया पूर्ववृत्तमज्ञातमिव पृच्छत इत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥१॥ इहेति सार्द्धश्लोकः । तपश्चरणयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थम् । यद्वा तपश्चरणं च योगश्च तदुभयार्थम् । केचिदिह इहशब्दद्वयं पठन्ति । तदा इह वने तत्रापि इह प्रदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ एष इति । वामनस्य वामनरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वं विष्णुत्वेन रूपेणेह तप

माश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येदं सर्वं शंसेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ संप्राप्ता इत्यादि । यत्राश्रमपदे तव यज्ञस्य विघ्नाय राक्षसाः संप्राप्ता भवन्ति, सा च याज्ञिकी क्रिया यत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्या यत्र तस्याश्रमस्य को देशः, किं स्थानं सर्वं मे शंसेति पूर्वेणान्वयः ॥२२–२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥ अथ तस्येत्यादि । तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनं श्रुत्वेति शेषः । व्याख्यातुम् उत्तरमिति शेषः ॥१॥ इहेति।

मुनिभाव०—इहेति सार्धश्लोकद्वयम् । इह तपःसञ्चरणार्थम् इहोवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः । विष्णुः कारणविष्णुः । बहुयुगशतानि इह वने । तपश्चरणं नाम तपोऽनुष्ठानम्, योगो नाम अष्टाङ्गयोगः, उभयोरपि इहैव सिद्ध्यर्थमुवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः । आदराद्विरुक्तिर्वा । इह स्थितः विष्णुः तपः कृत्वा वामनरूपमास्थाय बलिं जित्वा इन्द्राय लोकान् दत्त्वा इह सिद्धिं सर्वकार्यसिद्धिं प्राप्तः, अत एव

श्चचार, पश्चाद्वामनरूपेणापीति तस्याश्रमस्यातिशयो दर्शितः । विष्णोरत्र तपश्चरणं लोके तपसः प्रवर्त्तनाय, बदरिकाश्रम इव नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वं निर्वक्ति सिद्ध इति । महातपाः काश्यपः । अत्र हि यस्मात् सिद्धः तपःफलं प्राप्तः तस्मादेष सिद्धाश्रमो नाम ॥३॥ एतस्मिन्निति सार्द्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चरणकाले । विरोचनः प्रह्लादसुतः, तस्यापत्यं वैरोचनिः । समरुद्गणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभिरिति शेषः । तद्राज्यम् इन्द्रराज्यम् ॥४॥ बलेरिति । भावलक्षणे षष्ठी । बलौ यजमाने यागं कुर्वाणे । साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः, अग्निमुखत्वाद्देवानाम् । स्वय

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः । निर्जित्य दैवतगणान् सेन्द्रांश्च समरुद्गणान् । कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः[1] ॥ ४ ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः । समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् । असमाप्ते[2] क्रतौ तस्मिन् स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥ ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः । यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥

मेव समागम्य इहाश्रमे तपश्चरन्तं विष्णुमूचुः ॥५॥ बलिरिति । यज्ञं यजते यज्ञं करोतीत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । असमाप्त इति, समाप्तश्चेत् न स जेतुं शक्य इत्यर्थः । स्वकार्यं देवकार्यम्, आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभिपद्यताम् अभितः कार्त्स्न्येन सम्पाद्यताम् ॥६॥ ननु कथमसुरस्य यज्ञानुष्ठानम् ? " यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन् साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति " इतिश्रुतेः । ततद्देवध्यानपूर्वकं तत्तन्मन्त्रेण तत्त

इह वने तपश्चरणाय तपश्चरणार्थम् इह प्रदेशे उवासेति इहशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्निति । समरुद्गणान् आवहप्रवहादिवायुगणसहितान् । कारयामास कृतवान ॥ ४ ॥ बलेरिति । यजमानस्य यज्ञं कुर्वाणस्य । अग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः ॥ ५ ॥ बलिरिति । स्वकार्यं देवकार्यम् ॥ ६ ॥ ये

सिद्धाश्रमः । " एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः । सिद्धाश्रम इति ख्यातस्सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ " इत्युक्तम् वामनाश्रमः । कथमितिचेत्, इहस्थो विष्णुरेव वामनोऽभवत, विष्णुवामनयोरभेदात् वामनाश्रम इत्युक्तम् । पूर्वाश्रम इत्यत्र वामनस्य पूर्वाश्रमः, विष्णुरूपेण स्थितस्याश्रम इत्यर्थः । यद्वा इह वने विष्णुः साक्षाद्विष्णुरेव, इह-इह वसतां तपसः चरणम् अनुष्ठानं येषां ते तपश्चरणाः, तेषां योगसिद्ध्यर्थम् अष्टाङ्गयोगसिद्ध्यर्थमुवास, अतएव पूर्वम् ऋषयः विष्णुसन्निधानाद्धेतोः सिद्धाः, अनन्तरमिहस्थो विष्णुः वामनरूपमास्थाय गतः, अनन्तरं विघ्नो जातः, पुनरपि तदागमनात् महातपाः कश्यपः पूर्ववत् सिद्धोऽभवत्, तस्मात् सिद्धाश्रम इति ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ विश्रुतः । यज्ञं चकार मतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः । इत्यधिकः । २ असमाप्तव्रते । इति पाठान्तरम् ।

दुद्देशेन तत्तद्धविःप्रदानस्य यागत्वात्तस्य च देवशत्रोरयोगात् । नच चतुर्थ्यन्तःशब्दो देवतेतिवाच्यम् । अचेतनप्रीणनासम्भवात्, तत्प्रीतिमूलफला सिद्धेश्च; अत एव केवला क्रियैव फलदेति प्रत्युक्तम् । अतोऽर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता सचेतना वज्रहस्तत्वादिविशिष्टविग्रहवती देवता । नच विग्रहवत्त्वे युगपदनेकयागसन्निधानासम्भवः । दिव्यशक्तिमत्त्वेन नानाशरीरपरिग्रहसम्भवेन तेषां सर्वयागसान्निध्यस्य सुलभत्वात् । तस्मान्न देवता वैरिणो यागसम्भव इति । उच्यते—नायं बलिना क्रियमाणो यागः इन्द्रादिदेवताराध्यकः, येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु भगवदाराधनभूतः कश्चिद्याग विशेषः । तस्य विष्णुभक्तत्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयज्ञविघ्नं विष्णुः कथं कुर्यात्? स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वं भगवतोऽसह्यम् । ततः पुत्रान्तर

स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः । वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः । अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
देवीसहायो भगवान् दिव्यं वर्षसहस्रकम् । व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥

विरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेवविरोधिशिक्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तम्—“ मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत् ” इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्यात्तत्राह—ये चेत्यादिश्लोकद्वयेन । ये यत्र वस्तुवाहनादिषु यद्वस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्तः । इतस्ततः देशाद्देशमभिवर्तन्ते तत्सर्वं तेभ्यः यथावत्सत्कारपूर्वकं प्रयच्छति ॥ ७ ॥ स इति । माया विष्णुत्वाच्छादिका शक्तिः, तस्या योगं सम्बन्धमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं गतः । कल्याणम् अस्मत्कार्यं कुरु । तस्मिन्नौदार्याख्यो महागुणो वर्तते, तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्ञापदेशेन तद्राज्यमपहृत्य देहीतिभावः ॥८ ॥ एतस्मिन्निति श्लोकद्वयम् । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपः अदित्या सहितो व्रतं समाप्य विष्णूद्देशेन कृतं व्रतं समाप्य । वरदं वरदानाय सन्निहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रामपदद्वयं रूढ्या योगेन च निर्वाह्यम् । व्रतानुष्ठानकाले वरकाले च देवीसाहित्यद्योतनाय द्विःप्रयोगो देव्याः । अयमत्र क्रमः—“सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत” इत्युक्तरीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरोऽत्र देशे चिरमदृश्य उवास । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुकामः कश्यपो देव्या सह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्यं विष्ण्वाराधनरूपं किञ्चिद्व्रतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तुष्टाव । तस्मिन्ने

चेत्यादि । इतस्ततः आगताः यत्र यागे यच्च यद्वस्तु यथावत् यावच्च याचितारः याचिष्यमाणाः, एवमभिवर्तन्ते तेभ्यस्तत्सर्वं नव यथावच्च प्रयच्छतीत्यर्थः ॥७॥८॥ एतस्मि

वावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति ॥ ९ ॥ १० ॥ तपोमयमिति । तपोमयं तपःप्रचुरम्, प्राचुर्यं चाराध्यत्वेन । तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपम् । तपःफलदमिति यावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं "तप आलोचने" इतिधातोरसुन्प्रत्ययः । तपात्मकं तपःस्वभावम्, ज्ञानगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्धातोः 'घञर्थे कविधानम्'इति कः । पुरुषोत्तमं बद्धमुक्तोभयावस्थाज्जीवाद्विलक्षणम्, त्वां सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन तपसा आराधनेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं सर्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद्

तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तपात्मकम् । तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥१२॥ तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धूतकल्मषम् । वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसि मतो मम ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ अदित्या देवतानां च मम चैवानुयाचतः । वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

विलक्षणं त्वां साक्षात्करोमि । एतदेव मे परमप्रयोजनमित्यर्थः ॥११॥ शरीर इति । इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं जगत् । तव शरीरेऽस्मिन् पश्यामि । एवंनु गीतम्–"पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्॥" इति । यद्वा "जगत्सर्वं शरीरम्" इत्युक्तत्वात् शरीरतया पश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिः उत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः एतावानिति परिच्छेत्तुमशक्य इत्यर्थः। अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं गतः ॥ १२ ॥ तमिति स्पष्टम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्द्धम् । मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ १४ ॥ अदित्या इति । अदित्या याचमानायाः । देवतानां

त्रिति । अदित्या × सहितो व्रतं समाप्य देव्या तयैव सहितस्तुष्टावेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ तप इति । तपोमयं तपःप्रचुरम् । तप आत्मकं तपस्स्वभावम् ॥ ११ ॥ शरीर इति । पश्यामि साक्षात्करोमि । अनिर्देश्यः इदं त्वया निर्देष्टुमशक्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥ वरम् अभीष्टम् । वरार्हः दिव्यवर्षसहस्रतपसा वरदानयोग्यः ॥१३ ॥ तदिति । मारीचः मरीचिपुत्रः ॥ १४ ॥ अदित्या इति । अनुयाचत इत्यस्य इतरयोरपि लिङ्गवचनव्यत्ययेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥

मुनि०–×यद्वा सः हित इतिच्छेदः । अदित्याः हितः सः तुष्टावेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ तपोमयमिति । तपोमयं ज्ञानप्रचुरं, तपोराशिं तेजोराशिम् । "तपो वीर्यमहाशौर्यज्ञानतेजस्सु कीर्त्यते" इति हलायुधः । तपोमूर्तिम् ज्ञानशरीरम् । तपात्मकं ज्ञानस्वरूपम् । छान्दसः सलोपः । एवंविधं पुरुषोत्तमं त्वां सुतप्तेन साङ्गमनुष्ठितेन तपसा पश्यामीत्यर्थः ॥ ११ ॥

याचमानानामित्यूह्यम् ॥ १९ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेप्यनुग्रहः क्रियतामित्याह–अयमिति । ते प्रसादात् कर्मणि मत्तपासि सिद्धे सति । त्वयि मे पुत्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः । अयं सिद्धाश्रमो नाम भविष्यति तस्मादित आश्रमादुत्तिष्ठ, अवतारायेतिशेषः ॥ १७॥ अथेति । स्पष्टम्॥१८॥ त्रीनिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रमान् पदविक्षेपान् । भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य, मानं द्यति खण्डयतीति मानदः, निराभिमानो भिक्षित्वे त्यर्थः । लोकाक्रमणे हेतुः लोकात्मेति । वामनरूपेण याचित्वा सर्वलोकव्यापिशरीरेण क्रान्त्वेत्यर्थः । नियम्य बध्वा । त्रैलोक्यस्यापि पदद्वयक्रान्तत्वेन

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ। भ्राता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन। शोकार्त्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति। सिद्धे कर्म्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥१७॥ अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत । वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥ त्रीन् क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानदः । आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ १९ ॥ महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा । त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ २० ॥ तेनैष पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः । मया तु भक्त्या तस्यैष वामनस्योपभुज्यते ॥ २१ ॥ एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः । अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ २२ ॥ अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् । तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ २३ ॥ प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः । शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २४ ॥

तृतीयपदालाभात्तदर्थं बध्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतमुपसंहरति–तेनेति । तेन वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्त्तकः । सन्निहितं स्थाण्वाश्रमं विहाय भवान् किमर्थमत्र स्थित इत्यत्राह–मया त्विति । मया तु देवतान्तरेषु परत्वबुद्धिरहितेन । भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एष आश्रमः उपभुज्यते आश्रीयते, वामनस्येयं भूमिरिति केवलं तामेवाजिघ्रन्वर्त इत्यर्थः॥२१॥एतमिति स्पष्टम्॥२२॥अद्येति । गच्छामहे गच्छामः । तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदं यथा मम तथा तव । स्वमितिशेषः ॥२३॥ प्रविशन्निति । गतनीहारः गतहिमः । पुनर्वसुभ्यां समन्वित इति रामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया॥२४॥

याच्यमानमभीष्टं निरूपयति–पुत्रत्वमित्यादि। साहाय्यं बलिच्छलनात्मकम्॥१६॥ अयमिति । सिद्धे कर्मणीति पूर्वेणान्वयः। इतः अस्मिन कार्ये उत्तिष्ठ यतस्व॥१७।१८॥ आक्रम्य त्रिभिः पदैः सर्वान् लोकान् व्याप्य । नियम्य बद्ध्वा। त्रैलोक्यमित्यादि। यश्चक्रे तेन वामनेन तस्य तस्मिन वामने भक्त्या उपभुज्यते ॥१९–२१॥द्वितीयश्लोक्यो

तमिति । उत्पत्योत्पत्येति प्रीत्यतिशयोक्तिः, आगत्यागत्येत्यर्थः । अनेन निरन्तरं तदागमनोक्त्या मुनिबहुत्वमुच्यते ॥२५॥ यथार्हमिति । यथार्हं मुनि योग्यतामनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ मुहूर्तमिति । मुहूर्तम् अल्पकालं, विश्रान्ताविवेति मनुष्यभावेनोच्यते ॥ २७ ॥ अद्यैवेति । अद्यैव प्रवेशदिन एव । अयं सिद्धाश्रमः सिद्धः स्यात् । त्वद्यज्ञसिद्ध्या अन्वर्थसिद्धसंज्ञोऽस्तु, सत्यमस्तु वचस्तव । " अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः " इति वच इत्यर्थः ।

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः । उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २५ ॥ यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते । तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ २६ ॥ मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रा वरिन्दमौ । प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ २७ ॥ अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव । सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २८ ॥ एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २९ ॥ कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ । प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वां सन्ध्यामुपास्य च ॥३०॥ स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च । हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

राक्षसान् सर्वथा हनिष्य इतिभावः ॥ २८ ॥ एवमिति । नियतः निगृहीतान्तःकरणः ॥ २९ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयम् । स्पृष्टोदकौ दत्ताघ्यौं । नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेर्होत्रं होमः औपासनहोमः । दीक्षामध्ये ' नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति ' इत्यग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् मानसमग्निहोत्र मित्येके ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

तस्माह–एतमिति ॥ २२ ॥ अनुत्तमं सर्वोत्कृष्टं । तदेतदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तथा तवापि, विष्ण्ववतारत्वादिति गूढोऽभिप्रायः ॥ २३–२७ ॥ अद्यैवेति । दीक्षां प्रविश स्वीकुरु । सिद्धः अन्वर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ कुमाराविति । कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहस्त्रिंशे—अथ तावित्यादि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भम् । देशकालज्ञत्वादुचिते देशे उचिते काले चाब्रूताम् ॥१॥ भगवन्निति । संरक्षणीयौ निवारणीयौ । धातूनामनेकार्थत्वात् विपरीतलक्षणा वा । यद्वा इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च रक्षणम् । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः-तत्क्षणं स कालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥ एवमिति । युयुत्सया योद्धुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रोचुः ॥ ३ ॥ अद्येति । रक्षतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । एतद्दिनमारभ्य षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति, अतो वयं वदाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताविति । षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः षडहोरात्रम्

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ । देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवन् श्रोतुमिच्छावो यस्मिन् काले निशाचरौ । संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥२॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया । सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् । दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ । अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासाञ्चक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ । ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमौ ॥ ६ ॥ अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते । सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥७॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया । प्रजज्वाल ततो वेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

तत् ॥५॥ उपासाञ्चक्रतुरिति । उपासाञ्चक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ सन्नद्धौ । परमं धनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ६ ॥ अथेति । काले पञ्चदिनात्मके गते । तस्मिन् प्रधाने अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः । अत्राद्यप्रभृति षड्रात्रमित्युक्त्या पूर्वसर्गे तत्पूर्वदिने दीक्षाप्रवेशोक्त्या च सप्तरात्रनिर्वर्त्यः सत्रविशेषोऽयमिति गम्यते ॥७॥ रामस्येति । वेदिप्रज्वलनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः । उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिता ऋत्विजः ॥ ८ ॥

अथेति । कौशिकं वचोऽब्रूतामित्यन्वयः ॥ १ ॥ भगवन्निति । संरक्षणीयौ निवारणीयौ । तत्क्षणं स कालः नातिवर्तेत अज्ञानतो नातिक्रामेत ॥ २ ॥ एवमिति । प्रशशंसुः प्रोचुः । एवं विश्वामित्रे पृष्टे दीक्षया तस्य मौनित्वादृषय ऊचुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ अद्येति । अद्यापि दीक्षितत्वात मौन्येव. अतःपरमपि षड्रात्रपर्यन्तं मौनित्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । परस्मैपदमार्षम् । यत्तौ सन्नद्धौ ॥६॥ अथेति । तस्मिन्नहनि प्रधानकर्मसम्बन्धिनि ॥ ७ ॥ रामस्येत्यादि । अत्र

विषम०—उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहित उपद्रष्टा । इदमृत्विगन्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ ८ ॥

एतद्विवृणोति–सदर्भेति। चमसं नाम पानपात्रम्। स्रुक् होमपात्रम्। उच्चयः समूहः। कुसुमोच्चयोऽलङ्कारार्थः ॥ ९ ॥ मन्त्रवदिति। ननु रक्षोघ्नमन्त्रजपे क्रियमाणे कथं राक्षसागमनप्रसक्तिः? न कथंचित्, किन्तु दूरत एवाकाशे मेघवद्रुधिरं ववर्षुः। तदिदमाह आकाश इति। भयानकः भयङ्करः॥ १० ॥ आवार्येति। प्रावृषि वर्षाकाले निर्गतो मेघो यथातथाभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीच इति। भीमसङ्काशाः भयंकराः ॥ १२ ॥ सेति। अभिद्रुतः अभि

सदर्भचमसस्रुक्का ससमित्कुसुमोच्चया। विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्जज्वाल सर्त्विजा ॥ ९ ॥ मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ सम्प्रवर्तते। आकाशे च महान् शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आवार्य गगनं मेघो यथा प्रावृषि निर्गतः। तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये। आगम्य भीमसङ्काशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥ सा तेन रुधिरौघेण वेदिर्जज्वाल मण्डिता[1]। सहसाऽभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥ तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः। लक्ष्मणं त्वभिसम्प्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान् राक्षसान् पिशिताशनान्। मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान्[2] ॥ १५ ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम्। चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १६ ॥

मुखं धावन् ॥ १३ ॥ ताविति स्वष्टम् ॥ १४ ॥ पश्येति। पिशिताशनान् मांसभक्षकान्। एतद्विधूननार्थं मानवास्त्रं प्रयोक्ष्य इति भावः ॥ १५ ॥ मानवमिति। अत्रादावित्युक्त्वेत्युपस्कार्यम्। ननु सर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगं प्रतिज्ञाय मारीचोरसि तत्प्रयोगः कथमिति चेन्न; पूर्वश्लोके राक्षसशब्दस्य मारीचमात्र

वेदिप्रज्वलनं राक्षसागमनसूचक उत्पातः। उपाध्यायो विश्वामित्रः पुरोहिता ऋत्विजः। एतच्च उत्तरश्लोकेन विस्त्रियते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मन्त्रवदिति। समुत्पन्ने उत्पाते रामो रक्षतीति विश्वासात् यज्ञोऽयं संप्रवर्तत इति सम्बन्धः ॥ १० ॥ आवार्येति। मेघो मेघध्वनिः। कार्ये कारणोपचारः ॥ ११ ॥ मारीच इति। अवासृजन् ववर्षुः ॥ १२ ॥ सेति। मण्डिता चिह्निता। अभिद्रुतः अभितः शालां प्रधावन्। तत्रादृष्ट्वा ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥ आपतन्तौ स्वसंमुखमागच्छन्तौ ॥ १४–१६ ॥

१ मण्डिता। दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः। २ घनान्। करिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान्। इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापे सन्धाय वेगवान्। मानवं। इति पाठान्तरम्।

परत्वात् ॥१६॥ स इति । सागरसंप्लुवे समुद्रपूरे । अत्र गायत्रीद्वितीयाक्षरं सः ॥ १७ ॥ विचेतनमिति । शीतेषुशब्दोऽवयववृत्त्या मानवास्त्रे वर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारीचस्य प्राणरक्षणं भाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ १८ ॥ इमानिति । वधप्रयोजकानि निर्घृणत्वादीनि ॥ १९ ॥ संगृह्येति । अद्भुतं यथातथा

स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः । सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसम्प्लवे ॥ १७ ॥ विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषु बलताडितम् । निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान् दुष्टचारिणः । राक्षसान् पापकर्मस्थान् यज्ञघ्नान् रुधिराशनान् ॥ १९ ॥ संगृह्यास्त्रं ततो रामो दिव्यमाग्नेयमद्भुतम् । सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २० ॥ शेषान् वायव्यमादाय निजघान महायशाः । राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥२१॥ स हत्वा राक्षसान् सर्वान् यज्ञघ्नान् रघुनन्दनः । ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥२२॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः । निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया । सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥२४॥ इत्यार्षे श्री० बा० त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

चिक्षेप ॥ २० ॥ शेषानिति । निजघान हिंसितवान् ॥२१॥ स इति । पुरा विजये असुरविजये ॥२२॥ अथेति । निरीतिकाः निर्बाधाः ॥ २३ ॥ कृतार्थ इति । गुरुवचः पितृवचः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

गायत्र्याः स इति द्वितीयाक्षरम् । स तेनेत्यस्य श्लोकस्यादिमाक्षरेण स इत्यनेन संगृह्णाति । संप्लवे पूरे ॥ १७ ॥ विचेतनमिति । दृश्य दृष्ट्वा । विचेतनं चैतन्यरहितम् । अत एव विघूर्णमानं, शीतेषुमिति मानवास्त्रनामान्तरम् ॥ १८–२२ ॥ *पश्येति । शीतेषुं मानवास्त्रम् न व्ययुज्यत, मारीच इति शेषः ॥ अथेति । निरीतिकाः निरुपद्रवाः ॥ २३ ॥ कृतार्थ इति । त्वया हेतुना कृतार्थोस्मीति चान्वयः । सत्यं कृतम् अन्वर्थनामकं कृतमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

१ मब्रवीत् । * पश्य लक्ष्मण शीतेषुं मानवं धर्मसंहितम् । मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्व्ययुज्यत । इमा । २ संगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघुनन्दनः । इति पाठान्तरम् ।

एवं कृतार्थौ विश्वामित्रो जनकसुतात्वेनावतीर्णया श्रिया रामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तौत्येकत्रिंशे-अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ । प्रहृष्टेन सन्तुष्टेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितौ ॥ १ ॥ प्रभातायामिति । सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ अभिवाद्येति । मधुरोदारोक्तौ हेतुः मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ इमाविति । स्मेति भूतार्थसूचकमव्ययम् । इमौ स्म आज्ञापितं सर्वमनुष्ठितवन्तावित्यर्थः । मुनिशार्दूल

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ । ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्णिकक्रियौ । विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान् सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् । ऊचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौ स्म मुनिशार्दूल किङ्करौ समुपस्थितौ । आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥

ब्रह्मध्यायिषु श्रेष्ठ ! अनेन निरवधिकभक्तिमत्त्वं सूचितम् । किङ्करौ "भक्तिक्रीतो जनार्दनः" इत्युक्तरीत्या त्वया क्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तं त्वां विना क्षणमपि स्थातुमक्षमौ, "शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः । मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥" इतिवत् । आज्ञापय यथेष्टं क्षामकाले अल्पद्रव्याय क्रीतो राजपुत्रः पुनर्निवर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवाव किम्, कर्तव्ये न सङ्कोचः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वान्यं न ददाति आहूय न ददाति स्वयं गत्वैव ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगार्हं करोतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥ एवमिति । अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये ऋषिभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखा मुनय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ मैथिलस्येति । मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः "तस्येदम्" इत्यण् । परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान्, भगवत्कैङ्कर्यरूपत्वेन काम्यनित्याभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः ।

अथेति । तत्र यज्ञशालायाम् ॥१॥ अभिजग्मतुः अभिवादनार्थमिति शेषः ॥२॥ मुनिश्रेष्ठम् विश्वामित्रम् ॥३॥४॥ तयोरिति ताभ्यामित्यर्थः ॥५॥ मैथिलस्येति । धर्मिष्ठः

---

१ एवमुक्ते तयोर्वाक्ये । इति पाठान्तरम् ।

तस्य तस्यकृते ॥ ६ ॥ त्वमिति । गमिष्यसि, यदीति शेषः । धनुरत्नं धनुःश्रेष्ठम् । दीर्घाभाव आर्षः । चकाराद्यज्ञं चेत्यर्थः । तत् प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ तस्य धनूरत्नं कुतः समायातम् ? तत्राह–तद्धीति । मखे सदसि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नास्येति । आरोपणं ज्यारोपणम् ॥ ९ ॥ धनुष इति । जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ तदिति । यज्ञं द्रक्ष्यसि तत्र तद्धनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे किमर्थं दत्तम् ? तत्राह–तद्धीति । सुनाभं

त्वं चैव नरशार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि । अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥७॥ तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः । अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः । कर्तुमारोपणं शक्ता न कथञ्चन मानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः । न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः । तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥ तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः । याचितं नरशार्दूल सुनाभ सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव । अर्चितं विविधैर्गन्धैर्माल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा । सर्षिसंघः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥

शोभनमुष्टिबन्धनस्थानम् । दैवतैः दैवतेभ्यः । याचितं दत्तं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ आयागेति । आयागभूतं धनुरुत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायाग उच्यते । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसम्मतत्वद्योतनाय ॥ १३ ॥ एवमिति । पूर्वं विश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात् विश्वामित्र उक्तवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥

अतिशयितधर्मवान् । “चिण्मतोर्लुक्” इति मतुब्लोपः । तत्र तं देशम् ॥६॥ त्वं चैवेति । तत्र यज्ञे । तत् प्रसिद्धम् । चकारोऽनुक्तस्त्रीरत्नसमुच्चयपरः ॥७॥ तद्धीति । सदसि दैवतैर्दत्तम् ॥ ८–१० ॥ तत्र मिथिलायाम् । चकारेण जानकीस्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ तद्धीति । सुनाभं शोभनमध्यम् । सर्वदैवतैः सर्वदैवतेभ्यः ॥१२॥

विषम०–पूर्वं पूर्वस्मिन् काले । देवराताख्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादितात् शिवाल्लब्धम् । यज्ञप्रसादितैः शिवसहितैर्दैवतैर्देवरातहस्ते तदप्रमेयबलं धनुर्दत्तम् । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ **अयमत्र धनुरागमनक्रमः**–पूर्वं देवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणा निर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्भगवतोर्बलाबलपरीक्षानिमित्तकविश्वरोधे विष्णुपदाक्रमैर्जडीकृतम् । देवैः प्रार्थितो महादेवो धनुरिच्छतो देवरातस्य हस्ते न्यस्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेन वर्तमानं जनकेन स्वयज्ञे स्वत्वेन याच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफलत्वेन दत्तमिति ॥ १३ ॥

स्वस्तीति । जाह्नवीतीरे स्थितं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं सिद्धाश्रमाद्धिमवद्गमनं मिथिलामार्गेणेतिज्ञेयम् ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणमिति । ततः वनदेवतामन्त्रणानन्तरम् ॥ १६ ॥ तमिति । अनुसारिणम् उत्तरदिगनुसारिणं तम् । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनां शकटीशतमात्रं शकट्यः शकटानि तेषां शतमात्रं शतप्रमाणम् । अन्वयात् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात, इतरत्सर्वं सिद्धाश्रम एव स्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीशब्देन

स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् । उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥१५॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् । उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥१६॥ तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयादनुसारिणम् । शकटीशतमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः । अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामास ततः पक्षिसंघान् मृगानपि ॥ १९ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । वासं चक्रुर्मुनिवराः शोणाकूले समागताः ॥२०॥ तेऽस्तंगते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥ रामोऽपि सह सौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च । अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥ अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ नरशार्दूलः कौतूहलसमन्वितः ॥ २३ ॥ भगवन् कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥

शकट्यारोपिताग्निहोत्रसम्भारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥ मृगेति । तद्भक्त्येति भावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्द्धम् । अत्र पक्ष्यादिनिवर्तनेन मुनीनां गमनं द्योतितम् ॥ १९ ॥ त इति । शोणः पुंनदः, स एव शोणेत्यपि व्यपदिश्यते ॥ २० ॥ त इति । शोणे स्नात्वा दिनकरेऽस्तंगते सति हुतहुताशना इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ राम इति । अभिपूज्य अभिवाद्य ॥ २२ ॥ अथेति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥ भगवन्निति । अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥

आयागभूतं धनुः मखेषु प्राधान्येनार्चितं धनुरायागः तद्भूतम् ॥१३॥१४॥ स्वस्तीति । हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । हिमवतः स्वाश्रमत्वादितिभावः ॥१५॥ प्रदक्षिणमिति । उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः॥१६॥ अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणाम्, पश्चाद्गामिनां वा । शकटीशतमात्रं शतपरिच्छिन्नशकट्यारोपिताग्निहोत्रसम्भारादि

चोदित इति । निखिलं वृत्तान्तमित्यर्थः ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्यान एकत्रिंशः सर्गः ॥३१॥
एवं शोणकूलदेशवैभवे पृष्टे अयं मद्वंश्यानां देश इति विवक्षन् स्वान्वयं प्रदर्शयति द्वात्रिंशे-ब्रह्मयोनिरित्यादि । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य सः ब्रह्मयोनिः अयोनिजो ब्रह्मपुत्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिभिरितरब्रह्मपुत्रविलक्षणः । कौ भूमौ शेत इति कुशः । नारदादिवत् ब्रह्मलोकेऽनवस्थाय प्रजापालने दत्तादर

चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः । तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत् कुशो नाम महातपाः । अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोल्बणान् । वैदर्भ्यां जनयामास सदृशांश्चतुरः सुतान् । कुशाम्बं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥ दीप्तियुक्तान् महोत्साहान् क्षत्रधर्मचिकीर्षया । तानुवाच कुशः पुत्रान् धर्मिष्ठान् सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् । ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा चत्वारो लोकसम्मताः । निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥ कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम् । कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥ आधूर्तरजसो राम धर्मारण्यं महीपतिः । चक्रे पुरवरं राजा वसुश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥ एषा वसुमती राम वसोस्तस्य महात्मनः । एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥

तया भूमाववस्थानात् कुश इत्यस्य नाम, अत एव क्षत्रियव्यापारात् क्षत्रियोऽयम् । अक्लिष्टं निर्बाधं व्रतं यस्य सोऽक्लिष्टव्रतः अक्लिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति कर्मधारयः ॥ १॥ स इति सार्द्धश्लोकः । युक्तायाम् अनुरूपायाम् ॥२॥ दीप्तीति सार्द्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनम् । पुष्कलं समग्रम् ॥३॥ ऋषेः कुशस्य निवेशं सन्निवेशम् ॥४॥ कुशाम्ब इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥५॥६॥ एषेति । एषा शोणकूलस्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥

मत । ब्रह्मादीनां यूथमन्वगात् ॥१७-२४॥ चोदित इति । निखिलं वक्तव्यं सर्वम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मयोनिरिति । अक्लिष्टव्रतः अभङ्गव्रतः ॥१॥ स इति । युक्तायाम्-अनुरूपायाम् ॥२॥३॥ ऋषेरिति । निवेशं सन्निवेशम् ॥४॥

सुमागधीति । मगधदेशादागता मागधीति शोण एवोच्यते। आययाविति च्छेदः ॥८॥ सैषेति । पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात् प्रत्यङ्मुखवाहिनी । सुक्षेत्रा उभय पार्श्वत इति शेषः ॥९॥ कुशनाभ इत्यादि । घृतवत्पुरुषं दृष्ट्वा द्रवतीसत्यश्चतीति घृताची । कुशनाभभार्या घृतवत्पुरुषं कृत्वाञ्चतीति वा । अप्सरसः॥१०॥ तास्त्विति श्लोकद्वयम् । उद्यानभूमिमागम्य शतह्रदा इव स्थिताः । शतह्रदाः विद्युतः । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः वादयन्त्यः, वीणा इति शेषः । आमोदं

सुमागधी नदी रम्या मगधान् विश्रुता ययौ। पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥ सैषा हि मागधी राम वसोस्तस्य महात्मनः । पूर्वाभिचरिता राम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥ कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् । जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥१०॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः । उद्यानभूमिमागम्य प्रावृषीव शतह्रदाः ॥ ११ ॥ गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः । आमोदं परमं जग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥१२॥ अथ ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥१३॥ ताः सर्वगुणसम्पन्ना रूपयौवनसंयुताः । दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ। मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः । अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥१६॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः । अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥

सन्तोषम् । स्वलंकृताः कुसुमचन्दनतिलकादिभिः॥११॥१२॥ अथेति । तारा इव बभुरितिशेषः ॥१३॥ ता इति । सर्वगुणसम्पन्नाः सर्वालङ्कारसम्पन्नाः । सर्वत्र आत्मा स्वरूपं यस्य सः सर्वात्मकः, सर्वत्र सञ्चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अहमिति । वः भवतीः । मानुषे भवो मानुषः । भावः अनुरागः । त्यज्यतां तथा सति दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥ चलमिति । नित्यं सर्वदा अक्षयमिति मद्भार्यात्वे इतिशेषः ॥ १६ ॥ तस्येति । अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहत

महोदयं महोदयनामकम् ॥ ५-८ ॥ सैषेति । पूर्वाभिचरिता पूर्ववाहिनी ॥ ९ ॥ कुशनाभ इति । घृताच्यामप्सरसि ॥ १० ॥ ११ ॥ गायन्त्य इति । आमोदं सन्तो

कर्मणः । ततः तद्वाक्यश्रवणेन । अपहास्य अथाब्रवीत्॥१७॥ अन्तारिति । अन्तश्चरासि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावान् ॥ १८ ॥ कुशेति । स्थानात् अधिकारात्। देवं भवन्तम् ॥१९॥ माभूदिति । सः नः पिता ते कालः मृत्युः माभूत् ।

अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम। प्रभावज्ञाः स्म ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥ कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम । स्थानाच्च्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥ माभूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् । नावमन्यस्व धर्मेण स्वयं वरमुपास्महे ॥ २० ॥ पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः । यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः । प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान् प्रभुः[1] ॥ २२ ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् । प्रापतन् भुवि सम्भ्रान्ताः सलज्जाः साश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥ स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः । दृष्ट्वा भग्नास्तदा राजा सम्भ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते । कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥ २५ ॥

हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे ! पितरं नावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमुपास्महे प्रतीक्षामहे, पिता स्वयं यस्मै दास्यति तं प्रतीक्षामह इत्यर्थः ॥२०॥ उक्तं विवृणोति–पितेति ॥२१॥ तासामिति । बभञ्ज कुब्जीचकार ॥२२॥ ता इति । सलज्जाः शरीरवैरूप्यादितिभावः ॥२३॥ स चेति । सम्भ्रान्तः पर्यां

षम् ॥ १२ ॥ अथेति । उद्यानभूमिमागम्य, विरेजुरिति शेषः ॥ १३–१८ ॥ कुशनाभेति । स्थानात् अधिकारात् । देवमिन्द्रम् ॥ १९ ॥ माभूदित्यादि । सः पिता

मुनिभा०—कुशनाभकन्यकाशतं स्वविषयनिरतिशयाभिलाषविशेषाकृष्टचित्तं स्वयमेव प्रतियाचमानं वायुं प्रत्याह-माभूदिति । दुर्मेधः दुर्मते वायो ! धर्मेण गान्धर्वविवाहरूपधर्मेण। स्वयमेव विद्यमानपितृचरणा अपि तद्रहिता इव स्वतन्त्राः सत्यः वरं पतिं यदा उपास्महे भजामः, सः कालः माभूत् तादृशकालविशेषः कदापि नोत्पद्यताम् । तेन सत्यवादिनं पितरं नावमन्यस्व, अस्मत्पितुरवमानं नाचरेत्यर्थः । यद्वा सः अस्मत्पिता ते कालः अन्तकः माभूत्, अत एव तं नावमन्यस्व । पितृमत्यो वयं न स्वच्छन्दे स्थिताः, अतएव धर्मेण पितृमत्यनुरोधनधर्मेण स्वयंवरमुपास्मह इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

---

१ प्रभुः । अरत्निमात्राकृतयो भग्नदर्पा भयार्दिताः । इत्यधिकः पाठः ।

कुलचित्तः॥२४॥ किमिति। को धर्ममवमन्यते, बलात्कारं करोतीत्यर्थः। कुब्जाः वक्रशरीराः॥२५॥ एवमिति। पृष्ट्वेति शेषः। विनिश्वस्य व्यथित्वा। समाधिं किंवक्ष्यन्तीति तद्वचनश्रवणावधानम्॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः॥३२॥ अथ कुशनाभस्य कन्यावचनं शृण्वतः क्षमाविशेष उच्यते त्रयस्त्रिंशे—तस्येत्यादि । शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा, पादयोः प्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ वायुरिति ।

एवं राजा विनिश्वस्य समाधिं सन्दधे ततः ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे आदि० बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः । शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥१॥ वायुः सर्वात्मको राजन् प्रधर्षयितुमिच्छति । अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥२॥ पितृमत्यः स्म भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः । पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥ तेन पापानुबन्धेन वचनं न प्रतीच्छता । एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स्म वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः । प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् । ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥

प्रधर्षयितुम् अभिभवितुम् इच्छति । वर्तमानसामीप्याल्लट् । अशुभं बलात्काररूपम् ॥ २ ॥ पितृमत्य इति । पितृमत्यः स्म, अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये किञ्चित्पतिस्वीकारविषये । वयं न स्थिताः अतो नः पितरमेव वृणीष्व । स यदि नः अस्मान्, तुभ्यं दास्यति तदा तव भविष्यामः । ते भद्रमस्तु ॥ ३ ॥ तेनेति । एवं ब्रुवन्त्यो वयम् । अस्माकं वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । पापानुबन्धेन पापानुसारिणा तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥ तासामिति । अनुत्तमं क्षमावत्त्वात् ॥ ५ ॥ क्षान्तमिति । हे पुत्र्यः ! क्षमावतां कर्त्तव्यं कर्तुमर्हं "कृत्यानां कर्तरि वा" इतिषष्ठी । क्षान्तं क्षमा ।

ते कालो मृत्युः माभूत् । तेन तं नावमन्यस्व, धर्मेण पितृप्रदानरूपेण वरं पतिमुपास्महे प्रतीक्षामहे । प्रभुः वायुः ॥२०–२५॥ एवमिति। एवं विनिश्वस्य व्यथित्वा समाधिं सन्दधे, समाधिर्व्यथितस्य मनसः समाधानम्॥२६॥इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः॥३२॥ तस्येति । चरणौ स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य ॥ १ ॥ वायुरिति । इच्छति ऐच्छत् । प्रत्यवेक्षते प्रत्यवैक्षत ॥ २ ॥ पितृमत्य इति । स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये यदि नः अस्मान् दास्यते दास्यति, तर्हि वयं त्वदीयाः ॥ ३ ॥ तेनेति । पापानुबन्धेन पापानुवर्तनहेतुना वचनं न प्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता वायुना निहताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्षान्त

भावे निष्ठा। कृतम् इदं सुमहत्कर्म, देवे प्रार्थयमानेप्यविकृतचित्तत्वं शरीरं भञ्जयति सति निष्क्रोधत्वं च दुष्करमिति भावः। कुलं चावेक्षितम् कुलानुरूपं कृत्यं कृतमित्यर्थः॥ ६॥ उक्तमर्थं विवृणोति–अलङ्कार इति अर्द्धम्। क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम्॥ ७॥ दुष्करमिति। वः तत् क्षान्तं क्षमा। दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्वर्यसंपन्नेषु विशेषतो दुष्करम्। यादृशीति सर्वासामविशेषतः या क्षमा सापि दुष्करेत्यन्वयः। क्षमैव दुष्करा, ततस्त्रि दशेषु दुष्करा, ततोपि सर्वासामविशेषेण क्षमा दुष्करैवेत्यर्थः॥ ८॥ क्षमां प्रशंसति–क्षमेति। क्षमा दानं, दानेन यत्फलं प्राप्नोति तत् क्षमया

अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा॥ ७॥ दुष्करं तद्धि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः। यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः॥८॥ क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः। क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत्॥ ९॥ विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः। मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः। देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम्॥ १०॥ एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महामुनिः। ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत्॥ ११॥ तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते। सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा॥ १२॥

प्राप्नोतीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। धर्मः तटाकारामनिर्माणादिः। क्षमया भूमिसम्बन्धिन्या। जगच्चराचरं विष्ठितं स्थितं भवति॥ ९॥ विसृज्येति अर्द्धत्रयम्। प्रदानं कन्याप्रदानम्। चिन्ताप्रकारमाह–देशइति। प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य। उचितौ देशकालौ। सदृशे स्वकुलस्य सदृशे पात्रे प्रतिपादनं च मन्त्रयामासेत्यर्थः॥ १०॥ एतस्मिन्निति। एतस्मिन्नेव काले कुशनाभयिकाले, उत्तरत्रान्वयः। ऊर्ध्वरेताः अस्खलितरेताः। ब्राह्मं तपः वैदिकं तपः ब्रह्मोद्देश्यकं वा॥ ११॥ तप्यन्तमिति। तत्र तस्मिन्देशे। तदा तत्काले। तप्यन्तं दाहार्थेऽपि व्यत्ययाच्छयन्। गन्धर्वी जातिवाचित्वात्। पर्यु मित्यादि। क्षमावतां कर्तव्यं महत् क्षान्तं धैर्यं भवतीभिः कृतम्॥ ६॥ ७॥ दुष्करमित्यादि। यत् क्षान्तं तत् दुष्करम्। यादृशी वः क्षमा धृतिः सा दुष्करा त्रिदशेषु विशेषतो दुष्करा। कुतः ? तेषामाभिरूप्यादिकमनीयगुणबाहुल्यात्। सा भवतीभिः कृता। यद्वा परकृतापराधसहिष्णुत्वं क्षमा। अपराधसद्भावेपि शापाप्रदानरूपं चित्तसंयमनं क्षान्तं भवतीभिः कृतम्। स्थानाच्च्यावयितुमित्यादिना तासां शापदानसामर्थ्यं व्यक्तम्। अयं भावः–दुष्करा क्षमा सर्वत्र कर्तव्या, त्रिदशेषु विषये विशेषतः कर्तव्या। सा भवतीभिः कृता॥ ८॥ ९॥ विसृज्येति। प्रदानं कन्याप्रदानम्। चिन्ताप्रकारमाह–देशेति। प्रदानस्य प्रदेयस्य कन्याशतस्य सदृशे वरे प्रतिपादनं कर्तव्यमिति॥ १०॥ एतस्मिन्निति। ब्राह्म वैदिकम् तपः उपागमत् कृतवान्। ऊर्ध्वरेताः ब्रह्मचारी॥ ११॥ १२॥

पासते अशुश्रूषत । मध्येमध्ये भद्रमस्त्विति प्रयोगः शुभोत्तरत्वाय ॥१२॥ सा चेति । काले कियति काले । तुष्टोऽभवत् । ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३॥ स चेति । कालयोगेन शुश्रूषापरिपाककालसम्बन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ परितुष्टमिति । वाक्यकोविदं वाक्ये वचने कोविदं समर्थम् ॥ १५॥ लक्ष्म्येति । ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः अतएव ब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः महातपा असि । अस्मात्त्वत्तः पुत्रमिच्छामि । 'दीप्यसे परया लक्ष्म्या'

सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा । उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ स च तां काल योगेन प्रोवाच रघुनन्दन । परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरा । उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५॥ लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्म्या ब्रह्मभूतो महातपाः । ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिक ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मि भद्रं ते भार्या चास्मि न कस्यचित् । ब्राह्मे णोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥ तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् । ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥ स राजा सौमदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा । काम्पिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९॥ स बुद्धिं कृतवान् राजा कुशनाभः सुधार्मिकः । ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥ तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः । ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥

इतिकोशान्तरे ॥ १६ ॥ अपतिरिति । विधवाप्यपतिर्भवति, तत्राह–भार्येति । उपगतायाः शरणं गतायाः मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना ॥१७॥ तस्या इति । ब्रह्मणा तपोयोगेन । दत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्य मानसं मनस्सङ्कल्पजं सुतं ददौ ॥१८॥ स इति । राजा क्षत्रियः क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या सम्पदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरे पुरीमध्यावसदिति सम्बन्धः॥१९॥ स बुद्धिमिति। तदा ब्रह्मदत्तस्य काम्पिल्याख्यायां पुर्यामावासकाले॥२०॥ तमिति । राजा रञ्जकः॥२१॥

सेति । काले कियति काले ॥१३॥ स चेति । कालयोगेन प्रसादकालयोगेन । किं करोमि किंकरवाणि॥१४॥१५॥ लक्ष्म्येति । ब्राह्म्या लक्ष्म्या समुदितः ब्रह्मभूतो महातपाः त्वम् अतो ब्राह्मेण ब्राह्मशक्तियोगेन युक्तं पुत्रमिच्छामि ॥ १६ ॥ अपतिरित्यादि । पूर्वं चापतिरस्मि, इदानीं न कस्यचिद्भार्यास्मि । नैष्ठिकब्रह्मचारिणीत्यर्थः । अतो ब्राह्मेण धर्मेण उपगतायाः शरणं गतायाः मे सुतं दातुमर्हसि॥१७॥१८॥ स राजा गन्धर्व्याः सोमदायाः क्षत्रियात्वात्। काम्पिल्याम् कम्पिलेन निर्वृत्ताम् ॥१९॥

विषम०—ननु पुत्रप्रार्थना पत्यावुचिता, अत आह–अपतिश्चास्मीति । इतः परमपि अस्मि अहम् । अहमर्थे अस्मीत्यव्ययम्, न कस्यचिद्भार्या भविष्यामीतिशेषः । अथापि नैष्ठिकब्रह्मचारिण्याः उपगतायाः किङ्करत्वं प्राप्ताया मे ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिनोपायेन सुतं दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसः पुत्रो देय इति भावः ॥ १७ ॥

यथेति । तासां पाणीन् जग्राह। देवपातिर्यथा देवपतिसदृशः, तत्तुल्यविभव इत्यर्थः ॥ २२ ॥ स्पृष्टेति । ततश्चूलिसूनुना । पाणाविति जात्येकवचनम् । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः शतं कन्या बभुः । विसर्गलोप आर्षः । बभुः कन्याशतमितिपाठः ॥२३॥ स इति । वायुना मुक्ताः, कन्या इति शेषः । परमप्रीतः अनुकूलवरलाभेन परमप्रीतः । हर्षं विकुब्जत्वकृतम् ॥२४॥ कृतेति । प्रेषयामास, काम्पिल्यामिति शेषः ॥२५॥ सोमदेति सार्द्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्र

यथाक्रमं ततः पाणीञ्जग्राह रघुनन्दन । ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रे ततः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः । युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभुः कन्या शतं तदा ॥२३॥ स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः । बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः । सदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥ सोमदापि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् । यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत । स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥२६॥ इत्यार्षे श्री० बा० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन् ब्रह्मदत्ते च राघव । अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् । उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधामिकः । गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥

माता । पुत्रसदृशीं क्रियां दारक्रियाम्, दृष्ट्वेतिशेषः। यथान्यायं यथाक्रमम् । स्नुषाः कन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥२६॥ इ० श्रीगो० श्रीरा० त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥३३॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतकथाशेषमाह चतुस्त्रिंशे–कृतोद्वाह इत्यादि । अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रायेयं पौत्री ताम् ॥ १ ॥ इष्ट्यामिति । कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ पुत्रेति । सदृशः, गुणैरितिशेषः । स पुत्रः किंनामकः ? तत्राह–गाधिमिति । गाधिनामानं पुत्रं प्राप्स्यसे, तेन गाधिना । शश्वद्भवा

स इति । दातुं बुद्धिं निश्चयं कृतवान् ॥ २०–२२ ॥ स्पृष्टेति । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः, अस्य ब्रह्मतेजस्सम्पत्तिरेवात्र कारणं विज्ञेयम् । वायुना भग्नाः पूर्वमिति शेषः (वायुना भग्नाः इति पाठः) ॥२३–२५॥ सोमदेति । सदृशक्रियाम् सदृशविवाहम् । सदृशक्रियामित्यस्य प्रत्यनन्दतेति परेण सम्बन्धः॥२६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ कृतोद्वाह इति । अपुत्रः कुशनाभः ॥ १ ॥ २ ॥ पुत्रेति । तेन गाधिना ॥ ३–६ ॥

शाश्वती । भवार्थे अण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्ययानां भमात्रे टिलोपः क्वाचित्कः । अत्र न ततो ङीप् । ताम् ॥ ३ ॥ एवमिति । अनेन सदा ब्रह्मलोक वासी कुशः पुत्रानुग्रहार्थं भुवमागत इत्यवगम्यते । सनातनं नित्यम् ॥ ४ ॥ कस्यचिदिति । कस्याचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति । गाधि रित्येव यथा पित्रोक्तं तथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यां भार्यायाम् ॥५॥ स इति । यतः कुशवंशप्रसूतोऽस्मि अतः कौशिकसंज्ञोऽस्मि । कुशशब्दात् गोत्रा

एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् । जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः । जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥ स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः । कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥ पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता । नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी । कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥ दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता । लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥९॥ ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् । भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता । पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ॥ ११ ॥

पत्ये ठक् ॥६॥ पूर्वजेति । पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋचीके ऋचीकाख्यमुनय इत्यर्थः ॥७ ॥ सशरीरेति । भर्तारमनुवर्तिनी भर्त्रनुवर्तनधर्मप्रभावादिति भावः । न केवलं स्वर्गगमनमस्याः, महानदीत्वं च जातमित्याह–कौशिकीति ॥८॥ दिव्येति । दिव्या श्लाघ्या । हितमामुष्मिकम्, कामः ऐहिकम् तदुभयार्थं प्रवृत्ता । नदीरूपेण स्वर्गाद्धिमवन्तमुपाश्रितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इति । यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥ सत्यवतीनामनिमित्तमाह–सा त्विति ॥११॥

पूर्वजेति । ऋचीके ऋचीकाय । प्रतिपादिता दत्ता ॥ ७ ॥ सशरीरेति । अनुवर्तिनी शुश्रूषमाणा । न केवलं सशरीरतः स्वर्गगमनम्, अपितु अस्या महानदीत्वमपि जातमित्याह–कौशिकीत्यादिना ॥ ८ ॥ दिव्येति । दिव्या अनन्यसाधारणा । हितकामार्थं हितमामुष्मिकं, कामः ऐहिकम् तदर्थम्, यतः सा हिमवन्तमुपाश्रिता अत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतश्च तत्र वास इत्याह–सा त्विति । सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता तज्जलपानादिना सत्यान्मनो न निवर्तत इति भावः ॥ ११ ॥

एवम्भूतस्य सिद्धाश्रमागमननिमित्तमाह–अहं हीति । नियमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममितिशेषः ॥ १२ ॥ एषेति । मम स्वस्य वंशस्य चोत्पत्तिः प्रसङ्गात्कीर्तिता, यत्त्वया पृष्टं तत् । देशस्य गिरिव्रजदेशस्य वैभवं चोक्तम् ॥ १३ ॥ इतःपरं न प्रष्टव्यमित्याशयेनाह–गत इति । अर्द्धो रात्रेरर्द्धरात्रः । अनपुंसकत्वेपि "अर्द्धं नपुंसकम्" इत्यार्षः समासः । "अहः सर्व–" इत्यादिना समासान्तोऽच् । "रात्राह्न–" इति पुँल्लिङ्गता ।

अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः । सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२॥ एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता । देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतोऽर्द्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम । निद्रामभ्येहि भद्रं ते माभूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥ निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः । नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥ शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् । नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः । ह्लादयन् प्राणिनां लोके मनांसि प्रभया विभो ॥ १७ ॥ नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः । यक्षराक्षससंघाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

अत्रार्द्धशब्दोऽंशवाची । उक्तं हि–"भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके" इति । यावति रात्रिभागे निद्रा निषिद्धा तावान् गत इत्यर्थः । जागरणे को दोष इत्यत्राह–माभूदिति । श्वो गन्तव्याध्वनि निद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविघ्नो माभूदित्यर्थः । मम कथाः कथयतः । मयि कथां कथयति ॥१४॥ अथ निशामुखं वर्णयति चतुर्भिः–निष्पन्दा इत्यादि । निष्पन्दाः पक्षिसञ्चाराभावादिति भावः । निलीनाः निद्रां प्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन । सन्ध्या वियुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः अश्विन्यादिभिः, ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तम् । नभः ज्योतिर्भिः

अहमिति । नियमात् अध्वरनियमाद्धेतोः ॥ १२ ॥ एषा इति । 'कुशवंशप्रसूतोऽस्मि' इत्यादिना स्वस्योत्पत्तिः 'ब्रह्मयोनिः' इत्यादिमहाप्रबन्धेन स्ववंशोत्पत्तिः 'एषा वसुमती' इत्यादिना देशस्योत्पत्तिः कीर्तितेत्यर्थः ॥१३॥ गतोऽर्धरात्र इति । अत्र अर्धरात्रशब्देन प्रदोषो लक्ष्यते, अन्यथा 'शनैर्वियुज्यते सन्ध्या' इत्युत्तरत्र तद्वचनं विरुध्येत, कथान्तरश्रवणकौतूहलतदर्थप्रार्थनविरामार्थकालविप्रकर्ष भीत्या प्रकाशयति न पुनः परमार्थेनेति । यथाश्रुतार्थग्रहणे तु शनैर्वियुज्यते सन्ध्येत्यत्र भूतार्थे लट् ॥ १४ ॥ १५ ॥ शनैरित्यादि । नक्षत्रतारागहनं नक्षत्रैर्ग्रहैर्गहनम् अत एव नेत्रैरावृतमिव नभः ज्योतिर्भिः उडुभिः तेषां रश्मिभिर्वा अवभासते । नैशानि

ज्योतिष्मद्भिर्नेत्रैरावृतामिवावभासते । उत्तिष्ठतीति "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इति परस्मैपदम् । तमो नुदतीति तमोनुदः "इगुपधलक्षणः कः" । निशायां प्रभवन्ति नैशानि । "प्रभवति" इत्यण् । भूतानि उलूकादयः । ततस्ततः तत्र तत्र । पौर्णमास्यां यज्ञं समाप्य द्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्घटिकानन्तरं चन्द्रोदय इति सर्वथार्द्धरात्रशब्दः प्रदोषपर एव ॥ १५-१८ ॥ एवमिति । अभ्यपूजयन् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामिति । गाधेः कुशिक

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः । साधुसाध्विति तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥१९॥ कुशिकानामयं वंशो महान् धर्मपरः सदा । ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥२०॥ विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशाः। कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्योतकरी तव ॥ २१ ॥ इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः । निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगत इवांशुमान् ॥२२॥ रामोऽपि सहसौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः । प्रशस्य मुनिशार्दूलं निद्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणाकूले महर्षिभिः । निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

इति नामान्तरम् । कुशिकानां तद्गोत्रजानाम् । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः ॥२०॥ विशेषेणेति । विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेव महात्मेत्यनुषङ्गः । कौशिकी च तव कुलोद्योतकरी कुलप्रकाशकरी॥२१॥ इतीति । प्रशस्तः स्तुतः । "शंसु स्तुतौ" "यस्य विभाषा" इति नेट् । "अनिदितां-" इति नलोपः । श्रीमान् प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अस्तङ्गतोऽंशुमानिव तद्वत्परप्रबोधाजनक इत्यर्थः ॥२२॥ रामोपीति । किञ्चिदागतविस्मयः निद्रापारवश्यादितिभावः । समुपसेवते अध्वश्रमवशात् सम्यक् प्राप्तः ॥२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुं पृच्छति पञ्चत्रिंशे-उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा, शयित्वेति

निशायां चरन्तीति तथा ॥ १६-१९ ॥ स्तुतिप्रकारमाह-कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ हे महायशः विश्वामित्र ! यस्तपसा ब्रह्मर्षित्वं प्राप्त इति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ राम इति । निद्रां समुपसेवते भूतार्थे लट् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ उपास्येति । रात्रिशेषम् उपास्य निद्रामुपगम्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १ ॥

यावत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुप्रभातायां, निवृत्तायामिति यावत् । अत्र रात्रिशेषमित्यनुवादात् पूर्वसर्गे गतोऽर्द्धरात्र इत्यत्र निशीथ परत्वं स्वरसमिति गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मे मुहूर्ते । उपास्य परमात्मानमिति शेषः । "ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्" इतिस्मृतेः ॥ १ ॥ सुप्रभातेति । गमनाय गन्तुम् "क्रियार्थोपपदस्य–" इति चतुर्थी ॥ २ ॥ तदिति । पूर्वाह्णे भवा पौर्वाह्णिकी ताम् ॥३॥ अयमिति । गाधः स्वल्प

सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् । गमनं रोचयामास वाक्य चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिन मण्डितः । कतरेण पथा ब्रह्मन् सन्तरिष्यामहे वयम् ॥४॥ एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् । एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥ एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता । पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्द्धदिवसे तदा । जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥ तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् । बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८ ॥ तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥ ततः स्नात्वा यथान्यायं सन्तर्प्य पितृदेवताः । हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृत वद्धविः ॥ १० ॥ विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः । विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः[1] ॥ ११ ॥

जलः, अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालंकृतः । तथा च नावं विना गन्तुं शक्यते । कतरेण पथा सन्तरिष्यामहे ॥ ४ ॥ एवमिति । उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५ ॥ एवमिति स्पष्टम् ॥ ६ ॥ त इति । जाह्नवीं गङ्गाम् ॥ ७ ॥ तामिति । सारसो हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या इति अर्द्धम् । आवासाय परिगृह्यत इत्यावासपरिग्रहः तं, संमार्जनादिना वासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत इत्यादि श्लोकद्वयम् । यथान्यायं यथाशास्त्रम्, अघमर्षणसूक्तादि जपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवता इति ऋषीणामप्युपलक्षणम् । अग्निहोत्राणि अग्नौ होतव्यानि पञ्चमहायज्ञादीनि । अमृतवत् अमृततुल्यम् । हविः यज्ञ

सुप्रभातेति । गमनाय गमनं कर्तुम् ॥२॥३॥ अयमिति । अगाधः गम्भीरः । कतरेण पथा संतरिष्यामहे इत्यर्थः ॥४॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥५–९॥ अमृतवत्

१ समन्ततः । विष्ठिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः ॥ इत्यधिकः ।

शिष्टमन्नम् "यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्" इतिस्मृतेः। शुचौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १० ॥ ११ ॥ अथेति। अथ उपवेशा नन्तरम्। तत्र देशे। तदा तस्मिन्नेव काले। द्वितीयोऽथशब्दः प्रश्ने। "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः। गङ्गां गङ्गावृत्तान्तम् ॥१२॥ त्रैलोक्यमित्यर्द्धम् ॥ १३॥ चोदित इति। वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनोक्ताम्, जन्म गङ्गां श्रोतुमित्युक्तम् ॥१४॥ शैलेन्द्र इति। धातूनाम् अयस्ताम्रादीनाम्

अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत्। भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥ चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महामुनिः। वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४ ॥ शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान्। तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥ या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा। नाम्ना मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥ तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता। उमा नाम द्वितीयाभून्नाम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥ अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया। शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥ ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम्। स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥

अस्तीति शेषः। कन्याद्वयम् आसीदितिशेषः ॥ १५ ॥ येति। या मेरुदुहिता हिमवतः प्रिया पत्नी मनोरमानाम प्रसिद्धा सा तयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्वयस्य नामनी दर्शयति-तस्यामिति ॥ १७ ॥ अथेति। देवतार्थचिकीर्षया देवतार्थसम्पादनेच्छया, प्रयोजनं च स्नानपानादि वक्ष्यमाणसेनापति जननं वा परदेवतार्चनार्थं वा, अतएव स्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥ ददाविति। धर्मेण-याचका न प्रत्याख्येया इति धर्मेण। जलप्रवाहरूपाया नद्याः कथ माकाशे गमनम्? तत्राह-स्वच्छन्दपथगामिति। स्वच्छन्दः स्वेच्छा तदायत्तः पन्थाः स्वच्छन्दपथः "ऋक्पूरब्धूः-" इत्यादिना अप्रत्ययः समासान्तः।

अमृततुल्यं पञ्चयज्ञाद्यवशिष्टमन्नम्। यद्वा अमृतवत् तत्सदृशं गङ्गाजलं हविश्च प्रागुक्तं प्राश्येत्यर्थः ॥ १०-१३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यव्याप्तिरूपाम् ॥ १४ ॥ धातूनां स्वर्णा दीनाम् ॥१५-१७॥ अथेति। देवतार्थचिकीर्षया देवतार्थश्च कुमारजननादिः। त्रिपथगां स्वर्गभूपातालमार्गगाम् ॥१८॥ ददाविति। धर्मेण स्वसुकृतेन। तनयां तनयात्वं

तं गच्छतीति तथा । मेघजलवद्धारगतिविशेषेणाकाशेऽपि गतिः सम्भवतीति भावः ॥१९॥ प्रतिगृह्येति । त्रिलोकहितकारिणः, देवा इतिशेषः । प्रतिगृह्य स्वीकृत्य। आदाय स्वेष्वन्तर्भाव्य॥२०॥ गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेन तदनुजावृत्तान्तमप्याह–या चेति। कन्या अलब्धभर्तृका॥२१॥ उग्रेणेति । अप्रतिरूपाय अनुकूलाय, रुद्रार्थं तपस्यन्तीमुमां प्रसन्नाय तस्मै ददावित्यर्थः ॥२२॥ उपसंहरति–एते इति ॥२३॥ एवं गङ्गोत्पत्तिप्रकारं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीय

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः । गङ्गामादाय तेऽगच्छन् कृतार्थेनान्तरात्मना ॥२०॥ या चान्या शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन । उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥२१॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् । रुद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥ एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते । गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी । खं गता प्रथमं तात गतिं गति मतां वर ॥ २४ ॥ सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा । सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ । अभिनन्द्य कथां वीरावूचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

प्रश्नोत्तरं त्रिपथगामित्वमुच्यत इत्याह–एतदिति। प्रथमं तावत् खं खात्मिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दरगतिमताम्॥२४॥अथ सुरलोकं च समारूढेत्याह–सैषेति॥ २५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥ "भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम्" इति गङ्गायास्त्रिपथगात्वप्रकारे पृष्टे अन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्रत्युक्तत्वात्तत्र तृतीयपथगमनं कथमित्याशयेन पुनः पृच्छन्तं श्रीरामं प्रत्याह षट्त्रिंशे–उक्तवाक्य इत्यादि। मुनौ उक्तवाक्ये उक्तोत्तरे सति।अत्रोभावित्युक्तेः पूर्वसर्गे रामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं वेदितव्यम्। कथां पूर्वोक्ताम् ।

गताम् । स्वच्छन्देन स्वेच्छया कृतः पन्थाः स्वच्छन्दपथः तेन गच्छन्तीम्, अनर्गलामिति यावत ॥ १९ ॥ त्रैलोक्यहितकारिणः, देवा इति शेषः । गच्छन अगच्छन् ॥ २०–२३ ॥ एतदित्यादि । त्रिपथगा नदी येन प्रकारेण खं गतिं गता, आकाशमार्गं गतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ सेति । विपापा विधूतलोककल्मषा, किमु वक्तव्यं स्वय मिति ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ उक्तवाक्य इति ॥ १ ॥

धर्मेति अर्द्धत्रयम् । धर्मयुक्तं,धर्मफलकश्रवणमित्यर्थः। इदं वृत्तं ज्येष्ठाया दुहितुः वृत्तं त्वया कथितम् । तस्या दिव्यमानुषसम्भवं दिव्यलोके मानुषलोके च सम्भवं विस्तरं वक्तुमर्हसि ॥२॥ त्रीनिति । त्रीन् पथः भूर्भुवःस्वर्मार्गान् । केन हेतुना प्लावयेत् प्लुता । भावयेदित्यपि पाठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोः पूर्वसर्ग एवोक्तत्वात्केन हेतुना तृतीयपथं गतेति द्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्रश्नमाह–कथमिति । त्रिपथगा गङ्गा कथं विश्रुता कैः कर्मभिः व्यापारैः

धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया । दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि। विस्तरं विस्तरज्ञोऽसि दिव्य मानुषसम्भवम् ॥ २ ॥ त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥ कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः । निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥ पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः । दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् । [तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः । एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः ॥] न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परन्तप ॥७॥ ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः । यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८ ॥

सरिदुत्तमा आसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाहेत्याह–तथेति । काकुत्स्थ इति लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणम् । निखिलेन विस्तरेण । सर्वां दिव्यसम्भवां मानुषसम्भवां च ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तं गाङ्गेयसम्भवमाह–पुरेति । कृतोद्वाह इति परपरिग्रहव्यावृत्तिः । दृष्ट्वा स्पृहया महातपोनिष्ठत्वेऽपि कामबाणवशात् तस्यामभिलाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्म कर्तुं उपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितीति । दिव्यं वर्षशतं गतं, मैथुनेनैवेति शेषः । तनयः तनयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ७ ॥ तत इति । पितामहपुरोगमाः देवाः समुद्विग्ना भीताः। पाठान्तरे-समुद्युक्ताः उद्योगं चक्रुः। किमर्थम्? इह पार्वत्यां यद्भूतं पुत्रः उत्पद्यते उत्पत्स्यते। वर्तमान

धर्मयुक्तमिति। शैलराजस्य ज्येष्ठाया दुहितुरिदं कथितमित्यन्वयः ॥२॥ त्रीन् पथ इत्यादिना पृष्टस्यैव पुनः प्रश्नो गङ्गाकथाश्रवणकुतूहलातिशयादिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ कर्मभिः व्यापारविशेषैः॥४॥ तथेति । निखिलेन विस्तरेण ॥५॥६॥ शितिकण्ठस्येति । देवस्य क्रीडतः । भावलक्षणे षष्ठी । दिव्यम् अमानुषम् ॥ ७ ॥ तत इति ।

सामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः। तत् कः प्रतिसहिष्यत इति विचार्य तन्निवर्त्तनाय समुद्युक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवोद्योगमाह–अभिगम्येति। महादेवमिति शेषः ॥ ९ ॥ देवदेवेति। देवदेवेत्यनेन महादेवशब्दार्थः उक्तः। प्रणिपातेन पादमूलपतनेन॥ १० ॥ नेति। तेजः तेजस्समुद्भूतं पुत्रं न धारयिष्यन्ति न सहिष्यन्ते, अतो ब्राह्मेण वेदावगतेन तपसा योगेन युक्तः सन्, तदङ्गतया देव्या सह तपश्चर। न तेजः पार्वत्यां मोक्तुमर्हसीति भावः ॥११॥ त्रैलोक्येति।

अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ ९ ॥ देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत। सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम। ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ ११॥ त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ १२ ॥ [रक्ष सर्वानिमाँल्लोकान्नालोकं कर्तुमर्हसि।] देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः। बाढमित्यब्रवीत् सर्वान् पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १३॥ धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया। त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १४॥ यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम्। धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः॥ १५॥ एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम्। यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्धरा धारयिष्यति॥ १६॥ एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले। तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १७ ॥

त्रैलोक्यहितमेव कामः काम्यमानः पुरुषार्थः तदर्थं। तेजः रेतः, तेजसि तेजोमयनिजशरीरे धारय, न मुञ्चेत्यर्थः॥१२॥ देवतानामिति। सर्वलोकमहेश्वरः सर्वलोकानां परमनियन्ता। सर्वलोकपितामह इति पाठान्तरम् ॥१३॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह-धारयिष्यामीति। तेजः अक्षुभितांशम्। उमया उमाप्य क्षुभितं शोणितरूपं तेजो धारयत्वित्यर्थः। पृथिवीशब्देन लोका उच्यन्ते। निर्वाणं सुखम् ॥ १४ ॥ 'पुनश्चेदमुवाच' इत्युक्तमंशं दर्शयति–यदिदमिति। स्थानात् रेतःस्थानहृदयसम्पुटात्। अनुत्तमं दुर्भरं। मे मह्यं ब्रुवन्तु ॥१५॥ एवमिति। धरा सर्वधारणशक्तिमती, अनेन धरा तद्धारणार्थं देवैः प्रार्थितेति सिद्धम् ॥ १६ ॥ एवमिति। सुरपतिः रुद्रः। प्रमुमोच तेज इति सिद्धम्। येन तेजसा पृथिवी व्याप्ता तत्प्रमुमोच ॥ १७ ॥

इह पार्वत्याम्। यद्भूतमुत्पद्यते कस्तत्प्रतिसहिष्यत इति भयोद्विग्नाः भयेन भीत्या उद्विग्नाः ॥ ८–११ ॥ त्रैलोक्येति। तेजस्तेजसि धारय तेजः रेतः, तेजः आत्मा तस्मिन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धारयिष्याम्यहं तेज इति। स्थानादक्षुभितमिति भावः। उमया सह वर्तमान इति शेषः। तेजसि आत्मनि ॥ १४ ॥ यदिदमिति। धार

ततः पृथिव्यां व्याप्तत्वादेव हेतोः । पृथिवी भग्ना भविष्यतीति हुताशनमूचुः । पुनरूचुरित्यनेनाग्नेः प्रवेशभीतत्वं गम्यते, अग्निचारणहेतुतया वायुसमन्वित इत्युक्तम् ॥१८॥ तदिति अर्द्धत्रयम् । तत्तेजः अग्निना व्याप्तं सत् श्वेतपर्वतः सञ्जातः । ततः कालपरिपाकेन शरवणं च सञ्जातं । शराणां वनं शरवणम् । "प्रनिरन्तश्शर–" इति णत्वम् । शरवणं विशेषयति–यत्रेति । कृत्तिकानामपत्यं पुमान् कार्तिकेयः । "स्त्रीभ्यो ढक्" । स्तन्यदानात्कृत्तिका

ततो देवाः पुनरिदमूचुश्चाथ हुताशनम् । प्रविश त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १८ ॥ तदग्निना पुनर्व्याप्तं सञ्जातः श्वेतपर्वतः । दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् । यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसम्भवः ॥ १९ ॥ अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा । पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमनसस्ततः ॥ २० ॥ अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत । समन्युरशपत्सर्वान् क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २१ ॥ यस्मान्निवारिता चैव सङ्गतिः पुत्रकाम्यया । अपत्यं स्वेषु दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः । एवमुक्त्वा सुरान् सर्वान् शशाप पृथिवीमपि ॥ २३ ॥ अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि । न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता । प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥

पुत्रत्वम् । अग्निना धृत्वा मुक्तत्वादग्निसम्भवः ॥१९॥ अथेति । पूजयामासुः, मैथुनविघ्नकृतकोपशान्त्यर्थमित्यर्थः ॥२०॥ अथेति । अब्रवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदिति ॥२१॥ यस्मादिति । पुत्रकाम्यया मया । सङ्गतिः भर्तृसंयोगो मैथुनरूपः सा यस्मान्निवारिता, तस्मात् यूयमपि स्वेषु दारेषु अपत्यं पुत्रं नोत्पादयिष्यथ ॥२२॥ अद्येति । पूर्वार्द्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षं ह्रस्वत्वम् ॥२३॥ अवन इति सार्द्धश्लोकः । नैकरूपा ऊषरत्वादिरूपेण

यिष्यति धारयितुं शक्नुयात ॥ १५॥१६ ॥ एवमिति । येन तेजसा पृथिवी व्याप्ता तत प्रमुमोच ॥ १७ ॥ तत इति । प्रविश संगृहाण ॥ १८ ॥ तदिति । पुनर्व्याप्तं पुनःपुनः संगृहीतम् ॥ १९ ॥ क्रियमाणामपि पूजामुमा देवी नाङ्गीकरोति स्म, प्रत्युत क्रुद्धैवाभूदित्याह–अथेति ॥ २० ॥ किमवददित्याह–अशपदिति । शापरूपं वचोऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २१ ॥ मन्युकारणमाह–यस्मादिति । शापस्वरूपमाह अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ अद्येति । अप्रजाः प्रजोत्पादनशक्तिरहिताः ॥ २३ ॥ २४ ॥

सत्रवीत । अप्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः । इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा । समन्युः । इति पाठान्तरम् ।

नानाविधा। बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या। मम पुत्रम् अनिच्छती अनिच्छन्ती त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण कलुषीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती, पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्यसीति भावः ॥२४॥ तानिति। सुरपतिः रुद्रः। तान्सुरान् स्वकीयशापेन व्रीडितान् लज्जितान्। दृष्ट्वा प्रियाशापस्य दुष्परिहरत्वात् स्वीयशाप दुःखस्य द्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरुणपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रति। गमनायोपचक्राम। परस्मैपदमार्षम् ॥२५॥ स इति। हिमवत्प्रभवे तस्य हिमवतो गिरेरुत्तरपार्श्वभूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत्, सदा तपोव्रतमसङ्कल्पयदित्यर्थः॥२६॥ ननु 'दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि' इति पार्वती

तान् सर्वान् व्रीडितान् दृष्ट्वा सुरान् सुरपतिस्तदा। गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ स गत्वा तप आतिष्ठत् पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः। हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः ॥ २६ ॥ एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः। गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः॥२७॥इत्यार्षे श्री० बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः॥३६॥
तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा। सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन् सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम्। प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥

वृत्तान्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परिहरति–एष इति। शैलपुत्र्याः पार्वत्याः सम्बन्धी कथाविस्तरो निवेदितः। वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयोगित्वेनोक्तः। गङ्गायाः प्रभवं प्रभावं त्वं शृणु। चः प्राधान्ये ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्य सम्भववैभवमाह सप्तत्रिंशे–तप्यमान इत्यादि। तप्यमाने तपःकर्मकत्वादात्मनेपदकमवद्भावौ। देवसेनापतित्वं विहाय केवलतपःप्रवण इत्यर्थः॥१॥तत

तानिति। उपचक्राम पादन्यासं कृतवान् ॥ २५ ॥ स गत्वेति। उत्तरे गिरौ हिमवति। तस्य पार्श्वे पार्श्वस्थे हिमवत्प्रभवे शृङ्गे तप आतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ शैलपुत्र्या इति गङ्गाया विशेषणम्। विस्तरः निवेदितः। प्रभवं कुमारोत्पत्तिं च ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तप्यमान इति। देवे-शिवे ॥ १ ॥ तत इति। साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिताः ॥ २ ॥

इति । अग्निना पुरोगमेन सहिताः साग्निपुरोगमाः । सुराः सर्वे प्रणिपत्य सुराः सर्वे अब्रुवन्निति क्रियाभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ २ ॥ यो न इति । भगवता भवता । यः सेनापतिरस्मभ्यमादिकाले दत्तः स इदानीमुमया सह तप्यते । स्मेति प्रसिद्धौ ॥ ३ ॥ यदिति । अनन्तरं सेनापतावन्यपरं सति । अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं तत्संविधत्स्व आलोचय । तमेवाहूय सैनापत्ये निवेशय, अन्यं वोत्पादयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ देवानामिति । सान्त्वयन् उग्रे तपसि वर्त

यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा । तपः परममास्थाय तप्यते स्म सहोमया ॥३॥ यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया । संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः । सान्त्वयन् मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः सन्तु पत्निषु । तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः । जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिन्दमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् । उमायास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन । प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥

मानस्य तस्य रुद्रस्य निवर्तनमशक्यम्, तत्र नाभिनिवेशः कार्य इति समादधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥ अन्यं वोत्पादयेत्यत्र प्रतिवक्ति–शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानां पत्निषु प्रजा न सन्त्विति यदुक्तं तद्वचनम् । अक्लिष्टम् अमोघम् । मया सत्यमेवोच्यते अत्र संशयो भवद्भिर्न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ तर्हि का गतिरित्यत्राह–इयमिति । इयं बुद्धिस्था । अस्तीति शेषः ॥ ७ ॥ कथमिदं गङ्गा संमन्यते, कुतोवोमा न कुप्यत्तत्राह–ज्येष्ठेति । तत्सुतम् अग्नेः सुतं मानयिष्यति, बहुमतिपूर्वं जनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमाया बहुमतं स्वज्येष्ठायाः प्रीत्यर्थत्वादितिभावः॥८॥ तदिति । कृतार्थाः कृतार्थप्रायाः॥९॥ त इति । दैवत

येन रुद्रेण । सेनापतिः बीजात्मना दत्तः स परममास्थाय परं मौनमङ्गीकृत्य तपस्तप्यते अनुतिष्ठति॥३–५॥ शैलपुत्र्येति । यच्छैलपुत्र्या उक्तं तत्तेन कारणेन न प्रजास्यथ न प्रजनयिष्यथ । पुत्रानिति शेषः । अक्लिष्टम् अमोघम् ॥६॥७॥ ज्येष्ठेति । तत्सुतम् अग्निक्षिप्तं गर्भं । मानयिष्यति धारयिष्यति । उमाया इति, तद्गर्भधारणम् उमाया बहुमतं देवतोद्देशेन स्वकृतशापस्य वैकल्याभावो रुद्रतेजसः स्वज्येष्ठभगिन्या धारणं च अस्या अपि बहुमानहेतुः॥ ८ ॥९॥ त इति । दैवताः दैवतानि ।

१ येन सेनापतिः । २ पुरा । स न जातोऽद्य भगवन्नस्मद्वैरिनिबर्हणः । तत्पिता भगवान् शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै । ततः । ३ न प्रजास्यथ इति पाठान्तरम् ।

शब्दः पुँल्लिङ्गोऽप्यस्ति । "दैवतानि पुंसि वा" इत्यनुशासनात् । दग्धरुद्रतेजसोऽग्नेः स्थानं कैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादनार्थम् अग्निमूर्त्यन्तरं दग्ध रुद्रतेजःस्थम् ॥ १० ॥ देवेति । संविधत्स्व सम्पादय । अस्य विवरणमुत्तरार्द्धम् । प्रथमं सामान्येनोक्तिरग्निहृदयज्ञानाय । महातेज इति सम्बोधनम् । तेजः रेतः ॥ ११ ॥ देवतानामिति । देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञायाकाशगङ्गां गत्वा हे देवि गर्भं धारय इत्युवाचेतिशेषः । किमर्थमित्यत आह–देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १२ ॥ तस्येति । दिव्यं रूपं दिव्यस्त्रीवेषम् । सोऽग्निस्तस्या महिमानं सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा समन्तात्सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् ।

देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूप मधारयत् । दृष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १३ ॥ समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः । सर्व स्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १४ ॥ तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् । अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् । दह्यमानाग्निना तेन सम्प्रव्यथितचेतना ॥ १५ ॥ अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः । इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १६ ॥

आर्षः इयन्प्रत्ययः । हृतवीर्योऽभूत् । "अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान् ।" इति न्यायात् ॥ १३ ॥ समन्तत इति । समन्ततः सर्वावयवेषु अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथा व्याप्तं भवति तथा सिक्तवानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वावयवाः पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ तामित्यर्द्धत्रयम् । तेनाग्निना अग्नितेजसा दह्यमाना अतएव सम्प्रव्यथितचेतना अतिदुःखितचित्ता गङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहितम् । "अग्निमीडे पुरोहितम्" इति श्रुतः । तमग्निमुवाच । कथम् ? हे देव ! तव तेजः समुद्धतं अभिवृद्धं भवति अस्य धारणे अशक्तास्मीति ॥ १५ ॥ अथेति । सर्वदेवानां यत् हुतं तमश्नातीति सर्वदेव

"दैवतानि पुंसि वा" इत्यमरः ॥ १० ॥ देवकार्यमिति । महातेजः इति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥ देवतानामिति । इदं प्रियमित्युवाचेति शेषः ॥ १ ॥ तस्येति । अवकीर्यत अवाकिरत । तेज इति शेषः ॥ १३ ॥ समन्तत इति । पावकः तेजोरूपः । अभ्यषिञ्चत व्याप्तवान । स्रोतांसि कर्णनासादीनि । पूर्णानि तेजोमहिम्नेति शेषः ॥ १४ ॥ तमित्यादि । अशक्ता धारणे तव तेजसो धारणे अशक्ता । तद्धि तेजस्समुद्धतं । तेनाग्निना तेन तेजसा । संप्रव्यथितचेतनास्मीति शेषः ॥ १५ ॥ अथेति ।

हुताशनः । पादे पर्यन्तपर्वते अग्निदग्धश्वेतपर्वतीकृतरुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥१६॥ श्रुत्वेति । महातेज इति सम्बोधनम् । स्रोतोभ्यः, उत्कृष्येतिशेषः । ॥१७॥ यदिति । अस्याः गङ्गातः । निर्गतं यत् शोणितादि धरणीं गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभं द्रुतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं । अमलं शुभं हिरण्यं रजतं च । अभवदिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते । अमलमिति निर्गतविशेषणं वा ॥१८॥ ताम्रमिति । गङ्गातो निर्गतात् तैक्ष्ण्यात् क्षारात् । ताम्रं कार्ष्णायसं चाभ्यजायत । तस्या गङ्गातः, अभवत् निर्गच्छति स्म । मलं तत्र भूमौ त्रपु सीसकं चाभ्यजायत । कृष्णायसमेव कार्ष्णायसम् ॥१९॥ उपसंहरति—तदेतदिति । तदे

श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् । उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदानघ ॥ १७ ॥ यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजाम्बूनदप्रभम् । काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १८ ॥ ताम्रं कार्ष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत । मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥ १९ ॥ तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्द्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव । सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥ तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सह मरुद्गणाः । क्षीरसम्भावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

तत् गङ्गातो निर्गतम् ॥ २० ॥ एवं गर्भोत्सर्जनकाले गङ्गातो निर्गतानां शोणितादीनां सौवर्णादिभावमुक्त्वा गर्भतेजोरञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गया निक्षिप्तमात्रे तस्य तेजोभिरभिराजितं व्याप्तं पर्वतसन्नद्धं पूर्वोक्तश्वेतपर्वतसहितम् । सर्वं तद्वनं शरवणम् । सौवर्णं स्वर्णमयं अभवत् ॥२१॥ जातेति । यदा सुवर्णं जातं तदाप्रभृति हुताशनसमप्रभं सुवर्णम्, जातं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या जातरूपमिति विख्यातमभूत् ॥२२॥ उपसंहरति—तृणेति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गयोत्सृष्टस्य गर्भस्य पोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गोत्सर्जनानन्तरम् । जातं तं कुमारं मरुद्गणाः देवगणाः सह युगपत् ।

सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवार्थं हुतमश्नातीति तथा । स्रोतोभ्यो हि तदानघेत्युत्तरश्लोकशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यदिति । अस्याः स्रोतोभ्यो यन्निर्गतं (तेजः) रेतः तस्माद्रेतसः तप्तजाम्बूनदप्रभं काञ्चनं हिरण्यं च अभवत् । हिरण्यं रजतम् ॥ १८ ॥ ताम्रमिति । तैक्ष्ण्यात् क्षारगुणात् । कृष्णायसमेव कार्ष्णायसम् । मलं किट्टं च सीसकम् ॥ १९ ॥ २० ॥ निक्षिप्तेति । अभिरञ्जितम् व्याप्तम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति । सुवर्णं तदाप्रभृति जातरूपमित्युच्यत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमिति ।

क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरेण वर्द्धनप्रयोजनाय कृत्तिकाः समयोजयन् । ण्यन्तत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ २४ ॥ ता इति । कृत्तिकाः अयमस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति देवैः सह समयं सङ्केतं कृत्वा निश्चिताः कृतनिश्चयाः सत्यः । जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुः दातुमुद्युक्ताः ॥२५॥ तत इति । उक्तविशेषणः पुत्रः कार्तिकेयः कृत्तिकापुत्रो भविष्यति इति । ब्रुवन् अब्रुवन् ॥२६॥ तेषामिति । कृत्तिकाः गर्भपरिस्रवे गर्भोदके । स्कन्नं पतितम् । स्नापयन् अस्नापयन् ।

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् । ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् । पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्रवे । स्नापयन् परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २७ ॥ स्कन्द इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्रवात् । कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥ प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् । षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥२९॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा । अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान् विभुः ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतिं ततस्तमतुलद्युतिम् । अभ्यषिञ्चन् सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१ ॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

गर्भस्रवनिवृत्त्यर्थम् ॥२७॥ स्कन्द इति । स्कन्नत्वात् स्कन्द इत्यन्वर्थनाम, चक्रुरित्यर्थः ॥२८॥ प्रादुर्भूतमिति । ततः स्नापनानन्तरं । षण्णां कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतम् । तच्च स्तनजं पयः षडाननो भूत्वा जग्राह ॥२९॥ गृहीत्वेति । एकाह्नेति टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेन स्तन्यं पीत्वा क्रमेण सुकुमारवपुरपि दैत्यगणानजयत् ॥३०॥ सुरेति । सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन्नित्यर्थः । प्रथममभिषेकस्ततो जय इत्यर्थक्रमः ॥३१॥ एष इति ।

क्षीरसम्भावनार्थाय क्षीरेण सम्भावनं वर्द्धनम् ॥ २४ ॥ ता इति । समयं कृत्वा अस्माकं पुत्र इति समयं कृत्वा क्षीरं ददुरिति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ तत इति । ततः समयकरणात् कार्तिकेय इति ब्रुवन् तमिति शेषः । अडागमाभाव आर्षः । इत्यब्रुवन्निति पदद्वयम् । अस्य श्लोकस्यान्ते न संशय इत्युपरि द्रष्टव्यम् । युष्माकं पुत्रः त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यतीत्यब्रुवन्नित्यन्वयः ॥ २६ ॥ तेषामिति । गर्भपरिस्रवे स्कन्नं गर्भपरिस्रवेण पतितं स्नापयन, कृत्तिका इति शेषः ॥२७॥ २८ ॥ प्रादुर्भूत मित्यर्द्धमेकं वाक्यम् । अन्यथा उत्तरार्धस्थपयःशब्देन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं तदा षड्भिर्मुखैर्यावदपेक्षितं क्षीरं गृहीत्वा एकाह्ना एकदिनेनैव सुकुमारवपुरपि स्वतेजसैव दैत्यसैन्यगणानजयत ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेन तमभ्यषिञ्चन्नित्यर्थः । ततः-सकलासुरजयाद्धेतोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

विस्तरः दिव्यसम्भवः। तमेवाह कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तम् धन्य इत्यादिना ॥३२ ॥ अथ प्रसङ्गात्तद्भक्तिफलमाह–भक्तश्चेति। सलोक एव सालोक्यम् । स्वार्थे ष्यञ्। तस्य भावः सालोक्यता, स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः॥३३॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ एवं दिव्यसम्भवं विस्तरं प्रतिपाद्य मानुषलोकसम्भवविस्तरं वक्तुमुपक्रमतेऽष्टात्रिंशे–तामित्यादि ।

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः । आयुष्मान् पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तां कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः । पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः । सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः । ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि । द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यां सह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः । हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रस्रवणे गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपसाराधितो मुनिः । सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतां वरः ॥ ६ ॥

रामे रामाय । कौशिकशब्दार्थमाह कुशिकात्मज इति ॥१॥ अयोध्येति । अप्रजः अत एव प्रजाकामः ॥२ ॥ वैदर्भेति । या वैदर्भदुहिता सा ज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥३॥ अरिष्टेति । अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥४॥ ताभ्यामिति । भृग्वधिष्ठितं प्रस्रवणं वारिप्रवाहो यस्मिंस्तथा। गिरौ पर्यन्तपर्वते ॥५॥ अथेति । वर्षशते

धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति–भक्तश्चेति । ऐहलौकिकफलेन धन्यत्वमामुष्मिकेन पुण्यत्वम्, पुत्रपौत्रैश्चेत्यस्य युक्त इति शेषः ।स्कन्दसालोक्यतां देहत्यागे व्रजेत् ॥ ३३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥३७॥ अथ "त्रीन् पथो हेतुना केन" इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुमुपक्रमते–तां कथामिति । अपरं वाक्यं वक्ष्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ अयोध्येति । प्रजाकामः-सन्ततिकामः । स च अप्रजः, अभूदिति शेषः ॥ २ ॥ वैदर्भेति । ज्येष्ठपत्नी आसीदिति शेषः ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥ ताभ्यामिति । भृगुप्रस्रवणे भृगुप्रस्रवणाख्ये हिमवतः पादे ॥ ५ ॥ अथ वर्षशते पूर्णे तपस्यत इति शेषः ॥६ ॥ ७॥

पूर्णे, तपस्यत इतिशेषः ॥६॥ अपत्येति । सुबह्वपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वम् । कीर्तिमिति तंनेति शेषः ॥७॥ एकेति । जनयितेति लुट् । तातेत्युपलालने ॥८॥ भाषमाणमिति । राजपुत्र्याविति छात्रिन्यायादुक्तम् । सुमतेः कश्यपपुत्रीत्वात् ॥ ९ ॥ एक इति । तव वचः सत्यमस्तु, यस्या एकमिच्छसि तस्या एकः । यस्या बहूनिच्छसि तस्या बहवः सन्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥ तयोरिति । अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञाप्यताम् ॥११॥ तदेव

अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ । कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव । षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं महात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् । ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्यास्सुतो ब्रह्मन् का बहून् जनयिष्यति । श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन् सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः । उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोऽत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥ एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः । कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन । पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा । महोत्साहान् कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च । जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥१५॥ अथ काले गते तस्मिन् ज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत । असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुम्बं व्यजायत । षष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुम्बभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥

विवृणोति--एक इति ॥ १२ ॥ मुनेरिति । जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ षष्टिमिति । सुपर्णभगिनी गरुडभगिनी ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमिति । ऋषिं भृगुम् ॥ १५ ॥ अथेति । व्यजायत प्रसूतवती ॥१६॥ सुमतिरिति । गर्भतुम्बम् वृत्ताकारं गर्भपिण्डम् । कथं ततः पुत्रोदय इत्यत आह षष्टिरिति । तुम्ब

एका जनयिता जनयिष्यति । वंशकरं कुलस्याविच्छेदकरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ एक इति । इच्छावहे इच्छामः । सत्यं निर्णायकम् ॥ १० ॥ तयोरिति । विधीयतां ज्ञाप्यताम् ॥ ११ ॥ एक इति । बहवो वा महाबलाः इत्यनेन वंशकरा इति गम्यते ॥ १२–१६ ॥ सुमतिरिति । गर्भतुम्बं तुम्बफलाकारं गर्भपिण्डं व्यजायत व्यजन

भेदात्, न तु गान्धार्या इव पश्चाद्विभजनीय इत्यर्थः ॥१७॥ घृतेति । धात्र्यः उपमातरः । तान् विभक्ततुम्बान् ॥ १८ ॥ अथेति । दीर्घेण कालेनेति यौवनशालित्वे हेतुत्वात्तृतीया । यौवनशालिन इति पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ १९ ॥ स चेति अर्द्धत्रयम् । ज्येष्ठः असमञ्जः । प्रहसन्, स्थित इतिशेषः ॥ २० ॥ एवमिति । निर्वासितः विवास्यते स्म ॥ २१ ॥ तस्येति । अंशुमान्नाम, आसीदितिशेषः ॥ २२ ॥ तत इति । यजेयमिति निश्चिता मतिः । समभिजायत

घृतपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यस्तान् समवर्द्धयन्। कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः। षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥१९॥ स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठस्सगरस्यात्मसम्भवः। बालान् गृहीत्वा तु जले सरय्वा रघुनन्दन । प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान् समीक्ष्य वै ॥ २० ॥ एवं पाप समाचारः सज्जनप्रतिबाधकः। पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥ तस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम असमञ्जस्य वीर्यवान् । सम्मतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥ ततः कालेन महता मतिः समभिजा यत । सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा । यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथान्ते रघुनन्दनः। उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

समभ्यजायत ॥ २३ ॥ स इति । यज्ञकर्मणि निश्चयं कृत्वा यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः॥३८॥ अथ रामेण स्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेन कुतूहलात्पृष्टे सति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे–विश्वा

यत ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथेति । दीर्घेण यौवनशालित्वहेतुत्वात्तृतीया ॥ १९ ॥ स चेत्यादि । प्रहसन् स्थित इति शेषः ॥ २० ॥ एवमिति । निर्वासितः निष्कासितः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २१ ॥ तस्य असमञ्जस्य । एतद्वाची असमञ्जशब्दः अदन्तः सान्तश्चेति बोध्यम् ॥ २२ ॥ तत इति । समभिजायत समभ्य जायत ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रेति । कथान्ते

मित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरम् ॥१॥ श्रोतुमिति । इमां यज्ञकथाम् । पूर्वकः मद्वंशकूटस्थः । समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । प्रहसन्निव प्रसन्नवदन इत्यर्थः । स्वविवक्षितस्यैव पृष्टत्वात् प्रहासः अजानन्निव पृष्टवानिति वा । विस्तर इति, यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ शङ्करेति । विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्ये महागिरिनिरोधाभावात् प्राप्य तथा विन्ध्योऽपि हिमवन्तम् । इत्येवं परस्परमासाद्य वीक्षानिरोधाभावात् निरीक्षेते, परस्परम्

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् । पूर्वको मे कथं ब्रह्मन् यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव । श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥३॥ शङ्करश्वशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः । विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥४॥ तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम । स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥ तस्याश्वचर्यां काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः । अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥ तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः । राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥७॥ ह्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः । उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥ अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्वोऽपनीयते । हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥

निरीक्षमाणाविव स्थितावित्यर्थः॥४॥ अस्त्वेवम्, ततः किमित्यत्राह–तयोरिति । हि यस्मात् स देशः यज्ञकर्मणि प्रशस्तः "आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः" इति वचनात् । अतस्तयोर्मध्ये यज्ञः प्रवृत्तोऽभूत् ॥५॥ तस्येति । अश्वचर्याम् अश्वानुचरणम्, मते आज्ञायाम् ॥६॥ तस्येति । तं यज्ञं । यजमानस्य तस्य सगरस्य । यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हाश्वम् । राक्षसीं मायामयीं तनुमास्थाय पर्वणि उक्थ्याहे "तिथिभेदे क्षणे पर्व" इति निघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान् ॥ ७ ॥ ह्रियमाण इति । उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥८ ॥ अयमिति । अपनीयते "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा" इति लट् ॥९॥

यज्ञोपक्रमकथान्ते ॥ १ ॥ श्रोतुमिति । इमां सगरयज्ञसम्बन्धिनीम् समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । प्रहसन्निव विकासितवदनः । अत्र च कारणं स्वाविवक्षितमेव सगरयागवृत्तान्तं स्वपूर्वजवृत्तान्ततया श्रवणकुतूहलातिशयेन पृष्टवान् रामभद्र इति । विस्तर इति यज्ञस्येति शेषः ॥ ३ ॥ शङ्करश्वशुर इति । आसाद्य स्थित इति शेषः । आसन्न इत्यर्थः । निरीक्षेते परस्परमिति । तावुभौ पर्वतौ औन्नत्यातिशयेन परस्परं निरीक्षमाणाविव स्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ तयोरिति । प्रशस्तः फलातिशयप्रदः ॥ ५ ॥ तस्येति । अश्वचर्याम् अश्वानुचरणम् सगरस्य मते आज्ञायाम् ॥ ६ ॥ तस्येति । पर्वणि उक्थ्याहे । राक्षसीं तनुम् यज्ञविघ्नकरण

यज्ञेति । एतद्यज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः " छिद्रं रन्ध्रापराधयोः " इति वैजयन्ती । सर्वेषां नः आशिवाय भवति । तस्मात् क्रतुर्यथा अच्छिद्रो भवेत्तथैव क्रियताम् ॥ १० ॥ उपाध्यायेति । पार्थिवः सगरः ॥ ११ ॥ गतिमिति । हे पुत्राः ! हि यस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभागैः आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसां गतिम् आगमनं न पश्यामि, प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ १२ ॥ अतः केन प्रकारेण गतोऽश्व इति विचिनुध्वमित्याह–तदिति ।

यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः । तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन् सदसि पार्थिवः । षष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः । मन्त्रपूतैर्महाभागैरास्थितो हि महाक्रतुः ॥१२॥ तद्गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः । समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीमनुगच्छत ॥ १३ ॥ एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसन्दर्शस्तावत् खनत मेदिनीम् । तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् । इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ इत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः । जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥ [गत्वा तु पृथिवीं सर्वामदृष्ट्वा तं महाबलाः ।] योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् । बिभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

यद्वा अहं कर्मव्यग्रः स्थितः, अश्वापहर्तॄणां रक्षसां गतिं गन्तव्यदेशम्, न पश्यामि । विचिनुध्वमित्याह तदिति । समुद्र एव माला आवरणमस्या इति समुद्रमालिनी ताम् । अनुगच्छत अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ एकेति, अर्द्धमेकम् । प्रथममेकं योजनं विचित्य पश्चाद्योजनान्तरमिति क्रमेण विचिनुध्वमित्यर्थः । यद्वा एक एकं योजनमिति क्रमेण विचिनुध्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ यदि भूतले न दृश्यते तदा कर्तव्यमाह–यावदिति ॥ १५ ॥ मम तु गमनं न युक्तमित्याह दीक्षित इति ॥ १६ ॥ इतीति । यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ योजनेति । आयामः दैर्घ्यम्, विस्तारः विशालता ।

समर्थाम् । यज्ञीयो यज्ञार्हः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अपनीयते अपह्रियते अतो हर्तारमश्वहर्तारं जहि अश्वश्च शीघ्रमुपनीयताम् ॥ ९ ॥ यज्ञच्छिद्रम् यज्ञस्य विघ्नः ॥ १० ॥ ११ ॥ गतिमिति । रक्षसां गतिमागतिनिमित्तम् न पश्यामि प्रसक्त्यभावात् ॥ १२ ॥ तदिति । अनुगच्छत चरत ॥ १३ ॥ १४ ॥ यावदिति । खनतेति यदि भूतले न दृश्यते नर्हीतिशेषः ॥ १५ ॥ दीक्षित इति । इह यज्ञवाटे ॥ १६ ॥ १७ ॥ योजनेति । वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्शसमस्पर्शैः नखैः ॥ १८ ॥ १९ ॥

वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ शूलैरिति । अशनिकल्पैः वज्रतुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणाम् । असुरराक्षसाः पातालवासिनः ॥ २० ॥ योजनानामिति । रसातलं पातालं यथा भवति तथा धरणीं बिभिदुः ॥२१॥ एवमिति । सम्बाधं निबिडम् ॥ २२ ॥ तत इति । स्पष्टम् ॥ २३॥ त इति । प्रसाद्य स्तुत्वा ॥२४॥ भगवन्निति । तलवासिनः रसातलवासिनः ॥२५॥ अयमिति । यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहन इतिपाठे-हन्तीति

शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः । भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमानानामसुराणां च राघव । राक्षसानां च दुर्द्धर्षः सत्त्वानां निनदोऽभवत् ॥२०॥ योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन । बिभिदुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबाधं जम्बूद्वीपं नृपात्मजाः । खनन्तो नृपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्सहपन्नगाः । सम्भ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा । ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भगवन् पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः । बहवश्च महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥ अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते । इति ते सर्वभूतानि निघ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् वै पितामहः । प्रत्युवाच सुसन्त्रस्तान् कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः । कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् । तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥२॥

हनः । पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
देवतानामित्यादि । कृतः अन्तो जननाशो यैस्ते कृतान्ताः सगरपुत्राः ॥ १ ॥ यस्येति, सार्द्धश्लोकः । आस्थाय, य इति शेषः ॥ २ ॥

नागानामिति । दुर्धर्षः दुर्भरः ॥२०॥ योजनानामिति । रसातलं पातालं यथा भवति तथा ॥२१-२५॥ अयमिति । हन्तीति हनः । यज्ञस्य हनः । हन्तेः पचाद्यच् ॥२६॥ इति श्रीमहे० विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥३९॥ देवतानामिति । कृतान्तबलमोहितान् दैवबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयमित्यादि । यदधीना वसुधा । कापिलमिति, य इति शेषः । "तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः" इति तस्यैव स्वामित्वं

पृथिव्या इति। सनातनः प्रतिकल्पमवश्यम्भावी। दृष्टः निश्चितः। अतो न तत्रापि शोकः कार्य इति भावः। अदीर्घजीविनामिति छेदः। विनाशः दृष्ट इत्यनुषङ्गः ॥३॥ पितामहेति। त्रयस्त्रिंशद्देवाः अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या अश्विनौ च। इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्गमनस्यापि ॥४॥ सगरस्येति। निर्घातः उत्पातविशेषः ॥५॥ तत इति। सर्वे महीं प्रदक्षिणं कृत्वा पितरं गत्वा सर्वे पितरमब्रुवन् ॥६॥ परिक्रान्तेति, श्लोकद्वयम्। सत्त्ववन्तो बलवन्तः। करिष्यामेति विसर्गलोपश्छान्दसः ॥७॥८॥ तेषामिति। समन्युः अश्वालाभकृतक्रोधवान् ॥९॥ भूय इति। भूयो निर्भिद्य खनतेत्यन्वयः। निवर्तथ निवर्तध्वम् ॥१०॥ पितुरिति। अभिद्रवन् अभ्यद्रवन् ॥११॥ खन्यमान इति। दिशागजं "वष्टि भागुरिः-" इत्याप्। विरूपाक्षं विरूपा

पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः। सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥३॥ पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिन्दम। देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥४॥ सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम्। पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःस्वनः ॥५॥ ततो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥६॥ परिक्रान्ता मही सर्वा सत्त्ववन्तश्च सूदिताः। देवदानवरक्षांसि पिशाचोरगकिन्नराः ॥७॥ न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च। किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥८॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः। समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥९॥ भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम्। अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निवर्तथ ॥१०॥ पितुर्वचनमासाद्य सगरस्य महात्मनः। षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥११॥ खन्यमाने ततस्तस्मिन् ददृशुः पर्वतोपमम्। दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥१२॥

स्वाभाविकम्, इतरेषां तु अभिधानमात्रम्। अतः स एवास्मत्प्रार्थनामन्तरेणापि सागरान् दण्डयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥२॥ पृथिव्या इति। सनातनः अवश्यम्भावी, दृष्टो निश्चितः। अदीर्घजीविनामितिच्छेदः। विनाशो दृष्ट इति सम्बध्यते ॥३॥ पितामहेति। त्रयस्त्रिंशद्देवताः-अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, अश्विनौ च ॥४॥ सगरस्येति। निर्घातसमनिस्वनः-निर्घातनिस्वनसमः ॥५॥ तत इति। अभिप्रदक्षिणम् अभितः सञ्चारम् ॥६॥७॥ किंकरिष्यामेति। बुद्धिरुपायः ॥८॥९॥ भूय इति। निवर्तथ निवर्तध्वम् ॥१०॥११॥ खन्यमान इति। षष्टियोजनसहस्रपरमपीतिशेषः ॥१२॥१३॥

क्षाख्यम् ॥ १२ ॥ उक्तं विवृणोति–सेति ॥ १२ ॥ यदेति । पर्वणि काले । खेदाद्धेतोः । विश्रमार्थं श्रमशान्त्यर्थम् । चालयते चालयति ॥ १४ ॥ तमिति । मानयन्तः पूजयन्तः ॥ १५ ॥ तत इति । तत इत्यस्य विवरणं पूर्वां दिशं भित्त्वेति ॥१६॥ महागजं विशेषयति–महेति । सुमहदित्यार्षम् ॥१७॥ तत इति । दिक्शब्देन देश उच्यते ॥ १८ ॥ पश्चिमायामिति । सौमनसं सौमनसाख्यम् ॥ १९ ॥ तमिति । निरामयं कुशलम् । समुपक्रान्ताः गताः । हैम

सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन । शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १३ ॥ यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः । खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकम्पस्तदा भवेत् ॥ १४ ॥ तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् । मानयन्तो हि ते राम जग्मुर्भित्त्वा रसातलम् ॥ १५ ॥ ततः पूर्वां दिशं भित्त्वा दक्षिणां बिभिदुः पुनः । दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १६ ॥ महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् । शिरसा धारयन्तं ते विस्मयं जग्मुरुत्तमम् ॥ १७ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः । षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां बिभिदुर्दिशम् ॥ १८ ॥ पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् । दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ १९ ॥ तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चापि निरामयम् । खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २० ॥ उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डरम् । भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २१ ॥ समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि बिभिदुर्वसुधातलम् ॥ २२ ॥ ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् । रोषादभ्यखनन् सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २३ ॥

वतीं हिमवत्सम्बन्धिनीम् ॥ २० ॥ उत्तरस्यामिति । भद्रं भद्राख्यम् । भद्रेण शोभनेन ॥ २१ ॥ समालभ्येति । समालभ्य स्पृष्ट्वा । "आलम्भः स्पर्शहिंसयोः" इत्यमरः ॥ २२ ॥ तत इति । प्रागुत्तराम् ऐशानीं दिशम् । प्रथिताम् अश्वगमनयोग्यतावतीम् । गमनखननक्रियाभेदात्सागरसगरात्मज

यदेति । यदा पर्वणि यस्मिन् काले भवेत् भवति । यद्वा यदापर्वणि यस्मिन् क्षणे । "तिथिभेदे क्षणे पर्व" इत्यमरः ॥ १४–१६ ॥ महापद्ममिति । धारयन्तं पृथिवीमितिशेषः ॥ १७ ॥ प्रदक्षिणं कृत्वा दिग्गजमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमिति । निरामयं कुशलम् ॥ २०–२३ ॥

पद्मयोबः ॥ २३ ॥ ते त्विति । महात्मानः महाकायाः । कपिलं कपिलावतारम् ॥ २४ ॥ हयं चेति । चरन्तं तृणानि भक्षयन्तम् ॥ २५ ॥ ते तमिति सार्द्धश्लोकः । तं कपिलम् ॥ २६ ॥ अस्माकमिति । दुर्मेध इति सम्बोधनम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति । स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तत इति । अप्रमेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः । ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥२४॥ हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः । प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥२५॥ ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः । खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ २६ ॥ अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञीयं हृतवानसि । दुर्मेधस्त्वं हि सम्प्राप्तान् विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन । रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २८ ॥ ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना । भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

पुत्रांश्चिरगतान् ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन । नप्तारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा । पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोऽपवाहितः ॥२॥ अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥

पुत्रानिति। नप्तारं पौत्रम् ॥१॥ शूर इति । पूर्वैः पितृभिः । पितॄणां कनिष्ठपितॄणाम् । गतिं मार्गम् । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वो येनापवाहितस्तस्य च गति मन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तरिति । अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि । भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीति शेषः ॥ ३ ॥

त इति । कपिलम्-कपिलरूपधारिणम् ॥२४॥ तस्य कपिलस्य ॥२५॥ ते तं यज्ञहनमिति । हन्तीति हनः, पचाद्यच् । अविचारनः तमेव अश्वापहारद्वारा यज्ञहन्तारं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥२६-२९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रानिति। नप्तारम्-पौत्रम् ॥१॥ शूर इति । गतिं मार्गम् । अन्विच्छ अन्वेषय । येन अश्वोऽपहारितः अपहृतः तस्य च गतिम् ॥२॥ अन्तरिति । अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि । सत्त्वानि प्राणिनः ॥३॥

अभिवाद्येति । पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ एवमिति । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ स इति । खातं क्लृप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ दैत्येति । अपश्यत अपश्यत् ॥ ७॥ स इति । परिपप्रच्छ, क्वास्त इतिशेषः ॥ ८ ॥ दिशेति । आसमञ्ज असमञ्जपुत्र ! इत्भाव आर्षः ॥ ९ ॥ तस्येति । समुपचक्रम

अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि । सिद्धार्थस्सन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोऽंशुमान् सम्यक् सगरेण महात्मना । धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः । प्रापद्यत नरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६॥ दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः । पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥७ ॥ स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् । पितॄन् स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥८॥ दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रत्याहांशुमतो वचः । आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् । यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः । पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः॥ ११॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः । भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः॥ १२॥ स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा । चुक्रोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः॥ १३॥

इति सविनयत्वप्रकटनम् ॥ १० ॥ तैश्चेति । वक्तुमर्हं वाक्यं " ऋहलोर्ण्यत् " " चजोः कु घिण्ण्यतोः " इति कुत्वम् । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याशयज्ञैः, स्वयं वाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितामहसमीपं गन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तेषामिति । तस्य अंशुमतः । पितरो यत्र भस्मराशीकृतास्तं देशं जगाम ॥ १२ ॥ स इति । पूर्वमदर्शनाद्दुःखवशमापन्नः, तेषां वधात् वधदर्शनात् । सुदुःखितः परमार्तः भृशं तप्तः । चुक्रोश रुरोद ॥ १३ ॥

अभिवाद्येति । पारगः समाप्तिकरः । अभिवाद्यान् नमस्काराहर्हान् । मम यज्ञस्य पारगः पारप्रापकश्च भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिः खातं भूमेरन्तर्विद्यमानं मार्गम् । पितृवृत्तान्तपरिज्ञानाय प्रापद्यत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निरामयं क्षेमम् ॥ ८ ॥ आसमञ्ज-असमञ्जपुत्र ! ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिचोदितः बोधितः ॥ ११-१३ ॥

यज्ञीयमिति। शोकः विलापः ॥ १४ ॥ स इति। जलक्रिया तर्पणम् ॥ १५ ॥ विसार्येति । विसार्य समन्तात्प्रसार्य । निपुणां दूरवीक्षणक्षमाम् । अनिलोपमम्, वेगेनेति शेषः ॥ १६ ॥ स चेति। लोकसम्मतः लोकहितः ॥ १७॥ कपिलेनेति। हि यस्मात् कपिलेन हताः लौकिकं लोकतः प्राप्तम्

यज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः । ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥१४॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् । सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोऽपश्यत् खगाधिपम् । पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥१६॥ स चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः । मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसम्मतः ॥१७॥ कपिलेनाप्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः । सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम्॥१८॥ गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ । तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ॥१९॥ भस्मराशीकृतानेतान् प्लावयेल्लोकपावनी । तया क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गया लोककान्तया । षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति॥२०॥

सलिलं दातुं नार्हसि । "चण्डालादुदकात्सर्पात् वैद्युताद्ब्राह्मणादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्डदानं च एतेभ्यो यद्विधीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥" इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गेति । गङ्गा अस्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया, तया सेचनीयं चेत्याह-भस्मेति सार्द्धश्लोकः । यदि प्लावयेत्सेचयेत् तदा तया क्लिन्नं सिक्तं भस्म नयिष्यति नेष्यति ॥ २० ॥

शोकः विलापः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसार्येति । निपुणां विवेचनसमर्थाम् । पितॄणां मातुलम्, सुपर्णभगिनी सुमतिरिति प्रागुक्तत्वात् । अनिलोपमम् वेगेन वायूपमम् ॥ १६ ॥ लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितकारिण्या गङ्गाया भूलोके अवतरणात् ॥ १७ ॥ हि यस्मात्कपिलेन दग्धाः यतश्च महाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः । अतो लौकिकं लोकतः प्राप्तं, सलिलं दातुं नार्हसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भस्मेति । क्लिन्नं सिक्तम् । नयिष्यति नेष्यति अनेन सगरपुत्राणां मन्वाद्युक्तप्रायश्चित्ताविषयत्वं सूचितम् । तत्प्रायश्चित्तविषयाणामपि पापिनां पुद्गलस्य गङ्गाजलस्पर्शः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम्। अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनामौर्ध्वदैहिककर्मायोग्यानां गङ्गाजलस्पृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं सकलौर्ध्वदैहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितम् ॥ २० ॥

---

१ गङ्गामानय भद्रं त देवलोकान्महीतलम् । क्रियतां यदि शक्तोऽसि गङ्गायास्तव तारणम् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

गच्छेति । संवर्तयितुं समापयितुम् ॥२१॥ सुपर्णेति । आयात् आगच्छत् ॥२२॥ तत इति । वृत्तं पितृवृत्तान्तं सुपर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयदित्य न्वयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । यथाकल्पं यथाक्रमम् ॥२४॥ स्वेति । निश्चयम् उपायम् ॥ २५ ॥ अकृत्वेति । महता कालेन दिवं गत इत्यन्वयः ॥२६॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ अथ गङ्गायास्त्रिपथगमन

गच्छ चाश्वं महाभाग तं गृह्य पुरुषर्षभ । यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥२१॥ सुपर्णवचनं श्रुत्वा सोंऽशुमानति वीर्यवान् । त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महायशाः ॥ २२॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन । न्यवेदयद्यथा वृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यमंशुमतो नृपः । यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथा विधि ॥ २४ ॥ स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः । गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २५ ॥ अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः । राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥ स राजा सुमहानसी दंशुमान् रघुनन्दन । तस्य पुत्रो महानासीद्दिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥

हेतुप्रश्नस्य पूर्वप्रकृतस्य साक्षादुत्तरमाह–कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्य कालेनावश्यंप्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः, मरणमिति यावत् । प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घश्छान्दसः । अमात्यवर्गाः । "प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि" इति वैजयन्ती । रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादैच्छन् ॥१॥ स इति । सः

संवर्तयितुम् समापयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । वृत्तं पितृवृत्तान्तम् सुपर्णवचनं यथा तथा न्यवेदयत् ॥ २३–२५ ॥ अकृत्वेति । निश्चयमुपायम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ कालधर्ममिति । प्रकृतीजनाः अमात्याः । रोचयामासुः ऐच्छन् ॥ १ ॥ २ ॥

सुमहान् राजासीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तस्मिन्निति । तेपे गङ्गावतारणायेतिशेषः ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशदिति । स्वर्गं लेभे न तु गङ्गाम् ॥ ४ ॥ दिलीप इति । वधम् अपमृत्युम् । दुःखोपहतया पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेऽपि तेषां गतिर्नाभूदित्येवंरूपया । नाध्यगच्छत् नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममेवाह–

तस्मिन् राज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन। हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः । तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् । दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया । तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः । पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् । त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति । व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा । राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥ भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन । अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ११ ॥ मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२ ॥

कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ तस्येति । धर्मेण प्रयोजकेन चिन्तयतः ॥ ७ ॥ दिलीप इति । अकारयत् अकरोत् ॥ ८ ॥ अगत्वेति । उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ इन्द्रेति । अभिषिच्य इन्द्रलोकं गतः ॥ १० ॥ भगीरथ इति । अनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभूत् । स चाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥११॥१२॥

तस्मिन्निति । तपस्तेपे गङ्गाया भूलोकावतरणार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ दिलीप इति । दुःखोपहतया बुद्ध्या पित्रा दुश्चरे तपसि कृतेपि तेषां गतिर्नाभूदिति । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममेवाह–कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिलीपस्त्विति । अकारयत कृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिना पितॄणामुद्धरणालाभजन्यदुःखजेन । तद्दिलीपवंशजो रघुपुत्रो दिलीपः कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स चाप्रजइत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तरेणान्वयः । प्रस्तावाद्राज्यं च मन्त्रिष्वाधाय गङ्गावतरणेच्छुस्तप आतिष्ठत ॥ ११ ॥ १२ ॥

स इति । गोकर्णे हिमवत्पादविशेषे । पञ्चाग्नयः चतुर्षु पार्श्वेष्वग्नय उपरि सूर्यश्च, तेषां मध्ये तपो यस्य सः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो यस्य सः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी समासः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥ १३ ॥ तस्येति । तस्य राज्ञो महात्मन इत्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीत इत्यर्द्धम् ॥१५॥ तत इति । अथ उपगमनानन्तरम् ॥१६॥ भगीरथेति । ते तपसा प्रीतः ॥१७॥ तमिति । महातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥१८॥

स तपो दीर्घमातिष्ठद्गोकर्णे रघुनन्दन । ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः । अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥ सुप्रीतो भगवान् ब्रह्मा प्रजानां पति रीश्वरः ॥ १५ ॥ ततः सुरगुणैः सार्द्धमुपागम्य पितामहः । भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥१६॥ भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर । तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥१७॥ तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥ यदि मे भगवन् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् । सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥ गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥२०॥ देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः । इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥२१॥ उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः । प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

यदीति । मे तपस इत्यन्वयः ॥१९॥ न केवलं सलिलाप्तिरन्यच्चेत्याह—गङ्गाया इति । अत्यन्तम् अक्षय्यम् ॥२०॥ दया चेति । इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मे सन्ततिर्देया, यया नः कुलं नावसीदेत् । एष वरः परः द्वितीयो वरोऽस्त्वित्यन्वयः । तपसे निर्गमदशायामपि हि प्रजाकाम इत्युक्तम्॥२१॥उक्तेति । शुभां

स इति । पञ्चतपाः पञ्चानामग्नीनां मध्ये तपो यस्य । मासाहारः मासे गते आहारो यस्य सः ॥१३॥ तस्य राज्ञो महात्मन इत्यस्य सुप्रीत इत्युत्तरेण सम्बन्धः॥१४–१६॥ भगीरथेति । तपसा पितामहोद्धारप्रवृत्त्या चेति चकारस्यार्थः ॥१७॥१८॥ यदि मे भगवन्नित्यादि । असन्दिग्धे सन्दिग्धवचनं 'वेदाश्चेत्प्रमाणम्' इतिवत । सलिलम्—स्पर्शमात्रेण स्वर्गतिसाधनं सलिलम्॥१९॥ गङ्गाया इति । स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तमिति । अत्यन्तमक्षय्यम्॥२०॥ देयेति । इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मे सन्ततिर्देया, यया नः

शुभहेतुम् । मधुराम् अर्थतो मनोज्ञाम् ॥ २२ ॥ मनोरथ इति । मनोरथः, तावकः इति शेषः ॥ २३ ॥ इयमिति । इयं सन्निहिता । हैमवती हिमवत्सन्निहिता । धारयितुं शक्तः हरः तत्र धारणे नियुज्यतां प्रार्थ्यताम् ॥ २४ ॥ गङ्गाया इति । धारयितुं, शक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥ तमिति । आभाष्य ' वत्से

मनोरथो महानेष भगीरथ महारथ । एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्द्धन ॥२३॥ इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता । तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥२४॥ गङ्गायाः पतनं राजन् पृथिवी न सहिष्यति । तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥ तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् । जगाम त्रिदिवं देवस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः॥४२॥

देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीडिताम् । कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १॥ अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः । उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत्॥२॥ प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम्। शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा साऽतिमहद्रूपं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् । आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ४ ॥

राजानं यथाकालमनुगृहाण' इत्युक्त्वेति यावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ अथ गङ्गाप्लवनेन सागराणां स्वर्गगतिस्त्रिचत्वारिंशे–देवदेव इत्यादि । उपासत उपास्त । शिवमिति शेषः ॥ १ ॥ अथेति । उमापतिरित्यनेनोमया सहागत इत्युच्यते ॥२॥ प्रीत इति । प्रियं करिष्यामीत्येतद्विवृणोति–शिरसेति ॥ ३ ॥ तत इति, अर्द्धत्रयमेकान्वयम् ।

कुलं नावसीदेत् एष वरः परो द्वितीयोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ २१–२३ ॥ इयमिति । इयं हैमवती गङ्गा । कथमिति चेत, हिमवतः ज्येष्ठा सुता ॥ २४ ॥ गङ्गाया इति । पृथिवी तां धारयितुं न सहिष्यति । तत्र पृथिवीस्थाने हरो नियुज्यताम् प्रार्थ्यताम् ॥ २५ ॥ तमेवमिति । गङ्गामाभाष्य 'अस्य मनोरथं पूरय' इति गङ्गामाभाष्य गङ्गां प्रत्युक्त्वा । देवैः आजानजैः । मरुद्गणैः कर्मदेवैः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ देवदेव इति । उपासत उपास्त । उमापतिमिति शेषः ॥ १–३ ॥ तदेति ईश्वरेण धारणाङ्गीकारे कृते, गर्वादित्यर्थः । शिवे शोभने ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ सत । ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षो निराश्रयः । अचलः स्थाणुवत्स्थित्वा रात्रिंदिवमरिंदम ॥ २ प्रियम् । तमब्रवीन्नृपवरो गङ्गां धारय वै हर । इत्युक्तो वचनं भर्गः करिष्यामि प्रियं तव ॥ इत्यधिकः ॥

हैमवती हिमवत्कन्या। शिवे शुद्धे। उतेति प्रसिद्धौ ॥ ४ ॥ महारूपदुःसहवेगकरणे निमित्तमाह–अचिन्तयदिति। दुर्द्धरा धर्तुमशक्या। गृह्य गृहीत्वा ॥ ५ ॥ तस्या इति। वलेपनं गर्वम्। वष्टि भागुरिः–" इत्यल्लोपः। तिरोभावयितुं तिरोहितां कर्तुम् ॥ ६ ॥ सेति। जटामण्डलमेव गह्वरं गुहा यस्मिंस्तत्तथा ॥ ७ ॥ सेति। निर्गमनं जटामण्डलान्निस्सरणमात्रमपि, जटामण्डले मोहिता सञ्जातमोहा ॥ ८ ॥ तत्रेति। अबम्भ्रमत् पुनःपुनरभ्रमत्।

अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा। विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ॥ ५ ॥ तस्या वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः। तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ६ ॥ सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि। हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगह्वरे ॥ ७ ॥ सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं नाशक्नोद्यत्नमास्थिता। नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ८ ॥ तत्रैवाबम्भ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून्। तामपश्यन् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ ९ ॥ अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन। विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रति ॥ १० ॥ तस्यां विसृज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा। तिस्रः प्राचीं दिशं जग्मुर्गङ्गाश्शिवजलाश्शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी। तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १४ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः। प्रायादग्रे महातेजा गङ्गा तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १५ ॥

यङ्लुगन्ताल्लङ्। आस्थितः राजेति शेषः ॥९॥ अनेनेति। अनेन तपसा तोषितश्चासीत् विससर्ज च। बिन्दुसरोनाम हिमवति ब्रह्मनिर्मितस्सरोविशेषः ॥ १० ॥ तस्यामित्यर्द्धम्। स्रोतांसि प्रवाहाः ॥ ११ ॥ स्रोतसां नामनिर्देशपूर्वकं गतिभेदमाह–ह्लादिनीति। शुभाः शोभमानाः ॥१२॥ सुचक्षुरिति ॥ महानदीति सर्वविशेषणम्। ॥ १३ ॥ सप्तमीत्यर्द्धम्। तासां मध्ये ॥ १४ ॥ भगीरथोऽपीति। स्यन्दनं रथम्। अनुव्रजत् अन्वव्रजत्। अत्र स्वर्गाकाश

तस्या इति। तस्या वलेपनं गर्वम् ॥ ६ ॥ सेति। जटामण्डलगह्वरे-जटामण्डलेन गह्वरे गम्भीरे। हिमवत-हिमबिन्दुवत पतिता ॥७॥८॥ तत्रेति। अबम्भ्रमत-पुनः

भूमिगमनात् त्रिपथगात्वमित्येकं, दिक्त्रयगमनादित्यपरे ॥ १५ ॥ एवं 'त्रीन् पथः केन हेतुना' इत्यस्योत्तरमभिधाय 'कर्मभिः कैः समन्विता' इत्यस्य चरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह–गगनादिति । तीव्रशब्दे हेतुरयम् ॥१६॥ मत्स्येति । शिंशुमारः अम्बुकरी । "शिंशुमारस्त्वम्बुकरी" इति वैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तुविशेषैः ॥१७॥ तत इति । गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिम् ॥ १८ ॥ विमानैरिति । नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः पारिप्लवं

गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता । व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १६ ॥ मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिंशुमारगणैस्तदा । पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुन्धरा ॥ १७ ॥ ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा । व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा ॥१८॥ विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा । पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तत्र विष्ठिताः ॥ १९ ॥ तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् । दिदृक्षवो देवगणाः समीयुरमितौजसः ॥२०॥ सम्पतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा । शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥२१॥ शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपि च चञ्चलैः । विद्युद्भिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २२ ॥ पाण्डरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा । शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससम्प्लवैः ॥२३॥ क्वचिद्द्रुततरं याति कुटिलं क्वचिदायतम् । विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैःशनैः ॥२४॥

सम्भ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणम् । तत्र गङ्गापतनप्रदेशे । विष्ठिताः विशेषेण स्थिताः ॥१९॥ तदिति । लोके भूलोके । अमितौजस इत्यनेन प्रधान देवा उच्यन्ते ॥२०॥ सम्पतद्भिरिति । सुरगणैः अमिततेजोभिरिति सिद्धम् । आभाति अभात् ॥२१॥ शिंशुमारेति । आकाशं चञ्चलैः शिंशुमारादिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तं व्याप्तम् अभवत् ॥२२॥ पाण्डरैरिति । वेगवशेन सहस्रधा कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हंससंप्लवैः हंससङ्कुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ क्वचिदिति । अत्र गङ्गेत्यनुषज्यते । द्रुततरमित्यादि क्रियाविशेषणम् । आयतम् ऋजु, विनतं निम्नेन सङ्कुचितम् । उद्भूतं

पुनरभ्रमत् । अनेन भगीरथेन अनुव्रजत । अडभाव आर्षः ॥ ९–१८ ॥ विमानैरिति । गगनाकारैः गगनवद्विपुलैरित्यर्थः । पारिप्लवगताः–पारिप्लवं सम्भ्रमम् गताः ॥ १९–२१ ॥ शिंशुमारेति । शिंशुमारः नक्रः । विक्षिप्तैः परितः प्लुतैः ॥ २२ ॥ पाण्डरैरिति । कीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः-सलिलसमूहैः । हंससंप्लवैः हंससञ्चारैश्चाकीर्णं व्याप्तम् अभवत ॥ २३ ॥ क्वचिदिति । आयतम् ऋजु । विनतं नम्रम् । उद्भूतम् ऊर्ध्वमुखम् । एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ २४ ॥ २५ ॥

पाषाणस्खलनादिना ऊर्ध्वमुखम् । सर्वत्र व्यत्ययेन भूते लट् ॥ २४ ॥ सलिलेनेति । अभ्याहतं वातव्यावर्तितम्, तरङ्गसलिलेनाभिमुखमाहतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ तदिति । शङ्करशिरसि भ्रष्टं पतितमपि ततः भूमितले पतितमपि निर्मलम्, गतं कल्मषं येन तद्गतकल्मषम्, पापापहमित्यर्थः॥२६॥ तत्रेति । पवित्रं पावनम्, तत्र ज्ञापकहेतुमाह भवाङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसा धृतत्वात् पवित्रमिति ज्ञात्वा पस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्योक्त्या भवस्यान्येषां च पवित्रमित्युक्तम्, अतएव " हरस्य गात्रसंस्पर्शात् पवित्रत्वमुपागता" इत्यत्रापि हरस्य शुद्धिप्रदत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येऽप्यृषय ऊचुः श्रीमद्भागवते-"यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवः शिवोऽभूत्" इति । भारते-" तदम्बु पतितं दृष्ट्वा दधार शिरसा हरः ।

सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः । मुहुरूर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २५ ॥ तच्छङ्करशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः । व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २६ ॥ तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः । भवाङ्ग पतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ २७ ॥ शापात्प्रपतिता ये च गगनाद्वसुधातलम् । कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गत कल्मषाः ॥ २८ ॥ धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता । पुनराकाशमाविश्य स्वान् लोकान् प्रतिपेदिरे॥२९॥ मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता । कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्लमः ॥ ३० ॥

पावनार्थं जटामध्ये योग्योऽस्मीत्यवधारणात् ॥" इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डे वक्ष्यति-"विष्णुपादोद्भवां दिव्याम् " इति । गङ्गाया विष्णुपादोद्भवत्वेन पवित्रत्वरूपं दिव्यत्वं भवाङ्गात्पतितमिति वार्थः । "द्वितीयाश्रितातीतपतित-" इति द्वितीयासमासविधानात् पञ्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेन धृतत्वात् । अस्माभिरपि धार्यमिति पस्पृशुरित्येवार्थः । यद्वा भवाङ्गपतितत्वात् पवित्रम् न तु पूर्ववदतिपवित्रम्, अतएव पस्पृशुः, न तु सस्नुः । यद्वा यद्यपि भवाङ्गात् पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्रमिति वा "नदी वेगेन शुद्ध्यति" इति न्यायात् । भवसम्पर्कविगमे पवित्रमिति वा पस्पृशुः ॥ २७ ॥ शापादिति । शापाद्धेतोः ॥ २८ ॥ धूतेति । आकाशमाविश्य, आकाशमार्गेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥ मुमुद इति । मुदितः मुमुदे, पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥३०॥

तदिति । शङ्करशिरः-शङ्करशिरसि, भ्रष्टं पतितम् । गतकल्मषं कल्मषापहम् ॥२६॥ तत्रेति । तोयं पस्पृशुः, सस्नुरित्यर्थः ॥२७॥ शापादिति । शापाद्धेतोः गगनात् स्वस्थानात् । गतकल्मषाः शापविमुक्ताः ॥ २८ ॥ २९ ॥ मुमुद इति । मुदितो मुमुदे, पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

भगीरथ इति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ देवा इति श्लोकद्वयम् । भगीरथरथानुगां गङ्गामन्वगमन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यत इति । यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३४ ॥ ततो हीति । अद्भुतकर्मण इति वक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायम् । यज्ञवाटं यज्ञक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥ तस्या इति । वलेपनं गर्वम् । परमा

भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः । प्रायादग्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३१ ॥ देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३२ ॥ सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् । गङ्गामन्वगमन् प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३३ ॥ यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी । जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३४ ॥ ततो हि यजमानस्य जह्नोरद्भुतकर्मणः । गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्या वलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च राघव । अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३६ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुविस्मिताः । पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नयन्ति स्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामसृजत् पुनः । तस्माज्जह्नुसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ३८ ॥ जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा । सागरं चापि सम्प्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा । रसातलमुपागच्छत् सिद्ध्यर्थं तस्य कर्मणः ॥ ३९ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः । पितामहान् भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४० ॥ अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् । प्लावयद्धूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

द्भुतमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३६ ॥ तत इति सार्द्धश्लोकः । दुहितृत्वे नयन्ति स्म, दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत इति । ततः दुहितृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्याम्, नरावयवेषु श्रोत्रस्यातिपावनत्वादितिभावः ॥ ३८ ॥ जगामेत्यर्द्धत्रयम् । तस्य कर्मणः भगीरथयत्नस्य ॥ ३९ ॥ भगीरथ इति ।

तस्या इति । परमाद्भुतं यथा भवति तथा ॥ ३६ ॥ तत इति । जह्नुं पूजयन्ति स्तुवन्ति स्म । दुहितृत्वे नयन्ति दुहितृत्वमनयन्निति यावत् ॥ ३७ ॥ तत इति ।

भस्मकृतान् भस्मत्वेन कृतान् ॥ ४० ॥ अथेति । तत्सलिलं प्लावयत् अप्लावयत् । प्राप्ताः सगरपुत्रा इति शेषः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ पूर्वसर्गान्ते सङ्ग्रहेणोक्तं विस्तृणीते चतुश्चत्वारिंशे—स गत्वे त्यादि । भूमेस्तलं पातालम् । भस्मसात्कृताः सर्वात्मना भस्मस्वभावापत्तये सम्पादिताः । " विभाषासाति कार्त्स्न्ये " इतिसातिः ॥ १ ॥ भस्म

स गत्वा सागरं राजा गङ्गयानुगतस्तदा । प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै । सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् । षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्य जलं लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव । सगरस्यात्मजा स्तावत् स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥ इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च नाम्नाथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गङ्गा त्रिपथगा राजन् दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप । कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हि ते राजंस्तेनातियशसा तदा । धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमता तात लोकेऽप्रतिम तेजसा । गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥

नीति । स्पष्टम् ॥ २ ॥ तारिता इति । तारिताः प्रेतभावान्मोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषश्चाह—सागरस्येति ॥ ४ ॥ इयं चेति । त्वत्कृतेन नाम्ना लोके विश्रुता ॥ ५ ॥ तदेव नामद्वयं दर्शयन् त्रिपथगाशब्दं व्युत्पादयति—गङ्गेति ॥ ६ ॥ पितामहानामिति । प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरान् तारयिष्यामीति प्रतिज्ञाम् । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणेति । पूर्वकेण सगरेण ॥ ८ ॥ तथेति । नापवर्जिता न समापिता ॥ ९ ॥

यतो दुहितृत्वमनयन् तस्माद्धेतोः जह्नुसुता जाह्नवीति नामद्वयं समासवृत्त्या तद्धितवृत्त्या च ॥ ३८–४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ स गत्वेति । भूमेस्तलम् पातालम् ॥ १–४ ॥ इयमित्यादि । दिव्या गङ्गानाम सा त्रिपथगेति भागीरथीति च त्वत्कृतेन नाम्ना विश्रुता स्थास्यति । त्रिपथगाशब्दं निर्वक्ति—त्रीनित्यादिना । यतः त्रीन् पथः स्वर्गादीन् भावयन्ती प्लावयन्ती प्रवर्त्तते, ततो हेतो स्त्रिपथगेति स्मृता ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुरुष्वेति । प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरांस्तारयिष्यामीत्येवंरूपाम्, अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण सगरेण ॥ ८–१० ॥

राजर्षिणेति श्लोकद्वयम् । गङ्गां प्रार्थयतापि सा पुनर्नेतुं न शङ्किता, न विचारितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ सेति । समतिक्रान्ता निस्तीर्णा ॥१२॥ यच्चेति । आयतनं प्रतिष्ठाम् ॥१३॥ प्लावयस्वेति । प्लावयस्व स्नानं कुर्वित्यर्थः । सदोचिते सदा स्नानयोग्ये । अन्यासामेव हि नदीनां रजोदोष इति भावः ॥१४॥ पिता

राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा । मत्तुल्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥ दिलीपेन महाभाग तव पित्रातितेजसा । पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयतानघ ॥ ११ ॥ सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ । प्राप्तोऽसि परमं लोके यशः परमसम्मतम् ॥ १२ ॥ यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिन्दम । अनेन च भवान् प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते । सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥ पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः । यथागतं तथागच्छद्देवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् । यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह । समृद्धार्थो नरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव । नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया । स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोऽतिवर्तते ॥ २० ॥

महानामिति । गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥ १५ ॥ इतीति । यथागतं तथागच्छत् एक एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथ इति श्लोकद्वयम् । यथाक्रमं कृतोदकः, अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशास ह प्रशशास चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रमुमोदेति । विगतज्वरः निरामय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति–एष इति ।

दिलीपेनेति । गङ्गामानेतुं न शङ्किता न विचारिता । प्रतिज्ञेतिशेषः । चिन्ताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ सेति । सागरादिभिर्दुस्तरा प्रतिज्ञा समतिक्रान्ता निस्तीर्णा ॥१२॥ यच्च गङ्गेति । आयतनम् आयतनसमम् । यद्वा धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानम् । महत् ब्रह्मलोकरूपम् ॥ १३ ॥ यथास्या ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह–प्लावयस्वेति । आत्मानं स्वदेहम् । सदोचिते सिंहकर्कटमध्येऽपि स्नानादिव्यवहारोचिते, भूप्रवहन्नदीनामेव तत्काले भौमत्वमूलरजःसम्बन्धात् स्नानाद्यनर्हत्वम् अनेन स्नानमात्रेण गङ्गा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥१४–१७॥ कृतोदक इति । अन्येषामपीति शेषः । सागराणां कृत्वा सलिलमिति पूर्वमुक्तत्वात् ॥१८॥१९॥ उपसंहरति–एष इति । स्वस्तिभद्रयोर्ग्रहणं तत्प्रीत्यादरसूचनार्थम् ॥ २० ॥

भद्रं तेऽस्त्विति वचनपरिपाटी। सन्ध्याकालोऽतिवर्तते, इतः परं न प्रष्टव्यमितिभावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्रावणफलमाह–धन्यमिति। धनादिप्रदमित्यर्थः। सर्वत्र साधुत्वार्थे यत्प्रत्ययः। इदमाख्यानमित्यनुषज्यते। अर्धत्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुः फलमुक्तम्, सम्प्रति श्रोतुः फलमुच्यते इदमिति। गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यम्। अर्द्धत्रयम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ एवं दशभिः सर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसम्भववर्णनव्याजेन धातुमोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितम्। अथ

धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्र्यं स्वर्ग्यमतीव च। यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च। प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥ इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम्। यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान् कामानवाप्नुयात्। सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्द्धते ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्री० बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः। विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् कथितं परमं त्वया। गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः। इमां चिन्तयतस्सर्वां निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा। जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महामुनिम्। उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिन्दमः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥

त्रिभिः सर्गैः महेन्द्रस्यावरत्वमुपपाद्यते–विश्वामित्रेत्यादि ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिति। पूरणं खननेनाभिवर्द्धनम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेव नौ रात्रिरिति श्लोको गता भगवतीत्यर्धात्परमनुसन्धेयः ॥ ३ ॥ तस्येति। क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत इति। विमले प्रभाते सम्यक्प्रभात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्द्धत्रयम्। भगवती सत्कथायुक्तत्वात् पूज्या ॥ ६ ॥

एतदाख्यानश्रावयितुः फलमाह–धन्यमिति ॥ २१ ॥ अथश्रोतुः फलमुच्यते–इदमिति। अव्यग्रः सावधानमनाः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० बालकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रेत्यादि। पूरणं गङ्गयेति शेषः ॥ १–५ ॥ गतेति। भगवती रात्रिः गङ्गावतरणानुचिन्तनादिति भावः ॥ ६ ॥

तरामेति अर्द्धत्रयम् । ऋषीणां नौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥ तस्येति । स राघवः सर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ उत्तरमिति । ऋषिगणं नौतारणार्थमागतं सम्पूज्य पूजापूर्वकं निवर्त्य । निविष्टाः क्षणं स्थिताः ॥ ९ ॥ तत इति । विशालां प्रतीति शेषः ॥ १० ॥ अथेति । विशालां विशालामाहात्म्यम् ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतर इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ तस्येति । विशालस्य विशालाख्यनगरस्य ।

तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् । नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् । भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सन्तारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराघवः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं तदा । गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहराघवः । विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥ अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् । पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥ कतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने । श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः । आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कथयतः शुभाम् । अस्मिन् देशे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥ पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः । अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥

पुरातनं कर्म प्रथमपृष्टं वैभवं आख्यातुं समारेभे ॥ १३ ॥ श्रूयतामिति । अस्मिन्देशे यद्वृत्तं तच्छृणु । तच्छेषतया शक्रस्य कथां कथयतो मत्तः सा श्रूयताम् ॥ १४ ॥ पूर्वमिति । पूर्वं कृतयुगे दितेः पुत्रा महाबला आसन् । अदितेः पुत्रा वीर्यवन्तो धार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ तत इति । म्रियन्त इति मराः । पचाद्यच् । अमराः मरणरहिताः, अजराः जरारहिताः, तेषां देवासुराणाम् ॥ १६ ॥

तरामेति । भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा ये प्राप्ताः तेषामृषीणां शेषभूता इयं नौस्त्वरितमागता तराम, अनयेतिशेषः ॥ ७ ॥ तस्येति । सन्तारं कारयामास, नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥ उत्तरमिति । संपूज्यर्षिगणमिति । यैर्नौर्नीता तेषां गणं संपूज्य निविष्टाः स्थिताः ॥ ९-११ ॥ कतर इति । विशालायां योऽधिकत्वेन वर्तते अयं राजवंशः कतर इत्यर्थः ॥१२॥ तस्येति । विशालस्य पुरातनमिति विशालो नाम तन्नगरस्य निर्माता राजा तस्य पुरातनं प्राक्तनं वृत्तमिति शेषः ॥१३-१६॥

तेषामिति । रसम् अमृतम् । तत्र क्षीरोदे ॥ १७ ॥ तत इति । योक्त्रं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डम् ॥१८॥ अथेति । धन्वन्तरिरुत्पपात । अप्सराश्च उत्पेतुरिति शेषः । आकारान्तत्वमार्षम् ॥ १९ ॥ अप्स्विति । अप्सरःशब्दं निर्वक्ति–अत्राप्शब्देन तद्विकारभूतं क्षीरमुपलक्ष्यते । अप्सु यन्निर्मथनं तस्माद्यो रसस्तस्माद्रसाद्यत उत्पेतुस्तस्मादप्सरसोऽभवन् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २० ॥ षष्टिरिति । तासां प्रधानभूतानाम् ॥ २१ ॥ न ताः

तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् । क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७॥ ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् । मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥ अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः । पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ १९ ॥ अप्सु निर्मथनादेव रसस्तस्माद्वरस्त्रियः । उत्पेतु मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ २० ॥ षष्टिः कोटयोऽभवंस्तासामप्सराणां सुवर्चसाम् । असङ्ख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ २१ ॥ न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः । अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ २२ ॥ वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन । उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥२३॥

स्मेति । न ताः स्म प्रतिगृह्णन्ति न साधारण्येन प्रतिगृह्णन्ति स्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात्, को वा मम पतिरिति मार्गणाकरणादित्यर्थः । तेनासाधारण्येन परिग्रहाकरणेन ॥ २२ ॥ वरुणस्येति । वरुणस्य समुद्राधिदेवतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमिति परिग्रहस्य कर्तारम् ॥ २३॥

तेषामिति । रसम् अमृतम् प्राप्स्याम इत्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ तत इति । योक्त्रम् मथनरज्जुम् ॥ १८ ॥ *अथ देवा महादेवमिति सार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । प्रादुरासीदित्यर्धमेकं वाक्यम् *॥ अथ वर्षेति । अप्सराः । अजन्तत्वमार्षम् । उत्पेतुरिति शेषः ॥ १९ ॥ अप्स्विति । निर्मथनादप्सु यो रसः तस्माद्रसाद्यत उत्पेतुस्तस्मादप्सरसोऽभवन्नित्यन्वयः ॥ २०–२२ ॥ वरुणस्येति । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं केनचित्स्वीकारम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

---

१ अथ वर्षसहस्रेण योक्त्रसर्पशिरांसि च । वमन्त्यतिविषं तत्र ददंशुर्दशनैः शिलाः ॥ उत्पपाताग्निसङ्काशं हालाहलमहाविषम् । तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् । *अथ देवा महादेवं शङ्करं शरणार्थिनः । जग्मुः पशुपतिं रुद्रं त्राहित्राहीति तुष्टुवुः । एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः । प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः । उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् । तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रजोसि यत् ॥ अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो । इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत । देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः । हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान् हरः । ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन । प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोनघ । ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् । त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् । पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि । इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः । पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिश्ये तत्रोदधौ हरिः । पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः । देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तमः ॥ उदतिष्ठत्सधर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान् । इत्यधिकः पाठः । २ अप्रतिग्रहणात्ताश्च सर्वाः साधरणाः स्मृताः । इति पाठान्तरम् ।

दितेरिति । स्पष्टम् ॥ २४ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौ निर्वक्ति–असुरा इति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन सुराः । अर्शआदित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेव सुरा निन्द्या । हृष्टाः पुलकिताः ॥ २५ ॥ उच्चैःश्रवा इति । उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यः श्रेष्ठम् ॥ २६ ॥ अथेति । तस्य कृते, अमृतस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्षयः उभयपक्षेऽपि सञ्जातविनाशः । तदेवोपपादयति–अदितेरित्यादिना ॥ २७ ॥ एकत इति । अनन्तरमसुरा एकतः एकतामभ्या

दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दताम् ॥ २४ ॥ असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः । हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन् वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ २५ ॥ उच्चैश्श्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ २६ ॥ अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः । अदितेस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ २७ ॥ एकतोऽभ्यागमन् सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह । युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ २८ ॥ यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः । अमृतं सोऽहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ २९ ॥ ये गताभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् । सम्पिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३० ॥

गमन् बलवृद्धय इति भावः ॥ २८ ॥ यदेति । मोहिनीं काममोहजननीम् । मायाम् आश्चर्यशक्तिम् । आस्थाय अवलम्ब्य । स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिं परिगृह्य तद्रूपेण तान् वञ्चयित्वा तेभ्योऽमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा सर्वमोहकरीमन्तर्द्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः । पुराणान्तरवृत्तान्तः कल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥ २९ ॥ य इति । अत्र सन्धिरार्षः । ये असुराः अक्षयम् अस्ति जायते परिणमते विवर्द्धते अपक्षीयते विनश्यतीत्युक्तषड्भावविकारैः शून्यम् । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेपूत्तमम् । विष्णुमभिमुखं गताः अभिमुखतया प्रातिकूल्येन गताः । ते विष्णुना सम्पिष्टाः चूर्णिताः । संविष्टा इतिपाठे-ये अमुमभिमुखं गताः शरणागताः देवास्ते युद्धे संविष्टाः आविष्टाः, आप्यायितबला आसन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

असुरा इति । तेन सुराया अपरिग्रहेणासुराः । अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः ॥ २५–२७ ॥ एकत इति । एकतोऽभ्यागमन बलवृद्धये इति भावः । वीरेति रामसम्बोधनम् । मोहनम् भयावहम् ॥ २८ ॥ यदेति । मोहिनीं मोहजननीम्, मायामास्थाय स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिं परिगृह्य ॥ २९ ॥ य इति । अक्षयम् षड्भावविकारशून्यम् । पुरुषोत्तमं क्षराक्षरपुरुषेभ्यः उत्तमम् ॥ ३० ॥

अदितिरिति । दितेः पुत्रान्, अवशिष्टानितिशेषः । यद्वा अदितेरात्मजा आप्यायितबलाः सन्तः तस्मिन् दैतेयादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धे असुरान्निजघ्निरे ॥ ३१ ॥ निहत्येति । चकारादमृतमपीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अस्मिन्सर्गे द्वात्रिंशत् श्लोकाः । अन्ये कल्पिताः । यद्यप्यत्र कालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेन सर्वासुरक्षय एव प्रधानतयोपात्त इति बोध्यम् ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजघ्निरे । तस्मिन् युद्धे महाघोरे दैतेयादित्ययोर्भृशम् ॥ ३१ ॥ निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्यं प्राप्य पुरन्दरः । शशास मुदितो लोकान् सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता । मारीचं काश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः । शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥ साहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि । ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा । प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने । जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि । पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

व्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ विष्णुपक्षविरोधे महानपि यत्नो विफलः स्यादित्याह षट्चत्वारिंशे–हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रम् ॥ १ ॥ हतेति । तपोर्जितं तपसा ऊर्जितं दृढम् । आर्षः सन्धिः ॥ २ ॥ साहमिति । गर्भं पुत्रम् । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारम् । ईदृशमितिपाठेऽप्ययमर्थो विवक्षितः । अनुज्ञातुं, तप इति शेषः । भर्त्रनुज्ञां विना तपसि स्त्रिया अस्वातन्त्र्यादितिभावः ॥ ३ ॥ तस्या इति ॥ ४ ॥ एवमिति । शुचिर्भव, यावत्

अदितेरिति । दैतेयादित्ययोः-असुरसुरवर्गयोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ हतेष्विति । मारीचं मरीचिब्रह्मपुत्रम् ॥ १–६ ॥

---

१ मर्हसि । बलवन्तं महेष्वासं स्थितिज्ञं समदर्शिनम् । ईश्वरं । इतिपाठान्तरम् ।

पुत्रोत्पत्तीति शेषः ॥५॥ पूर्ण इति । मत्तः मदनुग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति । ममार्जेत्याश्वासनप्रकारः । ततः मार्जनानन्तरम् । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरूपं शुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य स काश्यपस्तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गत इति । कुशप्लवनं विशालायाः पूर्वस्थानम् ॥ ८ ॥ तप इति । गुणसम्पदा विनयादिसमृद्ध्या ॥ ९ ॥ अग्निमिति । परिचर्याप्रकारः ॥ १० ॥ गात्रेति । मातृत्वात् गात्रसंवहनानि, श्रमापनयनैः व्यजनवीजनादिभि

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना स ममार्ज ताम् । समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता । कुशप्लवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥ तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह । सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशान् काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च । न्यवेदयत् सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥ गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन । दितिः परमसम्प्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना । वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥ तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर । अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥ तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् । त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे । निद्रयापहृता देवी पादौ कृत्वाथ शीर्षतः ॥ १६ ॥

रिति शेषः ॥ ११ ॥ अथेति । दशोने दशवर्षोने ॥ १२ ॥ याचितेनेति । शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरं विस्मृतवतीति भावः ॥ १३ ॥ तप इति । ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ तमिति । समाधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामीत्यर्थः । त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमितिशेषः । अमोघभर्त्रनुग्रहेण प्रतिबन्धसुतोत्पत्तिं मन्वाना ऋजुतया शुश्रूषाफलमुक्तवती ॥ १५ ॥ एवमिति । मध्यं गगनमध्यम् । शीर्षतः शिरसि पादौ कृत्वा, स्थितेतिशेषः ।

एवमुक्त्वेति । पाणिना समालभ्य स्पृष्ट्वा । ममार्ज आश्वासयामास ॥७॥ गत इति । कुशप्लवनं विशालायाः पूर्वस्थानं तपोवनम्॥८॥तप इति । गुणसम्पदा शुश्रूषोपयोगिगुणसमृद्ध्या ॥९॥१० ॥ गात्रेति । सर्वेषु कालेषु परिचचार, तस्या अशुचित्वप्रतीक्षयेति भावः ॥११॥ अथेति । दशोने दशवर्षोने ॥ १२–१५ ॥ एवमिति ।

मध्याह्नशयनपरिग्रहप्रसङ्गाभावेनासन एवोपविशन्त्यास्तस्या निद्रापारवश्येन नम्रं शिरः पादयोः संसक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेति । पादतः कृत मूर्द्धजां पादौ कृत्वाथ शीर्षत इत्यस्य विवरणम्, अत एव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरःस्थाने कृतौ पादौ शिरःस्पृष्टौ पादाविति मुमोद, तेन जहास च । यद्वा प्राप्ते मध्यं दिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरूपाशौचं दर्शितम् । शीर्षतः शिरःस्थाने, शिरःस्थान इत्यनुवादात्। पादतः पादस्थाने। शयनपरि

दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्द्धजाम् । शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं विवेश च पुरन्दरः । गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा। रुरोद सुस्वरं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मा रुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत । बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥ न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् । निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत । अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्द्धजा ॥ २२ ॥

ग्रहाभावेऽपि कृष्णाजिनाद्यास्तरणे पादस्थाने शिरः शिरःस्थाने च पादौ कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः । पादोपधाने शीर्षं शीर्षोपधाने पादौ च कृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रान्वेषणफलं जातमिति मोदः, वृथागर्वितेयमिति हासः ॥ १७॥ तस्या इति । शरीरविवरं योनिविवरम् । आत्मवान् धैर्यवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमान इति । शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मा रुद इति । " रुदिर् अश्रुविमोचने " इत्यस्माल्लुङ् । माङ्योगादडभावः ॥ २० ॥ न हन्तव्य इति । न

दिवाकरे मध्यं प्राप्ते सति । शीर्षतः शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा निद्रयापहृता निद्रया गृहीतेत्यर्थः । (अनेन दिवास्वापरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचित्वं सूचितम् । केचित्तु उपविष्टाया एव प्रह्वतया पादपर्यन्तं शिरस्सम्बन्धेन शीर्षे पादसम्बन्धः । तेन ब्राह्मणस्य शूद्रस्पर्श इव शिरसः पादस्पर्शोऽशुचित्वं सूचितम्। तपसि स्थितायाश्शय्यासम्बन्धाभावेन पूर्वव्याख्याया अयुक्तत्वादित्याहुः। परे तु भूशयनेऽपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरस्थापनयोग्यतायाः स्मृतिसूक्तेः तद्वैपरीत्येन शयनस्याशुचित्वसूचकत्वमस्यैवेत्याहुः) ॥१६॥ दृष्ट्वेति । शिरःस्थाने कृतौ पादौ, पादतः पादस्थाने कृतमूर्द्धजां अत एवाशुचिं तां दृष्ट्वा

हन्तव्यः । भेदने कृतेऽपि प्राणवियोजनं माकुर्वित्यर्थः॥२१॥ प्राञ्जलिरिति॥२२॥ तदिति । अन्तरमवकाशम् । क्षन्तुमर्हसि 'स्वहिंसापरां गामपि हिंस्यात्' इतिन्यायेन युक्तत्वादितिभावः ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराज०श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ सप्तधेत्यादि । दुराधर्षं दुर्जयम् ॥ १ ॥ ममेति । अपराधात् प्रमादात् । विफलीकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ प्रियं त्विति । गर्भविपर्यये

तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे । अभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता । सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद् गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः । नापराधोऽस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥ प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये। मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे ॥ ३ ॥ वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक । मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथापरः । दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोऽपि महायशाः ॥ ५ ॥

उपहतगर्भविषये । प्रियं श्रेयः कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेय आह–मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वातस्कन्धानाम् इमे सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः भवन्तु । सप्तमरुतश्चोक्ताः–" गगनस्पर्शनो वायुरनिलश्च तथापरः । प्राणः प्राणेश्वरो जीव इत्येते सप्त मारुताः ॥" इति । विष्णुपुराणे तु " आवहप्रवहसंवहोद्वहविवहपरिवहपरावहाः सप्तमारुताः " इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ वातेति । वातस्कन्धाः वातस्कन्धाभिमानिदेवताः । मरुदभिमानिदेवतात्वान्मारुता इति विख्याताः । त्वत्कृतेन मारुद इत्युच्चारणेन इति विख्याताः । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्यय इत्याहुः ॥ ४ ॥ सप्तमरुतः कुत्र वर्तन्ते तेषां स्थान

जहास च मुमोद चेत्यन्वयः। तपश्चर्या वृथा गमितेति हासः । रन्ध्रान्वेषणं सफलं जातमिति मोदः ॥ १७–२३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ १ ॥२॥ प्रियमिति । ' मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्विमे ' मरुतामावहादीनां सप्तानां

पालनं च कथमित्यत्राह–ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके । चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वार इति सार्धश्लोकः ॥ ६ ॥ तस्या इति । दितिगर्भखण्डनेन सहस्राक्षत्वादीनि सिद्धानीतिभावः ॥ ७ ॥ सर्वमिति । यथोक्तमित्यस्य विवरणं विचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥ एवमिति । नः अस्माभि

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् । सञ्चरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः । त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥ सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः । विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥ एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने । जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥ एष देशस्स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा । दितिं यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥ इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः । अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता । विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥ सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः । सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत । सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान् सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥ कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः । कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥

रित्यर्थः । " क्तस्य च वर्तमाने " इति षष्ठी ॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति–एष इति । स एष इत्यन्वयः । सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथ कतरो राजवंश इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह–इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११–१२ ॥ धूम्रेति । सृञ्जयः समपद्यत सृञ्जयनामा आसीत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम पुत्रकाः इमे सततस्थानपालाः स्कन्धरक्षिणो भवन्तु ॥ ३ ॥ वातस्कन्धा इति । वातस्कन्धाः वाताभिमानिन्यो देवताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेनेति । यतस्त्वया मारुद इत्युक्तम् अतो मारुता इति संज्ञास्तेषामिति भावः ॥ ६–९ ॥ अस्तु तर्हि किं तत्राह–एष देश इति । यस्य मे मम । विषयं देशं गतः । आवहादीनां नामानि–" आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् । सप्तैते मारुतस्कन्धा महर्षिभिरुदाहृताः । आवहो वर्तयेद्वायुर्मेघोल्का

सोमदत्तस्येति अर्द्धमेकम् ॥ १६ ॥ " उपान्वध्याङ्वसः " इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ १७ ॥ कथं कतिपयैरेव पुरुषैरिदानीमिक्ष्वाकुवंश इत्यत्राह– इक्ष्वाकोरिति । विशाला निवास एषां ते वैशालिकाः । कुमुदादित्वात् ठक् । विशालप्रार्थनामिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तम् ॥ १८ ॥ इहेति । वत्स्यामहे ! आर्षमात्मनेपदम् ॥ १९ ॥ सुमतिरिति । प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥२०॥ पूजां चेति ॥२१॥ धन्य इति । विषयं स्थानं दर्शनं च प्राप्त इत्यनुषङ्गः ।

सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् । आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाद्य रजनीं राम सुखं वत्स्यामहे वयम् । श्वः प्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥ सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् । श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २० ॥ पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः । प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः । सम्प्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मया ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे । कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥

मया सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ अथ रामस्य परमपावनत्वं दर्शयत्यष्टचत्वारिंशे–पृष्ट्वा त्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कुशलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना ॥ १ ॥

वृष्टिविद्युतः । वर्तयेत्प्रवहश्चैव तथा मार्तण्डमण्डलम् । संवहो मारुतस्कन्धस्तथा शीतांशुमण्डलम् । वर्तयेदुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमण्डलम् । पञ्चमो विवहाख्यश्च तथैव ग्रहमण्डलम् । सप्तर्षिचक्रं स्वर्गङ्गां षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्त्तयेद्ध्रुवमण्डलम् ॥" इति ॥ १०–२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४७ ॥ पृष्ट्वेति । सुमतिर्नाम राजा तत्र परस्परसमागमे सति कुशलं पृष्ट्वा कथान्ते महामुनिं

इमावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोऽयं कुमारभाव इति विस्मयते । दृष्टिदोषो माभूदित्याह-भद्रं त इति । देवतुल्य ाक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेन नूनमेतौ विष्णुतुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ । चतुर्गतित्वमुच्यते; ांभीर्य गमने गजतुल्यौ, पराभिभवनार्हगमने सिंहतुल्यौ, भयङ्करगमने शार्दूलतुल्यौ; सगर्वगमने वृषभसदृशावित्यर्थः । विशेषेण रावयतः ूनिति वीरौ, अनुभवितॄणां विरोधिनिवर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टॄणामाकर्षकावयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यं हि लावण्यपरमकाष्ठा । खड्गतूणी धनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च एषामन्तर्भावः । अश्विनाविव रूपेण-रूपवत्सु अश्विनौ प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविव

इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणी धनुर्द्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥४॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् । परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः ॥५॥

स्थितौ । समुपस्थितयौवनौ रूपानुरूपं प्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयैव भाग्यवशादेव । देवलोकाद् गां भुवं प्राप्तौ अमरौ कौचिद्देवविशेषाविव स्थितौ, तेजसा देवकुमारतुल्यावित्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकनेनैतौ मर्त्यावपि अमर्त्याविति प्रतिभातीतिभावः । कथं पद्भ्याम् इह प्राप्तौ अतीव कोमलाभ्यां पद्भ्यामिह दुर्गमे पथि कथं प्राप्तावित्युदरं परिस्पृशति । किमर्थम् एतद्रूपदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामाविति निश्चिनुमः, कस्य वा पुत्रा वित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरुषस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तावित्यर्थः । मुने ! सर्वज्ञो भवान् इममर्थं जानात्येवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्याविम्बरमिव इमं देशं भूष यन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावपि चन्द्रसूर्यतुल्यौ । अयं लोको विष्णुपदमासीदितिभावः । भूषयन्तौ; निजतेजसेतिभावः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि, इङ्गितं अन्तर्गतभावसूचकास्मितादि, चेष्टितं गमनभाषणविलोकनादि एतैः परस्परसदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावात् । नरश्रेष्ठावपि दुर्गमे पथि किमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वं पद्भ्यां कथं प्राप्तावित्युक्तम्, संप्रति दुर्गमं वनं किमर्थं प्राप्तावित्युच्यते । वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ, पूर्वमाभरणान्वयेन

विश्वामित्रं प्रति व्याजहार । नयनानन्दकस्य श्रीरामस्य प्रष्टुं योग्यतया परस्परकुशलप्रश्नं संक्षिप्य उवाचेत्यर्थः ॥१॥ इमावित्यारभ्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत इत्य न्तमेकं वाक्यम् । देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती गजवद्गम्भीरगमनौ । सिंहवदप्रतिहतगमनावित्यर्थः । शार्दूलवृषभोपमौ-अधृष्यत्वे शार्दूलो पमौ सविलासगमनत्वे वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशालाक्षावित्यनेन भाग्यसम्पत्तिस्सूचिता । वीरधर्मं सूचयति-खड्गेति । समुपस्थितयौवनौ प्राप्तयौवनौ । यदृच्छया

खड्गादिकमुक्तम् । इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्वं वीरशब्दोऽन्यथा व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः, यद्यपि राजपुत्रौ कस्यचिद्विघ्नस्य शान्तये आगताविति सामान्यतो जानामि तथापि विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २–६ ॥

किमर्थं च नरश्रेष्ठौ सम्प्राप्तौ दुर्गमे पथि । वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् । सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ७ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः । अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ । पूजयामास विधिवत् सत्कारार्हौ महाबलौ ॥ ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ । उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ ९ ॥ तान् दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् । साधु साध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः । पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ११ ॥ श्रीमदाश्रमसङ्काशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् । श्रोतुमिच्छामि भगवन् कस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥

तस्येति । स्वस्य सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेताभ्यां वधम् चकारादिमौ दशरथकुमारौ हरधनुर्दर्शनाय मिथिलां गच्छत इत्येतत्समुच्चीयते । एतत्सर्वं यथावृत्तमब्रवीदिति योजना ॥ ७ ॥ विश्वामित्रेति सार्द्धश्लोकः ॥ ८ ॥ तत इति । उष्य उषित्वा । ततः प्रातःकाले । मिथिलां प्रति इतिशेषः ॥ ९ ॥ तानिति । तान् मिथिलां प्रति प्रस्थितान् रामादीन् । पूजाप्रकारः साधु साध्विति ॥ १० ॥ मिथिलेति । मिथिलाया उप समीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यम् उटजसंस्थानरहितम्। दृश्य दृष्ट्वा ॥ ११ ॥ श्रीमदिति । आश्रमसङ्काशम् आश्रमवद्भासमानम् । किन्विद स्वेच्छया देवलोकात्संप्राप्तौ भुवमवतीर्णौ । अमराविव स्थितौ चन्द्रसूर्यावम्बरमाकाशमिव इमं देशं भूषयन्तौ । किञ्च प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः–प्रमाणं शरीरस्योन्नत्यम्, इङ्गितं गाम्भीर्यं ,चेष्टितं हर्षामर्षयोरपि निर्विकारत्वम् तैः । परस्परस्य सदृशौ अन्योन्यसदृशौ, न त्वन्योन्ययोस्सदृशोऽस्तीतिभावः । किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय । कस्य वा पुत्राविति शेषः । आदराद्दाश्चर्याच्च पुनः पुनः पृच्छति–किमर्थमिति । दुर्गमे पथि कान्तार इत्यर्थः ॥ २–६ ॥ तस्येति । यथावृत्तं न्यवेदयदित्यनेन दशरथतनयाविमाविति कथितवानित्यवगम्यते । राक्षसानां च तद्वधं स चासौ वधश्चेति तद्वधः, तं लोकप्रसिद्धं वधमित्यर्थः ॥७ ॥ ८॥ तत इति । सुमतेरिति पञ्चमी ॥ ९॥१० ॥ मिथिलेति । दृश्य दृष्ट्वा ॥११॥ श्रीमदिति । आश्रमसङ्काशम् आश्रमवद्भासमानम् तथापि मुनिजनवर्जितम् इदं किन्वित्याश्चर्यम्॥१२॥१३॥

मित्यस्य विवरणं कस्यायमिति ॥ १२ ॥ तदिति ॥ १३ ॥ हन्तेति । अहल्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसन्तोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छप्तं प्राप्तशापम् । इदमाश्रमपदं यस्य भवति तं कथयिष्यामि तत्त्वेन शृणु ॥ १४ ॥ गौतमस्येति । दिव्यसङ्काशः दिव्यत्वेन भासमानः ॥ १५ ॥ ॥ स चेति । वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥१६॥ तस्येति । अन्तरं मुनिरहितकालम् । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः ॥ १७ ॥ ऋत्विति । ऋतुकालं "षोडशर्तुर्निशास्त्रीणाम्" इत्युक्त

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः । प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १३ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव । यस्यैतदाश्रमपदं शप्तं कोपान्महात्मना ॥ १४ ॥ गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः । आश्रमो दिव्यसङ्काशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा । वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र महायशः ॥१६॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः । मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥१७॥ ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते । सङ्गमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥१८॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना । कृतार्थास्मि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद । इन्द्रस्तु प्रहसन् वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणि परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२ ॥ एवं सङ्गम्य तु तया निश्चक्रामोटजात्ततः । स सम्भ्रमात्त्वरन् राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २३ ॥

कालम् । अर्थिनः कामाद्भोगार्थिनः । अनृतुकालत्वान्नायमवसर इत्यहल्यया प्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुसमाहिते सम्यक् ब्रह्मणा निर्मिते ! अतिसुन्दरीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मुनीति । सहस्राक्षं विज्ञाय कदाचिदपि मुनिनैवमर्थनाभावादन्यस्यात्र प्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवात्मनि बहुकालमभिलाषश्रवणाच्चेतिभावः ॥ १९ ॥ अथेति । कृतार्थेन सन्तुष्टेनेत्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षिता ॥ २० ॥ आत्मानमिति । रक्ष अप्रकाशगमनादितिभावः ॥२१॥ सुश्रोणीत्यर्द्धम् ॥ २२ ॥ एवमिति । सः इन्द्रः सम्भ्रमात् भयात् " सम्भ्रमो ह्यादरे भये " इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥२३॥

हन्तेति–हर्षे ॥ १४ ॥ १५ ॥ सचेति । वर्षपूगान् संवत्सरगणान् ॥ १६ ॥ तस्येति । अन्तरम् अवकाशम् ॥१७॥ ऋतुकालमिति । अर्थिनः सुतार्थिनः । सुसमाहिते

गौतममिति श्लोकद्वयम् । अथ उटजान्निष्क्रमणकालएव । परिक्लिन्नं स्नात्वागतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे॥२४॥२५॥दृष्ट्वेत्यर्द्धम् । विवर्णवदनः शुष्कमुखः॥२६॥ अथेति। मुनिवेषधरं स्ववेषधरम् ॥ २७ ॥ ममेति । स्वभार्यासङ्गमस्य दुःशीलत्वेनावाच्यत्वादिदमित्याह-विफलः विगतवृषणः । "लाभनिष्पत्तिभोगेषु बीजे फाले धने फलम्" इतिनिघण्टुः ॥ २८ ॥ गौतमेनेति ॥२९॥ तथेति ॥३०॥ कथं निवासमात्रस्य शापत्वमिति तद्विवृणोति-वायुभक्षेति । निरा

गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् । देवदानवदुर्द्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २४ ॥ तीर्थोदकपरिक्लिन्नं दीप्यमानमिवानलम् । गृहीतसमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २६ ॥ अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः । दुर्वृत्तं वृत्तसम्पन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते । अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २८ ॥ गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना । पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ २९ ॥ तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् । इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३० ॥ वायुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी । अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्निवत्स्यसि ॥ ३१ ॥ यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः । आगमिष्यति दुर्द्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३२ ॥ तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविवर्जिता । मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३३ ॥

हारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अत्र बुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानं प्रायश्चित्तं शापापदेशेनोच्यते । एवं व्यक्ततया वाल्मीकिवचने स्थिते शैली भवोति शापो रामपादस्पर्शात् शिलात्वमुक्तिरिति पुराणकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येतिबोध्यम् ॥ ३१ ॥ यदेति । पूता भविष्यसि, तत्पादपरागस्पर्शादितिभावः । एतेन बहुवर्षप्रायश्चित्तकरणमपि भगवत्पादरेणुस्पर्शस्य कलां नार्हतीत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ पूतत्वेऽपि पूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां विना न सम्भवतीत्याह-तस्येति । मत्सकाशे मत्समीपे, स्थितेतिशेषः । स्वं वपुः दृश्यं वपुः । केचिदिदं श्लोकद्वयं

सुन्दरि ! ॥ १८-२७ ॥ ममेति । विफलः विगतवृषणः ॥ २८-३१ ॥ शापान्तं कथयति-यदेति । घोरमित्यनेन इदं वनं मुनिवर्जितं भवत्विति गौतमेन शप्तमिति गम्यते, अत एव कोपाच्छप्तं महात्मनेत्युक्तम् । वनं प्रत्यागमिष्यति पादविक्षेपं करिष्यति, तदा श्रीरामचन्द्रपादारविन्दरजःकणस्पर्शाविष पूता भविष्यसीति भावः ॥ ३२ ॥ तस्येति । स्वं वपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्था सूच्यते, तथाच मच्छापपरिप्राप्तपाषाणावस्थां विहाय निजशरीरं

प्रक्षिप्तमित्याहुः। तन्न, 'स्मरन्ती गौतमवचः' इत्याद्युत्तरसर्गवचनविरोधात् ॥ ३३ ॥ एवमिति सार्द्धश्लोकः। तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ अनयोर्द्वयोः शापयोरेकः पूर्वमेव मुक्तः। अपरस्त्वया मोचनीय इत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे–अफल इत्यादि। अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान्। त्रस्तवदनः त्रस्तशब्देन तत्कार्यं दैन्य

एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम्। इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते। हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानग्निपुरोधसः। अब्रवीत् त्रस्तवदनः सर्षिसङ्घान् सचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः। क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोऽस्मि कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता। शापमोक्षेण महता तपोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्षिसङ्घाः सचारणाः। सुरसाह्यकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः। पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥

मुच्यते ॥ १ ॥ कुर्वतेति। महात्मनः गौतमस्य तपसः अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नं क्रोधमुत्पाद्य तस्य क्रोधजननमुखेन कुर्वता मया इदं गौतमतपोभङ्गरूपम्। सुरकार्यं कृतं सर्वदेवपदच्यवनार्हं तपो गौतमेन कृतम्, तस्य तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनाय तद्भार्यया तु मया व्यभिचारः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अफल इति। तेन गौतमेन। सा अहल्या निराकृता शापमोक्षपूर्वकं त्यक्ता। शापमोक्षेण मयि अहल्यायां च शापदानेन ॥ ३ ॥ तस्मादिति। हे सर्वे सुरवरा इति संबोधनम्। द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वे यूयमिति सम्बन्धः। साह्यं साहाय्यम्। सफलं, मामिति शेषः ॥ ४ ॥ शतक्रतोरिति। पितृदेवान् अग्नि

प्राप्स्यसीति भावः। तथा च पाद्मे–"सा ततस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्महात्मनः। अभूत्सुरूपा वनिता समाक्रान्ता महाशिला ॥" इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ अफल इति। अफलः अपगतवृषणः। अग्निपुरोगमान् अग्निपुरस्सरान् ॥ १ ॥ इन्द्रः सुरान् वक्ष्यति–कुर्वतेति। सुरकार्यं गौतमतपोभङ्गरूपम् ॥ २ ॥ अस्तु ततः किम्? तत्राह–अफल इति। तेन गौतमेन अफलः अवृषणः कृतोऽस्मि, सा च निराकृता शप्ता, तथापि कथं सुरकार्यं कृतम्, तत्राह शापेति। शापमोचनेन तदीयतपोभङ्गार्थमेव मया अकार्यं कृतमिति भावः ॥ ३ ॥ तस्मादिति। हे सर्वे सुरवराः सर्वे यूयमिति सर्वशब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ४ ॥ पितृदेवाः कव्यवाहनादयः, तानुपेत्य हव्यवाहनाग्निमुखेनाहुः। अग्नेस्तु

कव्यवाहनादीन् ॥ ५ ॥ अयमिति । अयमिदानीं यज्ञे युष्मभ्यं नियुज्यमानो मेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ६ ॥ तदानेऽस्मत्तुष्टिवैकल्यं स्यादित्यत्राह-अफल इत्यर्द्धम् । प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ७ ॥ दातृणामपि फलन्यूनता न भवत्वित्यनुगृह्णन्ति-भवतामिति । दास्यन्ति अवृषणमितिशेषः ॥ ८ ॥ अग्नेरिति । अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेषस्य तदा यूपे नियुक्तस्य मेषस्य वृषणौ ॥९॥ तदेति । तदाप्रभृति वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्वृषणौ विना मेषान्

अयं मेषः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः । मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ६ ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ७ ॥ भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ ८ ॥ अग्नेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः । उत्पाट्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रभृति काकुत्स्थ पितृदेवाः समागताः । अफलान् भुञ्जते मेषान् फलैस्तेषामयोजयन् ॥ १० ॥ इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव । गौतमस्य प्रभावेन तपसश्च महात्मनः ॥ ११ ॥ तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः । तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १२ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ १३ ॥

भुञ्जते तेषां सवृषणानाम् । फलैः सवृषणमेषदानफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनितिशेषः ॥ १० ॥ इन्द्रस्त्विति । गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या मेषवृषणोऽभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदिति । तत् त्वदागमनावधित्वादहल्याशापस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ विश्वामित्रेति ॥ १३ ॥

वचनं श्रुत्वेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥ अयमिति । अयं मेषः पितृदेवतानां भवतां हविष्ट्वेन कल्पितो मेषः ॥ ६ ॥ अफलस्त्विति । अफलो मेषः । भवतां परां तुष्टिं प्रदास्यति । किञ्च भवतां हर्षणार्थम् अफलमेषपललमिति शेषः । दास्यन्तीति भवतां परां तुष्टिं दास्यन्तीति योजना ॥ ७-९ ॥ तदाप्रभृतीति । यतः पितृदेवाः समागताः सन्तः इन्द्रं प्रति । तेषां फलैः तेषां तस्य मेषस्य फलैः, फलाभ्यामयोजयन्, तदाप्रभृति तस्मात्कारणात् अफलान् मेषान् भुञ्जत इति योजना । तेषां फलैरितिबहुवचनमेकवचनत्वे ॥ १० ॥ ११ ॥ तदिति । महातेजः हे राम ! एनां तारय ॥ १२ ॥ १३ ॥

मुनिभाव०—तदाप्रभृति इन्द्रवृषणसम्पत्त्यर्थं मेषाण्डकोशग्रहणकालमारभ्य अफलान् मेषान् भुञ्जते, अवयवविशेषविहीनान् मेषान् हविष्ट्वेन स्वीकुर्वन्ति, तथाविधास्ते फलैस्तेषामयोजयन् । तेषामिति द्वितीयार्थे षष्ठी । निर्वृषणीकृतान् मेषान् स्वानुग्रहलब्धैस्तादृशैरवयवविशेषैः समयोजयन्नित्यर्थः । इन्द्रस्य वृषणसम्पत्त्यर्थं कस्यचिदेव मेषस्य अण्डकोशवियोजनेऽपि वायसादिषु उपनतरामनिग्रहस्येव तद्वियोजनस्य तज्जातीय-

रामसन्निधानमात्रेणाहल्या मुक्तशापा स्वरूपं प्राप्तेत्याह-ददर्श चेति, सार्द्धश्लोकद्वयम् । तपसा वाय्वाहारत्वादितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयित प्रभाम् । अतएव लोकैर्मानुषैः सुरासुरैरपि समागम्य समीपमागत्य दुर्निरीक्ष्यां दिव्यां अतिमानुषरूपां मायामयीमिव मायानिर्मितामिव स्थिताम् । वृक्ष

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां सुरासुरैः ॥ १४ ॥ प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव । सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव[1] । मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् । शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १६ ॥

लताकुसुमान्तर्वर्तित्वेन सतुषारावरणां साभ्रां चन्द्रप्रभामिव स्थिताम् । आवृतशब्द आवरणार्थकः । भावे निष्ठा । स इति भिन्नं पदं वा । मध्य इति अर्कौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिबिम्बसूर्यप्रभातुल्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अदृश्या सा कथमिदानीं दृश्यासीदित्यत्राह सार्धेन-सा हीत्यादि ॥ १६ ॥

ददर्शेत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सतुषारावृतामित्यत्र स इति छेदः । स रामो महाभागः अहल्यां ददर्शेत्यन्वयः । अहल्यां विशिनष्टि-तपसेति । तपसा तपोमहिम्ना । द्योतितप्रभां बहिरदृश्यत्वेऽपि अन्तरेव भासमानामित्यर्थः । सुरासुरैस्तद्रूपैः लोकैर्जनैः समागम्यापि दुर्निरीक्ष्यां दिव्याम् अमानुषलावण्यशालिनी मित्यर्थः । मायामयीमिव मायानिर्मितामिव, विस्मयकरीमित्यर्थः । किञ्च मध्य इति अम्भसः लक्षणया जलाधारस्य मेघस्येत्यर्थः । मध्ये स्थितामिति शेषः । दीप्तां सूर्यप्रभामिव दुराधर्षां दुष्प्रापाम् । निबिडजलधरसंभृतां सूर्यप्रभामिव द्रष्टुमशक्यामित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सा अहल्या यावद्रामदर्शनं तावद्दुर्निरीक्ष्येति पूर्वेणान्वयः । शापस्येति । शापस्यान्तं, रामदर्शनादिति शेषः । तेषां विश्वामित्रादीनां दर्शनमागता प्राप्ता ॥ १६ ॥

मेषविषयत्वात् सर्वस्या अपि मेषजातेर्विश्लेषितावयवसंयोजनं कृतमिति भावः । यद्वा इन्द्रस्य मेषबीजप्रदानकालानन्तरं श्राद्धकाले पितृदेवाः आगताः अफलान् ये बीजरहितान् मेषान् भुञ्जते । मेषबीजस्य इन्द्राधीनत्वात् । अफलान् भुक्त्वा, तेषां तान् कर्मकर्तॄन् । कर्मणि षष्ठी । फलैः पूर्वं सफलमेषकृतकर्मभिर्यानि फलानि भवन्ति तैः फलैः समयोजयन् । यद्वा तेषां कर्मकर्तॄणां अनुष्ठानमिति शेषः । फलैः कर्मफलैः समयोजयन्नित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

---

१ मिव । धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव । इत्यधिकः पाठः ।

राघवौ त्विति । तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः 'तस्यातिथ्येन दुर्वृत्ते' इत्यादिकम् । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेतिशेषः॥१७॥ पाद्यमिति । विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण पाद्यादिकञ्चकारेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ पुष्पेति । रामस्येतिशेषः । सम्यगागमः समागमः, नृत्यगीतादिकमिति यावत् ॥१९॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा । स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा च तौ ॥ १७ ॥ पाद्यमर्घ्यं तथाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता । प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिःस्वनैः । गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्समागमः ॥१९॥ साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् । तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥२०॥ गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी । रामं सम्पूज्य विधिवत् तपस्तेपे महातपाः ॥ २१ ॥ रामोऽपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः । सकाशाद्विधिवत् प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥

साध्विति । गौतमस्य वशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनं विदित्वा समागत इत्यवगम्यते॥२०॥ गौतम इति । तेपे तत्रैवाश्रम इति शेषः ॥२१॥ रामोऽपीति । ततः तस्माद्देशात्॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥ एवं रामस्य परमपावनत्वमुक्तम् । अथ तस्य सीताविवाहवृत्तान्तं प्रस्तौति श्रियःपतित्वं प्रतिपादयितुं पञ्चाशे–ततः प्रागित्यादि । प्राच्या उत्तरस्याश्च

राघवाविति । तथेत्युत्तरशेषः । सा अहल्या, गौतमवचः–श्रीरामदर्शनानन्तरं तव शापनिवृत्तिर्भविष्यतीति गौतमवाक्यं स्मरन्ती सती तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह प्रत्युपचचारेत्यर्थः ॥ १७ ॥ पाद्यमिति । सुसमाहिता अप्रमत्तेत्यर्थः । विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिरिति । देवदुन्दुभिनिस्स्वनैः सहेतिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ गौतम इति । अहल्यासहितः । सुखीत्यनेन योगबलाद्रामागमनं ज्ञात्वा तद्बलादेव झटिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ तत इति । प्रागुत्तरां प्राच्युदीच्यो

---

१ तु ततस्तस्याः । इति पाठान्तरम् ।

दिशोऽन्तरालं यत्सा प्रागुत्तरा ताम्, ऐशानीं दिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येति शेषः ॥ १ ॥ रामस्त्विति । यज्ञसमृद्धिः यज्ञसम्भारसामग्री ॥ २ ॥ तामेवाह–बहूनिति । ब्राह्मणानां सहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्त इति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषीति । ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः । विधीयतां कल्प्यताम् । बहुसङ्कुलत्वेनैवमुक्तम् ॥ ४ ॥ रामस्येति । विविक्ते विजने पूते वा । "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः ।

रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः । साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् । ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसङ्कुलाः । देशो विधीयतां ब्रह्मन् यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा । शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् । प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोऽपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् । विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः । पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥

आयुते युक्ते । यौतेर्मिश्रणार्थात् क्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमिति सार्द्धश्लोकः । प्रत्युज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनतिलङ्घयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ऋत्विज इति । अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपलक्षणम् । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेन मधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्येति । निरामयं निरुपप्लवत्वम् ॥ ८ ॥

रन्तरालम् ॥ १ ॥ २ ॥ साधुत्वे हेतुः–बहूनीति । नानादेशनिवासिनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि । इह जनकस्य यज्ञभूमौ सन्तीति शेषः ॥ ३ ॥ ऋषीति । किञ्च शकटीशतसङ्कुलाः मुनिवाहनभूतानां शकटीनां शतेन सङ्कुलाः ऋषिवाटाः मुनिनिवासस्थानानि दृश्यन्ते, तथा च अधिकः संमर्दोऽस्तीति भावः । फलितमर्थं श्रीरामो विज्ञापयति–विधीयतामिति । देशो निवासस्थानम् । विधीयतां कल्प्यताम् ॥ ४ ॥ रामस्येति । विविक्ते असम्बाधे । सलिलायुते सलिलवति ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । अनुप्राप्तमागतम् ॥ ६ ॥ विश्वामित्रायेति । धर्मेण धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्येति । निरामयम् अविकलत्वम् ॥ ८ ॥

विषम०–विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ऋत्विजोऽपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मान इति द्वितीयार्थे प्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण [illegible] । अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणम् । "महाजं वा महोक्षं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्" इति शास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेन पुरस्कृतम्, तत्सहितमिति यावत् (धर्मपुरस्कृतमिति पाठः) ॥ ६ ॥ ७ ॥

स इति । तान् अर्घ्यदातॄन् । सोपाध्यायपुरोधसः-उपाध्याया ऋत्विजः, पुरोधाः शतानन्दः तत्सहितांस्तान्, कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वैर्जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवत् सहर्षमित्यर्थः । भावे निष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अथेति ॥ १० ॥ जनकस्येति । राजा चेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसिद्धम् ॥ ११ ॥ आसनेष्विति । उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ अद्येति । यज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेतिशेषः । सा दैवतैः

स तांश्चापि मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः । यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत् प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥ अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत । आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः । पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥ आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान् समन्ततः । दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता । अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः । ततो भागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा । पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ । अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥

सफला कृता च । तिष्ठतु यज्ञः, भवद्दर्शनमेव यज्ञफलमित्याह-अद्य यज्ञफलमिति ॥ १३ ॥ धन्य इति ॥१४॥ द्वादशेति । द्वादश अहानि समाहृतानि द्वादशाहं "राजाहः सखिभ्यष्टच्" इति टच् । "न संख्यादेः" इत्यह्नादेशाभावः । द्वादशदिनान्यवशिष्टानि यज्ञस्येति मनीषिणः ऋत्विज आहुः । ततः भागार्थिनो देवानिति द्वादशदिनान्ते सुत्याहोमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतीति । प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषः सूच्यते ॥ १६ ॥ इमावित्यादिश्लोक

स इति । यथान्यायं यथार्हं तैस्समागच्छत ॥ ९–१२ ॥ अद्येति । यज्ञसमृद्धिर्यज्ञानां बाहुल्यम् ॥ १३ ॥ यज्ञोपसदनम् देवयजनम् ॥ १४ ॥ द्वादशाहमित्यादि । मनीषिणः ऋत्विजः द्वादशाहम् द्वादशदिनानि । शेषं यज्ञशेषम् ॥ १५–१८ ॥

पञ्चकं व्याख्यातम् ॥ १७-२१ ॥ तस्येति । तौ दशरथस्य पुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षःसहस्रावृते मार्गे निर्भयागमनम् । जिज्ञासां सारासारपरीक्षाम् ॥२३–२५॥ इति श्रीगोविन्दराज॰श्रीरामा॰मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः॥५०॥

यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ । कथं पद्भ्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ १९ ॥ वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महामुने । भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवाम्बरम् ॥ २० ॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेङ्गितचेष्टितैः । काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः । न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा । तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥२३॥ अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् । महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने । निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः । हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः । रामसन्दर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥

अथाचार्यवैभवस्य ज्ञेयत्वाभिप्रायेण विश्वामित्रचरित्रं प्रस्तौति–तस्य तद्वचनमित्यादिभिः पञ्चदशभिः सर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा सञ्जातरोमाञ्चः । विस्मयमागतः, अहो महिमा रामस्य यन्मे माता कृतार्थीकृतेति विस्मयं प्राप्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

कथमिति, किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय, कस्य वा पुरुषस्य कार्यं साधयितुम् ॥ १९ ॥ भूषयन्ताविति । इङ्गितम्–सूक्ष्माङ्गव्यापारः । चेष्टितं हासादिस्थूलाङ्गव्यापारः ॥ २०–२२ ॥ तच्चेति । अव्यग्रं रक्षस्समाक्रान्तेऽपि मार्गे भयरहितमागमनम् । महाधनुषि जिज्ञासां सारपरीक्षाम् ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तस्येति । हृष्टरोमेत्यनिमानुषश्रीरामदर्शनेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

स इति। निषण्णावित्यस्य विवरणं सुखासीनाविति ॥३॥ स्वमातरि रामकृतानुग्रहस्य श्रुतस्य विस्मयावहतया पुनः पृच्छति-अपीत्यादि । अपिः प्रश्ने । ते त्वया। दीर्घं तप उपागता पूर्वोक्तभस्मशायित्वादिलक्षणं तपः प्राप्ता । अनेन पाषाणीभूयस्थितेति पक्षो न वाल्मीकेः ॥ ४ ॥ अपीति। रामे रामविषये। वन्यैः कन्दमूलफलादिभिः। अनेन पूर्वमपि वन्यैरेतस्य जीवनमिति गम्यते । सर्वदेहिनां पूजार्ह इत्यनेन परत्वं व्यज्जि

स तौ निषण्णौ सम्प्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ । शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी । दर्शिता राजपुत्राय तपो दीर्घमुपागता ॥ ४ ॥ अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी । वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् । मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम सङ्गता । माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसन्दर्शनादितः ॥ ७ ॥ अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज । इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥ अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज । इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः । प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया । सङ्गता मुनिना पत्नी भार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥

तम् ॥५॥ अपीति। हे महातेजः विश्वामित्र। मम मातुर्विषये दैवेन इन्द्रेण विधिना वा। दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपम्। पुरातनं वृत्तं चरितम् । यथा यथावत् । कथितं चापि कथितं किम् ॥ ६ ॥ अपीति । गुरुणा पित्रा। इतः अस्मादुपस्थिताद्रामसन्दर्शनात्। यद्वा रामसन्दर्शनादितः रामसन्दर्शनादिना। तृतीयार्थे तसिः। पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अपीति । इह अस्मदाश्रमे। आगतः महातेजा गुरुः। महात्मनः रामात् पूजां अहल्यालाभरूपाम्। अपि प्राप्तः ॥ ८ ॥ अपीति । शान्तेन कोपरहितेन मनसोपलक्षितो गुरुः। इह अस्मदाश्रमे। आगतेन प्रयतेन मनःसक्तिरूपयत्नवता। रामेण अभिवादितः किम् ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ १० ॥ नेति। नातिक्रान्तं मया समयातिक्रमो न कृतः। समये यत्कर्तव्यं तत्कृतम् । तदेवाह सङ्गतेति । नातिक्रान्त

स ताविति । निषण्णौ आसीनौ ॥ ३ ॥ अपीति । अपिः प्रश्ने । ते त्वया ॥४॥५॥ अपि रामायेत्यादि । दैवेन विधिना यदनुष्ठितं मातुः सम्बन्धि यद्वृत्तं रामायापि कथितम् निवेदितम् ॥ ६ ॥ अपीति । रामसन्दर्शनात् रामसन्दर्शनमारभ्य ॥ ७ ॥ अपि म इति । पूजां प्राप्य पूजां स्वीकृत्य ॥८-१०॥ भार्गवेण जमदग्निना॥११॥

मित्यस्य विवरणं यत्कर्तव्यमिति । तस्य विवरणं सङ्गतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेतिभावः ॥ ११ ॥ तदिति ॥ १२ ॥ स्वागत मिति । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रं स्तौति–अचिन्त्येत्यादि । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसा प्राप्तब्रह्मर्षिभावः । परमां गतिं तव परमाहितप्रदम् । वेत्सीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह–नास्तीति । धन्यत्वे हेतुः गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ श्रूयतामिति । बलं तपोबलम् ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः । शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुलप्रभः । विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥ नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन । गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः । यथा बलं यथा वृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥ राजाभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमरिन्दमः । धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत् कुशो नाम महीपतिः । कुशस्य पुत्रो बलवान् कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येव विश्रुतः । गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् । बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् । अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥

यथा यादृशम्, वृत्तं चरित्रं च । यथा यादृशं तथा तत्सर्वं मे मत्तः शृणु ॥ १६ ॥ राजेति ॥ १७ ॥ कस्य राज्ञः पुत्र इत्यत्राह–प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयम् । पालयामासेत्यस्य विवरणं बह्विति ॥ १८–२० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौ श्लोकाः । वरूथिनी चतुरङ्गबलम् । योजयित्वा उपस्थाप्य । प्रशान्तत्व

तादिति । भाषितम् व्यक्तमुक्तम् ॥ १२ ॥ स्वागतं त इति । अपराजितम् अविहतप्रभावम् ॥ १३ ॥ अचिन्त्येति । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसैव ब्रह्मर्षित्वं प्राप्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रूयतामिति । बलं क्षत्रबलम्, यथा यादृशं, वृत्तं तपोरूपम्, यथा यादृशम् ॥ १६–१९ ॥ अकारयत्-स्वार्थे णिः ॥ २०–२५ ॥

विशेषणाय पुनर्हरिणोपादानम् । अब्भक्षैः अम्मात्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः । वालखिल्याः ब्रह्मणो वालजा ऋषयः । वैखानसास्तन्नखजाः, " ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्याः " इति श्रुतेः । वसिष्ठाश्रमवैभववर्णनम् एवम्भूतेनापि सम्मानितो विश्वामित्र इति तस्य वैभव

नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् । आश्रमान् क्रमशो राम विचरन्नाजगाम ह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसुमाकुलम् । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसङ्कीर्णं देवर्षिगणसेवितम् । तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा । फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः । अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् । ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः । प्रणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ १ ॥
स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना । आसनं चास्य भगवान् वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥

कथनार्थम् ॥ २१-२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या० एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥
विश्वामित्रसम्मानं द्विपञ्चाशे—स दृष्ट्वेत्यादि । वसिष्ठं दृष्ट्वा, प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ स्वागतमिति । उक्तः ऊचे । व्यादिदेश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥

अब्भक्षैरिति। अप एव भक्षयन्तीत्यब्भक्षाः, भक्ष्यस्थाने अपामेव स्वीकारात् । आहारान्तरनिवृत्तिरर्थाद्गम्यते । दान्तैर्नियतमनस्कैः । वालखिल्यैः वालखिल्याख्यैः । वैखानसैः वानप्रस्थविशेषैः । जयतां शूराणाम् ॥ २६-२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० बालकाण्डव्याख्यायामेकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥ स इति । प्रणतः कृतप्रणामः ॥ १ ॥ स्वागतमिति । व्यादिदेश ह आज्ञापयति स्म ॥ २-४ ॥

उपविष्टायेत्यादिचत्वारः। फलमूलमिति "जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवत्त्वम्। राजसत्तमं प्रतीतिशेषः॥ ३–६॥ कच्चिदित्यादित्रयः। कच्चिदिति कामप्रवेदनेऽव्ययम् " कच्चित्कामप्रवेदने " इत्यमरः। तव कुशलं ममेप्सितमित्यमुमर्थं द्योतयति। राजवृत्तेन चतुर्विधेन उपलक्षितः। यथाहुः–" न्यायेनार्जनमर्थस्य

उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते। यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥३॥ प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमः। तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्य्यपृच्छत ॥४॥ विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा। सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः। पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन् कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन्। प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्ते सम्भृता भृत्याः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने। कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परन्तप। कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे तवानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत्। विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥ कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाश्शुभाः। मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥११॥ ततो वसिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन। विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव॥१२॥

वर्द्धनं पालनं तथा। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्॥" इति। सम्भृताः पोषिताः, तिष्ठन्तीतिशेषः। बलेषु चतुरङ्गबलेषु। कोशेषु अर्थसमूहेषु। पुत्रपौत्र इति गवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वम् ॥७–९॥ सर्वत्रेति। सर्वत्र वसिष्ठपृष्टसर्वविषयइत्यर्थः। वसिष्ठं धनिकम् ॥१०॥ कृत्वेति। ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः। प्रीयेतां अप्रीणयताम् ॥ ११ ॥ तत इत्यादित्रयः। प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः। सम्प्रतीच्छ प्रतिगृहाण। उद्यतां चिकीर्षि

वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रम्, न तु विना पुष्पं फलवन्त एतद्विषयेऽपि कुशलं पर्यपृच्छत। सर्वत्र तत्पृष्टसर्वविषये ॥ ५ ॥ जपतां तपस्विनाम् ॥ ६ ॥ कच्चिदिति। कच्चिदित्यव्ययं कामप्रवेदनपरम् तव कुशलं ममेप्सितमित्यमुमर्थं द्योतयति। राजवृत्तेन चतुर्विधेन। यथाहुः–" न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा। सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्" इति। सम्भृताः तोषिताः। बले चतुरङ्गबले। कोशे अर्थसमूहे ॥ ७–९ ॥ सर्वत्रेति। 'वसिष्ठं विनयान्वितम' इत्यत्र वसिष्ठमतिशयेन वसुमन्तम्, तपोधनसमृद्धमिति यावत्। यद्वा वसिष्ठशब्दो वरिष्ठवचनः ॥ १० ॥ कृत्वेति। कथा अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः. परस्परं प्रीयेतां प्रीणयतः स्म ॥ ११ ॥ तत इति। प्रहसन्निव अयं महानतिथिर्लब्ध इति हर्षेण ॥ १२ ॥

ताम् ॥ १२–१४ ॥ एवमिति त्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यं करिष्यामीत्यनेन वचनेन । आतिथ्यं कृतं तवाश्रमे यद्विद्यते तेन फलमूलेन सुपूजितः इत्यन्वयः । पूजार्हेण त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्वर्थीयाजन्तः ॥ १५–१७ ॥ एवं ब्रुवन्तमिति द्वौ । पुनः न्यमन्त्रयत भोजनार्थं प्रार्थनमकरोत् ।

आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल । तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं सम्प्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥ सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् । राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥१४॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः । कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियवाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥ फलमूलेन भगवन् विद्यते यत्तवाश्रमे । पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥ सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः । गमिष्यामि नमस्तेऽस्तु मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥१७॥ एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि । न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥१८॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह । यथाप्रियं भगवतस्तथास्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । आजुहाव ततः प्रीतः कल्माषीं धूतकल्मषः ॥ २० ॥ एह्येहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम । सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् । भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥२१॥ यस्ययस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् । तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥

पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्त्रयतेत्यनुषज्यते । बहुशः प्रत्युत्तरेऽपि पुनःपुनर्न्यमन्त्रयतेत्यर्थः । गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैव विवरणं यथेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमिति । कल्माषीं चित्रवर्णां, शबलामिति यावत् । "चित्रं किर्मीरकल्माष–" इत्यमरः ॥ २० ॥ एहीति सार्द्धश्लोकः । सबलस्यास्य राजर्षेः सत्कारं कर्तुं व्यवसितोऽस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातं सम्पादय ॥ २१ ॥ यस्येति । षड्रसेषु यद्यस्ययस्य संप्रतीच्छ अङ्गीकुरु ॥ १३ ॥ उद्यतां चिकीर्षिताम् ॥ १४ ॥ एवमिति । प्रियवाक्येनातिथ्यं कृतम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ मैत्रेण स्नेहयुक्तेन ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवन्तमिति । न्यमन्त्रयत भोजनार्थं नियमनं कृतवान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमुक्त इति । कल्माषीं चित्रवर्णाम् होमधेनुम् ॥ २० ॥ एहीति । सबलस्येति राजर्षेस्सत्कारं कर्तुं व्यवसितः उद्युक्तः । मे मम कृते । संविधत्स्व तदुपयोगिपदार्थजातं संपादय ॥ २१ ॥ यस्ययस्येत्यादि । षड्रसेषु मधुरादिषु । यद्यस्ययस्याभिपूजितम्

मुनिभाव०–कृतमित्यब्रवीद्राजा इत्यत्र तु कृतमित्येतत्पदं राजपदादुपरि वाक्यादौ निवेश्यम् । वसिष्ठेनैवमुक्तो महामतिः विश्वामित्रो राजा । कृतं वाक्येन मे पूजा त्वया कृतैवेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥

अभिपूजितम् अभिमतम् । तसर्त्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः । " अर्थे कृते च तादर्थ्ये निपातद्वयमव्ययम् " इतिनिघण्टुः ॥ २२ ॥ रसेनेति । रसेन रसायनभेदेन, अन्नेन भक्ष्येण शष्कुलीलाजादिना, पानेन पेयेन पानकरसादिना, लेह्यचोष्येण लेह्येन जिह्वास्वाद्येन क्षौद्रादिना, चोष्येण अधरपुटग्राह्येण दध्यादिना च समन्वितम् । " सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति " इत्येकवद्भावः । अन्नानां शाल्यन्नादीनाम् । निचयं राशिम् ।

रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् । अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन । विदधे कामधुक्कामान् यस्ययस्य यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षून् मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च वरासवान् । पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ २ ॥
उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः । मृष्टान्नानि च सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥

अनेन भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयस्वाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारा दर्शिताः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ कामधेनुप्रार्थनं त्रिपञ्चाशे–एवमुक्तेत्यादि । यस्ययस्य यथेप्सितं तथा कामान् कांक्षितान् विदधे ॥ १ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति–इक्षूनित्यादि । मधूनिति पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः । " मैरेयमासवो धात्रीधातकीगुडवारिभिः " इति वैजयन्ती । अत्र कृतमिति शेषः । पानानि पानकादीनि, भक्ष्यान् अपूपविशेषान्, उच्चावचान् नानाप्रकारान् । "उच्चावचं नैकभेदम्" इत्यमरः । विदध इत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ उष्णेति । आसन्निति शेषः । मृष्टान्नानि इष्टान्नानि, पायसभेदा इति यावत् ॥ ३ ॥

अभिमतं तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्ष प्रवर्षस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ रसेनेति । रसेन रसवता अन्नेन भक्ष्येण शष्कुल्यादिना, पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्येन जिह्वास्वाद्येन क्षौद्रादिना । चोष्येण अधरपुटग्राह्येण दध्यादिना । अन्नानां निचयं शाल्यन्नाज्यादिभोज्यसमूहम् । सर्वमुच्चावचम् । शबले इति धेनुसम्बोधनम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ एवमिति । यस्य यस्य यथा यथेप्सितम्, तथा तथा कामान् कांक्षितान् विदधे निर्ममे ॥ १ ॥ इक्षूनिति । उच्चावचान् अनेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णेति । उष्णाढ्यस्य उष्णस्पर्शवतः ।

नानेति । नानाविधाः स्वादवो रुच्या रसाः माधुर्यादयो येषां तेषाम् । षाडवाः षड्रसविकृताः भक्ष्यविशेषाः । शैषिकोऽण् । तेषां पूर्णानि तैः पूर्णानीत्यर्थः । "पूरणगुण-"इत्यादिना तृतीयार्थे षष्ठी । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यासन्निति शेषः ॥ ४ ॥ सर्वमिति । पूर्वमेव हृष्टपुष्टजनायुतं विश्वामित्रबलं सर्वं सुसन्तुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । हृष्टः आदरेण, पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ सामात्य इति । अमात्याः कर्मणि सहायाः ।

नानास्वादुरसानां च षाडवानां तथैव च । भाजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् । विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनातितर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोऽपि राजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाभवत् । सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा । युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन् पूजार्हेण सुसत्कृतः । श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥ रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः । तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् वसिष्ठो मुनिसत्तमः । विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥ नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् । राजन् दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा ॥ १२ ॥

मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजित इति । पूजार्हेण अस्मदादिभिरिति शेषः । पूजितः बहूकृतः । सुसत्कृतः आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ८ ॥ गवामिति । शतसहस्रेण निष्क्रयभूतेन । अर्द्धम् ॥ ९ ॥ रत्नं हीति । हि यस्मात् एतत् रत्नं स्वजातिश्रेष्ठम् । "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि" इत्यमरः । यतः पार्थिवो रत्नहारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः ममैषा मे देहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादि षट् । परित्यागं विश्लेषम् प्राप्तुं नार्हा । आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव । मह्यं

मृष्टान्नानि इष्टान्नानि ॥ ३ ॥ नानेति । नानाविधाः स्वादवो रुच्या रसा माधुर्यादयो येषां तेषां षाडवानां षड्रसकृतभक्ष्यविशेषाणां संपूर्णानि । तैः पूर्णानीत्यर्थः । गौडानि गुडकृतानि । उष्णाढ्यस्येत्यादिना गौडानि च सहस्रशः इत्यन्तस्य अभूवन्नित्यध्याहृतक्रिययान्वयः ॥ ४ ॥ सर्वमिति । पुष्टजनायुतं पुष्टजनाश्रितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्र इति । तुष्टः आदरेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ सामात्य इति । सामात्यः-अमात्याः कर्मसहायाः । पूजितः बहूकृतः ॥ ७ ॥ पूजित इति । सुसत्कृतः आतिथ्येन सत्कृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रत्नं हीत्यादि । यस्मादेतद्रत्नं यतः पार्थिवो रत्नहारी तस्माच्छबलां देहि । धर्मतो न्यायतः । एषा मम मदीया ॥ १० ॥ एवमिति । परित्यागं विश्लेषं प्राप्तुं नार्हा, आत्मवतः मनस्विनः । कीर्तिरिव शबला मह्यं मम । शाश्वती नित्यसम्बन्धा ॥ ११-१३ ॥

मम। शबला शाश्वती नित्यसम्बन्धा ॥११-१२॥ हव्यं देवार्थम् । कव्यं पित्रर्थम् । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रम् । अग्निहोत्रं सायं प्रातःकर्तव्यो होमविशेषः । बलिः भूतबलिः । होमः दर्शपूर्णमासादिः। एतत्सर्वम् अस्यां आयत्तम् एतदधीनम्॥१४॥स्वाहाकारः स्वाहेति मन्त्रः, वषट्कारो वषडिति मन्त्रः। विविधाः विद्याः वेदाद्याश्च अस्यामायत्ताः । एतत्पयआदिप्राशनेन चित्तशुद्धेः प्राणतृप्तेर्देहबलादेश्च साध्यत्वात्तदेकमूलत्वम् । अत्रार्थे न संशयः ॥१५॥ सत्येन

न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम । शाश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥ अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च । आयत्तमग्निहोत्रं च बलिर्होमस्तथैव च ॥ १४ ॥ स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा । आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥१५॥ सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा । कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥१६॥ वसिष्ठेनैमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः । संरब्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥ हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान् सुवर्णाङ्कुशभूषितान् । ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश॥ १८ ॥ हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् । ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥

वदामीत्यर्थः । कारणैरुक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनेति । संरब्धतरम् अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तम् ॥१७॥ हैरण्येति । हैरण्यानि हिरण्मयानि कक्ष्या ग्रैवेयाणि येषां ते। कक्ष्या मध्यबन्धनार्था रज्जुः । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इत्यमरः । ग्रैवेयाणि ग्रीवाबन्धनरज्जवः । "ग्रीवाभ्योऽण् च" इति चाङ्ढञ् । सहस्राणीत्यस्य पुँल्लिङ्गविशेषणमार्षम् ॥ १८ ॥ हैरण्यानामिति । चतुर्युजां चतुर्भिरश्वैर्युक्तानाम् । गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्न

अस्यामित्यादि । हव्यं देवार्थम् । कव्यं पित्रर्थम् । प्राणयात्रा प्राणधृतिः । अग्निहोत्रं प्रतिदिनं सायंप्रातः कर्तव्यो होमविशेषः । बलिः भूतबलिः । होमो दर्शपूर्णमासादिः, एतत्सर्वमस्यामायत्तमेतदधीनम् ॥१४॥ स्वाहाकार इत्यादि । स्वाहाकारः स्वाहेति मन्त्रः । वषट्कारः वषडिति मंत्रः । विविधा विद्या वेदत्रयी । दधिपयःप्रभृतीनां हव्य कव्यादीनां तत्साध्यकर्मणां तद्विनियुक्तमंत्राणां च संभवादेतदधीनत्वम् । अत्रार्थे न संशयः सत्येन वदामीतिशेषः । बहुभिरुक्तैरनुक्तैश्च ॥ १५ ॥१६॥ वसिष्ठेनेति । संरब्धतरम् अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तम् ॥ १७ ॥ हैरण्यकक्ष्येत्यादि । सहस्रशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वान्न सामानाधिकरण्यविरोधः । हैरण्याः हिरण्मयाः कक्ष्याः मध्यबन्धनार्था रज्जुविशेषाः । ग्रैवेयाः ग्रीवाबन्धनरज्जवश्च येषां ते तथोक्ताः । कुञ्जराणां कुञ्जरान ॥ १८ ॥ हैरण्यानामिति । चतुर्युजाम्–चतुर्भिरश्वैर्युक्तानाम् ।

पुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ हयानामिति । देशाः काम्भोजबाह्लीकादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानाम् " गन्धर्वकुलजातस्त्वम् " इति पुराणवचनात् ॥ २० ॥ नानेति । नानावर्णैः विभक्तानामन्योन्यविलक्षणानाम् ॥ २१ ॥ यावदिति । यावत्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणं सर्वं ददामि ॥ २२ ॥ एवमिति । हे राजन् ! शबलां न दास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्यादित्रयम् । अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्रलापेन, भवत इति शेषः ।

हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् । सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥ नानावर्णविभक्तानां वयःस्थानां तथैव च । ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥ यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम । तावद्ददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु भगवान् विश्वामित्रेण धीमता । न दास्यामीति शबलां प्राह राजन् कथंचन ॥ २३ ॥ एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् । एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥ दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः । एतदेव हि मे राजन् विविधाश्च क्रियास्तथा ॥२५॥ अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः । बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

कामान् दोग्धुं शीलमस्त्यस्या इति कामदोहिनीम् । " सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये " इति णिनिः ॥ २४–२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अश्वानां सङ्ख्यानियमार्थं चतुर्युजामितिविशेषणम् । किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥१९॥ हयानामिति । देशजातानाम्–देशः काम्भोजबाह्लीकादिः । कुलजातानाम् गन्धर्वकुलजातानाम् " गन्धर्वकुलजातस्त्वम् " इति पुराणवचनात् ॥२०–२२॥ एवमिति । हे राजन् ! शबलां न दास्यामीति माहेत्यन्वयः ॥२३॥ एतत् शबलारूपं वस्तु ॥ २४ ॥ आप्तदक्षिणा इत्यनेन हव्यादिवद्दक्षिणाप्येतदधीनेति सूचितम् ॥ २५ ॥ क्रियास्तथेत्यस्यैव विवरणम्–अदोमूला इति । सर्वथा दानाभावे हेतुगर्भविशेषणम् । कामदोहिनीम् इच्छाविषयदोहनशीलाम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० बालकाण्ड० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥

अथ बलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसृष्टिश्चतुःपञ्चाशे—कामधेनुमित्यादिदशकम् ॥ १॥२ ॥ ह्रियेयम्, कर्मणि संप्रश्ने लिङ् । कथमपि ह्रियेयमित्यर्थः । भृशदुःखिता भृशं दुःखिता । वृत्तिविषये मकारलोपो भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥३–५ ॥ क्रोशन्ती आर्तस्वरं कुर्वन्ती ॥६॥ राजभृताः राज

कामधेनुं वसिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः । तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोऽन्वकर्षत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना । दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना । याऽहं राजभटैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३॥ किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः । यन्मामनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ निर्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन । जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ५ ॥ शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् । वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ६ ॥ भगवन् किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत । यस्माद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् । शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ८॥ न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया । एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ ९ ॥ न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः । बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ १० ॥

भटाः । त्वत्सकाशतः त्वत्समीपतः ॥७॥८॥ मत्तः मत्सकाशात् ॥९॥ मह्यं मम । तर्हि तपोबलेन किमिति न दण्ड्यते ? तत्राह राजा त्वद्य विशेषत इति ।

कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत् । अन्वकर्षत बलात्कारेण नीतवान् ॥ १॥ परित्यक्तेति । राजभटैः राजभृत्यैः । ह्रियेयम् अपह्रिये ॥ २ ॥ ३ ॥ किमिति । भक्ताम् अनुरक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शबलेति । क्रोशन्ती आर्तस्वरं कुर्वन्ती । अभितः अभिमुखम् ॥६–८॥ नेति । मत्तः मत्सकाशात् बलान्नयत इति संबन्धः ॥ ९ ॥ नहीत्यादि । मह्यं मम तुल्यं बलं न, तर्हि तपोबलेन किमिति न दण्ड्यते ? तत्राह–राजा त्वद्य विशेषत इति । राजा तपोबलेन न दण्ड्य इति भावः । तदुक्तं

---

१ धार्मिकः । इति सा चिन्तयित्वा तु विनिश्वस्य पुनः पुनः । इत्यधिकः पाठः । २ वसिष्ठस्याभितः । इति तीर्थीयपाठः ।

राजा तपोबलेन न दण्ड्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ इयमित्यादि पञ्च । सवाजिरथसङ्कुला वाजिसहितरथैस्सङ्कुला । तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः । त्वद्ब्रह्मबलेन त्वन्मन्त्रबलेन सम्भृतां संवर्द्धितप्रभावाम् ॥ ११–१५ ॥ इत्युक्त इत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ बलं सैन्यम् ।

इयमक्षौहिणी पूर्णा सवाजिरथसङ्कुला । हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ ११ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् । वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम् ॥ १२ ॥ न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः । ब्रह्मन् ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १३ ॥ अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः । विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १४ ॥ नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम् । तस्य दर्पबलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १५ ॥ इत्युक्तस्तु तया राम वसिष्ठस्तु महायशाः । सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः सासृजत्तदा ॥ १७ ॥ तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पप्लवाः शतशो नृप । नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः । स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः । पप्लवान् नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रार्दितान् दृष्ट्वा पप्लवान् शतशस्तदा । भूय एवासृजत्कोपाच्छकान् यवनमिश्रितान् ॥ २० ॥ तैरासीत्संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः । प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २१ ॥

हुम्भारवः पशूनां हुम्भाशब्दः । उत्सृष्टाः निर्मिताः पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः । पश्यत इत्यनादरे षष्ठी ॥ १८ ॥ विस्फारितं विवृतम् ॥ १९ ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २० ॥ हेमकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चम्पकपरः, तस्य कनकाह्वयत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २१ ॥

किष्किन्धाकाण्डे–" दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षेपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥" इति ॥१०॥ इयमिति । हस्तिध्वजाः हस्तिषु स्थिताः ध्वजाः तैः समाकीर्णा ॥११॥ एवमिति । विनीतवत्-विनीता ॥१२॥ नेति । क्षत्रियस्य बलं न बलम् अल्पबलमाहुः । ब्रह्मन्नित्यादि । ब्रह्मबलं क्षत्रात् क्षत्रियबलात्, बलवत्तरम् अधिकतरम् ॥१३॥ अप्रमेयमिति । तुभ्यं तव बलम् । विश्वामित्रो महावीर्योऽपि, त्वया त्वत्तः न बलवान् ॥ १४ ॥ नियुङ्क्ष्वेति । ब्रह्मबलेन संभृताम् वर्धितप्रभावाम् ॥ १५–१७ ॥ तस्या इति । हुम्भारवोत्सृष्टाः हुम्भारवाः

पट्टिशः असिविशेषः ॥ २२॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥५४॥
अथ पुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वं विश्वामित्रेण वसिष्ठाश्रमसंरोधः पञ्चपञ्चाशे–ततस्तानित्यादि । हे कामधुक् ! योगतः योगमहिम्ना, तिरश्चोऽपि ब्रह्मप्रसादाद्योग

दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः । निर्दग्धं तद्बलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥२२॥ ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह । तैस्तैर्यवनकाम्भोजाः पप्लवाश्चाकुलीकृताः ॥२३॥ इत्यार्षे० बालकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥
ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् । वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः ॥ १ ॥ तस्या हुम्भारवाज्जाताः काम्भोजा रविसन्निभाः । ऊधसस्त्वथ सञ्जाताः पप्लवाः शस्त्रपाणयः ॥२॥ योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकास्तथा । रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तैर्निषूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् । सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना । विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् । अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धं वसिष्ठं जपतां वरम् ॥ ५ ॥ हुङ्कारेणैव तान् सर्वान् ददाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥ ते साश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना । भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतास्तदा ॥ ७ ॥

शक्तिरस्तीति ज्ञेयम्॥१॥तस्या इत्यादि +चत्वारः । ऊधसः स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥३॥४॥ दृष्ट्वेत्यादिपद् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्य सर्वविनाशमूलत्वात् इति भावः । जपतां वरम् इति हुङ्कारेण निरासे हेतुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिवदुपसर्गे तृतीया ॥ ७॥८॥

गवामनुकरणशब्दास्तैरुत्सृष्टाः निर्मिताः। पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः॥१८–२३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां० बालकाण्डव्याख्यायां चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ तत इति । आकुलान् पलायमानान् । हे कामधुक् ! योगतः योगमहिम्ना ॥ १–३ ॥ विश्वामित्रस्य सर्वम् तत्सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रसुतानां शतम् ऋषिरेव धेनोर्बलमतोऽयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमभ्यधावत् ॥ ५ ॥ हुङ्कारेण तपोबलसंभृतेन, क्षत्रियत्वेपि पृथिवीपतित्वाभावात्तद्वधे

+ अनेन व्याख्यानेन श्लोकचतुष्टयसद्भावः प्रतीयते, उपलभ्यन्ते तु त्रय एव श्लोकाः । अन्योऽपि गवेषणीयः ।

निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः । उरग इव निःशक्तिरिति शेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ निर्वेदं दुःखम् ॥ १० ॥ स इत्यादिचत्वारः । एकमवशिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्यं कर्तुम् । पृथिवीं क्षत्रधर्म्मेण पालयेत्यन्वयः ॥११॥१२॥ दर्शयामास आत्मानमिति शेषः ॥१३॥१४॥ एवमित्यादिचत्वारः॥१५॥

दृष्ट्वा विनाशितान् पुत्रान् बलं च सुमहायशाः । सव्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥८॥ समुद्र इव निर्वेगो भग्नदंष्ट्र इवोरगः । उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः । हतदर्प्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥ स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च । पृथिवीं क्षत्रधर्म्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥ स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किन्नरोरगसेवितम् । महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः । दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महाबलम् ॥ १३ ॥ किमर्थं तप्यसे राजन् ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् । वरदोऽस्मि वरो यस्ते कांक्षितः सोऽभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महातपाः । प्रणिपत्य महादेवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ । साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥१६॥ यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु । गन्धर्वयक्षरक्षस्सु प्रतिभान्तु ममानघ । तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः । दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥

साङ्गोपाङ्गोपनिषद इत्यकारान्तत्वमार्षम् । अङ्गं सन्निपत्योपकारम् । उपाङ्गं आराදुपकारकम् । उपनिषत् रहस्यमन्त्रः । सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः । प्रतिभान्तु तानीति शेषः । ममेप्सितं अन्यदपीति शेषः ॥ १६–१८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्ण इति क्षत्रियत्वादिदर्पयुक्तः । विशेषास्त्रलाभा

अल्पप्रायश्चित्तम्, आततायित्वाच्चेति भावः ॥६–८॥ समुद्र इति । उपरक्तः राहुग्रस्तः॥९॥ हतेति । निर्वेदं चतुरङ्गबले निष्फलत्वबुद्धिम् ॥१०॥ सपुत्रमिति । एकमवशिष्टम् । क्षत्रधर्मेण पृथिवीं पालयेति, अन्यथा अहमिव भविष्यतीत्याशयः । राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्य ॥११॥१२॥ केनचिदिति । दर्शयामास, आत्मानमिति शेषः ॥१३–१५॥ यदिति । अङ्गं करणम् । उपाङ्गं तदनुग्राहकम् । उपनिषत् वेदान्तः । रहस्यमुपदेशगम्यार्थः । समासान्तः ऋषिप्रयोगतो वेदितव्यः ॥१६–१८॥ प्राप्येति ।

.ानीं दर्पपूर्णोऽभूदित्यर्थः॥१९॥२०॥ यैरस्त्रैः। अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥२१॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानम् ॥२२॥ भयात् भयदादस्त्रात्।नानादिग्भ्यः इति .त्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी। नानादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इति वा। आश्रमपदं वनम्। शून्यं निस्तरुगुलमम्। इरिणम् ऊषरम्॥२३॥२४॥ वसिष्ठे रक्षके

विवर्द्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि । हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः । यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः । दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तथैव मृगपक्षिणः । विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः । मुहूर्तमिव निःशब्दमासी दिरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतो वै वसिष्ठस्य माभैरिति मुहुर्मुहुः । नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः॥२५॥ एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः । विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमं चिरसंवृद्धं यद्विनाशितवानसि। दुराचारोऽसि तन्मूढ तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः । विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥२८॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

विद्यमाने कुतो विद्रवन्तीत्यत्राह–वदत इति। भावलक्षणे षष्ठी अनादरे वा। गाधेयं नाशयामि मा भैरिति वदतो वसिष्ठस्य वचनमनादृत्य विद्रवन्तीति पूर्वेणान्वयः ॥२५॥ एवमित्यादित्रयः। उक्त्वा स्वानिति शेषः ॥२६॥ न भविष्यसि नशिष्यसीति यावत्। उद्यम्य तस्थाविति शेषः ॥ २७॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

पूर्वमेव दर्पयुक्तः तदानीं दर्पपूर्णोऽभवत् ॥ १९ ॥ २० ॥ तत इति। यैरस्त्रैरस्त्रतेजसा स्वकीयतेजसा च निर्दग्धं तानि मुमोचेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानम् ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्येति। भयाद्भयजनकास्त्रात्, नानादिग्भ्यः नानादिशः, व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी। इरिणसंनिभम् ऊषरस्थानसंनिभम्, निस्तम्बगुल्मवदित्यर्थः ॥२३॥२४॥ वदतो वसिष्ठस्येति भावलक्षणे षष्ठी ॥ २५–२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व०बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

अथ सर्वास्त्रबलसम्पूर्णक्षत्रवीर्यादपि ब्रह्मबलं बलीयइत्याह षट्पञ्चाशे–एवमुक्त इत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भयजननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः । ब्रह्मदण्डमिति । ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणं दण्डम् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्षत्रियाधम ! ते दर्पं तव शस्त्रस्य दर्पं च नाशयामीत्यन्वयः । क्षत्रिय

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः । आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डं समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् । वसिष्ठो भगवान् क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्म्येष यद्बलं तद्विदर्शय । नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥ क्व च ते क्षत्रियबलं क्व च ब्रह्मबलं महत् । पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् । ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाम्भसा ॥ ५ ॥ वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा । ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥ मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा । जृम्भणं मादनं चैव सन्तापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् । ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥ पैनाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रे अशनी उभे । दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥ धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च । वायव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा । वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कापालमथ कङ्कणम् । एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ १२ ॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १३ ॥ तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान् गाधिनन्दनः ॥ १५ ॥ तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः । देवर्षयश्च सम्भ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १६ ॥

पांसनेत्यनन्तरं वसिष्ठोऽब्रवीदिति अनुकृष्यते ॥३–१२॥ वसिष्ठे जपतां श्रेष्ठ इत्यनेन जपवैभवमिदं ग्रसनमिति द्योतितम् । तत् अस्त्रक्षेपणम् । अद्भुतमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १३ ॥ अद्भुतमेवाह–तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥१४॥१५॥ सम्भ्रान्ता आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥

एवमुक्त इति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो इति । क्षत्रबन्धो क्षत्रियाधम ! क्षत्रियपांसनेत्यतः परमब्रवीदित्यनुकृष्यते ॥ ३–१६ ॥

समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १७ ॥ ब्राह्मेण तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यासजनिततेजसा । उपबृंहितेन ब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र ग्रासक्रियायां न दण्डस्यान्वयः । पुत्रै र्गर्दभी भारं वहतीतिवत् । अतो न वक्ष्यमाणेन विरोधः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यस्य मोहनं भयान्मूर्च्छाजनकम् । रौद्रं स्मरणेऽपि भयङ्करम् । सुदारुणं दुर्द

त्रैलोक्यमासीत् सन्त्रस्तं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १७ ॥ तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा । वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १८ ॥ ब्रह्मास्त्रं ग्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः । त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत् सुदारुणम् ॥ १९ ॥ रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः । मरीच्य इव निष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ २० ॥ प्राज्वलद् ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः । विधूम इव कालाग्निर्यमदण्ड इवापरः ॥ २१ ॥ ततोऽस्तुवन् मुनिगणा वसिष्ठं जपतां वरम् । अमोघं ते बलं ब्रह्मन् तेजो धारय तेजसा ॥ २२ ॥ निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन् विश्वामित्रो महातपाः । प्रसीद जपतां श्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ २४ ॥ विश्वामित्रोऽपि निकृतो विनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम् । एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २६ ॥

र्शम् ॥ १९ ॥ एतदेवाह–रोमेति । अग्नेरिव मरीच्यो विस्फुलिङ्गा निष्पेतुरिति योजना ॥ २० ॥ दण्डश्च प्राज्वलत्, पूर्वास्त्रग्रासेनेतिशेषः ॥ २१ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धारय उपशमय ॥ २२ ॥ २३ ॥ शमं कोपशान्तिम् ॥ २४ ॥ निकृतः अपकृतः । तिरस्कृत इति यावत् ॥२५॥ धिगिति । क्षत्रियबलं बलं धिक् निन्द्यं बलमित्यर्थः । " धिगुपर्यादिषु " इतिद्वितीया । ब्रह्मतेजसः ब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलम्, तदेव प्रशस्तमिति

त्रैलोक्यमिति । समुदीरिते प्रयुक्ते ॥ १७–१९ ॥ रोमकूपेष्विति । अग्नेरिव वसिष्ठस्य रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यो मरीच्यो ज्वालाः निष्पेतुः निश्चक्रमुः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति । तेजो धारय । तेजसेति । तेजो ब्रह्मास्त्रतेजः, तेजसा स्वमहिम्ना धारय उपशमय ॥२२–२४॥ विश्वामित्र इति । विनिकृतः परिभूतः ॥२५॥ धिग्बलमिति ।

यावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रभिन्नानि ॥ २६ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकम् । प्रसन्नेन्द्रियमानसः परित्यक्तक्षत्ररोष इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ एवं पशुपतिवितीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैघट्यदर्शनेन रुद्रस्यापरत्वमुपपादितम् । अथ पूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्तदुर्लभत्वं दर्शयति नवभिः सर्गैः । तत्र त्रिशङ्कुशरणागत्यनुगुणशक्तिमत्त्वं दर्शयति सप्त

तदेतत् समवेक्ष्याहं प्रसन्नेन्द्रियमानसः । तपो महत् समास्थास्ये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ततः सन्तप्तहृदयः स्मरन् निग्रहमात्मनः । विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥ स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव । तताप परमं घोरं विश्वामित्रो महत्तपः[1] ॥ २ ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः । हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥ जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज । अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विद्महे ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः । त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥

पञ्चाशे–ततः सन्तप्तहृदय इत्यादि, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । महात्मना वसिष्ठेन । कृतवैरः अनेनास्य तपोनाशमूलं दर्शितम् । ब्रह्मविदपचारो हि सर्वश्रेयो विनाशकः । दक्षिणां शरावत्यपेक्षया । महिष्येत्यनेन भावियाजकत्वानुगुणगार्हस्थ्यं दर्शितम् । महत्तपः परमं यथातथा तताप्रेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिं दर्शयति–अथेति ॥ ३ ॥ अत एव तपसो मन्दफलत्वं दर्शयति–पूर्ण इति ॥४॥ जिता इति । विद्महे आर्षमात्मनेपदम् ॥५॥ एव

क्षत्रियबलं धिक् निन्द्यमित्यर्थः । ब्रह्मतेजोबलं बलम्, प्रशस्तं बलमिति यावत् । ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यसंपादकम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ तत इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १ ॥ २ ॥ 'घोरं तपस्तताप' इत्युक्तम्, तदेवाह–फलमूलाशन इति ॥ ३–५ ॥ एवमुक्त्वेति । दैवतैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु स्वलोकं गतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ महत्तपः । फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः । इत्यधिकः ।

मित्यादि चत्वारः । ब्रह्मा ब्रह्मलोकं जगाम, त्रिविष्टपं देवा जग्मुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदैन्यः "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्ति मन्ये तपःफलम् । एतन्मात्रं मत्तपः फलं न भवति, ब्राह्मण्यस्यैव मदभिमतत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ परमं तपः पूर्वकृततपसोप्यतिशायितं तपः । परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्निति । विख्यातः, अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ तस्येति । सशरीरेण, आत्मनेतिशेषः । परमां गतिं

विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । दुःखेन महताविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ तपश्च सुमहत्तप्तं राजर्षिरिति मां विदुः । देवाः सर्षिगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥ एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महा तपाः । तपश्चकार काकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः । त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः ॥ १० ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव । गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥ स वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् । अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् । ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥ वासिष्ठा दीर्घतपस स्तपो यत्र हि तेपिरे । त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् । वसिष्ठपुत्रान् ददृशे तप्यमानान् यशस्विनः ॥ १४ ॥

स्वर्गमिति यावत् ॥ ११ ॥ स इति । चिन्तितम् सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं च न ऋषेरसामर्थ्यात्, नापि तादृशकर्मविधानाभावात्, "सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति" इतिश्रुतेः । किन्तु त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वकल्पवृत्त तज्ज्ञानादिति मन्तव्यम् । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यात इति । तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थम् ॥ १३ ॥ वासिष्ठा इति सार्धः ।

विश्वामित्र इति । समन्युः सदैन्यः ॥ ७–९ ॥ एतस्मिन्निति । त्रिशङ्कुरिति विख्यातः, य इति शेषः ॥ १० ॥ तस्येति । परमां गतिम्–सशरीरस्वर्गगमनम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यातः निराकृतः । तस्य वसिष्ठस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

विषम०—परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥

यत्र तेपिरे तत्र गत्वेति शेषः । शतं वासिष्ठानिति बह्वर्थे शतमिति निपातनात् सामानाधिकरण्यम् ॥ १४ ॥ स इति सार्द्धः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मानः सुमहात्मान इति व्यत्ययेन प्रथमा ॥ १५ ॥ शरणमिति । शरणं रक्षितारम् आगतः "शरणं गृहरक्षित्रोः" इतिवचनात् । रक्षित्रपेक्षया आगतोऽहम् । शरण्यान् शरणसमर्थान् । शरणं प्रपद्ये रक्षितॄन् प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्रत्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्यां

सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् । अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः। अब्रवीत्सुमहात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्यान् शरणागतः । प्रत्याख्यातोऽस्मि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥ यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् । ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो यथाहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः । गुरुपुत्रानृते सर्वान्नाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः । पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥ तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

चार्य एव गन्तव्य इत्यत्राह प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागतिस्तत्राह–यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानम् ॥ १७ ॥ शिरसेति सार्द्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः अवहिताः ॥ १८ ॥ प्रत्याख्यात इति । गुरुपुत्रानृते अन्यां कांचन गतिं यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । पुरोधाः पुरोहितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्द्धम् । तस्मात् वसिष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्यारक्षकत्वे भवन्त एव रक्षका इतिभावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

सोभिगम्येति । महात्मानः महात्मनः ॥ १५–१९ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । पुरोधाः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादिति । तस्माद्वसिष्ठादनन्तरं पश्चात ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलं दर्शयत्यष्टपञ्चाशे–ततस्त्रिशङ्कोरित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणम् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यात इति । शाखान्तरम् आश्रयान्तरम् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । न शक्यं त्वया इक्ष्वाकुणेति शेषः । सत्यवादिनः, तस्येति शेषः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति । यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिश इति । बालिशः

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः । न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः । तं वयं वै समाहर्तुं क्रतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥ अवमानं च तत्कर्तुं तस्य शक्ष्यामहे कथम् ॥ ६ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥ ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् । शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम्[1] ॥ १० ॥ अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः । चित्यमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ ११ ॥

मूर्खः "मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्द्धम् । तत् असाध्यार्थसाधनरूपम् ॥ ६ ॥ तेषामिति द्वौ । अन्यां गतिं याजकान्तरम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऋषीति । घोराभिसंहितं साक्षात्कुलगुरुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्य पुरोहितान्तराश्रयणरूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ एवमित्यर्द्धम् ॥ १० ॥ अत्र चण्डालत्वं न तत्सादृश्यमात्रम्, किन्तु क्षत्रियत्वप्रहाणेन चण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजातेः

तत इति । क्रोधसमन्वितमित्येतदृषिपुत्रशतविशेषणम् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यात इति । शाखान्तरम् अवलम्बान्तरम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अशक्यमिति चोवाच यं क्रतुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिश इति । त्रैलोक्यस्यापि त्रिष्वपि लोकेषु ॥ ५–८ ॥ ऋषिपुत्रा इति । घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसंयुक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥ परुषः

१ स्वमाश्रमम् । तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशमृषिपुत्रस्य भाषितम् । प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

कर्ममूलत्वेन तदपाये तदपायादित्याह—अथेत्यादि सार्द्धः । चण्डालतां गतः, वक्षःस्थं यज्ञोपवीतमेव वर्ध्यासीदित्यर्थः । नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीताम्बर मेव चण्डालार्हनीलवस्त्रं जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वं स्थितराजतेज एव नीलवर्णोऽभवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । परुषः रूक्षाङ्गः । ध्वस्तमूर्द्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यमाल्यानुलेपः चिता श्मशानम्, तत्र भवं चित्यं तादृशं माल्यम् अनुलेपः चिताभस्मरूपोऽङ्गरागश्च यस्य स तथा । आयसाभरणः

तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् । प्राद्रवन् सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ १२ ॥ एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् । दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् । चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १४ ॥ कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः । इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १५ ॥ किमागमनकार्यं ते राजपुत्र महाबल । अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १६ ॥ अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १८ ॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्य दर्शनम् । मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ १९ ॥

अयोविकाराभरणः ॥ ११ ॥ तमिति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥ एक इति । परमात्मवान् परमधृतिमान् भूत्वा । दह्यमानः, दुःखेनेतिशेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ वैरिणं जगाम ॥ १३ ॥ विश्वामित्र इति । विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितैहिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारुण्यादिति । स्ववंशावमानप्रकटनेन रामस्य कोपो भविष्यतीति सान्त्वयति—भद्रं त इति ॥ १५ ॥ किमिति । चण्डालतां गतः, केन हेतुनेतिशेषः ॥ १६ ॥ अथेति । आज्ञाय श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यात इति । तं कामं, यमुद्दिश्य गुर्वाद्युपासनं कृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनो हेतुविशेषः ॥ १८ ॥ कस्ते काम इत्यत्राह—सशरीर इति ।

रूक्षाकारः । ध्वस्तमूर्धजः-खर्वमूर्धजः । चित्यं चितार्हम् । आयसानि अयोमयानि आभरणानि यस्य ॥ ११ ॥ तमिति । त्यज्य त्यक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ विश्वामित्र इति । विफलीकृतं वसिष्ठवासिष्ठैर्विफलीकृतमनोरथम् ॥ १४-१७ ॥ प्रत्याख्यात इति । विपर्ययः जातिभ्रंशः ॥ १८ ॥ सशरीर इति । दर्शनं

सौम्येति सम्बुद्धिः। दर्शनं बुद्धिः। तच्च फलं क्रतुशतफलं सशरीरस्वर्गः ॥ १९ ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलं पापं मयि नास्तीत्याशयेनाह–अनृतमिति। यद्वा 'यज्ञोऽनृतेन क्षरति' इति वचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृतमपि मयि नास्तीत्याह। मे मया। क्षत्रधर्मेण तत्साक्षितयेत्यर्थः। कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्गतोपि ते पुरत इति शेषः ॥ २० ॥ यज्ञैरिति। पूर्वं सशरीरत्वसाधनक्रतुशतमुक्तम्, अत्र नित्यकर्मेति भिदा। यद्वा पूर्वं क्रतुशतम् इष्टम्, यष्टु

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन। कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शपे ॥ २० ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः। गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥२१॥ धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः। परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २२ ॥ दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम्। दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २३ ॥ तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकांक्षतः। कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २४ ॥ नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यः शरणमस्ति मे। दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

मुपक्रान्तमित्यर्थः। तच्च नावाप्यते तादृशक्रत्वनुष्ठानमनोरथो नावाप्यत इत्यर्थः। शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्तेन। शीलं सद्गुणः, वृत्तमाचारः ॥२१॥ धर्मे इति। प्रयतमानस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी। ममेतिशेषः ॥ २२॥ दैवमिति। अत इत्युपस्कार्यम्। दैवमत्र प्रारब्धफलमदृष्टम्। परं श्रेष्ठम्, पुरुषहिताहित प्रापकमित्यर्थः। पौरुषम् इदानीन्तनधर्मानुष्ठानम्। निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः। आक्रम्यते अभिभूयते। परमा गतिः, इतरतिर स्कारेणैहिकसुखदुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २३॥ तस्येति। प्रसादं दैवानुकूल्यम् ॥२४॥ नेति। गतिं शरणम्। वसिष्ठेन स्वयमाहूतश्चेत्किं करिष्यसी त्यत्राह–नान्यः शरणम् अस्तीति पुरुषकारेण त्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २५ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा०भूषणे० बाल० अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

सङ्कल्पम्। मयेति। तच्च फलं क्रतुशतफलम्। नावाप्यते न भुज्यते ॥ १९ ॥ अनृतमिति। "यज्ञोऽनृतेन क्षरति" इति वचनात् क्रतुशतनाशकत्वेनावगत मनृतमपि मयि नास्तीति भावः। मे मया कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्गतोऽपि ते पुरतः क्षत्रधर्मेण शपे ॥ २०–२२ ॥ दैवमिति। दैवं भागधेयम्। परमा गतिः प्रधान कारणम् ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामयणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्तद्भावनिवृत्तिरस्ति, नतु कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे–उक्तवाक्यमित्यादि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारि त्वान्न शास्त्रगम्यचण्डालभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यादि चत्वारः । यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान् । गमिष्यसि स्वर्गमितिशेषः । अनेनेत्यनेन ऋषि शापकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्यत्वेन जातिचण्डालताभावेन मत्तपोमहिमोपबृंहितयज्ञेन सशरीरः स्वर्गं गमिष्यसीति भावः । हस्तप्राप्तम् अनायासेन

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाक स्वागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते भविष्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥ अहमामन्त्रये सर्वान् महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाह्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ सर्वानृषिगणान् वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यसुहृदश्चैव सर्त्विजः सबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥ यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः । तत्सर्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥ ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥

सद्योलब्धम् । तत्र हेतुः यस्त्वमिति ॥ २–५ ॥ एवमिति सार्द्धः । शिष्यान् भृत्यान् ॥ ६ ॥ सर्वानिति । सुहृदः मत्सुहृदः शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ यदन्य इति । मद्वाक्यबलेन चोदितः आहूतः यः कश्चनान्यः अनादृतमुपेक्षारूपं चण्डालं याजयतीति निन्दारूपं वा, यद्वाक्यं ब्रूयात् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेन ममाख्येयम् ॥ ८ ॥ तस्येति द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः । ब्रह्मवादिनां वचनमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

उक्तवाक्यमिति ॥ १–३ ॥ गुरुशापकृतं गुरुशापेन कृतम् ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्यम् अनायासलभ्यम् ॥ ५–७ ॥ यदन्य इति । मद्वाक्यबलेन चोदितः आहूतः अन्योपि यः कश्चन मद्वचनमनादृतम् आदृतमादरः तद्रहितम् अखिलेन सर्वेणाप्युक्तम् । तत्सर्वमाख्येयम् ॥ ८–१० ॥

यदनादरवचनं मुनीनां तदपि वक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपि वदन्ति—श्रुत्वेत्यादिषट् । सर्वदेशेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति तदाख्यम् ऋषि मित्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ वासिष्ठं यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । उपसंहारे तथा दर्शनात् ॥ १२ ॥ क्षत्रियो याजको यस्येति । विप्रस्यैव याजनाधिकारात् चण्डालस्य याज्यत्वानधिकारात् तस्य सदसि देवता· कथं हविर्भोक्तारः । लुट् । ऋषयश्च कथ

श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्वदेशेषु चागच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥ वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥ क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥ अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

मिष्टशिष्टभोक्तार इतिभावः ॥ १३ ॥ पालिता इति क्षेपोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीतिभावः ॥ १४–१६ ॥ य इति । 'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते' इति न्यायेन चण्डालयाजनमपि जीर्यतीत्यविज्ञाय ये दूषयन्ति ते भस्मीभूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च । क्षयं गृहम् । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः शवभक्षकाः । मुष्टिकाः हीनजातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचन

श्रुत्वेति । सर्वेषु देशेषु स्थिता इति शेषः । द्विजातयः महोदयं महोदयाख्यं मुनिं वर्जयित्वा आयान्ति आगच्छन्ति, आगच्छन् । केचनेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्षत्रियो याजक इति । विप्रस्यैव याजनाधिकारत्वात्, चण्डालस्य विशेषत इति तस्य तत्रानधिकारात् । कथमिति । सुरर्षयो भोक्तार इति सुराणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम्, ऋषीणामृत्विक्त्वेन इष्टशिष्टविभागतया भोक्तृत्वम् । विश्वामित्रेण पालिता इत्याक्षेपोक्तिः । लोकशास्त्रनिन्दितं न कर्तव्यमिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ समहोदयाः–महोदयमुनिसहिताः ॥ १५–१७ ॥ अद्य त इति । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृतपाः–शवमांसभक्षकाः शवदाहका वा, मुष्टिकानाम हीन

व्यापारादयः । विरूपाः विकृतवेषाः । अदूष्यम् उक्तन्यायेनेतिभावः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वं शप्ता वसिष्ठपुत्रा एवेति गम्यते ॥ १८-२० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनम् । निरनुक्रोशतां निर्घृणताम् । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननूग्रतपस्वित्वेपि क्षत्रियस्य चण्डालयाजनं सर्वथा अन्याय्यमेवेति कथं यथार्थवादिषु शापप्रवृत्तिरितिचेत्, अत्रोत्तरम्-वसिष्ठवैरनिर्यातनकामस्य विश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्विमान् ॥ १९ ॥ महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः । दीर्घकालं मम क्रोधाद्दुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे० श्रीरामायणे बालकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तपोबलहतान् कृत्वा वासिष्ठान् समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः । तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥ यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥

अथ सशरीरस्य त्रिशङ्कोः स्वर्गप्रापणं षष्टितमे-तप इत्यादि ॥१॥ अयमिति सार्द्धः । दायमत्तीति दायादः, पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंश इति यावत् । तेन पूर्वं क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानीं चण्डालरूपेण शरीरेण । देवलोकजिगीषया स्वर्गं स्ववशीकर्तुमिच्छया । मां शरणं गतः ॥२॥ यथेति पद्य ॥ ३ ॥

जातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः विकृताकाराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ महोदय इत्यादि । प्राणातिपातनिरतः प्राणानामतिपातो विनाशः तत्र निरतः । निरनुक्रोशत्वं निष्कृपत्वं वर्तयिष्यति प्राप्स्यति ॥ २०-२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ तपोबलहतानिति । वासिष्ठान् वसिष्ठपुत्रान् ॥ १ ॥ अयमिति । यतः इक्ष्वाकुदायादः इक्ष्वाकुवंश्यः धर्मिष्ठो वदान्यश्च अतो

ऊचुः अन्योन्यमितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ समधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ७ ॥ एवमिति । तास्ताः क्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः । स्रुवमुद्यम्येति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ ऋत्विज इति । मन्त्रवदिति क्रियाविशेषणम् । यथाकल्पं कल्पसूत्र

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥ अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥ अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषितः । तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ नाभ्यागमंस्तदाहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥ स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजन् स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥

मनतिक्रम्य । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ ९ ॥ तत इति । महता कालेन द्वित्रिर्मन्त्रावृत्त्या सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्द्धम् । नाभ्यागमन् । अनधिकारिणा अन्यायेन च कृतमकृतमिति न्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ तत इति । स्रुवोद्यमनं कोपजचेष्टाविशेषः ॥ १२ ॥ पश्येति सार्द्धः । त्वदभिमतयागस्त्वास्तामितिभावः । एष इत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवीर्येण । दुष्प्रापम् , अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वेति । स्वार्जितं सुष्ठ्वार्जितम् ।

यागाधिकारीति भावः ॥ २–६ ॥ समधितिष्ठत प्रारभध्वम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वेत्यादि । याजकः अध्वर्युः । यथाकल्पं मुख्यकल्पानुसारेण । यथाविधि यथाशास्त्रम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । तत्र कर्मणि भागार्थं सर्वदेवताः प्रनीति शेषः ॥ १०–१२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं यागस्तिष्ठत्विति भावः ॥ १३ ॥ तपसः

स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥ उक्तेति । मुनीनां पश्यतां मुनिषु पश्यत्सु सत्सु ॥ १५ ॥ देवेति चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ ऋषीति । सृजन् अभूदितिशेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ नक्षत्रेति । मुनिमध्ये स्थित एव दक्षिणां दिशमास्थाय तामधिकरणं कृत्वा । नक्षत्रमालां सप्तविंशतिनक्षत्रमालाम् । यथोत्तरतो ध्रुवोऽचलस्तिष्ठति, एवं त्रिशङ्कुस्तिष्ठतु, तं परितो यथा

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥ देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्छिराः ॥ १७ ॥ एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः ॥ २० ॥ नक्षत्रमालामपरामसृजत् क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये महायशाः ॥ २१ ॥ सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

सप्तर्षिमण्डलं तद्वदत्रापि भवतु, तत्र यथा नक्षत्राणि तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २१ ॥ सृष्ट्वेति सार्द्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणम् । द्वितीयार्धान्ते इति सङ्कल्प्येत्युपस्कार्यम् । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि विद्यमानलोकस्यान्यैन्द्रं करिष्यामि । अनिन्द्रको लोको वा स्यात् । इन्द्ररहितं लोकान्तरं वा करिष्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः–"अन्येन्द्रकं भुवनमन्यदनिन्द्रकं वा कर्तुं क्षमे कविरभूदयमन्ववाये" इति । अस्मिन्नर्थे इन्द्रं नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्यात् सोऽनुचितः, सृष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । दैवतान्यपि स क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो भवितुमर्हति–मया सृज्यमानस्य

फलम्-सुकृतम् ॥ १४–१६ ॥ नासि स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हो नासीत्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ सृजन् दक्षिणमार्गस्थानिति । यत्र त्रिशङ्कुस्तिष्ठति तत्र स्वर्गान्तरं करिष्यामीति तात्पर्यादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ नक्षत्रवंशं नक्षत्रचक्रम् । लोको वा स्यादनिन्द्रक इति । इति मज्ञायेति शेषः । इन्द्रश्चेन्मत्सङ्कल्पविघ्नकरः

स्वर्गस्यान्यमिन्द्रं करिष्यामि, अथवा मया सृज्यस्स्वर्गलोकोऽनिन्द्रको वास्तु । तत्र त्रिशङ्कुरेवेन्द्रो भवतु, तत्परिवारान् सृजेयमिति तादृशदेवान् स्रष्टुमुपचक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तनि०-अन्यमिन्द्रं करिष्यामि विद्यमानभुवनस्येन्द्रान्तरं करिष्यामि । लोको वा स्यात्सेन्द्रं लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकः स्यात् विद्यमानं भुवनं इन्द्ररहितमनायकं वा स्यादित्यर्थः। इदं च "अन्येन्द्रकं भुवनमन्यदनिन्द्रकं वा कर्तुं क्षमे कविरभूदयमन्ववाये" इति वेदान्ताचार्योक्तिस्वारस्याद्युक्तम्॥२२॥ तत इति । परमसम्भ्रान्ताः स्वप्रतिसृष्टेरतिदुःसहत्वादिति भावः । सानुनयं ससान्त्वम् ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह–अयमित्यादि । नार्हति

ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥ अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥ सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥ एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ ३० ॥

अदुष्टत्रैवर्णिकलभ्यत्वात्स्वर्गस्येतिभावः ॥ २४ ॥ तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं व इति प्रातिसान्त्वम् ॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु अयं त्रिशङ्कुस्थितिदेश एवेतिशेषः । मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि लोकाः भूरादयः यावद्धरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । सर्वशः सर्वप्रकारेण ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोट् । तत् पूर्वोक्तम् । अनुज्ञातुमङ्गीकर्तुम् ॥२७॥२८॥ एवमुक्ता इत्यादिसार्द्धाः पञ्च । सर्वशः सर्वाणि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथात्

तमपि मत्तपःसामर्थ्यात्स्वर्गभ्रष्टं करोमीति भावः । दैवतानि देवगणान् ॥ २२ ॥ तत इत्यादि । ततः- इन्द्रादिसर्गोपक्रमात् । स्वर्गोऽस्त्विति सशरीरस्यास्यैवेत्यन्वयः ॥ २३–२६ ॥ मामकानि मया सृष्टानि । सर्वशः सर्वप्रकारेण । धरिष्यन्ति स्थास्यन्ति । अनुज्ञातुम् अङ्गीकर्तुम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमित्यादि । वैश्वानरपथादुत्तरायणमार्गाद्बहिः नक्षत्राणि त्वया निर्मितानीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् । तेषु त्वत्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेन प्रकाशमानः । अवाक्छिराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमर सन्निभः तेजसा अमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुव इवेति भावः । अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणि ध्रुवमिवेति भावः । स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिव कृतार्थं मित्यन्वयः ॥ २९-३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारद्योतकं वचनम् ॥ ३३ ॥ यज्ञस्यान्त इत्यनेन विश्वामित्रेण यजमानप्रतिनिधिं कृत्वा यज्ञः समापितः । देवै र्भागश्च गृहीत इति गम्यते ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिष्षु जाज्वलन् । अवाक्छिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्तिमन्तश्च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वै देवैरभिष्टुतः । ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥ ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः । जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीरामा० वा० आ० बालकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रो महात्माथ प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तानृषीन् । अब्रवीन्नरशार्दूलस्सर्वांस्तान् वनवासिनः ॥ १ ॥ महान् विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् । दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तप्स्यामहे तपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः । सुखं तपश्चरिष्यामा वरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥

अथ शरणागतशुनःशेपरक्षणोचितशक्तिं वक्तुं तपोऽन्तरमाहैकषष्टितमे–विश्वामित्र इत्यादि । तान् स्वाज्ञया समागतान् । वनवासिनः स्वतपोवन वासिनः ॥ १ ॥ महानिति । योऽहं दक्षिणां दिशमास्थितः तस्य मे महान् विघ्नः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ पश्चिमायामिति । विशालायां विशालतपोवन

ज्योतिष्षु प्राचीनेषु । अमरसन्निभः–तेजसा अमरतुल्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नृपसत्तममनुयास्यन्ति-अनुसरन्तु, स्वर्गलोकगतं यथा-स्वर्गलोकगतमिव कृतार्थं स्थित मितिशेषः ॥ ३२-३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ विश्वामित्र इत्यादि । तान् स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् ऋषीन् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य स्वतपोवनस्थानब्रवीदिति तच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १ ॥ महानिति । महान् विघ्नः प्रवृत्तः ॥ २ ॥ विशालायाम्

वत्यां पश्चिमायां दिशि वर्तमानेषु पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु, तत्तीरेष्वित्यर्थः। महात्मनः हे महात्मानः ॥ ३ ॥ एवमित्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहित इति यावत् ॥ ६ ॥ पशुरिति। दुर्नयात् अनवधानादित्यर्थः। हृतः केनापीति शेषः। प्रणष्टः अदृष्टः। "णश अदर्शने" इतिधातोर्निष्ठा। दोषाः पशुनाशादयः ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तमिति। प्रायश्चित्तम् एतत् पशुनाशनिमित्तकम्। नरं वा आनयस्व, गोभिः क्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेति शेषः।

एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः। तप उग्रं दुराधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः। अम्बरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य वै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह। प्रणष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरद्य हृतो राजन् प्रणष्टस्तव दुर्नयात्। अरक्षितारं राजानं घ्नन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्ध्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ। आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत् कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्याय वचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ(भः)। अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥९॥ देशान् जनपदांस्तांस्तान् नगराणि वनानि च। आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥ स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन। भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥

यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते। "यावत्पुरानिपातयोः–" इति लट्। तावत् ततःपूर्वमेव। अश्वमेधे पशुविसर्जनानन्तरं कर्मकालस्य व्यवहितत्वादिति भावः। वाकारेण पशुं वान्विष्यानयस्वेति लभ्यते ॥ ८ ॥ उपाध्यायेति। सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः। मूल्यभूताभिरितिशेषः ॥ ९ ॥ देशानित्यादि। देशानिति जनपदादिसर्वविशेषणम् ॥ १० ॥ स इति छेदः। भृगुतुन्दे भृगोर्गिरितटस्य तुन्दे अभ्यन्तरे, भृग्वाख्यऋषिवासस्थानप्रदेशे वा ॥ ११ ॥

असम्बाधायामितियावत। पुष्करेषु तीर्थेषु। महात्मनः हे महात्मानः! ॥ ३–५ ॥ तस्येति। विप्रः पुरोहितः ॥ ६ ॥ पशुरिति। हृतः अपहृतः, तव दुर्नयात त्वत्प्रमादात ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तमिति। एतत्पशुनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तं महद्दुष्करम्, प्रक्रान्तं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्त्स्यते, तावत्ततःपूर्वमेव नष्टं वा पशुमन्विष्यानय, तत्प्रतिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं वा पशुमानयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ गोभिर्मूल्यभूताभिः ॥९॥१०॥ भृगुतुङ्गे भृगुतुङ्गाख्ये पर्वते (भृगु तुङ्ग इति पाठः) ॥ ११ ॥

तमिति, सार्द्ध एकान्वयः । तं मुनिम् । इदं वक्ष्यमाणं वच उवाच । (ब्रवीति) ब्रुवतिर्द्विकर्मकः ॥१२॥ गवामिति । पशोः अर्थे प्रयोजनाय, पशुप्रतिनिध्यर्थमित्यर्थः । यदि विक्रीणीषे विक्रीणीथाः । तदा कृतकृत्योऽस्मि कृतार्थः स्याम् ॥१३॥ सर्व इति । परिसृताः सञ्चरिताः । याज्ञीयं यज्ञाय हितम् । "तस्मै हितम्" इति छः । वृद्धिरार्षी । इतः एतेषु सुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥१४॥ एवमिति । कथंचन बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । "अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति" इति न्यायात् । शास्त्रेणापत्यदानविक्रययोर्निषेधेपि मूलावसादे धर्मायापत्यदानवद्यज्ञायापत्यविक्रयो न दोषायेति भावः ॥१५॥१६॥ कनीयसमित्यकरान्तत्वमार्षम् ॥ १७-२२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या० एकषष्टितमः सर्गः॥६१॥

तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च । ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः । पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥ गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि । पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥ सर्वे परिसृता देशा याज्ञीयं न लभे पशुम् । दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥१४॥ एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः । नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥ ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् । उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥१६॥ अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः । ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप । तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥१७॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः । मातॄणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥ उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् मुनिपत्न्यां तथैव च । शुनःशेपः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् । विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन् पुत्रं नयस्व माम् ॥२०॥ गवां शतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः । गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥२१॥ अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः । शुनःशेपं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥२२॥ इत्यार्षे० बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

इदं वक्ष्यमाणं वचः अब्रवीदिति शेषः ॥ १२ ॥ यदि विक्रीणीषे विक्रीणीथाः तर्हि कृतकृत्योऽस्मीति कृतार्थः स्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्व इति । इतः एतेषु सुतेषु मध्ये एकं सुतम् ॥ १४ ॥ नाहमिति । ज्येष्ठं कथञ्चन महतापि मूल्येन न विक्रीणीयाम्, अनेनेतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति' इति न्यायात ॥ १५-२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां तत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेपस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—शुनःशेपमित्यादि ॥१॥ तस्य विश्रममाणस्य तस्मिन्विश्राम्यति सति । आगम्येत्यत्र "वा ल्यपि" इत्यनु नासिकलोपाभावः पक्षे । मातुलं "ऋचीकाय कौशिकी प्रतिपादिता" इत्युक्तत्वात् ॥२॥ तृष्णया पिपासया, प्राणपरित्राणलोभेन वा । श्रमेण अध्वश्रमेण ।

शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः । व्यश्राम्यत् पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः । पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह । तप्यन्तमृषिभिः सार्द्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥ विवर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च । पपाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥ न मेऽस्ति माता न पिता ज्ञातयो बान्धवाः कुतः । त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥ त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥ राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः । स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा । पितेव पुत्रं धर्मात्मंस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः । सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥ यत्कृते पितरः पुत्रान् जनयन्ति शुभार्थिनः । परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥

मातुलत्वादङ्कपतनम् ॥ ३ ॥ नेति । नास्ति अरक्षकत्वादसत्प्राया इत्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ त्रातेत्यर्द्धम् । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ राजेति । यथा च राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अव्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्तमं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तथा कुरुष्वेति शेषः ॥ ६ ॥ त्वमिति । भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्येति स्पष्टम् ॥ ८ ॥ यदिति । यस्य प्रयोजनस्य कृते यत्प्रयोजनाय । तादर्थ्येऽव्ययम् । पुत्रान् जनयन्ति । मम युष्माकं च परलोकहितार्थाय धर्माय, तस्य वाक्यकरणस्य । अयं काल आगतः । "जीवतोर्वाक्यकर

॥१॥ तस्य विश्रममाणस्य विश्राम्यतः ॥ २ ॥ विवर्णेति । तृष्णया प्राणपरित्राणलोभेन । अङ्के समीपे ॥ ३॥४॥ त्रातेति । त्वं हि त्राता । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ राजा चेति । राजा च यथा कृतकार्यः स्यात्, अहं च दीर्घायुर्यथा स्यां तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ६–८ ॥ यदिति । यत्कृते यस्य प्रयोजनस्य कृते, प्रयोजनं च पितृवाक्यकरणम् "जीवतोर्वाक्यकरणात्" इति स्मृतेः । मम युष्माकं च परलोकहितार्थाय-परलोकहितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य अयं

णात् " इति स्मृतेः ॥ ९ ॥ अयमिति । शरणं रक्षणम् । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥ १० ॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति–सर्व इति । प्रयच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु यः कश्चन भवत्विति सूच्यते ॥ ११ ॥ नाथवानिति । मया रक्षितो नाथवान् भवतु । कृतं स्यादिति शेषः ॥ १२ ॥ मुनेरिति । साभिमानं सगर्वम् । सलीलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥ कथमिति । भोजने भोज्ये प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीय

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति । अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः । पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनःशेपो यज्ञश्चाविघ्नितो भवेत् । देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः । साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान् हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो । अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् । अतिक्रम्य तु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु । पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमायुक्तान् पुत्रान् मुनिवरस्तथा । शुनःशेपमुवाचार्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥ [इदमाह मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः ।]

इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १४ ॥ तेषामिति ॥ १५ ॥ निःसाध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितम् । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं भ्रष्टम् । इदमुभयं क्रियाविशेषणम् । दारुणं पितृभक्तिरहिततया परुषम् । अतएव रोमहर्षणं रोमाञ्चविकारकरम् ॥ १६ ॥ श्वमांसेत्यादि । अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यम् । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ कृत्वेति । निरामयं निर्भयं यथा भवति तथा । रक्षां मन्त्रितभस्मधूल्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥१८॥

काल आगतः ॥ ९ ॥ अयमिति । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥ १०–१२ ॥ मुनेरिति । साभिमानं सगर्वम् । सलीलं सावज्ञम् ॥ १३ ॥ कथमिति । श्वमांसमिव भोजने भोज्ये प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिव अकार्यमित्यर्थः ॥ १४–१६ ॥ श्वमांसेति । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ कृत्वेति । निरामयं

पवित्रेति । पाशैः दर्भरशनादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवताकम् "वैष्णवो वै देवतया यूपः" इतिश्रुतेः । वाग्भिः वक्ष्यमाणगाथाद्वय रूपाभिः । अग्निं प्रत्युदाहर स्तुहि, अग्न्यभिमुखोभूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजं च स्तुहीत्यर्थः ॥ १९ ॥ गाथे दर्शयति—इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये एका इन्द्रविषया, अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥२०॥ शुनःशेप इत्यादि ॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥२२॥२३॥ सद

पवित्रपाशैरासक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः । वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर[1] ॥ १९ ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक । अम्बरीषस्य यज्ञेऽस्मिंस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनःशेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः । त्वरया राजसिंहं तमम्बरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः । निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥ तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्सुकः । जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् । पशुं रक्ताम्बरं कृत्वा यूपे तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥ स बद्धो वाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाव वै सुरौ । इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितर्पितः । दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनःशेपाय राघव ॥ २६ ॥

स्यानुमते सदस्यानाम् उपद्रष्टृप्रभृतीनाम् अनुमते अनुमतौ, स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः। कृतलक्षणं कृतलाञ्छनम् । कृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुं कृत्वा उपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥२४॥ सइति । इन्द्रं पशुभोक्तारम् । इन्द्रानुजं यूपदेवं तुष्टाव । इन्द्रानुजं पुरुषकारीकृत्य फलप्रदमिन्द्रं स्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत इन्द्रस्यैव फलप्रदत्वमाह—तत इति । प्रीतः स्वस्तुत्या तुष्टः । रहस्यस्तुतितर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्या भयरहितम् ॥ १८ ॥ पवित्रेति । पवित्रपाशैः दर्भरशनादिभिः । वैष्णवं विष्णुसम्बन्धिनं यूपं । यूपस्य वैष्णवत्वम्—"वैष्णवो वै देवतया यूपः" इति श्रुतिप्रसिद्धम् । वाग्भिः आग्नेयीभिः ऋग्भिः अग्निमुदाहर स्तुहि ॥ १९ ॥ इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रप्रकाशके । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥ २०–२३ ॥ सदसीति । सदसि यज्ञसदसि । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः । कृतलक्षणं कृतलाञ्छनम् । तं शुनश्शेफम् । पशुं पशुसंसस्कारसंस्कृतं कृत्वा समबन्धयत समयोजयत् ॥ २४ ॥ स बद्ध इति । अभितुष्टाव वै सुरावित्युपदेशसमये अग्निं वाग्भिरुदाहर इमे द्वे गाथे गायेथा इति मुनिनोक्तत्वात् । वाग्भिरग्निमभिष्टूय तदनन्तरगाथाद्वयगानेन इन्द्रोपेन्द्रावभि

१ मुदाहर । इन्द्राविष्णू सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक । इत्यधिकः पाठः ।

तोषितः ॥ २६॥ स चेति । समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननु 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजपुत्र आस' इत्यादिबह्वृचब्राह्मणोक्तेतिहासविरुद्धोऽयं कथमुपपद्यत इतिचेत्, अम्बरीषस्यैव हरिश्चन्द्र इति संज्ञान्तरमित्यविरोधस्य नेयत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पुत्रविषयक्रूरशापदानेन क्रोधनिर्जयाभावान्न ब्रह्मर्षित्वसिद्धिरित्याह त्रिषष्टितमे–

स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् । फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥२७॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥२८॥ इत्यार्षे श्रीरा० बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् । अभ्यागच्छन् सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत् सुमहातेजा ब्रह्मा सुरुचिरं वचः । ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ४ ॥ ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः । पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः । रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥६॥

पूर्ण इत्यादि । व्रतस्नातं व्रतान्ते स्नातम्, समाप्तपुरश्चरणमितियावत् । तपःफलचिकीर्षवः तपःफलं दातुमिच्छवः ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । ऋषिस्त्वमसि पूर्वतपसा राजर्षिरसि इदानीमृषिरेवासि, अनेन राजपदाप्रयोगेण क्षत्रियत्वविश्लेषः कियान् कृत इतिगम्यते ॥ २ ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तप इति । अत्र गायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३॥४ ॥ अथास्य जितेन्द्रियत्वाभावख्यापनाय कथान्तरं प्रस्तौति–ततः कालेनेत्यादि । अप्सरश्शब्द एकवचनान्तोप्यस्ति । देवप्रेषितेतिसिद्धम् ॥ ५ ॥ तामिति । तत्र सरसि स्नान्ती मेनका जलदमण्डलमध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तुष्टावेति वेदितव्यम् । सहस्राक्ष इत्यनेन अग्न्युपेन्द्रयोरुपलक्षणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ स चेति । फलं समाप्तवान ॥२७॥२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पूर्ण इति । व्रतस्नातं व्रतान्ते स्नातम् । तपःफलचिकीर्षवः-तद्दातुकामाः ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । ऋषिः त्वमसि, पूर्वतपसा राजर्षिरसि, इदानीमृषिरेवासीतिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥ गायत्र्यास्तृतीयाक्षरं विश्वामित्र इत्यस्य श्लोकस्य प्रथमाक्षरेण वीत्यनेन संगृह्णाति–विश्वामित्रो महातेजा इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तामिति । विद्युतं जलदे यथा, सरसि स्नान्ती मेनका जलदमण्डलवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति

अनुगृहीष्व मत्कामतापं शमयेत्यर्थः ॥८॥९॥ तस्यामिति । पञ्चपञ्चचेति दशेत्यर्थः । सुखेन वसन्त्यामित्यन्वयः ॥१०॥ अथेति । सव्रीड इवेत्यत्र इव शब्दो वाक्यालङ्कारे॥११॥बुद्धिरित्यादिद्विकम् । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया। अन्ते इतिकरणमध्याहार्यम्। इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः॥१२॥१३॥

दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ७॥ अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे। अनुगृह्णीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ८॥ इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत्[1] ॥ ९ ॥ तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव। विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥१०॥ अथ काले गते तस्मिन् विश्वामित्रो महामुनिः। सव्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ११ ॥ बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन। सर्वं सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ १२ ॥ अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश । काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १३ ॥ विनिश्वसन् मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः। भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्राञ्जलिं स्थिताम् ॥ १४ ॥ मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः। उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १५ ॥ स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशाः। कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १६ ॥ तस्य वर्षसहस्रं तु घोरं तप उपासतः। उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १७ ॥ आमन्त्रयन् समागम्य सर्वे सर्षिगणाः सुराः। महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥१८॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः। अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम्॥१९॥

विनिश्वसन्नित्यादिद्विकम् । वेपन्तीं वेपमानाम्। मधुरैः त्वया किं कृतम्? कामपरतन्त्रस्य ममैवापराधोऽयमित्येवंरूपैरित्यर्थः। उत्तरं पर्वतं हिमवन्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति। नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्ताम् । जेतुकामः इन्द्रियाणीति शेषः ॥ १६–१९ ॥

भावः ॥ ६–९ ॥ तस्यामिति। पञ्च पञ्च दशेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ बुद्धिरिति। अहोरात्रापदेशेन-अहोरात्रच्छद्मना अहोरात्रसादृश्येनेति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ विनिश्वसन्निति । वेपन्तीम्-वेपमानाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति। नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्ताम्-बुद्धिं व्यवसायात्मिकाम् ॥ १६–२२ ॥

---

१ करोत्। तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः। इत्यधिकः पाठः।

महत्त्वमित्यस्य विवरणम्–ऋषिमुख्यत्वमिति ॥२०–२२॥ ततोऽहं विजितेन्द्रियः यदि महर्षित्वं भवता दत्तं ततोऽहं विजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥२३॥ न तावत्त्वं जितेन्द्रियः विकारहेतुसन्निधानेपि यावन्न विकरोषि तावन्तं कालं तव जितेन्द्रियत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आकाशसंश्रयः वर्षावरण

महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः। महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ २० ॥ ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह । न विषण्णो न सन्तुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २१ ॥ प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम्। प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २२ ॥ महर्षिशब्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः । यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥२३॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावत्त्वं जितेन्द्रियः। यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः । ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २५ ॥ घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः । शिशिरे सलिलस्थायी रात्र्यहानि तपोधनः ॥ २६ ॥ एवं वर्षसहस्रं हि तपो घोरमुपागमत् ॥ २७ ॥ तस्मिन् संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ । सम्भ्रमः सुमहानासीत् सुराणां वासवस्य च ॥ २८ ॥ रम्भामप्सरसं शक्रस्सह सर्वैर्मरुद्गणैः । उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥२९॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

रहितदेशस्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सम्भ्रमः किमस्मत्पदं कांक्षत इति अस्थाने भयशङ्का ॥ २८ ॥ अहितं कौशिकस्य चेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थं च रम्भाप्रेरणमित्यपि गम्यते ॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥६३॥

महर्षीति । ततोऽहं विजितेन्द्रियः यदि महर्षित्वं भवता दत्तं ततोऽहं विजितेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तमिति । न तावत्त्वं जितेन्द्रियः, विकारहेतुसन्निधानेपि यावन्न विकरोषि तावन्तं कालं तव जितेन्द्रियत्वं नास्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ घर्मे ग्रीष्मे । आकाशसंश्रयः अनावृतदेशस्थः ॥ २६–२९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ रम्भया तपोविघ्नश्चतुःषष्टितमे—सुरकार्यमित्यादि। लोभनं प्रलोभनम्। काममोहेन कामकृतवैचित्त्येन। समन्वितं युक्तम्। इह अस्मिन् काले। कौशिकप्रलोभनरूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्रीडिता अशक्यार्थवचनानिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृजते उत्स्रक्ष्यति। ततः तस्मात्

सुरकार्यमिदं रम्भे कर्तव्यं सुमहत्त्वया। लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्ता साप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता। व्रीडिता प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः। क्रोधमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥ ३ ॥ ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि। एवमुक्तस्तया राम रम्भया भीतया तदा। तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥४॥ मा भैषि रम्भे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥५॥ कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे। अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तव पार्श्वतः॥६॥ त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम्। तमृषिं कौशिकं रम्भे भेदयस्व तपस्विनम् ॥७॥ सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम्। लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम्। सम्प्रहृष्टेन मनसा तत एनामुदैक्षत॥९॥ अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च। दर्शनेन च रम्भाया मुनिः सन्देहमागतः॥ १०॥

क्रोधोत्सर्जनात्। मे मम। भयं भीतिः। प्रसादं नियोगानिवृत्तिरूपम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ मा भैषि रम्भे इत्यत्र आर्षो ह्रस्वः ॥५॥ कोकिल इति। अहं कोकिलो भूत्वा माधवे वसन्ते सति स्थास्यामि॥६॥ रूपं सौन्दर्यम्। बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य तथोक्तम्। भेदयस्व चलचित्तं कारय॥७॥ सेति। ललिता सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरम्। सम्प्रहृष्टेन कोकिलरवश्रवणजसन्तोषवता ॥९॥ अथेति। तस्य कोकिलस्य। गीतेन रम्भाया इत्यनुषज्यते।

सुरकार्यमिति। लोभनं प्रलोभनम्। कामजनितेन मोहेन आन्ध्येन समन्वितः ॥ १ ॥ २ ॥ अयमिति। उत्सृजते उत्स्रक्ष्यते ॥ ३ ॥ ततः क्रोधात मे भयं भीतिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कोकिल इति। हृदयग्राही कोकिलः। माधवे वसन्ते सति ॥ ६ ॥ त्वमिति। रूपं सौन्दर्यम्। बहुगुणं लोकोत्तरम्। भेदयस्व प्रलोभयस्व ॥ ७ ॥ ८॥ कोकिलस्येति। वल्गु मनोहरम् ॥९॥ अथेति। तस्य कोकिलस्य शब्देन कूजितेन च रम्भाया गीतेन दर्शनेन च सन्देहम् एतत् किन्निमित्तमिति संशयं

सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमागता वेति ॥१०॥ तत् रम्भाप्रलोभनम् । सहस्राक्षस्य कर्मेति विज्ञाय सङ्गीतादिप्रलोभनेन हेतुना निश्चित्य ॥ ११ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने ! "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः ॥१२॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापेनेति पश्चात्तापेनानु

सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः । रम्भां क्रोधसमाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मां लोभयसे रम्भे कामक्रोधजयैषिणम् । दशवर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः । उद्धरिष्यति रम्भे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३॥ एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः । अशक्नुवन् धारयितुं क्रोधं सन्तापमागतः ॥ १४ ॥ तस्य शापेन महता रम्भा शैली तदाभवत् ॥ १५ ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥ कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते । इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥ बभूवास्य मनश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥ नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथञ्चन । अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥ अहं विशोषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः । तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसार्जितम् । अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥

गृह्णाति—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठ इत्याहुः ॥१३॥ सन्तापं शापनिमित्तपश्चात्तापम् ॥१४॥१५॥ वचः रम्भाशापरूपम् । स च इन्द्रश्च ॥१६॥ इन्द्रियैरजितैरिति । उक्तरीत्या कामक्रोधाहतत्वादितिभावः । इन्द्रियैः हेतुभिः आत्मनः मनसः । शान्तिं दुःखोपशमम् ॥ १७ ॥ बभूवेति । मनश्चिन्ता सङ्कल्पः ॥ १८ ॥ नैवेत्यादि । न च वक्ष्ये कथञ्चन मौनमेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्वसिष्यामि केवलं कुम्भकं करिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेन खलु क्रोधादयो भविष्यन्तीति भावः ॥१९॥ अहमिति । यावत्पर्यन्तं ब्राह्मण्यं प्राप्तं भविष्यति तावत्पर्यन्तम्, आत्मानं शरीरं शोषयिष्यामि ॥ २० ॥

गतः ॥ १० ॥ ११ ॥ यदिति । शैली शिलारूपा दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने ! ॥ १२ ॥ १३॥ अशक्नुवन् क्रोधं धारयितुं शमयितुमशक्तः सन्, शप्त्वा सन्तापं गतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ वच इति । महर्षेर्वचः रम्भाशापवचः श्रुत्वा कन्दर्पः स च इन्द्रश्च निर्गतः ॥ १६ ॥ कोपेनेति । अजितैरिन्द्रियैर्हेतुभिः आत्मनः मनसः, शान्तिं दुःखोपशमनम् । न लेभे ॥ १७–१९ ॥ अहमिति । आत्मानं देहम् । तावद्विशोषयिष्यामि यावत् यावता कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं भविष्यति । अनुच्छ्वसन् उच्छ्वास-

न हीति। मूर्तयः शरीरावयवाः। क्षयं न यास्यन्ति, तपःप्रभावादितिभावः॥२१॥एवमिति। वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसम्बन्धिनीं वर्षसहस्रानुयायिनीम्। दीक्षाम् अनुच्छ्वासाभोजनसङ्कल्पम् उद्दिश्येतिशेषः। अप्रतिमां निस्तुलाम्। प्रतिज्ञां एवमेव सर्वदा करिष्यामीत्यध्यवसायं चकार ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथ विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे–अथ

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥ एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः। चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥
अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः। पूर्वां दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥१॥ मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम्। चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम्। विघ्नैर्बहुभि राधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥ स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥ तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः। भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन् काले रघूत्तम। इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

हैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसम्बन्धि, तत्साध्यमित्यर्थः। मौनव्रतं मौनरूपं व्रतम्। कृत्वा सङ्कल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थितम् ॥ आधूतं आकुलीकृतमपि। आन्तरं अन्तरवन्तम्, दृढान्तःकरणवन्तमिति यावत्। यद्वा तं प्रति क्रोधः अन्तरं अवकाशं नाविशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्य पूर्वसङ्कल्पितस्य। वर्षसहस्रस्य सम्बन्धिनि व्रते पूर्णे। तस्मिन् काले पारणकाले। सिद्धं पक्वम्। याचिर्द्विकर्मकः ॥ ५ ॥

मकुर्वन्, शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान् तिष्ठेयमिति, मनश्चिन्ता मनःसङ्कल्पो बभूवेत्यन्वयः ॥ २० ॥ न हीति। मूर्तयः अवयवाः॥ २१ ॥ एवमिति। वर्षसहस्रस्य दीक्षां वर्षसहस्रानुवर्तिनीं दीक्षाम् अनुच्छ्वसनादिव्रतसङ्कल्परूपाम्। प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाताम् चकार॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथेति। अथ प्रतिज्ञोत्तरम्। हैमवतीं दिशम् उत्तराम् ॥ १ ॥ मौनमिति। वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रस्य सम्बन्धि, तत्साध्यमिति यावत्। मौनं मौनरूपं व्रतम् ॥ २ ॥ पूर्ण इति। काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थितम्। आधूतम् आकुलीकृतमपि अन्तरम् अन्तरवन्तम्, धीरामिति यावत्। अर्श आदित्वादच् प्रत्ययः। यद्वा तं प्रति क्रोधः अन्तरमवकाशं नाविशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्येति। अस्मिन् काले व्रतपारणकाले ॥५॥

निश्चितः तपःसिद्ध्ये सर्वथैवान्नं दातव्यमिति निश्चयवानित्यर्थः। निश्चितः अशङ्कित इति वा। निःशेषित इत्यनेन सर्वमन्नमिन्द्रेण याचितमिति गम्यते। अभुक्त्वेति पुनः पाकार्हतण्डुलासम्पादनादिति भावः॥६॥७॥ आदीपितं ता[illegible]तम् ॥८॥ तत इत्यादि। तपसा तेजसा तपोरूपाग्निना। मोहिता मूर्च्छिताः।

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः। निःशेषितेऽन्ने भगवानभुक्त्वैव महातपाः। न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः[1] ॥ ६ ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन् मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत। त्रैलोक्यं येन सम्भ्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः। मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः। कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥ बहुभिः कारणैर्देव विश्वामित्रो महामुनिः। लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते। न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥१०॥ न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम्। विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥११॥ व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते। सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥

कश्मलोपहताः दुःखोपहताः ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैः रम्भादर्शनादिभिः प्रलोभितः। क्रोधितः क्रोधकारणैर्वर्षसहस्रान्तसिद्धकृतान्नयाचनादिभिः क्रोधितः। वृजिनं पापं रागद्वेषादिलक्षणम्। सूक्ष्मं स्वल्पम् ॥१०॥ विनाशयति विनाशयेत्। असाविति[illegible]षः ॥११॥ व्याकुला इत्यादि। न प्रतिजानीमः

तस्मा इति। सिद्धं पक्वम्। निश्चितः अशङ्कितः ॥ ६ ॥ अथेति। नोच्छ्वसत् नोपाश्वसत् ॥ ७ ॥ तस्येति। येन धूमेन आदीपितमिव सन्तप्यमानमिव, संभ्रान्तं व्याकुलितम् ॥ ८ ॥ तत इति। तपसा तेजसा तपोरूपेणाग्निना, मन्दरश्मयः क्षीणतेजस्काः। कश्मलोपहताः मोहाक्रान्ताः ॥ ९ ॥ बहुभिरिति। कारणैर्लोभकारणैः। लोभितः क्रोधितः सन्नपि तपसाभिवर्धते अस्य सूक्ष्ममपि वृजिनं स्खलनं न दृश्यम् ॥ १० ॥ नेति। विनाशयति विनाशयेत् ॥ ११ ॥ व्याकुला इति। नास्तिकः नास्ति परो लोक इति मन्यमानः, कार्याकार्यविवेकशून्यत्वात् न प्रतिजानीमः तत्प्रतीकारं न जानीमः ॥ १२ ॥ १३ ॥

[1] स्थितः। तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह। इत्यधिकः।

प्रतिक्रियामितिशेषः । नास्तिको जायत इति उक्तसंक्षोभवशान्नास्तिक इव कर्मानुष्ठानशून्यो जायत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उक्तार्थानुवादपूर्वकमनुष्ठेयांश उच्यते संमूढमिवेत्यादि ॥ १४ ॥ बुद्धिमिति । हे देव ब्रह्मन् ! अतःपरं विश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये यावत् बुद्धिं न कुरुते तावत्प्रसाद्यः अनु

प्रकम्पते च पृथिवी वायुर्वाति भृशाकुलः । ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥१३॥ सम्मूढमिव त्रैलोक्यं सम्प्रक्षुभितमानसम् । भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥ बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः । तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽखिलम् । देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥ ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः । विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् । ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्म सुतोषिताः ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक । दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् ददामि समरुद्गणः । स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १८ ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् । कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च । ओङ्कारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥२०॥ क्षत्रवेदविदां श्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि । ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः । यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥

प्राद्यः ॥१५॥ कालाग्निनेति । पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्यत तथैव त्रैलोक्यमनेन दह्यते धक्ष्यते । अयं देवराज्यं चिकीर्षतापि अतः अस्य यत् ब्रह्मर्षित्वं मतम्, तद्दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इत्यादि । ततः देवविज्ञापनानन्तरम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्रह्मवचनं प्राधान्येन ॥ १८ ॥ १९ ॥ वरयन्तु अध्यापनयाजनार्हां भवन्तु इत्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेऽपि सजातीयपरिग्रहार्थमाह–क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रियाणां शान्ति

संमूढमिव संभ्रान्तमिव स्थितम् । संप्रक्षुभितमानसं व्याकुलीकृतचित्तम् ॥ १४ ॥ बुद्धिमिति । देव ब्रह्मन् ! नाशे त्रैलोक्यनाशने ॥ १५ ॥ कालाग्निनेति । पूर्वं कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्यत इदानीमनेनैव तथा त्रैलोक्यं दह्यत, धक्ष्यत इत्यर्थः । देवराज्यं चिकीर्षेतापि अतः अस्य यत् ब्रह्मर्षित्वं मतं तद्दीयतामित्यर्थः । ब्रह्मर्षे इत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ ब्राह्मण्यमिति । मां वरयन्तु स्वतः एवायान्तु ॥ १८–२० ॥ क्षत्रेति । क्षत्रवेदः अथर्वणवेदः, ब्रह्मवेदाः इतरवेदाः ॥ २१–२३ ॥

विषम०–ब्रह्माद्यनुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावाद्वसिष्ठेनानङ्गीकारे व्यर्थमेव सर्वमत आह–क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥

पुष्ट्यादिप्रयोजना आथर्वणवेदाः । तद्विदां श्रेष्ठः सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्मप्रतिपादका वेदाः, वेदान्ता इत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मण मात्रप्रवचनार्हा वेदास्त्रयीरूपाः । एवं वदतु ब्रह्मर्षिरिति वदतु । यदीति । अयं कामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्ववादरूपः कामः । यदि कृतः तदैव मद्विषये

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतां वरः। सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥२२॥ ब्रह्मर्षिस्त्वं न सन्देहः सर्वं सम्पत्स्यते तव । इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥ एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महा त्मना । एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः । एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महा तेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २५ ॥ शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशि कात्मजम् ॥२६॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥२७॥ पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् दर्शनेन महामुने । गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव सन्दर्शनान्मया ॥२८॥ विस्तरेण च ते ब्रह्मन् कीर्त्यमानं महत्तपः । श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ २९ ॥ सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥३०॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् । अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥३१॥

कृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः ॥२१॥२२॥ एवमस्त्वित्यस्य विवरणम्–ब्रह्मर्षिस्त्वमिति । सर्वं ब्राह्मण्यं त्वद्धृतयाजनाध्यापनादिकं च ॥२३॥ अथ शता नन्दवचनम्–एवमित्यादि । तप इत्यकारान्तपुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥२४–२९॥ सदस्यैरिति । सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैः ॥३०॥ अप्रमेयाः इयत्तया ज्ञातु

एवमिति । तपः इत्ययं शब्दः अकारान्तत्वेन पुँल्लिङ्गोऽप्यस्तीति कृत्वा विग्रहवांस्तपः इति पाठः ॥२४–२९॥ सदस्यैरिति । सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैः ॥ ३० ॥ अप्रमेयमिति । अप्रमेयाः इयत्तया ज्ञातुमशक्याः ॥ ३१ ॥

१ यथागतम् । विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् । पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतां वरम् । कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः । २ मुने । विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम । ३ कुशिकात्मज । पितामहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः । इत्यधिकः पाठः ।

मशक्याः ॥ ३१ ॥ कथानामिति "पूरणगुण–" इति तृतीयार्थे षष्ठी । तृप्तिः अलंबुद्धिः । स्वागतमिति । त्वदागमनं शुभकृज्जातमित्यर्थः ॥३२–३५॥ स्ववाटं स्वनिवेशम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ एवं स्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्मृत्या शतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण उपकारकगुरुवैभवो ज्ञेयः, कामक्रोधौ सर्वदा

तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो । कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लम्बते रविमण्डलम् ॥३२॥ श्वःप्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः । स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् । विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः । प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः । स्ववाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः । विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराघवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥२॥ भगवन् स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ । भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना । प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥४॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ । द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति॥५॥

दुर्निरोधौ, जितकामक्रोध एव ब्राह्मणोत्तमः, ब्राह्मण्यं च न सुलभम्, ब्रह्मविदपचारः सर्वारम्भनिरोधकः इत्यादिव्यञ्जितमिति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेव समस्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षो भगवान् देवशरणागतिं व्याजीकृत्य रावणवधायावतीर्णस्तदवान्तरोपायभूतां वेदवत्यवतारे स्वतः कृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनैव कन्या वरणीयेत्यमुमर्थविशेषं प्रवर्तयिष्यन् जनककुलेऽवतार्य तत्परिणयनाय प्रवृत्तस्तत्प्रीणनाय ताटकाताटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरत्राणाहल्याशापमोक्षादिरूपं शिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीतालाभोपायाय यतत इत्याह–ततः

तृप्तिरिति । कथानां श्रवण इति शेषः । तृप्तिः अलंबुद्धिः ॥ ३२ ॥ स्वागतम्-त्वदागमनं स्वागतं जातमित्यर्थः ॥ ३३–३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तत इति । कृतं कर्म येन सः ॥ १–५ ॥

प्रभात इत्यादिना सर्गद्वयेन ॥ १ ॥ तमिति । राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्यप्रदानादिना ॥ २-४ ॥ द्रष्टुकामौ, भवत इति शेषः ॥ ५ ॥ अस्य दर्शनादेव कृतकामौ भूत्वा प्रतियास्यत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रूयतामिति। धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस्मद्गृहे, तिष्ठति । अस्य धनुषः

एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ । दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतियास्यतः ॥६॥ एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ ७ ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ८ ॥ देवरात इति ख्यातो निमेष्षष्ठो महीपतिः । न्यासोऽयं तस्य भगवन् हस्ते दत्तो महात्मना ॥ ९ ॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् । रुद्रस्तु त्रिदशान् रोषात् सलीलमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ यस्माद्भागार्थिनो भागान्नाकल्पयत मे सुराः । वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शातयामि वः ॥ ११ ॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव। प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ १२ ॥ प्रीतियुक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् । तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः । न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥१३॥ अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥१४॥

तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥ निमेः जनककूटस्थस्य। न्यासः निक्षेपरूपम् ॥ ९ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति-दक्षेत्यादिना । आयम्य आकृष्य ॥१० ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादिभागार्थिनः । मे ममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि। अत्र तस्मादित्युपस्कार्यम् । शातयामि छिनद्मि ॥ ११ ॥ विमनसः दीनाः । भवः रुद्रः ॥ १२ ॥ ददौ धनुरितिशेषः । धनूरत्नं धनुःश्रेष्ठम् । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं, देवैरितिशेषः ॥ १३ ॥ अथेति । अथ वृत्तान्तान्तरारम्भे । क्षेत्रं यागभूमिम् । मे कृषतः मयि कर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमितिशेषः । 'लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यामृषभेण कृषति' इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलात्

एतदिति । कृतकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रूयतामिति । धनुर्यदर्थं यत्प्रयोजनार्थं तिष्ठति अस्य धनुषः तत् श्रूयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवरात इति । तस्य देवरातस्य । अयम् इदं धनुः ॥ ९ ॥ दक्षयज्ञेति । आयम्य आकृष्य ॥ १० ॥ यस्मादिति । वराङ्गाणि शिरांसि ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रीतियुक्त इत्यादि । ददौ तेषामित्यत्र धनूरत्नं कर्म । तदेतदिति । एतद्धनूरत्नम् । अस्माकं पूर्वके देवराते न्यासभूतं न्यस्तम्, देवैरिति विज्ञेयम् ॥ १३ ॥ अथेति । क्षेत्रं यागभूमिं कृषतः कर्षति सति । लाङ्गलादुत्थिता आविर्भूता। क्षेत्रं शोधयता मया लब्धेति नाम्ना सीतेति विश्रुता । सीता लाङ्गलपद्धतिः ततः प्रादुर्भूतेति तथोच्यते ॥ १४ ॥

लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः । उत्थितेति, कन्येतिशेषः । सा च क्षेत्रं शोधयता मया लब्धेति हेतोर्नाम्ना सीतेति विश्रुता आसीत् । सीता लाङ्गलपद्धतिः । सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्यवर्द्धत मत्कृतपोषणादिति शेषः । अतो ममात्मजा । वीर्यं धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का । इति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता न कस्मैचिद्दत्तेति भावः ॥ १५–१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुःसारजिज्ञासवः । अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥

भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा । वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥ भूतलादुत्थितां तां तु वर्द्धमानां ममात्मजाम् । वरयामासुरागम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥ तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् । वीर्यशुल्केति भगवन् न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥ ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव । मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥ तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् । न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥ १९ ॥ तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने । प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥ ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव । न्यरुन्धन् मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥ आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः । रोषेण महताविष्टाः पीडयन् मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः । साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥

तेषामिति । वीर्यं जिज्ञासमानानां तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीतम् । ग्रहणे धारणे । तोलने भारपरीक्षार्थं हस्तेन चालने ॥ १९ ॥ तेषामिति । तन्निबोधेति तदित्यव्ययम् । तस्मात्कारणात् अनन्तरं यद्वृत्तं तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसन्देहं वीर्यशैथिल्यम् ॥ २१ ॥ मिथिलावरोधे निमित्तान्तरमाह–आत्मानमिति । ते नृपाः । आत्मानं स्वात्मानम् । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककरणेन तिरस्कृतं विज्ञाय, पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥ साधनानि दुर्गरक्षण

वीर्यशुल्का वीर्यं धनुरारोपणरूपं शुल्कं विवाहे देयं यस्याः ॥ १५–१७ ॥ मिथिलामिति । वीर्यं धनुस्सार जिज्ञासवः अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ तेषामिति । वीर्यं जिज्ञासमानानां ग्रहणे धारणे, तोलने तोलनं नाम भारपरीक्षार्थं मुहुर्मुहुरुत्क्षेपणम् ॥ १९ ॥ तेषामिति । तन्निबोध तस्मान्निबोध ॥ २० ॥ तत इति । वीर्यसन्देहं वीर्यशैथिल्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥

साधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रासादयम् ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पापकर्मणः पापकर्माणः ॥ २५–२७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तः सप्तषष्टितमे–जनकस्येत्यादि ॥ १ ॥

ततो देवगणान् सर्वान् तपसाऽहं प्रसादयम् । ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥ ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः । अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥ तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परम भास्वरम् । रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥ यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने । सुतामयोनिजां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥२७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मी०आदि०बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः । धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥ ततः स राजा जनकः सामन्तान् व्यादिदेश ह । धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २॥ जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन् पुरीम् । तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाज्ञया ॥३॥ नृणां शतानि पञ्चाशद्व्यायतानां महात्मनाम् । मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥

सामन्तान् कर्मसचिवान् ॥२॥३॥ नृणामिति । व्यायताना दीर्घदेहानां नृणाम् । पञ्चाशत्शतानि पञ्चसहस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः । मञ्जूषां धनुष्पेटिकाम् । समूहुः आचकर्षुः । ते च पञ्चसहस्रसङ्ख्याविशिष्टा अपि कथंचन महता प्रयत्नेन समूहुरितियोजना । अन्ये तु

तत इति । वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः॥२५–२७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥
जनकस्येति । धनुर्दर्शय रामायेति–आरोपयिष्यति सीतां प्रतिग्रहीष्यतीति भावः ॥ १ ॥ सचिवान्–समीपे विद्यमानान् ॥ २ ॥ ३ ॥ नृणामिति । व्यायतानाम् दीर्घदेहानाम् । पञ्चाशच्छतानि पञ्चसहस्राणि । अष्टचक्रां रथाङ्गाष्टकयुक्ताम् । मञ्जूषां धनुःपेटिकाम् । ऊहुः आचकर्षुः । ते पञ्चसहस्रसङ्ख्या

१ सचिवान् । इति तीर्थीयपाठः ।

अष्टचक्राम् अष्टाभश्चक्ररक्षाबन्धवतीम्, ऊहुः हस्तैरिति शेष इत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र मञ्जूषायाम् ॥ ५ ॥ इदमिति । यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसि तदिदं धनुः, आनीतमिति शेषः ॥ ६ ॥ तौ चोभाविति । उद्दिश्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वं सीतार्थिभिः । पूजितम् अहो महासारमैश्वरं धनुरिति श्लाघित

तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः । सुरोपमं ते जनकमूचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥ इदं धनुर्वरं राजन् पूजितं सर्वराजभिः । मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥ तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत । विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितम् । राजभिश्च महावीर्यैरशक्तैः पूरितुं पुरा ॥ ८ ॥ नैतत् सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः । गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्व गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे । आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव । दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् । वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः । मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् संस्पृशामीह पाणिना । यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥

मित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदित्यादि । एतद्धनुः सुरगणादयः प्रपूरणादिकं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थसिद्धम् ॥ ९ ॥ क्वेति । प्रपूरणे नम्रीकरणे । आरोपणे मौर्व्याः संयोजने । समायोगे शरेण योजने । वेपने मौर्व्याकर्षणे । तोलने भारपरीक्षार्थं कम्पने च । मानुषाणां मध्ये क्व पुरुषे गतिः शक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—तदेतदिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणं कृत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥

विशिष्टा अपि कथञ्चन महता प्रयत्नेन ऊहुरिति वाक्यभेदः करणीयः ॥ ४ ॥ आयसीम् अष्टलोहनिर्मिताम् । सुरोपममिति जनकविशेषणम् ॥ ५–८ ॥ नैतदित्यादि । अत्र श्लोके उत्तरश्लोकोक्तान् आरोपणादीन् शब्दान् तुमुनन्तान् कृत्वा एतद्धनुः पूरयितुं कर्णान्तमाक्रष्टुम् आरोपयितुं मौर्व्या संयोजयितुम्-शरेण योजयितुम् मौर्वीमाक्रष्टुं वेपयितुं ज्यां विक्षेपयितुं तोलयितुं भारपरीक्षार्थं कम्पयितुं देवादयो न शक्ता इति योजनीयम् ॥ ९ ॥ क्व गतिरिति । मानुषाणां च गतिः आरोपणादिषु शक्तिर्नैवेत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ ब्रह्मर्षेरिति । अपावृत्य विवृतां कृत्वा (ब्रह्मर्षेरिति पाठः) ॥ १३–१५ ॥

बाढमित्यादि ॥ १५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥१६॥ पूरयामास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्या महोन्नतस्य धनुषः कथं बालेनारोपणं संभवति ? अग्रस्पर्शाभावादितिचेत्; उच्यते—आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पर्शादेवावनतं धनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेति । तल्लक्षणमुक्तं ज्योतिषे—" वायुना भिहतो वायुर्गगनात्पतति क्षितौ । यदा दीप्तः खगरुतः स निर्घातोतिदोषकृत् " इति । पर्वतस्येव दीर्यतः-पर्वते दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकम्पः

बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥ लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः । पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः । तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ॥ १७ ॥ तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिस्वनः । भूमिकम्पश्च सुमहान् पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥ निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः । वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगतसाध्वसः । उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥ भगवन् दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः । अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥ जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता । सीता भर्तार मासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

तथा भूमिकम्पश्चासीदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामातृकताप्रापकं धनुरारोपणमपि न भवेदिति पूर्वं भीतोऽभूदिति गम्यते ॥ २० ॥ अत्यद्भुतमिति । अचिन्त्यम् अन्यत्रादर्शनात्, न तर्कितं मनुष्येष्वसम्भावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वात् । इदम् ईशधनुरारोपणम् ॥२१॥ जनकानामिति । जनकानाम्—"अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चित्प्रदह्यते ॥" इति प्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमतामपि । कुले "कुलं तारयते तात सप्त सप्त च सप्त च " इतिवत् । कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वं व्यज्यते । आहरिष्यति सद्यः प्राप

लीलयेति । लीलया अप्रयत्नेनैव ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्येति । निर्घातः अशनिध्वनिः ॥ १८–२१ ॥ जनकानामिति । आहरिष्यति सम्पादयिष्यति ॥२२–२४॥

१ बाढमित्येव तं राजा । २ आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः । इति पाठान्तरम् ।

यिष्यति । सिद्धस्यादानं ह्याहरणम् । सुता-सुतश्चेत्स्वार्जितामेव कीर्तिं प्रापयिष्यति । मे सुता स्वसम्बन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिशयः । भर्तारमासाद्य भर्तृसम्बन्धकृतातिशयः । भर्त्तारं भरणदक्षम् । " वित्तमिच्छन्ति मातरः " इत्युक्तधनवन्तमित्यर्थः । रामं " रूपमिच्छति कन्यका " इत्युक्तरूपवन्तम् । दशरथात्मजम् "बान्धवाः कुलमिच्छन्ति" इत्युक्तरीत्या बन्धुकांक्षितम् । एवं सर्वसम्मतवरप्राप्त्या कीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥२२॥

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक । सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः । मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥ राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरान यन्तु पुरं मम । प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥२५ ॥ मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै । प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः । अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् । यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः । त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेऽयोध्यां प्राविशन् पुरीम्[1] ॥ १ ॥

सत्या जातेतिशेषः । सीता वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा सत्या जाता । प्राणैः प्राणेभ्यः बहुमता सीता देयेति सीतापदमुभयत्रान्वेति ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या, गच्छन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्यवृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आभाष्य आहूय । कृतशासनान् दत्तकल्याणसन्देशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं दशरथम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥ अथ जानकीविवाहाय दशरथाह्वानमष्टषष्टितमे—जनकेनेत्यादि। त्रिरात्रमिति। तिस्रो रात्रयस्त्रिरात्रम्, सङ्ख्यादित्वात् राजानमिति । प्रश्रितैः विनयसहितैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ कौशिक इति । कृतशासनान् दत्तविवाहसन्देशपत्रिकान् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ जनकेनेति । क्लान्ता वाहना येषां ते तथा ॥ १–३ ॥

---

१ पुरीम् । राज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् । शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च । इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् । इत्यधिकः पाठः ।

रात्र्यन्तादच्समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोऽस्मानिह प्रेषितवानिति स्वराजसङ्कीर्तनात् ॥ २ ॥ विगतसाध्वसाः दशरथसौजन्येन विज्ञापने निर्भयाः ॥ ३ ॥ मैथिल इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृताग्निहोत्रसहितः साग्निहोत्रपुरस्कृतः । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । पुरस्सरन्तीति पुरस्सरा भृत्याः, तत्सहितम् । एवम्भूतं त्वां कुशलं क्षेमम् अव्ययं अनपायं, योगमिति

ते राजवचनाद्दूता राजवेश्म प्रवेशिताः । ददृशुर्देवसङ्काशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २ ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः । राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन् मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलो जनको राजा साग्निहोत्रपुरस्कृतम् । कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ४ ॥ मुहुर्मुहुर्मधुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा । जनकस्त्वां महाराजा पृच्छते सपुरःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः । कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिद मब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा । राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयं मम सुता राजन् विश्वामित्रपुरस्सरैः । यदृच्छयागतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ८ ॥

यावत् । आपृच्छते मद्वचनादिति शेषः । "आङि नुपृच्छ्योरुपसङ्ख्यानम्" इति आत्मनेपदम् । अत्र द्वितीयजनकशब्दो विप्रकृष्टजनकशब्दा विस्मरणार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुमत्या ॥ ६ ॥ पूर्वमिति । वीर्यशुल्केति मम प्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता । राजानश्च निर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः, विमुखीकृता इत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥७॥ सेयमिति । सेयं उक्तरीत्या सर्वैः प्रार्थनीया । मम सुता त्वया सह सम्बन्धार्हस्य मे पुत्री ।

मैथिल इति । साग्निहोत्रपुरस्कृतं साग्निहोत्रं च तत्पुरस्कृतं चेति कर्मधारयः । सपुरस्सरं सपरिकरम् । अत्र वाक्ये द्वितीयजनकशब्दः विप्रकृष्टजनकशब्दाविस्मरणार्थः ॥ ४-६ ॥ पूर्वमिति । वीर्यशुल्केति मम प्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता, राजानश्च निर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृता इति यावत् । तदपि विदितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सेयमिति । यदृच्छया दैवादागतैः पुत्रकैः । काकपक्षधरेणैकेनैव तव पुत्रेण श्रीरामचन्द्रेणेत्यर्थः । मम सुता निर्जिता वीर्यशुल्केन स्ववशीकृता । निर्जिता तव पुत्रकैरित्यत्र कप्प्रत्ययस्याल्पार्थे विधानात् । निर्जेतुरेकत्वादेकवचनेन भाव्यम्, रघुवरेण सहागतत्वादुपचारेण लक्ष्मणस्यापि जेतृत्वे सति

विषम०–पुरस्क्रियन्त इति पुरस्कृताः [illegible]दयः, अग्निहोत्रपदेन तत्साधनऋत्विजः तैः सहित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वपुरे तदागमनप्रसक्तिं दर्शयति विश्वामित्रपुरस्सरैरिति । यदृच्छया मद्भागधेयात् । पुत्रकैः पूजायां बहुवचनम् । जामातृत्वाध्यवसायात् महा राजकुमारत्वाद्वा पूजा । अल्पार्थेन कप्रत्ययेन बाल्यं द्योतितम् ॥ ८ ॥ कथं निर्जितेत्यत्राह–तच्चेति । तच्च ऐश्वरमपि । नेदमैन्द्रजालिकमित्याह महात्मनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरित्याह महत्यामिति ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातं सीताप्रदानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रीतिं त्वद्दर्शनप्रीतिं सीताप्रदानप्रीतिं

तच्च राजन् धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना । रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने । प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः । शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ ११ ॥ प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । पुत्रयोरुभयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् । विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः[1] ॥ १३ ॥ दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः । वसिष्ठं वामदेवं च मन्त्रिणोऽन्यांश्च सोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्द्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना । संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥

वा । पुत्रयोः पुत्री च पुत्रश्च तयोः । एकशेषः । प्रीतिं तद्विषयप्रीतिम्, तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमितियावत् । मत्पुत्र्यां त्वत्पुत्रे चेत्यर्थः । यद्वा स्नुषा च पुत्रीत्येव गृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सिद्धं कृत्वोच्यते उभयोरिति ॥ १२–१४ ॥ गुप्त इत्यादि । विदेहेषु विदेहानां निवास भूते देशे । " जनपदे लुप् " इतिलुप् । असाविति बुद्धिसन्निकर्षेणोच्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

द्विवचनेन भाव्यम्, प्रयुक्तं बहुवचनम् । एवं मन्यते प्रयोक्ता–सर्व लोकसन्ततसङ्घुष्यमाणसौभ्रात्रातिशयश्रवणवासनाप्रत्यस्तमितभेदादेकेन कृतमपि सर्वैः कृत मिति संप्रदायः । यद्वा निर्जेतर्येकस्मिन् रामभद्रे बहुवचनप्रयोगस्तु इतरनृपतिदुरारोपशङ्करशरासनभङ्गाद्यमानुषतदीयपौरुषविशेषजनितबहुमानादिति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ तच्चेति । तच्च तदपि । पूर्वं दक्षाध्वरध्वंसनसमये । रुद्रेण येन साधनेन पुरन्दरपुरस्सरसुरनिकरपलायनं कृतं तदपीत्यर्थः ॥९॥ अस्मा इति । प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातं सीताप्रदानं कर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातुमनुमन्तुमर्हसि ॥१०॥११॥ प्रीतिमिति । प्रीतिं दर्शनजनितामितिशेषः । लप्स्यस एवेति सम्बन्धः ॥ १२–१४ ॥ गुप्त इति ।

१ स्थितः । इत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः । इत्यधिकः पाठः ।

यदि वो रोचत इति । यौनसम्बन्धयोग्यमिति शेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १७ ॥ मन्त्रिण इति । श्वो यात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुद्युङ्ध्वमितिभावः ॥१८॥ मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां रात्रिं तस्यां रात्र्यामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० म० बाल० अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः । पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १७ ॥ मन्त्रिणो बाढ मित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः । सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥१८॥ मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परम सत्कृताः । ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे० बालकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

ततो रात्र्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सबान्धवः । राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य सर्वे धना ध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् । व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वशः । ममाज्ञासमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः । मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥४॥ एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजयस्व मे । यथा कालात्ययो न स्याद्दूता हि त्वरयन्ति माम् ॥५॥ वचनात्तु नरेन्द्रस्य सा सेना चतुरङ्गिणी । राजानमृषिभिः सार्द्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥६॥ गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् । राजा तु जनकः श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥

अथ दशरथस्य मिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे–ततो रात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृताः । पुष्कलं श्रेष्ठम् । "श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्" इत्यमरः । सुविहिताः सुसम्पादितकल्याणोचितकर्माणः ॥ २ ॥ यानयुग्यमिति । यानं शिबिकान्दोलिकादि, युग्यं रथादि । सेनाङ्गत्वादेक वद्भावः ॥ ३ ॥ यथा कालात्ययः कालातिक्रमः न स्यात्तथा प्रयान्त्विति योजना ॥ ४–६ ॥ चतुरहं चतुर्ष्वहस्सु । श्रुत्वा दशरथमागतं श्रुत्वा । पूजाम्

विदेहेषु विदेहानां निवासदेशे जनपदे ॥ १५–१८ ॥ मन्त्रिण इति । गुणैर्मन्त्रिगुणैः । समन्विताः नरेन्द्रस्य जनकस्य मन्त्रिणः परमसत्कृताः सन्तः तां रात्रिं तस्यां रात्र्यामूषुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥१॥ अद्येति । पुष्कलं श्रेष्ठम् । सुविहिताः सुरक्षिताः ॥ २ ॥ चतुरङ्गमिति । यानयुग्यं यानमान्दोलिकादि, युग्यं वाहनादि ॥ ३–६ ॥ गत्वेति । चतुरहं चतुरहस्सु ॥ ७ ॥

उपधाम् ॥ ७ ॥ राजानमासाद्य मुदितः विवाहः शीघ्रं भावीति हर्षं ययौ ॥ ८ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण धनुर्भङ्गादिना सम्भूतामित्यर्थः ॥ ९ ॥ वसिष्ठस्य शतक्रतुसाम्यं पूर्णधर्मत्वेन ॥ १० ॥ विघ्नाः कन्याप्रदानप्रतिबन्धकाः । पूजितत्वे हेतुमाह—राघवैरिति । यत इत्युपस्कार्यम् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्राणामिन्द्रत्वम् । यज्ञस्यान्त इति, त्रिचतुरदिनानन्तरभाविनीति शेषः । ऋषिसम्मतं ब्राह्मं विवाहमित्यर्थः ॥१२॥ महीपतिं जनकम्

ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् । जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ । उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितः ॥८॥ स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव । पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥९॥ दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः । सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १० ॥ दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् । राघवैः सह सम्बन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥ ११ ॥ श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि । यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहमृषिसम्मतम् ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा । यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥ धर्मिष्ठं च यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः । श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ १५ ॥ ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे । हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन् सुखम्[1] ॥ १६ ॥

॥ १३ ॥ प्रतिग्रह इति । कन्यागवादीनां प्रतिग्रहो दातृवश एव, यदा दाता ददाति तदा प्रतिगृह्यते प्रतिग्रहीत्रेति वस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीयं वीर्यशुल्ककन्याप्रदानमपि पूर्वमेव श्रुतम्, अतःपरं कन्याप्रदस्त्वं यथा वक्ष्यसि तथा वयं करिष्यामः ॥ १४ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो दातृवश इत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १५ ॥ परस्परसमागमे सम्भूते सतीति शेषः ॥ १६ ॥

तत इति । राजानमासाद्य मुदितो हर्षं ययौ । विवाहः शीघ्रंभावीति हेतोः ॥ ८ ॥ स्वागतमिति । वीर्यनिर्जितां शौर्यसम्पादिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ दिष्ट्येति । विघ्नाः श्रेयःप्रतिरोधकाः । निर्जिताः निर्गताः ॥ ११ ॥ श्व इति । निर्वर्तयितुं विवाहनिश्चयोपयोगिप्रसङ्गमिति शेषः । यज्ञस्यान्त इति । यज्ञस्य चतुर्दिनावशिष्ट

---

१ सुखम् । अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादावुपस्पृशन् ॥ इत्यधिकः पाठः ।

निशाम्य दृष्ट्वा । " शमो दर्शने " इति मित्वनिषेधान्न ह्रस्वः ॥ १७ ॥ जनकोऽपीति । यज्ञस्य क्रियाम् अवशिष्टक्रियाम् । सुताभ्यां पुत्र्योः । क्रियामङ्कुरार्पणादिकम् ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

अथ जनकेन सम्बन्धार्हत्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं सप्ततितमे–ततः प्रभात इत्यादि । कृतकर्मा समाप्तयज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ भ्रातेत्यादि । अत्रत्यविशेष

राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः। उवास परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः॥१७॥जनकोऽपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित्। यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह॥१८॥ इत्यार्षे० बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः॥६९॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः। उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्राता मम महातेजा यवीयानतिधार्मिकः। कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम्। साङ्काश्यां पुण्यसङ्काशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥

णानां शतानन्दपरिज्ञातानामप्युपदेशः परम्परया दशरथादिश्रोत्रं प्रापयितुम्। वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थं परिखारूपेणावस्थितायाम् इक्षुमत्यां वारिणि आकीर्णाः निखाताः फलकाश्शूलानि येषु ते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तप्रदेशा यस्यास्ताम्। वार्यामलकपर्यन्तामितिपाठे–वार्यामलकाः आमलकविशेषास्तत्पर्यन्ताम्। पुण्यसङ्काशां पुण्यतुल्यां, पुण्यवत्स्ववासिनां स्वतएवाभीष्टप्रदामित्यर्थः। पुष्पकं विमानमिव स्थितां साङ्काश्यां पुरीम्। इक्षुमतीं नदीं पिबन्, तज्जलं पिबन्नित्यर्थः। अध्यवसत् अधिवसति। " उपान्वध्याङ्वसः " इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यान्ते ऋषिसम्मतं विवाहं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ १२–१६ ॥ राजा चेति । निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ जनकोपीति । यज्ञस्यावशिष्टाः क्रियाः । सुताभ्यां दुहित्रोः । अङ्कुरार्पणादि क्रियाः कृत्वा ॥ १८ ॥ इति श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां एकोनसप्ततितमस्सर्गः ॥ ६९ ॥ तत इति । कृतकर्मा ऋषिभिः कृतप्रातःसवनाद्यनुष्ठानः ॥ १ ॥ भ्रातेत्यादि । इक्षुमतीं नदीं पिबन् तज्जलं पिबन्नित्यर्थः । वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थं परिघारूपेणावस्थितायास्तस्या नद्याः वारिणि आकीर्णाः निखाताः फलकाः शूलानि येषु ते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तदेशाः यस्यां ताम् । वार्यामलकपर्यन्तामिति क्वचित्पाठः । वार्यामलकाः आमलकविशेषाः पर्यन्तेषु यस्यास्तां तथोक्ताम् । पुण्यसङ्काशाम् पुण्यशब्देन तत्फलभूतः स्वर्गो लक्ष्यते, तत्सङ्काशां स्वर्गोपमामित्यर्थः । पुष्पकं

यज्ञगोप्ता साङ्काश्ये स्थित्वा यज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेतिभावः । इमां विवाहकल्याणजाम् । भोक्तेति लुट् ॥४॥ नरेन्द्रस्य शासनात् शतानन्दवचनद्वारका दित्यर्थः । विष्णुम् उपेन्द्रम् ॥ ५ ॥६॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानुज्ञयेत्यर्थः ॥७–९॥ औपकार्यं दशरथशिबिरनिवेशम् । उपकार्याशब्दात्स्वार्थे ष्यञ्

तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः । प्रीतिं सोऽपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥४॥ शासनात्तु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः । समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ५ ॥ आज्ञयाथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुश ध्वजः । स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ६ ॥ सोऽभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् । राजार्हं परमं दिव्यमासनं चाध्यरोहत ॥ ७ ॥ उपविष्टावुभौ तौ तु भ्रातरावमिततेजसौ । प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ ८ ॥ गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् । आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व समन्त्रिणम् ॥ ९ ॥ औपकार्य्यं स गत्वा तु रघूणां कुलवर्द्धनम् । ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः । स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ११ ॥ मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगण स्तदा । सबन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १२ ॥ स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् । वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४ ॥

॥१०–१३॥ विदितमिति । "मतिबुद्धि–" इत्यादिना वर्तमाने क्तः । "क्तस्य च वर्तमाने" इतिषष्ठी । त्वया विदितमित्यर्थः । दैवतं परमगुरुरित्यर्थः ॥१४॥

पुष्पकाख्यम्, विमानामिव स्थितामिति भावः । साङ्काश्यां साङ्काश्याख्यां पुरीम् । अध्यवसत् अधिवसति ॥२॥३॥ तमहमिति । यतः स यज्ञगोप्ता मदीययागसंरक्षक त्वेन मतः, अतस्तं द्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः । इमां प्रीतिं जानकीपरिणयजनिताम् । भोक्ता भोक्ष्यते ॥४॥ शासनादिति । शासनात्प्रययुः । दूता इति शेषः । विष्णुमुपेन्द्रम् ॥५॥६॥ सोऽभिवाद्येति । पूर्वं शतानन्दम् पश्चाद्राजानमभिवाद्य आसनं चाध्यारोहत ॥७–९॥ औपकार्यमिति । औपकार्यामुपकारिकाम् ॥ १०–१३ ॥ विदितमिति ।

१ सह । एवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ । आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत् ॥ २ यथा । सांकाश्यां ते समागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् । न्यवेदयन् यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् । तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

मे वक्ष्यति, कुलमितिशेषः। विश्वामित्रस्य कोपपरिहाराय विश्वामित्राभ्यनुज्ञात इत्युक्तम्। "दशपुरुषविख्यातात्" इति शास्त्रेण यौनसम्बन्धापेक्षितां वंश शुद्धिं वक्ष्यतीत्यर्थः॥१५॥१६॥ अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सोऽव्यक्तप्रभवः। अव्यक्तं किं नाम, वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे-"आकाश प्रभवो ब्रह्मा" इति। अथ कोऽयमाकाशोऽपि, तमपि वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे-"संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि। महार्णवे शयानोऽप्सु मां त्वं

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः। एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम्[1] ॥ १५ ॥ तूष्णीम्भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः। उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं सपुरोधसम् ॥ १६ ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः। तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १७ ॥ विवस्वान् काश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः। मनुः प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ १८ ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम्। इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान् कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ १९ ॥ कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपद्यत। विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २० ॥ बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान्। अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोः सुतः ॥ २१ ॥ त्रिशङ्कोरभवत् पुत्रो धुन्धुमारो महायशाः[2]। यौवनाश्वसुतस्त्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥

पूर्वमजीजनः। पद्मे दिव्येऽर्कसङ्काशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि। प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेशितम् ॥" इत्यादिना। शाश्वतः बहुकालस्थायी। नित्यः द्विपरार्द्धकालं विनाशरहितः। अव्ययः प्रवाहरूपेण प्रतिकल्पमवस्थायी। अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा, आसीदितिशेषः १८-२१ ॥ धुन्धुमारः युवनाश्वापरनामधेयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामानुजीयम्—धुन्धुमार इत्यादि। धुन्धुमार एव युवनाश्वः, तस्यैवं नामान्तरम् ॥ २२ ॥

भगवान् वसिष्ठः सर्वेषु कृत्येषु। वक्तेति। इक्ष्वाकुकुलस्य दैवतं परमगुरुरिति च विदितं प्रसिद्धम् ॥ १४ ॥ विश्वामित्रेति। यथाक्रमं कुलमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अव्यक्तेति। अव्यक्तप्रभवः-अव्यक्तः प्रत्यक्षप्रमाणाद्यगोचरो विष्णुः प्रभवः कारणं यस्य स तथोक्तः ॥ १७ ॥ विवस्वानिति। विवस्वतः पुत्रः मनुरिति

१ यथाक्रमम्। एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठो राज्ञां मध्ये महात्मनाम्। २ महायशाः। धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः। इत्यधिकः पाठः।

मध्ये असितवृत्तान्तकथनं सगरवैभवातिशयप्रकटनाय ॥ २४ ॥ प्रतिराजानः प्रतिपक्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेव तान् विशेषयति हैहया इत्यादि॥२५॥ प्रतियुद्ध्यन् अभिमुखतया युद्धं कुर्वन् । प्रवासितः राज्याद्भ्रंशितः॥२६॥ भृगुप्रस्रवणे भृगुमहामुनिसान्निध्यवन्निर्झरोपान्तप्रदेशे । इदमेव

मान्धातुस्तु सुतः श्रीमान् सुसन्धिरुदपद्यत । सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥२३॥ यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः । भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥२४ ॥ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ २५ ॥ तांस्तु स प्रतियुद्ध्यन् वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २६ ॥ हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रस्रवणेऽवसत् । असितोऽल्पबलो राजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २७ ॥ द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतम् । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥२८॥ ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः । भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ २९ ॥ तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् । ववन्दे पद्मपत्राक्षी कांक्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३० ॥ तमृषिं साभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ ३१ ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ ३२ ॥ तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः । महावीर्यो महातेजा अचिरात् सञ्जनिष्यति । गरेण सहितः श्रीमान् मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३३ ॥

पूर्वं भृगुतुन्द इत्युक्तम् ॥२७॥ सगरं गरं विषं तत्सहितं भक्ष्यमित्यर्थः ॥२८॥ तत इति । अभिरतः प्रीतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितोऽभूत् स्वदेशवासाभिमानेन प्रीतः सन् तद्वरप्रदानाय सन्निहितोऽभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्या नाम । उपागम्य शरणं गत्वा । अभ्यवादयत् शुश्रूषते स्म ॥ ३१ ॥ सः पुत्रेप्सुम् अप्रतिबन्धपुत्रेप्सुम् । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३२ ॥ गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । मा शुचः गरप्रयोगनिमित्तं शोकं स्मृतः ॥ १८–२४ ॥ यस्यैत इति । यस्य प्रतिराजानः प्रतिपक्षभूता राजानः । हैहयादयः सोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः । उदपद्यन्त अजायन्त ॥२५॥ तानिति । प्रतियुद्ध्यन् प्रतिपक्षतया युद्ध्यन् । प्रवासितः निष्कासितः राज्याद्भ्रंशितः ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्वे इति । सगरं गरसहितं भक्ष्यं ददौ ॥ २८ ॥ तत इति । अभिरतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितोऽभूदिति सम्बन्धः ॥२९॥३०॥ तमृषिमिति । कालिन्दी कालिन्द्याख्या ऋषिमुपागम्य शरणं गत्वा अभ्यवादयत् शुश्रूषते स्म ॥३१॥ स तामिति । पुत्रजन्मनि पुत्रजन्मविषये ॥ ३२ ॥ तवेति । गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन गरेण तस्य विपत्तिर्न भवतीति गम्यते, जातः स वंशकरो भविष्यति अतः मा शुचः ॥ ३३ ॥

मा कुर्वित्यर्थः ॥ ३३॥ पतिशोकेति। अनेन तदनन्तरमेव दैवात् पतिर्मृत इति गम्यते। तस्मात् च्यवनानुग्रहात् ॥ ३४ ॥ सपत्न्येति। अत्र य इत्यनुसन्धेयम्। जात इत्यनन्तरं तेनेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रवृद्ध इति। पूर्वं प्रवृद्धाख्यः ततो वसिष्ठशापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः, ततः वसिष्ठं

च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता। पतिशोकातुरा तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत॥३४॥ सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया। सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥३५॥ सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथांशुमान्। दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३६ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्सुतः ॥ ३७ ॥ रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः। कल्माषपादो ह्यभवत्तस्माज्जातश्च शङ्खणः ॥३८॥ सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात्। शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः। मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदम्बरीषः प्रशुश्रुकात् ॥३९॥ अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः। नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥४०॥ नाभागस्य बभूवाज अजाद्दशरथोऽभवत्। अस्माद्दशरथाज्जातौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम्। इक्ष्वाकुकुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप। सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

प्रतिशापायोद्धृतजलस्य स्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षेपेण कल्माषपादाख्यः ॥ ३७-३९ ॥ नहुषययाती चन्द्रवंश्याभ्यामन्यौ। अत्र पुराणे क्रमवैषम्यं कल्पभेदादिति ज्ञेयम् ॥४०॥४१॥ आदिवंशविशुद्धानाम्, आदित आरभ्य वंशेन विशुद्धानाम्। राज्ञामिति सम्बन्धे षष्ठी ॥४२॥ वरय इति। वरणस्य पुरोहितकृत्यत्वादितिभावः। सदृशे इति ङीबभाव आर्षः॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे० बालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥७०॥

च्यवनमिति। तस्मात च्यवनप्रसादात ॥३४-३७॥ रघोरिति। प्रवृद्धः प्रवृद्धाख्यः पुरुषादकः राक्षसः वसिष्ठशापादिति भावः। ततः वसिष्ठस्य प्रतिशापप्रदानार्थमुद्धृतस्य जलस्य स्वपत्न्या मदयन्त्या अनुनयेन स्वपादयोरेव विसर्जनात् कल्माषपादश्चाभूदिति भावः ॥ ३८-४१ ॥ आदीति। आदिवंशविशुद्धानाम् आदित आरभ्य विशुद्धवंशानां वीराणां सत्यवादिनामिति सम्बन्धे षष्ठी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणबालकाण्डव्याख्यायां सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एवं वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकः स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्याप्रदानं प्रतिजानीते एकसप्ततितमे—एवं ब्रुवाणमित्यादि॥१॥२॥

एवं ब्रुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः । श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः । वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध महामुने ॥२॥ राजाभूत् त्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा। निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः ॥३॥ तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिला येन निर्मिता । प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥ उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्द्धनः । नन्दिवर्द्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः । देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् । महावीरस्य धृतिमान् सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥ सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः । दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्व इति विश्रुतः ॥८॥ हर्यश्वस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतिन्धकः । प्रतिन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥ पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ।देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः । कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥ महारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत । स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥ तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजो भ्राता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥

सत्त्ववतां बलवताम् ॥३॥ प्रथम इति । मिथिमारभ्यास्माकं जनकसंज्ञेतिभावः ॥ ४-६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थं विशेषणद्वयम् ॥ ७-१३ ॥

एवमिति ॥ १ ॥ प्रदान इति । कुलजातेन सत्कुलप्रसूतेन । प्रदाने कन्याप्रदाने विषये कुलं वक्तव्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्येति । प्रथमो जनकः, तत आरभ्य जनकशब्दवाच्याः ॥ ४-१३ ॥

भारं भरणीयं, पोषणीयमिति यावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारम् ॥ १५ ॥ कस्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते । अवरोधकः अवरोद्धु मित्यर्थः । "तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इति ण्वुल् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीताधनुषोरप्रदानात् ॥ १८॥१९॥ ते

मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोऽभिषिच्य नराधिपः । कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः॥ १४॥वृद्धे पितरि स्वर्याते धर्मेण धुरमावहम् । भ्रातरं देवसङ्काशं स्नेहात्पश्यन् कुशध्वजम् ॥ १५॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य साङ्काश्यादगमत् पुरात् । सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६॥ स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् । सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७॥ तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षे युद्धमासीन्मया सह । स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥ निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् । साङ्काश्ये भ्रातरं वीरमभ्यषिञ्चं कुशध्वजम् ॥ १९॥ कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥ सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥ वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् । द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥ रामलक्ष्मणयो राजन् गोदानं कारयस्व ह । पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥

वध्वौ ददामि स्नुषात्वेन ददामि । वसिष्ठेन वरणात्ते ददामीत्युक्तम् ॥ २० ॥ वध्वावित्युक्तं व्यवस्थया दर्शयति–सीतामित्यर्द्धेन ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं सनिमित्तमुपपादयति–वीर्येति । वीर्यशुल्कामित्येतदूर्मिलाया अपि विशेषणम् । यद्यपि रामेणैव धनुर्भङ्गः कृतः तथापि तादृशशक्तेर्लक्ष्मणेऽपि दर्शना तद्वीर्यमेव ऊर्मिलाया अपि शुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरसपुत्री । त्रिः त्रिवारं त्रिभिः करणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदानं नाम, विवाहपूर्वसमयनियतं

मां त्विति । कुशध्वजं भारं भरणीयमिति यावत । यद्वा कुशध्वजं भारं राज्यभारं च मयि समावेश्य स्थापयित्वा वनं गत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वृद्ध इति । धुरं राज्यभारम् ॥ १५ ॥ कस्येति । तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । साङ्काश्यमिति सुधन्वनगरनाम । अवरोधकोऽगमत् अवरोद्धुमागतवानित्यर्थः ॥ १६–२१ ॥ वीर्यशुल्कामिति । त्रिर्ददामि त्रिभिः करणैर्ददामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ रामेति । गोदानं विवाहाङ्गभूतम् । वैवाहिकं विवाहकाले कर्तव्यम् । पितृकार्यं

१ संशयः । ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते रघुनन्दन । इत्यधिकः पाठः ।

किञ्चित्कर्म । गावः केशाः दोःपादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम समावर्तनाख्यं कर्मेत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दीश्राद्धम् ॥२३॥ तृतीये भाविनि फल्गुन्यां फल्गुन्याख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयोजनम् । " तदस्य प्रयोजनम् " इति ठक् । दानं गोभूतिलहिरण्यादिदानम् । सुखोदयं सुखोदर्कम्, वधूवरयोरतिशयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि कन्यार्थं क्रियत इति सूचितम् । कन्यादाने उत्तर

मघा ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो । फल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु । रामलक्ष्मणयो राजन् दानं कार्यं सुखोदयम् ॥२४॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महामुनिः । उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥ अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव । इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योऽस्ति कश्चन ॥ २ ॥ सदृशो धर्मसम्बन्धः सदृशो रूपसम्पदा । रामलक्ष्मणयो राजन् सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥

फल्गुन्याः प्रशस्तत्वमुक्तं ज्यौतिषे–" त्रीण्युत्तराण्यपि तथार्कमघानुराधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवभान्युडूनि " इति ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जी०बाल० एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अथ विश्वामित्रेण भरतशत्रुघ्नार्थं कुशध्वजसुतावरणं गोदानकरणं च द्विसप्ततितमे–तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं जनकम् ॥ १ ॥ अचिन्त्यानीत्यादि । अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषाम् इक्ष्वाकुविदेहानाम् । तुल्यः कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वं चेति भावः ॥२॥ सदृश इति । सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयो दीयते इति यत् । अयं धर्मसम्बन्धः धर्मेण सम्बन्धः, यौनसम्बन्ध इतियावत् । सदृशः रूपसम्पदा च सदृशः । यद्वा अयं करिष्यमाणो धर्म

नान्दीमुखम् ॥ २३ ॥ मघेति । अद्य मघानक्षत्रम् आगामिनि तृतीये दिवसे। उत्तरे उत्तरफल्गुन्याख्ये नक्षत्रे। वैवाहिकं विवाहकर्म कुरु। सुखोदयं सुखोदर्कम् ॥२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ तमिति । वीरं जनकम् ॥ १ ॥ एषां तुल्यः परस्परव्यतिरेकेणापरो नास्ति ॥२॥ सदृश इति । सीता च ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोर्दीयत इति यत् । अयं धर्मसम्बन्धः सदृशः रूपसम्पदा च सदृशः ॥३॥

तिलकं–यद्यप्युत्तराफाल्गुनी सीताया जन्मर्क्षम् तथापि तदृक्षे प्रथमचरणं विहाय तज्जन्मकालत्वेन तस्याः कन्याराशित्वात् तृतीयैकादशरूपभकूटशुद्धेस्तस्य न दोषः । भकूटशुद्धौ तत्र दुष्टमिति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । किञ्च एकनाडीदोषेण च सीतारामयोर्वियोग इति ध्येयम् । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे उत्तरे श्रेष्ठे इति व्याख्याने सीतायाः द्वादशश्चन्द्रो भवति, तत्र विवाहोऽनुचित एव ॥ २४ ॥

सम्बन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः रूपसम्पदा च सदृशः तुल्यरूपयोर्विवाह इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह रामेति । सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोः यतः सदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलया सह रामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौ च सीतोर्मिलयोः रूपसम्पदा सदृशः । शकारान्ते बहु वचनम् । अतः सदृशो धर्मसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३ ॥ वक्तव्यश्चेति । अन्यद्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति तदपि श्रूयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं

वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥४॥ भ्राता यवीयान् धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः । अस्य धर्मात्मनो राजन् रूपेणाप्रतिमं भुवि । सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥५॥ भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः । वरयामस्सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥६॥ पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः । लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥७॥ उभयोरपि राजेन्द्र सम्बन्धेनानुबध्यताम् । इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा । जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥ कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ । सदृशं कुलसम्बन्धं यदाज्ञापयथस्स्वयम् ॥१०॥ एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे । पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥११॥ एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने । पाणीन् गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥१२॥

कयोरित्याकांक्षायां तदुपपादयन्नाह–भरतस्येति । भरतस्य शत्रुघ्नस्य च तयोरुभयोरर्थ इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उभयोरिति । उभयोर्युवयोः सम्बन्धेन कुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । भवतः कुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्यसम्बन्धेनान्योन्यमुत्कर्षं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८॥ वसिष्ठस्य मते वसिष्ठानुमत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुलमिति । यद्यस्मात् । मुनिपुङ्गवौ युवां येषां नः कुलसम्बन्धम् इक्ष्वाकुवंशेन यौनसम्बन्धम् । स्वयं शिष्यमुखं विना आज्ञापयथः, तस्मात्तेषां नः इदं कुलं धन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥१०॥ पत्न्यौ भजेतां पत्नीत्वेन भजेताम् । सहितौ सदा सहचरौ ॥११॥ एकाह्नेति ।

वक्तव्यमिति । किञ्चिदन्यद्वक्तव्यमस्ति तच्छ्रूयताम् ॥ ४-६ ॥ दशरथपुत्रेषु न कस्मिन्नपि वरगुणन्यूनतेत्याह–पुत्रा इति ॥ ७ ॥ उभयोरिति । पुण्यकर्मणो भवतः कुलम्, अव्यग्रम् इक्ष्वाकुकुलं च । उभयोः सम्बन्धेन कुलद्वयमनुबध्यताम् ॥ ८–१२ ॥

एकाह्नेत्यजभाव आर्षः । सप्तम्यर्थे तृतीया । चतमृणामिति "छन्दस्युभयथा" इति पक्षे दीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे फल्गुनीभ्यामुपलक्षि तयोर्दिवसयोरुत्तरस्मिन् दिवसे, उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वा फल्गुनीभ्यामिति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे फल्गुन्याख्ये उतरनक्षत्र इत्यर्थः । प्रशस्ततायां हेतुः भग इति । भगः प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिलिङ्गाधिष्ठाता देवता । ननु–" एकस्मिंस्तु गृहे कुर्यादेकामेव शुभक्रियाम् ।

उत्तरे दिवसे ब्रह्मन् फल्गुनीभ्यां मनीषिणः । वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः । उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
परो धर्मः कृतो मह्यं शिष्योऽस्मि भवतोः सदा ॥ १५ ॥ इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ।
यथा दशरथस्येयं तथायोध्या पुरी मम । प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

अनेकां यस्तु कुरुते स नाशमधिगच्छति ॥" इति ज्योतिःशास्त्रे एकगृहे अनेकोत्सवनिषेधो दृश्यत इतिचेत्, मतान्तरे एकगृहे भ्रातॄणामेकदोत्सवस्य विहितत्वात् । उक्तं हि दैवज्ञविलासे–" भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहे कल्पयेत् पृथग्वेदिम् । एकगृहे जगुरार्या मण्डपमेकं पराशरेणोक्तम् ॥" इति । नन्वेव मपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदा विवाहः ? " एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे । विवाहं मौञ्जिबन्धं च चूडाकर्म न कारयेत्॥" इति निषेधादिति चेत्; सत्यम् । एकस्मिन् दिने तु कर्तव्य एव । उक्तं हि दैवज्ञविलासे–" भ्रातृद्वये स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । समानाश्च क्रियाः कुर्युर्मातृभेदे तथैव च । एकस्मिन् दिवसे त्वेकलग्ने भिन्नांशके तयोः । एकगर्भोदयवतोर्विवाहः शुभकृद्भवेत् ॥ " इति एकोदरयोरप्येकगृहे विवाहकरणवचनं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेति भावः ॥ १४ ॥ परो धर्मः कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । मद्भ्रातुर्मम दशरथस्य च यान्यासनमुख्यानि सिंहासनानि तानि युवामासाताम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः । विनयाय प्रथमपुरुषो वा । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः । ननु दशरथ

उत्तरे इति । फल्गुनीभ्यां फल्गुन्योः वैवाहिकं प्रशंसन्ति प्रशस्तमिति वदन्ति । यत्र फल्गुनीनक्षत्रे । भगः प्रजापतिर्देवता॥१३॥ एवमुक्त्वेति । एवमुक्त्वा प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय वाक्यमब्रवीत ॥१४॥१५॥ इमानीत्यादि । आसनशब्देन दशरथजनककुशध्वजानां राज्यानि लक्ष्यन्ते । भवन्तौ आसनानि आसातां परिपाल येताम् । राज्यत्रयमपि भवदधीनमित्यर्थः । दशरथराज्यं त्वया कथं नियुज्यम्? इत्यत्राह–यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्य तथा मम अयोध्या । यथार्हं कर्तुं

सिंहासनं कथं त्वया शक्यं दातुम् ? तत्राह यथेति । इयं मिथिला यथा दशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा अयोध्या च मम, तथा च युवयोः प्रभुत्वे सन्देहो नास्ति । अतो यथार्हं यथोचितम्, प्रभुत्वं कर्तुमर्हथ । पूजायां बहुवचनम् । वयं सर्वे भवदधीनाः यूयमेवास्माकं त्रयाणां हितमुपदिश्य यथोचितं प्रकृत

तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः । राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१७॥ युवामसङ्ख्येयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ । ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् । श्राद्धकर्माणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥१९॥ तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा । मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशाः ॥ २० ॥ स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः । एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृङ्गाः सम्पन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः । गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥२३॥ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः । ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ ससुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा । लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे० बालकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

कार्यं कर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ हृष्ट इति । एवमेकवाक्यवादेनेति शेषः ॥ १७-२० ॥ काल्यं काले कर्तव्यं गोदानं समावर्तनम् ॥ २१ ॥ तदङ्गदानान्याह-गवामित्यादि ॥ २२ ॥ सम्पन्नाः । क्षीरसम्पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः । सुबहु अन्यद्वित्तं च ॥ २३ ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

मर्हथ वयं सर्वे भवदधीना यथोचितं कर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६-२० ॥ स गत्वेति । काल्यं काले कर्तव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुवर्णेति । याः सुवर्णशृङ्गाः । संपन्नाः क्षीरसम्पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयानि दोहनपात्राणि यासां तासां गवाम् । चत्वारि शतसहस्राणि स्वरूपेण दत्त्वा गोदानमुद्दिश्य वित्तं दक्षिणात्वेन ददौ, सुबहु अन्यद्वित्तं च ॥ २३ ॥ २४ ॥ गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषम् । "गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशेऽब्दे तदुच्यते । अङ्कोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां मुण्डनं भवेत् । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहश्शेषं नयेदथ । आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः । अहं वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥" इत्याश्वलायनकारिकायाम् । इदं समा

अथ सीताविवाहाद्विसप्ततितमे–यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥ साक्षात्पदेन भिन्नोदरमातुलोप्यस्तीति गम्यते ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यत इति शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः ॥ ४–६ ॥ यज्ञवाटं यज्ञवाटसमीपम् । अत्र यज्ञवाटशब्देनोत्सवशालोच्यते । पूर्वं यज्ञस्यान्त इत्युक्तत्वेन

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् । तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित् समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः । दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥२॥ केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोऽसि तेषां सम्प्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्त्रीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः । तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् । मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते । त्वरयाभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ ५ ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् । दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ६ ॥ ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः । प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् । ऋषींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७ ॥ युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः । भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः । वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ ८ ॥

यज्ञस्य समाप्तत्वात् उत्तरसर्गे दशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ७ ॥ युक्ते विवाहानुरूपे । विजये विजयावहे नतु विजयाख्ये, तस्यापराह्णिकत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य वर्तनपूर्वाङ्गम् । "वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥" इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः ॥२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७२ ॥ समुपेयिवान्, दशरथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिरिति । अस्मत्पिता केकयाधीश्वरः स्नेहात्त्वां कुशलमब्रवीत् । न तु भयादिति भावः । येषामस्माकं कुशलकामोसि त्वं तेषामनामयं कुशलं विद्यत इति चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ स्वस्त्रीयमिति । मम स्वस्त्रीयं स्वस्त्रुः पुत्रं भरतम् ॥ ४–६ ॥ तत इति । यज्ञवाटं यज्ञवाटसमीपमुपागमत्, उत्तरत्र प्रवेशयामासेति तत्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ७ ॥ युक्त इत्यादि सार्धश्लोकस्य उपागमदिति पूर्वक्रियापदेन सम्बन्धः । युक्ते योग्ये विजयाख्ये । कृतकौतुकमङ्गलः कृतविवाहसूत्रमङ्गलाचारः ॥ ८ ॥

---

१ सुतम् । तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम् ॥ २ नापि । पितुः समीपमाश्रित्य तस्थौ भ्रातृभिरावृतः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

घटिकाद्वयपरत्वे विजयः पूर्वाह्न एव भवति। पुरतः कृत्वा उपागमदितिशेषः। कृतकौतुकमङ्गलः कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गलाचारः। "कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे" इत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दातारमिति। त्वामितिशेषः ॥ १० ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यामिति। योग इतिशेषः। सर्वार्थाः दानप्रति

वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ राजा दशरथो राजन् कृतकौतुकमङ्गलैः। पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकांक्षते ॥ १० ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि। स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना। प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १२ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा सम्प्रतीक्षते। स्वगृहे को विचारोऽस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १३ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः। मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता वह्नेरिवार्चिषः ॥ १४ ॥ सज्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोऽस्मि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः। अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थमवलम्बते ॥ १५ ॥ तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा। प्रवेशयामास सुतान् सर्वानृषिगणानपि ॥ १६ ॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत्। कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः सह धार्मिक। रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ १७ ॥ तथेत्युक्त्वा तु जनकं वसिष्ठो भगवानृषिः। विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ १८ ॥

ग्रहादयः। विवाह एव वैवाह्यं कृत्वा। स्वधर्मं प्रतिज्ञारूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः। किमर्थं द्रुतमागमनं परिह्रियत इतिभावः। यथेति। त्वदीयं राज्यमिव मदीयमपि राज्यं तवैव तथा च मद्गृहमात्रस्य स्वीयत्वे को विचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १४ ॥ अविघ्नं अविलम्बम्। अवलम्बते विलम्बते ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति। लोका रमन्तेऽस्मिन्निति लोकरामः। तस्य ॥१७॥ तथेत्यादि। प्रपा पानीयशालिका। अभिनवनालिकेरादिपत्ररचितमण्डप इत्यर्थः। सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभि

एत्य यज्ञवाटान्तरवर्तिनं वैदेहम् ॥९॥१०॥ दात्रिति। दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां गुणैः परस्परानुरूपाभ्याम्। विवाह एव वैवाह्यम्। कन्याप्रदानं कृत्वा स्वधर्मं प्रतिज्ञातं धर्मं दातुरनुरूपं धर्मम् ॥ ११–१६ ॥ तत इति। लोकरामस्य लोका अस्मिन् रमन्त इति लोकरामः ॥ १७ ॥ तथेति। प्रपामध्ये मण्डपमध्ये। अलङ्कारेति।

रिति लिङ्गविपरिणामेनानुकृष्यते । छिद्रकुम्भैः करकैः । शङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । स्रुक्स्रुवौ आज्यहोमसाधनपात्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थ जलपूरितैः । लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोपयुक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्कारवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वेणान्वयः ॥ १८–२१ ॥ समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वं होमः आभ्युदयिकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथ सौन्दर्याभिजात्यादिना सीतायाः प्रति

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः । अलञ्चकार तां वेदिं गन्धपुष्पैः समन्ततः ॥ १९ ॥ सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुम्भैश्च साङ्कुरैः । अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २० ॥ शङ्खपात्रैः स्रुवैः स्रुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः । लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २१ ॥ दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् । अग्निमाधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् । जुहावाग्नौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २२ ॥

श्रीसीताविवाहमहोत्सवघट्टः

ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् । समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा । अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्द्धनम् ॥२३॥ इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव । प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना॥२४॥

ग्रहार्हतां वदन् प्रतिग्रहमनुजानाति–इयमिति । इयम् अपरिच्छेद्य सौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यादिकं प्रत्यक्षेण निर्दिशति । न केवलं प्रत्यक्षं सौन्दर्यादिकम् । प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्समानस्यायोनिजत्वेनानुमेयं चेत्याह–सीता । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः' तज्जन्यतया तथा व्यपदेशः । इयं सीता या सिद्धाश्रमात्प्रभृति धनुर्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता सेयं सीता । यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमय इव क्वचिदप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससम्भ्रमं रामं प्रत्याह इयं सीतेति । यद्वा "प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा" इत्युक्तरीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सीतायाः प्रतीयमानत्वादाह इयं सीतेति । यद्वा यथा राम आत्मानं मानुषं मन्यते, एवं सीतापि । अतो राघवत्वेभवत्सीतेत्याह इयं सीतेति । न केवलं

सुवर्णपालिकाभिः मङ्गलार्थं सुवर्णरचिताभिः । छिद्रकुम्भैः करकैः । शङ्खा इव पात्राणि । लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरित्यार्षम् ॥ १८–२१ ॥ समैः समप्रमाणैः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ इयं सीतेति । तव भुजवीर्यनिर्जिता तवाभिमुखं स्थिता इयं सीता । मम सुतेत्याभिजात्यकथनम् । सहधर्मचरीति यस्त्वयानुष्ठेयो धर्मस्सोऽनया सह

सौन्दर्यमस्मदपेक्षितम्, किन्त्वाभिजात्यं चेत्यत्राह–मम सुतेति । आचारप्रधानजनककुलजातायाः किं वक्तव्यमाभिजात्यमिति भावः । यद्वा मम सुता 'महता तपसा राम' इतिवत् तुभ्यं दातुं विरचितविविधव्रतोपवासादिकस्य मम कन्येत्यर्थः । अस्त्वियं सुन्दरी भोगार्था, धर्माचरणार्थमन्यया भवितव्यमिति मन्येतेत्यत्राह–सहधर्मचरी तवेति । भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीति भावः । समानो धर्मः सहधर्मः, तं चरतीति सहधर्मचरी । "दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् ।" इति वक्तुस्तवानुरूपेयम् "न कश्चिन्नापराध्यति" इति वक्तीति भावः । एवं सौन्दर्याभिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिमत्त्वेऽपि त्वदनुमत्यभावान्नैनां प्रतिगृह्णामीत्यत्राह–प्रतीच्छ चैनामिति । प्रतीच्छ गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदानानर्हत्वात् ददामीत्यनुक्तिः । भद्रं ते–स्वतःसिद्धायाः कस्त्वं दातुमिति रामः कुप्येदिति सान्त्वयति । यद्वा निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्या अस्याः प्रतिग्रहे भवतः सर्वाणि मङ्गलानि भविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूपवधूवरयोः संयोगे दृष्टिदोषो भविष्यतीति मङ्गलमाशास्ते भद्रं त इति । एवं मयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्यामुद्वहेदिति भीतः प्राह–पाणिं गृह्णीष्वेति । "यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृह्णीयात्" इत्याद्युक्तकामव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तम् । प्रणयधारायां पादग्रहणमस्तु, सम्प्रति पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति साहित्यकृतशोभाविशेषदर्शनाभिलाषेणोक्तम् । ब्राह्मणस्यैव पाणिग्रहणम्, क्षत्रियादेः शरादिग्रहणं विहितम्; अतः कथमिदं सङ्गच्छत इति न शङ्कनीयम्, तस्यासवर्णविषयत्वात् । आह मनुः–"पाणिग्रहणसंस्कारः सुवर्णासु प्रदृश्यते । असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया । वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने ॥" इति । अतः सर्ववर्णानामपि सवर्णासु पाणिग्रहोऽस्त्येव ॥ २४ ॥ तनि०–इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । मम सुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव सौन्दर्यवागुरया सर्वहृदयाकर्षकस्य । सहधर्मचरी नित्यं सहधर्मचारिणी भविष्यतीति कालविशेषविधानाभावात् । नित्यं सहधर्मचारिण्याः किमिदं दानमिति न कोपः कार्य इति प्रसादं याचते–भद्रं त इति । मासोत्सवादिष्वर्चाविग्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिकं न विरुद्ध्यत इति हृदयम् । यद्वा मत्तोऽपि प्रेमातिशयस्तवापीति दृष्टिदोषपरिहारार्थं रक्षां करोति भद्रं त इति । पाणिं गृह्णीष्व पाणीनेति तादृशा अवस्थानुभवेन नयनसाफल्यं भजाम इति भावः । आचार्यास्तु प्रकारान्तरेण व्याचक्षते–इयं रूपौदार्यगुणैरहमेव गरीयानिति न तूष्णीं स्थातव्यम् । एनामपि पश्य तुल्यशीलवयोवृत्तामित्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमर्हति । अतिशयान्तरमाह सीतेति । आभिजात्यायोनिजत्वे अतिशयिते । इयं सीता सुवर्णलता भूमावेव खलूत्पद्यते । हिरण्यवर्णा खल्वियम् । मम सुता "जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता" इति प्रसिद्धिविषया । सहधर्मचरी त्वदाचारितधर्माणां प्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादरेण गृहाण । "न च सीता त्वया हीना" इत्यादिवत् "न जीवेयं क्षणमपि" इत्येवंप्रकारेण च

स्थातव्यम् । एनामागतामपरिहारेण स्वीकुरु । पाणिं गृह्णीष्व पाणिना पाणिग्रहणेनाशिथिलकङ्कणां कुरु । भद्रं त इति गृहीतपाण्योरुभयोरपि मङ्गलाशासनं करोति । पाणिना प्रणयापराधे पाणिना पादग्रहणं भविष्यति । इदानीं पाणिं गृह्णीष्व । केचिदेवं वर्णयन्ति—इयं त्वद्विश्लेषव्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती । पतिव्रतायाः स्त्रिया भर्तृविरहे सत्तानाश एवेति सिद्धं खलु । इयं "आर्तार्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या नारी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥" इति शास्त्रविषयभूतपतिव्रता स्त्रीभ्य

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा । इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ २५ ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा । देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥२६॥ एवं दत्त्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् । अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥२७॥ लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया । प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व माभूत्कालस्य पर्ययः ॥२८॥ तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत । गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥२९॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः । श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥३०॥ सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः । पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३१ ॥

उत्तमा खलु तद्विलक्षणा च । इयं त्वदात्मभूता त्वच्छरीरभूता च सीतानिमित्तन्यूनता तवैव खलु, स्वच्छायादोषः छायावत एव खलु " सुता मातरमङ्गनाः " इति मातृगुणानुवृत्त्या पृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । मम सुतेति न केवलं राजकुमारीत्वेन भोगदानम्, किन्तु हेमारविन्दन्यायेन आश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येन विशेषतो भोगदानमिति । एनाम् एवं व्रतनियमैरुत्पन्नाम् । भद्रं ते । " भुङ्क्ते स्वशेषमखिलं तव" इतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायाः सफलत्वं तवैव । भोग्यवस्तुगुणपौष्कल्यं भोक्तुरेवातिशयितभोगाय । पाणिं गृह्णीष्व पाणिना सीता हस्तं प्रसार्य ग्रहीतुं न जानाति, त्वमेव गृह्णीष्व । पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति " बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः " इत्यादिप्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेन हस्तं गृह्णीष्व ॥ २४ ॥ पतिव्रतेत्यादि । भविष्यतीति शेषः, प्राक्षिपत् रामहस्त इतिशेषः ॥ २५ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्विति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥ पर्ययः विलम्ब इत्यर्थः । भिन्नमातृकत्वात् भरतात्पूर्वं लक्ष्मणविवाहो न दुष्यति । " पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु वा । विवाहदानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥" इति स्मरणात् ॥ २८–३० ॥ पत्नीभिः सहिता

कर्तव्य इत्यर्थः । एनां प्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिं गृह्णीष्व पाणिनेति । " गृभ्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तम् " इति मन्त्रपूर्वकं पाणिं गृहाणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ छायेवानुगता नित्यसम्बन्धा, भवत्विति शेषः । प्राक्षिपत् । रामहस्त इति शेषः ॥ २५–२७ ॥ लक्ष्मणेति । लक्ष्मणागच्छ पाणिं गृह्णीष्वेति भरतात्पूर्वं लक्ष्मणविवाह

इति शेषः। अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धम्। जनकेनानुज्ञामात्रं कृतम्, ज्येष्ठत्वात्। उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजेनैव। तदाह याज्ञवल्क्यः– "पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥" इति ॥ ३१ ॥३२॥ अग्निमिति। अत्रैकस्यां वेदिकायां एकस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तेनैवमेकमग्निं सर्वे स्वस्वभार्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः। राजानं जनकम्, यथोक्तेन शास्त्रोक्त प्रकारेण। विधिपूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकम्। विवाहं विवाहकर्म। तदा तस्मिन्काले। चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहणहोमं चक्रुरित्यर्थः। पूर्वं वसि

जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन् पाणिभिरस्पृशन्। चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ३२ ॥ अग्निं प्रद क्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च। ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः। यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ३३ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा। दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ ३४ ॥ ननृतु श्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम्। विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥३५॥ ईदृशे वर्तमाने तु तूर्योद्घुष्ट निनादिते। त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊहुर्भार्या महौजसः ॥ ३६ ॥ अथोपकार्यां जग्मुस्ते सभार्या रघुनन्दनाः। राजा प्यनुययौ पश्यन् सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे॰ बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥

ष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिककर्मपरम्। अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमोऽत्रोच्यते। पाणिग्रहणानन्तरमग्निं ब्राह्मणान् दातारं जनकं च प्रदक्षिणीकृत्य स्व कल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निं प्रतिष्ठाप्य विवाहहोमांश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ सीताप्रदानकालिकशुभं निमित्तमुक्तम्। अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्म कालिकशुभनिमित्तानि दर्शयति–पुष्पवृष्टिरिति ॥३४॥ तत् पुष्पवृष्ट्यादिकम् ॥३५॥ अथ लाजहोमपूर्वकं स्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति–ईदृश इति। ईदृशे पूर्वोक्तरूपे। तूर्याणां नृत्यगीतवाद्यानाम्। उद्घुष्टेन उद्घोषणेन। निनादिते नादे प्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने। अग्निं स्वस्वाग्निं। त्रिःपरिक्रम्य ऊहुः विवाहं निर्वर्तयामासुः ॥३६॥ राजा दशरथः। पश्यन् सभार्यान् पुत्रानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्द॰ श्रीरामा॰ बाल॰ त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥

कथनं भिन्नोदरत्वान्न विरुद्धवचने। उद्यतां दातुं निश्चितनाम् ॥ २८–३३ ॥ आत्ममनोरथः फलोन्मुखो जात इति देवदुन्दुभिनिर्घोषादिरभूदित्यर्थः ॥ ३४–३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

१ विधिपूर्वकम। काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु ॥ २ रघुनन्दनाः। प्रीयमाणो दशरथः पुत्रान् पुत्रवतांवरः। इत्यधिकः पाठः।

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गं जामदग्न्यागमनं चतुःसप्ततितमे—अथ रात्र्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छय उत्तरपर्वतं स्वावासं हिमवन्तम् ॥ १ ॥ विश्वामित्र इति । आपृष्ट्वा जगामेति क्रियावृत्त्या राजपदावृत्तिः ॥ २–४ ॥ कन्याधनमेव विवृणोति—गवामित्यादि । कम्बलानामित्यत्रापि शतसहस्राणीत्यनुषज्यते । क्षौमकोट्यम्बराणि क्षौमाश्च कोट्यम्बराणि चेति द्वन्द्वः । क्षौमानामपि बहुत्वमर्थसिद्धम्, क्षौमरूपकोटयम्बराणीति वा, कोटयम्बराणि उत्कृष्ट

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः । आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् । आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥ गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः ॥ ३ ॥ अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥ गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः । कम्बलानां च मुख्यानां क्षौमकोटयम्बराणि च ॥ ५ ॥ हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं स्वलंकृतम् । ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च । ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥ दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् । प्रविवेश स्वनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिस्सह पुत्रैर्महात्मभिः । ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥९॥ गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् । घोराः स्म पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति ततस्ततः । भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १०

वस्त्राणीति वा ॥ ५ ॥ हस्तीत्यादिसेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवाश्वादित्वाद्दासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ६ ॥ हिरण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सबलानुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्च सहितः ॥ ९ ॥ नरव्याघ्रं प्रतीति शेषः । घोरा इत्यनेनाशुभसूचकत्वमुक्तम् । पक्षिणः

अथेति । तौ राजानौ दशरथजनकौ ॥१–४॥ गवामिति । कम्बलानामित्यत्र शतसहस्राणीति पूर्वेण संबन्धः । क्षौमान् पट्टवस्त्राणि ददाविति पूर्वेणान्वयः । कोटीति भिन्नं पदम्, सङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमार्षम् । कोटिक्षौमान् कोट्यम्बराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ हस्त्यश्वरथपादातमिति । "प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इत्येकवद्भावः । दिव्यरूपम् अद्भुतरूपम् ॥ ६ ॥ हिरण्यस्येत्यादि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य, अत्र षष्ठ्यन्तानां पूर्वपाठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७–९ ॥ गच्छन्तं प्रतीति

---

१ पर्वतम् । आशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारांश्च सराघवान् ॥ २ सबलानुगः । वाहिनीं महतीं कर्षन् कीर्तिमांश्च ययौ तदा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

वायसादयः। प्रदक्षिणमिति शुभसूचनम्। अन्तरिक्षे अशुभसूचनम्, भूमौ शुभसूचनमित्यर्थस्य द्योतनार्थं भौमा इतिपदम् ॥ १० ॥ ११ ॥ हृदयमुत्कम्पयितुं शीलमस्येति हृदयोत्कम्पि। इदं किं सुखोदर्कं दुःखोदर्कं वेति मनो विषीदति, शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्र निर्णयकारणाभावादिति भावः

तान् दृष्ट्वा राजशार्दूलो वसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥ असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः। किमिदं हृदयोत्कम्पि मनो मम विषीदति ॥ १२ ॥ राज्ञो दशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः। उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥ उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाच्च्युतम्। मृगाः प्रशमयन्त्येते सन्तापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥ तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह। कम्पयन् पृथिवीं सर्वां पातयंश्च द्रुमान् शुभान् ॥ १५ ॥ तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभुर्दिशः। भस्मना चावृतं सर्वं सम्मूढमिव तद्बलम् ॥ १६ ॥ वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा। ससंज्ञा इव तत्रासन् सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः। ददर्श भीमसङ्काशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥ भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम्। कैलासमिव दुर्द्धर्षं कालाग्निमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥ ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः। स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम्। प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ पक्षिमुखाच्च्युतं पक्षिमुखेन सूचितमित्यर्थः। प्रशमयन्ति प्रशमं सूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदत्सु ॥ १५ ॥ भस्मना चावृतमभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ जामदग्न्यमिति। अनन्तरापत्येति यञ्, गोत्रत्वारोपात्। जामदग्न्येयमिति पाठे–"इतश्चानिञः" इति बह्वचत्वेप्यार्षत्वाड्ढक्। पृथग्जनैः पामरैः विद्युद्गणोपममिति तेजस्वितायां दृष्टान्तः। त्रिपुरघ्नमिति टन्। "अमनुष्यकर्तृके च" इति हन्तेष्टक् ॥ १८–२० ॥

शेषः। पक्षिणां घोरवाग्व्याहरणमशुभसूचकम्। भौमा इति मृगप्रदक्षिणगमनं शुभसूचकम् ॥१०॥११॥ असौम्या इति। मनो मम विषीदति विरुद्धशकुनदर्शनादिति भावः ॥१२॥१३॥ उपस्थितमिति। मृगाः प्रशमयन्तीति पूर्वमशुभसूचनम्, अतो मृगप्रदक्षिणात्तच्छाम्यतीति भावः॥१४॥ तेषामिति। उत्पातकथनं संवदताम्॥१५॥ तमसेति। न प्रबभुः न प्रचकाशिरे ॥१६॥१७॥ तस्मिन्निति। सा चमूरिति भस्मच्छन्नेवाभवदिति शेषः ॥१८॥ भार्गवमिति। दुर्द्धर्षं परैर्दुरतिक्रमम् ॥१९॥ पृथग्जनैः

होमः मानसः॥२१॥ कच्चिदिति। मनसो विमर्शे नोत्सादयिष्यतीत्यत्र हेतुमाह–पूर्वमिति ॥२२–२५॥ इति श्रीगो० श्रीरा० बा० चतुः सप्ततितमः सर्गः॥७४॥ पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेन विष्णोः परत्वमुक्तम्। 'अहं वेद्मि महात्मानम्' इति विश्वामित्रवचनेन पुरुषसूक्तं तत्र मानत्वेन सूचितम्। काश्यप स्तुतौ च 'शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो। त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः॥' इति सर्वजगत्कारणत्वादिकमुक्तम्। रुद्रस्य च गङ्गाधारण

तं दृष्ट्वा भीमसङ्काशं ज्वलन्तमिव पावकम्। वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥ सङ्गता मुनयः सर्वे सञ्जजल्पुरथो मिथः। कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥ पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः। क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वार्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम्। ऋषयो राम रामेति वचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान्। रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यो ऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम्। धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया। तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥ तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्धनुः। पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे। द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा। विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥५॥ क्षत्ररोषात् प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशाः। बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥

धातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन प्राकृतशरीरवर्तित्वेनाचापरत्वं सूचितम्। सम्प्रत्यल्पशक्तिकत्वेन तस्यापरत्वमाह पञ्चसप्ततितमे–रामेत्यादि। रोषातिरेकेण रामेति द्विःसम्बोधनम्। भेदनं चेति चकारेण ताटकावधादि समुच्चीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यं च भवतीति शेषः। तच्छ्रुत्वेत्यतः पूर्वमत इत्युपस्कार्यम् ॥ २ ॥ जमदग्नेरागतं जामदग्न्यम्। आगतार्थे यभार्षः ॥ ३ ॥ तत् तदा ॥ ४ ॥ ६ ॥ सम्प्रत्यस्थाने भयशङ्कितया दशरथो रामे पामरजनैः। प्रतिगृह्येति। राममभ्यभाषतेति इतरानगणयित्वेति भावः ॥ २०–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्ड व्याख्यायां चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ रामेति। धनुषो भेदनं चेत्यत्र ताटकावधादि समुच्चीयते ॥ १ ॥ अपरं श्रेष्ठम् ॥ २–७ ॥

प्रेमभराक्रान्तो रामवैभवं ताटकाताटकेयनिरसनादिना जानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्षत्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सान्निधावित्यर्थः । निक्षिप्तवान् त्यक्तवानित्यर्थः॥७॥ महेन्द्रकृतकेतनः महेन्द्रपर्वते कृतनिवासः ॥८॥ 'सर्वविनाशाय सम्प्राप्तः' इत्येतदुपपादयति ॥९॥ न चेति ॥१०॥ लोकाभिविश्रुते

भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् । सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ स त्वं धर्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् । दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय सम्प्राप्तस्त्वं महामुने । न चैकस्मिन् हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् । अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥ इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिविश्रुते । दृढे बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे । त्रिपुरघ्नं नरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया[1] ॥ १२ ॥ तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् । समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १३ ॥ तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १४ ॥

लोके सर्वतः प्रसिद्धे । बलवती इति नपुंसकद्विवचनम् । सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं दत्तम् । युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे । यत्त्वया भग्नं तत् त्र्यम्बकाय दत्तमिति पूर्वेणान्वयः ॥१२॥ समानसारं समानबलम् ॥१३॥ समानसारत्वे किमिदानीं परीक्ष्यमित्याशङ्क्य रौद्रस्य धनुषो वैकल्यादिति वक्तुं प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि। तदा दुष्करत्रिपुरहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरीक्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवा

स त्वमिति । महेन्द्रकृतकेतनः, तपश्चरणार्थमिति शेषः ॥ ८–१० ॥ इमे द्वे इति । यत्त्वया भग्नं यच्च मया धृतम् ते द्वे इत्यर्थः । सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टमिति । सुरैरतिसृष्टं विश्वकर्मनिर्मितयोरुभयोरेकं त्रिपुरं हन्तुकामाय त्र्यम्बकाय दत्तमित्यर्थः । त्रिपुरघ्नमिति । यत्त्वया भग्नं तत् त्रिपुरघ्नमिति भावः ॥१२॥ तदिदमिति । प्रसिद्धमिदं वैष्णवम् । इदं रौद्रेण धनुषा समानसारमित्यपरं वाक्यम् । समानसारं जृम्भणात्पूर्वं समानसारं भङ्गसमये तु रौद्रं धनुर्न्यूनसारमिति भावः ॥ १३ ॥ तदा तु देवता इति । तदा दुष्करत्रिपुरदहनानन्तरम् । बलाबलनिरीक्षया बलतारतम्यनिरीक्षेच्छया ॥ १४ ॥

---

[1] यत्त्वया । इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः । इत्याधिकः पाठः ।

नित्यपृच्छन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥ अभिप्रायं त्विति । पूर्वं वराहादिरूपेण भूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिक इति स्तुवतस्त्वत्तः श्रुतम् । अधुना विष्णुमुपसर्जनीकृत्य त्रिपुरहननाद्रुद्रस्याधिकबलत्वं प्रतीयत इत्यभिप्रायमित्यर्थः । सत्यवतां वर इत्यनेन बहुश उपदेशेऽपि नैषां चित्तं समाधत्ते । अतः क्रिययैव बलतारतम्यं दर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरोधं जनयामासेति गम्यते । अहं धन्वी प्रधानः विष्णुस्तु ममोपसर्जन इत्युक्तं रुद्रेणेति विष्णुं प्रत्युक्त्वा शराग्रतया मयावस्थानान्मयैव त्रिपुरहननं कृतमिति विष्णुनोक्तमिति रुद्रं प्रत्युक्त्वा च विरोधजननमित्यवगम्यते ॥ १५ ॥ १६॥ जृम्भितमित्यत्रापि हुङ्कारे

अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः । विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतां वरः ॥ १५ ॥ विरोधे च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् । शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥१६॥ तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् । हुङ्कारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥१७॥ देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः । याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥१८॥ जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा॥१९॥

णेत्यनुषज्यते । जृम्भितं भग्नमितियावत् । हुङ्कारेण न त्वभिमन्त्रितबाणेन । महादेवः महादेवशब्दो महावृक्षसमाख्यायित इति भावः । त्रिलोचन इत्यनेन तृतीयं लोचनमपि निरर्थकं कृतमिति भावः ॥१७॥ तनि०—न केवलं धनुषो जृम्भणम् ,किन्तु तदाश्रयस्यापीत्याह—हुङ्कारेणेति । महादेव इति विडम्बनगर्भम् । घृतकोशातकीशब्दवदनर्थको महादेवशब्द इत्यर्थः॥१७॥ याचितौ प्रशमं जग्मतुः। विष्णुः किमनेन बालेन, अनुकम्प्यतामिति याचितस्तन्निग्रहान्निवृत्तः। रुद्रस्तु स्वामितः पराजयो नास्माकं दोषायेति सान्त्वितस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्निवर्तित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तत् विष्णव

अभिप्रायं त्विति । पूर्वं विष्णुरेव शिवाद्बलवानिति श्रुतम्, इदानीं रौद्रेण धनुषा त्रिपुरदहनसमये तु युद्धोपकरणं तेजिष्ठं शरमात्रमभूत, अतः किमुभौ तुल्यबलौ उत न्यूनाधिकबलौ वेत्येवंरूपमभिप्रायं विज्ञायेत्यर्थः । केनापि निमित्तेन विरोधं जनयामास॥१५॥१६॥ तदेति । एकेनैव हुङ्कारेण शैवं धनुः जृम्भितं जडीकृतम् । स्तम्भितः जडीकृतः ॥ १७ ॥ देवैरिति । याचितौ युद्धाद्विरमतमिति याचितौ, प्रशमं युद्धोपशमं जग्मतुः ॥ १८ ॥ जृम्भितमिति । जृम्भितं विष्णुपराक्रमैर्जडीकृतम् धनुः शितिकण्ठं च दृष्ट्वा सकलजगद्व्यापकं विष्णुं शितिकण्ठात्पराक्रमैः ज्ञानशक्त्यादिभिश्च अधिकं सर्वोत्तमं मेनिरे। शितिकण्ठधनुषो वैष्णवं धनुश्चाधिकं

१—तदा । पूजयित्वा ततो विष्णुमामन्त्र्य च पिनाकिनम् । ब्रह्मेन्द्रादीन् पुरस्कृत्य नाकपृष्ठ ययुस्तदा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

धिष्ठानेन पूर्वं त्रिपुरघ्नम् । जृम्भितं विष्ण्वधिष्ठानाभावेन जृम्भितं दृष्ट्वा, न त्वाप्तवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवाभिमानमात्रविषयभूतम् । विष्णुपराक्रमैः । पूजायां बहुवचनम् । हुङ्कारेणेति पूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनं न पक्षपातमूलमित्याह सर्षिगणा इति । अतीन्द्रियार्थद्रष्टार ऋषयः, तेषां गणाः वैखानसवालखिल्यादयः । " भूयसां स्यात् बलीयस्त्वम् "इतिन्यायेन तत् ज्ञानं न पक्षपातमूलं नवा भ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन " एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" इत्यादिश्रुतिः "नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः" इत्यादिवदितरापेक्षया श्रेष्ठत्वाभिप्राया । "एको ह वै नारायण आसीत्" इत्यादिश्रुत्युक्तो नारायणापरपर्यायो विष्णुरेव परं तत्त्वमित्यभिहितम् । एतेन तमउद्रेकेण कदाचिद्रुद्रस्य पराजयो न दोषायेति केनचिदुक्तं प्रत्युक्तम् । तमोभिभवस्यैवापरतन्त्र

धनू रुद्रस्तु संक्रुद्धो विदेहेषु महायशाः । देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २० ॥

नियामकत्वात् । इन्द्रजिता रामपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेन वध्य इति धर्मप्रवर्तनाय । धर्मसंस्थापनाय हि तवदतार इत्युक्तम् । अत्र तु स्वरूपत एव रुद्रस्य पराजयः । किञ्च रुद्रपराजयस्य तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्न स्यादेव । अयं च धनुर्भङ्गो दक्षयज्ञान्त इति बोध्यम् । अन्यथा " दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् " इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते रुद्रो देवानां धनुर्ददावित्युक्तं विरुध्येत । अत्रेदमेव धनुस्त्रिपुरघ्नमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धम् । मेरुधनुष्ट्वं पुराणान्तरोक्तमनादरणीयम् । ननु पूर्वं दक्षयज्ञान्ते रुद्रो देवेभ्यो धनुर्दत्तवानित्युक्तम् । पुनश्च देवराताय रुद्रो दत्तवानित्युक्तम् । विश्वामित्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञं मेनिरे । धनुःप्राप्तिकथनेन " दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् " इत्यादिना वाक्येन दक्षयज्ञान्ते महादेवो देवानां धनुर्ददावित्युक्तत्वाद्विरोधश्च दक्षयज्ञ एवेति प्रतीयते ॥ १९ ॥ धनू रुद्र इत्यादि । ननु पूर्वं दक्षयज्ञान्ते महादेवो देवानां धनुर्ददावित्युक्तम्, इदानीं तु महादेवो देवरातस्य हस्ते धनुर्ददावित्युच्यते । कथमेतत्सङ्गच्छते ? नास्ति सङ्गतिविरोधः, देवेभ्यो धनुषि दित्सिते तदानीमेतैर्देवैस्सन्निकर्षं गत्वा स्वयं ग्रहीतुं भीतैरस्मदर्थेऽस्य देवरातस्य देहीति प्रार्थितः सन् तस्य हस्ते दत्तवानिति कृत्वा सङ्गतमेतत, एवं च सति ' न्यासभूतं तदा न्यस्तम् ' इत्यस्यार्थो निष्पद्यते । भवतु नामैतत्सङ्गतम् । यदुक्तं विश्वामित्रयज्ञसंरक्षणान्ते मिथिलां जिगमिषुभिर्मुनिभिर्विश्वामित्रादिभिः 'यज्ञे जनकराजस्य देवैर्दत्तं धनुः' इति तत्कथं सङ्गच्छते ? देवरातैर्देवैर्न्यासतया स्थापितं ततःप्रभृति न्यासरूपतयैवैतस्य वंश्येषु वर्तमानं जनकेन स्वयं यज्ञे स्वत्वेन याचितं देवैस्तस्य यज्ञफलत्वेन दत्तमित्यर्थस्याविरोधनादेतदपि सुसङ्गतम् । अस्तु, अनसूयासमस्यायां सीतयो यज्ञे जनकस्य वरुणेन दत्तं धनुरिति वक्ष्यते, तत्तु कथम् ? तत्रापि सङ्गतिरस्त्येव, देवैश्चोदितो वरुणः स्वहस्तेन यज्ञे जनकस्य दत्तवानित्यस्यार्थस्यानवग्रहात् । तदयमत्र धनुरागतिक्रमः—पूर्वं देवतास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मनिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः, तद्दक्षयज्ञे विरोधे विष्णुजृम्भितं देवैः प्रार्थितो महादेवो देवरातस्य हस्ते दत्तवान्, ततःप्रभृति न्यासभावेन मैथिलेषु वर्त्तमानं तत् स्वत्वेन देवा वरुणेन यज्ञे जनकायादापयन्निति । परशुरामकार्मुकस्य वरुणहस्ते निक्षेपणं दिव्यं देवेष्वेवास्तु किं मनुष्येष्विति विशेषेण तस्य हस्ते निक्षेपणम्, स देवानामायुधानां निधायको दायकश्चेति ॥ २० ॥

जनकाय देवा ददुरित्युक्तम् । अनसूयासमीपे सीतया जनकाय वरुणेन दत्तमित्युक्तम् । कथमिदं सङ्गच्छते ? श्रूयताम्; पूर्वं देवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणा निर्मितं धनू रुद्राय ददुः । तद्दक्षयज्ञान्ते विरोधे विष्णुहुङ्कारेण जृम्भितं, देवैः प्रार्थितो रुद्रो देवरातस्य हस्ते दत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासभावेन मैथिलेषु वर्त

इदं च वैष्णवं राम धनुः परपुरञ्जयम् । ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २१ ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः । पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्महात्मनः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते । अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २३ ॥ वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् । क्षत्रमुत्सादयन् रोषाज्जातंजातमनेकशः ॥ २४ ॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य काश्यपाय महात्मने । यज्ञस्यान्ते तदा राम दक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥ २५ ॥ दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः । श्रुतवान् धनुषो भेदं ततोऽहं द्रुतमागतः ॥ २६ ॥ तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृह्णीष्व धनुरुत्तमम् ॥२७॥ योजयस्व धनुश्श्रेष्ठे शरं परपुरञ्जयम् । यदि शक्नोषि काकुत्स्थ द्वन्द्वं दास्यामि ते ततः ॥२८॥ इत्यार्षे॰ वा॰ पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

मानं तत्स्वत्वेन देवा वरुणेन जनकायादापयन्निति क्रमः । तेन दक्षयज्ञान्ते धनुर्दानवचनं दैवैर्जनकस्य यज्ञफलत्वेन दानवचनं वरुणेन दत्तत्ववचनं च सम ञ्जसं भवति ॥१९–२२॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥२३॥ अनेकशः त्रिःसप्तकृत्वः ॥२४–२६॥ तदिदमिति । उत्तमम् अशिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहक्रमागतम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणवत्त्वमशक्त इति मा ब्रूहीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदि शक्नोषि तावतापि न त्वां मुञ्चामि अपि तु ततः अनन्तरम्, द्वन्द्वयुद्धं दास्यामि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमिति भावः ॥२८॥ इति श्रीगो॰श्रीरामा॰ मणिमं॰बालकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥

इदं च वैष्णवमिति । इदं मत्करास्थितं धनुः । वैष्णवं विष्णुसम्बन्धि ॥ २१ ॥ वैष्णवधनुषः स्वहस्तागतिप्रकारमाह–ऋचीक इत्यादि । विष्णुः शितिकण्ठपराजयानन्तरम् ऋचीके न्यासं न्यासरूपेण प्रादादित्यर्थः ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्र इत्यादि । मत्पितरि न्यस्तशस्त्रे न्यस्तधनुषि तपोबलसमन्विते सति । अर्जुनः कार्तवीर्यः । प्राकृतां तामसीम्, देहात्मबुद्धिमित्यर्थः । देहात्मबुद्ध्युत्पत्तावेव खल्वकृत्यप्रवृत्तिः ॥ २३–२७ ॥ योजयस्वेति । यदि शक्नोषि काकुत्स्थेति । शरसन्धान इति शेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

१ समन्वितः । स्थितोऽस्मि तस्मिंस्तपस्यन्वै सुसुखं सुरसेविते । अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल ॥ इत्यधिकः ।

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणं षट्सप्ततितमे—श्रुत्वेत्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुः सन्निधिगौरवादित्यर्थः । यन्त्रिता नियमिता कथा उच्चैः कथनं येन स तथा ॥ १ ॥ श्रुतवानिति । पितुरानृण्यं पितृघातिक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिमास्थितः सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रुतवानस्मि । तदनुरुन्ध्यामहे अनुरुन्ध्मः । अवश्यं शूरेण वैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् । कर्तरि यगार्षः ॥ २ ॥ वीर्येति । वीर्यहीनम् । अतएव क्षत्रधर्मेण प्राप्तधनुर्ग्रहण

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा । गौरवाद्यन्त्रितकथः पितू राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानस्मि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव । अनुरुन्ध्यामहे ब्रह्मन् पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव । अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम् । शरं च प्रति जग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य स धनू रामश्शरं सज्यं चकार ह । जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च । तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥ इमां पादगतिं राम तपोबलसमार्जितान् । लोकानप्रतिमान् वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

युद्धादौ अशक्तमिव मन्यमानो यन्माम् अवजानासि 'क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य' इत्यादिना अवमानं कृतवानसि तन्नानुरुन्ध्यामहे । "अस्मदो द्वयोश्च" इति चकारादेकस्मिन् बहुवचनम् । अतः तेजःपरपरिभावासहनं पराक्रमम्, स्वशक्त्या पराभिभवनं च पश्य ॥ ३–५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन । विश्वामित्रभगिन्यां सत्यवत्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः तस्य पुत्रः परशुराम इति विश्वामित्रसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ते तुभ्यम् । पादयोर्गतिं

श्रुत्वेति । गौरवाद्यन्त्रितकथ इति पितुर्गौरवान्नियमितवचनः । पितृसन्निधानाद्विनीतभाषीत्यर्थः ॥ १ ॥ श्रुतवानिति । हे भार्गव ! यत् क्षत्रवधादि कर्म कृतवानसि तच्छ्रुतवानस्मि । अनुरुन्ध्यामहे अनुसरामः । पितृहन्तॄणां क्षत्रियाणां वधेन वैरनिर्यातनं पितुरानृण्यम् आस्थितं कृतवन्तम् पितृभक्त्या खल्वेतत् क्षत्रियविनाशनं कृतवान् पितुरानृण्यं पुत्राणां कर्तव्यमिति भवत्कृतं क्षत्रविशसनं सहामहे इत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येन मदवज्ञां न सहामहे इति भावः ॥ २–४ ॥ आरोप्येति । शरं सज्यं मौर्व्या सहितं चकार तस्यां समधत्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्राह्मण इति । विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रार्थं च । अत्र तादर्थ्यवाची कृतशब्दः । विश्वामित्रभगिनी सत्यवती, तस्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः, तस्य पुत्रोऽयमिति तव विश्वामित्रसम्बन्धं दृष्ट्वेत्यर्थः । तस्मात्कारणद्वयात् ॥ ६ ॥ इमामिति । तपोबलेन समार्जितान्

गमनम् । लोकान् लोकप्राप्तिम् । यदिच्छासि अनयोर्मध्ये यदिच्छासि तद्वदेत्यर्थः। यदीच्छसीति पाठो युक्तः! उभयथा प्रतिबद्धः कचित्तिष्ठेन्न लोकं पीडये दिति रामस्य हृदयम् ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वशक्त्या मोघो न पतति लक्ष्यमभित्वा न तूष्णीं पततीत्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महदद्भुतं कर्म च द्रष्टुं समेता इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ जडीकृत इति । लोके जने जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । तथाच पुराणान्तरम्–" ततः

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः । मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः । पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ ९ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः । यक्ष राक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्द्धरे । निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोऽभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः । रामं कमलपत्राक्षं मन्दंमन्दमुवाच ह ॥ १२ ॥ काश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा । विषये मे न वस्तव्यमिति मां काश्यपोऽब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोऽहं गुरुवचः कुर्वन् पृथिव्यां न वसे निशाम् । कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः काश्यपस्य हि ॥ १४ ॥ तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव । मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥

परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत् ॥" इति । उदैक्षत विस्मित इति शेषः ॥ ११ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमिति शेषः ॥ १२ ॥ काश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्तदाप्रभृति न वस इत्यन्वयः । गुरुवचः काश्यपवचः । कुर्वन् परिपालयन् । कुत इत्यत्राह कृतेति । हिशब्दः प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः काश्यपस्य स्वत्वेन कृता त्वद्विषये न वत्स्यामीति प्रतिज्ञा च कृता, तस्मादित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तदिमामिति ।

लोकान्। पादयोर्गतिं गतिशक्तिं वा लोकानिति सुकृतस्य फलप्रापणशक्तिं वा हनिष्यामीति भावः । यदिच्छसि उभयोर्मध्ये तद्धनिष्यामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ न हीति । यस्माद्वैष्णवः ततो मोघो व्यर्थो न पतति लक्ष्यमभित्वा न निवर्तते ॥ ८ ॥ वरायुधधरं वैष्णवचापधरं तं श्रीरामं महदद्भुतं तत्कर्म च द्रष्टुकामः ॥ ९ ॥ १० ॥ जडीकृत इति । तदा लोके जने जडीकृते स्तब्धीकृते सति, निर्वीर्यः निर्गतं वीर्यं बलं यस्य स तथोक्तः। अनेन परशुरामशरीरान्निर्गत्य वैष्णवं तेजो रामभद्रे संक्रान्तमिति वेदितव्यम् । तथा च नारसिंहपुराणे–" ततः परशुरामस्य देहान्निर्गत्य वैष्णवम् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत ॥ " इति ॥ ११–१६ ॥

गतिः गमनम् ॥ १५ ॥ लोकहननं नाम लोकदानप्रतिबन्धः। मूर्तस्य वा अमूर्तस्य वा कार्यस्य प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमिति भावः ॥१६॥ अक्षयमिति। अक्षयं निर्विकारम्। मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलम्। अनेन " न ब्रह्मा नेशानः " इति महोपनिषदुपबृंहिता। परामर्शात् ग्रहणात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इयं त्वया विमुखीकृतिः। व्रीडा लज्जा ॥ १९ ॥ शरमोक्षे सति। अहं दृष्टशरलक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २० ॥ २१ ॥ दृश्य दृष्ट्वा।

लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया। जहि तान् शरमुख्येन माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम्। धनुषोऽस्य परामर्शात् स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १७ ॥ एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः। त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १८ ॥ न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति। त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत। शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्न्ये प्रतापवान्। रामो दाशरथिः श्रीमांश्चिक्षेप शरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ स हतान् दृश्य रामेण स्वान् लोकान् तपसार्जितान्। जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततो वितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा। सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च। ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥२४॥ इत्यार्षे० बाल० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥७६॥

लोकान् हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आत्मगतिं स्वस्थानम् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अक्षय्यमिति। अस्य इतरदुरारोपणस्य धनुषः परामर्शादारोपणाद्धेतोः त्वामक्षय्यं केनापि क्षयं पराजयं नेतुमशक्यम्, मधुहन्तारं पुरुषोत्तमं सुरोत्तमं देवदेवं जानामि निश्चिनोमि। (अक्षय्यमिति पाठः) ॥ १७ ॥ १८ ॥ नेति। यदहं पूर्वं तादृशः, त्रैलोक्यनाथेन त्वया विमुखीकृतः परिभूतः, इयं विमुखीकरणजन्या। व्रीडा लज्जा भवितुं नार्हति, स्वामिनः सकाशात् पराजयो न व्रीडामावहतीत्यर्थः ॥ १९–२३ ॥ राममिति। आत्मगतिं यथा पूर्वं विहायसा शीघ्रगमनं गन्तव्यं माहेन्द्रं वा ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

तिलकं–यतः "उतामृतत्वस्येशानः" इति श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैव त्वमित्याह–अक्षय्यं अनाद्यन्तम् केनापि पराजयं नेतुमशक्यं च। एवं निश्चये हेतुः–धनुष इति। अस्य वैष्णवस्य इतरदुरारोपस्य परामर्शो ग्रहणाकर्षणादिः ॥ १७

अथ स्वपुरं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवासेत्याह सप्तसप्ततितमे–गत इत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाय न्यासत्वेनेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥१॥ विह्वलं परवशम् । अनेन परशुरामेण कृतां परत्वसूचिकां स्तुतिं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति "प्रातिपदिकान्तनुम्–" इत्यादिना णत्वम् ॥ ३ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टं वचनं श्रुत्वा ॥४॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः । वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते ससायकम् ॥ १ ॥ अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् । पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥ जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी । अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥३॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् । बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय राघवम् ॥ ४ ॥ गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥५॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च । चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ६ ॥ पताकाध्वजिनीं रम्यां तूर्योद्घुष्टनिनादिताम् । सिक्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ७ ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः । सम्पूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ ८ ॥ पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः । पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्भिश्च महायशाः ॥९॥

गतो राम इति श्रुत्वा । क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः । हृष्टः पुलकितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रम्यामिति पुनरुक्तिस्तत्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण । पताका ध्वजपटः, ध्वजः दण्डः, पताकान्विता ध्वजा अस्यां सन्तीति पताकाध्वजिनीम् । ह्रस्वदीर्घध्वजभेद इत्यप्याहुः । उद्घुष्टमिति भावे निष्ठा । तूर्योद्घोषेण सञ्जातनिनादामित्यर्थः ॥७॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः । मङ्गलम् आशीर्वचनं वक्तुं शीलमेषामस्तीति मङ्गलवादिभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गत इति । प्रशान्तात्मा प्रशान्तो गतक्रोधः आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः ॥१॥ विह्वलं परशुरामभयेन धनुर्दानवृत्तान्तस्य मायया तिरोधानमन्यान् प्रति ॥२–४॥ गत इति । हृष्टः पुलकितो विस्मितो वा ॥५॥६॥ पताकाध्वजिनीमिति । पताकाः श्रेणीकृताः क्षुद्रध्वजाः,इतरे पुनर्महाध्वजाः । रम्यां स्वभावतो रम्याम् । सिक्तराज

१ पालिता । संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् । शासनं कांक्षते सेना चातकालिर्जलं यथा ॥ इत्यधिकः पाठः ।

जनः सम्बन्धिजनः। गृहे स्थितैरिति शेषः। काम्यन्त इति कामाः, विषयभोगपरिकराः तैः ॥ १० ॥ वधूनां स्नुषाणाम् । प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वान्तःपुरानयने वा। "वधूर्जाया स्नुषा" इत्यमरः । युक्ता आसक्ताः, आसन्निति शेषः ॥ ११ ॥ जगृहुः अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १२ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्तिवाचनैः, शोभिताः। मङ्गलालम्भनैरितिपाठे–आलम्भनं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृहाणि । प्रत्य

प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः। ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ १० ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा। वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ११ ॥ ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम्। कुशध्वजसुते चोभे जगृहुर्नृपपत्नयः ॥ १२ ॥ मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः। देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा । रेमिरे मुदिताः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १४ ॥ कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि । कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः। शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् । भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक । त्वां नेतुमागतो वीर युधाजिन्मातुलस्तव ॥ १७ ॥ श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः। गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥१८॥

पूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन्। आयतनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादिति भावः ॥ १३ ॥ अभिवाद्येति । सर्वा अभिवाद्य सर्वा रेमिर इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वर्तयन्ति अनुवर्तयन्ति स्म ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति ॥ १६ ॥ मातुलस्तवेति । अतो गच्छेति व्यञ्जना

पथां रम्यां कुसुमोत्करादिभिरुपचारैः रम्याम् ॥ ७–१० ॥ कौसल्येति । वधूप्रतिग्रहे वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे युक्तास्तत्पराः ॥११॥१२॥ मङ्गलालम्भनैः मङ्गलालङ्करणैः। देवतायतनानि गृहदेवताप्रतिमाः॥१३॥१४॥ कृतदारा इति । पितरं शुश्रूषमाणाः वर्तयन्ति उज्जीवयन्ति, आह्लादयन्तीति यावत् । कृतास्त्राः लब्धास्त्राः।

१ स्तदा। स्वं स्वं गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम्। गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ २ नरर्षभाः। कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः। ३ सुतम्। विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम्। ४ स्तव। प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तथा। ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५ सुतः। अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्। इत्यधिकः पाठः।

वृत्त्योक्तिः पुत्रविरहकातर्यात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःखरहितं यथा भवति तथा कर्तुं शीलमस्त्यस्येति तथा ॥ १९-२१ ॥ परमयन्त्रितः परमम् अत्यन्तं यन्त्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरूचितशुश्रूषादिकार्याणि । अन्ववैक्षत परिपालयति स्मेत्यर्थः ॥ २२ ॥ एवमेतादृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः वणिजः ॥ २३ ॥ न केवलं शीलवृत्तेन, किन्तु सर्वैरपि गुणैरित्याशयेनाह—तेषामिति ।

आपृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् । मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ १९ ॥ गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । पितरं देवसङ्काशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २० ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः । चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २१ ॥ मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः । गुरूणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैक्षत ॥ २२ ॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा । रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥२३॥ तेषामतियशा लोके रामः सत्यपराक्रमः। स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः॥२४॥ रामस्तु सीतया सार्द्धं विजहार बहूनृतून्। मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ २५ ॥

तेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये ॥ २४ ॥ एवं धर्मपरतां रामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिं दर्शयति—रामस्त्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु तुशब्देन पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनदेवताराधनादिकं हि पूर्वमुक्तम् । स एवं कर्ता संप्रति वात्स्यायनमभ्यस्य कामतन्त्रपरोऽभूत् । सीतया अयोनिजया-" सहयुक्तेऽप्रधाने " इति तृतीया। स्वाभाविकसौन्दर्यसमृद्ध्यैवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्य प्रावण्यातिशयः प्रदर्शितः । विजहार। परस्मैपदेन फलापर्यवसायितोच्यते । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले " इति विहाररूपक्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे

नरर्षभाः रामादयः ॥ १५-२० ॥ प्रियाणि इष्टप्राप्तिरूपाणि । हितानि अनिष्टनिवर्तकानि ॥ २१ ॥ मातृभ्य इति । अन्ववैक्षत अनुसन्दधे ॥ २२ ॥ एवमिति । एवंविधेन रामस्य शीलवृत्तेन। नैगमाः पौराः, दशरथादयश्च प्रीताः ॥ २३ ॥ तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनां रामो गुणवत्तरः प्रियतरो बभूव ॥ २४ ॥ राम इति । तद्गतः तद्गतान्तःकरणः । तस्याः सीतायाः हृदि समर्पितः । यद्वा तद्गतः तद्गतमना रामः तां हृदि समर्पयदित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रिया त्विति । सीता रामस्य पितृ

ह्यात्मनेपदमेव भवेत् । तथा च चिरतरविहारोपि भोगोपोद्घातकेळितां नातिशेत इति भावः । बहूनृतून् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथा भोगनैरन्तर्यं सूच्यते । बहून् ऋतूनित्युक्तं न तु वत्सरानिति । तेन तत्तदृतूचितभोगोपकरणैर्भोगान् स बुभुज इत्युक्तम् । मनोऽस्यास्तीति मनस्वी । भूमार्थे मत्वर्थीयः । तथा च संश्लेषदशायां सीतासङ्कल्पमप्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यं तद्गतः तस्यां गतः "सप्तमी-" इति योगविभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतया तदेकरसोऽभूदित्यर्थः । सर्वदा तदासक्तचित्तोऽभूदिति भावः । तस्या हृदि नित्यं समर्पितः, सीतापि रामकृततत्तद्व्यापारेण वशीकृता तदायत्तचित्तासीत् । नित्यं सुचिरं भोगेऽपि सद्यःसङ्गतेव निरवधिकप्रेमभारभरिताभूदित्यर्थः॥२५॥नित्यं तद्गत इत्यत्र हेतुमाह-प्रिया त्विति ।

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति । गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत ॥ २६ ॥
तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते । अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ २७ ॥

तुरवधारणे । पितृकृता दारा इतिहेतोरेव रामस्य सीता प्रियासीत् । तर्हि सीतावैलक्षण्यमकिञ्चित्करम्, नेत्याह-गुणात् भर्तृशुश्रूणादिगुणात् । रूपस्य देहस्य गुणात् सौन्दर्यात् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत । रामस्य सीतायामित्यर्थसिद्धम् । अतो बहूनृतून् विजहारेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ अथ रामस्येव सीताया अपि रामे निरन्तरानुरागं दर्शयन् तस्या हृदि नित्यं समार्पित इत्युक्तं विवृणोति-तस्याश्चेति । तस्या भर्ता रामश्च । हृदये सीताया हृदये । द्विगुणं यथा भवति तथा परिवर्तते, रामाद्द्विगुणा प्रीतिः सीताया रामेऽभूदित्यर्थः । यथा रामस्य सीतायां प्रीतिः पितृकृतदारत्वकृता सौन्दर्यकृता च, एवं रामेऽपि सीतायाः प्रीतिर्नोभयकृता, किन्तु भर्तृत्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयां प्रति सीता-"यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्यै वृत्तवर्जितः । अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ॥" इत्यादि । अनेन गुणादित्युक्तरामविषयानुरागो विवृतः । एतादृशानुरागो रामेण कथं विज्ञायत इत्यत्राह अन्तरिति । अन्तर्जातं सीताहृद्गतमपि हृदयगूढभावम्, अनुरागमिति यावत् । हृदा तर्केण, अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जानाति । चक्षिङः ख्याञादेशः सार्वधातुकेऽप्यार्षः । तस्य दर्शनार्थत्वं चक्षुरित्यादौ सिद्धम् । परकीयहृदयं कथं व्यक्तीभवतीत्यपेक्षायां

कृता दारा इति गौरवेण प्रिया बभूव । पितृकृतविवाहः श्लाघनीयः । गुणाद्रूपगुणाच्चेति । गुणाच्छन्दानुवर्तनात् रूपगुणात् सौन्दर्यातिशयाच्च प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्द्धत ॥ २६ ॥ तस्याश्चेति । भर्ता रामः, हृदयम् अभिप्रायम्, हृदा मनसा, व्यक्तमाख्याति जानाति । इदमुत्तरश्लोकस्य शेषः । तस्य हृदये मैथिली भूयोपि

तत्रैव सर्वदा परिवर्तमानत्वात् इत्युक्तं पूर्वार्धे ॥ २७ ॥ रामवत् सीतापि रामहृदयं विशेषेण व्यक्तं वेत्तीत्याह–तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भूयो विशेषेण रामादतिरिक्तं जानातीत्यर्थः । रामो यादृशभोगमभिलषति तदिङ्गितेन ज्ञात्वा स्वयं तदनुरूपा भवति, नतु तदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवं रामोऽपीति भावः । रामादप्यतिशयेन सीतायाः कान्तेङ्गितपरिज्ञाने हेतुचतुष्टयमाह मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्वंशस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिः समेति प्रागल्भ्यमुच्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्रीरिव स्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषो दर्शितः ॥ २८ ॥

तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा । देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ २८ ॥
तया स राजर्षिसुतोऽभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ।
अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे आदिकाव्ये वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्बालकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमद्बालकाण्डः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥

एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनुरूपं भोगं दर्शयति–तयेति । राजर्षिसुतः महाराजसुतत्वेन निरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया ततोऽप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता । अभिरामया ततोऽप्यतिशयेन रमयित्र्या । सः अतिशायितकामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । तया सीतया । समेयिवान् सम्यगेयिवान् । एकीभावेन संश्लिष्टः स्वयंग्रहाश्लेषविषयीभूतःसन् "लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च । सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥" इतिवत् । विभुः प्रत्यालिङ्गनादिसमर्थः । अमरेश्वरो विष्णुः आदिविष्णुः । श्रियेव मूर्तिभेदेनोपमानत्वम् । अतीव अतिशयेन शुशुभे रेजे । तुल्यानुरागस्य

विशेषेण अतिशयेन । एतदुक्तं भवति–परस्परहृदयान्तर्वर्तनेन परस्परस्वभावमुभौ जानाते इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ तया स इति । अभिरामया अभिरूपया अति

अतिशयितस्त्रीकामस्य । भोगसमृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड व्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥७७॥ वेदे शास्त्रेषु वादेष्यनितरसुलभां कीर्तिमाटीकमानः काव्यालङ्कारनाटचप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधाने । शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्त्वैकमूर्तिर्गोविन्दार्यो विचार्य्य व्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य टीकाम् ॥ श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ॥

तनि०—राजर्षिसुत इति उत्तमराजकन्ययेति च अभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तम् । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया अतिस्नेहया समेयिवान् । अति संश्लेषेण अभेदं प्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिक्रान्तमन्मथया। तेनाप्राकृतविग्रहवत्तया दिव्यदम्पतिभोग एवात्राभिव्यज्यते ॥ २९ ॥ इति श्री अहोबलाचार्यो नुवादिता श्रीमद्बालकाण्डतनिश्लोकीव्याख्या समाप्ता ॥ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

कामया अनुरक्तया भर्तरि अतिस्नेहया तया समेयिवान् सङ्गतः । अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां बालकाण्डव्याख्यायां सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । श्रीबालकाण्डव्याख्येयं समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

इति श्रीरामायणे बालकाण्डः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डम् ॥

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥